

ՀԱՅԿԱԳԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՐՈՒՍ

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL
REVIEW

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2002

Յատուկ շնորհակալություն՝ Գալուստ Կիլպենկեան
Հիմնարկության, որուն նիսական օժանդակության շատ բան
կը պարտի այս հատորին հրատարակութիւնը

ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍ

ՀԱՏՈՐ ԻԲ.

ՊԵՅԴՈՒԹ, 2002

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

**HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 22**

BEIRUT, 2002

ԱՅԺՍԷԱԿԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի վերջին տարիներու հատորներուն բովանդակութեան վրայ ակնարկ մը՝ ընթերցողը կը տանի որոշ խորհրդածութիւններու եւ հետեւութիւններու:

Հանդէսի նորագոյն հատորներուն մէջ ակնյայտ է քանակական որոշ անցում մը նկարագրական յօդուածներէ՝ վերլուծական ուսումնասիրութիւններու, պատմա-բանասիրական յօդուածներու կողքին՝ յառաջացումը ժամանակակից բանասիրական աշխատութիւններու, որոնք հայ մշակոյթի եւ իրականութեան երէկին կողքին կ'արծարծեն մերօրեայ միջոցներ: Նկատելի է *Հանդէսի* յօդուածագիրներու աշխարհագրական տարածքի ընդարձակում, ինչպէս նաեւ հայագէտներու նոր սերունդի առաւել ընդգրկում:

Այս բոլորը կը բխի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* տեսլականէն՝ դառնալու կամուրջ մը Հայաստանի եւ արտասահմանի հայագէտներու միջեւ, սատարելու երիտասարդ հայագէտներու քայլերուն ամրապնդման, ընդարձակելու հայագիտութեան ծիրը՝ ընկերային եւ հասարակական գիտութեանց մարզերու ընդգրկումով եւ կիրարկելու ժամանակակից համաշխարհային մեթոտներ:

Այս նպատակները իրագործելու ուղղութեամբ, խմբագրութիւնս կը յարգէ բազմակարծութեան սկզբունքը՝ նախանձախնդիր մնալով միօրի առարկայական գիտականութեան եւ հայկական առնչութեան չափանիշերուն:

Հանդիսի խմբագրական կազմը կը հաւատայ թէ հայագիտութիւնը առաւել այժմեական պատմութեան պարտի հագնիլ, եւ առնչուելով մեր այսօրին ու անմիջական երեկին աւելի մօտեմայ ընթերցող հասարակութեան:

Կը հաւատանք այժմեական հայագիտութեան տեղին եւ դերին էականութեան, որ արմատաւորուած եւ խարսխուած ըլլալով դարաւոր հայագիտութեան աւանդներուն եւ մտածումներուն վրայ, ծանրանայ Ի. դարու հայ պետականութեան համապարփակ պատմութեան, ներառեալ՝ նորանկախ Հայաստանի աւելի քան մէկ-տասնամեայ երթին, հայկական ցեղասպանութեան եւ անոր հետեւանքներուն բազմակողմանի ու խորացուած ուսումնասիրութեան, ինչպէս նաեւ յետ-եղեռնեան Սփիւռքի շուրջ հարիւրամեայ ընթացքին վրայ:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՍՐԱԳԻՐ
Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոանեան

ԽՍՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Արտա Էքմէքճի (ի պաշտօնէ) - Արշալոյս Թովալեան - Արմէն Իրնէշլեան - Արա Մանճեան - Անդրանիկ Տազեսեան (պատասխանատու քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Սիւլիա Աճմեան - Ժիրայր Դանիէլեան - Երուանդ Երկանեան - Հրանդշ Խառատեան - Մուրատ Հասրաթեան - Հրաչ Զիլինկիրեան - Սկրտիչ Յ. Պուլտութեան - Սեդա Տատոյեան - Սիւզըն Փեթի - Պերճ Ֆազլեան

Հայաստանի մէջ ՀՀՀի ներկայացուցիչ՝ Արծուի Բախչինեան

CONTEMPORARY ARMENIAN STUDIES

A glance at the contents of the most recent volumes of the *Haigazian Armenological Review* leads the reader towards certain reflections and deductions.

The latest volumes of the *Review* evidently manifest an increase in the number of analytical studies as opposed to the descriptive ones. Articles discussing current subjects are now being published alongside with those pertaining to ancient and medieval history and classical philology, which focus on the past of Armenian culture and reality. Furthermore, the authors come from a wider geographical distribution, and a new, younger generation of experts in Armenian Studies is increasingly noticeable through its contributions to the *Review*.

These realities stem from the vision of the *Haigazian Armenological Review* namely: acting as a bridge between Armenian Studies experts in Armenia and the Diaspora; promoting young Armenian Studies scholars; expanding the area of interest of Armenian Studies through the inclusion of the social sciences and the application of modern research methodology.

While working on the actualization of these aims, the editorial board continues to respect the principle of pluralism and free exchange of scholarly ideas within the broad parameters of objectivity and the Armenian connection of the articles published.

The editorial board of the *Review* believes that Armenian Studies should adopt a modern guise and establish closer links with the readership by dealing with modern-day concerns.

It believes in the importance of current Armenian Studies, based on centuries-long traditions and achievements. It will also give special attention to the comprehensive history of Armenian statehood in the twentieth century including the over-a-decade-long trajectory of the newly independent Republic of Armenia, the all-around and profound study of the Armenian Genocide and its consequences, as well as almost a century-long trail of the post-Genocide Armenian Diaspora.

EDITOR IN-CHIEF

The Very Rev. Father Antranik Granian

EDITORIAL BOARD

Antranik Dakessian - Arda Ekmekji (ex-officio) - Ara Sanjian -
Arshalouyse Topalian - Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY

Sylvia Agemian - Megerditch H. Bouldoukian - Seta B. Dadoyan
- Berj Fazlian - Murad Hasratian - Hranush Kharatian - Susan
Pattie - Jirayr Tanielian - Hratch Tchilingirian - Yervand
Yerkanian

The Representative of the *Haigazian Armenological Review* in
Armenia: Artsvi Bakhchinyan

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԿՈՒՄԸ ՍՓԻՒՌՔԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԻՆ ՄԷՋ ԵՒ ՀԱՅ ՓԵՐՈՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆ

ԽԱՋԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Միջազգային յարաբերութիւններու ոլորտին մէջ սփիւռքներու երեւոյթը եւ անոնց քաղաքական դերակատարութիւնը յատուկ ուշադրութեան արժանանալու սկսաւ պաղ պատերազմի աւարտին, առ ի հետեւանց համաշխարհայնացման (globalization) հոլովոյթին եւ միջազգային բնահարթակին վրայ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ) դրաւած առաջնային դիրքին: Կազմակերպուած, եւ ամերիկեան ընկերութեան մէջ կատարելապէս համարկուած ազգային ու էթնիկական հաւաքականութիւններու զօրաշարժը, Ուաշինկթընի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին վրայ կը բերէ զանազան երկիրներու ներքին թէ արտաքին հարցեր, որոնց համեմատ ամերիկեան կառավարութիւնը, ներքին թէ արտաքին նկատառումներէ մղուած, պարտաւորուած կը զգայ դիրք ճշդելու: Եւ քանի որ այդ դիրք ճշդողը յետ-պաղ պատերազմեան աշխարհի միակ գերհզօր պետութիւնն է, անոր խօսքը այս կամ այն ձեւով կ'ունենայ իր ազդեցութիւնը Սփիւռքեան զօրաշարժը այսօր միջազգային քաղաքականութեան օրակարգի հարցերուն կու տայ intermestic¹ բնոյթ մը, եւ այդ մէկը ամէնէն աւելի բացայայտ է ԱՄՆի մէջ²:

Այս բոլոր փոփոխութիւնները բնականաբար կ'ազդեն նաեւ հայկական սփիւռքի հոլովոյթին: Փաստօրէն, Սփիւռքը (գլխաւորիով դրուած այս բառը պիտի վերաբերի Հայաստանէն դուրս հայկական կազմակերպուած համայնքներու երեւոյթին) վերասահմանման ընթացքի մէջ է եւ այդ վերասահմանումը, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, օրակարգի վրայ կը բերէ քաղաքական համարկումի (integration) խնդիրը: Ընդհանուր վարկածը այն է, որ ցարդ իրենց տեղակայուած երկիրներու քաղաքական կեանքին մասնակցելէ խուսափող համայնքները սկսած են դուրս գալ այդ մեկուսացումէն եւ ակտիւօրէն մասնակցիլ տեղական քաղաքական հոլովոյթին: Այս իրողութիւնը, իր կարգին, հիմնական անդրա-

դարձ կ'ունենայ Սփիւռքեան գոյութեան ընկալման ու մեկնարանութեան:

Նախքան այս վարկածին յաւելեալ մանրամասնումը, անհրաժեշտ են սկզբնական լուսարանութիւններ, որովհետեւ այդպիսի բանաձեւումով այս հաստատումը իրաւացիօրէն կրնայ հարցականներու տակ դրուիլ Երկու հարցականներ հիմնականին մէջ իրենք զիրենք կը պարտադրեն: Առաջին՝ նկատի ունենալով յատկապէս Լիբանանի հայ համայնքի մասնակցութիւնը երկրի քաղաքական կեանքին եւ քաղաքական կառույցի ձեւաւորման՝ դեռեւս առաջին ժամանակներէն (երեսնականներ), որքանո՞վ ճիշդ է վերոնշեալ վարկածին հաստատումը Երկրորդ՝ հայ ծագումով անհատներ միշտ երեւցած են ու դերակատարութիւն ստանձնած տարբեր երկիրներու քաղաքական շարժումներուն մէջ: Աւելին, յատկապէս ինչ կը վերաբերի համայնավար միջազգայնական գաղափարախօսութեան հետեւորդ հայերուն, անոնք միշտ ալ ակտիւ եղած են իրենց ընկած երկիրներու համայնավար շարժումներուն մէջ: Անմիջականօրէն մտաբերուող այս նկատողութիւնները անկասկած իրենց հիմնաւորումը ունին եւ մինչեւ իսկ կրնան ենթահող ըլլալ այլ վարկածներու բանաձեւման:

Սակայն վերոյիշեալ վարկածը սերտօրէն աւնչակից է իր գոյութեան, հետեւապէ՛ս՝ կազմակերպումին յատուկ իմաստ մը տուած Սփիւռքին, ուր ազգային ինքնութիւնը եւ քաղաքական լոբուքումը անբաժանելի են Հայրենիքի գաղափարէն: Ազգային ինքնութեան այդ լոբուքումը, իր հայրենիքը կորսնցուցած սփիւռքահայուն համար ճաղաքականութիւն՝ հասկացութիւնը կապած էր Հայրենիք վերադարձի ծրագրին, որով եւ սփիւռքեան գոյութիւնը կը հասկցուէր որպէս ժամանակաւոր հանգրուան: Իսկ երկրի մը մէջ իր գոյութեան հանգրուանային իմաստ տուած հաւաքականութեան մը համար, տեղական քաղաքականութեան մասնակցութիւնը ազգային-ծրագրային բնոյթ չէր կրնար ստանալ բացի երբ նոյն երկրին դրութիւնը, Լիբանանի օրինակով, ինչ որ ձեւով անխուսափելի կը դարձնէր այդ: Նոյնիսկ Լիբանանի պարագային, քաղաքական կեանքին մասնակցութիւնը, հայկական երեսփոխանական պլոք եւ նախարարական պաշտօններու վրայ հայեր ունենալով հանդերձ, չէ փոխած սփիւռքեան գոյութեան հանգրուանային հասկացողութիւնը, եւ տեղւոյն հայերը ոչ-նուազ հայ եւ ոչ ալ ակելի լիբանանցի ըլլած է՝:

Կարելոր է դիտել տալ, որ սփիւռքեան հանգրուանային գոյութեան այս լոբուքումը հասարակ յայտարարի վերածուած էր հաւասարապէս Ս. Խորրդային Հայաստանի իրականութիւնը ընդունող, Ս. անոր հակադրուած շրջանակներու մօտ, որքան ալ որ ակելի չշեղուած ըլլար վերջիններուն պարագային: Միայն զօրաւոր յանձնառութիւն մը՝ միջազգայնական գաղափարախօսութեան կամ աշխարհաքաղաքիութեան, կրնար

Սփիւռքը այլ ձևով սահմանելու Այդ փորձերը կամ շատ սահմանափակ եղած են, կամ ալ՝ սփիւռքեան գոյութիւնն ու ազգային ինքնութիւնը պարզապէս չէր հետաքրքրած վերոյիշեալ գաղափարախօսութիւններու հետեւողները։ Հետեւաբար՝ Սփիւռքի մէջ քաղաքական մասնակցութիւնը չէ ունեցած ծրագրային բնոյթ, եղած է պատահական, բացառապէս մնացած է անհատական նախաձեռնութեանց ծիրին մէջ եւ քաղաքական համարկումը չէ եկած Սփիւռքի օրակարգին վրայ։

Սերտօրէն առնչակից Սփիւռքի կազմաւորման Նոյնոյթին, որ հիմնաւորուած էր 19րդ դարու Զարթօնքի շարժումով ձեւաւորուած ազգային ինքնութեան արդիական լոբոնտումով, սփիւռքեան գոյութեան որոշակի հասկացութիւն մըն է, որ 20րդ դարու վերջին տասնամեակին վերջնականապէս տազնապի մէջ մտաւ եւ վերասահմանումներու անհրաժեշտութեան դէմ յանդիման կը գտնուէր։ Մինչ դժուար չէ այդ տազնապին անխուսափելիութիւնը փաստարկել, կասկած չկայ որ եւ ազգային, եւ համաշխարհային ոլորտներու մէջ իրերայաջորդ իրադարձութիւնները արագացուցին զայն։ Հայաստանի անկախացումն ու անոր հետեւանքները, պաշտպանութիւնը անարտն ու համաշխարհայնացումը, եւ տակաւին համամարդկային տարողութեամբ մշակութային խոր փոփոխութիւնները (որոնք կապուած են արդիականութեան տազնապին) - վերջնական՝ համաձայն յետ-արդիական աշխարհայեացքին, ժամանակակից եւ ամէն պարագայի առանց արդիականութեան տիեզերականութիւնը հարցականի տակ դնող ըստ արդիականութեան պաշտպաններուն - կրնան համարուիլ կառուցային (structural) ոլորտը որ անխուսափելի կը դարձնէ Սփիւռքի նոր հորիզոններու փնտռումը։ Քաղաքական համարկման նախաձեռնութիւնները՝ ինքնարուիւ ըլլան անոնք, պայմաններէ թելադրուած, թէ՛ ծրագրային բնոյթի, այդ փնտռումներն ամենաաշխատեւ երեւոյթն են։

Այս վարկածին վրայ հիմնուելով, ներկայ աշխատասիրութիւնը պիտի անդրադառնայ Սփիւռքի մէջ քաղաքական համարկման հարցին, փորձելով բացատրել, թէ ինչու՝ այն մաս չկազմեց Սփիւռքի ծրագրին։ Այդ ընելու համար ուսումնասիրութեան առարկայ պիտի ըլլայ Արժանթինի Օտարներու Փերոնական Շարժման՝ հայերու մասնակցութիւնը։ Երեւոյթը իւրայատուկ է, նախ՝ որովհետեւ քաղաքական համարկման փորձ մըն է, ապա՝ որովհետեւ այդ փորձին ձախողութիւնը ինքնին կու գայ փաստարկելու, թէ քաղաքական համարկումը այն ժամանակ մաս չէր կազմեր Սփիւռքի ծրագրին։ Անշուշտ, անոնք որոնք նախաձեռնեցին այդ Շարժման շատ հաւանաբար - եւ բնականաբար - մղուած էին նաեւ անհատական շահագրգռութենէ։ Սակայն իրողութիւն է նաեւ, որ այլ անհատ հայեր ատենին մաս կազմած են Փերոնական Շարժման առանց որ այդ մաս-

նակցութիւնը առնչակից ըլլար իրենց ազգային պատկանելիութենէն թելադրուած մղումի մը: Անոնք համոզուած էին փերոնական գաղափարախօսութեամբ, հետեւորդ էին Փերոնին կամ ալ որեւէ անհատական շահ կը հետապնդէին: Օտարներու Փերոնական Շարժման նախաձեռնող Հայերը ոչ միայն համոզուած էին փերոնականութեան սկզբունքներուն, այլեւ, ինչպէս այս ուսումնասիրութիւնը պիտի փորձէ ցոյց տալ, կը մտածէին Հայ Համայնքին համար ծրագրի մը մասին եւ իրենց քաղաքական մասնակցութիւնը հիմնաւորած էին նաեւ Հայկական-ազգային մտահոգութիւններով: Թէ ինչպէս յաջողած էին իրենց ազգային պատկանելիութիւնը եւ փերոնականութեան ազգայնութիւնն ու ընկերային դաւանանքը համադրել՝ հարցադրում մըն է, որ դուռ կը բանայ իրենց ժամանակին տիրապետող մտայնութենէն դուրս գալու իրենց ճիշդ բացատրութեան: Բայց, հակառակ որ բոլորն ալ գործօն անդամներ էին գաղութային կազմակերպութիւններու եւ բազմիցս փորձած իրենց տեսակէտը ընդունելի դարձնել որպէս Համայնքային ծրագիր եւ Համայնքը մասնակից դարձնել իրենց ժամանակի արժանիքներն քաղաքական հոլովոյթին, իրենց առաջարկը տեղ չգտաւ: Անշուշտ, ոչ միայն ներքին-Համայնքային ազգայն է, որ կը բացատրէ այս ըմբռնութիւնը: Փերոն, բնականաբար, աւելի հետաքրքրուած էր արար ու հրեայ Համայնքներով: ԱՄՆի կամ արաբական երկիրներու իր յարաբերութեանց հեռանկարի բերումով, քան թէ Հայ Համայնքով, որուն հալիւ թէ ծանօթ ըլլար: Հայ փերոնականներու նախաձեռնութիւնը, անխուսափելիօրէն, Համայնքին մէջ մեկնարանուեցաւ որպէս անհատական շահազրգուցիւն: Բայց կային նաեւ այլ պատճառներ՝ առնչակից Համայնքային գոյութեան ըմբռնումին: Այդ ըմբռնումը իր էութեամբ պահպանողական էր, բառին ընթացիկ հասկացութեամբ թէ գաղափարախօսական խմաստով, եւ թող չտուաւ իր ժամանակին համար յառաջդէմ քաղաքական այդ ծրագրի իրականացումին: Այս երեւոյթն է որ լուսարձակի տակ պիտի առնուի այս աշխատասիրութեան մէջ:

Աշխատասիրութիւնը կը բաժնուի երեք հիմնական մասերու: Առաջին մասը կ'անդրադառնայ սփիւռքագիտութեան յարմար մեթոտաբանութեան մը սահմանումին, հիմնուած ընկերային գիտութիւններու տարրեր ծածկողներու վրայ: Երկրորդ մասով լուսարձակի տակ կ'առնուի Սփիւռքի հոլովոյթը եւ անոր ծիրին մէջ՝ քաղաքական համարկումի բացակայութեան պատճառը: Հակառակ Հայաստանամերձ Համայնքներէ հեռաւորութեան, Արժանիքի Հայ Համայնքը իր գոյութեանական կացութիւնը սահմանած էր միեւնոյն ընդհանուր ըմբռնումին ու չափանիշերու հիման վրայ: Վերջին բաժնով կը ներկայացուի Հայ փերոնականներու պարագան, անոնց քաղաքական ծրագրի հիմնաւորումները եւ գաղափարա-

խօսական ու այլ պատճառները որոնք գիրենք մօտեցուցած էին փերոնականութեանը նախաձեռնութեան աւարտը առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ Սփիւռքի քաղաքական համարկումի բացակայութեան վարկածի բացատրութեանը վերջաբանը պիտի անդրադառնայ Սփիւռքի մէջ քաղաքական համարկումի հոլովոյթին, առանձին ուշադրութիւն դարձնելով Արժանթինի պարագային՝ 1876-1883 գինուորական բռնատիրութեան ժամանակաշրջանին, 1883ին ժողովրդավարութեան վերադարձի ազդեցութեան եւ Հայաստանի անկախութենէն յետոյ բացուած հանդրուանին հեռանկարներուն:

ՍՓԻՒՌ-ՔԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ. ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՍԱՀՄԱՆՄԱՆ ՄԵԹՈՏԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ընկերային գիտութիւններու ոլորտին մէջ Սփիւռքի մասին ընդհանուր տեսութեան մը սահմանման հիմնական դժուարութիւնը փաստարկումներու հաստատ ենթահողի մը բացակայութիւնն է: Զկան վիճակագրական տուեալներու ընդհանրական աղբիւրներ, ուրկէ կարելի ըլլայ ձեռք բերել անհրաժեշտ փաստարկումներ, դասական գիտական մեթոտարանութեան հետեւումով վարկածներ հաստատելու համար:

Սփիւռքի տեսութեան կազմաւորման մեկնակէտ կարելի է ընդունել հայրենիքի գաղափարին կեդրոնականութիւնը Սփիւռքին համար: Ինչպէս փրոֆ. Ռիչըրտ Յովհաննէսեան կ'ըսէ, «հայրենիքը հիմնական ազդակ է: Երեւակայական վայր ըլլայ, թէ՛ իրական, հայրենիք ունենալու գիտակցութիւնը կը սահմանէ սփիւռքեան ժողովուրդ մը»: Այլ խօսքով, կայ աշխարհացրիւ հայ համայնքները միացնող կեդրոնական գաղափար մը, որքան ալ որ վերացական ըլլայ այն, եւ այդ գաղափարն է որ Սփիւռքը վերածած է ոչ միայն կեանքի իրողութեան այլ՝ կենդանի դոյութեան ու կառույցի: Հետեւաբար, Սփիւռքի տեսութիւն մը կարելի է սահմանել ու անոր հիման վրայ ուսումնասիրել երեւոյթը: Անշուշտ, այդ տեսութիւնը հեռու է ամբողջական ու վերջնական ըլլալէ, եւ հիմնականին մէջ վարկածային բնոյթ պիտի ունենայ: Սակայն, ինչպէս ամէն ընկերային երեւոյթ, այն միաժամանակ կառույց է եւ հոլովոյթ»:

Սփիւռքի վարկածային տեսութեան կառուցումը, հետեւաբար, պիտի հիմնուի մտաւորական այն ճիգին վրայ, որ սահմանած է Սփիւռքեան կացութիւնը, իմաստաւորած է զայն եւ տուած համապատասխան կազմակերպութիւններ մը համայնքային դրութեանը: Սփիւռքի կազմակերպական կառույցը, այսինքն՝ հաստատութիւններն ու ընկերային ծրագիրները (կրթական համակարգ, հաւաքոյթներ, դաստիարակութիւն, եւն.), ինքնին խօսուն է՝ Սփիւռքի դոյութեան կանխադրուած կոչումն ու անոր իմաստաւորման նպատակաւոր դրութիւն տալու կոչումն ու կեդրոնական գաղափար:

ըը Հասկնալու Համար Սակայն կայ նաեւ մտաւորական Համապարփակ արտադրութիւն մը՝ զրականութենէն մինչեւ Հրապարակագրութիւն, Հրապարակային ելոյթներ, կեանքի երեւոյթներու եւ մինչեւ իսկ քաղաքական իրադարձութիւններու մեկնաբանութիւն, որ ուսումնասիրութեան հարուստ դաշտ մըն է եւ Հիմնական աղբիւր՝ Սփիւռքի տեսութեան սահմանման համար:

Կը մնայ ղիմագրաւել երկու մարտահրաւէր:

Առաջին՝ աշխարհացրիւ. Հայ Համայնքները անխուսափելիօրէն ազդուած իրենց բնական միջավայրին յատկութիւններէն ու իւրացուցած են զանոնք: Այդ իմաստով՝ Սփիւռքը անկասկած խճանկար մըն է, եւ ոչ թէ միակտուր կառույց: Սակայն տարբերութիւններէն անդին կա՞յ արդեօք բոլոր Հայ Համայնքները մէկտեղող կեդրոնական զաղափար մը, առանց որուն անիմաստ է Սփիւռքի տեսութեան մը մասին խօսիլ:

Երկրորդ՝ սերունդներու իրերայաշրջողութիւնը պահպանա՞ծ է Սփիւռքի կացութեան սահմանման ու իմաստաւորման այդ կեդրոնական զաղափարը:

Երկու Հարցադրումներն ալ որոշ յստակացումներու կը կարօտին: Երբ կը խօսուի Սփիւռքի կացութեան սահմանման ու իմաստաւորման կեդրոնական զաղափարի մը մասին, Հարցը չի վերաբերի ստեղծագործութեան մը կեդրոնական զաղափարը իր կարգին պէտք է Հիմնաւորուած ըլլայ պատմական, քաղաքական, մշակութային եւ այլ Հոլովոյթներով: Միայն այսպիսի պայմաններու մէջ ընկերային կառուցումը կրնայ իրագործուիլ: Երկրորդ՝ այդ կեդրոնական զաղափարը ի զօրու պէտք է ըլլայ անկախ անոր ընկալման տարբերութիւններէն, որոնք անխուսափելիօրէն զօլութիւն ունեցած են եւ ունին: Մասնաւորաբար Սփիւռքի պարագային՝ երկար ժամանակ Հայ Համայնքները խորհրդային վարչակարգի թեր կամ դէմ Հարցով բեւեռացման իրողութենէն անդին անցնող միացնող զաղափար մը կա՞ր: Պատասխանը - միշտ վարկածային կարգով - զրական է եւ կը վերաբերի Յովհաննէսեանի մատնանշած Հայրենիքի զաղափարին: Նոյնիսկ եթէ պատճառաբանուի, որ ներքին պառակտումներէն վեր ելլելու Համագործակցական առաջին փորձերը վաթսուեակնաններու կէսերուն Հիմնուեցան Յեղասպանութեան ճանաչման Հարցին, եւ ոչ թէ Հայրենիքի սահմանման Համաձայնութեան շուրջ, պէտք չէ մոռնալ որ Յեղասպանութեան աղէտը սերտօրէն առնչակից է նաեւ Հոգային կորուստին: Հետեւաբար՝ թեր կամ դէմ խորհրդային վարչակարգին, Սփիւռքը ինքզինք կը ճանչնայ ամէնէն առաջ որպէս Հետեւանքը բուն ուժով իր Հայրենիքէն Հեռացումին: Հետեւաբար, Հոգային Հարցը՝ Վերադարձը, կեդրոնական զաղափար մըն է Սփիւռքի տեսութեան կազմութեան համար: Ինչ կը վերաբերի սերունդներու իրերայաշրջողութեան, անշուշտ

այդ ընթացքին, ընկալումներու փոփոխութիւնը անխուսափելի է, եւ այս իմաստով, Ս. անցեալէն ժառանգ մնացած գաղափարներու պահպանումը, Ս. այդ նախանձախնդրութեան պատճառած տաղնապը հաւասարապէս շահեկան են ուսումնասիրողին համար, որպէս տրամախոհական գործընթաց: Երբ կը հաստատուի այդ տրամախոհական գործընթացի համադրումը, պահպանողական ընդթի է այն, թէ՛ յառաջդիմական/սեղափոխական (յաջքները կը գործածուին իրենց բառացի իմաստով, եւ ոչ թէ համաձայն գաղափարախօսական ընթացիկ ընկալումին), ինչ ազդեցութիւն կ'ունենան արտաքին ազդակները... Ահաւաստի այն հարցումները, ի շարս ալլոց, որոնք ուսումնասիրութեան շահեկան դաշտեր կը բանան:

Սփիւռքագիտութեան համար Արժանթինի հայ համայնքը կը ներկայացնէ առանձին հետաքրքրութիւն, ի մասնաւորի փորձարկման դնելու համար վերոնշեալ հարցադրումները Սփիւռքի կացութեան կեդրոնական գաղափարի առկայութեան ու սերունդներու իրերայաշրդողականութեան տաղնապի ուսումնասիրութեան տեսակէտէն: Պարագան հետաքրքրական դարձնողը ոչ միայն համայնքի աշխարհագրական հեռաւորութիւնն է Հայաստանէն ու Հայաստանամերձ համայնքներէն, այլեւ այն իրողութիւնը, որ հին գաղութ մը ըլլալով հանդերձ (կազմաւորուած 1890 զարու վերջաւորութեան եւ արդէն որոշ կառոյցով մը գործող Եղեռնի տարիներուն, թէեւ կազմակերպական լուրջ գործընթացը կը սկսի 20ականներու վերջաւորութեան եւ յետ-Եղեռնեան առաջին գաղթականութեամբ), գաղթականական զանգուածային վերջին կարեւոր հոսանքը Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ տեղի ունեցած է Հետեւաբար, եթէ Սփիւռքը, հայրենիքի կեդրոնական գաղափարի հետեւումով, պատկերացնենք կեդրոն-ծալրամաս սխեմայով մը, Արժանթինը այն ծալրամասերէն է, որուն հոլովոյթը տեղի ունեցած է առանց շատ ազդուելու կեդրոնական շրջաններէ զանգուածային ներմուծումէ, ինչպէս պատահեցաւ Քանաւայի, ԱՄՆի Արեւմտեան Ափի կամ Ֆրանսայի պարագային տակաւին վաթսուական ու եօթանասուականներուն: Այս իմաստով Արժանթինի համայնքի հոլովոյթը «ինքնուրոյն» յատկանիշ մը ունի, համանման թերեւս ԱՄՆի Արեւելեան Ափին, եւ այդ «ինքնուրոյնութիւնը» շատ հաւանաբար բացատրութիւն մը ըլլայ քաղաքական համարկումի այն փորձին, որ հայերու մասնակցութիւնն էր Փերոնական Շարժման: Այս մէկը չի նշանակեր որ Սփիւռքի կացութեան կեդրոնական գաղափարին ազդեցութիւնը ինքնին նուազ եղած է: Ընդհակառակը, ինչպէս փորձին ձախողութիւնը ցոյց կու տայ, այդ ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր եղած է նաեւ Արժանթինի մէջ: Սակայն սերունդներու իրերայաշրդողական ընթացքին

յայտնուած տաղանդներու եւ անոնց շօշափելի հետեւանքին իմաստով համայնքի ճինքնուրոյնութիւնը՝ իր կարեւորութիւնը կը ստանայ ուսումնասիրողին համար:

Կը մնայ որ յարաբերաբար քիչ է ակադեմական ուսումնասիրութիւնը համայնքի կազմաւորման, պատմական հոլովոյթին եւ դիմագրաւած ընկերային թէ՛ այլ հարցերուն մասին Գոյութիւն ունեցող աշխատասիրութիւնները ընդհանրապէս պատմական ընդլիթի են, եւ առնչակից՝ գաղթականութեան կամ համայնքի հաստատութիւններու կազմաւորման: Ընկերաբանական խորքով հատորներ պարզապէս կը բացակային, եթէ նկատի չառնենք Շոդունի ու անոր հետեւանքներու առնչակից գործերը, ինչպէս Լիպերթատ-Ազատուհի Թըլսմանի *Genocidio Armenio presente sin fronteras* (Fundación Armenia Para la Fe y La Cultura San Nerses Shnorhali, Buenos Aires, 1994) գիրքը, կամ 1989ի Հայագիտական առաջին համագումարին ներկայացուած կարգ մը նւթեր, որոնք 1991ին լոյս տեսան Վարդան Մաթէոսեանի խմբագրութեամբ Հայագիտական Ուսումնասիրութեանց Հիմնարկի հրատարակած *Los Armenios en America del Sur* առանձին հատորով: Հայ գաղթականութեան պատմագիտական ուսումնասիրութեան մէջ մասնագիտացած է Նելիտա Պուլդուրեան-Թիւֆենքեան (*Los Armenios en Buenos Aires La reconstruccion de la identidad (1900-1950)*, edicion del Centro Armenio, Buenos Aires, 1997), մինչ Քիմ Հեքիմեան գաղթականութեան ուսումնասիրութիւնը կատարած է փորձելով հարցազրոյցներու ընդմէջէն վերլուծել համայնքի կազմաւորման ընկերային հոլովոյթը *Armenian Review*ի մէջ իր լոյս ընծայած յօդուածին մէջ (*"Armenian Immigration to Argentina: 1909-1938"*, *Armenian Review* Spring 1990, Volume 43, Number 1/69), Հեքիմեան կը նշէ երկու հիմնական գործեր՝ Աշոտ Արծրունիի 1948ին հրատարակած գիրքը Հարաւային Ամերիկայի Հայ գաղութի պատմութեան մասին (Հայերէնով) եւ Նարսիս Պինայեան-Քարմոնայի 1976ի աշխատասիրութիւնը *La colectividad armenia en la Argentina*, միաժամանակ արդարօրէն դիտել տալով, որ բերկու գործերէն ոչ մէկը Հայ գաղթականութեան հոլովոյթը կ'ուսումնասիրէ, ոչ ալ զայն կը տեղադրէ արժանիքինեան աւելի ընդարձակ ոլորտին մէջ: Այդուհանդերձ, կ'աւելցնէ, թէ երկու աշխատասիրութեանց մէջ նշուած անուններն ու թուականները բնականօրէն կը ծառայեն Պուենոս Այրէսի Հայկական հաստատութիւններուն մասին որեւէ ուսումնասիրութեան համար:

Քարմոնա իր աշխատասիրութիւնը այժմէականացուած ու վերլուծական որոշ ուղղութեամբ վերահրատարակեց 1996ին *Entre el pasado y el presente: Los Armenios en la Argentina* խորագրով: Համայնքի ներկա-

յացման կարգով էւա Թապաքեան 1988ին Հրատարակեց *Los Armenios* Հատորը (Contrapunto, Buenos Aires) ուր մասնաւորաբար տեղ գտած են ութսունականներուն գաղութի կեանքին մէջ դերակատարութիւն ունեցած անձնաւորութեանց հետ Հարցազրոյցներու Եթեանասունականներուն Ռոզա Մախեան, որուն դուստրական թեզը Արժանթինի Հայ Համայնքի ընկերա-հոգեբանական իրականութեան մասին է, ուսումնասիրութեան առարկայ դարձուցած է Հայկական Հաստատութիւններն ու մշակոյթը, սակայն անկասկած, որ իր ամէնէն իւրայատուկ նախաձեռնութիւնը Jorge Luis Borges-ի հետ Հարցազրոյցն է, Համայնքի մասին աշխատասիրութեանց այս ամփոփ ցանկին վերջին բաժնով անհրաժեշտ է յիշել կարգ մը յուշապատումներ, որոնք առանձին հետաքրքրութիւն կրնան ներկայացնել Համայնքի պատմութեան ուսումնասիրութեան Համար Անոնց կարգին՝ Էտուարտո Գետրուսեանի լոյս ընծայած երկու Հատորները Hayrig եւ Hayrig II, որոնք թէեւ կը վերաբերին Յեղաապանութենէն վերապրող իր Հօր կեանքին, սակայն կը ներփակեն հետաքրքրական տեղեկութիւններ գաղութին մասին: Նաեւ՝ Յորխէ Սարաֆեանի 1998ին Հրատարակուած ինքնակենսագրութիւնը *Del Eufartes al Rio de la Plata*:

Եթէ Հայ Համայնքին մասին եղած ակադեմական ուսումնասիրութիւնները բաղդատենք օրինակի Համար արար ու Հրեայ Համայնքներուն մասին եղած ուսումնասիրութեանց, որոնք յատկապէս Թափ ստացան 1983ին՝ Ժողովրդավարութեան վերահաստատումէն յետոյ⁵, երեւան կ'իյլէ, նախ՝ Հայ Համայնքի մասին ձեռնտու գրականութեան սակաւութիւնը, ապա՝ ուսումնասիրուած Հարցերու քննադատական ու բազմակողմանի մօտեցման շատ ակնյի նուազ շեշտուած ընդլիճը Այս իրողութեան պատճառներէն մէկը նաեւ Համայնքի յարաբերաբար ինքնամփոփ, եւ չընթացատին հետ մասնաւորաբար քաղաքականօրէն յարաբերեղէն խուսափող աւանդական գիրքորոշումն է, որ դիտակցօրէն կաղճաւորուած է Համաձայն Սփիւռքի կացութեան Հասկացութեան կեդրոնական գաղափարին: Ատոր մասին Հարուստ վկայութիւն է մանաւանդ արժանթինահայ մամուլը, ուր առաջնորդողներն ու խմբագրականները երկար ժամանակ քաղաքականութեան Հասկացութեան տուած են շատ յատուկ իմաստ մը:

ՍՓԻՒՌԲ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. ԱՆԿԱՄԵԼԻ ՀԱՄԱԴՐՈՒՄԻ ՄԸ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սփիւռք-քաղաքականութիւն կապին անդրադառնալու Համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է սահմանել Սփիւռքի Հոլովոյթը, որ կը Հիմնուի Սփիւռքի տեսութեան վարկածի կեդրոնական գաղափարին վրայ: Սփիւռքը կ'ընկալուի որպէս աշխարհացրիւ Հաւաքականութիւն մը, որ դիտակց

է Հայրենի Հողին Հետ գոյութենական կապին Այս իմաստով Սփիւռքը ունի սկիզբ մը՝ 1915ի Յեղասպանութիւնը, բռնի տեղահանութիւնը եւ Հայրենի Հողին կորուստը Ունի նաեւ Հոլոքոսթ մը, որ կը ներփակէ գոյութենական անխուսափելի տագնապ մը Յեղասպանութեան վերապրողներուն մօտ արմատաւորուած մնաց Վերադարձի գաղափարը, սերտօրէն առնչակից եւ արդարութեան, եւ մանաւանդ, ազգային գոյութեան պայմանաւորման Վերապրողներու սերունդը Հաւատաց անոր անխուսափելիութեան եւ մինչեւ իսկ սպասեց անոր Այդ գաղափարին հիման վրայ է, որ անոր յաջորդող սերունդը, դիտակից՝ որ այդ Վերադարձը ախճան ալ անմիջական չէ, կազմակերպեց Սփիւռքը եւ ստեղծեց ինթակառոյց մը - Հաստատութիւններ ու Համայնքային կեանք - որ այդ նպատակին ձգտելով կը Հետապնդէր մէկ ու միակ նպատակ մը՝ Հայապահպանում Այդ երկրորդ սերունդին մօտ սարսափելին ճեղքման շարժն էր, ձուլումը եւ ոչ թէ սպասման յաւերժացումը Ընդհակառակը, նախանձելի ինքնափստահութիւն մը կայ այդ սերունդին մօտ, գրեթէ կրօնական Հաւատք մը Վերադարձին Հանդէպ։ Միաժամանակ կայ քաղքենի Հանգստաւէտութիւն մը, իրադրոժումի մը տուած բաւարարութեան Հպարտութիւնը, Համայնքային/մշակութային ծաղկուն կեանքի մը ներշնչած ապահովութիւնը՝ Հայապահպանումը կարենալ յաւերժօրէն շարունակելու։ Տագնապի, գոյութենական տագնապի սերունդը անոնք են, որ Հասակ կ'առնեն արդէն Հաստատութիւններով օժտուած ու ծաղկուն Սփիւռքի մը մէջ։ Այդ կայացած Սփիւռքը սակայն, այլեւս չի ներշնչեր այն ինքնափստահութիւնը, որ իւրաքանչիւ էր նախորդ սերունդին։ Քաղքենի Հանգստաւէտութիւնը կը ներփակէ իր փտումը եւ անկումը, այն՝ որ փոխանցուած էր Յեղասպանութենէն վերապրած սերունդին կողմէ, նուիրականացած որպէս ազգային գոյութենական գիտակցութիւն նախորդ սերունդին օրով, արդէն սկսած է շօշափելի իրականութիւն դառնալ։ Վերադարձը կ'ուշանայ, սպասումը կը յաւերժանայ եւ այդ յաւերժացումը կը նոյնանայ Հոգեվարքին հետ՝ լեզուն կը կորսուի, մշակոյթը կը խաժրի, Հաւատքը կը տկարանայ... Մէկ խօսքով՝ ազգային ինքնութեան բոլոր այն տարրերը, որոնցմով - ինչպէս Հաւատադրացած էին - կարելի էր գոյատեւել որպէս Հաւաքականութիւն, կը չքանան։ Եւ ոչինչի կը ծառային Հաստատութիւնները, ռօտար ու ժանտ Հովերուն դէմ յաղթական բերդները¹⁰, երբ աշխարհը մոռնալու կը պատրաստուի Հայու ազգային գոյութեան¹¹։ Երրորդ սերունդը չի ժխտեր Սփիւռքի գոյութեան այն Հասկացութիւնը որ ժառանգ կը ստանայ. ընդհակառակը՝ զայն կ'իւրացնէ եւ անոր տրամաբանութիւնը կ'ապրի մինչեւ իր ծալքագոյն Հետեւանքները Երրորդ սերունդն ալ Սփիւռքեան իր կացութիւնը կ'ըմբռնէ որպէս ժամանակաւոր, դատապարտուած վերջնալու՝ եթէ չիրականանայ Վերադարձը ի տարբերու-

Թիւն իր Հայրերուն, սակայն, երրորդ սերունդը անկումը կ'ապրի, կը վկայէ զայն եւ Վերադարձի սպասումը այլեւս անխառն կը նկատէ։ Հայրերուն Հանգէլ երրորդ սերունդին ըմբոստութիւնը տունէն Հեռացումը չէ, այլ՝ մերժումը Սփիւռքի կացութեան քաղցնիացման։ Ահա թէ ինչու՝ այս սերունդի ամբողջ ոգիսականը, որ արտայայտուեցաւ ԴՊականերու պահանջատիրական-ուժական պայքարով ու անոր յառաջացուցած զօրաշարժով, յայտնաբերումն է այն տաղանային, որ անխուսափելի էր Սփիւռքի այն Հասկացութեան մէջ, որով սահմանուեցաւ Համայնքային գոյութեան իմաստը։ Երրորդ սերունդով ալ կը վերջանայ Սփիւռքի այդ Հասկացութիւնը, որ, ինչպէս մտաւորական ամէն կառուցում, դատապարտուած էր ապրելու իր զարգացումը պատմական տուեալ ոլորտի մը մէջ, ապա իր անկումը՝ երբ նոյն ոլորտը այլեւս փոխուած է։ Անկէ յետոյ, այսինքն Հիմա, ամբողջ աշխատանք մը կայ, գիտակից Հոլովոյթ մը դէպի Սփիւռք։... Վերադարձի եւ Սփիւռքի նոր Հասկացութեան մը կազմաւորման²³, Վերադարձի՝ յար եւ նման ժապաւէն մը իր սկիզբին տանելու գործողութեան, որպէսզի կարելի ըլլայ անոր կրկնակի օգտագործումով ուրիշ մը պատրաստել... Այս ձևով ներկայացուած Սփիւռքի Հոլովոյթը, բնականաբար, գիտական մօտեցումի մեթոտաբանութիւնէն շատ Հեռու է։

Բազմաթիւ են այն Հարցադրումները, որոնք իրենք զիրենք կը պարտադրեն նման պատումի մը զգեստական՝ վաւերականութիւնը փաստելու։ Համար ի՞նչպէս Հաշուել սերնդափոխութիւնը, օրինակի համար, կամ արդե՞օք ճիշդ է մեկնակէտ-թուականը, երբ Համայնքային կեանք մը դարերէ ի վեր գոյութիւն ունէր աշխարհացրիւ Հայութեան համար։ Ո՞ր թուականները եւ ո՞ր իրադարձութիւնները անկիւնադարձային եղան Սփիւռքի Հոլովոյթին մէջ։ Տուեալ Համայնքի մը կացութեան փոփոխութեան առաջնորդող ճակատագրական իրադարձութիւն մը որ որքանո՞վ իր անդրադարձը կ'ունենայ Սփիւռքին վրայ որպէս ամբողջութիւն։ Որո՞նք են այն Համայնքները, որոնք ամէնէն աւելի կշիռ ունեցած են Սփիւռքի Հոլովոյթին վրայ եւ ի՞նչ ազդակներ կը բնորոշեն այս կամ այն Համայնքին կշիռը։ Սփիւռքի իրականութեան բարդութիւնը շատ կը դժուարացնէ Համապատասխան փաստարկումներով ամբողջական թեզի մը յառաջացումը, ի մասնաւորի, եթէ պէտք է յարգուին գիտական մօտեցման բոլոր նախադրեալները։ Վարկածային կարգով, սակայն, կարելի է ձգտիլ ընդհանրութիւններու սահմանման, եւ անոնց մասնակի փաստարկման համար՝ դիմել որոշակի պարագաներու ներկայացման։ Պարագայի մը ուսումնասիրութիւնը ինքնաբերաբար իր Հաստատումներուն ընդհանրացումը չի նշանակեր անշուշտ, սակայն թույլ կու տայ տեսակետերու կազմաւորման, Հետեւաբար՝ ըսնալէճի զարգացման։ Այս մօտե-

ցումով է որ կարելի է խորհրդածել Սփիւռք-քաղաքականութիւն յարաբերութեան մասին:

Նախ՝ քաղաքական մշակոյթ մը, հարկաւ, գոյութիւն ունի Սփիւռքի մէջ, կազմաւորուած եւ իր զարգացման Հոլովոյթը ապրած: Աւելի՛ն. Սփիւռք-քաղաքականութիւն յարաբերութեան մասին խօսելով, անխուսափելիորէն Սփիւռքի մէջ քաղաքական մշակոյթի ու անոր Հոլովոյթին մասին է որ կը խօսուի յատկապէս: Քաղաքական մշակոյթ՝ ըսելով պիտի հասկնանք այն զաղափարները, սկզբունքները, համոզումներն ու արժէքները, որոնք կը պայմանաւորեն քաղաքական գործունէութիւնը: Սփիւռքի պարագային մինչեւ իսկ սահմանած են զայն: Ինչ կը վերաբերի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման, ապա՝ նախ Սփիւռքը պէտք է ենթադրենք նորակազմ հասարակութիւն մը, եւ՝ ամերիկեան կամ քանադական հասարակութիւններուն նման, արդիւնք զանգուածային տեղափոխման, ապա՝ բնականաբար ընդգծենք բոլոր այն տարրերութիւնները որոնք առկա են Սփիւռքի պարտադրեալ կազմաւորման ու նորակազմ հասարակութեանց կամաւոր բնոյթին միջեւ, հուսկ՝ երկու տեսութիւններ առանձին շահեկանութիւն կը ներկայացնեն Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթը ուսումնասիրելու համար: ԱՄՆի ու Քանադայի հասարակութիւններու քաղաքական մշակոյթի կազմաւորումը ուսումնասիրած Louis Hartz կը կարենորէ անոնց «Հիմնաւորման ժամանակաշրջանը» (Founding Period) որուն ընթացքին տիրապետող արժէքներու վրայ է որ կը կառուցուի նոր հասարակութեան քաղաքական մշակոյթը: Ինչ որ էական է, ուրեմն, այն արժէքներն են որ «Հիմնադիրները» իրենց հետ կը բերեն իրենց գաղթած վայրերէն: «Բեկորման տեսութիւն» (Fragment Theory) անունով ճանչցուած այս տեսութիւնը, օրինակի համար, ԱՄՆի պարագային «Հիմնադրութեան ժամանակաշրջանը» կը նկատէ 17 եւ 18րդ դարերը, երբ բրիտանացի գաղթականութիւնը զանգուածային կերպով սկսաւ բնակութիւն հաստատել Նոր Աշխարհ: Ամերիկեան քաղաքական մշակոյթը, հետեւաբար, հիմնապէս «բաղձնի» յատկանիշ մը ունի²⁵: Սփիւռքի պարագային այս տեսութիւնը կ'առաջնորդէ երկու նկատառումներու:

Առաջին՝ Սփիւռքի ակամայ «Հիմնադիրները» Ցեղասպանութեան վերապրողներն են, հետեւաբար, իրենց արժէքներն են որ հիմը դրին Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման: Մենդափայտի յիշատակն ու անոր կազմաւորումութիւնը²⁶, ինչպէս նաեւ «վերազարծնի» զաղափարը, որոնք այնքան արմատաւորուած էին այդ քաղաքական մշակոյթին մէջ, վերապրողներուն կեանքի հիմնական նպատակին վերածուեցան, նաեւ շարժառիթ եղան համայնքային կեանքի կազմակերպումին:

Երկրորդ՝ այդ վերապրողներուն մէջ, սակայն, քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման դերակատարները Եղեռնէն առաջ ազգային կեանքին

մէջ ղեկավար դիրք ունեցողներն էին, որոնց կարգին թերեւս առանձնա-
յատուկ տեղ պէտք է տրուի 1918-1920 Հայաստանի անկախ Հանրապետու-
թեան ժամանակաշրջանի պատասխանատուներուն, Հանրապետական կա-
ռավարութեան ներկայացուցիչներ ըլլան անոնք՝ Աղբալեանի ու Վրացեա-
նի օրինակով, թէ Հայութիւնը միջազգային ատեաններու մէջ ներկայա-
ցուցած անձնաւորութիւններ, ինչպէս՝ Պօղոս Նուպար Փաշա Անոնց փո-
խանցած արժէքներն են, որ ամէնէն ակելի կազմեցին Սփիւռքի քաղաքա-
կան մշակոյթը, որ Խորհրդային Հայաստանի վարչակարգին թեր կամ
դէմ կեցուածքներու շուրջ կարծիքները բեւեռելով Հանդերձ, Հասարակ
յայտարար մը ստեղծեց Սփիւռքի կացութեան սահմանումին Համար:

Պէտք է անտեսել անշուշտ դերակատարութիւնը Համայնավար դա-
ղափարախօսութեան հետեւորդ Հատուածին ու Հայաստանի Օգնութեան
Կոմիտէի (ՀՕԿ) գործունէութեան. Սփիւռքի մէջ քաղաքական աշխատան-
քի ուսումնասիրութիւնը անպարմանօրէն նկատի պէտք է առնէ այդ երե-
ւոյթը: Սակայն ՀՕԿի գործունէութիւնը Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի
կազմաւորման տարր նկատելը տեսաբանականօրէն առնուազն կասկած-
ներու առիթ կու տայ: Այս տեսակէտին Հիմնաւորումը Համայնավար դա-
ղափարախօսութեան էութիւնն իսկ է. Համայնավար դաղափարախօսու-
թիւնը իր էութեամբ միջազգային է, ոչ թէ ազգային. իսկ ազգայինը, Հա-
մաձայն խորհրդային պաշտօնական վարդապետութեան, ժողովուրդնե-
րու մշակոյթին ձեւն է եւ ոչ թէ խորքը: Փաստօրէն, Սփիւռքի մէջ Հայ Հա-
մայնավար կուսակցութիւն երբեք գոյութիւն չունեցաւ, ոչ ալ Հայաստա-
նի Կոմկուսը իր ճիւղերը բանալու մասին մտածեց: Հայ Համայնավարներ,
յաճախ անդամ իրենց բնական երկրի Համայնավար կուսակցութեան, ի-
րենց գործունէութիւնը նախ եւ առաջ Հիմնաւորեցին իրենց կուսակցու-
թեան միջազգայնական գաղափարախօսութեան թելադրանքով: Կասկածի
տակ չի դրուիր, անշուշտ, ոչ նման մօտեցումի ազատութիւնը, ոչ ալ աշ-
լընտրանքային բնոյթը, եւ նուազ՝ այդ աշխարհայեացքի հետեւողու-
թեամբ սփիւռքահայ այդ Հատուածի Հայրենասիրութիւնը: Բայց որքա-
նով, օրինակի Համար, Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթաց-
քին Ֆրանսական դիմադրութեան մէջ Հերոսական տիպար Միսաք Մա-
նուշեանի օրինակը իր տեղը գտած է Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթին
մէջ: Վերջապէս, հետեւողութեամբ Hartzի տեսութեան, ՀՕԿի աշխա-
տանքները, եւ յետագային՝ ներգաղթն ու այլ գործունէութիւնները նպա-
տակ չունէին իրենց բնավարէն տեղափոխուած նոր Հասարակութեան մը
կայացումը, ընդհակառակը՝ շարժումը այս պարագային Վերագարձն
էր, գաղափարախօսական իր յատուկ դիմադրումով:

Երկրորդ տեսութիւն մը, մշակութային ժառանգը նուազ կարեւոր կը
Համարէ Հասարակութեան մը փորձառութիւններէն: Seymour Martin

Lipset կը գտնէ, որ կարելի է ճշդորոշել «կազմաւորման իրադարձութիւններ» (Formative Events), որոնք հասարակութեան մը պատմութեան ընթացքին կը ձեւաւորեն իրենց արժէքակարգը եւ այդ ձեւով յարատեւող հետք կը ձգեն անոր հաստատութիւններուն եւ մշակոյթին վրայ¹⁵։ Այդ իմաստով կասկած չկայ, որ Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման իրադարձութիւնը 1915ի Յեղասպանութիւնն է։ Կրնանք առարկել, որ նման վարկած մը կրնայ նկատուիլ Հայաստանի խորհրդայնացումը, արուած քլարով որ, առեւտուական կարեւոր հատուածի մը համար, երկար ժամանակի համար անիկա նշանակեց «վերադարձի արգելք, իրական թէ խորհրդանշական Սակայն այդ իրադարձութիւնը Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման հասարակ յարաբար մը հաջիւ թէ նկատուի, նկատի առնելով անոր յառաջացուած կեցուածքներու բնեւորացումը Սփիւռքը նման չէ այլ սփիւռքներու, օրինակի համար Արեւելեան Եւրոպայի ժողովուրդներուն, որոնք կազմուեցան մասնաւորաբար Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ տուեալ երկրի վարչակարգի համայնավարացման հետեւանքով։ Հետեւաբար՝ Յեղասպանութիւնը, եւ ոչ թէ Հայաստանի անկախացումը կամ խորհրդայնացումն է, որ Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման իրադարձութիւն պէտք է նկատել։ Այս տեսութիւններուն կողքին կան անշուշտ ուրիշներ, ինչպէս՝ դադափարներու կազմաւորման ու շրջագայման ճարտարարուեստի կարեւորութիւնը, որ շեշտը կը դնէ հաղորդակցութեան միջոցներու դերակատարութեան վրայ¹⁶, կամ մարքսեան ու Նէօ-մարքսեան տեսութիւնները որ մշակոյթի պատճառականութիւնը տնտեսական համակարգին մէջ կը տեղադրեն, եւ անկասկած որ հետաքրքրական ուսումնասիրութեանց ու վարկածներու յառաջացման կրնան տանիլ։

Հիմնուելով առաջին երկու տեսութիւններուն վրայ, մէջբերենք կարգ մը տեսակէտեր «Հիմնաւորման ժամանակաշրջան»էն (20-30ականներ), որոնք դիպուկ են Սփիւռքի կացութեան ընկալման ու քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման Մէջրեւումները եւ օրինակները անկասկած եւ անխուսափելիօրէն ենթակայական ու ընտրովի են։ Կը ծառայեն վարկածային տեսակէտի մը փաստարկման որպէս պարագայ։ Շատ աւելի առարկայական փաստարկումի մը աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, եւ անոր կարգին հակա-օրինակներու նշումը, դուրս կը մնան այս աշխատասիրութեան սահմաններէն, այլ առիթի ձգելով նման նախաձեռնութիւն մը։

Այսպէս, եթէ ուսումնասիրենք Սփիւռքի մէջ մեծ դերակատարութիւն ունեցող կազմակերպութիւններէն Համազգայինի Հիմնադրութեան գաղափարական ենթահողն ու նպատակը, այնպէս ինչպէս բանաձեւած են իր Հիմնադիրներէն՝ Նիկոլ Աղբալեան ու Լեւոն Շանթ, դժուար չէ հետեւցնել

այն քաղաքական մշակույթը, որուն կը հետամտին այդ գաղափարներն ու նպատակները Գաղաքական այդ մշակույթը փոխանցուեցաւ սերունդէ սերունդ, որովհետեւ Համազգայինի ամբողջ առաքելութիւնը այդ գաղափարներու ու նպատակներու պահպանումը եղած է, ուր կրթական ու մշակութային գործունէութիւնը կը վերածուին անոնց կազմաւորման ու շրջանառութեան հաղորդակցական միջոցներուն 1825 Յունուար 4-ի իր տուած բանախօսութեամբ, Աղբալեան կոչ կ'ուղղէ «Հայրենիք կամեցող» սերունդ մը «ստեղծել», այն համոզումով, որ այդ սերունդը հայրենիք կը կամենայ՝ «եթէ տոգորուի իր մշակույթով», ու կ'աւելցնէ՝ «Մեր անկախութիւնը մենք կրնանք պահել գիտակցելով մեր մշակութիւնը»։ Աղբալեանի այս խօսքերը - արտասանուած շատ բախտորոշ ժամանակի մը մէջ - ամբողջական կերպով կը ընդունեն Սփիւռքի կացութեան ընկալումը Նախ՝ սերունդ «ստեղծելու» մասին է խօսքը, այսինքն՝ առկայ է գիտակցութիւնը «Հիմնաւորման ժամանակաշրջան»ի մը Ապա՝ հարց կայ «Հայրենիք կամեցող սերունդ»ի ստեղծման, այսինքն՝ «վերադարձին» ձգտող, իր ապրած վայրը «Հայրենիք»ին հետ չշփոթող։ Վերջապէս՝ մշակութիւն գիտակցումով «անկախութիւնը պահել», սակայն անկախութիւն յարաբերաբար որո՞ւ կամ ինչի՞։ Աղբալեան վստահաբար ի մտի ունէր Հայաստանի անկախութեան գաղափարը, ինչ որ պատահական չէր, սակայն Սփիւռքի հոլովոյթի ընթացքին անկախութիւն պահելը ոչ միայն, առնուազն կարեւոր հատուածի մը համար, նշանակեց ազատ ու անկախ Հայաստանի գաղափարը պահել, այլ՝ իւրաքանչիւր «անկախութիւն» մը իր ապրած շրջապատէն։ Այսինքն՝ առանց, բնականաբար, ժխտելու այդ շրջապատն ու իր օրէնքները, ստեղծել ներքին-համայնքային ինքնավարութիւն մը, որ յաճախ թոյլատրուեցաւ Լլիպլ որոշ շրջապատի մը մէջ, առանց, սակայն, ամբողջականօրէն մաս կազմելու անոր։ Եւ քանի որ բացարձակ մեկուսացումը անկարելի է, շրջապատին հետ շփումը պէտք է սահմանափակել միայն այնպիսի մարզերով, որոնք վտանգ չեն սպառնար ինքնութեան։ Մասնաւորաբար՝ հետու մնալ քաղաքականութենէն, իմա՝ տեղական քաղաքականութենէն։

Ահաւասիկ երկու մէջբերումներ Աղբալեանի ու Շանթի ճառերէն 28 Մայիս 1828ին, Գահիրէի մէջ, «Հայ Կրթական ու Հրատարակչական Համազգային Ընկերութեան» Հիմնադրութեան ձեռնարկին (անշուշտ թուականը զուգահեռութիւն չէ), որոնք շատ աւելի բուն կերպով կը հաստատեն Սփիւռքի համար ծրագրուած արժէքային համակարգը. «...Շրջապատուած ենք ահաւոր ու քանդիչ ուժերով։ Հարկ է նոր ու մոլեռանդ հայութիւն ստեղծել՝ դիմազրաւելու համար այն ուժերը, որոնք ամէն կողմէ կը խուժեն հայր ոչնչացնելու համար» (Աղբալեան)։ «Չտար գաղութներու մէջ, շրջապատի այլասերող եւ ապագայնացնող հազար ու մէկ վտանգ-

ներուն մէջ ինչպէ՞ս կրնայ նոր սերունդը հայ ըլլալ եւ հոգիով հայ մնալ։
 Ո՞վ պէտք է կատարէ այս դերը...։ Երկու միջոց կայ՝ զարոց եւ գիրք, ո-
 բոնք միայն կրնան փրկարար դեր կատարել, հայ մնալու պայքարը մղել,
 հայ հոգիներուն մէջ ազգային մակարդակը պատրաստելը (Եանթ)՝
 Սփիւռքի կացութիւնը, Սփիւռքի հալոյցի միջոցով ծրագիր մը
 ամփոփուած են այս խօսքերուն մէջ եւ այդ ծրագիրը ունի մէկ եւ միակ
 նպատակ՝ հայապահպանում օտար միջավայրի մէջ։ Այս պայմաններու
 մէջ, օտարաբնի այս հասկացութեամբ, տուեալ երկրի մը քաղաքական
 կեանքին մասնակցելը, քաղաքական համարկումը հետեւաբար, մտահո-
 գութեան առարկայ չէ եւ... պէտք չէ ըլլայ։ Այդ կ'ըսէ Սիմոն Վրացեանի
 ՎՄԱՍԻՍԻԱՆԵՐ ազգային միութեան ու կազմակերպութեան մասին՝¹⁸ յոգ-
 ուածէն առնուած հետեւեալ պարբերութիւնը. «Արդ՝ որո՞նք են այն խն-
 դիրները, որ կարող են նկատուել ազգային միութեան եւ կազմակերպու-
 թեան պայման։ Մեր կարծիքով, դրանք ամփոփուած են հետեւեալ կէտերի
 մէջ։- Ա. Հայաստանը շարունակուած է մնալ մեր միակ հայրենիքը, մեր բո-
 լորիս գոլրգոլրանքի առարկան, մեր վերջնական յօյն ու ապահներու
 Մտածել, գտնել ու աշխատել Հայաստանի համար մեր բոլորիս պարտակա-
 նութիւնն է՝ այսօր եւ վաղը։ Այս կամ այն իշխանութեան գոյութիւնը ար-
 գելք չէ եւ չի կարող լինել, որ մենք սիրենք մեր հայրենիքը, մտահոգւենք
 Հայաստանի ճակատագրով եւ աշխատենք զօրացնել ու ամրացնել նրան։
 Աւելին, Հայաստանի գոյութեան եւ զարգացման պայմանները չպէտք է
 լինեն վէճի եւ պայքարի նիւթ. նրանց շուրջ հայութիւնը պէտք է լինի միա-
 սիրտ ու միակամ։ ... Բ. Ի՞նչ պէտք է լինի արտահայաստանի ազգային
 կազմակերպութեան նպատակը - Մէկ բառով՝ ինքնապաշտպանութիւն։
 Հայր արտասահմանում պահել հայ՝ կապուած ազգային հաւաքականու-
 թեան։ Պաշտպանել հայ անհատի մարդկային եւ ազգային իրաւունքները
 նոր սերունդը հայ դաստիարակել եւ հայ պահել։ Հայութիւնը ներկայաց-
 նել արտաքին աշխարհի առջեւ։ Այսինքն, եթէ ուզուած էք, կատարել այն
 դերը, որ վերապահուած է պետութիւններին իրենց քաղաքացիների վերա-
 բերմամբ։ Եւ կը հետեւի հետեւեալ յատկանշական պարբերութիւնը.
 «Այստեղ, սակայն, ծագում է մի խիստ փշոտ հարց. քաղաքական խնդիր-
 ներն էլ պէ՞տք է մտնեն ազգային կազմակերպութեան իրաւասութեան
 սահմանների մէջ։ - Ի հարկէ, լուսագոյնը կը լինէր, եթէ հայութեան վերա-
 բերուող բոլոր հարցերն անխտիր պարփակուէին ազգային կազմակեր-
 պութեան մէջ, բայց տիրող հանգամանքներն ու մտայնութիւնը այդի առ-
 ջեւ ունենալով դժուար է ենթադրել, որ նման մի փորձ պսակուի յաջո-
 դութեամբ։ Հետեւաբար, գոնէ առաջին շրջանի համար քաղաքական
 խնդիրները պէտք է դուրս մնան ազգային կազմակերպութիւնից, բայց
 հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում, կամ ad hoc ծագող եւ բացառիկ ծան-

րակչիւ. նշանակութիւն ունեցող Հարցերի վերաբերմամբ քաղաքականութիւնն էլ կարող է որոշ տեղ գրաւել ազգային կազմակերպութեան ծրագրին մէջ: Ի՞նչ կը Հասկնար անկախ Հայաստանի վերջին վարչապետը հրադաքականութիւնն ըսելով: Հայաստանի խորհրդային վարչակարգին հանդէպ կեցուածքը, ընդհանրապէս միջազգային քաղաքականութիւնը որ կրնար վերաբերիլ հայութեան, թէ՛ իւրաքանչիւր համայնքի դիմադրաւած կամ դիմադրանելիք քաղաքական խնդիրները Այնքան ալ յստակ չէ: Այդուհանդերձ, իր խօսքերէն յստակ է, որ Սփիւռքի կազմակերպական ծրագրին մէջ, եւ մասնաւորաբար Վրացեանի առաջարկը՝ կազմելու ինչ-որ Սփիւռքի կառավարութիւն մը (ատորը կը վերաբերի յօդուածը), չի ներփակիր քաղաքական գործունէութեան հեռանկար մը Քաղաքական Հարցերով զբաղելու փափաք կամ նախատեսութիւն կայ անշուշտ, սակայն՝ պայմանաւորուած սփիւռքահայութեան հեռագամանքներուն ու ճամայնութեանն, որոնք այդ առաջին շրջանի համար՝ քաղաքականութիւնը դուրս կը ձգեն Սփիւռքի օրակարգէն: Հետեւաբար՝ ճիշդ եզրակացութիւնը պիտի ըլլար այն, որ Վրացեանի սերունդը քաղաքականութիւնը ոչ թէ կը մերժէր, այլ՝ առաջնային չէր նկատեր լազգային կազմակերպութեան՝ համար, այդուհանդերձ անխուսափելի նկատելով հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում՝ անոր ներառումը Այն ձայնը, որ, հետեւողութեամբ Նիցէի, իր ժամանակէն առաջ կը յայտարարէր եկող ժամանակները, այս պարագային՝ յետպաղ պատերազմեան Սփիւռքը... Ամէն պարագայի, ոչ թէ քաղաքականութիւնը, այլ հայապահպանումը եղաւ Սփիւռքի նպատակը եւ անոր շուրջ դարձաւ ըլլալ-չըլլալու խնդիրը իր յետագայ յօդուածաշարքերէն մէկուն մէջ (հՀանիւրալը դռներին առջեւն է...), գրուած 1980ին (թուականը ինքնին հետաքրքրական է, որովհետեւ կը կազմէ երրորդ սերունդին բնածնարթնակի վրայ յայտնուելու սկիզբը), Վրացեան, որուն սկզբնական սպասումները՝ Սփիւռքի մէջ մէկ ու միակամ կազմակերպուած հայութիւն յառաջացնելու ի դերեւ ելած էին, ահազանգ կը հնչեցնէ: Առաջ մէկ սահման միայն ունէինք՝ բռնաւորների ձեռքով գծուած, այժմ բազմաթիւ սահմաններ ունենք, որոնք բաժանում են մեզ իրարից, - հողային սահմաններ, մշակութային սահմաններ, հոգու սահմաններ, կուտակցական սահմաններ, անսահման սահմաններ: Ո՛ր ես գնում ախպէս աչքերդ փակ, հայ ժողովուրդ: Քուօ վատիս! Ո՛ր է քո անձը, ո՛ր է քո հարցը, ո՛ր է քո դանձը, քո ազգային կենսունակութիւնը, քո կենսունակ հպարտութիւնը (...): Պէտք չէ մոռանալ: Պէտք չէ մոռանալ Ապրիլ 24ը, բայց ռեբրազորն կը լինենք, եթէ մոռանանք եւ անտեսենք ձերմակ Զարդը... ձերմակ Զարդի ուրուականը մեր դռների առջեւն է, մեր գլխի վերեւ: Հանիւրալը մեր դռների առջեւն է, ով ականջ ունի թո՛ղ լսէ՝:

Սփիւռքահայութեան ներքին պառակտուածութիւնը, որուն կ'անդրադառնայ Վրացեան, 40 եւ 50ականներուն արտայայտուած էր յոռեզոյն ձեւով՝ ներդադրի եւ ապա Լիւանանի քաղաքացիական պատերազմի (1968) ժամանակ պատահած բախումներով ու երբայրասպան կոիւով։ Մի-աժամանակ, սակայն, Վրացեան այս տողերը կը գրէ, երբ Սփիւռքի մէջ քիչ մը ամէն կողմ զարկ կը տրուէ շինարարական գործին, դպրոցներ, ա-կումբ ու եկեղեցի կը կառուցուին շնորհիւ սփիւռքահայութեան նիւթա-կան րաբորութեան։ Փարատոբար - կամ ոչ այնքան... - երևան կ'իյլէ մէկ կողմէ Վրացեանի խօսքերու աւագանդին եւ միւս կողմէ ծաղկուն դադու-թային կեանքի առկայութեան միջեւ։ Ինչո՞ւ Վրացեան կ'աւագանդէ տա-կաւին 1960ին, երբ թափով զարկ տրուած էր Համայնքային ենթակառոյցի զարգացման... Պատասխանը 70ականներու երիտասարդ սերունդը պիտի տայ։

Արդարեւ, այդ սերունդն է որ քաղաքականութիւնը պիտի ներառնէ իր ծրագրին մէջ եւ ազգային դոյութեան կացութիւնը տեսնէ Հայ դա-տի պայքարին մէջ։ 70ականներու կէսերէն այդ պայքարը պիտի արտա-յայտուէ հայկական աւաքակցութեան ընդմէջէն։ Երբորդ սերունդի ողի-սականը արժանացած է բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու եւ վստա-հաբար տակաւին շատ ըսելիք կայ Սփիւռքի Համար ճակատագրական այդ ժամանակաշրջանին մասին, թէ՛ անցեալի ու թէ՛ ապագայի Հետ անոր կա-պին տեսակէտէն մանաւանդ։ Սակայն այս աշխատասիրութեան Համար կարեւոր է ընդգծել, որ երբորդ սերունդը, որ իր նախկինն տարբերու-յաւակ ճիշդ մը ըրաւ, ժխտումը չէ անցեալէն ժառանգ մնացած ազգային դոյութեան կան ընկալումին, այլ՝ անոր տրամաբանութիւնը մինչեւ իր ծալադոյն Հետեւանքերը - Սփիւռքի ոչնչացում ի բացակայութիւն ճիւ-րադարձի - ապրելու յանձնառութիւնը։ Հետեւաբար՝ երբորդ սերունդի պայքարին ընդմէջէն ընդգծուածն ու իրենք գիտենք Հաստատեցին ազգա-յին այն ըլլոր արժէքներն ու ընթանումները, որոնք կազմած էին ազգային ինքնութեան արդիական ընկալումը։ Այդ արժէքներն ու ընթանումները, անշուշտ, առկայ էին նաեւ առաջին ու երկրորդ սերունդին Համար, սա-կայն միայն 70ականներուն է որ դուրս եկան Հայապահպանութիւնը ցարդ տիրապետող քաղաքինի ծրագրերէն²⁰։

Կը մնայ բացայայտել, թէ ինչու՞ Սփիւռքի մէջ տիրապետեց քաղաքա-կանութենէն Հեռու մնալու այս մօտեցումը, գտնել անոր հիմնական պատճառը։ Անշուշտ, յաւակնութիւն չկայ այդ պատճառը նկատելու որ-պէս միակը, ոչ ալ ժխտելու յառաջանալիք վարկածին խնդրալարոյց ու վիճալարոյց ընդթիւր։ Սակայն այդ վարկածը թերեւս լաւագոյնս կը բա-ցատրէ թէ ինչու՞ այսօր Սփիւռքի կացութեան ընկալումը եւ անոր ծիրին

մէջ քաղաքականութեան հասկացութիւնը վերասահմանման կը կարօտին, եւ արդէն, գործնականօրէն այդ փուլին մէջ մտած են: Ի վերջոյ, կարելի է առարկել որ արդեօք կարելի չէր Սփիւռքի տարրեր ընկալում մը ու կազմակերպում մը ծրագրել ու տեղ տալ նաեւ քաղաքական գործունէութեան:

Պատասխանը շատ հաւանաբար ժխտական է հետեւեալ հիմնաւորումով: Պաղ պատերազմի աշխարհին միջազգային քաղաքականութեան համակարգը այնքան ալ թոյլատու չէր ոչ-պետական միաւորներու դերակատարութեան: Իսկ Սփիւռքի մէջ ազգային ինքնութեան ըմբռնումը հապէս արդի ըմբռնում մըն էր, կազմուած 19րդ դարու ազգային դարձօնքի հռոյժութիւն ընդմէջէն եւ, ինչպէս քաղաքականութեան ամէն արդի ըմբռնում, զայն կը կապէր ազգ-պետութեան, որ իր կարգին, կը սահմանուէր աշխարհադրական տարածքով մը: Խնայիկ Թէօօյեան թերեւս լաւագոյնս կը բացատրէ, թէ ինչու՝ «...Օղեռնէն ու 1918-1920ի առաջին Հանրապետութենէն ի վեր Հայութեան, ի միջի ալլոց իր ղեկավար ընտրանիներու մէկ կարեւոր հատուածը Հայ պետականութեան երազով սնանցաւ եւ խուսափողական, նոյնիսկ մերժողական կեցուածք ցուցաբերեց եղեռնաստեղծ Սփիւռքին հանդէպ: Սփիւռքի «ժամանակաւոր» ու «անցողակի» բնոյթի սահմանման բացատրութիւն մը փնտռող Թէօօյեանի «Երբ Սփիւռքն է Ապագան» յոդուածը²⁰ հայրենիքն ու Սփիւռքը իրարու հակապատկեր նկատող, ու իրեն եւ այլախի՛ն արժեւորող մտայնութիւնը առնչակից կը նկատէ միջազգային քաղաքականութեան մէջ 1848էն (Վեյմարի դաշինք) մինչեւ 1988 տիրապետող ազգ-պետութիւն դադափարին սահմանած ազգային ինքնութեան ու անոր գոյատեւման յատուկ - արդի - հասկացութեան: Երբէն է ազգապետութեան խոհալը, կադապարը, որուն կը ձգտէին ոչ-կատարեալ ազգապետութիւնները Մէկ ազգ, մէկ սուրբ հող, սահմանները անձեռնմխելի, որոնց գոյութիւնը կ'երաշխաւորէ ազատ, անկախ պետութիւն մը, օժտուած օրինական վարչակազմով, բանակով, եւ որ կը սատարէ միաձուլ լեզուի, մշակութի, տնտեսութեան կեդրոնաձիգ համակարգի մը ստեղծումին: Եւ վերջապէս՝ միաձուլ արեւակից բնակչութեան մը կազմաւորումին: Այս ազգային ու ազգապետական համակարգին համար, Սփիւռքը տկարութիւն մըն է, պարտութեան մը, ժախողութեան մը, կամ կորուստի մը, նոյնիսկ դասալքումի մը արդիւնքն է: Այն պետութիւնը՝ որուն հայրենի հողը լքած է դէպի Սփիւռք մեկնողը, փաստօրէն չէ կրցած պահել, պահպանել, զահացնել իր իսկ հպատակները: Իսկ այն հիւրընկալ պետութիւնը՝ որուն հողին վրայ եկած է հաստատուելու գաղթականներ եւ Սփիւռք կազմակերպել կը փորձէ, իր անդամներուն կատարեալ ձուլումին արդեւք հանդիսանալու յոյսով, յաճախ մտահոգ է, որովհետեւ պիտի նախընտրէր (եթէ ոչ՝ պարտադրէր) այդ փոքրամասնու-

թեան ձուլումը ... Սփիւռքը այն վտանգաւոր հակասութիւնն է, որ ըստ ազգագիտութեան սահմանած իտէալ չափանիշներուն՝ օտար, հիւրընկալ պետութեան մը կը պատկանի: Այս երկար մէջընդմիջ գրեթէ ամբողջական ձեւով կը բացատրէ նաեւ Սփիւռքի մէջ քաղաքականութենէն հետո մնալու նախանձախնդրութիւնը: Ի վերջոյ, քաղաքականութիւնը մենաշնորհն էր ազգ-պետութեան, հետեւաբար՝ սեփական ազգ-պետութենէն դուրս քաղաքականութեան հոլովոյթի մը մասնակցութիւնը հասկնալի չէ, առեւտագն հաւաքական ինքնութեան համար: Այլ խօսքով՝ երբ համայնքները իրենք զիրենք կը նկատէին «ժամանակաւոր», քանզի դուրկ էին իրենց ազգ-պետութենէն, ոչ միայն թելադրելի չէր որ այլ ազգ-պետութեան մը ոլորտին մէջ քաղաքականութիւն ընէին, այլ այդ ձեւի քաղաքական գործունէութիւնը պարզապէս հասկնալի չէր, խորթ էր: Ասկից կը հետեւի, որ քաղաքական գործունէութիւնը պէտք է ձգտի մէկ ու միակ նպատակի՝ սեփական ազգ-պետութեան հասնելու, ինչ որ, ինչպէս ըսուեցաւ, առնչակից է հայրենի հողին ու հոն ձգեցողաբանին: Երբորդ սերունդի ու ժական պայքարը թէեւ յառաջ տարուեցաւ Յեղասպանութեան հարցը ժողովրդական բերելու ուղղամտութեամբ, սակայն ոչ մէկ պարագայի մտահան ըլլաւ հողային պահանջի հարցը:

«Սփիւռքի մէջ քաղաքական գործունէութիւնը (...) առանձին ուսումնասիրութեան կը կարօտի հասկնալու համար շատ բաներ, որ այսօր տեղի կ'ունենան եւ պիտի ունենան հայկական կիսնքին մէջ», դիտել կու տար Կարապետ Առաքելեան²⁰: Ասով պէտք է հասկնալ չըջապատի ազդեցութիւնը այն քաղաքական գործունէութեան վրայ, որ իր իւրաքանչեւ ըմբռնումով սահմանուեցաւ ու յառաջ տարուեցաւ Սփիւռքի մէջ: Ընդհանրապէս ներհամայնքային այդ քաղաքական գործունէութիւնը անխուսափելիօրէն արտայայտուեցաւ նաեւ համայնքի դեկլարութիւնը ստանձնելու պայքարի ձեւով, եւ ընթացաւ Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ թեր կամ դժ կեցուածքներու դադափարախօսական խորքով (կամ պատճառաբանութեամբ...): Պարզ է, որ այդ գործունէութիւնը չըջապատին հետ առնչութիւն ունեցաւ եւ յաճախ անցաւ համայնքի նեղ սահմաններէն դուրս: Միեւնոյն ձեւով չըջապատի քաղաքական հոլովոյթը անպայմանօրէն իր ազդեցութիւնը ունեցաւ համայնքի ներքին իրադարձութիւններուն: Սփիւռքի մէջ քաղաքական գործունէութեան ուսումնասիրութիւնը պէտք է ընդգրկէ մասնաւորաբար այս փոխազդեցութիւններու ճշդորոշման ոլորտը, որ ինքնին ցոյց կու տայ թէ որքան անիրազատ է մտածել, թէ կարելի էր ինքնամփոփ համայնքային գոյութիւն մը յանդիմանել:

Ամէն պարագայի, ձգտումը ընդհանրապէս եղած է համայնքը հետո պահել չըջապատի քաղաքականութենէն, նոյնիսկ Արժանթինի նման հե-

ուսուր Համայնքի մը պարագային՝ Սփիւռքի կացութեան ընկալումը եւ կազմակերպումը տարբեր չեն եղած Հոն եւս՝ Շղեռնէն վերապրող (աթմ հանգուցեալ) խորէն Ղարիպեան, որ Արժանթին հաստատուած է տեղեկանալէ յետոյ որ երկիրը հարուստ երկրագործութիւն ունի (հետաքրքրական առնչութիւն մը իր ծննդավայր գիւղի կորուստին երբեք չհաշտուած հայուն հետ, բարացուցական՝ նաեւ անօթութեան ուրուականին, որմէ հալածական մնացած է ամբողջ կեանքին ընթացքին՝ բռնի տեղահանման փորձառութենէն յետոյ, հակառակ անոր, որ Արժանթինի մէջ ան իր ամբողջ կեանքին ընթացքին դերձակութեամբ է որ պիտի զբաղի...), կը յիշէ Հայ Որբերու Միութեան քայլերգի բառերուն հետեւեալ տողերը՝ «Աստուած պահէ հայ որբին Հայաստանի համար»²⁶։

26 Ապրիլ 1931ին առաջին անգամ լոյս տեսած եւ մինչեւ այսօր հրատարակուող *Արմէնիա*ի էջերը տարիներու ընթացքին, յաճախ ուղղակիօրէն, արտայայտած են Համայնքի ղեկավարութեան մօտ տիրող կեցուածքը արժանթինեան քաղաքականութեան մասնակից լլայու կամ լլլայու հարցով։ Ծիւղ է, *Արմէնիան*, որպէս օրգանը ՀՅԴ Հարաւային Ամերիկայի կազմակերպութեան, ունէր իր քաղաքական-գաղափարախօսական ուղղութիւնը եւ Համայնքի մամուլ միակ հրատարակութիւնը չէ անշուշտ, սակայն իր ազդեցութիւնը կը կարեւորուի անով, որ նախ եղած է կարեւոր հատուածի մը բանքերը, ապա՝ Հարաւային Ամերիկայի միակ օրաթերթը երկար տարիներ, ինչ որ գաղափարներու ու կարծիքներու շրջանառութեան ու հաստդութեան իմաստով իւրայատուկ տեղ կու տայ անոր Ամէն պարագայի, ինչ կը վերաբերի Հայապահպանման եւ Սփիւռքի մէջ Համայնքային կազմակերպումի իմաստին ու նպատակին, ոչ-դաշնակցական մամուլին մէջ արտայայտուած կեցուածքները (բացի թերեւ շեշտակիօրէն Համայնավարական գաղափարախօսութեան հետ յանձնառութիւն ունեցող մամուլի պարագային) այնքան ալ չեն տարբերիր *Արմէնիա*ի ուղղութենէն, ինչպէս օրինակով մը պիտի ցոյց տրուի։ Վերջապէս, այս մէջըրեւմները որ կը կատարուին, չեն յաւակնիր ամբողջական փաստարկում լլլայու, կը կատարուին վարկածային հետեւութեամբ՝ դուռը բաց պահելով ամէն տեսակի բանավէճի ու ճշդումներու դիմաց։

Այսպէս, *Արմէնիա*ի առաջին թիւի առաջնորդողին մէջ օրուան խմբագիրը եւ Համայնքի կարեւորագոյն մտաւորականներէն՝ Սարգիս Թովիան, «Լուսաբանութիւն» խորագրուած գրութեամբ կը բացատրէ թերթը հրատարակելու որոշումին տուն տուած պատճառները եւ կը ճշդէ անոր նպատակներն ու ուղղութիւնը։ «Այս գաղութը, ինկած աշխարհի ամենախուլ մէկ անկիւնը, խզուած ու տարագրուած է Հայրենիքէն ու անոր ներշնչարանէն ի սպառ խզուած, այլեւ տարանջատուած է Հայաշատ վայրերէն ու հայ մտաւոր կեդրոններէն որոնց հետ հաղորդակցելու ու ա-

նոնցմէ կազդուրուելու դիւրութիւնները գրեթէ չունի Հետեւաբար բարոյալքումն ու օտարացումը անմիջականօրէն կը սպառնայ իրեն քան ուրիշ ոեւէ գաղութի: Թերթի Հրատարակութիւնը կը նպատակադրէ ուրեմն՝ Որոշ եւ յարատեւ աշխատանք տանիլ որ Հայը մնայ Հայ, ըլլայ Հայ, խորհի ու դործէ իբր Հայ: Պահպանել եւ քաջալերել ցեղի ստեղծագործութիւնները՝ լեզու՝ ըլլայ այն թէ գրականութիւն, արուեստ թէ երգ ու պար. ցեղային առաքինութիւններ կամ սովորութիւններ: Ուստի նորաձայն սերունդի Հայեցի կրթութեան. ամէն տեսակի ուժացումի եւ օտարացումի դէմ պայքարիլ ժողովուրդը կապել եւ սերտ յարաբերութեան մէջ դնել իր անցեալի ու ապագային հետ: Զթողուլ որ մարի, աղօտանայ անոր մէջ անխախտ Հաւատքը եւ մշտապառ յոյսը որ կ'առաջնորդէ դէպի մի Հօտ, մի Հովիւ սկզբունքը, դէպի լրիւ եւ կատարեալ Ազատութիւնն ու Անկախութիւնը:

Կը Հետեւցուի, որ արդէն կայ Հայութեան Համար յստակ անցեալ մը ու ապագայ մը, որուն հանդէպ Հաւատքը պէտք չէ խախտի ու հոն առաջնորդելու պիտի ծառայէ Հայապահպանման միջոց հանդիսացող Թերթը: Ահա թէ ինչու՝ գրեթէ ծրագրային բնոյթ կը ստանայ՝ «Պայքարիլ բոլոր անոնց դէմ, որոնք Հայ անունը կը շահագործեն եւ զայն կը խառնեն Հիւրընկալ երկրի պետական ու կուսակցական քաղաքականութեանց մէջ» խօսքը: Հոս եւս յստակ չէ թէ որոնց կամ ինչ երեւոյթի կը վերաբերի Հարցը: Կարելի է կռահել, որ այն ատեն ակնարկը ուղղուած ըլլար Համայնապարկուսակցութեան գործունէութեան մասնակից Հայ անհատներուն: Ամէն պարագայի, Արմէնիայի առաջին խմբագիրը ամէն իրաւունք ունէր ընթերցողը զգուշացնելու անձնական ծրագիրներ Հետապնդող անձերու կողմէ Հայութեան կամ Հայապատկանելիութեան շահագործումէն, որ պատահած է ու կը պատահի Համայնքին մէջ: Թոփեանի սողերը լաւագոյնս կ'արտայայտեն տեղական քաղաքականութենէն հեռու մնալու զգուշաւորութիւն մը՝: Արմէնիայի այլ խմբագիր մը, Վարդան Գէորգեան, որուն օրով օրգանը օրաթերթի կը վերածուի, չի վարանիր Հայ երիտասարդութեան ուղղակի դիմելու՝ Շրջաքաղականութիւնը արկածալից ասպարէզ մըն է, որուն համար չ'արժեք որ իր թանկագին ժամանակը կորսնցնէ Հայ երիտասարդութիւնը²⁶: Հոս արդէն կասկածի Հարց չկայ: Գէորգեան կ'ակնարկէ տեղական քաղաքականութեան եւ պատահական ալ չէ, քանի որ այդ տարիներուն է նաեւ, որ Փերոնական Շարժման մէջ գործօն Հայեր կը փորձեն քաղաքական Համարկումի առաջին ծրագիր մը յառաջ բերել ու Համոզել Համայնքը որ անհրաժեշտ է մասնակից դառնալ երկրի քաղաքական Հովովոյթին: 1967ին, երբ Փերոն աքսորուած է երկրէն եւ օրուան զինուորական իշխանութիւնը իր անունն իսկ արգելած է արտասանել, բնականաբար Հայ փերոնականներու գործունէութեան ալ

վերջ տրուած է, Արմէնիայի առաջնորդողներուն մէջ կը շարունակուի Սփիւռքի մէջ հայապահպանման մտահոգութիւնը. Վեթէ սպիտակ ջարդէն չկրցաւ խուսափիլ Լեհաստանի 200.000 հայութիւնը որ կը գտնուէր բաղդատարար նուազ վտանգուած պայմաններու մէջ, նոյն ճակատագրին կրնայ ենթարկուիլ վաղը իւրաքանչիւր հայ գաղութ առանձին, որ կ'ապրի աւելի վտանգաւոր պայմաններու մէջ: Եթէ հայ քաղաքական ու հասարակական միտքը քառասուն տարիէ ի վեր կ'ապրի ձուլման վտանգին սարսափը եւ հիւսիսէն հարաւ, եւ արեւելքէն արեւմուտք, տեւաբար կը շեղորէ զայն, պատճառը այն է, որ ան ծփուն ըլլալէ աւելի դարձած է շօշափելի իրականութիւն²⁰: Դէժ Դանդիման այս վտանգին, միակ լուծումը՝ վառ պահել Վեպտուսեան պապակը, ինչպէս կը խորագրէ թերթի 14 Յուլիսի 1968ի Վեօսքը, գրուած Հայաստանի անկախութեան ձմամեակի տօնակատարութիւններուն առթիւ: Գրութիւնը, ոգեւորուած Սփիւռքի բոլոր համայնքներուն մէջ ձմամեակի հանդիսութեանց գտած յաջողութիւններով, կ'ընդգծէ, թէ Լուարուէ տարի կ'աճի հետաքրքրութիւնն ու նախանձախնդրութիւնը մեր Անկախութեան գաղափարին շուրջ: Եզրակացութիւն՝ Այս սրտապնդիչ երեւոյթը ինքնին կու գայ ըսելու թէ, Սփիւռքի հայութիւնը գտնուելով հանդերձ տնտեսական դժւացուցիչ եւ տեղ տեղ նոյնիսկ նախանձելի պայմաններու մէջ, ան իր աչքը ուղղած է Անկախ եւ Ազատ Հայրենիքի մը խտէլին: Ան, վայելելով հանդերձ իր հիւրընկալուած երկրներուն մէջ, լիակատար ազատութիւն, այնուամենայնիւ կը ձգտի իր ամբողջական ազատութեան՝ իր ամբողջական Հայրենիքին մէջ: Վկայութիւն մը, ի մէջ այլոց, Սփիւռքի արդէն նուաճած տրնտեսական մակարդակին. եւ ահաւասիկ այլ մէջերում մը Արմէնիայի 28 Սեպտեմբեր 1968ի Վաթանակ Մը Եւա՝ առաջնորդէն. «Առանձնապէս հայ քաղաքական միտքը Սփիւռքի մէջ մէկ նպատակ ունեցած է: Տալ նոր սերունդին հայեցի դաստիարակութիւն: Խորացնել մեր բազմութիւններուն մէջ հետաքրքրութիւնը հանդէպ Հայրենիքին ու քաջալերել ներգաղթը: Հայութիւնը Սփիւռքի մէջ անկորուստ պահելով, աշխատուած է դարձնել զայն հարստութիւն մը վաղուան հայրենիքին համար: Հայապահպանման գոյութեանական հարցը ձեւաւորուած է նաեւ ոչ-հայնակցական շրջանակներու ճարտասանութեան մէջ, ինչպէս կը վկայեն Տօթթ. Գ. Օ. Գալուստեանի խօսքերը, որոնք արտասանուած են 1964ին Պոլսնոս Ալլէսի Հաճրն Տան մէջ բանախօսութեան մը ընթացքին²¹: Հեղինակը իր բացարձակ համակրանքը Խորհրդային Հայաստանի ու Ռուսաստանի հանդէպ չի թաքցնել, այդուհանդերձ որպէս «մեր ժողովուրդին գոյութեան հետ սերտ առնչութիւն» ունեցող երեք խնդիր կը դնէ. ՎԱ Մեր համրանքին, մեր անցողութեան ուշադիր ըլլանք, Հայ երիտասարդներու եւ հայ երիտասարդուհիներու ամուսնութիւնները քաջալերել, դիւրացնել, մեր համ-

բանքը, մեր թիւը անճշմունք մտադրութեամբ: Առողջ սերունդ հասցներ Հայ ժողովուրդի աւանդական, ընտանեկան բարոյական սրբութիւնը վեր պահել: Օտար տարրերու հետ խնամիական կապեր չհաստատել: Մեր լեզուն եւ տոհմային սովորութիւնները նախանձախնդրօրէն պահպանել: Բ. Տնտեսական ուժականութիւն ամբարել, այսինքն տնտեսապէս զօրանալ: Գ. Միշտ միտի ունենալ Համաթրքական զաղափարաբանութեան մը դուրսնելը, այսինքն՝ բանթուրանականութեան վտանգը:

ՓԵՐՈՆ, ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԿՈՒՄԻ ՓՈՐՁ ՄԸ

Արժանթինեան քաղաքական հոլովոյթին մէջ Զօրավար Խուան Տոմինկօ Փերոն իւրաքանչեւ երեւոյթ է: Զկայ այլ անձնաւորութիւն մը, որ այնքան կիրքեր հրահրած ըլլայ որքան Փերոն եւ իր երկրորդ կինը՝ Էւա Տուարթէ: Ոմանց Համար անոնք պաշտամունքի առարկայ են, ուրիշներու՝ պարզապէս ատելութեան: Ոմանց Համար ազատարարներ են, ուրիշներու՝ Համար՝ բռնատէրեր: Ոմանց Համար՝ յեղափոխական, ուրիշներու՝ Ֆաշիզմի հարազատ ներկայացուցիչներ: Այս հակասական կեցուածքներուն պատճառը միայն անձը չէ անշուշտ, այլ անոր ճշման քաղաքական ժառանգը՝ Խուսթիսիալիզմօ (Justicialismo), որուն ամենամօտ թարգմանութիւնը կրնայ ըլլալ Հարգարականութիւնը: Այդ վարդապետութեան հիման վրայ կազմակերպուեցաւ Աշխատաւորական Միութիւններու Համադաշնակցութիւնը, ազգային շարժում մը, որ յետագային վերածուեցաւ կուսակցութեան եւ մինչեւ այսօր կը գործէ (Partido Justicialista, PJ) ու հալերէնով յաճախ կը ճանչցուի որպէս Փերոնական Կուսակցութիւն: Առանց փերոնականութեան հասկնալի չէ Արժանթինի քաղաքական հոլովոյթը Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ:

Մասնագիտութեամբ զինուորական, Փերոն Յմականներուն չէր թաքցներ իր հիացումը խալական Ֆաշիզմին հանդէպ եւ անոր ներշնչումով գործօն դերակատարութիւն ցուցաբերեց միեւնոյն զաղափարները բաժնող պինուորականներու օթեակի մը յառաջացման մէջ¹: 1943ի պետական հարուածէն յետոյ, Փերոն նշանակուեցաւ Աշխատանքի Քարտուղար: Այդ պաշտօնը առիթ էր, որ ան յայտնաբերէ աշխատաւորական զանգուածներու քաղաքական ուժը: Մինչ այդ, արհամարհուած ու հալածուած պինուորականներու, երկրի մեծ հողատէրերու, Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ եւ մինչեւ իսկ քաղքենի տարրին կողմէ, աշխատաւորական զանգուածը, որուն մաս կը կազմէին Եւ զաղթականներ, Եւ արժանթինեան ընկերութեան այն հատուածը, որ խառնուրդ ըլլալով տեղացիներու եւ եւրոպացի սպիտակամորթ զաղութարարներու, ստացած է հսկայ դուրս գրականութիւն:

Փերոնի եւ Էլիթայի մօտ գտաւ հզօր պաշտպաններու Փերոնի առաջին եւ երկրորդ նախագահութեան ժամանակներուն է, որ քուէարկուեցան աշխատաւորներու իրաւանց բոլոր օրէնքները եւ առաջին անգամ զանգուածները մասնակից դարձան երկրի ընկերային ու քաղաքական կեանքին: Այսպէս, եթէ 19րդ դարու աւարտին Արժատական կուսակցութիւնն էր որ գաղթական զանգուածները ոտքի հանեց եւ Արժանթինի հանրապետական վարչակարգը ժողովրդավարացուց, Փերոնի իշխանութեան գալու (1946ի ընտրութիւններուն արդիւնքով) հոլովոյթը սկիզբ դրաւ ընկերութեան ամենաընթացուիկ եւ մեկուսացուած հատուածին, զանգուածին քաղաքական մասնակցութեան: 1955ի պետական հարուածէն յետոյ Փերոն ստիպուեցաւ փախչիլ նախ Փարակուայ, ապա՝ ինքնաքաղաքացի Սպանիա: Իր բացակայութեան, սակայն, 60ականներուն, երկրի քաղաքականութիւնը բեւեռեցաւ՝ փերոնական ու հակափերոնական հակադրութեանց շուրջ: Փերոնի անուետով է որ 60 ու 70ականներուն կազմուեցաւ արժանթինեան նախ դիմադրական ապա կերիլլայական շարժումը, որ թէեւ կեկաբայական տեսութեան ու օրինակին կը հետեւէր, սակայն յատկօրէն Փերոնի մէջ կը տեսնէր իր ղեկավարը Փաստօրէն փերոնական դիմադրութեան յաջողութիւնը եղաւ: 1973ին վերցնել Փերոնի վերադարձին դէմ դրուած արգելքը եւ Զօրավարը ետ բերել երկիր, ուր եւ վերընտրուեցաւ նախագահ, հազիւ տարի մը յետոյ կնքելով իր մահկանացուն:

Փերոնի ու փերոնականութեան ներկայացուցած հետաքրքրութիւնը սփռւեալգաղութեան համար կը կայանայ այն իրողութեան մէջ, որ շնորհիւ Փերոնի իշխանութեան գլուխ գալուն, Արժանթինի մէջ բնակութիւն հաստատած օտար համայնքները, որոնք 20 ու 30ականներուն, հիմնականին մէջ որպէս հետեւանք ԱՅ ուժերու հալածանքներուն, հակասեմականութեան, ու ներքին քաղաքականութեան մէջ դինոկորականութեան միջամտութեան, նախընտրած էին հեռու մնալ քաղաքական գործունէութենէ, սկսած մաս կազմել քաղաքական հոլովոյթին: Փերոն, որ քաղաքականութիւնը կը հասկնար հապէս որպէս ռազմավարական ծրագրում, չուշացաւ ազգային համայնքներու կարեւորութիւնը հասկնալ, թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին քաղաքականութեան համար: Ներքին իմաստով հասկնալիօրէն քուէներու հաշիւն էր ու իր քաղաքականութեան առաւել զօրակցութիւն ապահովելու նախանձախնդրութիւնը, իսկ արտաքին քաղաքականութեան համար՝ ԱՄՆի հետ Արժանթինի յարաբերութիւններու բարելաւումը եւ, մասնաւորաբար, միջազգային բեմին վրայ - սկսելով Միացեալ Ազգերու կազմակերպութենէն (ՄԱԿ) - Արժանթինի տեղի ապահովումը՝ Երկու համայնքներ ամէնէն աւելի Փերոնի ուշադրութիւնը գրաւած էին՝ չրեայ ու արար, որոնք, իրենց կարգին, շահագրգռութիւն ցուցաբերեցին Արժանթինի քաղաքական կեանքին մասնակցելու: Միջին Արեւելքի մէջ

խորայնի ստեղծման պայքար կը մղուէր եւ յետագայի իրադարձութիւնները պահեստինցի գաղթականները ընդունող երկրի մը փնտռութիւն հարցը դրին Արաբ եւ Հրեայ Համայնքները, որոնք կազմաւորուած էին տակաւին 19րդ դարուն եւ մինչեւ 30ականներու սկիզբը ոչ միայն իրարու հետ խնդիր չունէին այլ ընդհանրապէս հեռու մնացած էին քաղաքականութենէ, քաղաքականացան: Այդ բոլորէն անկախ, քաղաքականութեան մասնակցութիւնը նաեւ անձնական շահագրգռութիւններու դուռ բացած էր անշուշտ՝ Բայց փերոնական շարժման մէջ տեղ տրուած է ազգային Համայնքներուն եւ մինչեւ իսկ գոյութիւն ունեցած է զանոնք Համախմբող կազմակերպութիւն մը՝ Օտարներու Փերոնական Շարժում (Movimiento Peronista de los Extranjeros) իր Համապատասխան կանոնադրով: Այդ Շարժման մէջ է, որ խումբ մը Հայեր ուզած են տեղ մը ապահովել Հայ Համայնքին Համար, միաժամանակ փորձելով այս վերջինը դուրս բերել արժանթինեան քաղաքականութեան Հանդէպ իր աւանդական կրաւորականութենէն:

Օտարներու Փերոնական Շարժման մասին ոչ մէկ ուսումնասիրութիւն կայ: Ազգային Գրադարանին մէջ փերոնականութեան մասին պատրաստուած մատենագիտութեան մէջ չկայ ոչ մէկ վաւերացուած կամ գրութիւն, որ այդ մասին որոշ տեղեկութիւն տայ: Աւելին, մատենագիտութիւնը պատրաստողն իսկ տեղեկ չէ նման երեւոյթի մը գոյութենէն, ինչպէս այս աշխատասիրութեան հեղինակին հետ իր ունեցած Հանդիպման ժամանակ ըսաւ: Գործօն Հին փերոնականներ ու Փերոնական Շարժման մասնագէտներ կամ Հազիւ թէ իմացած են այդ մասին, կամ ալ պարզապէս ծանօթ չեն անոր: Այս բոլորը ցոյց կու տան, թէ նախաձեռնութիւնը, որուն դիմուած է շատ Հաւանաբար Փերոնի վերընտրութենէն յետոյ (1961), իսկապէս կարեւոր չէ եղած կամ ալ չէ արդարացուցած իր վրայ դրուած յոյսերը, ինչ ալ եղած ըլլային անոնք Փերոնին կամ Օտարներու Փերոնական Շարժման պատասխանատուներուն Համար:

Պատմագիտական ուսումնասիրութեան մը Համար ամէն կարգի փաստարկումներու այս բացակայութիւնը, անշուշտ, տեղի կու տար լուրջ կասկածանքի, եթէ երբեք նման երեւոյթ մը գոյութիւն ունեցած իսկ է: Սակայն կան շատ սակաւաթիւ սկզբնաղբիւրներ, որոնք նախնական հետք մը կու տան Շարժման մասին յաւելեալ ուսումնասիրութեանց Համար: Այդ սկզբնաղբիւրները կը գտնուին 1965ին Փերոնը տապալած պետական Հարումաթի (Revolucion Libertadora) յաւաքնացուցած Հետաքննիչ յանձնաժողովի (Comision Nacional de Investigaciones - CNI) արխիւներուն մէջ: Յանձնաժողովը, աւարտելէ յետոյ իր աշխատանքը, Հարցաքննութիւններու արձանագրութիւնները եւ բունագրաւուած փաստաթուղթերն ու իրերը, ինչպէս նաեւ իր եզրակացութիւնները յանձնած է օրուան զինուորա-

կան իշխանութիւն, համա-պատասխան թղթածրարներու մէջ դասաւորելէ ետք զանոնք: Մինչեւ 1908 ալ թղթածրարները չէին բացուած եւ ոչ ալ դասաւորուած՝ Ազգային Ընդհանուր Արխիւներուն (Archivos Generales de la Nacion - AGN) մէջ եւ կը գտնուէին արդարադատական իշխանութիւններու տրամադրութեան տակ: Արժանթինի մէջ պետական հրամանագրով 1997ին նացիական գործունէութեան յստակացման մասին Հետաքննութեան լանձնաժողովի (Comision de Esclarecimiento de las Actividades del Nazismo en la Argentina - CEANA, որուն ուսումնասիրական միաւորներէն մէկուն մէջ 1998ին աշխատեցաւ այս աշխատասիրութեան հեղինակը) կազմութիւնը, առիթ տուաւ նաեւ, որ ուսումնասիրութեան համար այդ արխիւը բացուի առաջին անգամ: Ընդամէնը 35 էջերէ բաղկացած փաստաթուղթը, լանձնաժողովի աշխատանքի աւարտէն յետոյ դասաւորուած որպէս արխիւ թիւ 34, կը վերաբերի թիւ 21771-M-Com. 47ի բացած Հետաքննութեան՝ Օտարներու Փերոնական Ծարժման շուրջ: Կը ներփակէ հիմնականին մէջ՝ Հարցաքննութիւններ Ծարժման մասնակից կամ առնչակից Emilio Baragiola, Walter Navarra և Mario Arana, հետ, թերթերու մէջ լոյս տեսած լուրերու կամ ազդերու կտրօններ, հաշուեկականք ու ճաշկերոյթի մը տոմսակներ: Ինչ որ ամէնէն հետաքրքրականն է այս աշխատասիրութեան համար՝ թղթածրարը կը պարունակէ Ծարժման կանոնադիրը ուրկէ կարելի է հետեւցնել անոր նպատակները, կազմակերպչական կառույցը, եւն- իրականութեան մէջ Ծարժումը որպէս օրդանական կազմակերպութիւն հրապարակ եկած է 1954ին միայն, եւ փաստօրէն, ծաւալելու ժամանակ չէ ունեցած, քանի որ յաջորդ տարին իսկ պետական հարուածը վրայ հասած է: Այս ուսումնասիրութեան նպատակը չէ այս արխիւներու մանրամասն տեղեկագրումը կատարել կամ ալ անոնց հետեւումով Ծարժման պատմութեան կազմաւորումն ուրուագծել, որ առանձին ուսումնասիրութեան կը կարօտի: Բաւարար են հետեւեալ սկզբնական եզրակացութիւնները.

ա. Հետաքննութենէն երեւան կ'ելլէ, որ Փերոն ամէնէն աւելի հետաքրքրուած էր իտալական համայնքով, ինչ որ հասկնալի է այս վերջինին թուաքանակն ու երկրին մէջ կարեւոր ներկայութիւնը նկատի առնելով: Կարեւոր նկատուած է մասնաւորաբար իտալական Ակումբի գորակցութիւնը ապահովել փերոնականութեան:

բ. Ծարժման ղեկավարութիւնը ստանձնած է Navarra, որ, ինչպէս Հարցաքննութենէն երեւան կու գայ, Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին մասնակցած է իտալիոյ մէջ փարթիզանական կռիւներու (հետեւաբար շատ հաւանականօրէն ունէր որոշ ազդեցութիւն՝ Արժանթինի իտալական համայնքի թէ՛ իտալիոյ մէջ): Ծանօթ է, որ ան ինչ որ Վարդականն առաքելութեամբ պաշտօնական շրջապտույտ մը կա-

տարած է Եւրոպա, սակայն անոր իսկական նպատակները չեն բացայայտուիր:

գ. Հետաքննիչ յանձնաժողովը ինքնին յստակ եզրակացութեան մը չէ հասած: Իրականութեան մէջ ինչ որ յանձնաժողովին կը հետաքրքրէ՝ կաշառակերութեան փաստեր երեւան հանելն էր, հետեւաբար ան մասնաւորաբար կեդրոնացած է Շարժման կեդրոնի բացման առիթով կազմակերպուած ճաշկերոյթի մը խնդրին վրայ, տրուած ըլլալով որ ծախուած տոմսակներէն գոյացած է ահագին գումար մը, սակայն այդ ճաշկերոյթը երբեք տեղի չէ ունեցած:

Ի վերջոյ, յանձնաժողովը որեւէ եզրակացութեան չէ յանգած: Navarra-ի դէմ յստակ ամբաստանութիւն մը չէ ձեւաւորուած եւ ամբողջ հարցը կառավարութեան յանձնուած է առ ի գիտութիւն: Շարժման քաղաքական կամ զաղափարախօսական ընդմէջ չէ հետաքրքրած օրուան զինուորական կառավարութեան, ոչ ալ հետաքրքրած է համայնքներու նկատմամբ Փերոնի քաղաքականութիւնը: Այս վերջին հարցը, սակայն, երեւան կու գայ Adriano-ի ու Navarra-ի հարցաքննութիւններէն, որոնց համաձայն փերոնական կառավարութիւնը ճշդումի զանազան միջոցներ բանեցուցած է օտարներու վրայ, ապահովելու համար անոնց դօրակցութիւնը օրուան քաղաքականութեան: Փոխադարձաբար, Navarra փերոնականութեան իր մօտեցումը կը բացատրէ երկրին մէջ օտարներու, յատկապէս, իր բնիկ, իտալական դիմադրութեան անդամներու կեցութեան ապահովման հեռանկարով: Անշուշտ, զինուորական հետաքննիչ մարմնի մը եղած այս յայտարարութիւնները շատ հաւանաբար կատարուած են վախի կամ ճշդումի հոգեբանական ազդակներու ներգործութեամբ եւ ստուգման կարօտ են: Սակայն, ինչպէս ըսուեցաւ, հարցին այս երեսը՝ զաղթականութեան կամ համայնքներու հանդէպ փերոնականութեան քաղաքականութիւնը օրուան զինուորական իշխանութիւններուն շատ քիչ հետաքրքրած է: Ինչ կը վերաբերի Շարժման կանոնադրին, վաւերացուած ու տպագրուած 1954ին, անոր առաջին ու երկրորդ թղուածներուն մէջ կը շարադրուին Շարժման նպատակները: Այսպէս, առաջին թղուածին մէջ կը կարդացուի՝ Արժանիքի Հանրապետութեան մէջ Օտարներու Փերոնական Շարժումը կը համախմբէ օտար համայնքներու անդամները, իրենց Հայրենիքին հանդէպ իրենց տածած զգացումները յարգելով եւ կ'աշխատի զանոնք եւ արժանիքներն ժողովուրդը համատեղել՝ Հիմնուած խուսիս-խախտ քարոյականին ու իրենց երկրորդ Հայրենիքի հանդէպ իրենց սիրոյն վրայ, ստեղծելու համար հոգիներու ներդաշնակ միաձուլում, որպէս հունս համամարդկային ընտանիքի աւելի ընդարձակ միութեան: Երկրորդ թղուածը Զօրավար Փերոնը կը հաստատէ որպէս Պատուոյ Նախագահ, իսկ երրորդ թղուածը կը մանրամասնէ առաջին թղուածով հաս-

տառուած ընդհանուր նպատակին հասնելու շօշափելի աշխատանքները, որոնց կարգին մասնաւորաբար օտար համայնքներու հարցերու ու առաջարկներու քննարկումը՝ համապատասխան լուծումներ բերելու հեռանկարով, ինչպէս նաեւ՝ համայնքներու զարգացման ի նպաստ ամէն տեսակի գործունէութեանց կազմակերպումը կանոնադրի կազմակերպական բաժնէն երեւան կ'ելլէ նաեւ, որ հակառակ օրգանական ուղղահայեացութեան, համայնքներուն լայն ազատութիւն կը տրուի Շարժման մէջ իրենց կազմակերպութիւնն ու ճիւղերու յառաջացումը ճշդելու համար: Բնականաբար կը նախատեսուէր Շարժման ընդարձակումը երկրի տարածքին, բան մը, որ փաստօրէն, տեղի չունեցաւ:

Արագ եզրակացութիւն մը թոյլ կու տայ մտածել, որ այս կազմակերպութիւնը կոչուած էր ըլլալու փերոնական կառավարութեան ու համայնքներու միջիւ կապը, եւ աւելին՝ կը յաւակնէր այդ կապը մենաշնորհի վերածել ու չէզոքացնել համայնքային այլ հաստատութիւններու ներկայացուցչական հանդամանքը: Այդ եզրակացութիւնը կը բխի մասնաւորաբար իտալական Ակումբը՝ կեդրոնական հաստատութիւնը իտալացի գաղթականներու կամ անոնցմէ սերած սերունդներու, Շարժման մասնակից դարձնելու փերոնական նախանձախնդրութենէն: Այս հեռանկարը մէկ կողմէ թոյլ կու տար կառավարութեան ոչ միայն վերահսկողութեան տակ առնել օտար համայնքները, այլեւ ապահովել անոնց զօրակցութիւնն ու մասնակցութիւնը Փերոնի ծրագիրներուն: Միւս կողմէ, Շարժման մէջ գործունէութեան դաշտ կը գտնէին համայնքներուն մէջ փերոնականութեան հետեւորդներ, համայնքներու աւանդական ղեկավարութենէն դժգոհներ, կամ ալ պարզապէս բախտախնդիրներ: Ամէն պարագայի, փոխադարձ չահերու այս համընկնումը անկարելի պիտի ըլլար, եթէ Փերոնի ազգայնութիւնը, հետեւաբար, համայնքներու հանդէպ քաղաքականութիւնը, հիմնականօրէն չտարբերէր նախորդ տասնամեակներուն արժանիքեան Աջի ազգայնութենէն ու քաղաքականութենէն: Մինչ, այս վերջինները կը հաստատէին զուտ արժանիքեան ազգայնութեան, կամ աւելի ճիշդը՝ ազգայնականութեան մը մենաշնորհային բնոյթը երկրին մէջ, եւ հետեւաբար կը հետապնդէին գաղթականներու ձուլման կամ արտաքսման քաղաքականութիւն, փերոնականութեան ազգայնականութիւնը, միշտ աւելի լայն զանգուածները քաղաքական կեանքին մասնակից դարձնելու նախանձախնդրութեամբ, ոչ միայն յարգանք կը տածէ իւրաքանչիւր համայնքի ազգայնութեան ու հայրենասիրութեան նկատմամբ, այլ այդ ազգակը դրականօրէն կը գնահատէ Արժանիքի համար: Պայմանով որ, բնականաբար, ամէն հայրենասիրութիւն հիմնուած ըլլայ, ինչպէս Շարժման կանոնադրի առաջին յօդուածը կը հաստատէ, հիւսկութիւնախաբար յարոյսկանին վրայ՝ բոլորը իրարու մօտ բերող վարդապետութիւնը, ո-

բուն հիմնական երեք ողնախւճները եղած են՝ քաղաքական գերիշխանութիւն, տնտեսական անկախութիւն եւ ընկերային արդարութիւն:

Շարժման անունն իսկ հետաքրքրական է՝ Օտարներու Փերոնական Շարժում: Ի՞նչ ժխտել «օտարականութիւնը», միեւնոյն ժամանակ, սակայն, հիւսկիստիալիստ բարոյականին հիման վրայ, զայն ժխտական ազգակ չի նկատելու: Այսինքն՝ Արժանթինի մէջ, օտարները փերոնականութեան ընդմէջէն առիթը պիտի ունենան եւ պահպանելու իրենց մայր հայրենիքին հանդէպ իրենց զգացումներն ու զարգացնելու զանոնք, եւ սիրելու իրենց նոր հայրենիքը ու մասնակից դառնալու անոր քաղաքական կեանքին, եւ այդ զույգ զգացումներու համադրումը կարելի է միայն հիւսկիստիալիստ բարոյականին վրայ հիմնուած՝ ազգայնութեան մը ընդմէջէն: Այս, «Փերոնական» բառը յատկօրէն ցոյց կու տայ Զօրավարին ունեցած հմայքին կարեւորութիւնը ընկերային զօրաշարժի յառաջացման համար: Եւ այդ մէկը շատ կարեւոր էր վստահութեան ներշնչման ի խնդիր. ի վերջոյ, զինուորական մըն էր որ կը խօսէր եւ զինուորականները, մանաւանդ հայերու նման ցնցիչ փորձառութիւններէ ու աղէտներէ անցած համայնքներու համար, կամ վախի առարկայ էին (20 ու 30ականներուն) կամ ալ հիացումի, երբ անոնց փոխանցած պատգամը կը խօսէր իրենց սրտին: Խորէն Ղարիպեան, Արժանթինի քաղաքական կեանքին շատ հետու ըլլալով հանդերձ, կը յայտնէ թէ ամէն օր մօտիկ կ'ընէր Փերոնի ճառերը, չորս-վեցսեւ աշխատակրներուն համար լաւ բաներ կ'ըսէր¹: Այս բոլորը, անշուշտ, չեն նպատակադրել թաքցնել փերոնականութեան միւս երեսը՝ ամբողջատիրութիւնը եւ աշխատանքի անպարէզը որ բացաւ ամենածայրայեղ Ալին առջեւ, մանաւանդ՝ 70ականներուն: Սակայն այդ մէկը դուրս կը մնայ ներկայ ուսումնասիրութեան սահմաններէն: Կը մնայ դիտել տալ, որ Օտարներու Փերոնական Շարժումը չյաջողեցաւ համայնքներու ու կառավարութեան միջեւ կապի մենաշնորհը ձեռք ձգել: Համայնքներուն մէջ, շատ հաւանաբար անձնական մրցակցութեան հետեւանքով, յառաջացան առանձին փերոնական կազմակերպութիւններ: Հրեաները, օրինակի համար, մաս չկազմեցին բնաւ Օտարներու Փերոնական Շարժման եւ ունէին իրենց յատուկ կազմակերպութիւններ, որ հակառակ 1946ի ընտրութիւններուն համայնքի ընդհանրապէս հակափերոն ջուլներուն, եւ բաւական գործօն էր եւ մօտ Փերոնին: Նոյնինքն իտալացիները, որոնց ներգրաւման ամէնէն անդի կը ձգտէր Շարժումը, ունէին Իտալական Շարժային Միակոր մը Փերոնական Կուսակցութեան մէջ: Առաւել՝ զանազան համայնքներէ անհատներ, առանց մաս կազմելու Օտարներու Փերոնական Շարժման, ակտիւ գործունէութիւն ծաւալած են որպէս փերոնական: Այդ է պարագան ոմն Վիլքեր Մեծատուրի, որ ինչպէս երեւան կու գայ օրուան Արտաքին Գործոց նախարար Gerónimo Remorino-ի ուղղուած նամակէ մը,

Փերոնական Յեղափոխական Երիտասարդութեան Շարժման մէջ (Քորտոպա քաղաք) ղեկավար դեր ունեցած է³⁰ :

Օտարներու Փերոնական Շարժման մէջ է, որ խումբ մը հայեր, գլխաւորութեամբ Ռաֆֆի Միրաքեանի, ուզեցին մասնակից դառնալ Արժանթինի քաղաքականութեան եւ համայնքը համոզել, որ այդ նախաձեռնութիւնը դրական է հայութեան ու հայ դատին համար Սիէ Օտարներու Փերոնական Շարժման մասին սկզբնաղբիւրներն ու աղբիւրները քիչ են, ապա 40 ու 50ականներուն հայ փերոնականներու գործունէութեան մասին անդրադարձող փաստաթուղթեր պարզապէս չկան: Պատճառը այն է, որ Փերոնի անկումէն յետոյ, երբ գինուորական իշխանութիւնները հալածանքի արշաւ մը սկսած են փերոնականութեան դէմ, Ռաֆֆի Միրաքեան ու իր ընտանիքը նախաձեռնած են իրենց ունեցած փաստաթուղթերու բնաջնջման: Զէ մնացած, օրինակի համար, ոչ իսկ օրինակ մը Միրաքեանի խմբադրած El Libertador պարբերաթերթէն: Հետեւաբար, այս աշխատասիրութեան համար հայ փերոնականներու գործունէութեան մասին քաղուած տեղեկութիւնը հիմնուած է մասնաւորաբար Շարժման մասնակից ու Միրաքեանի մօտիկ գործակից ընկերներու՝ Անդրանիկ Լոմոմճեանի, Սարգիս Գաւուքեանի եւ Յովնան Ճելլաթեանի, ինչպէս նաեւ Միրաքեանի այրին՝ Ռիթա Պուլտուքեանի հետ կատարուած հարցազրոյցներու վրայ: Տեղեկութիւնները պարզապէս առաջին հետքերն են ապագայի աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը: Հարցազրոյցները, սակայն, բաւարար ենթահող կը կազմեն յայտնաբերելու համար զազափարախօսական ու նպատակային այն հիմնաւորումները, որոնք շարժառիթ հանդիսացած են Շարժման հայ մասնակիցներուն, որոնք բոլորն ալ գործօն անդամներ էին համայնքային կազմակերպութիւններու, եւ վերը յիշուած բոլոր անուններուն պարագային՝ շարքային կուսակցականներ, գործօն՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Հարաւային Ամերիկայի կազմակերպութեան մէջ: Այդ շարժառիթներն են որ թոյլ կու տան այս աշխատասիրութեան վարկածին՝ Սիւլեքի մէջ քաղաքական համարկումի մասին որոշ խորհրդածութեանց: Նախքան այդ, սակայն, անհրաժեշտ է դիտել տալ, որ եթէ 40 ու 50ականներուն հայ համայնքը Փերոնի մասնաւոր ուշադրութեան չէ արժանացած (մասնաւոր որ Միրաքեան աւելի մօտ եղած է էւսյին), հայ փերոնականները ամէնէն աւելի աշխուժացած են 70ականներուն Փերոնի Արժանթին վերադարձի ու նախագահ ընտրուելու լոյսին տակ Շարժումը վերակազմակերպելու ճիգին մէջ: Շարժումը այն ժամանակ, օրուան պայմաններու հրամայականին տակ կոչուած է Խուսթիսիալիսթա Միջազգային Շարժում (Movimiento Internacional Justicialista) եւ ունեցած է երրորդ-աշխարհեան ուղղուածութիւն: Այդ ժամանակաշրջանի

գործունէութեան վերաբերեալ հիմնական սկզբնաղբիւրներ կան եւ տողերուս հեղինակին տրամադրուած են օրին Շարժման քարտուղար ու նաեւ, Միւսաբեանի անհանգստութենէն յետոյ, ներկայացուցչական հանգամանք ունեցած Յովնան Ճեղաթեանի կողմէ: Այդ արխիւները կը ներփակեն ժողովներու ատենագրութիւններ, Շարժման կանոնադիրը, թերթերու մէջ լոյս տեսած տեղեկութիւններ, Շարժման անդամներուն ուղղուած նամակներ, ազդեր, հաշուեփակեր: Հայերու աշխուժութիւնը երեւան կ'ելլէ նաեւ այն իրողութեամբ, որ ոչ-հայ համայնքներու ներկայացուցչութիւնն ալ յաճախ վստահուած է հայերու: Այսպէս, Շարժման հիմնադիր 17 համայնքներէն (երկիրներու անունները երեւան կու գան հետեւեալ կարգով՝ Իտալիա, Սպանիա, Հայաստան, Գերմանիա, Լիբանան, Սուրիա, Լեւանտան, Խորվաթիա, Ալպանիա, Յունաստան, Փերու, Փարակուայ, Ուրուկուայ, Զիլէ, Գոլիվիա, Պրագիլ, Ուքրանիա) Սուրիոյ, Ուրուկուայի եւ Զիլէի ներկայացուցչութիւնը ստանձնած են հայեր յաջորդաբար՝ Պերճ Հաքիմեան, Յովնան Ճեղաթեան եւ Արթուր Մինասեան), մինչ Շարժման նախագահութիւնը (հասկնալիօրէն Փերոնի Գերագոյն Մեծաւորի հանգամանքէն յետոյ) ստանձնած է Միւսաբեան (հայ համայնքի կողմէ մասնակցողը Յակոբ Մինասեանն էր):

Ի տարբերութիւն Օտարներու Փերոնական Շարժման, Խուսթիալիսթա Միջազգային Շարժումը միայն երկրի մէջ բնակող համայնքներու քաղաքական ու ընկերային հոլովութի մասնակցութեամբ չէ որ աշխատանքի աստիճանէ կ'իջնէր: Դեկտեմբեր 1973ին գրի առնուած ու Շարժման հիմը դրած կանոնագրին մուտքի բաժինն իսկ կ'անդրադառնայ Վերկրին մէջ հաստատուած օտարներու, անոնց զաւակներուն ու ընտրութեամբ Արժանիիների քաղաքացի եղած խումբ մը անհատներու: Նախանձախնդրութեան՝ ազգային ու միջազգային մակարդակներով տարածելու փերոնական վարդապետութիւնը Շարժման նպատակներն ալ հիմնականօրէն կը վերաբերին այն քաղաքական աշխատանքին, որ կը հաստատէ խուսթիալիսթա սկզբունքները որպէս տիեզերական արժէքներ, եւ կը ձգտի անոնց իրականացման, ի մէջ այլոց հզօրակցելով ազգային-ազատագրական բոլոր շարժումներուն: Ճիշդ է, որ այդ թուականներու քաղաքական միջոցառումը երրորդ-աշխարհեան գաղափարախօսական յանձնառութեան յստակ գունաւորումը ունէր, եւ Փերոնը անձնապէս անտարբեր չէր ձգեր երկրէն աջտրուած արժանիքիցիներու կազմակերպուած ներկայութիւնը տարբեր երկիրներու մէջ (Ներառեալ ԱՄՆ): Սակայն միւս կողմէ գուտ համայնքային քաղաքականութեան անդրադարձի բացակայութիւնը ինքնին բարացուցական է: Ս. երկրի մէջ այդ հարցի զարգացման (յիստօրէն օրակարգի հարց չէր ալլել), Ս. օտար համայնքներու համարկումի փորձերուն (հայերու պարագային արդէն հասակ կ'առնէր երրորդ սե-

րունդ մը)։ Միև կողմէ, համարկումի քայլերը յանգած էին անոր, որ հայեր, անհատաբար, բայց արդէն որպէս արժանթինցի, սկսին իրենց մասնակցութիւնը բերել քաղաքական կեանքին, մինչ զաղուծի ղեկավարութիւնը անլի քան երբեք կը պահէր իր զգուշաւոր ընթացքը։

Ամէն պարագայի, ՊՍԿաններու այս վերականգնարարական Շարժումը շատ անելի կարճ կեանք ունեցաւ եւ որպէս իրադրո՞ւմ ոչինչ ձգեց։ Նախաձեռնողներու նպատակն էր հանդիպում մը ունենալ Փերոնի հետ, սակայն այդ մէկը անոնց չյաջողուեցաւ, նկատի առնելով Զօրավարը շրջապատողներու դրած արգելքները, յատկապէս, ըստ Յովնան Ճելլաթեանի, դրամական այն հատուցումը, որ կը պահանջուէր կառավարական պատասխանատուներէն հանդիպումը օրակարգի վրայ բերելու համար։ Cronica թերթի 15 Դեկտեմբեր 1873ի համարին մէջ լոյս տեսած է փոքրիկ տեղեկութիւն մը Միրաքեանի գլխաւորութեամբ պատուիրակութեան մը Նախագահութեան Մամուլ Հարցերու պատասխանատուին հետ (Cesáreo Gonzalez Blanco) հանդիպման մասին։ Պետական պատասխանատուին յանձնուած է Շարժման կանոնադրէն օրինակ մը 29 Օգոստոս 1873ին ՊուենոսԱյրէսի Crillon պանդոկին մէջ Շարժումը տուած է մամուլի ասուլիս մը, որուն ընթացքին խօսած է Միրաքեան, պաշտպանելով Փերոնի ու իր երրորդ կնոջ՝ Իզապէլայի, նախագահական թեկնածութիւնը եւ առաջարկելով որ Փերոնի թեկնածութիւնը դուրս թաղաղութեան Նուէլեան Մրցանակին³⁰, Նոյն տարուան Նոյեմբերին կազմակերպուած է ճաշկերոյթ մը Եւ այսքան Միրաքեանի առողջութեան լուրջ վատթարացումը եւ մասնաւորաբար փերոնականութեան ներքին պառակտումը, որ կուսակցութեան աջ ու ձախ թեւերու արիւնայի բախումներուն յանգեցաւ (Շարժման ատենագրութիւններուն մէջ արձանագրուած է թէ ներքին պառակտումը որքան ժառականօրէն կ'անդրադառնայ համայնքներու զօրաշարժին վրայ), իրենց վճռական ազդեցութիւնը ունեցան եւ Շարժման ղեկավարութիւնը որոշում առաւ զազդեցնելու գործունէութիւնը։

Ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէին հայ Փերոնականները, ինչու՞ որոշում առած էին դուրս գալ քաղաքականութեան հանդէպ աւանդաբար կրաւորական դիրքորոշումէ մը, զազափարախօսական ի՞նչ համադրում կատարած էին իրենց հայկական պատկանելիութեան ու փերոնականութեան միջեւ։ Այս եւ նման հարցադրումներու է որ կը փորձեն պատասխանել Շարժման մասնակիցներուն հետ կատարուած հարցազրոյցին հետեւութիւնները։

Նախ՝ գլխաւոր գերակատարին՝ Ռաֆֆի Միրաքեանի մասին։ Անկասկած, որ ան ունեցած է գործօն ու բեղուն գործունէութիւն եւ համայնքային, եւ արժանթինեան շրջանակներուն մէջ, Դժբախտաբար, սակայն, մի-

այն իր գործունեութեան մասին վկայութիւններն են, որ թող կու տան զաղաքափար մը կազմել Միրաքեանի եւ իր Համոզումներուն մասին: Միրաքեանի կիներ՝ Ռիթա Պուլտուքեան խնդրեց, որ չձայնագրուի այս աշխատասիրութեան հեղինակին հետ իր ունեցած տեսակցութիւնը, ոչ ալ կրցաւ Միրաքեանի քաղաքական գործունեութեան մասին շատ տեղեկութիւն տալ: Տիկին Պուլտուքեանի վկայութենէն երեւան կ'ելլէ որ Միրաքեան ծնած է 1918ին (Հոկտեմբեր 2), մասնագիտութեամբ քիմիա-գէտ, կանուխէն որպէս անդամ ՀԾԴի, իր մասնակցութիւնը բերած է Համայնքային կեանքին եւ աշխատակցած Արմէնիային, ուր սպաներէնով յոգուածներ ստորագրած է: Աւելի ուշ ուսանած է նաեւ Հրապարակագրութիւն եւ դասաւանդած այդ ճիւղը Միրաքեանի եւ իր ապագայ կողակցին Հանդիպումը տեղի ունեցած է Հայ կեդրոն սրահին մէջ կազմակերպուած պարահանդէսի մը ընթացքին, 1952ին, երբ Ռիթա 19 տարեկան պարմանուէի մըն էր, մաթեմատիկայի ուսանողուհի ինը ամիս յետոյ արդէն ամուսնացած են եւ Ռիթա Պուլտուքեանի ընտանեկան կեանքը ընթացած է շրջապատուած իր ամուսնոյն հարազատներով: Տիկին Պուլտուքեանը ամէնէն ակնյի հետաքրքրած են Միրաքեանի «խորհրդածութիւնները»: Երբ ճանչցած են զիրար Միրաքեան արդէն քաղաքական գործունեութիւն ծաւալած էր եւ որոշ չափով հեռացած Համայնքէն, զոր կը դռնէր ըստմանակէն ետ մնացած: Այն ժամանակ տակաւին «Navarra Միրաքեանին կը զատակէր Շարժման բոլոր գործերը», ինչ որ ենթադրել կու տայ, որ Միրաքեան ակնյի բարձր պատասխանատուութեան դիրքերու վրայ գտնուած է փերոնական շարժման մէջ թան ինչ որ կ'ենթադրուի Ամէն պարագայի, Միրաքեան ոչ միայն մօտիկ յարաբերութիւններ հաստատած է Հին փերոնականներու հետ (որոնց կարգին Hector Campora, 1973ին նախագահ ընտրուած եւ Հրաժարած անմիջապէս՝ դիւրացնելու Համար Փերոնի վերադարձն ու ընտրութիւնը) այլ յաճախ կ'երևէր պաշտօնական ընկերու վրայ էլակի կողքին:

Հայ փերոնականները Համախմբուած են Հայաշատ Ֆլորէս թաղամասի Փերոնական Շարքային Միաւոր թիւ 8 կեդրոնին մէջ, որուն կուսակցական պատասխանատուն էր Ռաֆֆին: Անոնց կարգին Ռիթա Պուլտուքեան կը լիշէ Վարդան Շահինեանն ու Յակոբ Մինասեանը, երկուքն ալ ալիք մահացած: Միրաքեան, առաւել, կը մասնակցէր օրէնսդիր իշխանութեան որոշումին մէջ տեղի ունեցող բանաժնէներուն: 1955ի պետական հարուածէն յետոյ, երբ Շարժման ղեկավարները փախուստի մէջ էին կամ ընդլայտակ անցած, Միրաքեանի մնաց Շարժման կեդրոնին (Callao 110 փողոցին վրայ) արխիւներու անհետացման գործը Յիշելով այդ ժամանակները, Ռիթա Պուլտուքեան կ'ըսէ, թէ իր ամուսնոյն գլխաւոր մտահոգութիւնը եղած է արխիւներու ընաշնչումով հալածանքներէ ազատել

Շարժման մասնակից հայերը Միրաքեան անձնապէս չէ խուսափած հարցաքննութենէ պետական անձնատողովին կողմէ, սակայն շուտով ազատ արձակուած է: Ի դէպ, յանձնախումբի արխիւներուն մէջ իր մասին ոչինչ կայ: Փերոնի իշխանութիւնէն հեռացուելէն յետոյ է որ Միրաքեանի առողջական հարցերը սկսած են կոնկրետ՝ ան դարձած է թմրամոլ: Պուլտուքեան իր նախկին ամուսնոյն առողջական վիճակի վատթարացումը կը վերագրէ համայնքի կողմէ Միրաքեանի դէմ սկսած յարձակումներուն, որոնք զինք հոգեբանականօրէն ճնշած են: Դուրս դուռած է կուսակցութեան շարքերէն եւ ենթակայ դարձած ամբաստանութիւններու, որոնք իր քաղաքական գործունէութիւնը կը նկատէին անձնական փառասիրութիւն, որուն համար համայնքը կ'ուզէր օգտագործել: Պուլտուքեանի համար այս ամբաստանութիւնները ոչ միայն անհիմն էին այլեւ անարդար, քանի որ իր ամուսնոյն նպատակը եղած է քաղաքական մասնակցութեան ընդմէջէն համայնքին ծառայել:

Ինչ որ կը հետեւի 12 Մայիս 2000ին, Անդրանիկ Լոմոմճեանի ու Սարգիս Գաւուքեանի հետ հարցազրոյցներու ներկայացումն է, որոշ յապաւումներով ու ձեւային-ոճային փոփոխութիւններով ի խնդիր շարադրականութեան, փորձելով այդուհանդերձ պահել պատմական շրջանի մը մտածելակերպը արտայայտող ոճի ու արտայայտութիւններու հարազատութիւնը: Հարցազրոյցներու ներկայացումը կը կարեւորութիւն որպէս երկու դերակատարներու կենդանի վկայութիւն, անկախ անկէ, որ արտայայտուած տեսակէտերը բնականաբար յաւելեալ փաստարկումի պէտք է արժանանան աւելի խորացուած ուսումնասիրութեան մը պարագային: Բնականաբար, անոնց շուրջ խորհրդածութիւնը բաց է ամէն տեսակի հիմնաւորուած մեկնարանութիւններու ու հետեւումներու, բան մը որ նաեւ այս աշխատասիրութիւնը պիտի փորձէ: Տրուած ըլլալով որ աշխատասիրութեան նպատակը պատմագիտական ուսումնասիրութիւն մը չէ, թէեւ անոր ալ ճամբայ մը կը բանայ, վկայութիւնները (որպէս իւրայատուկ պատում) կրնան վարկածային բնոյթի հետեւումներ թոյլ տալ, առանց շատ մեղանչելու վերլուծումին աւարկայականութեան նախանձախնդրութեան դէմ:

Անդրանիկ Լոմոմճեան, բնիկ մարաշցի, ծնած 3 Յունուար, 1916ին, Հալէպ փոխադրուած 1923ին եւ իր հօր ու եղբոր հետ Արժանթին հաստատուած 1930ին (Յուլիս 8): Արժանթին եկած է շորովհետեւ Հայաստան չունէինք, ամէն հայերը Ամերիկա կ'երթային, մենք ալ եկանք՝ կ'ըսէ, յատկացնելով որ իր մեծ եղբայրը նախապէս հաստատուած էր Արժանթին, Վալաթէ ոչ Սան Փաւլօ պիտի երթայինք: Դաշնակցական հին ընտանիքէ սերած, ան Արժանթին ժամանման յաջորդ օրն իսկ ներկայ կ'ըլլայ գինուորական տողանցքի մը՝ որ զինք մեծապէս կը տպաւորէ: Վառա-

ջին տողանցքն էր որ կը տեսնէի կեանքիս մէջ: Կը յիշէ նաեւ պետական
 Հարուածը, որ տապալեց օրուան նախագահը՝ Yrigoyen: Էլաւ մարդ էր,
 բայց իր շուրջը եղողները խախտականքն էին: Փերոնին իր մօտեցումը կը
 կատարուի շնորհիւ Էլիթային, որուն համարձակութեան վրայ հիացած
 կը մնայ ան: Անոր համար Փերոնական եղաւ: Ամէնէն աւելի տպաւորած
 է այն, որ Հայաստանորենքուն կողմը կը բռնէին, աղքատներուն կ'օգնե-
 ին, ատոր համար ալ գրեթէ ամբողջ Արժանթինը փերոնական եղաւ: Մի-
 րաքանքը ճանչցած էր նախագէս, ՀԾԴի շարքերուն մէջ, ուր եւ Միրաք-
 եան իրեն առաջարկած է մաս կազմել այն Շարժման, որուն հիմը դնելու
 մասին կը մտածէր: Սկզբնական շրջանին Հայ փերոնականներու նախա-
 ձեռնութիւնը դրականօրէն չէ ընկալուած յատկապէս օրուան դաշնակցա-
 կան ղեկավարութեան կողմէ: Մեղի ըսին որ ասիկա կուսակցութեան մէջ
 կուսակցութիւն ընել է, բայց մենք ըսինք, որ փերոնական ըլլալէ առաջ
 դաշնակցական ենք, եթէ մտած ենք փերոնականութեան մէջ անոր հա-
 մար է որ կարենանք Հայերուն համար բան մը Հանել: Այդ էր մեր միտքը:
 Ռաֆֆիին վրայ մեծ յոյս ունէինք, որ կրնայինք մտնել փերոնականու-
 թեան մէջ եւ օգտակար ըլլալ Հայ գաղութին, բայց դժբախտաբար ինք յե-
 տոյ ուրիշ ճամբայ բռնեց...» (Կը վերաբերի թմրամոլութեան): Լոմոմ-
 ճեան չի թաքցնէր իր յուսախաբութիւնը Միրաքեանէն՝ երբ այս վերջինը
 թմրամոլութեամբ տարուած էր: Փերոնականութեան մէջ գործուէու-
 թիւն տանելով դուռ կը բացուէր քաղաքական պաշտօններու, «մանա-
 ւանդ երբ Tessaireին Հետ կը Հանդիպէինք շարաքը անգամ մը եւ ինք մեղի
 միշտ կը Հարցնէր եթէ բանի մը պէտք ունէինք: Ոչ մէկերնիս բան մը չու-
 զեց...»: Իսկ ինչ կապ կը տեսնէր Դաշնակցութեան ու Փերոնին միջեւ:
 «Փերոնին խնդիրը այս էր. ազգասէր, աղքատասէր: Մենք Տաճկաստան
 ծնած ենք, աղքատ եղած ենք, Արժանթին եկանք, տեսանք որ այս կառա-
 վարութիւնը գրեթէ մեր մտածածին պէս կը մտածէ եւ ես ատոր համար
 մօտեցայ: Իւրաքանչիւ կեցուածք, որովհետեւ ղեկավարութիւն մեծամասնու-
 թիւնը փոխթիքային մէջ չէր մտնար այդ ժամանակ: Մենք մտածեցինք որ
 քաղաքականութեան մէջ պէտք է ըլլանք Հայերուն օգուտ մը տալու հա-
 մար: Գաղութը դէմ էր, որովհետեւ ղեկավարութիւնը դէմ էր, կուսակ-
 ցութեան մէջ կուսակցութիւն չ'ըլլար, թէեւ տասը անգամ ըսինք, որ մենք
 նախ դաշնակցական ենք, փերոնականութեան կը մօտենանք գաղութին
 օգտակար ըլլալու համար, մէկ մասը Հասկցաւ, միւս մասը չի Հասկցաւ,
 բայց գորակցութիւն չ'ունեցանք: Գաղութին մասնակցութիւնը տեղական
 քաղաքականութեան չէր քաջալիրուած ըկարծելով որ եթէ տեղական կու-
 սակցութիւններու անդամագրուէին Հայերը պիտի կորսուէին ու Հայու-
 թենէ Հեռանային եւ այդ ձեւով ազագային Հայաստան պիտի չկարենային
 վերադառնալ: Փերոն ծանօթ էր Հայութեան. ղեկուէր Հայերուն մասին,

բայց չէր հետաքրքրուեր³⁰։ Մենք այլ չկրցանք ուղղակի Փերոնին հետ հանդիպում ունենալ։ Հայ փերոնականներուն հիմնական նպատակներէն մէկը եղած է աշխատանք տանիլ, որ Հարժանթինցիները տարբերեմ հայր թուրքէն եւ կրցանք, ի վերջոյ Հասկցան, որ հայը հայ է, տաճիկը տաճիկ եւ տաճիկը հայուն թշնամին է³¹։

Սարգիս Գաւուքեան, պոլսեցի, 1931ի ծնունդ, Արժանթին հաստատուած 1949ին (ուր արդէն երկու հորաքոյրեր ունէր) Քիւրքիայէն դուրս ելլելու համար՝ զինուորական ծառայութենէն առաջ, Արժանթինի մէջ ան մաս կը կազմէ նախ Արմենիա Երիտասարդաց Միութեան, ապա Դաշնակցութեան շարքերը կ'անցնի 1950ին։ Արժանթինեան քաղաքականութեան մասին ոչինչ գիտնալով Հանդերձ, երբ կը ժամանէ եւ տեղեակ կ'ըլլայ օրուան կառավարութեան (Փերոնի առաջին նախագահութիւն) ճշմարտութեան սկզբունքներուն, անոնցմով է որ կը խանդավառուի, տրուած ըլլալով որ Պոլսոյ մէջ դասընկերներով կը հետաքրքրուէինք ընկերվարութեամբ, որ բոլորովին արդիւրուած էր։ Փերոնի կառավարութեան ալ սկզբունքներն են որ Հանժիշկապէս խօսեցան սրտիս եւ անոնց հետեւեցայ։ Ինչ կը վերաբերի Փերոնականութեան իր անդամակցութեան, մօտեցումը կատարուած է իր ընտանիքին անդամներուն միջոցաւ, որոնք արդէն մաս կը կազմէին անոր։ Փերոնի սկզբունքները կամ վարուելակերպը իրենց սրտին խօսած էր։ 1952ին է, որ կ'ուղղուի Callao 110 փողոցի շէնքը, որ «կը պատկանէր Laborista կուսակցութեան եւ Փերոնը յանձնած էր Օտարներու Փերոնական Շարժման», ուր կը ծանօթանայ Շարժման ղեկավարներէն երեքին՝ Navarra, Միրաքեան եւ իր զարմիկը՝ Լեոն Գամեան։ Միրաքեանին համար ալ այդ օրերուն տարածուած էր Արժանթինէն դուրս ալ։ «Արժանթին դալէս առաջ Մոնթէվիտէօ իջայ, ուր ազգականս ըսաւ, որ Պուենոս Այրէս հասածիս պէս երթամ եւ փնտռեմ Ռաֆֆի Միրաքեանին որ դաշնակցական է ու փերոնական»։ Հանդիպումը տեղի կ'ունենայ ՀՅԴ ակումբին մէջ։ Միրաքեանին մասին կը լինէ նաեւ իր կազմակերպած հրապարակային բանախօսութիւններուն ընդմէջէն, որոնց յաճախ կը հրաւիրուէին օրուան կուսակցական պատասխանատուները։

Շարժման մէջ Գաւուքեան պատասխանատու կ'ըլլայ Urquiza քաղաքի անդամակցութեան բաժանմունքին։ Ըստ իրեն, Միրաքեան 1943էն արդէն, երբ պետական հարուածէն յետոյ Փերոն Աշխատանքի ու Ընկերային Բարօրութեան Քարտուղար նշանակուած էր, կը հետեւէր Փերոնի քաղաքական դասընթացներուն եւ 1952ին, երբ դադարաւոր կը ծագի Օտարներու Փերոնական Շարժումը յառաջացնելու, արդէն կապը ունէին «Օտար» հասկացութիւնը կը վերաբերէր Արժանթին հաստատուած համայններուն, որոնց անդամները կեցութեան թուղթ ունէին բայց ոչ հպատակութիւն։ Շարժման նպատակը, հետեւաբար, ըստ Գաւուքեանի,

Փերոնին բարոյական զօրակցութիւն տալն էր, եւ ոչ թէ քուէի Հարց, քանի ալ իրաւունքը չունէին ռօտարները: Միտաբան իր քաղաքական գործունէութիւնը կը տանէր առանց ոչինչ պարտադրելու համայնքին, զբայց եւ այնպէս մեծ թիւով Հայեր հաւաքած էր իր շուրջ եւ միշտ ալ օգտակար կ'ըլլար զաղութիւնը:

Գաւառեան մասնաւորաբար կը լիչէ 1874ին պատահած իրադարձութիւն մը եւ անոր մէջ Հայ փերոնականներու դերակատարութիւնը: Թուրքիոյ Հանրապետութեան ՅՈւմեալին առթիւ, Արժանթինի մէջ Աթաթուրքի դրոշմաթուղթը պիտի տպուէր, դպրոցներու մէջ իր մասին ամբողջ շարաթ մը պիտի խօսուէր եւ պետական դպրոց մը Թուրքիոյ Հանրապետութիւն պիտի կոչուէր, համաձայն երկու երկիրներու միջեւ կնքուած պայմանագրութեան մը: Հակազդելով այս պայմանագրին, Հայ փերոնականները հանդիպում մը ուզած են օրուան Արտաքին Գործոց Նախարարին հետ: Վսիկք որ այս յարաբերութիւնը որ կ'ուզէ ստեղծել Թուրքիոյ հետ, բոլորովին դէմ կ'երթայ Հայկական զգացումներուն եւ մենք չենք կրնար մարտնչել: Համաձայն իրեն՝ Հայ փերոնականներու դիմումին հիման վրայ ջնջուած է դպրոցներու մէջ դասախօսութիւններու ծրագիրը, իսկ տպուելիք դրոշմաթուղթերու քանակը այնքան մը նուազեցուած, որ կարելի եղած է արագօրէն չրջագայութենէ դուրս հանել: Այդուհանդերձ, կարելի չէ եղած ջնջել դպրոցին բացումը: Գաւառեանի համար փերոնականութեան հետեւիլը Դաշնակցութեան գաղափարախօսութեան դէմ գործել էր: Ընդհակառակը, չի թաքցնել իր վրդովումը իրենց գործունէութեան դէմ Դժականներու ղեկավարութեան գրած արգելքներուն նկատմամբ: Վաշնակցական ըլլալով մէկը չի կրնար կղզիացած մնալ, կրնայ որեւէ գաղափարի հետեւիլ, այն պայմանով, որ չխաշաճուէ իր կուսակցական դիրքն ու մտածումը կամ ապրումը: Ձեռն կրնար ընդունիլ, որ դաշնակցական ըլլալով մէկը ունենայ քաղքենիական կեանք, քանի որ ատիկա կը հակասէ կուսակցութեան սկզբունքին: Ինծի համար Փերոնականութիւնն ու Դաշնակցութիւնը շատ մօտիկ էին իրարու, որովհետեւ այն կուսակցութիւնները, որ մշակ բանուոր կը պաշտպանեն, աղքատներուն կը պաշտպանեն ու կ'օգնեն, իրենց հիմքերուն մէջ նոյնութիւն մը ունին: Գաւառեան, ինչպէս Լոմլոմճեան, հաւատացած է, որ եթէ Հայ փերոնականները համայնքին ու ղեկավարութեան զօրակցութիւնը ունենային, իրենց նախաձեռնութեամբ շատ աւելի կարեւոր իրադարձումներ կրնային ընել: Վաղուքը կազմաւորուելու սկսաւ 20ականներուն, այնպէս որ ՅՈւկաններուն կար զարգացած սերունդ մը արդէն եւ դաղութի աջակցութեամբ կարելի կ'ըլլար մինչեւ իսկ Հայ երեսփոխաններ ունենալ այնպիսի երկրի մը մէջ, ուր Հայերը սիրուած էին: Սակայն ղեկավար տարրը կ'ուզէր ինքնամիտի պահել հայութիւնը: Առաւել՝ ճշառասունա-

կան թուականներուն կ'ըսէին, որ տուն տեղ չառինք սպասելով որ Հայաստան պիտի վերադառնանք։ Ուրիշ բան մը, որ միասնականութեամբ չկրցանք ուժ մը ներկայացնել եւ գաղութային Հաստատութիւններուն միջեւ ոչ թէ ցանկապատեր այլ պարիսպներ գոյութիւն ունէին...»։ Մինչ Հայ փերոնականները այն ժամանակ Հայ դատի պայքար ըսելով կը Հասկնային «մէկ աշխատանք» օտարներուն Հասկցնել որ մենք թուրք չենք, Հայ ենք, գաղութիւն ներքին պայքարը Վերջ չէր տար որ միասնականութիւն առաջանար եւ գաղափարի Համար գործ մը ընենք»։

Փերոնական շարժման մէջ Հայերու մասնակցութեան երեւոյթը տակաւին կը կարօտի յաւելեալ ուսումնասիրութեան, վերջնական պատմութիւնը գրելու Համար։ Ինչպէս վերը ըսուեցաւ, այս աշխատասիրութեան նպատակը այդ մէկը չէ։ Այսուհանդերձ, աւելի խորացած ուսումնասիրութեան մը սկիզբը զնոյց սկզբնաղբիւրներու ու վկայութիւններու վրայ հիմնուած այս առաջին պատմութեան թույլ կու տայ քանի մը Հետեւումներ կատարել ու անոնց թելադրած խորհրդածութիւնները արձանագրել։ Նախ եւ առաջ պէտք է յատկեցնել, որ Փերոնական Շարժման Հայերու մասնակցութեան գաղափարական շարժառիթներն ու նպատակները բացայայտելու այս փորձը չի ժխտեր մասնակիցներու շատ աւելի ենթակայական պատճառները, անձնական անկախիքները կամ իրենց արժեւորումներու միակողմանիութիւնը։ Աւելի խորացած ուսումնասիրութիւն մը անհրաժեշտաբար յաւելեալ փաստարկումի պէտք է ենթարկէ առաջին այս տեղեկութիւնները անոնց առարկայականութիւնը ճշդելու Համար։ Սակայն պատճառ չկայ արտայայտուած տեսակէտերու վաւերականութեան կասկածելու, Հետեւաբար անոնց հիման վրայ կարելի է ընդհանուր եզրակացութիւններու յանգելու փորձ մը կատարել։

Այսպէս, յստակ է որ փերոնական վարդապետութեան երկու հիմնական գաղափարախօսութիւններն են որ ամէնէն աւելի զբաւած են Շարժման մասնակիցները՝ ազգայնութիւնը եւ ընկերային արդարութիւնը։ Մինչ երկրորդը ինքնին Հասկնալի է, առաջինը՝ ազգայնութիւնը, կրնայ Հակասական թուիլ։ Վերջին Հաշուով ազգայնականութիւնը կ'ենթադրէ մէկ ու միակ ազգի Հանդէպ սէր ու Հաւատարմութիւն։ Հետաքրքրականը այս պարագային Հայ փերոնականներուն կատարած Համադրումն է Հայ եւ արժանիքեան ազգայնութիւններու, որոնք իրերամերձ չեն այլ՝ զիրար ամբողջացնող։ Նման Համադրումի դաշտ բացած է, ինչպէս ըսուեցաւ, Փերոնի յատուկ վերաբերմունքը Համայնքներուն նկատմամբ։ Ի տարբերութիւն զանոնք ձուլելու կամ երկրէն արտաքսելու արժանիքեան Աջի վերաբերումին, Փերոն, յարգելով Համայնքներու Հայրենասիրական ու ազգասիրական զգացումները եւ անոնց տեղ տալով արժան-

թինեան քաղաքականութեան մէջ, իրենց մօտ արթնցուց Արժանթինի ու արժանթինեան ազգայնութեան Հանդէպ սէր ու յանձնառութիւն: Ճիշդ է, Փերոնը ամէնէն աւելի կը Հետաքրքրէին իր քաղաքականութեան Համար շահագրգռութիւն ներկայացնող Համայնքները՝ խալաքցիներ, Հրեաներ ու արաբներ, որոնք արդէն յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձան: Այս իմաստով շատ աւելի կազմակերպուած եւ ուժ ներկայացնող Հայկական Համայնք մը, այդ օրերուն արժանթինեան քաղաքականութեան մէջ, աւելի տեղ պիտի ունենար անկասկած: Հայերու Հանդէպ Համակրանքը կար, բայց անհրաժեշտ էր Համակրանքէն աւելին՝ շահագրգռութիւնը, ինչ որ պիտի յստեղծուէր քաղաքականութեան Հանդէպ Համայնքի աւանդական կրաւորականութեան առկայութեամբ: Հայ փերոնականները այդ մէկը լաւ Հասկցան, ուրկէ եւ անոնց ամբողջ ճիգը Փերոնին Հետ տեսակցելու, բան մը որ երբեք պիտի չլաջողուի իրենց... Բայց սկզբունքը սկզբունք էր եւ իր անդրադարձը ունեցաւ Համայնքներուն վրայ: Հայերը, որոնք փերոնականութեան մաս կազմեցին, գիտակից ու յանձնառու էին նախ իրենց Հայկականութեան: Սակայն Զօրավարին Հմայքը, Արժանթինի Հանդէպ Երախտագիտութեան կամ Հիացման զգացումը եւ առանց Հայութենէն Հրաժարելու յանձնառու արժանթինցի ըլլալու կարելիութիւնը գիբնեք մղեցին քաղաքական դիրքորոշման: Այս իմաստով իրենց Համար ինքնութիւն Հասկացութիւնը բնականաբար դուրս կու գար ինքնամփոփ օտարականի ինքնութեան պահպանման դիրքորոշումէն: Իրենց պաշտօնականացած «Օտարութիւնը Շարժման անունին մէջ ոչ թէ չընթացատէն Հեռանալու, այլ անոր մաս կազմելու յանդգնութիւն ու Հպարտութիւն կը ներշնչէր: Հետեւաբար, անոնք բնականաբար Հեռացած էին ազգային ինքնութեան պահպանումի աւանդական Հասկացութենէն եւ այդ մէկը կը տեսնէին չընթացատին Հետ շարժումի ընծայած առաւելութիւններուն մէջ: Ատով Հանդերձ, իրենց մտահոգութեան առարկան կը մնար Համայնքը Յստակ է, որ Փերոնական Շարժման մասնակցութեան ընդմէջէն կը մտածէին Համայնքին օգտակար ըլլալու եւ երկրին մէջ անոր դիրքը ամրապնդելու մասին: Աւելին, Համայնքէն ներս այդ էր իրենց պատգամն ու պայքարը եւ իրենց ափսոսանքն էր, որ Հասկացողութեան շարժանցան ու լուսնեցան ոչ մէկ արակցութիւն:

Այս վկայութիւններէն երեւան կու գայ նաեւ իրենց նախանձախնդրութիւնը՝ Համայնքը չօգտագործելու իրենց քաղաքական ասպարէզին Համար, որքան ալ ընթացիկ վերաբերմունքը իրենց Հանդէպ շատ Հաւանաբար այդ կասկածին վրայ Հիմնուած ըլլար: Իրենց այս կեցուածքը կը բացատրուի նաեւ կուսակցական կարգապահութեամբ, որով եւ անոնք չփորձեցին փերոնական յանձնառութիւնը գերադասել իրենց ազգային-կուսակցական յանձնառութեան, նոյնիսկ առաջնահերթ Համարեցին այս

վերջինը Զախողելով քաղաքական մասնակցութիւնը վերածել Համայնքա-
լին ծրագրի, անոնք այդուհանդերձ յառաջ տարին ազգային ինքնութեան
ի խնդիր պայքարը՝ փորձելով յստակացնել արժանիքներն անհրապիւ
կարծիքին հայու ու ըթուրքօշի տարբերութիւնը Այս մէկը այժմէական
հասկացողութեամբ քաղաքական պայքար մը չէ թերեւս, սակայն այնպի-
սի ժամանակ մը, երբ Համայնքին մէջ քաղաքական մտահոգութիւնը հայր
հայ պահել էր, անոնք առաջին նախաձեռնութիւն մը առին դէպի դուրս
բացուելու եւ Հայ ազգային քաղաքականութիւնը վեր հանելու ներգաղու-
թեան կամ զուտ ազգապահպանման պայքարէն:

Ինչ կը վերաբերի Փետրոսի ընկերային արդարութեան գաղափարախո-
սութեան, ան եւ ընկանծօրէն քաղոքական էր գաղթականներուն համար,
եւ կը համընկէր Դաշնակցութեան ընկերվարական գաղափարախօսու-
թեան կամ առնուազն անոր իրենց մեկնաբանութեան: Անհրաժեշտ է ընդ-
գծել, որ ընկերային արդարութիւնը կամ Հայ փերոնականներուն ըմբո-
նած ընկերվարութիւնը նաեւ հակահամայնաւար էր, ինչպէս փերոնակա-
նութիւնը ինք: Այդ մէկը չի նշանակեր, որ Հայ Համայնաւարներ իրենք չեն
փորձած, հակառակ իրենց գաղափարախօսական տարակարծութեան ու
միջնելու իսկ ընդդիմութեան՝ փերոնականութեան հետ, օգտուիլ ստեղ-
ծուած աւիթներէն³¹: Ինչ որ Հայ փերոնականները փորձած են վերջին
հաշուով քաղաքական համարկումն էր, իրենց ժամանակին համար խրա-
յատուկ ու միջնելու իսկ յանդուգն նախաձեռնութիւն մը, անկախ անկէ, թէ
կարելի է բաժնել կամ ոչ իրենց գաղափարախօսական տեսակէտերը, հա-
մաձայն ըլլալ փերոնականութեան կամ ոչ: Այդ փորձը, սակայն, չունեցաւ
անհրաժեշտ զօրակցութիւնը, ոչ իսկ հասկացողութեան արժանացաւ Տի-
րող մտայնութիւնը, պահպանողական կեցուածքի յատուկ զգուշաւորու-
թիւնը, ղեկավարութեան ըմբռնումը Հայ ազգային քաղաքականութեան,
համայնքին պառակտումը, եւ մասնաւորաբար՝ Սփիւռքի կացութեան, ի-
մաստին ու կազմակերպութեան ընկալումը, նման նախաձեռնութեան մը
յաջողութեան կարելիութիւնները փաստօրէն գերով հաւասարեցուցին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳՈՎ

80ականներու երկրորդ կէսէն սկսեալ Սփիւռքի տարածքին սկսաւ
նկատելի դառնալ նոր զարգացում մը: Հայ դատի աշխատանքներուն ար-
ձանագրած քաղաքական յաջողութիւնները կարծէք դուռ բացին քաղա-
քական համարկումը օրակարգի հարց դարձնելու ձգտումին: Աւելի կեանքի
պարտադրումով, քան՝ ծրագրումի որպէս արդիւնք, այդ հողովոյթը
յստակօրէն արագացաւ: Հայաստանի անկախացումէն յետոյ, Չորդ դարու
վերջին տասնամեակի տեւողութեան: Հայաստանի օժանդակութեան ան-
հրաժեշտութիւնը մասնագիտացման առաջնորդեցին Հայ դատով զբաղող

կազմակերպութիւնները, եւ այսօր ականյայտ է հայերու հետզհետէ աւելի դործօն մասնակցութիւնը տարրեր երկիրներու քաղաքական հոլովութիւններուն: ԱՄՆի ու Քանադայի նման երկիրներու մէջ այս ընթացքը արդէն կայացած կը թուի, բայց ամէնուրեք նկատելի է սորվելու նախաձեռնողութիւն մը: Այս մէկը անխուսափելիօրէն իր անդրադարձը պիտի ունենայ նաեւ Սփիւռքի կացութեան վերասահմանման վրայ: Սփիւռքը, այնպէս ինչպէս հասկցած էին ու ծրագրած՝ Ծեղասպանութենէն վերապրողներն ու խորհրդային Հայաստանէն աքսորեալ ղեկավարներու սերունդը, չկայ այլեւս: Եւ մինչ ոչ ոք կրնայ վստահ կերպով ըսել թէ վերասահմանումը ի վերջոյ ինչպէ՛ս իր կայացած վիճակը պիտի գտնէ, հոլովութի առկայութիւնը ժխտելը անկարելի է: Նախընտրելի է, անշուշտ, գիտակցիլ այդ հոլովութիւնը, քան՝ զայն անտեսելով բացարձակապէս անձնատուր ըլլալ իրերու ընթացքին:

Հայ փերոնականներու փորձառութիւնը ցոյց տուաւ, որ Արժանթինի մէջ քաղաքական համարկումի հարցը օրակարգի վրայ բերելու տրամադրութիւն չկար այդ օրերուն: Այդ մէկը, սակայն, արդեւ չհանդիսացաւ որ հայեր հետզհետէ աւելի մասնակից դառնան երկրի քաղաքականութեան: Դասկաններու տաղնապալի ժամանակաշրջանին այդ մասնակցութիւնը ունեցաւ ողբերգական բնոյթ, երբ երկրի զինուորական բռնատիրութեան (1976-1983) հայածանցներուն զոհ գացին համայնավար թէ փերոնական զինեալ շարժումներու մասնակից հայ երիտասարդներ:

Թիւով մօտ երեսուն են այն հայերը, որոնք արժանթինցի 80.000ի հասնող Հանհետացեալներու (desaparecidos) կարգին ունեցան անծանօթ ճակատագիր: Զարչարանքի ենթարկուեցան հաւանաբար, գնդակահարուեցան կամ ալ ովկիանոսի բացերը նետուեցան: Սփիւռքի երրորդ սերունդին կը պատկանին անոնք, սակայն ի տարբերութիւն իրենց սերնդակից այլ սփիւռքահայերու, սփիւռքեան կացութեան տրամաբանութիւնը մինչեւ ծալագոյն հետեւանքներ չպարեցան հայ դատի ուժական պայքարին ընդմէջէն: Պարզապէս հեռացան հայութենէ ու քաղաքականացան արժանթինեան ոլորտին մէջ: Միայն 1980ին անոնց քիչատակին յուշատախտակ մը դնտեղուեցաւ... Ժողովրդավարութեան վերադարձը, սակայն, իր բարենպաստ ազդեցութիւնը ունեցաւ նաեւ համայնքի նորահաս սերունդին վրայ: Վկայ ու յաճախ մասնակից՝ քաղաքական հոլովութի մը, որ օրակարգի վրայ բերաւ ժողովրդավարութեան ու մարդկային իրաւունքներու ի խնդիր պայքարը, այդ սերունդը կարծես համադրումը կատարեց այդ արժէքներուն ու ազգային դատին՝ ճամբայ հարթելով քաղաքական համարկումին: Արժէքաբառական այս համադրումը բարացուցական է նաեւ նորահաս սերունդի դիմազիծի յատակ տարբերութեան նախորդէն. մինչ

այս վերջինին ղեկավարութիւնը զգուշացած էր զինուորական բռնատիրութեան դէմ դիրքորոշուելէ, չլսելու համար որ անոր հանդէպ համակրանք, ու մինչեւ իսկ անկէ շահ ունէր, 80ականներուն հասակ առած սերունդին յանձնառութիւնը՝ ժողովրդավարութեան, կասկածի առարկայ չէ: Հայ դատի աշխատանքներու արձանագրած յաջողութիւններուն զուգահեռ³⁶, հայկական կազմակերպութիւններ, մասնաւորաբար երիտասարդական, աւելի ու աւելի ներկայ են արժանիքներէն քաղաքական նախաձեռնութիւններուն մէջ: Այս բոլորին վրայ պէտք է աւելցնել բնականաբար 1987էն յետոյ Հայաստանի իրադարձութիւններու անդրադարձը Շատ յստակօրէն համայնքին մէջ կայ փոփոխութեան հոլովոյթ մը եւ քաղաքական համարկումի երեւոյթը անոր լաւագոյն ցուցանիչներէն է:

Այս բոլորով հանդերձ, հայ փերոնականներու փորձառութիւնը ծանօթ չէ, չէ արձանագրուած ու համապատասխան քննարկման չէ ենթարկուած համայնքի հաւաքական յիշողութեան մէջ, ինչպէս վստահաբար այլ հետաքրքրական երեւոյթներ, որոնք այսօր մոռցուած են: Եւ միայն ակադեմական նախաձեռնողութիւն մը չէ այս երեւոյթին պատշաճ ուսումնասիրութիւնը ի շարս այլոց, այլ՝ անցեալի վերատեսութեան անհրաժեշտութիւն Սփիւռքի վերասահմանման այս հանգրուանին:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ International եւ domestic բառերով կազմուած յոսքը մը, զոր միջազգային յարաբերութիւններու տեսարաններ կը դորձանեն բնորոշելու համար քաղաքական ծրարարդէ հարց մը, որ թէ՛ արտաքին եւ թէ՛ ներքին ոլորտներուն յատուկ է:

² Սփիւռքներու զօրաշարժին անդրադարձող հարուստ գրականութիւն մը ենուեղ առաւ 80ականներուն, թէ՛ միջազգային յարաբերութիւններու պարբերաթիւրներու մէջ (տե՛ս, օրինակ՝ Samuel P. Huntington, "The Erosion of American National Interest", *Foreign Affairs*, September/October 1997, ուր հրապարակութիւններու բախումն է հեղինակ Harvard-ի դասախոսին կեցուածքը այնքան ալ դրական չէ սփիւռքներու քաղաքական զօրաշարժին հանդէպ, զայն նկատելով ամերիկեան ազգային շահերուն համար վնասաբեր: Իսե՛կ՝ *Millennium*, 1999, Vol. 28, No. 3 համարը ամբողջութեամբ՝ նուիրուած ինքնութիւններու, հոգալին խնդրի եւ միջազգային յարաբերութիւններու մէջ եւր շարժումներուն), թէ՛ առանձին ուսումնասիրական գիտաշխատութիւններով, որոնք յաճախ կը յուշեն կառավարութիւններու հետաքրքրութիւնը հարցի յաւելեալ համալման համար (Nedim Ogelman, "Immigrant Organizations and the Globalization of Turkey's Domestic Politics"; Robert C. Smith, "Migrant Memberships as an Instituted Process: Transnationalization, the State and the Extra-Territorial Conduct of Mexican Politics", երկուքն ալ չհրատարակուած աշխատասիրութիւններ որոնք ներկայացուած են ակադեմական բանաժողովումի համար), եւ թէ՛ որպէս պարբերական հրատարակութիւններ՝ ուղղակի սփիւռքներու վերաբերեալ, ինչպէս՝ *Պայիկ Թէյօլօյանի խճաղարան Diaspora A Journal for Transnational Studies* կամ Փարիզ հրատարակող *La Diaspora Africaine*, եւ անուշա՛տ առանձին հատորներ, ինչպէս՝ Yossi Shainy *Marketing the*

American Creed Abroad. Diasporas in the U.S. and Their Homelands (Cambridge University Press, USA, 1999) գիրքը կազմակերպված Համախոհեցողության կարեւորութիւնը ամերիկեան քաղաքականութեան մէջ երեսն եւս յատկապէս 2000-ի նախագահական ընտրութիւններու ընթացքին թէ՛ յուշ եւ թէ՛ դրամ Հասարակ մտահոգութիւններով (տե՛ս) Michael Finnegan, "Flood of Cash Is Channeled to Swing Districts. Burbank, Glendale and Pasadena Playing Pivotal Role in U.S. Statehouse Power Struggles", *LA Times*, May 30, 2000), եւ պատահական չէ, որ պահպանողական շրջանակներ ալիս լին թաքնեղ իրենց մտահոգութիւնը. որինակի կարգով նշենք Ron Unz-ի ստորագրած յոգ-ուածը "The Right Way for Republicans To Handle Ethnicity in Politics" (*The American Enterprise*, v. 11, n. 3, April-May 2000), ուր նախկին ֆլոյդիսը, որ վերածուած է Հան-րապետական քաղաքական գործիչի եւ յայտնի դարձած իր գերակատարութեամբ Քալի-ֆորնիայ մէջ երկրպառ կրթական նրազիրը ժամոցնեցնելու նախաձեռնութեան մէջ, կը զգուշացնէ զբաղմապետութիւնը պահպանելու ճարտասանութեան դասն ժողովրդա-կանութեան Հետեւանէին Անուշաւ, սփռուածն զօրաշարժը իւրաքանչեւ չէ միայն ԱՄՆ-ի ալլ երկիրներ, ինչպէս Քանադան կամ Նոյիսիկ Նորուայի երկիրները, ուսում-նասիրութեան Հետաքրքրական պարագաներ կը ներկայացնեն, սակայն, ինչպէս բա-ցատրուեցաւ, ԱՄՆի պարագան ամէնէն աւելի աշխուռ է այդ երկրի դրամած Հարան-քի բացառիկ գիրքին բերումով:

² Ի դէպ, այդ է պարագան ընդհանրապէս լիբանանեան Հասարակութիւնը կազմող բոլոր յարանուանութեանց, որոնք նախ եւ առաջ իրենց գիրքն կը սահմանէին որպէս իրենց պատկանած յարանուանութեան անդամ ապա որպէս լիբանանցի Փատմական, մշակու-թեան ու ալլ պատմաներու կողքին, լիբանանցիի այս յատուկ լոբոնուսի, անուշաւ, արդիւնք է քաղաքական դրոշման, ուր յարանուանականութիւնը (confessionalism) նուիրականացած է Այս խմատով Լիբանան կը տարբերի բազմազգ ալլ երկիրներէ (օ-րինակի Համար Զուլեյքիայ կամ Քանադա), ուր քաղաքացիութիւն Հասկացութիւնը սահմանուած է իրաւունքներու ու պարտաւորութիւններու Հասարակութեան ապաա-կան լոբոնումով եւ ոչ թէ յարանուանութեանց միջիւ ունեցող Հասարակութեան պահ-պանման մտահոգութեամբ, անկախ թէ արդարացուած ըլլալ կամ ոչ այդ մտահոգու-թիւնը:

⁴ Movimiento Peronista de Extranjeros շեռանականներուն, որ 1973-ին Զօրավար Յուան Տո-մինկո Փերոնի քաղաքական աքսորէն Արժանթին վերադառնալէն ու երրորդ անգամ նախագահ ընտրուելէն յետոյ կոչուեցաւ. Movimiento Internacional Peronista Հոս պէտք է յատկացնել, որ Հոսարք յղացքի գործածութեամբ արժանթինեան ընկերա-քաղաքա-կան ոլորտին մէջ կը Հասկցուի երկրի ընտելէ մը որ քաղաքացի չէ: Անկէն, 20 ու 30-ականներուն արժանթինեան աղ-պահպանողական ազգայնականութիւնը Հոսարք կը նկա-տէր յատկապէս Լըզո գարու կէսերէն սկսեալ Արժանթին եկած զաղթականութիւնն ու առնեցնէ սերունդներ, մասնաւոր իշխմանց ցուցարարելով յատկապէս Հրեաներուն Հանդէպ. Նոյիսիկ այն պարագային, երբ զաղթականութենէ սերանները արդէն արժանթինցիներ էին ու մասնակից երկրի Հոլովութիւն. Հոսարք յղացք, անուշաւ, բա-նականորէն Հասկնալի չէ, բայց իրական Հոյ-քաղաքացիի լոբոնումէն, որովհետեւ Հարցական է Նոյիսիկ արժանթինեան ինքնութիւն մը որ Լըզո գարու զաղթականու-թեան կը միայն իր ստեղ այդ ինքնութեան կազմաւորման Հոլովութիւն մէջ, որ, փաստա-րէն, տեղի ունեցաւ Նոյն գարուն...

⁶ Ռեյքըտ Յովհաննէսեան այս սահմանումը տուած է American Historical Association-ի 1999-ի տարեկան Համագումարին ընթացքին, *Diasporas and Migrations in History* կեդրո-նական թեմայով: Գիտատղովի մասնակիցները զգուշացուցած են յատկապէս մեքս-

տարանական դժուարություններին, որ սփռվածներու երեւոյթին ուսումնասիրութիւնը անխառնափոխութիւն պիտի դիմադրուէ: (Karen J. Winkler, "Historians Explore Questions of How People and Cultures Disperse Across the Globe", *The Chronicle of Higher Education*, January 22, 1999)

⁶ Ընկերային երեւոյթները միաժամանակ կառոյց ու Հոլոօքսթ ընկալող տեսարանական գլխաւոր դպրոցը social constructivism է: Միջազգային յարաբերութիւններու ճիւղին մէջ այս դպրոցին ներկայացուցիչները Հետեւորդներն են Critical Theory: Հոսանքին Adler, Ruggie, Katzenstein, Wendi եւ ուրիշներ, միջազգային քաղաքականութիւնը կը մեկնաբանեն որպէս ճիւղերային կառուցում: Հակառակ որ իւրացանելու տեսարան իր յատուկ մտայնութիւն ունի, յանաթ թերազդուած ուսումնասիրութեան առարկայէն, սակայն գրեթէ բոլորին պարագային կը կարեւորուի զազափառներու զերականատարութիւնը, աւելի՛ քան նիւթական իրականութեան զպարտադրանքները: Սփռւած որպէս ճիւղերային կառուցում՝ հասկնալու տեսարանական լուսաւորն մտայնութիւնը Alexander Wendtի զգալաւորն (ինչպէս ինչ կը սահմանէ) constructivism է, ուր նիւթական իրականութիւնը, կամ կեանքի պարտադրանքները, իրենց տեղը ունին որպէս կառուցներ, որոնք կ'ազդեն ընկերային Հոլոօքսթի կազմաւորման ու ըմբռնողին վրայ, սակայն միեւնոյն ժամանակ ալ կառույցները կը յառաջանան մտաւորական (գիտնականն) ներգործութիւն: Wendi ըստ ընծայից *Social Theory of International Politics* Հատորը (Cambridge University Press, UK, 1999) ուր կը ներկայացնէ տեսութիւնը Անգամ մը եւս՝ այս տեսութիւնը կը վերաբերի մասնաւորաբար միջազգային յարաբերութիւններու, սակայն Հեն տեղ գտած թէ՛ մեթոտարանական եւ թէ՛ գոյութիւնական (ontological) տեսակէտերը կարելի է օգտագործել կամ յարմարեցնել սփռւած քաղաքականութեան:

⁷ Fouad Ajami, ուսումնասիրելու Համար արար ազգայնականութեան զազափառը, կը դիմէ յատկապէս պատմիկ եւ իր տեսակէտերը կը Հիմնաւորէ արեւակ զրականութեան, բանաստեղծութեան, յուլազգրութեան եւ ընկերային ու քաղաքական մեկնաբանութիւններու ընդմէջէն բխող զազափառներու վրայ: Միջազգային յարաբերութիւններու մասնագէտի մը Համար այս մեթոտը կրնայ ոչ այնքան ուղղաւոր, կամ զգուշական ըլլալ, սակայն ինչպէս ինչ կը գրէ *The Dream Palace of the Arabs* (Vintage Books, New York, 1999) Հատորին նախաբանին մէջ՝ «Իրենց իրենց, ակազմեմաներու ու զարակաշններու մէջ, արարական աշխարհի կարեւոր քաղաքներուն մէջ՝ Պէշքուրթ, Պաղատա, Դամասկոս, Գաշիթէ - արարները կառուցեցին իրենց երազային պալատ, մտաւորական կառոյց մը ոչ կրօնական ազգայնականութեան ու արդիականութեան: Դժուար չէ զուգահեռներ գտնել Սփռւած կառուցողական Հոլոօքսթին Հետ, անգամ մը եւս պահելով Հարկաւոր ամէն Հետաւորութիւն: Ամէն պարագայի, Ajamiի ուսումնասիրական մեթոտը ոչ միայն թերազդելի է սփռւած քաղաքականութեան Համար, այլեւ թերեւս ամէնէն ընծանելին է ու ամէնէն յանաթ օգտագործուողը:

⁸ *Տե՛ս՝ Immigrants and Minorities պարբերութիւնի յատուկ թիւը՝ Arab and Jewish Immigrants in Latin America: Images and Realities* (Volume 16, March/July 1997, Numbers 1 and 2) խորագրութեամբ Ignacio Klichy եւ Jeffrey Lesserի Այս Համարին մէջ մասնաւորաբար Fabianna Sabina Tolcachierի "The History of Jewish Immigration to Argentina: Problems and Perspective" եւ Theresa Alfaro Velcampiի "The Historiography of Arab Immigration to Argentina: The Intersection of Imagery and the Real Country" կ'անդրադառնան այն Հարուստ զրականութեան որ գոյութիւն ունի եւ, յատկապէս, թուլ կու տայ քննադատական ընթերցում մը:

⁹ Հարաւային Ամերիկայի մէջ Հայկական մամուլի պատմութիւնը ուսումնասիրած է Կարապետ Հասանեան: Արեւմտեան եւ Ուրուկուայի մէջ Հայկական մամուլի մասին իր աշ-

- խառնասիրութիւնը, ներկայացուած 1989ին Հարազատական առաջին Համադաւարին ընթացքին, հրատարակուած է *Los Armenios en América del Sur* Հատորին մէջ: Յատուկ նշանակաւ թերթին մասին ունի ուսումնասիրութիւն մը, 1981ին թերթի 70ամեակին առիթով հրատարակուած բացառիկ թիւին մէջ (Hitos en las seis décadas de ARMENIA).
- ¹⁰ Բառերը առնուած են Մուշեղ Իշխանի այն բանաստեղծութենէն որ գրուած է վերածուելու Համար Համազգայինի Նշան Փաշաեանի ձեռնարանի քայլերգին (երաժշտութիւն՝ Բարսեղ Կանաչեանի): Կտորը աշխատ է ոչ միայն իր գրական-գեղարուեստական որակով, այլեւ խոսու՝ սփիւռքեան գոյութեան ընկալման իմաստով: Կտորին հեղինակը, այն Հաստատութիւնը որուն համար գրուած է, եւ փոխանցած դադափարն ու ներշնչած փտաւութիւնն ու Կարտուութիւնը, բոլորն ալ սերտորէն առնչակից են Սփիւռքի կացութեան իմաստին ու նպատակին: Աւանդ նաեւ մոռնալու, որ քայլերգն է կրթական Հաստատութեան մը, Սփիւռքի ամէնէն կարեւորներէն անկական, որուն առաքելութիւնն իսկ սահմանուած է բանաստեղծութեան պատգամին մէջ:
- ¹¹ Հետեւութեամբ Gerard Chaliandի եւ Yves Ternonի (*Le Génocide des arméniens*, Editions Complexe, Bruxelles, 1980), ալ իրողութեան գիտակցումն ու անոր պատճառած ցնցումը կը բառաձեւայ յստիպալէս երբ ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Ընթացիւնները, որ ցնցազանութեան վերաբերեալ իր տեղեկագրին մէջ 30րդ պարբերութեամբ կը լսէր Հայկական Յեղապահութիւնը որպէս պատմական իրադարձութիւն, Թուրքիոյ պատուիրակին նշումներով վերցուց դառն 1978ին Ալը ձեւով կը պատմականացուէր Հայկական Յեղապահութիւնը որպէս անդէ չունեցած իրողութիւն: 30րդ պարբերութեան վերահաստատման (1985) անշուշտ այլ արժեւորում պէտք է տրուի, սակայն վերացումը հոգեբանական զօրաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ իր ժամանակի Սփիւռքին վրայ:
- ¹² Հակառակ որ Հայաստանէն արտագաղթը շատ բան կ'ընէ բառացի իմաստով նոր սփիւռքի կազմաւորման մասին, սակաւին հարցական է թէ որքանով այս նոր սփիւռք... Սփիւռք է: Ամէն պարագայի այս հարցին չէ որ պիտի անդրադառնայ այս աշխատասիրութիւնը:
- ¹³ Louis Hartz, *The Founding of New Societies*, Harcourt Brace, New York, 1984.
- ¹⁴ Այդ կապն ու անոր հետեւանքները Սփիւռքի մէջ ազգայնութեան դադափարի հակացութեան ուսումնասիրած է մասնաւորաբար Շուշան Փաթթի, որ 1988ին London School of Economics-ի մէջ առոււ բանախօսութիւն մը՝ *Longing and Belonging: Issues of Homeland in Armenian Diaspora Nationalism*.
- ¹⁵ Seymour Martin Lipset, *Revolution and Counterrevolution*, Anchor Books, New York, 1970.
- ¹⁶ S.M. Harold Innis, *Empire and Communications*, rev. by Marry Q. Innis, University of Toronto Press, Toronto, 1972, եւ անոր տեսութեան ու գործին մասին գրութիւններ՝ William H. Melody (ed.), *Culture, Communication and Dependency: The Tradition of H. A. Innis*, Ablex Publishing, New Jersey, 1981 եւ Daniel Drache (ed.), *Staples, Markets and Cultural Change*, McGill-Queen's University Press, Montreal/Kingston, 1995.
- ¹⁷ Մէջբերումները կատարած է Մարգար Եարապխանեան Քաճի (Փարիզ) 9-10 Նոյեմբեր 1998ին Համարին մէջ (ԺԴ. տարի, թիւ 3530, էջ 1) իր ստորագրած *Համազգայինի Հիմնադրութեան 70ամեակի Առթիւ* հրուսթեան մէջ: Համազգայինի 70ամեակի առիթով ստորագրուած այս պատմական խոսքին մէջ Համազգայինի հիմնադիրներու պատգամներու մէջբերումը անշուշտ քնական է: Սակայն հեղինակը, որ երկար տարիներու Համազգայնական ու մշակութային գործիչ է Սփիւռքի մէջ, հրուսթիւնը ձեռնած է *Համազգայինի ձեռնարանին հաւատացող ժողովուրդին, որով եւ մշակութային-կրթական*

Հաստատութեան այս նորագոյն ու յանգուզն երազին՝ Մարտինի մէջ ձեռարանի մը կառուցման համար այլ այլ պատգամները կը պահեն իրենց խմատը Ըսել, թէ Համադ-գալիւնը այսօր 1920ականներու Հետապնդան նպատակները կը Հետապնդէ, անշուշտ սխալ է: Ետապնդանեան նոյն յօդուածին մէջ կը գրէ. «Ներկայիս, ան (Համադգալիւնը) կը դիմադրուէ նոր մարտահրաշքներ, Հայաստանի մէջ եւս, կրթական, հրատարակչական եւ մշակութային գործունէութիւն տարածելու, կազմակերպելու նպատակով, միշտ Հաւատարիմ մնալով իր հիմնադիրներու գծած ուղիին»: Շանթի ու Աղբալեանի բանախօսութիւններու. այդ բաժիններու ընդամասը 70 տարի յետոյ ցոյց կու տայ պարզապէս թէ որքան ազդեցիկ եղած են անոնք ու դրոշմած Սփիւռքի Հոլոքոսթին մէջ դիկավար դեր կատարած ամբողջ սերունդները:

³⁰ Վէժ, երկամեայ հանդէս մշակույթի եւ պատմութեան, 2- ասրի, թիւ 3, Յունիս-Միգ-տեմբեր 1988, էջ 7-8:

³¹ Վրացեանի խոսքերուն մէջըրեւմը կատարած է Վրէժ-Արմէն Արթիւնեան «Անհրաժեշտ է ինքնազնահատուկը յօդուածին մէջ» (Հորիզոն, 17 Նոյեմբեր 1987, vol. 19, թիւ 26 (950), էջ 17):

³² Այդ սերունդի մասին տե՛ս յատկապէս՝ Թէօֆոյեանի աշխատասիրութիւններէ՝ Terrorism in Modern Armenian Political Culture (Leonard Weinberg (ed.), Political Parties and Terrorist Groups, Frank Cass, England, 1992), Martyrdom as Legitimacy: Terrorism, Religion and Symbolic Appropriation in the Armenian Diaspora (Paul Wilkinson and Alasdair M. Stewart (eds.), Contemporary Research on Terrorism, Aberdeen University Press, USA, 1987), Cultural Narrative and the Motivation of the Terrorist (The Journal of Strategic Studies, Volume 10, Number 4, December 1987):

³³ Ծառաջ, Միգտեմբեր 5, 1987, ԴՅՊ ասրի, թիւ 19-194, էջ 2:

³⁴ Gurabed Arakelian, Apenas cien años, Արմէնիա, ՀԽՖՍՀ-նակցութեան 100ամեակին նուիրուած րազարիկ թիւ, Դեկտեմբեր 1990:

³⁵ Հարցադրոյց կատարուած Փունեոս Արէշ-ն, 14 Մայիս 1998ին աշխատասիրութեան հեղի-նակին կողմէ:

³⁶ Ըստ Կարապետ Հասասեանի, այդ զգուշատրութիւնը ծնունդ է 20ականներուն ծաւա-լած արժանիքներն ազգայնամոռութեան տարածած սարսափին՝ ճախակործմաններու, արհեստաւորական միութեանց ակտիւ անդամներու, հրեաներու ու ընդհանրապէս զաղթականներու դէմ ծաւալած Հայաժանքներու Հետեւանքով Ազգայնաւոր տրուեցաւ: Թունուար 1919ին, երբ բանուորական զործադուլ մը արիւնալից նշուումի ենթարկուեցաւ բանակային միաւորներու միջամտութեամբ: Վերըբողական Եւրաթն անունով ծանօթ այդ իրադարձութիւնները շուտով Հակահեմական բնոյթ մը ստացան եւ անոնց զոհ դա-ցին մաքրագրուած Փունեոս Արէշ-նի ժողովրդական շուկայ Օնաշ չրլանի հրեայ վանառա-կաններն ու արհեստաւորները, որոնք խանութները ենթարկուեցան յարձակումի, թա-լանի ու քանդումի (տեսնել՝ Boleslao Lewin, La colectividad judia en la Argentina, Alzamor editores, Buenos Aires, 1974, cap. VII, Jose Maria Ghio, La cuestion nacional y la cuestion judia en el pensamiento catolico argentino de principios de siglo, Universidad Torcuato Di Tella, Working paper n° 4, Buenos Aires, 1993): Հասասեանի կարծիքով այս արիւնալից իրադարձութիւնները ցնցել ապաւորութիւն ձգած են նոյն չրլանին մէջ իրենց խանութները ունեցող Հայերուն վրայ, որոնք յաջորդ տասնամեակին, երբ Manuel Calves կը հիմնէ ֆաշիստական Liga Patriótica, վկայ կ'ըլլայ արժանիքներն քաղաքա-կանութեան մէջ Հակազաղթականութիւն արամադրութիւններու սրման եւ, մասնաւո-րաբար, այդ արամադրութիւններու Համակրող գիմնաւորականներու Հնոցհետէ անկի տիրական ներկայութեան՝ քաղաքական բռնաւարկական վրայ (Զօր. Unibury պետա-

կան Հարուածը 1980ին սկիզբ պիտի առնէր մեր զար տեւած զինուորականներու մասնակցութեան ներքին քաղաքականութեան: Ճիշդ է, որ Ligan կամ յետագային Paramilitary Guardia Blanca Հիմնականին մէջ Հակահեմական ուղղութեամբին ունէին եւ փաստ չկայ որ Հայ դաշմանակներու առանձնապէս Հարմանքի ենթարկուած ըլլալ, սակայն Հակահայի է ալ որ տրամադրութեան ներքեւ ժամը Սղոնի ու տարազութեան զառն փորձառութեան ներքեւ յատկապէս շատ թուր զառն Հայ Համայնքին է զէպ, արմանքինեան Ալը ուսումնասիրած David Rock: Համար դաշմանակութեան Հարցը դաշմանք, քաղաքական Հարց ըլլալէ միայն երբ Փերոն նախագահական ընտրութեան ներքեւ շահելով իշխանութեան Հասաւ: 1946ին (David Rock, *La Argentina autoritaria*, Ariel, Buenos Aires, 1983):

²⁰ Երազական Մարզանքներէ Հեռու, Արմենիա, 20 Սեպտեմբեր 1965:

²¹ Երազական Մարզանքներէ Ազգական, Արմենիա, 23 Մարտ 1987:

²² Վեր Հայաստանը, Ներքին, 7-տարի, Հոկտեմբեր 1986, թիւ 41:

²³ Ճինուորական դաշմանքի օրինակներու յառաջացումը նաեւ յատկանշական քաղաքականութեան իւրաքանչիւ է Սերգ զարու ազատագրական կողմերէն է զեր Գրեթէ բոլոր ազատագրողները Սիմոն Գոլիվարէն մինչեւ Սան Մարթին ու Արքիպա մաս կազմած են օրինակներու եւ Հան նրազանք իրենց գործունէութիւնը:

²⁴ Հատկանշական երկրներուն մէջ Արմանքին եղաւ զերինը որ զատեալապէս յայտարարեց Նալի Գերմանիոյ դէմ եւ զուրս եկաւ չէզոքութեան զերքէն Արմանքին չէզոքութիւնը եւ զատեալապէս յայտարարելու առ Հուլայցումը, որուն զատեալներէն էր նաեւ արմանքինեան օրուան զինուորական խախտ Համակարգը Գերմանիոյ, բնականաբար Դաշմանքներուն, եւ ԱՄՆի առանձնաբար, Հանկի չէր Արմանքին մաս ԱՄՆի զնապան Spruille Braden, որ անձնական Հակահայնք ունէր Զորավարին Հանդէպ, չնարանցաւ: 1946ին նախագահական ընտրապայքարի ընթացքին Փերոնի դէմ Հրապարակային յայտարարութեան ներքեւ Հանդէպ զարու եւ զորակցելու ընդդիմադիր ճակատին:

²⁵ S'ra' Raanan Rein, "Political Considerations and Personal Rivalries: Peronist Argentina and the Partition of Palestine", *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 8, N° 2, July 1997 եւ Ignacio Klich, "La posibilidad de asentamiento de palestinos en la Argentina (1948-1952): una perspectiva comparada", *Estudios migratorios latinoamericanos*, 9, numero 26, abril 1994:

²⁶ Հարցազրույց:

²⁷ S'ra' CNI արքիւ. թիւ A278, E102711:

²⁸ Արմենիա, 13 Սեպտեմբեր 1973:

²⁹ Սեպտեմբերի արդարեւ ասեմ է:

³⁰ Հատ Տոքթ. Փաքուալ Օհանեանի Փերոն ընդունած է Հայ կաթողիկէ Համայնքի Առաջնորդը:

³¹ Օսմանեան կաթողիկէն եկող դաշմանակները Սերգ զարուն նաեւք էր որդէն Բուլքոն, ախլէս ինչպէս խոր Հրեաները Հուլայցումն էին Բուլքոնն էր գործածուէր առանց տարբերելու: Հարց, արարը եւ Բուլքոն, որ, ի զէպ, միջինարեւելեան դաշմանակութեան նախագահը Բուլքոնանը կազմող ազգութիւնը եղան է:

³² Ալը Բուլքոններուն Գոլանիս Ալըսի մէջ Հրատարակուող EZEIZA ազնաւառ Համայնադարձութիւն թերթի Դեկտեմբեր 1963ին թիւին մէջ (7-տարի, թիւ 00) կարելի է կարդալ Փերոնի ողջին խաղը ոմն Սերքի Միլոսեանի, որ նախագահ էր Նոյեմբեր 20ին անակաւարտութեան յանձնաժողովին Ողջին խաղը ուղղուած է Հայաստանի խորհրդալիցան 33րդ տարեկարգի տնտեսաւարտութեան առթիւ: Միլոսեան Ռաֆֆի Միլոսեանի Հատ կապ լուծի եւ չիլ ժը Հակասական էր Թուի, որ Փերոն ողջին խաղը ուղղած ըլլալ Համայնադար ընդմիջ ձեռնարկի մը: Կարապետ Հասանեան անՀասանական չի

նկատեր, որ Փերոն, կամ անիյի ճիղզը՝ իր հանրային յարաբերութեանց պատասխանատուն, շուարած ըլլայ եւ անձը շփոթած հայ փերոնականներու ղեկավարին հետ Ամէն պարագայի իրողութիւնը բարացուցական է հայ համայնավարներու փորձին՝ մտանալու Փերոնի:

²⁰ Անոնց կարգին՝ մասնաւորաբար նախագահ Ռաուլ Ալֆոնսինի կողմէ 3 Սեպտեմբեր 1987ին Հայկական Յեղաշրջանութեան հրապարակային հանաչումը Ատոր հասնելու համար համայնքի բոլոր կազմակերպութիւնները միացեալ նախաձեռնութեամբ եւ ներկայացուցչական պատուիրակութեամբ մը պաշտօնական հանգիստւած ունեցան նախագահին հետ: Հայ փերոնականները չէին յաջողած Փերոնի հետ տեսակցիլ ի մէջ ալլոց համայնքի ներքին պառակտումներու պատճառով, ըսած չէին ներկայացներ, հետեւաբար Փերոն չէր հետաքրքրուած հայերով: Համազապուիթային միացեալ պատուիրակութիւն մըն էր որ Ալֆոնսինի հետ տեսնուեցաւ, առաւել՝ Ալֆոնսին իր յարաբարութիւնը կատարեց երկրին մէջ նախատեսուած խորհրդարանական ընտրութիւններէն երեք որ առաջ... Հարցականի տակ չի դրուիր Ալֆոնսինի թարոյական շանձնառութիւնը, բայց թուականի զուգադիպութիւնը այնքան ալ պատահական չէ: Հայ համայնքը ըստ երեւոյթին Ալֆոնսինը «հետաքրքրած» էր, ինչ որ, բնականաբար, զրական զարգացում մըն է համայնքին համար:

DIASPORA AND POLITICAL INTEGRATION:
ARMENIANS IN THE PERONIST MOVEMENT
(Summary)

KHATCHIK DER GHOUKASSIAN

"Politics" had always a special meaning for the Armenian Diaspora. Organized in the 1920s, Armenian communities all over the world defined their collective existence as "temporary," hoping for an eventual return to their homeland sometime in the future. Though supporting or rejecting the Soviet regime in Armenia polarized Armenians all over the world, the importance of the homeland for national survival has rarely been questioned. Based on the modern understanding of national identity, which was socially constructed during the 19th century Awakening period, Armenian communities evolved in the context of ghetto-like structures to resist "alienation" and maintain the crucial elements of national identity: language, faith, historical memory, family, social links, etc. Within this idealized structure, participation in the political process of host-countries with organized Armenian communities was rejected. It was not perceived important for national survival. Furthermore, political integration was understood as dangerous.

The same was true for the Armenian community in Argentina. Yet, during the presidency of General Juan Domingo Peron (1946-1955 and 1973-1974), a group of Armenians, all active in community organizations, saw an opportunity in the gestures that the government made towards immigrants to propose a change in the way Armenians conceived their Diaspora presence. By participating in the Peronist Movement and trying to convince their fellow Armenians about the benefits of their initiative for the future of the community, they anticipated a renewal of self-awareness and identity. Their viewpoint inevitably came on the agenda of the Armenian Diaspora with the independence of Armenia and the improbability of "return." The Armenian Peronists failed in their endeavor, but their case is paradigmatic of how Diaspora was formed and conceived its place, role and future for almost seven decades in the 20th century.

Based on this case study the article conceptualizes the self-awareness of the Armenian Diaspora with respect to politics and political integration. This retrospective look at the understanding of Armenian national identity during the Cold War years aims at launching a much-needed debate about the renewal of the meaning of Diaspora in the global era.

ԵՐԵՔ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻ ԿԱՄ ԱՐԵՒՆԵՐԻ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԲԱՆԱԽՈՐ ՄՇԱԿՈՑԹՈՒՄ

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՑԵԱՆ

Հայ միջնադարեան եկեղեցական-մեկնական գրականութիւնից մեզ է հասել «Պատմութիւն Վասն Մանկանն Եւ Աղջկանն» կամ «Հարցմունք Աղջկան Ընդ Մանկանն» անուններով յայտնի մի գրոյց¹, որի ԺԶ-ԺԹ դարերի գրչութեանը վերագրուող 33 ընդօրինակութիւն պահուած է Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանում: Շատ ալլ օրինակներ գտնուած են արտասահմանում եւ մասնաւոր հաւաքածուներում²:

Հայ գեղարուեստական արձակի հնագոյն նմուշների շարքին պատկանող այս երկում ալլաբանօրէն շարադրուած է հերոսի՝ Մանկան երկրային հարստութիւնից հրաժարուելու, հանդերձեալ աշխարհում (գրախտում) մեծ հարստութեան արժանանալու պատմութիւնը³: Պատմութեան հերոսը՝ Մանուկը ձիու վրայ քնելով, յայտնուած է ջրհորի մօտ, իր քսակով ջուր է խմում: Համարում է, որ իր մահն է խմել եւ յայտնուած է հանդերձեալ աշխարհում: Այստեղ հիւրընկալուած է մի պառակի տանը՝ Նրանից խմանում է, որ երկրի արքայադուստրը (Աղջիկը) ցանկանում է ամուսնանալ եւ այդ նպատակով հարցեր է ուղղում փեսացուներին: Հարցերը գերակշռող մասով աստուածաբանական են, բայց քանի որ փեսացուները չեն կարողանում գտնել դրանց պատասխանները, ուստի Աղջկայ հրամանով գլխատուած են: Մանուկը գնում է արքունիք, պատասխանում է Աղջկայ բոլոր հարցերին եւ նրա հետ ամուսնանալով, երկնային արքայութեան արժանանում:

Հայ բանագիտութիւնն այս ստեղծագործութիւնը երբեւէ չի դիտարկել առատալեզարանական տեսանկիւնից եւ քննութեան չի առել դրա ալլաբանական պատկերների հարուստ համակարգը, որը վերախմաստաւորման է ենթարկուել քրիստոնէական պրիսմակի միջոցով՝ Արեւի եւ Լուսնի վերաբերեալ վաղնջական դարերից եկող դիցաբանական հաւատալիքների հիման վրայ:

Զրոյցում Մանուկն ակնյայտօրէն արեւային խորհրդանշներով է նկարագրուած, Աղջիկը՝ լուսնային: Մանուկն աշխարհ է գալիս իբրեւ ղզաւակ մի գեղեցիկ՝ արեգական նման⁴: Հասակ առնելով, իրեն ծնուած է համարում Վերջ համաստեղութիւնում, որը հնում դիտուել է իբրեւ գարնանային տարեկիզը, ուր ծնուել եւ զօրացել է Արեգակը:

Աղջիկն իրեն կոչում է «Դայնի» (դայնակ), որն է՝ դարի Հայ գիտնական Անանիա Շիրակացու մատենագրութեան մէջ անձրեւներ առաջացնող եւ բուրաստաններ սնող Լուսնի անուանումն է⁵, իսկ Հայկական միջնադարեան նշանագրերի աղիւսակում տեղաւորուած է խոնաւութիւն, ամպրոպ եւ անձրեւ արտայայտող խորհրդանշների սիւնակում⁶։ Զրոյցի մի տարբերակում Աղջիկն իր նաժիշտների հետ այցելում է Մանկանը, իսկ նաժիշտները վերջինիս սենեակին Հասնելով, ձայնում են. «Զինչ, որ լուսին արեգական սիրոյ տէր է, այնպէս եւ մեք անպատճառ կամիմք տեսնել զքեզ»⁷։

Յաւօք, մէկ յօդուածի չրջանակները թոյլ չեն տալիս աւելին Հաղորդել զրոյցի խորհրդանշների այլաբանական չափազանց ուշադրաւ Հայեցակարգի մասին, որի խմատարանական զուգահեռները լայնօրէն տեղ են գտել ո՛չ միայն Հայ միջնադարեան եկեղեցական-մեկնական գրականութեան մի շարք նմուշների, այլեւ միմեանց Հետ պատմական սերտ շփումների մէջ եղած տարբեր ժողովուրդների ստեղծագործութիւններում։ Այս ամէնի Հանգամանակից շարադրանքը աւարտուն տեսքի ենք բերել մեր Վանուկ Արեւը Եւ Նրա Բրիստոնէական կրկնորդը՝ անտիպ մենագրութեան մէջ։ Այստեղ սակայն Հարկ ենք Համարում բաւականանալ միայն ասելով, որ զրոյցում արդար եւ առաջինի քրիստոնեայի կերպարը մարմնաւորող Մանուկը՝ քրիստոնէական քարոզիչների միջամտութեամբ, Համադրուել է ամէն ինչի արդար դատաւոր եւ մարդկային առաքինի կենսակերպը հսկող Մանուկ Արեւի մասին ժողովրդական զանգուածներում գոյութիւն ունեցած Հին, նախաքրիստոնէական ըմբռնումներին։

Մանուկը եւ Աղջիկը դիցաբանական Արեւ եւ Լուսին հերոսներն են, որոնց երկնային ամուսնութեան մասին պատմող առասպելովթը թագնուած է Օձ Մանուկին վերաբերող Հայկական ժողովրդական Հեքիաթաւարում⁸։

Միեւնոյն ժամանակ այս ստեղծագործութեան մէջ բացառիկ Հարազատութեամբ կրկնուած ենք տեսնում աշխարհի տարբեր ժողովուրդների, այդ թւում՝ Հայերի բանահիւսութիւնից յայտնի երեք եղբայրների մասին պատմող Հեքիաթների նախադրութեան կաղապարը, ըստ որի, թագաւորի երեք զաւակները ճանապարհւում են կորած արքայադուստրերին փնտրելու (ամուսնութեան ձգտում), կուրացած հօր այքերի դեղը գտնելու կամ ուղղակի բախտ որոնելու նպատակով։ Աւագ եղբայրները կրտսերին իջեցնում են հորը կամ ջրհորը, եւ նա յայտնւում է Հանդերձեալ՝ Մուխ աշխարհում։ Այստեղ նա սպանում է երեք դուերի (վիշապների) եւ ազատում Նրանց առեւանգած աղջիկներին։ Աւագ եղբայրները՝ կրտսերի յաջողութեանը նախանձելով, Նրան դաւաճանաբար թողնում են Հորում։ Մուխ աշխարհում, կրտսերը Հիւրընկալւում է մի պառաւի տանը, Նրանից

Յուր է խնդրում ծարաւը յագեցնելու համար, սակայն պառաւը յայտնում է, որ քաղաքի ջրի ակը փակել է սոսկալի վիշապը եւ Յուր է բաց թողնում միայն մարդկային գոհեր (աղջիկներ) ստանալուց յետոյ կրտսեր եղբայրը գնում, յաղթում է վիշապին այնպէս, ինչպէս զրոյցի Մանուկը՝ Աղջկան։

Սկսե՛ք շարունակութեան մէջ կրտսեր եղբայրը ազատում է վիշապի մօտ զոհաբերութեան ուղարկուած արքայադստերը, իսկ արքան Հերոսին խորհուրդ է տալիս Մուկ Աշխարհից Լոյս Աշխարհ դուրս գալու համար դիմել անտառում ապրող հաւքի (արծուի, Զմռուտ կամ Մովինար դուշի) օգնութեանը, որն ամէն անգամ զանգատում է, թէ իր ձագերին սպանում են, բայց չգիտէ, թէ՛ ո՛վ Հերոսը պահակ է կանգնում թռչնի բնին եւ տեսնում, որ մի վիշապ է դալիս, փաթաթում ծառին ու սկսում բարձրանալ Հերոսը կտոր-կտոր է անում վիշապին եւ կտորները լցնում բնի մէջ՝ ձագերին կերակուրու ինքը պահկում է ծառի տակ եւ քնում։ Գալիս է հաւքը եւ տղային տեսնելով, կարծում է, թէ եւս է իր ձագերին սպանողը։ Ուզում է ծուէն-ծուէն անել, բայց ձագերը չեն թողնում։ Թռչունը՝ հասկանալով, որ քնած Հերոսն իր բարեբարն է, թեւերով հոգանի է անում նրան, իսկ երբ վերջինս արթնանում է, նրան հանում է Լոյս Աշխարհ Հերոսն ամուսնանում է դուստրից իր ազատած աղջիկներից կրտսերի հետ՝

Հայկական նմանատիպ Հեքիաթներից, որոնց թիւը մի քանի տասնեակից աւելի է, կարելի է յիշատակել յատկապէս «Անմահական խնձոր»¹⁰, «Ուսկէ խնձորն ունէ Նաղըրը»¹¹, «Հազարան Բլրու կամ Ալօ-Դինոյի Նաղըրը»¹², «Ղու-Փարին»¹³, «Աժդահակը»¹⁴ եւն։

Երեք եղբայրների մասին Հեքիաթային համանման մոտիւնների առասպելականութիւնը վաղուց նկատել է հայագիտութեան մեծ երախտաւոր Մանուկ Աբեղեանը եւ կուսել, որ դրանք յայտնի են եղել նաեւ Ե. դարում ապրած պատմահայր Մովսէս Խորենացուն, որն այդ մասին աղօտ յիշատակում է Արծրունեաց տոհմի նախնու եւ «Արծրունի» անուան բացատրութեան կապակցութեամբ։ «Թողում զառասպելեացն բաջաղանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան (ընդծումն իմն է - Գ.Մ.) նիրհելոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ, եւ հոգանի թռչնոյ պատանւոյն թալկեցելոյ»¹⁵։ Աբեղեանն այս առիթով գրել է. «Մի անգամ, որ այս Հեքիաթի առաջին մասը, Մուկ աշխարհքում ջրի առաջը կտրող վիշապին սպանելը, Սանասարի մասին պատմուած առասպելն է, պէտք է կարծել, որ Սանասարին է վերաբերել նաեւ դրա բնական շարունակութիւնը, Զմռուտ հաւքի (արծուի) ձագերն ուսող վիշապին սպանելն եւ Մուկ աշխարհքից Լոյս աշխարհ ելնելու ձիրտ է, վէպի (այսինքն՝ Սասնայ Մուր էպոսի - Գ.Մ.) մէջ պատմուած չկայ Հեքիաթի այս մասը... Բայց ... Խորենացին յիշում է վերելի առասպելի մի կտորը, թէ յոգնած ու քնած տղայի, որ է Սանասարի վրայ արծիւը հոգանի է արել, Հնումն անպայման ամբողջ առասպելն, ինչ

որ վէպի եւ Հեքիաթի մէջ կայ, պատմուած է եղել Սանասարի կամ իր եղբոր մասին: Բայց պատմագիրն արհամարհելով այդ առասպելը, դրա մի մոտին է միայն մէջ բերում եւ այդ էլ միայն նրա համար, որ յայտնի, թէ Արծրունիներն իրենց անունը ծագած են համարում իրենց նախնուն Հովանի անող արծուից²⁰:

Յետագայ ժամանակներն ազացուցեցին Արեղեանի կռահման արդարացիութիւնը: 1970ականներին գրի առնուից հայկական էպոսի մի նոր պատում, որը լրացնում էր առասպելի բաց թողնուած մասը եւ նոյնութեամբ կրկնում երեք եղբայրների Հեքիաթների մոտիւնները: Ահա այդ դրուագները:

Սանասարն ու նրա եղբայր Բաղդասարը Քառսուն Ճող Մամի քաղաքում կուում են փահլեւանների դէմ եւ յաղթում: Աղջկայ առաջարկով, Սանասարը ծովից Հրեղէն ձի է հանում, գնում Օձ Քաղաք եւ սպանում թեւաւոր վիշապին, որն արեւի երեսը բռնել էր: Քաղաքի թագաւորը կամենում է պարգեւատրել վիշապին սպանողին, բայց Սանասարը դրան չի սպասում: Նա գալիս է Պառաւի տուն, որն իրեն Հիւրընկալել էր քաղաք մտնելիս: Զուր է ուզում նրանից, բայց պարզում է, որ քաղաքում ջուր չկայ: Վիշապը փակել է աղբիւրի ակը եւ ջուր է բաց թողնում, երբ աղջիկ են զուգարեղում: Հերթը Հասած է լինում թագաւորի աղջկան: Սանասարը նրա հետ գնում, սպանում է վիշապին: Թագաւորն՝ այդ մասին իմանալով, կամենում է գաճը ժառանգել վիշապասպան Հերոսին, բայց Սանասարը դրա փոխարէն խնդրում է իրեն դուրս բերել նրա աշխարհից եւ իր երկիրն ուղարկել: Թագաւորը դա իր ուժերից վեր է համարում եւ խորհուրդ է տալիս գնալ անտառ եւ փրկել արծուի ձագերին, որոնց ամէն անգամ խժուում է վիշապը: Եթէ նա սպանի վիշապին՝ արծուից օգնութիւն կը ստանայ: Սանասարը գնում է անտառ եւ ծառի տակ պառկած, սպասում է: Վիշապը գալիս, փաթաթւում է այն ծառին, որի կատարին արծուի բոյնն է: Սանասարը թրատում է վիշապին եւ կտորները զցում ձագերին՝ որպէս կերակուր: Ինքը պառկում է ծառի տակ ու քնում: Արծիւը գալիս, տեսնում է Սանասարին, կարծում է, թէ նա է իր ձագերին սպանողը: Բարձրանում է երկինք, որ այնտեղից իջնի ու իր թշնամու վերջը տայ, ձագերը ձայն են տալիս, թէ նա է իրենց ազատարարը: Արծիւն իջնում, տեսնում է վիշապի կտորներն ու թեւերը բացում, հով է անում որ Սանասարը քնի: Այնուհետեւ արծիւը Լուս Աշխարհ է հանում իր բարեբարին²¹:

Մեզ յայտնի չէ գիտահետազոտական որեւէ ուսումնասիրութիւն, որը հանդերձեալ աշխարհ՝ ստորերկրայք մտնող (այսինքն՝ մոլնող) եւ այնտեղից վերադարձող (այսինքն՝ վերածնունդ) Հերոսի մասին պատմուած այս սխեմէի մոտիւններն ուղղակիորէն կապէր վաղ ժամանակներից եկող արեւային առասպելաբանութեան հետ: Մինչդեռ Արեւի Հմահուան

մասին գոյութիւն ունեցած Հաւատալիքները վկայուած են աշխարհի շատ ժողովուրդների, այդ թւում՝ հայերի աւանդութիւններին:

Հիւսիսամերիկեան Algonkin ցեղի Հնդկացիներն օրինակ, Արեւը պատկերացնում էին, իրրեւ հրաշալի, կարմիր կարապ, որից հզօր լոյս է ճաճանդում: Մի անգամ այգաբացին, լծի մօտ, որսորդը տեսել էր այդ հրացոյքը եւ նետահարել նրան: Վիրաւոր կարապն ուղղութիւն էր վերցրել դէպի արեւմուտք եւ անհետացել արեւակարմիր հորիզոնում: Բիրմայի Karen ցեղի ծէսերում գիւմում էին գոհաբերուող թուռններին եւ ասում. «Դու կ'ուղեւորուես ստորգետնեայ երկրներ, ուր Արեւն է թափառում...» Եւ քեզ իմ սուրհանդակն եմ դարձնում:

Նրանք հաւատում էին, որ երբ Արեւը երկրի վրայ մայր է մտնում, ծագում է հանդերձեալ աշխարհում, իսկ երբ մայր է մտնում հանդերձեալ աշխարհում, ծագում է երկրի վրայ¹⁹:

Հայկական մի Հանելուկում մեռնող-յառնող է ոչ միայն Արեւը, այլեւ Լուսինը. «Բոյր եւ եղբայր են. մինն առաւօտն է ծնւում, երեկոյան՝ մեռնում, միւսը՝ երեկոյան ծնւում՝ առաւօտը՝ մեռնում»: Պատասխանը՝ «Արեւ, Լուսին»²⁰: Ներսէս ԾնորՀայու մի Հանելուկում Արեւը ծնուելիս եւ մեռնելիս, միեւնոյն Մահուկն է. «Տեսի զմահուկ մի, որ ծնանէր, եւ նոյն օրն մեռանէր, յետ թաղելոյն դարձեալ յառնէր, ի ալլ գեղեցիկ դիմք ցուցանէր»²¹:

Հանդերձեալ աշխարհ ընկած (յաճախ՝ ջրհորի միջով) երրորդ հերոսի կերպարը մեծ տարածում է ունեցել բազմաթիւ ժողովուրդների դիցաբանութեան եւ բանահիւսութեան մէջ: Երրորդ հերոս է համարւում նաեւ Հնդարիական Տրիտան (Հնդեւրոպական նախալեզուի Իւէ-հերեք) կամ Հին Հնդկերէն Իւնյա-հերրորդ) արմատներին, որը *Ռեգվեդայում* նստած է ջրհորի մէջ եւ նայում է գիշերային երկնքին: Ռուս անուանի բանագէտ Վլադիմիր Տոպորովը նրա իրանական համարժէքն է համարել վիշապապան Տրայտաոնային, ինչպէս նաեւ հայկական Վահագնին²²: Վերջինիս արեւային ընդթի մասին տեղեկութիւն է պահպանուել հայկական միջնադարեան «Տօնական Մատեան» ձեռագրում: Անանուն Հեղինակը յիշել է. «Ոմանք զարեգակն պաշտեցին եւ Վահագն կոչեցին եւ ալլ՝ զլուսին եւ Արտեմիս ձայնեցին»: Ա. դարի յոյն փիլիսոփայ Փիլոն Երրայեցու Վասն տասնարանեան օրինաց՝ գրուածքի հայերէն թարգմանութեան մէջ ասուած է. «Փանդի կոչեն ոմանք... զհուր Հեփեստոսն եւ արեգական զՎահագն»²³: Վահագնը փոխարինում է բնագրի Ապոլոնն՝ անուանք, որը նոյն թարգմանութեամբ հանդիպում է Հին հայկական ալլ ձեռագրերում եւս²⁴: Տոպորովը Տրիտային (Վահագնին) համեմատել է նաեւ ռուսական Հեթաթների երրորդ եղբօր Հետ, չկենտրոնանալով սակայն, նրան վերագրուած անունների արեւային յատկանիշների վրայ: Ուշագրաւ է, որ այդ

եղբորը յանախ կոչում են հիւան Տրետէք (Իւան Երրորդ), հիւան Վոդովիչ (Իւան Զրորդի)²⁴, ինչը ոչ միայն համահունչ է Ռիգովեդայի հերոսի՝ Տրիտայի անուանը, այլեւ յուշում է ջրի հետ նրա ունեցած կապը Հարկ է յիշատակել, որ Տոպորովին յայտնի հեքիաթներում էլ աւագ եղբայրների ձեռքով դաւանճանարար ստորերկրայք ընկած կրտսերը, ինչպէս Հայկական էպոսում եւ հեքիաթներում, Լոյս Աշխարհ դուրս գալու հնարաւորութիւն է ստանում միայն այն ժամանակ, երբ փրկում է ծառի վրայ բուն դրած թռչնի ձագերին:

Առաւել հետաքրքիր են ուսանական երրորդ հերոսի այն անունները, որոնք ցերեկային կամ գիշերային Արեւը (Լուսինը) եւ նրա լոյսն են խորհրդանշում. Ivan Utrennoi Zari (Այգարացի Իւան), Ivan Polunochnoi Zari (Կիսամութի Այգի Իւան), Svetovik (Լուսատու), Svetozor (Լուսահայեաց), Vechernik (Իրիկունիկ), Polunochnik (Կէսգիշերիկ)²⁵:

Ալեքսանդր Աֆանասեւի գրառած ուսանական «Զորկան, Վելորկան եւ Պոլունոչկան» հեքիաթում էլ երեք եղբայրների անուններն առնչւում են ցերեկային եւ գիշերային Արեւներին²⁶: Զորկան Այգարացն է, Վելորկան՝ Իրիկունիկը, Պոլունոչկան՝ Կէսգիշերիկը: Նրանք էլ ճանապարհւում են առեւանգուած աղջիկներին գտնելու եւ խորխորատի միջով ընկնում են Հանդերձեալ աշխարհ, որտեղ սպանում են բազմագլուխ վիշապների եւ ազատում աղջիկներին:

Վրացական Իւան Զարիա (Արշալոյսի Իւան) հեքիաթում²⁷, որը գոնէ անուանապէս փոխառուած պէտք է համարել ուսանական բանահիւսութիւնից, ականյատորէն երեւում է, որ երեք եղբայրները երկնային երկու լուսատուների՝ ցերեկային Արեւի եւ գիշերային Լուսնի եռակի մարմնաւորումն են: Հեքիաթի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

Մի քաղաքում անդաւակ գարբին էր ապրում եւ շատ էր ուզում երեխաներ ունենալ: Նրա կինը մի անգամ գետից երեք խնձոր բռնեց: Մէկը տուեց ամուսնուն, երկրորդն ինքը կերաւ, իսկ երրորդը հաւասար կիսեց իր եւ ամուսնու միջեւ: Կինը ծանրացաւ եւ ինն ամիս անց, երկունքի ցաւերով բռնուեց: Կանչեց տատմորը: Ծանկարծ կնոջ որովայնից ճիշ լսուեց.

- Պատրաստուէ՛ք կնքել ինձ, թէ չէ՝ կը թռչնեմ երկինք, չէ՛ք հասցնի: Երեկոյան տղայ ծնուեց, որին կնքեցին եւ անուանեցին Իւան Վելոր-նիյ (Իրիկուայ Իւան): Նա կերաւ մօր կաթը եւ թռաւ երկինք:

Հենց տատմայրը պատրաստւում էր հեռանալ, նորից ճիշ լսուեց.

- Բաց մի թողէ՛ք նրան, հիմա աշխարհ կը գամ եւ կը թռչնեմ...:

Կէսգիշերին ծնուեց երկրորդ որդին, որին կնքեցին եւ անուանեցին Իւան Պոլնոչնիյ (Կէսգիշերուայ Իւան): Սա էլ մօր կաթը կերաւ եւ թռաւ երկինք:

Այգարացիներն ունեցեցին երրորդ որդին, որին անուանեցին Իւան Զարիա (Արշալոյսի Իւան)։ Սա էլ մօր կաթնը կերաւ եւ թռաւ երկինքը։

Այդպէս էլ երեք եղբայրներն ապրում էին երկնքում՝ թռչելով աստղերի ու ամպերի միջով։ Օրը մէկ անգամ գալիս էին մօր կաթն ուտելու՝ իւրաքանչիւրն իր ժամին՝ Իրիկուայ Իւանը՝ երեկոյան, Կէսգիշերուայ Իւանը՝ կէսգիշերին, Արշալոյսի Իւանը՝ արշալոյսին։ Նրանք արդէս էլ ոչ մի անգամ չտեսան իրար։

Քաղաքում ապրում էին թագաւորի երեք գեղեցկուհի դուստրերը, որոնք մշտապէս տանն էին նստած եւ արեւի երես չէին տեսնում։ Հայրը մի անգամ ասաց նրանց.

- Գնացէ՛ք արեւի երես տեսէ՛ք։

Հենց նրանք դուրս էին եկել, ամպեր հաւաքուեցին, երկինքը մթնեց եւ ամպրոպ ճալթեց։ Յայտնուեց վիթխարի դեւը եւ փախցրեց աղջիկներին։ Նրանց փրկելու գնացին երեք եղբայրները։ Նրանք հասան լեռան ստորոտին, որի ընդերքում քնած էր երկաթէ դեւը։ Արշալոյսի Իւանն արթնացրեց նրան եւ խնդրեց, որ օգնի բարձրանալ լեռն ի վեր։ Պատրաստեցին երկաթէ շղթայ եւ վեր նետեցին։ Արշալոյսի Իւանը շղթայի վրայով հասաւ լեռան կապարին։ Այստեղ՝ պղնձէ, արծաթէ եւ ոսկէ տներում հանդիպեց երեք աղջիկներին, սպանեց նրանց պահապան դեւերին եւ քոյրերին իջեցրեց լեռն ի վար։ Սրբ ինքն էր պատրաստում իջնել, երկաթէ դեւը կտրեց շղթան, իսկ Արշալոյսի Իւանի եղբայրները չխանգարեցին նրան։ Արշալոյսի Իւանը լեռան վրայ օդում թռչող մի զօրաւոր նժույզ յայտնարեց եւ նրան հեծած, հասաւ թագաւորի քաղաքը։ Հաշուեյարդար տեսաւ երկաթէ դեւի եւ իր աւագ եղբայրների հետ։ Ամուսնացաւ թագաւորի կրտսեր դստեր հետ եւ ժառանգեց արքայական գահը։

Ինչպէս պարզ երեւում է, այս հեքիաթում եղբայրներից մէկը Լուսինն է՝ միջնեկ եղբայրը՝ Կէսգիշերուայ Իւանը։ Մեծ եղբայրը մայրամուտի Արեւն է, Արշալոյսի Իւանը՝ լուսածագի Դարձեալ առկայ է կրտսեր եղբորը նախանձնելու մոտիւրէ ձիւշտ է, բացակայում է հերոսի՝ Հորը կամ ջրհորն ընկնելու միջադէպը եւ դրա փոխարէն երեւան է գալիս լեռան դրուագը, սակայն դա չի բացատրում այն, որ երրորդ եղբայրը հանդերձեալ աշխարհ է ընկել։

Լեւը նոյնպէս ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ ընկալւում է իրրեւ հանդերձեալ աշխարհ տանող ճանապարհ։ Եւումէրական Գիւղամէշ էպոսում Գիւղամէշն անմահութիւն գտնելու փափաքով անցնում է Մաշու լեռների միջով, Հորոնց կուրծքը ներքեւում սանդաքամեաին է հասնում²⁰։ Եւումէրեքնում Վկուր՝ բաւը սկզբնապէս համատեղուել է Վլեռն եւ հանդերձեալ աշխարհ՝ հասկացութիւնների հետ եւ յետոյ միայն գործածուել ռուսեր երկիր՝ Նշանակութեամբ²¹։ Զրադաշտական հաւատալից

ներում, հանդերձեալ աշխարհ տանող կամուրջը ձգւում էր Հարատի լեռան կատարից մինչեւ երկնքի խորքերը²⁰։ Յունահռոմէական Ամուրի եւ Փսիխէայի առասպելում Փսիխէային հանդերձեալ աշխարհ են ճանապարհում բարձր ժայռի կատարից²¹։

Հայկական Այօ-Դինույի Հեքիաթը նոյնպէս, ի դէմս երրորդ Հերոսի, պահպանել է յուշն Արեւի մասին, եւ դա ասում է Հեքիաթասացը՝ դեւերի բերանով։ Դեւերը երեքն են։ Հերթով դալիս, տեսնում են իրենց տուն մտած Հերոսին, որի հետ պէտք է մենամարտեն։ Նրանց առաջին խօսքն է. «Բարով ես էկել, Այօ-Դինո»։ Հերոսը Հարցնում է. «Դու ի՞նչ գիտես, որ ես Այօ-Դինոն եմ»։ Դեւը պատասխանում է. «Ես, որ սարերովը ման ի դալիս, էն վախտը ծառերը, քարերը, խոտերը ձէն տուին, թէ. «Այօ-Դինոն մօրիցն էլաւ»։ Թէ որ դու Այօ-Դինոն չըլնես՝ մեր տունն իմ ահիցը մարթ կարալ չի դալ»²²։ Թւում է՝ ի՞նչ կապ ունի այստեղ Այօ-Դինույի մայրը, երբ Հեքիաթում ոչ մի խօսք չի ասւում ո՛չ նրա, ո՛չ էլ Հերոսի ծննդեան նկարագրութեան մասին։ Մինչդեռ կապն ամենաուղղակի է։ Այդ Արեւն է, որ Հայկական ժողովրդական բանաւոր խօսքում երեկոյեան ոչ թէ «վայր է իջնում», այլ «մայր է մտնում», իսկ առաւօտեան, երբեմն ասել են. «արեւը մօր ծոցէն ելաւ»²³։ (Արեւի մայրը գուցէ եւ կարող է Համադրուել Մայր Հողի մասին ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ տարածուած դիցաբանական ըմբռնմանը, այն Հողի, որի ընդերքից, ըստ Հեքիաթների տրամադրած նիւթի, առաւօտեան դուրս է դալիս արեգակը)։ Այդպէս էլ Հեքիաթում ամբողջ բնութիւնն ազդարարում է, թէ լուսարացին «մօրիցն էլած» Արեւն իր լոյսով է ողողել շուրջը լուրը, քանի որ բնութիւնը կենդանի աշխուժով է սկսւում լցուել Հենց լուսարացին, իսկ գիշերը ծառերը, քարերը եւ խոտերը «ձէն չեն տալիս», թէ Այօ-Դինոն (Արեւը) մօրիցն էլաւ։

Նշանակում է երեք եղբայրների մասին Հայկական Հեքիաթներում էլ պէտք է հակուած լինենք տեսնել Հայոց մէջ վաղեմի ժամանակներում պաշտուած երեք եղբայր Արեւ աստուածներին, որոնցից աւագները Հակասութեան մէջ են յայտնուել կրտսերի հետ եւ նրան ուղարկել հանդերձեալ աշխարհ։ Այստեղից կրտսերը դուրս է եկել վիշապներին (դեւերին) յաղթած եւ նրանց առեւանգած աղջիկներին ազատած։ Դուրս է եկել իբրեւ քաջազործ Հերոս եւ ամուսնացել աղջիկներից կրտսերի հետ։

Կրտսեր Արեւը դիտուել է իբրեւ հանդերձեալ աշխարհ՝ ստորերկրայք մտնող եւ այնտեղից ելնող աստուած։ Այսպիսի պատկերացումը միանգամայն Համապատասխանում է Գիշերամայրերի մասին Հայկական Հաւատալիքին, որի համաձայն, պառաւ վհուկները՝ «Գիշերքուան մէրերը» ամէն օր հետապնդում են Արեւին՝ արշալույսից մինչեւ մայրամուտ։ Արեւը նրանցից խոյս տալով, երեկոյեան իջնում է երկրի ընդերքը, իսկ աղաքացին նորից լոյս աշխարհ դալիս²⁴։ Վերջալույսին դեռնի տակ մտնող նոյն

այդ Արեւին վանեցիներն ասել են «մեռլի արեւ»³⁶, իսկ չիրակցիներն ուղղակի՝ «մեռելի փայ արեւ»³⁶։ Ուրեմն այդ Արեւն առնչուել է մեռելների հետ, որոնք ստորերկրացում են։ Այստեղ է իջել Հայերի Արեւը, ինչպէս՝ շումէրա-աքքադական դիցաբանութեան մէջ Ութու («աքքադական Շամալ») Արեւն է գիշերը ճամբորդել ստորերկրեայ աշխարհում՝ մեռեալներին լոյս, ուտելիք եւ խմիչք բերել։ Նրա մակդիրն է «մեռեալների հոգիների Արեւ»³⁷։ Այս պատկերացմանն աղերսուում է ալաշկերտցիների այն հաւատալիքը, թէ՛ Արեւը գիշերուայ ընթացքում ստորերկրեայ աշխարհում եօթ աւերակ քաղաքների միջով անցնում է մէկ ժամում³⁸։ Մեռեալների աշխարհն իջնող, այսինքն՝ մեռնող Արեւի մասին եղած հնագոյն պատկերացումների արձագանգը թերեւս պէտք է տեսնել նաեւ մինչեւ մեր օրերը պահպանուած «Արեւը մեռնի» անէծքի կամ «Ապրի Արեւը» օրհանգի մէջ։

Հայկական լեռնաշխարհի Հարեւանութեամբ ապրած շումէրներից եւ աքքադացիներից յայտնի դիցաբանական նիւթում նույնպէս կարելի է ի յայտ բերել այստեղ քննուող առասպելական մոտիւների հոգեբոլոր *Գիլգամէշ* հպտի շումէրական տարբերակում, որտեղ մասնագէտները հակուած են աւելի շուտ հեքիաթային տարրեր տեսնել, քան հայկական (օրինակ՝ բոլոր հերոսներն իրենց կատարած սխրանքների համար պարտական են ոչ թէ սեփական դիպացանական ուժին, այլ աստուածների կամ «կախարդական-հրաշակերտ օգնականների» օժանդակութեանը։ Ուրուկ քաղաքի գերագոյն քուրմ Էնմերբարը զօրք է ժողովում Արատտա պետութեան դէմ արշաւելու համար։ Ի թիւս այլոց, արշաւանքին մասնակցում է ուրուկեան արքայական դինաստիայի չորրորդ կառավարիչ Լուգուլլանդան, որի նախնին եւ տոհմական աստուածն Ութու-Արեւն է։ Արատտայի ճանապարհին Լուգուլլանդան Հիւանդանում է, իսկ Ութուն նրան ոտքի է կանգնեցնում «կենաց խոտերով» եւ «կենաց ջրերով»։

Նիւթի շարունակութեան մէջ խօսւում է ապաքինուելուց յետոյ, Զարուա (կամ Սարում) լեռներում Լուգուլլանդայի թափառումների եւ դեղերուների մասին, այն մասին, որ նա երազում է վերադառնալ ուրուկեան զօրքերի մօտ։ Վիթիարի Անզուղ հաւքի օգնութեամբ նա հասնում է իր նպատակին։ Լուգուլլանդան փնտռում, գտնում է արծուի բոյնը եւ թռչնի բացակայութեան ժամանակ կերակրում նրա ձագին, ինչպէս նաեւ զարդարում բոյնը Այդ արարքից յուզուած Անզուղը Լուգուլլանդային արագաժաղութեան շնորհ է ընծայում⁴⁰։ Շումէրական տարբերակում նրանց երկուսի մասին ասւում է․ «Սրկեակամարում Անզուղն է սուրում, երկրի վրայ Լուգուլլանդան է սուրում»⁴¹։

Անզուղն իր ձագի հետ ապրում է կենաց Մաուի ճիւղերի վրայ, աւելի ճիշտ՝ կատարին, քանի որ Մաուի կենտրոնում տեղաւորուած է դիւական

ողի Լիլիթը, իսկ արժատների մէջ՝ դիւական օձը՝ Անգուդն առիւծադ-
լուի է եւ շումէրական քարափորադրութեան մէջ սովորաբար պատկեր-
ւում է առիւծներին կամ եղջերուներին ճանկած վիճակում։ Նա դիտւում
է իբրեւ մահուան խորհրդանիշ, որին հակադրւում է Կենաց Մահը՝ Եթէ
ալլալէս է, եթէ մահուան խորհրդանիշն է արեւային ծագում ունեցող
Լուսուլքանդայի կախարդական օգնականը, որն օգնում է նրան օտար
աշխարհից իր մերձաւորների (զօրքի) մօտ վերադառնալ, ուրեմն, վերջի-
նիս հիւանդանայն էլ այլ կերպ չալէտք է հասկանալ, քան մահուան վիճա-
կում յայտնուելը, մանաւանդ, եթէ հաշուի առնենք, որ նրան այդ վիճա-
կից դուրս բերողն էլ Վենաց խոտերն են եւ Վենաց ջրերը, որոնք դիցա-
րանական, Հեքիաթային մոտիւներում, սովորաբար, մեռեալին են կեանքի
կոչում։

Այս հանգամանքն ակամայից մի մտքի է յանգեցնում, որի համար,
ցաւօք, աղբիւրների բացակայութեան պատճառով, առայժմ հնարաւոր է
ուղղակի ապացոյցներ գտնել։ Մնում է ենթադրել միայն, որ Լուսուլքան-
դայի՝ Արատտայի ճանապարհից խոտորուելու եւ հիւանդանալու վաղը
սկզբնապէս հենց հանգընձեալ աշխարհն է ընկալուել Ծումէրական ա-
ռասպելի եւ մեզ հետաքրքրող Հեքիաթային-առասպելական մոտիւների
հիմնական տարբերութիւններն են արծուի թշնամի օձի (վիշապի) կերպա-
րի բացակայութիւնը եւ այն, որ Հերոսին օտար աշխարհից արծիւը դուրս
է բերում ոչ թէ իր թեւերի վրայ, այլ արագափազութեան շնորհ ընծայե-
լով։

Բայց շումէրա-աքքադական հաւատալիքներին ծանօթ է եղել նաեւ
արծուի թեւերի վրայ ճախրող առասպելական Հերոսի կերպարը, որի մա-
սին պատմւում է արծուի եւ օձի թշնամանքի կապակցութեամբ։ Այդ Հե-
րոսն էտանան է, որին վերաբերող առասպելից սոսկ պատահիկներ են
մեզ հասել։ Էտանան Արեւի խորհրդով օգնում է արծուին, որին Հորն էր
չպրտել օձը։ Երախտապարտ թռչունն այդ արարքի դիմաց Հերոսին իր
թեւերի վրայ երկինք է բարձրացնում՝ Վծնունդ պարգեւող խոտը գտնե-
լու համար։ Յատկանշական է, որ Գիլգամէշի ասուրական տարբերակում
Գիլգամէշի կրկնակ էնկիդուն էտանային հանդիպում է ոչ այլուր, քան
հանդերձեալ աշխարհում⁴։

Դառնանք այժմ երեք եղբայրների մասին պատմող ուսուական Հեք-
իաթներին, որոնց Վլադիմիր Պրոպի մատնանշած մի շարք տարբերակնե-
րում երրորդ՝ կրտսեր եղբայրը կապւում է վառարանի, մրի ու մոխրի
հետ։ Նա կարծես սերտաճած լինի վառարանին, մշտապէս պառկած կամ
նստած է դրա վրայ եւ երբեք չի բաժանւում դրանից։ Որոշ Հեքիաթներում
նա նոյնիսկ գտնւում է վառարանի ներսում կամ վառարանի տակ։ Այլ
Հեքիաթներում, նա վառարանից այն կողմ է նստած՝ վառարանի ետե-

ուում: Նրա անուններն են Zapachnii Iskr (Վառարանի ետեւի կայծ), Ivan Zapechin (Իւանի ազգանունն է, որ դարձեալ մատնանշում է վառարանի ետեւը), Ivashko Zapechnik (Վառարանի ետեւի իւանիկ), Ivan Zapetsin (Վառարանի ետեւի իւան) եւն: Նա միշտ մոխրի մէջ է թաւալւում: Ղրա համար էլ նրան անուանում են նաեւ Մոխրի իւան (Ivan Popialov): Մոխրի վրայ նստած է մնում 12 տարի, ապա երբ վեր է կենում ու թափ տալիս իրեն, վրայից 6 փութ մոխրի է թափւում: Երբեմն նա ծնւում է վառարանից⁶⁵:

Այս ամէնը ակամայից յիշեցնում են հայկական թոնիր-վառարանները, որոնք կյոյր Արեւի տեսք ունեցող, գետնափոր հորեր են եւ իրենց մէջ վառուող կրակով էլ կարող էին զուգորդուել հորից դուրս եկող Արեւի դիցարանական ընկալմանը: Այսպիսի հորի շուրջ էին պաշտամունք մատուցում միջնադարեան Հայ արեւապաշտները, որոնց մասին Մխիթար Ապարանեցիին զրել է: «Եւրաքանչիւր ամի երկու անգամ կամ անելի՛ ամենեքեան այլ եւ կին, ուստր եւ դուստր, ժողովին ի գուր մի յոյժ խաւարին»⁶⁶:

Թոնրի շուրջ սփռւած գոլ մոխրի վրա ծնկալք ծննդաբերում էին հայ հարսները, երբ համախճում եկեղեցի չէր լինում: Այստեղ էլ կատարւում էր մանկան մկրտութիւնը⁶⁷: Մանուկ էր նաեւ լուսարացին հորից (ստորերկայքից) դուրս եկող Արեւը: Նրանից էին օրհնութիւն եւ պաշտպանութիւն ակնկալում հայ հարսներն իրենց մանուկների համար, Արեւի կրակով էին կամենում զօրացնել նորածիններին: Մէկ անգամ չէ, որ այդպիսի սովորութեան ենթ հանդիպում հայկական հաւատալիքներում: Վարանդայում Արեւակ եւ Լուսին պաշտող ծերունիներն ու պառանկները շրջւում էին դէպի նոր ծագող Արեւը եւ ասում. «Աստծոյ ցնծուղն տուած ըրիզնակ ... իմ երեսս քո ոտանըդ տակը, դու իմ խոխէքը պահես»⁶⁸: Զաւախքում մանկաբարձը նորածինն գրկած, բարձրանում էր տանիք եւ դիմում Արեւին. «Աստուած, ողիս դամթը բաց էրան»⁶⁹: Տատմալքերն, առհասարակ, նորածին երեխաներին օրհնելիս, ասում էին. «Մուրբ բոգնակ (արեգակ), էս երեխի փայլ տաս, երկնքիցը ցող ցողայ, գետնիցը պտուղ ստանայ, մենք էլ՝ մեղաւորներս, սրա շուաքումը ուտենք, կերակրուենք»⁷⁰:

Ռուսական հեքիաթների երրորդ հերոսի մրի եւ մոխրի հետ կապուած լինելը յիշեցնում է նաեւ հայոց մէջ պաշտուած Թուխ Մանուկներին, որոնց անուան «Թուխ» բաղադրիչն ուսումնասիրողները ըխեցնում են հերոսի «թիւեւելու», այսինքն, կրակի միջով հասունութեան հասնելու գաղափարից: Այս պարագայում Թուխ Մանուկ հերոսը դիտւում է որպէս կրակի փորձութիւնն անցած պատանի: Փորձութեան ծէսը կարող էր արտայայտուել դէմքի կամ մարմնի մասերի մրով սեւացնելու ձեւով, ինչպէս

նկատում է Աննա Ադինեսանը⁵¹։ Ուշագրավ է, որ Հայկական Հեքիաթներում էլ Հորն իննոդ երրորդ եղբայրն անցնում է թէ՛ վրացի միջով, որի այրող ջերմութեանը նրա աւազ եղբայրները չեն դիմանում և խնդրում են վեր հանել իրենց (տես օրինակ՝ «Անմահական խնձորը» Հեքիաթը⁵²)։

Հարկ ենք համարում անելի Հանգամանօրէն խօսել Թուխ Մանուկների մասին, որոնց հայ բանագիտութիւնը ցայժմ միակողմանիօրէն ներկայացնում է իբրեւ սոսկ Ամպրոպամարտիկ Հերոսի կերպարի զրիատոնէական վերապրուկներ, առանց հաշուի առնելու, որ ընդհանուր առաւելաբանութեան մէջ Արեւը նոյնպէս կարող է Ամպրոպամարտիկի (վիշապամարտիկի) յատկանիշներով երեւան գալ, ինչպէս եղել է Միհրը իրանական առասպելներում⁵³։

Թուխ Մանուկները նախազրիատոնէական դարերից եկած փոքր, մատուռանման շինութիւններ էին՝ ուխտավայրեր, որոնց այցելում էին մոմ վառելու և աղօթք անելու համար։ Ժողովրդական հաւատալիքներում Թուխ Մանուկներից, Թուխերից, Աղէկ Մանուկներից (Մեղմէ Աղէկներից) ակնկալում էին հիւանդութիւնների բուժում և բերքատուութիւն⁵⁴։ Նրանց սրբավայրերում աղօթում էին, ասելով. «Աստուած ողորմի մեր նախնեաց Հոգւոյն»⁵⁵։ Ժողովրդական այս աւանդութիւնների մէջ ակնյայտ է նոյն այն երրորդ եղբայր-Արեւ Հերոսի կերպարը, որը կապուած է Հանդերձաւ աշխարհի հետ և որը հնագոյն շատ հաւատալիքներում (յատկապէս Բաբելոնում, խեթական թագաւորութիւնում և Եգիպտոսում) դիտուել է իբրեւ մարդկանց բարիքներ բերող, պտղաբերութիւն շնորհող աստուածութիւն⁵⁶։

Կայ նաեւ Թուխ Մանուկների արեւային՝ փայլուն, լուսաւոր յատկանիշը ցոյց տուող Սպիտակ Մանուկ տեսակը, որի մասին վիշատակել է Մեսրոպ Արք-Սմբատեանը Նոր Բայազէտի Ս. Կարապետ Եկեղեցու մօտի մատուռանման սրբավայրի խաչքարերից մէկի վրայ գրուած է եղել. «Սուրբ խաչս բարեխաւս մանկան»։ Այս Սպիտակ Մանուկն իր սպիտակութեան շնորհը տարածած է եղել մատուռի մօտ բնակուող «Բաղէյի Աղոյի որդւոց վերայ... որոց դէմքն ու մազերը՝ այնքան սպիտակ, որ տեսնողն կարծի ծերացած լինին»⁵⁷։ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը Սեւանի աւազանում նկատել է, թէ Թուխ Մանուկ սրբավայրը սպասարկում են ալքիմոս (սպիտակահեր, կարմրադէմ) երիտասարդները⁵⁸։

Թուխ Մանուկի պաշտամունքին ինքնակամ ճորտութեան մօտած մանուկների ծամերը կտրել և նրանց ընծայել են տաճարներին իբրեւ ծառայ. Այդ մանուկները միայն ծնողների դրամական նուէրով են ետ գնուել։

«Թուխ Մանուկ» են անուանել նաեւ առանձին անհատների մօտ (այդ թւում՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատանը) պահուող ձեռագիր ա-

ւետարանները, որոնց ժողովուրդը հրաշագործ զօրութիւն է վերագրել⁹⁰ : Դրանք կոչուել են նաեւ «Կարմիր» կամ «Կարմիր Կող» աւետարաններ, թէպէտ, կազմուածքի դոյնով կարող են եւ կարմիր չլինել Թերեւս, այդպիսի սրբութիւնների շարքին պէտք է դասել նաեւ «Շուրիշկանի Աւետարան» կոչուող ձեռագիրը (Պարսկահայքի Շուրիշկան բնակատեղիի անունից), որն այժմ գտնուում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում: Մոռանք իրենց արու գաւակներին շողւշ (ծառայ) են կարգել այս աւետարանին եւ մինչեւ եօթ տարեկանը մագերը չեն կտրել: Աւանդութեան համաձայն, նրան վերագրուել է կարմիր-կանաչ զգեստներ հագած, սուսերաւոր մի զօրարանակ, որը փախուստի է մատնել թշնամուն, երբ սա յարձակուել է Շուրիշկան գիւղի վրայ⁹¹ :

Հայկական աւանդոյթներում յաճախ է կարմիր արեւը համագրուել կանաչ դոյնի հետ: Հարսանեկան դովքերից մէկում ասուում է.

Թագուոր ի՞նչ բերեմ քէ նման,
Քիտ կանանչ արեւն քիտ նման.
Մեր վարդենիսն, որ բացուէր,
Բացուէր քիտ արեւ դյու նման⁹² :

«Թագուոր» (Թագաւորը) փեսան է, որին նմանեցրել են Արեւին:

Մանուկներին օրհնում էին ասելով. «Բարով կանաչ-կարմիրդ կապենք», այսինքն, պսակենք, ապա՝ «Սաղ աշխարհի համար արեւ ու լուսին դառնաս» կամ՝ «Կանաչ ու կարմիր Թագաւոր մնաս (դառնաս)», «կրնրէկրմըրում կենաս»⁹³ : Այսինքն, պիտի ենթադրել, որ «կանաչն ու կարմիրը» Արեւն է կամ՝ Լուսինը, կամ էլ Արեւն ու Լուսինը համատեղ: Կանաչ-կարմիր Թագաւոր էր ընկալւում նաեւ Արեւի երկուական կէս Լուսինը՝ արական կերպաւորմամբ. «Նոր-նոր նորաւոր, կանաչ-կարմիր Թագաւոր, ծեր գացիր, տղայ էկար»⁹⁴ : Կանաչ-կարմիր բոց էր դուրս գալիս հայկական էպոսի Զոյ Մհեր-Արեւի գերեզմանից⁹⁵ : Զոյ Մհերն էպոսում ռազմական բնաւորութիւն ունի եւ դրանով կարող է աղերսուել Շուրիշկանի Աւետարանի կանաչ-կարմիր հագած զօրքին:

Մագերը, ծամերը, որոնք կտրում եւ ընծայում են Թուխ Մանուկներին կամ չեն կտրում սրբավայրերին ծառայող մանուկների գլխից, նոյնպէս Արեւի խորհրդանիշ են: Հայկական հաւատալիքներում, արեւածագից առաջ Հրեշտակներն Արեւին Հրեղէն (այսինքն՝ կարմիր) զգեստներ են հագցնում: Արեւը դուրս է գալիս լիւրան ետեւից, ցոյց է տալիս Հրեղէն վարսերով դուրսը եւ բարձրանում երկնակամար⁹⁶ : Աշակերտացիները, երբ մանուկների գլուխը խուզել են, գլխի վրայ կլոր մաս են թողել, որ կոչուել է «կալ» եւ դիտուել Արեւին համարժէք⁹⁷ : Ուրարտական Արեւ աստուած Շիւինին նոյնպէս Կարմիր Բլուրի գօտիներից մէկի վրայ պսակերուած է

որպէս ծնկած, Հարուստ վարսերով պատանի⁶¹։ Երկար վարսեր էին պա-
հում նաեւ Տարօնի Իննակնեայ վայրում պաշտուող Գիսիանէ աստծոյ
քրմերը, քանի որ նրանց աստուածն էլ գիտաւոր էր Գիսիանէին, որի իրա-
կան արեւակին բնոյթի վերաբերեալ երբեւէ խօսակցութիւն չի ընթացել,
բնորոշում էին ոչ միայն վարսերը, այլեւ մարդկանց աչքերը կուրացնելու
կարողութիւնը⁶²։ Արդպէս, Արեւն Հայկական աւանդութիւններում մարդ-
կանց աչքերը կուրացնում է ասեղնասուր ճառագայթներով⁶³, Նոյն Հրե-
ղէն վարսերով եւ աչք կուրացնելու յատկանիշներով է բնորոշում նաեւ
Ս. Կարապետը, որի վանքը կառուցուած էր Գիսիանէի կործանուած րա-
զինի տեղում։ Նա Հրեղէն եւ լուսաւոր այլ է, որի վարսերից լոյս է փայլա-
տակում եւ կուրացնում թշնամիների աչքերը⁶⁴։ Պատահական չէ, որ Նոր
Բայազէտի Սպիտակ Մանուկ սրբավայրն էլ կառուցուած է Ս. Կարա-
պետի եկեղեցու մօտ։ Մանուկների մազերին տուած նրա սպիտակութեան
շնորհն էլ պէտք է իր կերպարանքի բնորոշիչը Համարել, իրբեւ Արեւի լու-
սաւոր վարսերի ցուցիչ։

Ինչ վերաբերում է վառարանի վրայ պառկած ուղտական երրորդ եղ-
բայր Իւանին, Պրոպը նկատում է, որ նրան նուիրուած Հեքիաթներում
առկայ է նաեւ Հանդերձեալ աշխարհ գնալու եւ վերադառնալու, մեռնե-
լու եւ յարութիւն առնելու դադափարի արձագանգը։ Բուխտան Բուխտա-
նովիչի մասին ուղտական Հեքիաթում, Հերոսը պառկած է դաշտի վառա-
րանին, իսկ վառարանը դառնում է սիւների վրայ։ Պրոպն այս տեսարանը
նոյնացնում է կախովի, բարձրագիւր գերեզմանում Հանգչող Հանգուցեայի
հետ, քանի որ մէկ այլ Հեքիաթում նոյնպիսի կախովի գերեզմանում թաղ-
ուած մեռեալի ծունկը կրծելուց յետոյ զամբիկը որդի է ունենում։ Չամ-
բիկի Իւանին (Ivan Kabilnikov), Ուստի, եղբակացւում է, որ վառարանն
այս, երրորդ Հերոսի ոչ միայն ծնուելու, այլեւ մեռնելու վայրն է։ Հեք-
իաթային նմանատիպ մոտիւններն արտայայտում են Հանգուցեայի դին
այլելու կամ օջախի մօտ թաղելու պատմական իրողութիւնը։ Ռուսական
մէկ այլ Հեքիաթում առաւել ակներեւաբար է ցուցադրուած այրուած
Հանգուցեայի վերածնուելու վաղնջական ըմբռնումը։ Քահանան սովորու-
թիւն է ունենում դասեր Համար ընծաներ բերել։ Մի անգամ, ճանապարհ-
հին տեսնում է, թէ ինչպէս է մոխրանում մարդկային վառուող գլուխը։
Մոխիրը լցնում է տուփի մէջ եւ տուն է բերում, որ թաղել Դուստրը Հօր
գրպանում Հեքիական ընծան փնտուելիս, գտնում է տուփը, բացում, լի-
զում է մոխիրը եւ դրանից յղխանում։ Այստեղ, ինչպէս եւ զամբիկի հետ
կապուած Հեքիաթային մոտիւնում, ինչպէս ճիշտ նկատում է Պրոպը, գործ
ունենք մեռածի վերադարձի հետ⁶⁵։

Ըստ երեւոյթին, օջախի մօտ Հանգուցեային թաղելու, ապա եւ վերա-
ծնուելու Հնազոյն Հաւատալիքին է աղերսւում նաեւ Հայկական այն սովո-

բոլոր, համաձայն որի, ընկած ատամները, կտրած եղունգները թաղում էին թոնրի շուրթին⁷⁵։ Կտրած եղունգը թաղելով, ասում էին Վեղունկ, դու Փոս կեցի, Ագամ, դու վկայ կեցիք, որպէսզի վերջին դատաստանի օրը եղունգը դալ, իրենց գտնի⁷⁶։ Վերջին դատաստանը քրիստոնէական ըմբռնումներով, անցկացուելու է բոլոր ողջերի եւ մեռածների նկատմամբ, իսկ զրադաշտական հաւատալիքներով, որոնց աւելի մօտ է հայկական այս սովորոյթը, վերջին դատաստանի օրը հողը վերադարձնելու է բոլոր մեռեալների ոսկորները⁷⁷։ Այստեղից կարելի է կռահել, թէ ինչու Հայկական Լեռնաշխարհում կատարուած պեղումների արդիւնքում բացուած դամբարանային թաղումներում հանդուցեալները կծկուած դիպք ունեն, իսկ գլուխները չբլուած են արեւելք⁷⁸։ Հողն ընկալուել է իբրեւ մայրական գիրկ, արդանդ, իսկ արեւելքից, Հին հաւատքի համաձայն, վերածնունդ էր հանդերձալ աշխարհ մտած Արեղակը։ Հանդուցեալներից էլ ակնկալուել է նոյնպիսի վերածնունդու կարողութիւն, մասնաւանդ, եթէ նրանք մօտ են գտնուում արեւակնատես թոնիրին, որտեղից, իբրեւ հանդերձալ աշխարհից, յարուլթին է առնում Արեւը։ Դա լուսածագի տեսարանն է, իսկ լուսածագը, ինչպէս ճիշտ նկատել է Արեղեանը, հայկական Հին հաւատալիքները կապում էին մեռելների յարուլթեան հետ⁷⁹։

Ռուսական Հեքիաթների օջախի հետ կապուած երրորդ հերոսն այսպիսով, նոյնպէս հանդերձալ աշխարհ մտնող եւ դուրս եկող, փառաւոր Արեւն է, որի մասին յուշը Հեքիաթներում պահպանուել է այնքանով, որ իւսերը զկաթն է (iskr) անուանուում, կապուելով փառարանի հնոցի հետ։ Նա նաեւ մեռնող, յարուլթին առնող մահկանացուի խորհրդանշն է, որի ոգին մահուանից յետոյ ապրում է տան մէջ՝ իր հարազատների շրջապատում։

Երեք եղբայրների առասպելոյթի հիմքում ընկած է եղել երեք եղբայր Արեւների դիցաբանութիւնը, որոնցից երրորդը՝ կրտսերը աւագների հետ ունեցած հակասութեան կամ հակամարտութեան պատճառով յայտնուել է հանդերձալ աշխարհում եւ այնտեղից դուրս եկել իբրեւ սխրագործ, վիշապասպան հերոս։ Հակամարտելու տրամադրութիւնն աւանդաբար գալիս է աւագ եղբայրներից, որոնք նախանձում են կրտսերի սխրանքներին եւ նրա դէմ են դուրս գալիս փառասիրութիւնից մղուած։ Մինչդեռ կրտսերը յաճախ ներողամտութիւն է ցուցաբերում։ Անմահական խնձորը հեքիաթում, օրինակ, թագաւոր հայրն իմանալով կրտսեր որդու հանդէպ աւագների ցուցաբերած նենգութեան մասին, դահիճներին հրամայում է գլխատել նրանց, բայց կրտսերը չի թողնում։ Վերանք ինձ մութանաթութիւն արեցին, ես չեմ անիւ Աստուած թող նրանց բարին տալ։ Այլ հեքիաթներում կրտսերը լուծում է իր վրէժը՝ եղբայրներին մահուան մատնելով։

Արեւի եռակի բնոյթի մասին ըմբռնումը ցայտունորէն արտայայտուած է Հնդարիական առասպելներում: Ազնի աստուածն ակնյայտ արեւային յատկանիշներ է կրում: Երբ նա երկնքից իջնում, սուզում է ջրերի մէջ, աշխարհին գիշերն է տիրում⁷: Մնունը է ջրերում, երկնքում եւ մարդկանց մէջ: Նրան անուանում են ճերեք կացարան ունեցող: Ունի երեք գոյն եւ երեք կեանք, երեք գլուխ եւ միաժամանակ՝ ոչ մէկը, երեք ուժ եւ երեք լեզու⁸, եռափեղկուած է եւ եռամիասնական: Երեք զործաւոյթ ունի փեղայական Սաւիտար-Արեւը, որն ընդգրկում է օդային եւ երկնային երեք տարածութիւն, շարժման մէջ է դնում երեք երկինք եւ երեք երկիր, մարդկանց պահպանում է երեք ուխտով⁹:

Կան Հնաւանդ շատ առասպելներ, որոնք Արեւի ճմաւըն (մայրամուտը) երկնականարում բացատրում են ցերեկային լուսատուի ուղղակի սպանութեամբ, ինչը բխում է երկիրը նրա կործանարար տապից փրկելու անհրաժեշտութիւնից: Մոնղոլական դիցաբանութեան մէջ Հրէշը երկրի վրայ ամէն ինչ ալքելու նպատակով երեք Արեւ է աշխարհ բերում: Հերոսը՝ ստիպուած, սպանում է նրանցից երկուսին: Ամուրի գիդեակների առասպելում երկնքում միաժամանակ յայտնուած երեք Արեւները երկրի վրայ այնպիսի Հեղձուցիչ մթնոլորտ են առաջացնում, որ ամէն ինչ սկսում է եռալ ու ալքելու: Երկու աւելորդ Արեւներին սպանում են երկու Հերոս: Միքիթի միւս ժողովուրդների՝ ուլչերի, գուլչերի եւ օրոյշյների առասպելներում Արեւին սպանող Հերոսը զործում է միայնակ¹⁰: Ձիւնական դիցաբանութեան մէջ Արեւների թիւը Հասել է տասի, որոնք ուր որ է կրակի պէտք է մատնէին երկիրը: Դրանցից իննին սպանում է Նետաձիգը¹¹:

Այս մոտիւներով, սակայն, երեք Արեւների դիցաբանութիւնը չի սպառում: Հնագոյն շատ ժողովուրդների մշակոյթներում Արեւի ճմաւընն պատճառը ոչ միայն նրա աւազ եղբայրներն են կամ երկրային Հերոսը, այլեւ Հայր եւ որդի Արեւների հակամարտութիւնը: Այս դէպքում պայքարը շատ աւելի դրամատիկ է: Ունի հարուստ գաղափարախօսական յինք, որից յետագայ ժամանակներում ազդուել է ոչ միայն քրիստոնէութիւնը, այլեւ իսլամը: Սակայն, սա արդէն խօսակցութեան այլ ընդգրկուն թեմա է, որը մէկ յօդուածի չընթանակներում հնարաւոր չէ սպասել:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

⁷ Գառմութեան Հասն Մանկանն Եւ Աշխիանն. Գառմութեան Յաղագս Փաշույ Բազաւորին, աշխատախրութեամբ Արեւմտահայ Սրապեանի, Երևան, 1883, էջ 100-102:

⁸ Նոյն, էջ 13-14:

⁹ Տե՛ս՝ Գաղիկ Մարտոյեան, Ճմաւական Եւ Աշխիայ Զօրքի Այլաբանական Որոշ Խորհրդանիշներ Հայ Միջնադարեան Եկեղեցական-Մեկնական Գրականութեան Լոյսի Ներքոյ, (յօդուածը աեախօ է):

- ⁴ Պատմության Հասն Մանգան, էջ 96:
- ⁵ Այս դատախազ, որ կիսաշուքին է համակարգի, սա է զայնակ անձրեաց եւ սնուցիչ քուրատամանց, Աշոտ Արքունամեան, Անանիա Շիրապաղու Մատենադարանի, Վճառագա Կենդանատեսակաց, Երևան, ՀՍՍՌ Մատենադարանի Հրատարակչութիւն, 1944, էջ 325-326:
- ⁶ Եարութիւն Մարտիրոսեան, Գիտութիւնը Միւսում է Նախապարտ, Երևան, Վճառագա Կենդանատեսակաց, Երևան, ՀՍՍՌ Մատենադարանի Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 87:
- ⁷ Պատմության Հասն Մանգան, էջ 96:
- ⁸ Տն՝ Գաղիկ Մարտիրոսեան, Օճաղիչապ Արեւի Դիցարանութիւնը, Երևան, Ջանգալ-ՄԶ Հրատարակչութիւն, 2001, էջ 17-48:
- ⁹ Այս Հեղինակների մասին տն՝ Գաղիկ Մարտիրոսեան, Վերուանդ Լալայանի Արա Գեղեցիկը Ժողովրդական Հեղինակներում, Հախաղեան Հարաբերական Հանգէս, հա. Ի., 2000, էջ 119-137:
- ¹⁰ Հայ Ժողովրդական Հեղինակներ, Հ. II, խմբ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1969, էջ 23:
- ¹¹ Նոյն՝ Հատոր VII, խմբ. Ա. Գ. Արքունամեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 686:
- ¹² Նոյն՝ Հատոր I, խմբ. Ա. Ղանալանեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1969, էջ 27:
- ¹³ Նոյն, էջ 49:
- ¹⁴ Նոյն՝ Հատոր V, խմբ. Ա. Գ. Արքունամեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1968, էջ 615:
- ¹⁵ Մրտոյ Հորն Սերոյ Մագիստրի Պատմության Հայր, Քրիթիկ, 1910, էջ 106:
- ¹⁶ Մանուկ Արեղեան, Երբեք, Հատոր Ա., խմբ. Ա. Ղանալանեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1966, էջ 384-386:
- ¹⁷ Մատենայի Դատար. Նոր Պատմութիւն. Հաւաքեցին եւ Հրատարակութեան պատրաստեցին Գրիգոր եւ Վահագն Գրիգորեանները, Երևան, 1977, էջ 333-340: Ծաղմ մեղ չի Հանդիպել քաջատրութեան որեւէ փորձ (Ներառեալ՝ Արեղեանի երկերում) այն պարագայիս Հարցի կապակցութեամբ, թէ ինչու Հեղինակները պահպանել են եղբայրների ետեակ թուաքանակի մասին թույլ, իսկ Հայկական էպոսը՝ ոչ: Մեթաղբի կարելի է միայն, որ Հեղինակներն իրենց մէջ աւելի խոր Գուցիւն ունեցող զիջարանական նիւթ են պարտաւակում, քան էպոսը Տուեալ ղէպքում անհերքելի է, որ ի ղէմս Մանապարի եւ Բաղդասարի, էպոս է մուտք գործել երկուորեանների առասպելալիքը Միեղեղու Հեղինակներում երևան են զայն աւաղ, միջին եւ կրտսեր եղբայրները, որոնց երկուորեան լինելու մասին ուղղակիորէն վկայութիւն չկա: Ընդ որում, Հարկ է նկատել նաեւ, որ Մանապարն է էպոսում ոչ թէ կրտսեր, այլ աւաղ եղբայրն է: Բանահիւսական այս Հակասութիւնների լուծումը փնտռելու ճանապարհին անաղուս չէ խմաւ, որ կան ճիշատ խնդրոք եւ ճիշատեղ զերեպարեղով, երեք եղբայրներին վերաբերող Հայկական երկու Հեղինակ եւ (Հախաղեան Ժողովրդական Հեղինակներ, Հ. VIII, Հատորի բնագրի պատրաստումը, Նախաքան, Ծանոթագրութիւնները, քառարանն ու ցանկերը Ա. Մ. Նոյնեանի եւ Ռ. Հ. Գրիգորեանի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 457, 506), որոնցում երբորը եղբայրն ալնայաթիւն էպոսի Բաղդասարի քաղկանիներն է կրում, իրոքն ֆիլիկալպէս պակասաւոր ծնունդ: Առաջին Հեղինակում նրա ալանիք, թեւի, ոտքի մէկը չկա: Երկրորդում մի զողը (կողմը): Հանրապառ է, որ աղբէս կրտսեր եղբայր Բաղդասարն է Մովսիսարի խման կէս թու: Զրի պատճառով էպոսում վիզը ծուռ ծնունդ: ճիշատ խնդրոք Հեղինակում թէն երեք եղբայրների մայրն իր զաւակներին աշխարհ է

բերում ոչ թէ չուր խնդրով, այլ խնձոր ուտելով, սակայն այստեղ էլ ակներևաբար անարատ յղիտիքան փաստի ենք առնելու: Երրորդ խնձորը մաքուր կիսատ է կերել, այդ պատճառով էլ երրորդ որդին պակասաւոր է ծնուել: Վերաբերելով Հեքիաթում առաջ եղբայրները կրտսերին հորն են զոհում: Նա զնում է երկնքով թռչող Մովսիսար աղվաչ Եստեից եւ պատում Նրան վրէպտի գերութիւնները Այս զուգադրումները հիմք են տալիս չքայտելու, որ էպոսի նախնական ինչ-որ պատումում այնուամենայնիւ յիշում է եղել երկուորեակ եղբայրների նուեակ թուաքանակը, սակայն այդ պատումը մեզ չի հասել: Միեւնոյն ժամանակ միայն է, որ ամենակականն ոչ թէ էպոսի երկու կամ Հեքիաթների երեք եղբայրների թուաքանակն է, այլ նրանց վերագրուող առասպելական, Հեքիաթային մտախնդիր նոյնութիւնը:

¹² Edward Taylor, *Pervobitnaia kulturna* (Նախնազարեան Մշակոյթ), Մոսկու, 1980, էջ 108-187, 288:

¹³ Մարգիս Թարուքիսեան, *Հայ Ժողովրդական Հանձնարներ*, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւններ Մկազմիկ, Երևան, 1986, էջ 71:

¹⁴ Ներսիս Ենքհալի, *Բանք Զափաւ*, Վենետիկ, 1830, էջ 564:

¹⁵ Vladimir N. Toporov, "Ob otrazhenii odnogo indoevropskogo mifa v drevncarmianskoi traditsii" *Պատմա-Բանասիրական Հանգէս*, 3, 1997, էջ 97-106:

¹⁶ Աւեղեան, հատոր Ա., էջ 75:

¹⁷ Issledovaniia i statii N. O. Emina po armyanskoi mifologii, arheologii i istorii literatury (za 1858-1884 gg.) (Մ. Յ. Խմբիկ Ռուսամասիրութիւնները եւ Յազումները Հայոց Դիցաբանութեան, Հնարանութեան եւ Գրականութեան Պատմութեան Վերաբերեալ (1858-1884թթ.)), Մոսկու, 1986, էջ 31:

¹⁸ «Տրետեակ» անուան հիմքը ռուսերէն *третий-երրորդ* թուականն է, իսկ 26 մասերին ազգանունական վերջաւորութիւն է Արզայիսի ազգանուն հանգիպում է նաեւ մեր օրերում (Vodovichը հայտնուն է): Ինչ վերաբերում է Третийк եւ Vodovichի միջեւ Եղած կապին, ապա դա զուտ անուանական է: մէկը ցոյց է տալիս Հերոսի երրորդը լինելու, միայն ջրից սերած լինելու (ռուսերեն *вода-ջուր* բառից) հանգամանքը Արզային է նաեւ Հեղաբիական Տրետան, որը Ռիգվեդայում կապւում է ջրերի հետ, իսկ անուրը ստուգաբանում է հին Հեղկերէն *tritiya-երրորդ* արմատով:

¹⁹ Toporov, նոյն:

²⁰ Narodnie russkie skazki A. N. Afanaseva (Ա. Ն. Աֆանասիւ Ռուսական Ժողովրդական Հեքիաթները), I, Մոսկու, 1966, էջ 241:

²¹ Grazinskie narodnie skazki. sost. I per. N. I. Dolidae (Վրացական Ժողովրդական Հեքիաթներ, կազմեց եւ թարգմանեց Ն. Ի. Դոլիժէ), Թբիլիսի, 1968, էջ 15:

²² Հին Արեւելքի Փոքիկ, կազմեց եւ թարգմտեց Լ. Էդլիսեան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երևան, 1982, էջ 163:

²³ Semiel Kramer, *Istoriia nachinaetsia v Shumere* (Պատմութիւնը Սկսում է Շումէրում), Մոսկու, 1901, էջ 159:

²⁴ Meri Boys [Mary Boyce], *Zoroastriitsi. Verovaniia i obichai* (Զրադաշտականներ. Հաւատալիքներ եւ Մովորոգիքներ), Մոսկու, 1968, էջ 23:

²⁵ Apulei, *Apologia, metamorfozi, floridi* (Ապուլիոյի, Փոխակերպումներ, Յլորիչներ), Մոսկու, 1900, էջ 188-193:

²⁶ Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, հատոր I, էջ 30:

²⁷ Աւեղեան, Օրբիք, հատոր Է., կազմեց եւ թարգմտեց Ս. Թարուքիսեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 41:

- ³⁶ Գարեգին Մրուսեմսեանց, *Երփեր, Հատոր 1, խմբ. Մ. Բ. Յարութիւնեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 149-150.*
- ³⁷ Նոյն, էջ 149.
- ³⁸ Ա. Գ., «Արեւել Հայ Ժողովրդական Հաւատքին Մէջ», *Հանգէս Ամսորեայ, 107 տարի, Թիւ 10-11, Հոկտ.-Նոյեմբեր, 1926, էջ 843-844.*
- ³⁹ *Mifi narodov mira* (Աշխարհի Ժողովուրդները Առասպելներ), Կ. II, Մոսկուա, 1992, էջ 622.
- ⁴⁰ Ա. Գ., էջ 848.
- ⁴¹ Veronika Afanasieva, *Gilgamesh i Enkidu. Epicheskie obrazi v isskustve* (Գիլգամէշ Եւ Էն-Կիդու. Էպիկական Կերպարները Արուեստում), Մոսկուա, 1979, էջ 102, 106.
- ⁴² Նոյն, էջ 97-98.
- ⁴³ Նոյն, էջ 108.
- ⁴⁴ Նոյն, էջ 99.
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 33.
- ⁴⁶ *Mifi narodov*. Կ. II, էջ 871.
- ⁴⁷ Vladimir Propp, "Motiv chudesnogo rozhdeniia," *Folklor i deistvitel'nost* (Հրաշալի Մեղդի Մոտիւր, Բանահաւանութիւն Եւ Բրահմանութիւն), Մոսկուա, 1976, էջ 216-217.
- ⁴⁸ Հայր Ղեւոնդ Ալիւան, *Հին Հաւատք Կամ Հեթանոսական Կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 103.*
- ⁴⁹ *Արցաղաբական Հանգէս, III տարի, գիրք Գ.*
- ⁵⁰ Նոյն, II տարի, գիրք Բ., 1907, էջ 216.
- ⁵¹ Ա. Գ., Նոյն, Թիւ 12, Դեկտեմբեր, 107 տարի, 1926, էջ 768.
- ⁵² Սարգիս Յարութիւնեան, *Անէճոյր Եւ Օրհնանքի Ժանրը Հայ Բանահաւանութեան Մէջ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1976, էջ 139.*
- ⁵³ Աննա Արդինեան, «Բժուի Մանուկի» Փաշտամունքի Որոշ Արտադրութիւններ Հայրենեկրում», տե՛ս՝ *Բժուի Մանուկ. Նատալիանի Երեմեր, Երևան, 2001, էջ 45-48.*
- ⁵⁴ Տե՛ս՝ Ժանեթ. Թիւ 10.
- ⁵⁵ Johan Puhvel, *Comparative Mythology*, Baltimore and London, 1989, էջ 99-102.
- ⁵⁶ Ասատուր Մնացականեան, «Բժուի Մանուկ» Յուշարձանների Մասին՝ Պատմա-Բանահայրական Հանգէս, 2, 1976, էջ 190-191, 196, 198.
- ⁵⁷ Մանուկ Մկրտաբերեան, *Նիսրաղարական Ուղեւորութիւն Ի Հայրենայ Գաւառ Արեւելեան Տանգաւանի, Մասն Բ., Կ. Պոլիս 1886, էջ 48.*
- ⁵⁸ Արեւի, իբրեւ մշակութակերպ (արքիթ րնրդ) Հերոսի յատկանիշների մասին տե՛ս արիւնակ՝ Vincheslav V. Ivanov, "K typologii drevneblizhn vostochnikh gimnov solntsu", *Sbornik statei po vtorichnim modeliruvashchim sistemam* (Հնագոյն Մերձավոր Արեւելքի Արեւին Նուիրում Օրհնարգերի Տիպարանութեան Տուրք, Օրգորդական Մոդել-Երաւան Համակարգերի Վերաբերեալ Յոգւածների Ժողովածու), Տարսու, 1973, էջ 48-49.
- ⁵⁹ Մկրտաղ Արեւիակոպոս Անեան, *Բժուի Մանուկ. Նատալիանի Երեմեր, էջ 9.*
- ⁶⁰ Հրազդար Յակոբեան, «Բժուի Մանուկներին Պատկերադրութիւնը Հին Հայաստանում», *Բժուի Մանուկ. Նատալիանի Երեմեր, էջ 63-64.*
- ⁶¹ Անեան, էջ 10-13, 15-18.
- ⁶² Թամար Գէորգեան, «Շուրիչկանի Աւետարանի Գործառութիւնը Պարսկահայերի Աւանդական Կենցաղում», *Հայոց Սրբերը Եւ Սրբազայրերը, Երևան, 2001, էջ 411-413.*

- ¹¹ Ասատուր Մնացականեան, *Հաթիֆան Զարգարուհեան*, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1966, էջ 236:
- ¹² Յարութիւնեան, *Անէճըք Եւ Օրհնանքի ժանրը*, էջ 224, 250, 257:
- ¹³ Ազգադարան Հանգէս, V տարի, գիրք 2-, Թիֆլիս, 1900, էջ 32:
- ¹⁴ Սանայ Մանը, Հատոր Դ., խմբ. Ա. Տ. Ղանալեանեան, Ա. Մ. Նաղիբեան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 349:
- ¹⁵ Սրուանձաւանց, էջ 76-77:
- ¹⁶ Եփեմեան Ազգադարան ժողովուրդ, Հո. Ա. Մսակճա-Անճաւանդապոյ, 1901, էջ 203:
- ¹⁷ Սիմոն Հմայակեան, *Հանր Թագաւորութեան Փետախան Կրօնը*, Հայաստանի ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երևան, 1990, էջ 45, աղ. 4, 24, նկ. 1, 2:
- ¹⁸ Պատմութիւն Տարանջ Զոր Թարգմանեաց Ջեմոր Ասորի, երկրորդ տպագրութիւն, Վեներսիկ, 1889, էջ 32-37:
- ¹⁹ Արամ Ղանալեանեան, *Աւանդապատում*, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 5-7:
- ²⁰ Մամբրեանեան, էջ 218-219, 264:
- ²¹ Propp, էջ 218-219:
- ²² Արեղեան, Հատոր Է., էջ 69:
- ²³ Ե. Հայախան, *Օրհնր*, Հատոր II, Երևան, էջ 251:
- ²⁴ Bois, էջ 38:
- ²⁵ Էմմա Խանդաղեան, *Էլլա Ռարոնի*, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 36-47:
- ²⁶ Արեղեան, *Օրհնր*, Հատոր Դ., խմբ. Էմմանուէլ Պիւաղեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 898:
- ²⁷ Eduard Temkin, Vladimir Erman, *Mifi Drevnei Indii* (Հին Հնդկաստանի Առասպելները), Մոսկուա, 1982, էջ 29-30:
- ²⁸ Rigveda. Izbrannii gimni. (Ռիգվեդա. Ընտրուած Օրհնանքներ), Թարգմանութիւնը, ծանոթագրութիւնները եւ ներածական յոդուանք Տ. Եա. Երիզարենկովայի, Մոսկուա, 1972, էջ 106-108; *Mify narodov mira*, Հ. I, Մոսկուա, 1981, էջ 189-190:
- ²⁹ Rigveda, էջ 189-190:
- ³⁰ Aleksandr Zolotarev, *Rodovoi stroi i pervobitnaia mifologiya* (Ճեղական Կարգը Եւ Նախնադարեան Դիցարանութիւնը), Մոսկուա, 1984, էջ 200-261:
- ³¹ Derk Bodde, "Mifi Drevnego Kitaa", *Mifologii Drevnego mira* (Հին Զինաստանի Դիցարանութիւնը, Հին Ալթայրի Դիցարանութիւն), Մոսկուա, 1977, էջ 390:

THE MYTHOLOGY OF THREE BROTHERS OR THREE SUNS IN
ARMENIAN AND FOREIGN CULTURE
(Summary)

GAGIK MARTOYAN

The legendary nature of the fairy tale of three brothers is known to exist internationally. However, no one has noticed and attempted to trace back the mythical references of the sun.

Comparative study of these fairy tales brings us to the conclusion that they carry to us a remote legend of three suns. These three suns have been mythically reified as the three positions of the sun throughout the day: in the morning, at noon, and in the afternoon. Furthermore, these fairy tales describe the death of the sun and its entry into the post-mortal world at sunset.

The youngest brother is the sunset sun, whom the elder brothers leave in the well (the road to the post-mortal world). The youngest brother finds himself in the Dark World, kills dragons (including the one that has terrorized the town, blocked the spring, asking for a female ransom every time he has to let some water go). The hero liberates the town from the dragon and arrives in the Light World on the wings of the eagle.

In Russian fairy tales the names given to the three brothers are linked to the light of the morning, to the light at noon and to that of afternoon or night (that of the sun-moon). In the Georgian "Ivan Zaria" fairy tale, perhaps influenced by the Russian, the three brothers not only bear these names (corresponding to the three locations of the sun) but they live in the sky too. In the Armenian fairy tale, "The Tale of Alo-Dino or Hazaran Belbool", nature itself warns that Alo-Tino "came out of its mother", similar to the way people describe the dawn, saying that the sun "came out of its mother".

An essential part of the three brothers' legend has been reflected by Medieval Armenian ecclesiastical exegetical literature. In the tale of the "manoug" (=child, or young man) and the girl", the youngest brother is personified in the fair, decent and Christian character of the *manoug*. *Manoug* is described with solar characteristics, though he reminds us of the pre-Christian just-sun.

The sun-hero is hidden in the Armenian ritual worshipping of *tookh manougs*. Characteristics of the *tookh manougs* correspond to those of the third brother.

The mythical belief of the three suns was spread not only among the Indo-Europeans, but among the Mongols and the races of the Amour Valley. It has been preserved basically as three brothers in mystery tales, which most probably have an Indo-European origin.

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՆԵՐԻՆ ԱՌՆՁՈՂ ՏԵՍԱԿԷՏԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՄԷՆ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

Հայրագեան Հայազգիտեան Հանգչի ԺԹ. Հատորում (1899) տպագրուել է աւագ արդէն Հանգուցեալ պատմաբան Ռաֆայէլ Մաթեոսեանի ՎՈՎԱԿԷ խորենացու Վկայութիւնները Մամիկոնեան-Խաղբակեան Տոճի Մագման Մասին՝ վերնագրով յօդուածը¹։ Կարեւորելով Հայ ազնուական տոհմերի ծագման խնդիրը՝ Հեղինակը գտնում է, որ դրա վերաբերեալ արտայայտուած կարծիքներէր շատերը Հնացել են եւ վերանայման կարիք ունեն։ Ըստ Մաթեոսեանի, նորովի մեկնաբանման եւ ճշտման կարիք ունի նաեւ նախարարական Հին տներէր մէկի՝ Մամիկոնեանների ծագման Հարցը, որին էլ ինքը ձեռնամուխ է լինում։

Ծառք, որչառ յօդուածում առկայ են տարբեր Հարցերի վերաբերեալ մեծ ու փոքր մի շարք անճշտութիւններ, ինչպէս եւ ոչ խորքային մօտեցումներ, փաստերի Հակասական մեկնաբանութիւններ եւն²։ արդիւնքում յանգեցնելով սխալ եզրակացութիւններին Ուստի, ստիպուած ենք առանձին-առանձին անդրադառնալ դրանց Հնարաւորինս մեծ մասին։ Առանձին բացայայտ անճշտութիւններին անդրադառնալու անհրաժեշտութիւնն զգացում է նաեւ այն պատճառով, որ դրանց մի մասը Հեղինակի մօտ բազմիցս արդէն կրկնուել է՝ նպաստելով թիւրիմացութիւնների ամրապնդմանը։

Այս յօդուածն արդէն պատրաստ էր, երբ ցաւով իմացանք, որ Ռաֆայէլ Մաթեոսեանը մահացել է։ Այս յօդուածի Հեղինակը գիտակցում է, որ Մաթեոսեանի ստորեւ ներկայացուող վիճարկելի դրոյթների վերահանումը, որոնք երբեմն մտնում են մանրամասնութիւնների մէջ, առաջին Հերթին Հասցէագրուած էին դրանց Հեղինակին եւ թերեւ ազնկայելի էր նրա արձագանգը։ Այդուհանդերձ, գտնում ենք անհրաժեշտ Հրապարակել այս յօդուածը՝ յետագայ թիւրիմացութիւններէր զերծ մնալու Համար։

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մէջբերելով Ե. դարի պատմահայր Մովսէս Խորենացու մօտ առկայ Մամիկոնեանների ծագման աւանդութիւնը, Թէ Մամիկոնեանները Հայաստան են եկել Զենաստանից, Մաթեոսեանն այնուհետեւ նշուած յօդուածում ներկայացնում է Մամիկոնեանների ծագման վերաբերեալ մի

չարք ուսումնասիրողների կարծիքներ՝ ցաւօք ոչ-միշտ ճիշտ արտացոլելով նրանց տեսակէտը, ինչի հետեւանքով աղճատուել է Հարցի պատմագրութիւնը:

Մաթեւոսեանի կարծիքով՝ Հառաջինը գիտնականներից Հարցին անդրադարձել են Հ. Միքայէլ վրդ. Չաճեանն ու Հ. Ղուկաս վրդ. Ինճիճեանը: Նրանք առանց վերապահութեան ընդունում են Խորենացու Հաղորդումը Մամիկոնեան տոհմի ծագման մասին» (էջ 93): Մինչդեռ դեռեւս Ինճիճեանից առաջ՝ 1819ին Հարցին անդրադարձել է Ֆրանսիացի յայտնի Հայագէտ Ժան Սէն-Մարտէնը²: Վերջինս առանձնաշատուկ ուսումնասիրութեան է ենթարկել միջնադարեան Հայ ազնուական տոհմերից Օրբելեանների ծագման խնդիրը, միաժամանակ ճնշութեան առեկող նաեւ Մամիկոնեանների ծագման Հարցը, ընդ որում Համեմատաբար աւելի Հանգամանօքէն քան Չաճեանը³ եւ Ինճիճեանը⁴: Ի դէպ, Սէն-Մարտէնը գտնում է, որ Մամիկոնեանները, ինչպէս եւ Օրբելեանները, ունեն չինական ծագում:

Բացի այդ, Մաթեւոսեանի նման ներկայացմամբ այստեղ ստուերի տակ է մնում Չաճեանի ուրոյն տեսակէտը: Եթէ Ինճիճեանը, աւանդութիւնն ընդունելով առանձին մեկնարանութիւն չի անում, ապա Չաճեանը ներկայացնում է միանգամայն որոշակի տեսակէտ: Մամիկոնեանների նախահայրենիք ձեռնաստանը նա տեղադրում է Շի ներքին կողմն արեւելից ասիո՝ ընդ մեջ սկիւթացւոց եւ չինացւոց: Միաժամանակ, նա Հայկական որոշ այլ աղբիւրներում յիշատակուող ձեռաց երկիրը տեղադրում է Հառ սահմանօք Հոնաց եւ Հեփթաղաց⁵:

Ներկայացնելով յայտնի Հայագէտ Նիկողայոս Աղոնցի տեսակէտը, Մաթեւոսեանը գրում է, որ նա 1901ին գրած իր մի ուսումնասիրութեան մէջ Հայն կարծիքն է յայտնել, որ Մամիկոնեանները եկել են ձեռնաստանից, Հաւանական Համարելով ձեռնաստանը նոյնացնել Զինաստանի Հետ» (էջ 93): Իրականում, մեծաւուռ գիտնականը միանգամայն այլ կարծիք է յայտնել: Յիշեալ աշխատութիւնում, Աղոնցը, ձեռնաստանը նոյնացնելով Զինաստանի Հետ, ընդհակառակն, Մամիկոնեանների ախտեղից դալը քիչ Հաւանական է Համարում եւ փորձում առաջարկել այլ լուծումներ: Նա գրում է. «Եթէ քիչ Հաւանական է չինական ծագումը, ապա այն եւ պարտադիր չէ: Բազմաթիւ ցեղեր եւ ժողովուրդներ էին ապրում Հայերի Հարեւանութեամբ՝ արեւելքում. երկպառակչական խռովութիւնների հետեւանքով որեւէ իշխանական տոհմ կարող էր մղուել Հայաստան»⁶: Այնուհետեւ, Մաթեւոսեանը, շարունակելով Աղոնցի մասին խօսքը, գրում է. «Սակայն մի քանի տարի անց, 1908ին լոյս տեսած մի այլ աշխատութեան մէջ, նա ձեռնաստանը տեղադրել է Մանիկա-Ջանիքում, ճեներին նոյնացնելով ծաների Հետ» (էջ 93): Այս դէպքում եւս ականաւոր Հայագէտի տե-

սակէտը ճիշտ չէ հասկացուած: Աղոնցը ձենաստանի տեղադրութեան հարցում իր տեսակէտը չի փոխում՝ այստեղ եւս յստակ նշելով, որ աւանդութիւնում յիշատակուող «ձենաց աշխարհի» տակ խօսքը Ձինաստանի մասին է: Ե՛րբ տակ պիտի հասկանալ Պարսկաստանից արուելք՝ Բայիից այն կողմն ընկած երկրներին մէկը, այսինքն՝ Ձինաստանը Մամիկոնեանների ենթադրեալ նախահայրերը՝ Մամիկը եւ Կոնակը, ըստ աւանդութեան, որդիներն էին մի նշանաւոր իշխանի, որը Թազաւորից յետոյ առաջին դէմքն էր ձենաստան-Ձինաստանում⁷, - գրում է նա: Աւանդութեան վերջնամասի շուրջ խօսելիս, Աղոնցը կրկնում է, որ, ըստ աւանդութեան, ՎՄամիկոնեանները Ձինաստանից եկան⁸: Նոյն միտքը նա կրկնում է նաեւ փոքր ինչ անց, նա գտնում է սակայն, որ շփոթ է տեղի ունեցել. սկզբնապէս խօսք է դնացել ոչ թէ Հեռաւոր ճեների, այլ հարեւան ճանների մասին, որոնցից էլ ինքը սերուած է համարում Մամիկոնեաններին, եւ յետոյ է, որ աւանդութիւնը կապուել է ճեն-չինացիների հետ: Մասնաւորապէս նա գրում է. «Աւանդութեան մէջ յիշուած ձենաց աշխարհի միկնաբանութեան շուրջը թիրիմացութիւն կար նախնական աւանդութեան մէջ ճենք ասելով հասկանում էին ոչ թէ Հեռաւոր չինացիներին, այլ հարեւան ծաներին, որոնք ապրում էին Մամիկոնեանների տոհմական կալուածքից՝ Տալքից, ոչ հեռու: Ըստ Խորենացու վկայութեան, հայերը ծաներին կոչում էին ճան, Ճանիք, այժմ Զանիք»⁹:

Քիչ անց, խօսելով Հ. Ներսէ՛հ Անդրիկեանի կարծիքի մասին, Մաթեւոսեանը նշում է. «Էնդիմակն առանց որեւէ ապացոյցի, Վարդան, Վասակ, Վաչէ անուանները համարում է իրանական եւ դրա հիման վրայ տոհմին վերագրում է իրանական ծագում» (էջ 93): Եթէ Մաթեւոսեանն, ի տարբերութիւն մի շարք լեզուաբանների, այդ անուաններն իրանական չի համարում, դա այլ հարց է, բայց Անդրիկեանն ապացոյց բերում է: Նա վկայակոչում է Ժամանակի նշանաւոր լեզուաբան Հայերիի Հիւրշմանին՝ յղելով նրա Հայերէնի Քերականութիւն (մաս Ա., հ. Ա.) աշխատութիւնը: Ընդ որում, Անդրիկեանն այս շարքում Վաչէ անուան չի նշում (որն, ի դէպ, Հիւրշմանն իրանական անուանների մէջ չի դասում), այլ աւելացնում է Համազասպ եւ Արտաւազդ անուանները¹⁰: Իսկ եթէ Անդրիկեանին ուղղուած «առանց որեւէ ապացոյցի» արտայայտութիւնը վերաբերում է նրա եզրակացութեանն ընդհանրապէս, ապա դա եւս արդարացուած չէ: Անդրիկեանը միայն յիշեալ անձնանունների հիման վրայ չէ, որ փորձում է Մամիկոնեաններին իրանական ծագում վերագրել, այլ բերում է իր կարծիքով աւելի լուրջ մի ապացոյց, որը Մաթեւոսեանի մօտ անտեսուել է: Անդրիկեանը գտնում է, որ Մամիկոնեանների անձնանուններից զատ Բիւզանդի կտոր մը յայտնի կ'որոշէ իրենց ծագումը¹¹: Ե. դարի հայ

պատմիչ Փաւստոս Բուզանդը հաղորդում է, որ Պարսից Շապուհ Բ. (309-379) թագաւորը Հայաստան պատերազմի է ուղարկում «գլխահան նահապետ, որ տոհմիկ իսկ էր ազգաւ տոհմին զօրավարացն Հայոց՝ այս ինքն Մամիկոնեան»։ Սակայն, Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանը «հարկանէր սատակէր զգօրսն ամենայն Պարսից, սպանանէր զիր զազգային գլխահան նահապետն»¹³։ Սա՛ է Անդրիկեանի գլխաւոր փաստարկը։

Շարունակելով տեսակէտների ներկայացումը, քիչ անց, Մաթեոսեանը գրում է. «Հ. Սահակ վրդ. Կողեանի կարծիքով Կամսարականներն ու Մամիկոնեանները միասամանակ զաղթել են Հայաստան Բակտրիայից՝ Տրդատ Բ-ի կամ Խոսրով Ա-ի օրօք, պարթեւ Արտաւան թագաւորի մահից (224ից) յետոյ։ Նոյն կարծիքին են նաեւ Գէորգ Ալաւնն ու Ժողէֆ Լորանը (էջ 93)։ Մի կողմ թողնելով, որ այսպէս կարող է տպաւորութիւն ստեղծուել թէ Կողեանն իր կարծիքն աւելի վաղ է արտայայտել, իսկ միւսները հետեւել են նրան»¹⁴, հարկ է նշել, որ Ալաւնն ու Կողեանը նշուած ժամանակի հարցում նոյն կարծիքին չեն։ Ալաւնը Բակտրիայից Կամսարականների եւ Մամիկոնեանների զաղթը դնում է պարթեւ Արշակունիների անկումից առաջ¹⁵, իսկ Կողեանը, մերժելով նրա այս մօտեցումը, զաղթը դնում է դրանից յետոյ¹⁶։

Փոքր ինչ անց, Մաթեոսեանը գրում է. «Խորենացուն յայտնի եղած աւանդութեան համաձայն Մամիկոնեանների նախահայրը եղել է մէկ մարդ՝ Մամգունը, այնինչ Ազաթանգեղոսի յունարէն թարգմանութեան մէջ երկուսն են՝ Մամիկ եւ Կոնակ» (էջ 94)։ Սակայն ո՛չ Ե. դարի Հայ պատմիչ Ազաթանգեղոսի յունարէն թարգմանութիւնում¹⁷ եւ ո՛չ նրա մէկ այլ պայմանականօրէն «Վարք» կոչուող խմբագրութեան յունարէն թարգմանութիւնում¹⁸ Մամիկի եւ Կոնակի մասին, եւ ընդհանրապէս Մամիկոնեանների Հայաստան գալու մասին, որեւէ խօսք չկայ։ Այդ մասին խօսք չկայ նաեւ Ազաթանգեղոսի հայերէն բնագրում, ինչպէս եւ նրա կամ «Վարք»-ի ալլախըզու թարգմանութիւններում։ Ընդհակառակն, յունարէն «Վարք»-ն, օրինակ, նպաստում է Մամիկոնեանների աւանդութեան որոշ տուեալների արժանահաւաստութիւնը մերժելու¹⁹։

Մաթեոսեանի մօտ շփոթն ակներեւաբար տեղի է ունեցել բանասէր Գէորգ Աբգարեանի ուսումնասիրութիւնը ոչ-ճիշտ ընկալելու հետեւանքով, որտեղ մատենագէտը Մամիկոնեանների առնչութեամբ, սակայն տարբեր առիթներով, մի կողմից խօսում է Ազաթանգեղոսի «Վարք»-ի յունարէն թարգմանութեան մասին, միւս կողմից՝ իր առաջ քաշած այն կարծիքի մասին, թէ Մամիկոնեանների աւանդութիւնը եւս նախապէս դրանցուած է եղել Ազաթանգեղոսի անուամբ՝ դեռեւս Մար-Արասեան

մատենաւում, որտեղից էլ միջնորդաւորուած ճանապարհով տեղ է գտել է-
գարի Հայ պատմիչ Սերէոսին կից Անանունի մօտ²³։

Ի դէպ, խօսելով Աբգարեանի տեսակէտի մասին, Մաթեւոսեանը
գրում է, որ «նրա կարծիքով Բուզանդի Հայոց պատմութեան աւանդին
տեղեկութիւններից երեւում է, որ Մամիկոնեանները Հայաստան են եկել
Տրդատ Բ-ից շատ առաջ, Հայ Արշակունի առաջին թագաւորների օրօք»
(էջ 93-94)։ Մինչդեռ Աբգարեանը Մամիկոնեանների գալու ալյալսի
ստոյգ ժամանակ չի նշում, այլ գրում է, որ, ըստ Բուզանդի, առաջին Ար-
շակունիները դիտէին Մամիկոնեաններին²⁴, ինչպէս նաեւ նշում է, թէ
պատմագիտութեան կողմից պարզուած է, որ Մամիկոնեանները Հայաս-
տանում Հաստատուել են Խոսրովից եւ Տրդատից շատ առաջ²⁵։

Ծարուակելով տեսակէտների ներկայացումը՝ Մաթեւոսեանը, վկա-
յակոչելով կովկասագէտ Կիրիլ Թումանովի մի յօդուածը, գրում է. «Կի-
րիլ Թումանովը Մամիկոնեաններին վերագրում է ճննական ծագում,
Հիմք ընդունելով Բուզանդի տեղեկութիւնները» (էջ 94)։ Մինչդեռ, իրա-
կանում Թումանովը մերժում է Մամիկոնեանների ճննական ծագումը,
ձեռնաստանը Համարելով Ձինաստանը, եւ ընդունելի է Համարում Մամի-
կոնեանների ճանական (ծանական) ծագման տեսակէտը՝ մասնաւորապէս
գրելով. «Ձի կարող լուրջ կասկած լինել, որ Մամիկոնեանների աւանդու-
թիւնը վերաբերում է Ձինաստանին, բայց դա չի նշանակում, որ աւան-
դութիւնը պէտք է ճիշտ լինի»։ Ապա, Հաւանական Համարելով Աղոնցի
կարծիքը, Թումանովը նաեւ նշում է. «Իբրեւ Մեծ Հայքի թագաւորութիւ-
նում Տայքի՝ Հայ-վրացական սահմանամերձ շրջանի տոհմ, Մամիկոնեան-
ները միանգամայն հնարաւոր է ունէին կամ պրոտօ-վրացական, ճանա-
կան ծագում կամ առնուազն ազդուած էին ճանական տարրից»²⁶։ Իսկ
Բուզանդի, ինչպէս եւ այլ պատմիչների, տեղեկութիւնները Թումանովը
Հիմք է ընդունում Մամիկոնեանների աւանդութիւնը եւ այլ հարցեր ներ-
կայացնելիս Մամիկոնեանների ծագման մասին Թումանովը նմանատիպ
մի կարծիք արտայայտել է նաեւ աւելի վաղ գրած իր մի աշխատութիւ-
նում²⁷։

Այնուհետեւ, Մաթեւոսեանը գրում է. «Խաչատուր Վէմեանը ձեռնա-
ստանը տեղադրում է Բակտրիայում (այժմ՝ Բալի), Հաւաստի Համարելով
Խորենացու տեղեկութիւնը Մամիկոնեանների գաղթի մասին» (էջ 94)։
Այստեղ ստացւում է, որ ձեռնաստանը՝ Բալիի նման, քաղաք է։ Մինչդեռ,
Վէմեանը պարզորոշ նշում է, որ «Բակտրիան (այժմու Բալիսը)՝ Բակ-
տրիա երկրի «մայրոստանն» էր²⁸, այսինքն Համանուն մայրաքաղաքը,
ինչն արտացոլում է իրական պատկերը

Ներկայացուած տեսակէտների մասին (որոնցից մի քանիսը չլիաւատակեցինք) իր խօսքն ամփոփելով՝ Մաթեւոսեանը գրում է. «Այսպիսով, Հայ բանասիրութիւնը, յենուելով խորհնացու, ինչպէս նաեւ Ազաթանգեղոսի, Սերէոսի, Բուզանդի տուեայների վրայ, Մամիկոնեաններին Համարում է եկուոր Ճննաստանից, անկախ նրանից, թէ որտեղ է տեղադրուած Ճննաց աշխարհը» (էջ 95):

Նախ՝ քանի որ խնդրոյ առարկայ Հարցը քննուել է ոչ միայն բանասիրութեան, այլեւ պատմագիտութեան կողմից, ուստի այստեղ Հարկ էր աւել զպատմա-բանասիրութիւն» կամ «Հայագիտութիւն»:

Սրկորդը՝ Համաձայն առաւել տարածուած գտած տեսակէտի, Մամիկոնեանների ծագման մասին Հաղորդում է ո՛չ թէ Սերէոսը, այլ նրան կից Անանուը, ինչը ինքը՝ Մաթեւոսեանը Հաստատել էր իր նախկին աշխատութիւններում: Սրան է առնչում նաեւ Ազաթանգեղոսի հետ կապուած վերոնշեալ սխալի կրկնութիւնն այստեղ, որի հետեւանքով Մամիկոնեանների աւանդութիւնը Հաղորդող վաղ շրջանի երեք հիմնական աղբիւրները հեղինակի մօտ դարձել են չորսը:

Բացի այդ, իր թուարկած տեսակէտների հիման վրայ եւ առանց ծանօթ լինելու մի շարք այլ ուսումնասիրութիւնների, Մաթեւոսեանն ամբողջ Հայ բանասիրութեանը ներկայացնում է Մամիկոնեաններին Ճննաստանից եկուոր Համարող, մինչդեռ ինքն իսկ նախորդ շարադրանքում նշում է, որ Անդրիկեանն ու պատմաբան Հ. Կարապետ Վրդ. Տէր-Սահակեանը Մամիկոնեաններին վերագրում են իրանական ծագում՝ մերժելով ճննական ծագման աւանդութիւնը²⁶: Մաթեւոսեանը նաեւ չի անդրադարձել այս Հարցին նուիրուած մեր յոգուածին եւ զեկուցումներին, որտեղ մենք եկել էինք այն եզրակացութեան, որ Մամիկոնեաններն ունեն տեղական Հայկական ծագում²⁷:

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ԽԱՂԲԱԿԵԱՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԿԱԾԸ

Այնուհետեւ Մաթեւոսեանը խոսում է Հայ միջնադարեան ազնուական տոհմերից Խաղբակեանների մասին: Ներկայացնելով ԺԱ. դարի Խաղբակեանների մասին եղած յիշատակութիւնների առանձին օրինակներ՝ նա գրում է. «Օր. Դիէն Խաղբակեանը 1040ական թթ. բնակւում էր Սիւնիքի Հաբանդ գաւառում» (էջ 95): Սակայն Դիէն Խաղբակեանն իրականում տիրոջքներ ունէր Սիւնիքի ոչ միայն Հաբանդ, այլեւ Միւս Բաղք (Քաշու-նիք) եւ Մղուկ գաւառներում²⁸: Մաթեւոսեանի մօտ առկայ թիւրիմացութիւնն աւելի յստակ է երեւում նրա նախորդ որոշ աշխատութիւններից, որոնցից մէկում, օրինակ, նա գրում է, որ «Սիւնիքի Հաբանդ գաւառում XI դ. կէսերին (1046) տիրոջքներ ունէր Դիէն Խաղբակեանը (Խոտ,

Վժանիա, Բոլորաքար)՝²⁶ Մինչդեռ, եթէ խոսք գտնուած էր Հարանդում, ապա Վժանիսը (Վժանիք)՝ Միւս Բաղքում (Քաշունիք) էր, իսկ Բոլորաքարը (Դիշնին էր պատկանում սրա Վերոնաց բաժինը)՝ Նորիք գիւղի հետ, գտնուած էր Մզուկում։ Սրանց տեղադրութիւնը (բացի Բոլորաքարից) յստակ երեւում է ԺԳ.-ԺԴ. դարերի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելեանի բերած Հարկացուցակից՝²⁷

Այնուհետեւ, գրելով, որ, ըստ իր կարծիքի, խաղրակեաններն ազգակից էին Մամիկոնեաններին, Մաթեոսեանը նշում է, որ Զաջու. խաղրակեանի դուստր Վաննին 1232ին իր պատուիրած մի ձեռագրի յիշատակարանում անուանում է զուստր բարեպաշտ իշխանին Զաջոյ՝, որդոյ խաղրակայ թոռն Բակ իշխանին» (էջ 98)։ Այս յիշատակարանում որպէս տոհմի նահապետ նկատի է առնուած Աւարայրի ճակատամարտի (451) մասնակից Բակ իշխանը՝, որին յիշատակում է նաեւ Ե. դարի պատմիչ Եղիշէն²⁸։ Իսկ, քիչ անց, Մաթեոսեանը նշում է, որ 1322ին Կուքի վանքում գրուած մի ձեռագրի յիշատակարանում ասուած է, որ այդ ձեռագիրը գրուել է ի իշխանութեան նահանգիս մերոյ թոռին Պոռշա, զոր ի յազդէն Վարդանանց՝ Վասակայ՝²⁹։ Նա գրում է, որ Հայս Հաղորդումից բխում է, որ Պոռշը եւ նրա տոհմակիցները Վարդանանց ազգից», այն է՝ Մամիկոնեանների տոհմից էին» (էջ 97)։ Հարցի առնչութեամբ, անդրադառնալով հայազէտ կաթողիկոս Գարեգին Ա. Յովսէփեանի կարծիքին, Մաթեոսեանն իր նախորդ մի յօդուածում գրում էր, որ ըստ Յովսէփեանի, Վասակի տոհմը կոչուել է Վարդանանք» թերեւս Բակի՝ Վարդանանց իշխաններից լինելու պատճառով։ Բայց հեղինակը չի ճշտում, ինչ պէտք է հասկանալ Վարդանանց» իշխան ասելով՝ Վարդան Մամիկոնեանի կողմնակից թէ տոհմակից»³⁰։

Այստեղ, սակայն, ինքնին հասկանալի է, որ չգրելով խաղրակեանների Մամիկոնեաններից սերուելու մասին, Յովսէփեանը Վարդանանց» իշխան ասելով նկատի ունի Վարդանի կողմնակից եւ ոչ՝ տոհմակից։ Աւարայրի հերոսներին ընդհանուր անունով յաճախ կոչում էին Վարդանանք»³¹։ Հայաստանեայց Եկեղեցու կողմից սահմանուած Համապատասխան տօնը եւս կոչւում է Վարդանանք»։ Եղիշէն նոյնպէս Բակին Մամիկոնեանների ազգակից համարելու որեւէ հիմք չի տալիս։ Պատմիչը նրա մասին արտայայտւում է միայն հետեւեալ կերպ. «Մի ոմն ի քաջ զօրակաւէն Հայոց ... Բակ անուն»³²։ Մամիկոնեանների հետ ազգակցութեան հիմք չի տալիս նաեւ Բակի մասին պատմող Վաննեու վերոնշեալ յիշառակարանը։

Յօսելով պարսիկների կողմից պաշարուած մի ամրոցից Բակի փախուստի մասին՝ Մաթեոսեանը գրում է, որ Վրակի փախստավայրը

յայտնի է վանհնու յիշատակարանից՝ Հաւապտուկ վանք, որը ըստ իր իսկ վկայութեան, Զաթուրի եւ նրա նախնիների շրջական տունն էր եւ շիրիմը (էջ 97)։ Մինչդեռ, յիշատակարանը յայտնելով, որ Բակը փախաւ Վաժժուրան Արցախաճ³⁵, Հաւապտուկ վանքն իբրեւ Բակի փախստավայր չի նշում եւ չէր էլ կարող նշել, քանի որ Ե. դարում Հաւապտուկ վանքը դեռեւս գոյութիւն չուներ։ Այն կառուցուել է 1163ին (ըստ այլ կարծիքի՝ 1233ին), դառնալով Քաղբակեանների տոհմական գերեզմանատունը³⁶։

Այնուհետեւ, ներկայացնելով Քաղբակեան եւ Մամիկոնեան իշխանական տների միջեւ ԺԲ.-ԺԳ. դարերում եղած առնչութիւնները՝ Մաթեոսեանը գրում է, որ դրանք պատահական չեն եւ ճատնանշում են երկու տոհմերի միջեւ ազգակցական կապերը, որոնք զայն եւս դեռեւս Ե. դ. Մեր կարծիքով Քաղբակեանները ծագում են Մամիկոնեան տոհմից, նրանց ճիւղերից մէկն են, եւ ԺԲ.-ԺԴ. դդ. կոչուել են Քաղբակեանք (էջ 97)³⁷։

Պէտք է նշել, որ երկու իշխանական տների միջեւ եղած կապերը Մաթեոսեանի կողմից ո՛չ միայն գերազնաւատուած են, այլեւ չափազանցուած։ Օրինակ, նա բերում է Մամիկոնեանների տոհմական անունների գործածութիւնը Պոռշեանների մօտ։ Հեղինակը իր նախորդ մի թղթածում թուել էր դրանք՝ Մամա եւ Քորիշաւ³⁸։ Սակայն, թէեւ այս անունները բաւական լայն տարածում ունէին, եւ Մամիկոնեաններից բացի կիրառոււմ էին նաեւ այլ տոհմերում (յատկապէս՝ Քորիշաւը), այս պարագայում Մաման ո՛չ թէ Պոռշեան էր, այլ նրանց Հարսը (Վասակի կինը, Պոռշի մայրը)³⁹, իսկ յիշեալ Քորիշաւը ոչ մի տեղ չի յիշատակոււմ իբրեւ Պոռշեանների դուստր կամ անգամ Հարս։

Բացի այդ, այստեղ, ինչպէս եւ Հարցին նուիրուած նախորդ աշխատութիւններում, Մաթեոսեանի կողմից անտեսուել է այն հանգամանքը, որ ԺԲ.-ԺԳ. դարերում վկայուած սերտ կապերը կարող են բացատրուել նաեւ երկու տոհմերի խնամբական կապերով։ Այսինքն՝ հնարաւոր է, որ Քաղբակեանները Մամիկոնեան լինէին միայն մայրական գծով, որն, ինչպէս այլ օրինակներից յայտնի է, իշխանական տոհմերին յաճախ հիմք էր տալիս իրենց սերուած համարել մայրական այդ տոհմից⁴⁰ եւ անգամ իրենց վերագրել նրանց առանձնայատուկ բնորոշիչներ։

Փոքր անց, իբրեւ հիմնաւորում երկու տոհմերի ազգակցութեան, ներկայացնելով Քաղբակեանների արծուապատկեր զինանշանի նմանութիւնը Մամիկոնեանների զինանշանին, Մաթեոսեանը հաշուի չի առնում նաեւ այն հանգամանքը, որ արծուի նշանը կիրառոււմ էր ո՛չ միայն Մամիկոնեանների եւ նրանց շառաւիղ Համազասպեան-Մամիկոնեանների եւ Օրբելեանների, այլեւ Մամիկոնեաններին ոչ ազգակից տոհմերի կողմից՝

ինչպէս նախկինում, այնպէս էլ ժԲ.-ժԳ. դարերում եւ յետոյ Օրինակ, ինչպէս ընդունում է նաեւ Մաթեւոսեանը, ուսումնասիրողները գտնում են - ընդ որում մատնացոյց անելով Հերալդիկ բարձրաքանդակները - որ արծիւը եղել է նաեւ Արծրունիների զինանշանը⁵⁵։ Կամ, օրինակ, ճանկող արծուաքանդակ է պատկերուած 1207-22ին կառուցուած, Վահրամեանների Հոգեւոր կենտրոն Խորանշատի եկեղեցու ճակատին, որը համարւում է Վահրամեանների զինանշանը⁵⁶։ Բազմաթիւ արծուաքանդակներ կան Անիում, այդ թւում ճանկող արծուի պատկերով, ինչպէս օրինակ Անիի արտաքին պարսպի վրայ եւ Անիի պալատական եկեղեցում, որը - համաձայն Կորազուրի ուսումնասիրութիւնների - կառուցուել է ո՛չ թէ նախա-բազրաստունեաց շրջանում⁵⁷։ Արծուաքանդակներ յայտնի են նաեւ դեռեւս Պտղնիի, Աթենիի եւ այլ եկեղեցիներից⁵⁸։ Հարկ է նշել նաեւ մի քանի այլ արծուաքանդակներ, որոնց թւում կան եւ պահպանիչ խորհրդանշաններ, եւ գլխաւորապէս համարուողներ, որոնք մասամբ դուրս են մնացել Մաթեւոսեանի ուշադրութիւնից։ Արծուաքանդակ կայ, օրինակ, Տաթեւի տաճարի ժ. դարի սկզբում կառուցուած թմբուկի վրայ⁵⁹, Հասան Զալալ Դուլաթի կողմից 1216-38ին կառուցուած Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկի վրայ⁶⁰, նաեւ Ապրակունիսի Ս. Կարապետ եկեղեցու ճակատին⁶¹ եւն.։ Ժանկող արծուապատկեր է քանդակուած Զինջիրլուի Ս. Կարապետ եկեղեցու⁶², Եամրի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցու վրայ⁶³ եւն.։ Արծուի առանձին քանդակ կայ Ապարանի Աստուածընկալ Եկեղեցում⁶⁴, ինչպէս յայտնի է նաեւ Մաթեւոսեանին։ Վաչուտեան իշխանական տոհմի զինանշանը կաքաւ յոշոտող արծիւ էր⁶⁵։ Այլ իշխանական տների զինանշաններ համարուող կաքաւ, ինչպէս նաեւ նապաստակ յոշոտող արծուի բարձրաքանդակներ կան նաեւ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու վրայ⁶⁶։ Երկ-գլխանի արծուաքանդակներ կան Անիի արքունի պալատում գտնուած մի խաչքարի վրայ⁶⁷ եւ Առաքելոց Եկեղեցու զաւթի խաչքարի վրայ (ժ.-ժԳ. դարեր)⁶⁸։ Անգամ Հայաստանում հաստատուած որոշ այլազգիների զինանշանը եւս եղել է արծիւ, ինչպէս, օրինակ, ԺԲ. դարում Ամիդը նուաճած մահմեդականներինը⁶⁹։ Ի վերջոյ, ըստ ԺԷ. դարի մատենագիր Մինաս Համթեցու վկայութեան, հայոց Թագաւորական տներից մէկի նշանը եւս արծիւ էր⁷⁰։

Շարունակելով Մաթեւոսեանը դրում է, որ Գեղարդի վանքում պատկերուած Խաղրակեանների զինանշանը, որտեղ արծուի հետ միասին կան նաեւ երկու առիւծներ եւ ցուլի գլուխ, իր յորինուածքով նոյնանում է Դսեղի գլուղամիջի եկեղեցու վրայ պատկերուած Մամիկոնեանների զինա-

նշանին, որն արծուից բացի, ըստ Մաթեոսեանի, չունի պաշտանի առիւծներ (պաշտանուել է ձախակողմինը): Այդ զուգադիպութիւնը նոյնպէս Հաստատում է երկու տոհմերի ընդհանուր ծագումնաբանութիւնը (էջ 98)⁹⁵: Իրականում, Դսեղի քանդակում պատկերուած է ո՛չ թէ առիւծ, այլ՝ սլացիկ եղնիկ⁹⁶, ինչը յստակ երեւում է նաեւ Մաթեոսեանի գրքում զետեղուած լուսանկարից⁹⁷:

Քաղաքականների զինանշանի եւ առիւծապատկերների հետ կապուած Մաթեոսեանն ընկնում է նաեւ այլ թիւրիմացութիւնների մէջ: Օրինակ, ելնելով նրանից, որ Գլաժորը Քաղաքականների իշխանութեան մշակութային կենտրոններից մէկն էր՝ նա 1818ին այնտեղ գրուած Եսայի Նշեցու Աստուածաշնչում Մարկոսի անտարանի խորանի վերնամասում պատկերուած թեւաւոր առիւծները Համարում է Քաղաքականների զինանշան⁹⁸: Մինչդեռ, տուեալ դէպքում դրանք Մարկոս անտարանի խորհրդանշանն են: Նոյն թեւաւոր առիւծը պատկերուած է նաեւ նոյն անուանաթերթի սկզբնատառում, միւս անտարանիների խորհրդանշանների հետ մէկտեղ, իսկ առիւծների գլուխները նկարուած են խորանի աջ ու ձախ կողմերից, քառանկիւնի շրջանակների մէջ: Արուեստագիտութեանը Հանրայայտ իրողութիւն է, որ Մարկոսի անտարանի անուանաթերթում կամ անտարանի պատկերի կողքին շատ յաճախ պատկերում էր նաեւ նրա խորհրդանիշ առիւծը (յաճախ թեւաւոր, երբեմն՝ ոչ)⁹⁹: Մարկոս անտարանի խորհրդանիշ առիւծը, միւս անտարանիների խորհրդանիշների շարքում, Հանդիպում է նաեւ բարձրաքանդակներում¹⁰⁰, ինչպէս նաեւ անտարանների կազմերի վրայ¹⁰¹ եւն.:

ՔԱՂԱՔԱՆԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՑԱԽԵԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԻ ՇՐՋԱՆԾՈՒՄԸ

Հարցի քննարկումների ժամանակ, Մաթեոսեանի կողմից լիովին անտեսուել են նաեւ մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքները, ըստ որոնց՝ Քաղաքականները բնիկ արցախցի (խաչնեցի) են, Առանշահիկների մի ճիւղ եւ Քաղաքական տոհմանունն էլ ստացել են յետոյ՝ Ժ. դարում յիշատակուող Քաղաքի անունից¹⁰²: Հարկ է նկատել, որ Հայ միջնադարեան պատմիչները միայն նշել են Քաղաքականների խաչնեցի լինելը, ոչինչ չասելով նրանց Մամիկոնեաններին ազգակից լինելու մասին¹⁰³: Այս առումով յատկապէս ուշադրաւ է Պռոշ իշխանին ժամանակակից եւ նրան պատկանող Ալրիպանքում ԺԳ. դարում գործունէութիւն ծաւալած մատենագիր Մխիթար Ալրիպանեցու մի հաղորդումը, որը կարծես մնացել է աննկատու Նախ նշելով, որ Վասակ՝ որդի Հաղաբկայ եւ երեք որդիքն իւր՝ Պապաբն, Մկղէմն եւ քաջն Պռոշ՝ եկեալ ի Քաչնեոյ¹⁰⁴, պատմիչը քիչ անց գրում է. ՎՓոխեցան ի Բրիստոս աշխարհաշէն իշխանքն Պռոշ հակազն եւ Սաղուն

Արծրունին⁶⁵։ Իսկ Արցախցի տոհմերի համար, «Հայկազն» անուանում էին Առանշահիկներին⁶⁶։ Որ տոհմը խաղաղակեան տոհմանունը իրօք ստացել է յետագայում, խաղաղակի անունից - այնպէս ինչպէս Պոռչի անունից՝ Պոռչեան տոհմանունը - երեւում է նաեւ նրանից, որ վաղ շրջանի աղբիւրները նման տոհմ չգիտեն, ինչպէս նաեւ չազգէն խաղաղակա եւ Պոռչա՝ արտայայտութիւնից, որն, ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ, հանդիպում է այդ տոհմի ներկայացուցիչների ինքնանուանումներում։ Համանման ձեւով Պոռչ իշխանն իրեն անուանում է. «ես Պոռչ որդի Վասակա յազգէն խաղաղակա»⁶⁷։

Խաղաղակեանների վաղ ներկայացուցիչներից վերոյիշեալ Դլէնի մասին եւս վկայում է նրա խաչնիցի լինելը, ինչին զարմանալիօրէն անտեղեակ է Մաթեոսեանը։ Ըստ նրա, «պարզ չէ, թէ երբ եւ որտեղից է եկել Դլէնը Հարանդ, որտեղ կային տեղական իշխանները Ստ. Օրբելեանի մօտ արձանագրուած է միայն նրա ներկայութեան փաստը»⁶⁸։ Հեղինակի ուշադրութիւնից վրիպել է նոյն պատմիչի մէկ այլ հաղորդումը, ըստ որի Դլէն խաղաղակեանը բնակւում էր խաչնում⁶⁹, ինչի հետեւանքով էլ նա փորձում է Դլէնի հայրենիքը պարզել ենթադրութիւններով։

«ՊՈՌՇԵԱՆ» ՏՈՀԱՄԱՆՈՒՆԸ

Հանրայայտ այս տոհմանուանն անդրադառնալով Մաթեոսեանը գրում է. «Պէտք է նշել, որ «Պոռչեան» ազգանունը արհեստական է. այն շրջանառութեան մէջ է դրել Յովսէփեանը Պոռչեանք կամ խաղաղակեանք աշխատութեան հրապարակումով։ Պոռչեան տան ներկայացուցիչները ԺԳ.-ԺԴ. դդ. աղբիւրներում յիշատակւում են որպէս «խաղաղակեց» կամ «Հաղաղակեց» (էջ 87)։

Պարզապէս զարմանալի է, որ նման բան է ասւում, ինչն այս կամ այն ձեւով նշուել էր նաեւ Մաթեոսեանի նախորդ աշխատութիւններում։ Յովսէփեանը սոյն աշխատութեան առաջին հատորը հրապարակել է 1928ին, մինչդեռ այս տոհմը՝ Պոռչ իշխանի անուամբ՝ Պոռչեան ազգանունամբ, վկայուած է դրանից դարեր առաջ։ Դեռեւս ԺԸ.-ԺԹ. դարերի հայ ազատագրական գործիչ Խարայէլ Օրին բազմաթիւ թղթերում ներկայացուած է որպէս Պոռչեան տոհմի ժառանգ՝ Հենց այդ ազգանունամբ։ Նշում է, որ նա «սերում է Պոռչեան իշխանների տոհմից» (iz *familli kniazei Broschenskikh* (*Broschensium*)) կամ, որ նա «ի տօհմէ Պոռչ իշխանի» է⁷⁰։ ԺԸ. դարի սկզբում յիշւում է Դանիէլ վարդապետ անունով մի անձնաւորութիւն, «որ է ցեղէն իշխանաց իշխան Պոռչ իշխանի», իսկ մի արձանագրութիւնում նշւում է, «որ է սայ ի շառաւիղէն Պոռչ իշխանին»⁷¹։ ԺԷ. դարի Գեղարդի վանքի մի պահարանի վրայ նշւում է, որ այն պատ-

բաստել է տուել «Դաւիթ անարժան Հաքեղէս, ազգաւ Պռօշեցի»⁷⁵, իսկ մի պահարանի վրայ վանքի առաջնորդն իրեն անուանում է «յազգէն Խաղբակա եւ Պռոշա»⁷⁶։ Մի յիշատակարանում, վանքի առաջնորդն անուանում է «Էի մեծ եւ յազատ իշխանաց տունէ, ի զաւակէ եւ ի թոռանց մեծին Պռոշէ»⁷⁷։ ԺԶ. դարի մի յիշատակարանում նշում է. «պարոն եղբարցն ի մոց եւ Հարցն Պռաւշանց տունին»⁷⁸։ Աւելի վաղ՝ 1483ին, այսինքն՝ Պռոշից մօտ 200 տարի յետոյ, «Թոռն մեծին Պռաւշայ» է կոչուած Գեղարդի Բարսեղ եպիսկոպոսը⁷⁹։ Իսկ 1476ի մի յիշատակարան թուագրուած է «Էի յահրիսկոպոսութեան ... տէր Յոհանիսի ... Թոռին մեծին Պռաւշայ ... եւ ... ի պարոնութեան մերոյ նահանգիս մեծազգի եւ երեսնի իշխանաց իշխողի եւ բարեհաւատ պարոն Զումին՝ Թոռին մեծին Պռաւշայ՝ ասպարապետին Հայոց»⁸⁰։ Տո՛ւմը Պռոշ իշխանի անուամբ է հանդէս գալիս նաեւ ԺԴ. դարի մի յիշատակարանում գրուած «ի տեղոյս տէրութեան» թոռանց մեծին Պռոշայ՝ Ամիր Հասանա եւ Զումայի»⁸¹։ Վերջիններս, սակայն, Պռոշի թոռնորդիքն են ԺԳ. դարի վերջում Ստեփանոս Եպիսկոպոս Օրբելեանի գումարած մի ժողովի կազմած թուղթը ստորագրուած է. «Մեք մեղուցեալ ծառայաւ Աստուծոյ՝ Պապաքս եւ Էպի, որդիք բարեպաշտ իշխանին Պռոշայ»⁸², որտեղ սակայն Էպիին Պռոշի թոռն է եւ ո՛չ որդին։ Բոլոր այս դէպքերում Պռոշ անունը հանդէս է գալիս իբրեւ ազգանուն։

Յովսէփեանը՝ հիմնուելով այս եւ այլ տուններից օրինակների վրայ, համոզել կերպով գրում է. «յաճախ է պատահում արձանագրութիւնների եւ յիշատակարանների մէջ, որ «որդիք» կամ «թոռունք» այսինչի կամ այնինչի ազգանուն կամ տունի նշանակութիւն ունին»⁸³։ Նոյն բացատրութիւնն է իրաւամբ տուել նաեւ Հայագէտ Լեւոն Խաչիկեանը՝ 1476ին յիշուած իշխան Զումայի մասին բնագիրը մեկնաբանելով «թոռ մեծին Պռաւշայ»՝ իմա՝ Պռոշեան տունից»⁸⁴։

Մինչեւ Յովսէփեանի Պռոշեանք կամ Խաղբակեանք աշխատութեան հրապարակումը, այս տունի նկատմամբ «Պռոշեան» ազգանուն կիրառել են նաեւ Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշանը, Մաղաքիա Արք. Օրմանեանը, Կարապետ Եպս. Տէր-Մկրտչեանը եւ այլ հետազոտողներ⁸⁵։ Տո՛ւմը այդպէս են անուանել ն՛ւ Յովսէփեանի աշխատութիւնը գրախօսող Աղոնցը⁸⁶, ն՛ւ յետագայ բազմաթիւ ուսումնասիրողներ։ Մաթեւոսեանը եւս այս տունին նուիրուած իր յօդուածների վերնագրերում դրա անունը նշում է Պռոշեան ձեւով⁸⁷։

Տո՛ւմի այս անուանումն առաջացել է ի պատիւ ԺԳ. դարի իր ականաւոր ներկայացուցիչ, Պռոշ մականուամբ յայտնի Հասան իշխանի, որն իր

քաջութեամբ ու շաշխարհաշէն՝ գործունէութեամբ այնքան էր հռչակուել, որ նրա անուան շուրջ հիւսուել են աւանդութիւններ ու հեքիաթներ⁹⁹։ Նա զոյգարանուել է, պատմական երկերից զատ, նաեւ տաղերում¹⁰⁰։ Նրա անուամբ են կոչուել եւ տեղանուններ (օրինակ, «Պռուշի կապ» կիրճը Վայոց Ձորում¹⁰¹), եւ տոհմն ինքը՝ Սաղբակեանիս գուգահեռ։

ԳՈՒՇԱՐ-ԽԱՂԲԱԿ ԱՆՑՄԱՆ ՎԱՐԿԱՄԸ

Այնուհետեւ, հետեւելով խորենացուն, Մաթեոսեանը ներկայացնում է Հայկի սերունդների տոհմածառը մինչեւ Գուշար՝ Հայկ-Արամեանակ-Արամայիս-Շարա-Գուշար եւ գրում։ «Խորենացու հաղորդմամբ Գուշարը եւ նրա զաւակները Հայաստանի մէջ Արշակունեաց հարստութեան հիմնադիր Տրդատ Ա-ի (Վաղարշակի) ժամանակ տիրում էին Գուգարքի հարաւային մասին» (էջ 98)¹⁰², որից յետոյ շարունակում է. «Մեր կարծիքով, Գուշարը նոյն Սաղ (Սաղբակ) անձնանունն է, քանի որ բաղաձայնները ըստ արտաբերման տեղի կազմում են հակադրական զոյգեր։ Միեւնոյն շարքում կարող են միաւորուել արտաբերութեամբ մօտ հնչիւնները Հայերէնում ըստ արտաբերման տեղի առանձնացւում են շարքերը։ Ըստ արտաբերման եղանակի հակադրական զոյգեր են՝

ւշ-խ (շաղ-խաղ, շաշ-խաշ, շեղ-խեղ), գ-ղ (խ/ տեղ-տեղ), խ-հ (վախ-վահ)։

«Հակադրական զոյգեր են կազմում նաեւ ձայնաւորները, դրանցից է առւ հակադրութիւնը (տար-տուր, սար-սուր) եւն։»

«Հակադրութիւնների օրինակափութեամբ Գուշ(ար) անունը ձեւափոխում է «Սաղ» անուան, Գուշարից առաջանում է Սաղբակը Եթէ ճիշդ է մեր առաջարկած ստուգարանութիւնը, ապա Սաղբակեանները նոյն Գուշարեաններն են եւ սերում են Հայկից» (էջ 98)։

Ապա, Մաթեոսեանը նշում է, որ ազգանունան Գուշարեանից Սաղբակեանի փոփոխումը, անշուշտ, տեւել է երկար ժամանակ եւ մօտաւորապէս աւարտուել է Գ-Ս. դարերի սահմանադրիսին։

Այստեղ անշուշտ է մնում բրակնի առաջացումը, կամ «արձի վերափոխումը բրակնի՝ Գուշար(եան)-Սաղբակ(եան) անցման մէջ։ Սակայն առաջարկուած Գուշ-Սաղ անցումն անհիմն է։ Այս անցումը հիմնաւորելու համար հնդինական այստեղ փորձում է յնուել լեզուաբան Ամայիս Սաղատրեանի ժամանակակից Հայերէնի Հնչոյթաբանութիւն աշխատութեան վրայ։ Սակայն, ինչպէս դա երեւում է զրքի վերնագրից, մէջբերուած հնչոյթային հակադրական զոյգերը վերաբերում են ժամանակակից Հայերէնին եւ ո՛չ թէ դասական գրարարի կամ նախամշտոցեան ժամանակաշրջանին։ Միւս կողմից, Սաղատրեանը բերուած օրինակներով ցոյց է տալիս, որ ո՛չ թէ դրանք ժամանակի ընթացքում կարող են մէկը միւսի ձեւափոխուել, այլ դրանք առանձնացնում է միայն ըստ արտաբերման ե-

դանակի եւ տեղի⁹⁹։ Վերջիններս յօդուածագրի առաջարկած ստուգարանութեան հետ որեւէ կապ չունեն¹⁰⁰։

Գուշարեան ազգանուամբ տուած ընդհանրապէս վկայուած չէ։ Խորենացին, որի վրայ է յենուել Մաթեւոսեանը, նշում է Հայկի սերունդներից առաջացած տուձերի մասին - այդ թւում նաեւ Գուշարից սերունւն Աշոցեան տոճմի մասին¹⁰¹ - ոչինչ չի նշում Գուշարից Խաղբակեանների սերունւն մասին, որոնք, ըստ Մաթեւոսեանի, Ծ. դարում արդէն գոյութիւն ունէին այս ազգանուամբ։ Խորենացին, ինչպէս եւ վաղ միջնադարեան որեւէ աղբիւր, Խաղբակեան անուամբ տուձ բոլորովին չի ճանաչում¹⁰²։

ՏԱՇԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏՈՒՄ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐՈՅԹՆԵՐԻ ՎԱՆԵՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ապա Մաթեւոսեանը գրում է, որ Գուշարի ժառանգական տիրոյթ Գուգարքի հարաւային մասը՝ Տաշիր-Ձորագետը, միանգամայն հնարաւոր է, որ Հնազոյն ժամանակներից Մամիկոնեանների ժառանգական սեփականութիւնն էր, շատ անելի վաղ, քան մեզ յայտնի Դսեղի իշխանութիւնը։ Երկրամասի այսօրուայ տեղանուններից մի քանիսը կապւում են Մամիկոնեան-Խաղբակեան տոճական անձնանունների հետ։ Դրանցից են Հաղբատ, Դսեղ (աղաւաղուած Խաղբ), Ճոճկան-(Ձորիկ), Ջաջուռ եւ այլն¹⁰³ (էջ 100)։ Հնազոյն ժամանակներից Մամիկոնեանների կամ Խաղբակեանների երբեկոյց՝ այստեղ տիրոյթներ ունենալը մի ենթադրութիւն է, որը չի հաստատուում։ Աղբիւրներում, ընդհակառակը, վաղ շրջանի համար այստեղ միայն վկայութիւն կայ մէկ այլ՝ Տաշրաց տոճմի գոյութեան մասին¹⁰⁴։ Այն, որ այստեղ հաստատուած Մամիկոնեանները իրականում Տաշքի մի ճիւղն են՝ եզրակացւում է Սանահինի վանքի մի արձանագրութիւնից, որում Համազասպեան-Մամիկոնեանները նշում են, որ նուիրել են զՄանթշա կէսն ի մեր հայրենեացս, ի մեր հողս Տաշքս՝ ի Սան(ա)հինս՝ մեր մոռելոցն հոգոյն եւ մեր արեւշատութեանս¹⁰⁵։

Ինչ վերաբերում է այս շրջանի տեղանունների լրիւ ազատ ստուգարանութիւններին, Հաղբատի բազմաթիւ արձանագրութիւններում եւ կամ այլ աղբիւրներում որեւէ հաստատող վկայութեան բացակայութիւնը անհիմն է դարձնում Հաղբատ անունը Խաղբակեանների հետ կապելը։

Խաղբ-Դսեղ լեզուական անցման անհաւանականութիւնը մի կողմ թողնելով՝ նշենք, որ Դսեղ անունը ստուգաբանւում է որպէս զոուրս տեղ, ինչը գիւղին տրուել է իր գատուած դիրքի պատճառով¹⁰⁶։ Ճարտարապետ Գառնիկ Շախկեանը համոզել կերպով ցոյց է տուել, որ զոուրս գուգանեռը կարող է լինել Հաղպատի սահմաններից դուրս գտնուող Կայան ամբոցի եկեղեցու Դսեվան (Դրսեվանք) անուանումը¹⁰⁷։ Որ այս

ստուգարանութիւնը միանգամայն ճիշտ է՝ երեւում է նաեւ Դսեղ գիւղի անուան նախկին տարբերակներից մէկից՝ «Դրսեղ»¹⁰⁰։

Իսկ Ճոճկանը կրում է Գարթիլի վախճանագ Ա. Գորգասալ թագաւորի կողմից 482ին սպանուած, Գուգարքի բղեշխ, Աշուշայի որդի, կրօնաւիժիս վազգէնին փոխարինած եղբոր՝ Զոյիկի անունը։ Զոյիկը, լինելով շերմեւանդ քրիստոնեայ, իր հարսի՝ նահատակ Ս. Շուշանիկի շիրիմի վրայ վկայարան կառուցեց, իսկ իր նստավայր գիւղը՝ ներկայիս Ճոճկանը, իր անունով կոչուեց Զոյկանց¹⁰¹։

ԽԱՂԱԿԵԱՆՆԵՐԻ ՏԱԵՔՈՒՄ ՏԻՐՈՅԹՆԵՐ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ՏԵՍԱԿԷՏԸ

Այս Մաթեոսեանը Խաղրակեաններին փորձում է կապել նաեւ Տայքի հետ եւ նշում. «Ահա կարծիքով ականյայտ է հնագոյն ժամանակներում Ճորոխի գետի աւազանում, տառիների հարեւանութեամբ բնակուող Խալիք ցեղի անուան նմանութիւնը «Խաղր» տոհմանուան հետ. «Ինչ ձայնաւորի սեղծուելով մնում է «Խալը» անունը, որը նոյն «Խաղր»ն է։ Այդ դէպքում Խաղրակեանների տիրոջները միջնադարում պէտք է գտնուէին Տայք նահանգում, որը պատկանել է Մամիկոնեաններին» (էջ 100)։ Ըստ այս տրամաբանութեան, կամայ թէ ակամայ դուրս է դալիս, որ Խաղրակեանները սերում են խալիքներից¹⁰², ինչը հակասում է հեղինակի եղբայրագումներին։

Նման մօտեցման դէպքում թերեւս ասելի հնչուութեամբ հարկ է յետադաշուել յիշատակուած Խաղրաբեան տոհմանունն էլ խալիքերի հետ առնչել, կամ Խաղրակեաններին կապել մի շարք այլ վայրերի հետ եւս։ Օրինակ, Աղբակ գաւառը երբեմն նաեւ յիշատակւում է Հաղբակ եւ Խաղբակ ձեւերով¹⁰³, ինչի նմանութիւնը քննարկուող տոհմանուանը առաւել ականյայտ է։

Մէջրերուած վերջին նախադասութիւնից հետեւում է, որ, ըստ Մաթեոսեանի, հնագոյն ժամանակներից Գուգարքի հարաւում բնակուող Խաղրակեանները միջնադարում էլ տիրոջներ են ձեռք բերել նաեւ Տայքում եւ ազդուել վերջինիս հարեւանութեամբ հնագոյն ժամանակներում բնակուած խալիքների անուանումից՝ դեռ մի կողմ թողած ժամանակագրական մեծ անջրպետը։

Այսպիսով, մի դէպքում ստացւում է, որ Խաղրակեան անուանումն առաջացել է Գուգարից՝ Գուգ-Խաղ անցմամբ, մի այլ դէպքում՝ որ այն կրել է խալիքների անուան ազդեցութիւնը։ Իր նախորդ մի աշխատութիւնում Մաթեոսեանը եւս երկու այլ բացատրութիւն է տալիս։ Նա նշում է, որ Խաղրակեան-Հաղբակեան անուանումը «ծագումնաբանական կապ ունի գինանշանի գլխաւոր բաղադրամասի հետ։ Երկուսի հիմքը՝ «Խաղր»-

Հաղթք բառն է, Հաղթք նշանակում է յար, թակարդ, խեղդ, իսկ Վնադր-
նակն կացարների ցեղին պատկանող թռչուն (կարմրասրունք), փոքր
մարմնով եւ շատ երկայն ու բարակ կարմիր ոտներով: Միւս տեսակի՝
կռուող խաղընակի արուն ունի փետուրների մաննակ, որը ցցում է ան-
հրաժեշտութեան դէպքում: Մաննակը բացած թռչունը աստիճանաբար
վերածուել է արծուի: Իր հերթին խաղընակ (կամ խաղընակ) բառը եւ
նրանից առաջացած անունները (ազդանուն, խախ տեղանուն եւ այլն) մեր
կարծիքով ունեն ընդհանուր արմատ, որը էթնիկական ծագում ունի¹⁰⁴ :
Այսպիսով, այս տոհմանուան մեկնություն համար հեղինակն առաջար-
կում է չորս բացատրություն, եւ նրանցից բոլորը համարում է ընդունելի:

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ՈՒ ՏՈՀՄԱՆՈՒՆԸ

Այնուհետեւ, Մաթեոսեանը, վկայակոչելով իշխան Միքայէլ Թուման-
եանին, յիշատակում է մ.թ.ա. Ա. դարի եւ մ.թ. Ա. դարի Վասակ անունը
կրող երկու սպարապետների, յայտնելով, որ նրանց մասին հաղորդում են
մ.թ. Ա.-Բ. դարերի Հռոմէացի պատմիչ Տակիտոսն ու մ.թ. Բ. դարի յոյն
պատմիչ Արրիանոսը: Սակայն, այստեղ նա պարզապէս ամբողջովին
կրկնում է Թումանեանի սխալը: Մ.թ.ա. Ա. դարի Վասակի (Օսակէս) մա-
սին իրականում յիշատակում են մ.թ.ա. Ա. դարի Հռոմէացի Հեռոտը Յի-
ցերոնն ու մ.թ. Բ.-Գ. դարերի Հռոմէացի յոյն պատմիչ Դիոն Կասիորը¹⁰⁵ :
Մ.թ. Ա. դարի Վասակի մասին յիշատակում է Տակիտոսը¹⁰⁶ (եւ ոչ թէ Ար-
րիանոսը՝ համաձայն Թումանեանի¹⁰⁷), իսկ Արրիանոսը յիշատակում է
Վասակ անուամբ արդէն երրորդ մի զօրավարի, որը գործել է աւելի ուշ՝
մ.թ. Բ. դարում եւ Հռոմէացիների հետ միասին հայկական մի զօրաջոկա-
տով մասնակցել ալանների դէմ մղուող պատերազմին¹⁰⁸ :

Փոքր անց, փորձելով մեկնաբանել Մամիկոնեանների ծագման աւան-
դությունը ներկայացնող Խորենացու Հայոց Պատմութեան ճեթէ՝ Ուստի
Եւ Զիարդ Ազգ Մամիկոնէից՝ գլուխը, Մաթեոսեանը գրում է. «Նշուած
գլխի տեղեկությունը կարելի է մեկնաբանել երկու տեսանկյունից. - 1. Կամ
անհրաժեշտ էր հիմնաւորել Մամիկոնեանների արքայական ծագումը» (էջ
101): Եւ նա վերջինս համեմատում է Բուզանդի տեղեկությունների հետ:
Սակայն, ի՞նչ է Բուզանդը՝ այո՛, ապա Խորենացին Մամիկոնեաններին վե-
րագրում է ո՛չ թէ արքայական, այլ առաջնակարգ իշխանական ծագում՝
նրանց նախնուն անուանելով ճենաց թագաւորի ղեկավարողին, «մեծ նա-
խարար»¹⁰⁹ : Հարկ է նշել, որ այդ տարբերությունը նաեւ յատուկ ընդդո-
ւուել է Թումանովի կողմից¹¹⁰ : Ապա, շարունակելով մեկնաբանությունը,
Մաթեոսեանը գրում է. «2. Հնարաւոր է, որ Մամիկոնեան-խաղընակեան
տոհմի որեւէ ներկայացուցիչ Հայաստանից անցել է Զենաստան, իսկ

բաւական ժամանակ անց նրա ազգակիցներ Մամիկն ու Կոնակը եկել են Հայաստան, որը եւ ընկալուել է որպէս «ճենացի» ՎՄամիկին ժամանում Հայոց երկիր» (էջ 101): Մամիկոնեանների շրջապատյոյ մասին նման անհաւանական կռահումով էլ Հեղինակն այստեղ այնուամենայնիւ փորձում է արդարացնել աւանդութիւնը:

Ապա, ըստ Մաթեւոսեանի, Մամիկոնեաններն իրենց Հանրաճանաչ այս ազգանունը «կրել են միայն սկսած Դ. դ. առաջին քառորդից» Ազգանունան փոփոխումը տեղի է ունեցել ի պատիւ Տրդատ Գ. Արշակունի թագաւորին ժամանակակից Մամիկոնեան տոհմի նահապետի, որին պատմիչը անուանում է «Ճենագնեայն Մամգոն» (էջ 101-102): Նա գտնում է, որ «Խորենացու ՎՄամգոնը» նոյն սպարապետ Արտաւազդ Մամիկոնեանն է, որին յիշատակում է Ագաթանգեղոսը» (էջ 102)¹¹¹: Ըստ Մաթեւոսեանի, տոհմը անուանակոչուել է Մամիկոնեան 309ից մինչեւ 330, որի ընթացքում էլ, ըստ նրա, տեղի է ունեցել Տարօնի անցումը Ալկունիններից Մամգոնին՝ Համաձայն Խորենացու նկարագրութեան: Ապա նա գրում է. «Ի՞նչ ազգանուն է կրել տոհմը մինչ այդ՝ պէտք է պարզի առաջիկայ ուսումնասիրութիւնը: Մեր կարծիքով այդ ազգանունը եղել է Հաղբակեան (Սաղբակեան)» (էջ 102):

Յաւոք, այս հաստատում եւս տեղ են գտել անհիմն եւ հակասական մտնեցումներ: Օրինակ, տոհմը չէր կարող Մամիկոնեան կոչուել մատնանշուած 309ից յետոյ, քանի որ, ինչպէս պարզորոշ երևում է, Վարքի յունարէն եւ արաբերէն թարգմանութիւններից, մինչ այդ յիշատակուած է Արտաւազդ Մամիկոնեանը, եւ Մամիկոնեան տոհմանունն ընդհանրապէս: 301ին Հայոց մկրտութեան առիթով Տրդատ Գ. թագաւորի կանչին ներկայացած նախարարների թւում հինգերորդը նշուած է ՎՄամիկոնեանների նախարարը՝ սպարապետը, որին էին ենթարկում Հայոց ամբողջ Հեծելազօրն ու Հետեակը եւ միշտ Հայոց թագաւորի Հետ էր լինում: Գրիգոր Լուսաւորչին Կեսարիա ուղեկցողների խումբը ղգլխաւորում էր Արտաւազդը՝ Մամիկոնէից նախարարը, ամբողջ Հայաստանի սպարապետը: Հայաստանում Լուսաւորչի կողմից նորանշանակ եպիսկոպոսներից մէկն ուղարկւում է ըսպարապետական տունը, որը պատկանում էր Մամիկոնեանների տոհմին¹¹²: Բացի այդ, դա հակասում է նաեւ Տիգրան Բ. Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) զօրավար Մանկայոյն¹¹³ Մամիկոնեան լինելու մասին Աղոնցի տեսակէտին, ինչն այս յօդուածում յիշատակում է նաեւ Մաթեւոսեանը: Աղոնցն ՎՄանկայոսն անունը համեմատում է Մամիկի Հետ՝ գտնելով, որ իր տեսակէտի հաստատման դէպքում, «Հարկ կը լինի Մամիկոնեանների քաջարի տոհմի սկզբնաւորումը ետ տանել մինչեւ Տիգրան Մեծի դարաշրջանը»¹¹⁴:

Եթէ ընդունում ենք Մանկայոսի տոհմական պատկանելիութեան մասին համոզիչ այս դրոյթը, ապա այդ անուանածներ եւ նրա նոյնացումը Մամիկի հետ ինքնին ենթադրում են մինչեւ մ.թ. 7- դարը Մամիկոնեան տոհմանուան գոյութիւն:

Խորենացու յիշատակած Մամգունի նոյնացումը սպարապետ Արտաւազդ Մամիկոնեանի հետ եւս ընդունելի չի կարող լինել, քանի որ ըստ Վարդգի յունարէն եւ արաբերէն թարգմանութիւնների եւ, ինչպէս կարելի է դատել Բուզանդի եւ Ժ. դարի հայ մատենագիր Մեսրոպ Երէց Վարդգորեսու տողատակում վերոնշեալ տեղեկութիւններից, Տրդատ Գ. Մեծի ժամանակ սպարապետ է եղել Արտաւազդ Մամիկոնեանը, իսկ, ըստ Խորենացու՝ Արտաւազդ Մանդակունին՝ Ուստի Մամգունին չենք կարող Արտաւազդի հետ նոյնացնել անգամ ըստ Խորենացու Վերջինս նոյնիսկ Մամգունին սպարապետ չի անուանում: Միւս կողմից, Արտաւազդ Մամիկոնեանի մասին յիշատակող որեւէ աղբիւր ակնարկ իսկ չունի նրա Մամգուն կոչուելու, Մամիկոնեան տոհմի անուանադիր լինելու եւ անգամ Տարօնում Սյուլեիների կալուածքին տիրելու մասին, որով հնարաւոր լինէր արդարացնել նման նոյնութիւնը:

Մամգունին պատմականացնելու եւ նրան տոհմի անուանադիր տեսնելու Մաթեոսեանի այս փորձը նաեւ հակասում է իր կողմից յօդուածի սկզբում մէջբերուած Մամգուն անուան՝ Մամ-Գոն (Մամիկ-Կոնակ) զոյգ անուններից իրեն մի անձի անուն ընդունուելու (ինչը յատուկ է ժողովրդական վէպին) մասին ականաւոր հայագէտ Մանուկ Աբեղեանի իրաւացի գնահատականին¹³⁰, ինչ վերաբերում է Տարօնին, Խորենացու նշած ժամանակաշրջանում նրա անցումը Մամիկոնեանների արժանահաւատ չէ¹³⁰:

Իսկ ի՞նչ է ստացւում մէջբերուած վերջին նախադասութիւնից: Վերելում, Մաթեոսեանը նշում էր, որ ձեռագրականները ծագում են Մամիկոնեան տոհմից, նրանց ճիւղերից մէկն են, եւ ԺԲ.-ԺԴ. դդ. կոչուել են ձեռագրակենք (էջ 97): Այժմ էլ, հակասելով իրեն, գրում է, որ Մամիկոնեանները Դ. դարից առաջ կոչուել են ձեռագրական՝ ասել է թէ Մամիկոնեաններն են ձեռագրականների մի ճիւղ: (Մի կողմ ենք թողնում նաեւ այն չփոթը, ըստ որի հեղինակը վերելում գրում էր, թէ Գուշարեան ազգանունան փոփոխումը ձեռագրականի մօտաւորապէս աւարտուել է Դ.-Ծ. դարերի սահմանագլխին, իսկ այժմ էլ կարծիք է յայտնում, որ Դ. դարի առաջին քառորդից առաջ Մամիկոնեաններն արդէն կրում էին ձեռագրական ազգանունը):

Յօդուածում տեղ են գտել նաեւ այլ, առանձին, մեթոքի դրոյթներ, որոնք, սակայն, զանց առնելով, հարկ է անդրադառնալ յօդուածի վերնագրին: Այն դժուար է համարել ճիշտ ընտրուած. Խորենացին ձեռագրական

անուամբ տոհմ չի ճանաչում, որ նրա մասին վկայութիւններ տալ, իսկ Մամիկոնեանների ծագման մասին Հաղորդում է միայն եղած աւանդութիւնը վերջինիս համար Հարկ է խօսել Մամիկոնեանների ծագման աւանդութեան մասին ընդհանրապէս, քանի որ խորհնացուց բացի, եւ նրանից առաջ, այն Հաղորդում են նաեւ այլ աղբիւրներ¹²⁷։ Իսկ եթէ վերնագրում նկատի է առնւում Գուշարի մասին տեղեկութիւնները, ապա խորհնացին նրան այս տոհմերից որեւէ մէկի հետ չի կապում։

Եզրափակելով յօդուածը՝ հեղինակը գրում է. «Ներկայ ուսումնասիրութեամբ կատարւում է առաջին քայլը Մամիկոնեան տոհմի ծագումնաբանութեան նոր լուսարանման ուղղութեամբ։ Համոզուած ենք, որ յետագայ աշխատանքները ի յայտ կը բերեն նոր տուեալներ յօդուած այլ տոհմի բուն Հայկական ծագման» (էջ 102)։

Այս դէպքում եւս հեղինակը չի անդրադարձել վերեւում, տողատակում, ակնարկուած մեր յօդուածին կամ զեկուցումներին, որտեղ մի շարք փաստերի հիման վրայ փորձել ենք ցոյց տալ, որ Մամիկոնեանների ծագման աւանդութիւնն իրականութեանը չի համապատասխանում, եւ որ Մամիկոնեաններն ունեն տեղական Հայկական ծագում։

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍԲ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ՄԵՐ ՏԵՍԱԿԷՏԻ ՇՈՒՐԶ

Թերեւս անկողող չէ այստեղ եւս հպանցիկ, մի քանի բառով նշել Մամիկոնեանների մասին մեր տեսակէտը։

Նախ, Հարկ է միմեանցից տարանջատել Մամիկոնեանների ծագման եւ ձեռնաստանի տեղորոշման խնդիրները, որոնք նոյնացւում են մի շարք հետազոտութիւններում։

Կարելի է նախ պարզել, թէ Մամիկոնեանների աւանդութիւնը որքանով է համապատասխանում իրականութեանը։ Մամիկոնեանների արտաքին տեսքի, տոհմական անձնանունների, օտվորութիւնների, զինանշանի, կայուածքների տեղանունների, աւանդութեան մէջ յիշատակուած ներգաղթի ժամանակի եւ տարրեր անունների, ինչպէս նաեւ Մամիկոնեան տոհմանուան քննութիւնից պարզւում է, որ Մամիկոնեանների աւանդութիւնը իրականութեանը չի համապատասխանում։ Հաշուի առնելով յօդուածի սահմանները՝ դրանց քննութեան ներկայացումն այստեղ զանց կ'առնենք՝ ստորեւ անդրադառնալով միայն զինանշանի խնդրին։

Մի շարք փաստերից պարզ են դառնում նաեւ աւանդութեան առաջացման պատճառները։ Մամիկոնեաններն, ինչպէս մի շարք այլ տոհմեր, իրենց միտումնաւոր վերադրելով օտար բարձր ազնուական ծագում, ձգտել են է՛լ աւելի բարձրացնել իրենց կշիւը, պատիւն ու հեղինակութիւնը։ Հարկաւոր էր ազդեցիկ երեւալ ո՛չ միայն ունեցած դիրքով ու զբա-

ղեցրած պաշտօնով, այլեւ ծագմամբ: Քանի որ միջնադարում ազգութիւնը հիմնականում որոշւում էր ունեցած դաւանանքով, ուստի ազնուական տոհմերն ազատ կերպով իրենց վերադրում էին նաեւ օտար էթնիկական ծագում: Համարուելով խորթ տարր, կարեւորը հնարաւորին չափ պատուարեր եւ նշանաւոր (հայկական կամ ոչ-հայկական) ծագում ունենալն էր, որ գրեթէ պարտադիր պայման էր առաջնակարգ տոհմերի համար: Բարձր ծագում ունենալու անհրաժեշտութիւնը զգացւում էր յատկապէս միւս տոհմերի եւ անգամ առանձին թագաւորների հետ մրցակցութեան եւ առնակատման ժամանակ: Նման ծագում ունենալը տոհմերի համար անհրաժեշտութեան դէպքում ծառայում էր իրրեւ: Հիմք իրենց դիրքը պաշտպանելու կամ յաւակնութիւններն իրականացնելու համար:

Իսկ ձենաստանը հայ միջնադարեան պատկերացումներում հանդէս է գալիս իրրեւ դրախտային մի երկիր՝ մեծ, հզօր, հարուստ, որտեղ ո՛չ որդն է լալիս, ո՛չ ալբին՝ հոգոց հանում: Զենաց երկիրը նկարագրող տարբեր դարերի աղբիւրներն այն պատկերում են որպէս հիւսիս-արեւելեան, քաջատոհմիկ եւ դժխաւոր աշխարհ, որտեղ չգիտեն ակնեղէնների ու մարգարիտների հաշիւը: Այնտեղ հասարակ մարդկանց հասու է այն ամէնը, ինչ էլ այոց եւ այլ ծանօթ ժողովուրդների մօտ թագաւորներն են օգտագործում: Երկիրն առատ է ամէն տեսակ պտուղներով, կենդանիներով, մետաքսով: Այն ամենախաղաղասէր երկիրն է, եւ այնքան հզօր է, որ երբեք ոչ ոքի հպատակ չի եղել: Նման մի երկրից ծագած լինելն արդէն մեծ պատիւ էր համարուելու, եւ Մամիկոնեաններն իրենց սերուած էին համարում այդ հզօր երկրի թագաւորներից կամ առաջնակարգ իշխաններից:

Համեմատութիւնն այլ տոհմերի իրական ծագման եւ դրանց մասին եղած աւանդութիւնների հետ վկայում է, որ միտումնաւոր կերպով ցանկալի ծագում վերագրելը տարածուած երեւոյթ էր: Ազգեցիկ տոհմերի մեծ մասը՝ ներառեալ Բագրատունիները¹¹⁸, Արծրունիները¹¹⁹, Ջաքարեանները¹²⁰ եւն, ունենալով տեղական ծագում, նոյնպէս իրենց վերագրել են համապատասխան օտար, պատուաբեր ծագում: Եւ, ընդհանրապէս, աշխարհում մի շարք ազգերի, տոհմերի եւ նշանաւոր անհատների ծագման մասին միտումնաւոր ստեղծուած աւանդութիւնների բազմաթիւ օրինակներ կան, օրինակ՝ Բիւզանդիայի կայսր, հայկական Մակեդոնական Հարստութեան հիմնադիր Վասիլ Ա.ի (867-886) քաղաքական նորոգումներից ելնելով ստեղծուած աւանդութիւնը նրա հայ Արչակունի թագաւորներից սերուած լինելու մասին¹²¹, կամ Հին աշխարհում յոյների գաղութային քաղաքականութեամբ ստեղծուած աւանդութիւնները հայերի, պարսիկների եւ մարերի նախահայրերի յունական ծագման մասին¹²² եւն:

ինչ վերաբերում է Մամիկոնեան տոհմանուան գոյութեան ժամանակին, մենք առաւել հաւանական ենք համարում տոհմանուան բացատրութիւնից բխող այն մօտեցումը, ըստ որի այն կարող էր գոյութիւն ունենալ Հնադոյն ժամանակներից:

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ԶԻՆԱՆՇԱՆԸ

Հարկ է փոքր ինչ կանգ առնել Մամիկոնեանների զինանշանի խնդրի վրայ, որքանով որ այդ հարցին անդրադարձել է Մաթեոսեանը Հայկական զինանշաններին նուիրուած իր աշխատութեան մէջ: Նա, վկայակոչելով դրամագէտ Խաչատուր Մուշեղեանի յօդուածներից մէկը, գրում է, թէ Հայաստանը Հռոմին ենթարկելու առթիւ Օգոստոս կայսեր մ.թ.ա. Ա. դարում թողարկած տարբեր պատկերներով շքադրամներից մէկի ճիւղերին կայսեր պատկերն է, միւս երեսին կենդանի (գառ) ճանկող արծիւ եւ մակագրութիւն ARMENIA CAPTA (Հալաստանը նուաճուած): Ապա նշելով, որ նոյնատիպ մակագրութիւններով կայսեր թողարկած միւս շքադրամների վրայ պատկերուած են հայոց թագը, դէնքեր՝ Մաթեոսեանն այս շքադրամի մասին գրում է, թէ Լատամարանական է եղրակացնել, որ Հռոմէական դրամի վրայ պատկերուած է նուաճուած երկրի խորհրդանիշը, նրա պետական սիմվոլիկան, այսինքն Արտաշէսեանների զինանշանը: Բայց այդ նշանը լրիւ համընկնում է Մամիկոնեանների զինանշանի յօդուածքի հետ: Նա գտնում է, որ սա պատահական լինել չի կարող եւ այս խնդիրը կարօտ է պարզաբանման¹³⁵:

Այս առնչութեամբ նախ հարկ է նշել, որ արծիւ պատկերուած է Օգոստոսի թողարկած տարբեր դրամների վրայ: Արծիւ էր նաեւ Հռոմէական լեգէոնների ռազմադրօշների ձողերի գլխանշանը: Սակայն արուած դիտարկումն ու բխեցուած հեռուն գնացող եղրայանգումը ճիշտ չեն, քանի որ նկարագրուածի նման շքադրամ պարզապէս չկայ: Մաթեոսեանը արծուի հետ է շփոթել Հռոմէական յաղթանակի թեւաւոր դիցուհուն, թէ եւ Մուշեղեանի իր կողմից վկայակոչուած յօդուածի մէջ գետեղուած պատկերում պարզ երեւում են դիցուհու թեւերը, գլուխը եւն: Ի միջի այլոց հարկ է նաեւ նշել, որ դիցուհին գետին է տապալել ցուլի, ո'չ թէ գառի: Միաժամանակ Մուշեղեանն, իր նկարագրութեան մէջ, գրում է, որ Օգոստոսի շքադրամի միւս երեսին պատկերուած է յաղթանակի թեւաւոր դիցուհին, որը գետին է տապալում ցուլին: ... Պատկերուած ցուլը, որին Հռոմի յաղթութիւնը գետին է տապալում, Հայաստանն էր¹³⁶: Այս նկարագրութիւնը անտեսուել է Մաթեոսեանի կողմից:

Եփոթն աւելի է խորանում - եւ ընթերցողը կարող է դիւրութեամբ թիւրիմացութեան մէջ ընկնել - Մաթեոսեանի գրքում գետեղուած այս դրամի գծանկարի պատճառով: յաղթանակի թեւաւոր դիցուհին վերա-

նկարմամբ ուղղակի վերածուած է արծուի, իսկ պատկերը ներկայացուած է իրբեւ ճշապատանի խորհրդանշիչ հերալդիկ պատկերը Օգոստոս կայսեր դրամի վրա՝¹²⁵։ Ուստի, հարկ է մէջբերել Լոնդոնի Բրիտանական Թանգարանում պահուող այս շքադրամի մէկ ալլառաւել հանգամանակի նկարագրութիւնը՝ Յաղթանակ, ռաւարուած, թեքուած աջ ծնկած է ցուլի մէջքին, որը պառկած է գետին, եւ պատրաստուած է կտրել նրա կոկորդը՝ աջ ձեռքում բռնած դանակով, մակագրուած է «ARMENIA աղեղնաձեւ, վերելում. CAPTA առանձնացուած»¹²⁶։ Այս շքադրամի մէկ ալլառաւել երեսին երեսին Օգոստոսի պատկերն է, երկրորդին՝ միեւնոյն մակագրութեամբ, յաղթանակի թեւաւոր աստուածուհին կանգնած է գետին եւ իրեն է ենթարկում պառկած ցուլին՝ նրա եղջիւրներից բռնած¹²⁷։

Նոյն դրքում, խօսելով Մամիկոնեանների գինանշանի ծագման մասին՝ Մաթեոսեանը նշում է, որ այն ունի տեղական, հայկական ծագում։ Միանգամայն ճիշտ այս դրոյքը, սակայն, Հեղինակի կողմից Հիմնաւորուած է։ Նա միայն մատնանշում է Սիսիանում գտնուած մ.թ. Ա. դարի երկու արծաթեայ մեդալէոններ, որոնց վրայ պատկերուած են կենդանի ճանկած արծիւներ։ Միաժամանակ, ինչպէս նշել ենք, նա Համոգմունք է յայտնում, որ գինանշանի արծիւը նախապէս եղել է փետուրների մանեակը բացած արու խաղընակ¹²⁸։

Հարցն անշուշտ կարելի է, յատկապէս եթէ նկատել ունենանք, որ որոշ Հետազոտողներ Մամիկոնեանների օտար ծագումը Հիմնաւորելու համար իրբեւ փաստարկ բերում են նաեւ նրանց գինանշանը, որը Համարում են օտար ծագման¹²⁹։

Սակայն, չնայած արծուապատկեր նշանների տարածուածութեանն ալլառաւելների մէջ եւս, Մամիկոնեանների գինանշանը, մեր կարծիքով, Հիմնովին բացատրում է տեղական Հիմքով։ Արու արծիւը՝ վարուժանը, Համարում էր նախաքրիստոնէական Վահագն աստծոյ թուռն եւ խորհրդանշիչ։ Վահագնը Հայկական Հեթանոսական պանթէոնում շանթի, ռազմի, հերոսութեան ու քաջութեան աստուածն էր, որով առաւել տրամաբանուած է դառնում նրա խորհրդանշիչ կիրառումը Մամիկոնեանների կողմից՝ իրբեւ տոհմիկ զօրահրամանատարների իսկ որ Մամիկոնեանների նշանը ո՛չ միայն պարզապէս արծիւն էր, այլեւ Հենց վարուժանը՝ յայտնի է Բուզանդից, որը Մամիկոնեաններին բնութագրում է ռազմազգիք ազանադրօք արծուէնշանք վարժանականիչք¹³⁰։

Մամիկոնեաններն ալլառաւել մարտի էին դուրս գալիս ռազմի աստծոյ զօրակցութեանն ապաւինելով։ Գոյութիւն ունէր այն Հաւատը, որ աստուածներն իրենք եւս մարտնչում են թշնամու դէմ։ Պատմիչ Յովհան

Մամիկոնեանի մօտ նշուում է, թէ զգիտեմք զգաւորութիւն նոցա, զի ընդ թշնամիս պաշտաւնէից ինքեանք մարտնչին³⁰¹, Ըստ Հին Հայոց Հեթանոսական Հաւատի, Հերոսութիւն սահմանւում էր Վաճագնի շնորհիւ։ Նրանից էին քաջութիւն ակնկալում։ Ազաթանգեղոսը նշում է. «քաջութիւն Հասցէ ձեզ ի քաջէն Վաճագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս»³⁰²։ Յետագայում արդէն արծուի նշանը Մամիկոնեանների մօտ պաշպանուեց իրրեւ քաջութեան, Հզօրութեան խորհրդանիշ։

Ի դէպ աւելի վաղ՝ Արարատեան Թագաւորութիւնում (Թ.-է. դարեր մ.թ.ա.) եւս արծուի նշանը կապւում էր ռազմի հետ։ Արծիւը Սարգի դիցուելու գաղափարանշանն էր, իսկ Սարգին եղել է գեղեցկութեան, մարմնական սիրոյ եւ պատերազմի աստուածուհի Արծուի նշանը կապւում էր այս դիցուելու ռազմական գործառութիւն հետ³⁰³։

Այսպիսով, փորձեցինք ցոյց տալ, որ Մաթեւոսեանի քննարկուող յօդուածում, ինչպէս եւ Հարցի առնչութեամբ նրա նախորդ աշխատութիւններում, Մամիկոնեանների ծագման եւ յարակից մի շարք հարցերի, ինչպէս նաեւ Խաղրակեանների ծագման եւ Գուշարից նրանց սերուած ներկայացնելու փորձի վերաբերեալ Հեղինակի կողմից առաջ բերուած ելակէտային դրոյքները եւ արուած Հետեւութիւնները անընդունելի են՝ խաբարուած լինելով, ցաւօք, բազմաթիւ սխալների եւ թիւրիմացութիւնների վրայ։

ՄԱՆՕԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ռաֆայէլ Մաթեւոսեան, Մոսկւայ Խորենացու Վկայութիւնները Մամիկոնեան-Խաղրակեան Տոհմի Մագման Մասին, Հայկազեան Հայագիտական Հանգէս, Կ. ԺԲ. (1900), էջ 91-106։ Աւելորդ կրկնութիւնից խուսափելու նպատակով, այս յօդուածից ստորեւ մէջբերուած հատուածների համար չդում ենք հիմնական տեքստում՝ փակագծերի մէջ։

² J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, Paris, Imp. Royale, 1819, էջ 15-45։

³ Հ. Միքայէլ Վրդ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Ա., Վենէտիկ, 1784, էջ 414-415 եւ Կ. Գ., Վենէտիկ, 1786, ցանկեր, էջ 104։

⁴ Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճինեան, Հնախաւութիւն Աշխարհադարձեան Հայաստանեայց Աշխարհի, Կ. II, Վենէտիկ, 1836, էջ 141։ Ինճինեանը Հարցին անգրադարձել էր գեոեւս 1822/46. տն՝ Նոյն՝ Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենէտիկ, 1822, էջ 91։

⁵ Չամչեանց, Կ. Գ., ցանկեր, էջ 104։

⁶ Nikogaios Adonts, "Nachalnaja istoria Armenii" i Sebeosa v ee otnosheniiakh s trudami Moiseia Khorenskogo i Fausta Vizantiskogo (Արեւսի Մօտ Հայոց Նախնական Պատմութիւնը Մոսկւայ Խորենացու Եւ Փաւստոս Բուզանդի Աշխատութիւնների Հետ Իր Առնչութիւններով), տն՝ Vizantiskii Vremennik [Բիւզանդական Ժամանակագրութիւն], Կ. VIII, Թողարկում 1-2, Մանկա Պետերբուրգ, 1901, էջ 28-29։

⁷ Nikogaios Adonts, *Armenia in epokhu Iustiniana* [Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում], Սրբուան, Սրբուանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1971, էջ 408. Գիրքն առաջին անգամ հրատարակուել է Մ. Գետեքերյուզում, 1908ին: Գրքի հայերէն թարգմանութեան մէջ (Սրբուան, Հայաստան, 1987, էջ 447-448) բնագրի «Ճինաստան-Ձինաստան» փոխարէն նշուած է միայն «Ձինաստան»:

⁸ Նոյն:

⁹ Նոյն. «Ճմաւ»՝ հայերէն թարգմ., էջ 448. Աղոնցի յայտնած այս տեսակէտը, որ երբեմն պատմադասութեան մէջ ոչ այնքան ճիշտ է ընկալուել, մեր կարծիքով, միանշանակ յայտն է ընկալել եւ մեկնադրանել, որինակ, կովկասագէտ Կիրիլ Թումանովը (տե՛ս ստորեւ՝ ծան. 22):

¹⁰ Հ. Ներսիս Անդրիկեան, *Բիւզանդի Մամիկոնեանները*, Վենետիկ, 1904, էջ 10:

¹¹ Նոյն, էջ 10-11:

¹² Փառաստոյ Բուզանդացոյ Գառմուքիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Գառկանեանի, թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ստ. Մալխասեանի, Սրբուան, Սրբուանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1987, էջ 232: Անդրիկեանի եղբակցութեան անընդունելութիւնը, ինչպէս նաեւ. Մամիկոնեանների ծագման վերաբերեալ մինչ այժմ արտադատուած աւարդեր տեսակէտների ցնեութիւնը մենք ներկայացրել ենք առանձին դեկուցմամբ. տեսակէտները տե՛ս Արմէն Բէշիշեան, «Մամիկոնեանների Մագման ինչպիսիք Հայագիտութեան Մէջ», *Որդառարաց Գիտաշխատողների Միջ Նախադրանքի Զեկուցումների Հիմնադրութեան*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչություն, 2000, էջ 4-6:

¹³ Մամիկոնեանների ծագմանն անցադարձող Կոզեանի աշխատութիւնը հրատարակուել է 1936ին, Ալաշիւնը՝ առաջին անգամ 1908ին, իսկ *Լորանիւնը*՝ առաջին անգամ 1919ին: Մամիկոնեանի վկայակոչուել է Ալաշի աշխատութեան 1928ին, իսկ *Լորանի*՝ 1980ի հրատարակութիւնները, չնչիւղ, որ դրանք վերահրատարակութիւններ են:

¹⁴ K. Aslan, *Études historiques sur le peuple arménien*, nouvelle édition par F. Macler, Paris, 1928, pp. 132-133. Ի դէպ, Ալաշը քիչ անց Մամիկոնեանների մեկնադարձը նշում է նաեւ փոքր ինչ ալլ ձեւակերպմամբ. տե՛ս նոյն, էջ 165:

¹⁵ Հ. Սահակ Վրդ. Կոզեան, *Գամառաբանները «Տեաք» Երաւայ եւ Արշարունեաց*, Վենետիկ, Միքիթարեան Տպարան, 1928, էջ 13-14:

¹⁶ *La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange*, ed. critique par G. Lafontaine, Louvain-La Neuve, 1973.

¹⁷ «Աղաթանգեղոսի Գառմութեան Յունական Նորայայտ Խմբագրութիւնը (Վարք)», թարգմանութիւնը յուսարէն բնագրից՝ Հրաշ Բարթիկեանի, յոսադրան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի, *Հիթաթին*, 1986, թիւ Ը., էջ 28-36, Ը., էջ 48-53, Թ. Ժ., էջ 79-88:

¹⁸ Աղ մասին տեսնել ներքեւում:

¹⁹ Գեորգ Աղաթեան, «Մամիկոնեանների Զրոյքի Հնագոյն Աղբիւրը Հայ Մատենագրութեան Մէջ», *Բանբեր Մատենադարանի*, 7 (1904), էջ 237-259. «Ճմաւ» նոյն, «Աղբիւրի Գառմութիւնը եւ Անտուրի Անգեղուտը», Սրբուան, Հայկ. ՍՍՏ ԳԱ Հրատարակչություն, 1986, էջ 73-95:

²⁰ Բուզանդ, էջ 306:

²¹ Տե՛ս Աղաթեան, «Մամիկոնեանների Զրոյքի Հնագոյն Աղբիւրը», էջ 249, 250:

²² Cyril Toumanoff, «The Mamikonids and the Liparitids», *Armenica: Mélanges d'études arméniennes*, Venice, 1969, pp. 132-133: Մամիկոնեանի կողմից մատնանշուած էջ 125-128ում Թումանովը հիմնականում ներկայացնում է Մամիկոնեանների ծագման մասին աւանդութիւնը եւ ո՛չ թէ իր տեսակէտը:

²⁹ Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1963, pp. 209-212.

³⁰ Ռաջասուր Վէժման, «Մամիկոնեանց Նախահայրենիքը», *Բանբեր Հայաստանի Արքեպիսկոպի*, Թիւ 3 (18), 1998, էջ 203: Հարկ է նկատել, որ Վէժմանը մի կողմից փորձում է մերժել Ճենաստանի նոյնացումը Զինաստանի հետ, այն Բաղարիւսի համարելով, բայց միւս կողմից նշում է, որ չին ժողովրդի անունը նմ էր. տե՛ս՝ նոյն, էջ 201-204:

³¹ Աղբրիկեան, էջ 7-17. Հ. Կարապետ Վրդ. Տէր-Մանական, «Վաղարշ Ծ. Գարնիկաց Թաղաւորը Նախահայր Մամիկոնեանց», *Բաղմովէյ*, Թիւ 9, Սեպտեմբեր 1908, էջ 390-397. Մամիկոնեաններին իրանական ծագում են վերագրում նաեւ Մ. Անանիկեան, «Մ. Գրիգոր Ծ. Մամիկոնեանները», *Բանասէր*, 1904, էջ 241-242. Հ. Յարութիւն Ասատուրեան, *Քաղաքական Վերաբերութիւններ Հեղ Մէջ Հայաստանի Ծ. Հոգեմայ 1904-ն Է. Բ. Մինչեւ 438 Յ. Բ.*, Վենետիկ, 1912, էջ 182-183, եւն.:

³² Արմէն Քէշիշեան, «Մամիկոնեանների Մագման Ամելուղ Որոշ Հարցեր», *Որիստասարց Գիտաշխատողների Զորք Նասալբանի Զեկուցումների Հիմնադրոյթներ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1997, էջ 4-5. Նոյն, «Մամիկոնեանների Մագման Աւանդութիւնը Եւ Պատմական Իրականութիւնը», *Հայոց Պատմութեան Հարցեր. Որիստասարց Գիտաշխատողների Յաջուածների ժողովածու*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1997, էջ 7-20. Նոյն, «Մամիկոնեանների Մագման Աւանդութեան Առաջաման Պատճառները», *Որիստասարց Գիտաշխատողների Զորք Նասալբանի Զեկուցումների Հիմնադրոյթներ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1999, էջ 7-8:

³³ Ստեփաննոսի Միսեկաց Օպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Միսեկան (այսուհետեւ՝ *Օրբելեան*), ի յոր ընծայեաց Սիրաթէ Էմին, Մոսկուա, Տպարան Լազարեան Զեմարանի Արեւելեան Լեզուաց, 1861, էջ 215, 231, 236:

³⁴ Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, *Հայրական Զինանշաններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1994, էջ 65:

³⁵ Օրբելեան, էջ 371, 376, 377. Հմմտ.՝ Ստեփանոս Օրբելեան, *Միսեկի Պատմութիւն*, Թարգմանութիւնը, Ներածութիւնը եւ ծանոթագրութիւնները Ա. Ա. Աբրահամեանի, Երևան, «Մովսեսական Գրող», 1988, էջ 482 (ծան. 838), 485 (ծան. 806), 486 (ծան. 922): Տե՛ս նաեւ՝ Թաղեւու Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի Ծ. Յարակից Երկրների Տեղանունների Բառարան*, հ. Ա., Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1986, էջ 723 եւ հ. Դ., Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1998, էջ 28, 804: Բոլորաբարի համար, նաեւ տե՛ս՝ Գրիգոր Գրիգորեան, «Պատմական Միւսերի Մի Եւրոպ Գիւղերի Տեղագրութեան Հարցի Եուրջը», *Պատմա-Վանասիրական Հանդէս*, Թիւ 4 (36), 1986, էջ 239: Այս Բոլորաբարը լռելաց է չիտիմել Վալայց Զորի Բոլորաբարի կամ Բոլորածորի հետ, որոնց հետ համեմատում է Մաթեոսեանը. տե՛ս՝ Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, «Պոռնեան Զեկուցական Տոմար Մագմանարանութիւնը», *Հարբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, Թիւ 11 (627), Նոյեմբեր, 1986, էջ 65, ծան. 7:

³⁶ Հայերէն Զեկուցորդի Յիշատակարաններ, ԺԶ. Դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթեոսեան, Երևան, Հայկական ՍՄՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 182:

³⁷ Օրբելեան Վանն Վարդանայ Ծ. Հայոց Պատմութեան, ի յոր անեւս թաղապատութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ծ. Տէր-Մինասեան, Երևան, Հայկական ՍՄՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1987, էջ 120:

³⁸ Ժ. Դարբ Հայերէն Զեկուցորդի Յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Պաշիկեան, Երևան, Հայկական ՍՄՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 247:

³⁹ Մաթեոսեան, «Պոռնեան», էջ 60:

³⁴ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, քննական բնագրերը եւ ներածութիւնը Վարդապետացիների, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 112; Կիրակոս Գանձակցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1961, էջ 187; Օրբելեան, էջ 48 եւն.:

³⁵ Օղիւն, էջ 122.

³⁶ Հայերէն Զեռագրերի Յիշատակարաններ, ԺԳ. Դար, էջ 182.

³⁷ Դիւան Հայ Լիւմպուրցեան, Հ. Ե., Կազմից Սեդրակ Բարխուդարեան, Երեւան, 1982, էջ 33. Լեմա՝ Հայաստանի Եւ Յարակից Երկրանները Տեղանունների Բառարան, Հ. Գ., Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1901, էջ 378.

³⁸ Լեմա՝ «Պոռտիանները ոչ թէ առանձին ֆէոդալական տոհմ էին, այլ սերել են Մամիկոնեանների Տաշիրի տոհմանիցից: Առանձնացումը տեղի է ունեցել XII դ. վերջում»։ «մե՛ս՝ Մամիկոնեան, Պոռտիանների Տոհմական շինանշանը Եւ Նրա Պատմադպրութեան Կանգնուածութիւնը», Պատմա-Բանասիրական Հանգչե, թիւ 2 (126), 1980, էջ 117. Նույն թղթաւոր 129րդ էջում Մամիկոնեանը մի անգամ եւս նշում է, որ այդ առանձնացումից առաջ եկաւ Փէոդալական նոր իշխանութիւն եւ ազգանունը: Սա հակասում է Դէնն Պաղարկեանի մասին մեր ունեցած տեղեկութեանը, ըստ որի Պաղարկեան ձեւը վկայուման է արդէն ժ.Ա. դարի առաջին կէսին: Միւս կողմից, սա հակասում է Նաեւ Բակին Պաղարկեանների նախաւոր դիտելուն, ինչը Մամիկոնեանը պաշտպանում է իր աւելի վաղ յղուածում եւս: «մե՛ս՝ Մամիկոնեան, Պոռտիան», էջ 98: Այս դէպքում պէտք է ընդունենք, որ Բակը իրականում Պաղարկեանների նախաւորը չի եղել: Եւ իրոք, խոսելով այս մասին եղած միակ աղբիւրի՝ Լանինու յիշատակարանի մասին, Հետազոտողները նշում են, որ Պաղարկեանների ծագման աւանդութեան կապը Բակ իշխանի հետ կարող էր կազմուել Բակ եւ Պաղարկ աւանդների նմանութիւնից: «մե՛ս՝ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, Պաղարկեանք Կամ Պոռտիանք Հայոց Պատմութեան Մէջ, Բ. Հրատարակչութիւն, Ամբիրիս, 1980, էջ 14; Տ. Սահակեան, Սկիզբը XIII-XV Դարերում, Երեւան, Պաշտօնը Արդիանի Անուան Հայր. Պետ. Մանկավարժական Ինստիտուտ, 1973, էջ 15: Բակի Հետ Պաղարկեանների կապը լուրջ չի ընդունում Նաեւ. անուանի լեզուարան Հրայեայ Անուանը: «մե՛ս՝ Հրայեայ Անուան», Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հ. Ա., Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1962, էջ 387.

³⁹ Մամիկոնեան, Պոռտիան, էջ 97.

⁴⁰ Յովսէփեան, Պաղարկեանք, էջ 37, 40, 300, 302, 304.

⁴¹ Այս դէպքում նոր խնատ կարող է ձեռք բերել Կուշի յիշատակարանի բարդեան Վարդանանց արտայայտութիւնը, որտեղ կարող է արտայայտուած լինել ո՛չ թէ, կամ ո՛չ միայն, տոհմի նախաւոր համարուած Բակի Վարդանանց իշխաններից մէկը լինելու Հանգամանքը, այլեւ Պաղարկեանների մայրական գծով Մամիկոնեան լինելը Օրբեանի, Բոռնիկեանների, Կանյաթորքի Մամիկոնեան լինելով Հանգեան, իրենց Նաեւ. անուանում էին Արշակունի՝ մայրական գծով Պաշտօններից սերուած լինելուց երեկոյ, իսկ վերջիններս՝ իրենց Լուսաւորիցի սերունդ համարելու Հետ մէկտեղ, անուանում էին Նաեւ. Արշակունի Զաքարեանները՝ մայրական գծով սերուած լինելով Արծրունիներից, առանձին դէպքերում իրենց այլ ծագումներ վերագրելու շարքում Նաեւ. անուանում էին Արծրունի՝ արծաթուկով քաղաքական փոփոխութիւններին: Նման երեւում կար Նաեւ. Հին դարերում: Հարկ է նշել, որ տոհմին իրենց յաճախ սերուած էին ներկայացնում որեւէ այլ նշանաւոր տեղի Նաեւ. այն դէպքում, երբ չկար իրական որեւէ ազգակցութիւն: Յատկանշական է մանաւանդ այն, որ բարդեան Վարդանանց անուանումը Պաղարկեաններին արուած է բաւական ուշ, երբ այս տոհմն արդէն Հռչակուել էր իր

քաղցրությանը, Համեմատության համար նշենք, որ ժԹ. դարում Ռուսաստանի Ներքալյա Ա. ցարին ձեռնում «Գաղազանագիրք» կոչվող մի փաստաթղթում էլ, իրեն Քաղաքականների Ժողովի Համարող Հեղինակը Քաղաքականներին ներկայացնում է իբրև Արշակունիներից սերունդ. տե՛ս՝ Աշոտ Յովհաննիսյան, *Դրուսագետ Հայ Ազատագրական Մարզ Փաստաթղթան*, Հ. II, Երևան, ՀՍՄԻ ԳԱ Հրատարակչություն, 1989, էջ 599: Այժմ, սոյն փկալության հիմք հանդիսացող ձեռագիրը Երևանի Մայրոտցյան Մատենադարանի Մանրանների արխիվից փոխանցված է ձեռագրատուն. տե՛ս՝ ձեռագիր Հ. 3706:

⁶³ Iosif Orbeli, *Izbrannie trudi* [Ընտիր Երկեր], Հ. I, Մոսկուա, ԽՍՀՄ ԳԱ Հրատարակչություն, 1988, էջ 121-124: Ուշագրավ է, որ Արծրունիների ուսանում եղել են նաև Երանց արծուի հետ կապող աւանդություններ. տե՛ս՝ Մովսէս Խորենացի, *Պատմության Հայոց*, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Արեղեանի և Ս. Յարութիւնյանի. նմանաւնություն, լրացումներ Ա. Բ. Սարգսյանի, Երևան, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, էջ 111. Հմմտ.՝ *Թովմարի Հրդ. Արծրունայ Պատմության Տանն Արծրունաց, Ղուկասեան Մատենադարան, Թիֆլիս, Տ. Գ. Աղանեան*, 1917, էջ 83:

⁶⁴ Ա. Եանազարեան, *Վարձածանների Իշխանությունը*, Երևան, «Հայաստան», 1990, էջ 167-168: Այստեղ արժիւր նաեւ էլ է դիտարկել զաւլ կամ յովազ. տե՛ս՝ Լ. Բարսաղեան, «Խորանալատի Զարտարապետական Համալիրը, Հարեւոյ Հասարակական Գիտությունների, Բն. 4 (502), Ապրիլ 1989, էջ 68-71: Զանգրադառնալով Եանազարեանի կարծիքին, Մաթեոսեանը սա համարել է Քաղաքականների զինանշանը, տե՛ս՝ Մաթեոսեան, *Հաթափան Ջինաշաններ*, էջ 62 և նկ. 31, որն է դէպ նաև հակասում է իր այն տեսակէտին, որ Քաղաքականների զինանշանը շատերու էլ XIII դ. երկրորդ կէսին, երբ այդ տունը արդէն մեծ ազդեցություն ունէր երկրում, տե՛ս՝ Մաթեոսեան, «Պոռնանների Տոմարական Ջինաշանը», էջ 121: Այս վերջին գրողը հակասում է նաև Հեղինակի այն կարծիքին, որ 1041ին, Վայոց ձորում, այսինքն՝ մինչև ժԳ. դարում Քաղաքականների այստեղ հաստատուելը, Վարդիկ Հանաւոր կողմից կառուցված Յախաց Բար վանքի եկեղեցու նակատի նանկող արծուաքանդակը ևս Քաղաքականների զինանշանն է, տե՛ս՝ Մաթեոսեան, *Հաթափան Ջինաշաններ*, էջ 65-68: Մաթեոսեանը ենթադրում է, որ այս վանքը նույնպէս կառուցել են Քաղաքականները՝ Դէկեր կամ Երա ազգակիցները, ինչպէս վանքի արձանագրություններում ևս նրա կառուցումը նկարագրող պատմիչ Մսերիսեան Օրբելիանի ձեռք, կամ ալլուր, այդ մասին որեւէ յիշատակութեան քաղաքականութեանը և ժԳ. դարում վանքը Օրբելիաններին պատկանելու փաստին:

⁶⁵ Մսերիսեան Մնացականեան, *Հաթափան Այսպրիկի Պատմորաքանդակը IX-XIV Դարերում*, Երևան, ՀՍՀՄ ԳԱ Հրատարակչություն, 1976, էջ 12-22:

⁶⁶ Նոյն, էջ 18; Բարկէն Առաքելեան, *Հաթափան Պատմորաքանդակները IV-VII Դարերում*, Երևան, ՀՍՄԻ ԳԱ Հրատարակչություն, 1969, էջ 85:

⁶⁷ Մնացականեան, *Հաթափան Այսպրիկի Պատմորաքանդակները*, էջ 18:

⁶⁸ Նոյն, էջ 118, 122; Մուրադ Հասրաբեան, *Հաթափան Ճարտարապետութեան Առաջին Դարերը*, Երևան, ՀՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1992, էջ 38: Գանձասարի Ս. Յովհաննիս Միտրդի եկեղեցու ներքում տակալ է մէկ այլ արծուաքանդակ, որն աւետարանիչ խորհրդանշել է՝ միւս երեք աւետարանիչների խորհրդանշանների շարքում. տե՛ս՝ նոյն, էջ 34:

⁶⁹ Ազգամ Արմաշեան, *Նախկին Երեւանի Յուշարձանները Ու Պատմորաքանդակները*, Երևան, «Հայաստան», 1987, էջ 71, 238; նոյն, *Նախկին Երեւանի Յուշարձանաց, Երևան, «Անահիտ», 1990, էջ 185:*

⁷⁰ Յովսէփեան, *Քաղաքականներ*, էջ 94:

⁷¹ Արմաշեան, *Նախկին Երեւան*, էջ 34:

- ¹¹ Հիկտոր Գեորգիանց, *Նեփ-Աղսարանի Փամբուսարարագետական Յուշարձանները*, Երևան, «Հայաստան», 1988, նկ. 16:
- ¹² Կարա Ղաֆաղարեան, *Ծովանախանքը Եւ Նրա Արձանագրութիւնները*, Երևան, ՀՍՄՄ-ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1948, էջ 19-21:
- ¹³ Ստեփան Մնացականեան, *Աղթամար*, Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 90-91:
- ¹⁴ Գարեգին Ծովսէփեան, *Նեփերը Եւ Ուսումնասիրութիւնները Հայ Արուստի Փամբուսան, Հ. Ա.*, Երևան, Հայկական ՍՄՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 78:
- ¹⁵ Նոյն:
- ¹⁶ Ծովսէփեան, *Քաղաքականք*, էջ 92:
- ¹⁷ Մինաս Համթիցի, *Աղսարանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ*, 1870, էջ 72: Հարկ է նշել, որ տարբեր տոմսերում առկայ արժուագատեր զինանշաններն միմեանցից տարբերում էին յորինուած ջով, առանձին մանրամասնութիւններով, զուցէ նաեւ ճանկուած կենդանու տարբերութեամբ եււ. որոնց սակայն զնուս յստակ քաղաքացուած չեն Եւ թանի որ Մաթեւոսեանն անդրադառնում է նաեւ մանրանկարների, պէտք է նշել, որ մի շարք ձեռագրերի մանրանկարներում առկայ էւ- ոչ միայն իրեն աւետարանիչի խաչը-զանիչ, նաեւ արծիւ, այլ թուս՝ նաեւ եղկու միմեանց միացուած արծիւներ, ինչպէս, օրինակ, 1088ին գրուած Օրթոքսիլիապի աւետարանում, եւ երկզխանի արծիւ, օրինակ՝ Ծովան Սրգեկացու Աստուածաշնչում. տնւ՝ Ծովսէփեան, *Նեփերը*, Հ. Ա., էջ 79:
- ¹⁸ Հմմտւ՝ Մաթեւոսեան, «Պառչեաններին Տոմական Ջինանշանը», էջ 117-120; Նոյն, *Հայրափան Ջինանշանները*, էջ 58:
- ¹⁹ Տնւ՝ Գ. Շարիկեան, *Հայր. Փամբուսեան Քաղաքները ինքը*, Երևան, «Հայաստան», 1988, էջ 40:
- ²⁰ Մաթեւոսեան, *Հայրափան Ջինանշանները*, նկ. 50:
- ²¹ Նոյն, էջ 60 եւ նկ. 58. Հմմտւ. Նոյն, «Պառչեաններին Տոմական Ջինանշանը», էջ 120:
- ²² Տնւ՝ Մալտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. Հ. 2743 (Թարգմանեաց Աւետարան, ԺԳ. դ.), Թ. 115ա; ձեռ. Հ. 318 (ԺԳ-ԺԴ. դարեր), Թ. 83բ եւ 84ա; ձեռ. Հ. 4906 (Փոքր Ուսմ, 1331 թ.), Թ. 88ա; ձեռ. Հ. 2829 (1333 թ.), Թ. 4ա; ձեռ. Հ. 7736 (Մուղնի Աւետարան, ԺԱ. դար), Թ. 128ա: Մաթեւոսեանը Մարկոսի աւետարանի այս անուանաթերթի տախտիկը եււ- որոնք, ի զէպ, խորանից դատ, առկայ են նաեւ սկզբնատառում, - Համարում է Հե-րաբղիկ պատկեր. տնւ՝ Մաթեւոսեան, *Հայրափան Ջինանշանները*, էջ 25-26 եւ նկ. 11ա; Մալտոցեան Մատենադարան, ձեռ. Հ. 6288, Թ. 113ա; Վենետիկի Միքիթարեան մատենադարան, ձեռ. Հ. 888/158 (ԺԱ. դ.); Վաշինգթոնի Ֆրէր Արուստի Փատկերաբար, ձեռ. Հ. 50-3 (ԺԲ. դ.), Թ. 78ա; Ջիկագոյի Համալսարանի Մատենադարան, ձեռ. Հ. 949 (ԺԳ. դ.), Թ. 84բ, եււ:
- ²³ Օրինակ՝ Արենիի եկեղեցում, Գանձասարում, Ամաղուի Նորափանքում, Մուղնիում եկեղեցու գմբէթի վրայ դրոշմ, եււ:
- ²⁴ Օրինակ՝ Բարձրաբերդի Աւետարանի (ԺԳ. դ.) կազմի վրայ, տնւ՝ Ծովսէփեան, *Նեփերը*, Հ. Բ., էջ 282 եւ պատկ. 118; Սեբաստիայի Ս. Նշանի Աւետարանի (ԺԷ. դ.) կազմի վրայ, տնւ՝ Նոյն, Հ. Ա., էջ 186 եւ պատկ. 34, եււ:
- ²⁵ Բաղդատ Ուլուքբեան, *Քաղեկի Իշխանութիւնը X-XVI դդ.*, Երևան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1975, էջ 85-96, 123, 130; Անտ Արաւանեան, *Գլաճորի Համալսարանը*, Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 15: Քաղեկեանների՝ Քաղեկի Բաղաւորացիցի սերունդ լինելը Հաւանական է Համարում նաեւ Ծովանիա-եանը՝ Դրոսդեանը, Հ. Ո., էջ 590: Ըստ Ուլուքբեանի յետագայ ուսումնասիրութիւնն-րի՝ Քաղեկեան տոմը լսերից է Արցախի Առանշախիկներին Տոմը սկզբնաւորող

[illegible]

⁶⁰ Օրրնակ, Վերա Գուստա Խաչմանյեցի էին, յերեւելի ազգէ, Հաստով քրիստոնեայք, ուղղափառք եւ ազգաւ Հայք, տն՝ Գանձանիցի, էջ 208: Օրրերեանը եւս միայն Նշում է, որ Խաչմանյեանները Վախճանիցի էին, տն՝ Օրրերեան, էջ 258, 261:

⁷⁰ Уфафкып Уфафкындыгыт, Формалар-Факел Лурпыг, Уфулганым, 1890, 69 бб.

¹⁰ *ibid.*, 49-68.

¹⁰⁰ Հովհան. Կարգանիկյան առաքանքի, էջ 172.

⁷⁰ Երվանդի փեսան, Քաղաքապետանք, էջ 305:

⁷¹ Մամբեղոսեան, Հայրապետեան Զինանշանները, էջ 58. ՀժժՄՄ՝ Նոյն, Վրդուհեանք, էջ 58.

⁷⁹ Օրոշված է 9 354-358 նկարազարդում է Դիմելի հետ տեղի ունեցած ամբողջ մի զննարկ:

¹² G. Ezov, *Snosheniia Petra Velikogo s armianskim narodom: dokumenty* [Պետրոս Մեծի Ցարաբնութաբանները Հայ ժողովրդի հետ. Փաստաթղթեր], Մանկ. գեղարվեստ, 1898, էջ 3, 6, 8, 9, 12, 13, 17, 21, 23, 26, 27, 62, 66, 70, 155, 162, 190, 202, 204, 205, 208, 210. Հմմտ. երև. նր. էջ LXXV].

⁷⁴ Բովսեփեան, *Քաղաքականք*, էջ 142, 143.

75 *ibid.* 140.

¹⁰ *Id.*, 49 133.

77 2.000000 1.000000

⁷⁸ Հ. Ծակովրտս Վրդ. Տաշեան, Ուսումնադիտութիւնք Ստոյն-Կաշիպիննայ, Վարուց Ազեք-տանդոյքի, Վիեննայ, Միտիթարեան Տպարան, 1882, էջ 90.

Յովսէփեան, Քաղաքականք, էջ 127; ԼՍ. Դարի Հայերէն Զեռագրերի Յիշատակարան-
ներ, մասն Գ (1481-1800 թթ.), կազմից Լեւոն Քաջիկեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրա-
տարակալութիւն, 1987, էջ 194:

¹⁰ ԸՎ. Դարբի Հայերէնէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, մասն Բ (1451-1490 թթ.), կազմեց Լ. Խաչիկեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1968, էջ 376.

¹⁰ ժ. Դարբի Հայրիկի Զեռացիների Յոթասանկարանները, էջ 281.

Opuntia, t. 9 338.

¹⁰ Յովսէփեան, *Զեփեյր*, 4. Ա., էջ 249.

⁵⁴ Ֆ. Դադեկի Հաթիբեյն Զեռապետի Յիշատակագրանները, մասն Բ, էջ 595-599:

Հ. Նուսնյ Հրդ. Արշակուն, Արարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 343, 344, 350; Եռն, Միսակուն, Վենետիկ, 1893, էջ 120, 124, 479; Մաղաքիս Արշակունիպոս Օրմանան, Արարատուն: Հայ Օրհնոյն, Անգղոյն Միկոյն Միկոյն Միկ Օրհնոյն Յարակի Արարուն Քարապետուն, Մասն Բ., Կոստանդնուպոլիս, Հրատարակութիւն Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսի, 1914, սին. 1726 եւ յս. Կարապետ Սարկունիս [Տէր-Միկոյն], Երկրն Հայ Միկոյնիս Մարն. Գրական, 1914, էջ 35, 41-43, 70.

¹⁰ Գրախոսակների կողման է գրքի վերջում. Կոմս' Յոզեֆինան, *Պատասխանք*, էջ 402-403:

¹⁰¹ Ռաֆայել: Մարմնավարական, հիմնական: նրան, հիմնականներին հոգեմետական քննականները:

- ¹⁰⁰ Արամ Ղանալանյան, *Առաջագաղտում*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1980, էջ 203, 214, 288-290; Հայ Ժողովրդական Հեղափոխություն, Կ. Մ., Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ազգային Հրատարակչություն, 1987, էջ 478, 490:
- ¹⁰¹ Մ. Բ. Անալյան, *Պաշտոնի փոխանցում* XIII-XIV դդ., Երևան, ՀԱՍՏ ԳԱ Հրատարակչություն, 1968, էջ 181-182:
- ¹⁰² Հայաստանի Ծ. Թորոկից Երբանների Տեղանունների Բառարան, Կ. Դ., էջ 381:
- ¹⁰³ Արտեղ Մամեկոսյանը, Հակոբյանի մի շարք խորհնացողների, Պատմաբան տեղեկություններն այս հարցերում ընկալում է բավարարիչ: Գուշարին միանշանակ համարելով պատմական անձնա չի քննարկում Գուշարի էությունը լինելու տարրերակը, եւ ցոյց տալով նրա Հայկի չորրորդ տերունի լինելը, նրան ներկայացնում է Տրդատ Ա-ի (որով միանշանակ փոխարինում է Քորենացու Վաղարշակին՝ զբաղեցնելով իսկ սամանափակելով վերջինիս ընդգրկումը կերպար լինելով) ժամանակակից, այսինքն՝ մ.թ. Ա. դարում ապրած Այալիանով, խոստ կրճատում է նաեւ Հայկի առաջին զարարչանի վաղեմությունը:
- ¹⁰⁴ Եղանակ տեղեկությունը նշում է արգելիչ ձևով՝ հղում կամ ճեղք եւ նրա յաղթանարան եղանակը, տե՛ս՝ Ամասիա Մաշտոցի, *Ժամանակակից Հայերենի Հնչյունաբանություն*, Երևան, ՀԱՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1968, էջ 81: Ի զեպ, Մամեկոսյանի բերած օրինակներից արտաբերման եղանակին վերաբերում է միայն զ-ը զոյգը: տե՛ս՝ նախ, էջ 86: Արտաբերման տեղ տեղեկությունը նշում են լեզուի առջին, միջին եւ վերջին մասերը, ինչպէս նաեւ բերանի այն մասը, որտեղ տեղեկություն է պատկերված: Թէ լեզուն ինչպէս է մասնակցում հնչյունի արտաբերմանը՝ լսուր ուղղահայնաց ծաղցով, առջին տափակ մասով, յետ կլորացած ծաղցով եւ այլն, տե՛ս՝ նախ, էջ 86:
- ¹⁰⁵ Դա հաստատու է նաեւ Մաշտոցի զգրի խմբագիր, լեզուաբան Ռոբերտ Թոմարտանյանը:
- ¹⁰⁶ Քորենացի, էջ 217: Այսպէս տե՛ս զիշարում է նաեւ այլ աղբյուրներում:
- ¹⁰⁷ Գահամակի ընդարձակ տարրերակը, որտեղ լիշատակում է Մաղբանք տե՛ս, զրուած է Ժ. դարում եւ անհարկի աղետալան լինելով՝ չի արտացոլում Դ-Ե. դարերի իրական պատկերը Աղոնը ցոյց է առել, որ այդ փաստաթուղթը՝ այսպէս կոչում կերէ Գահամակը, իրեն զիտական եղանակներով իրեն չի կարող հանդիսանալ, եւ թէ հիմնական Գահամակից եւ Զորանամակից յանդիս, այնտեղ առկայ լրացուցիչ տե՛ս անունները, որոնք չկան նաեւ այլ ցուցակներում, արժանաւաստ չեն: Կեղի Գահամակի հեղինակը զրաւնցով պարզապէս զորով է արել մտնելու 600 անուն բարձրորդ տե՛ս՝ Adams, Armenio, էջ 267-268:
- ¹⁰⁸ Եղիշ, էջ 100, 193: Հաղարայ Թորոկիցայ Պատմություն Հայոց Եւ Թուրքի Առ Վաճան Մամեկոսյան, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տիգրայ, 1904, էջ 88, եւ 3-1:
- ¹⁰⁹ Կարո Ղափազարեան, *Մամեկոսի Վաճան Եւ Նրա Արժանապատկանները*, Երևան, Հայկ. ՍՍՏ ԳԱ Հրատարակչություն, 1967, էջ 108: Կոմ.՝ Ա. Եւսեփեան, *Մամեկոսյան-Համապատկան Տե՛սը Հիւսիսային Հայաստանում XII-XIII Դարերում*, Հայերէս Հաւարակական Գիտությունների, Թի. 3 (208), Մարտ 1968, էջ 91; Ե. Քիրտեան, *Դեղի Կամ Համապատկան Մամեկոսյանները* Տուշը, Սիւն, Թի. 1-2, Երևան-Փետրուար 1970, էջ 58; Գ. Սարգսեան, *Ընդ Նիւթեր Մամեկոսյան-Համապատկան Իշխանական Տան Վերաբերումը*, Հայերէս Հաւարակական Գիտությունների, Թի. 3 (436), Մարտ 1970, էջ 71: Մամեկոսյանը եւս նախկինում եղել է այն կարծիքին, որ այստեղ իշխել է Մամեկոսյանների (Թոմարտանների) մի հիւղը: տե՛ս՝ Հայ Ժողովրդի Պատմություն, Կ. III, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1978, էջ 107, Ծան. 22:

⁹⁶ Սուքիաս էփրեյեան, Փառեքաղաքացի Բնախորհի Բառարան, Հ. Ա., Վենետիկ, 1902, էջ 591; Եսթիկեան, էջ 30, Հմմտ. Յովհաննէս Թումանեան, *Օրհերի Հազարաւոր ժողովաւու*, Հ. 2, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1994, էջ 8, Կայ նաեւ ժողովրդական ստուգարանութիւն՝ *Եղուզ տեղ*, *Եղուզ գեղ*, որը գիտական չէ:

⁹⁸ Եսթիկեան, էջ 26, Ժան. 2:

¹⁰⁰ Հայաստանի Եւ Յարակից Երկրաների Տեղանունների Բառարան, Հ. Բ., էջ 143:

¹⁰¹ *Միջ ժողովրդի Փառաւորութիւն*, Հ. II, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 198, Ժան. 19; Գ. Եսթիկեան, *Կարճ-Շնոր Հայրենագետարան*, Երևան, «Ոսկան Երևանցի» Հրատարակչութիւն, 1990, էջ 111:

¹⁰² Առկայ գրականութեան մէջ խաչերների աւելի յաճախ նշուածութեամբ են խաչերների (խաչադիր) հետ: Եթէ Մամիկոնեանները նոյն Խաչքանեաններն էին՝ մինչեւ Դ. դարի սկիզբը, ապա Մամիկոնեանը, Հակապետի իրեն, ակամայից յանգում է Աղոնցի Մամիկոնեանների ճանաչման ծագման իր կողմից մերժումն տեսակէտին, քանի որ ճանքը Խաչքանի մի ցեղ էին:

¹⁰³ Զամչեանց, Հ. Գ., ցանկեր, էջ 130; Կ. Կոստանեանց, *Հիմաֆան Տարեցիր*, Ս. Պետերբուրգ, 1912, էջ 185 եւ ցանկեր; Դանալեանեան, *Աւանդապատում*, էջ 319 եւս:

¹⁰⁴ Մամիկոնեան, *Հայրաֆան Զինանշաններ*, էջ 66: Խաչ տեղանուն կայ ո՛չ միայն Տաշքում, որը հնդկական ընդգծում է նաեւ Հայրաֆան Հայրաֆաֆան Հանգչումն առնուած իր թղթաւանում, այլեւ Հայաստանի տարբեր մասերում: Տաշքի այս բնակավայրի անունը Սկիզբից գաւառի հանրայաթ բնակավայրի նոյն Խաչ անունն է: Վերջին իշխատակալում է դեռեւս Հազոյն Ժամանակներից՝ Հայաստան պետական միաւորի կազմում: Այս անումը եւ հիմքով բնակավայրեր կան նաեւ Սիւնիքում, եւ այս բոլորի համար Հայրաֆաֆաֆան մէջ առաջարկուել է հայերէն «խաչ» («չոր») ստուգարանութիւնը: Աղաքաւանում չէ նաեւ «խաչքանակ» բառի էթնիկական ծագումն ունենալու ենթադրութիւնը:

¹⁰⁵ Mark Tullius Cicero, *Plisto* (Նամակներ), Թարգմանութիւն եւ ծանոթագրութիւններ Վ. Գորնեշտէյնի, Հ. II, Մոսկուա-Լենինգրադ, ՄՍՀՄ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1960, էջ 61; Յովհաննէս Պալաթ, *Դիւն Կախա*, Թարգմանութիւն բնագրից, առաջարան եւ ծանոթագրութիւններ Ս. Կրկեալարեանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 165:

¹⁰⁶ Կ. Տափառու, քաղցի եւ լաւիներէնից Թարգմանեց Գ. Ստեփանեան, Երևան, Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1941, էջ 113:

¹⁰⁷ Մ. Թումանեան, *ԱՄԻ Բանի Նկատողութիւն Մամիկոնեանց Գաղթականութեան Մասին*, *Հանգչա Ամսօրեայ*, Բիւ. 9, Սեպտեմբեր 1911, էջ 621:

¹⁰⁸ Flavii Arriani *Quae exstant omnia*, v. II (Lipsiae, 1968), էջ 181: Աղբիւրները վերոյիշեալ վառակներին իրենց սպարապետ չեն իշխատակում, այլ միայն՝ զորավար:

¹⁰⁹ Խորենացի, էջ 222:

¹¹⁰ Toumanoff, «The Mamikonids», էջ 128-129:

¹¹¹ Մամիկոնեանը յղում է Աղաթանգեղոսի հայերէն բնագիրը, բայց այնտեղ նշուած է Տրդատ Թաղաւորի սպարապետի միայն Արտաւազդ անունը տն՝ *Աղաթանգեղոս Փառաւորութեւ Հայոց*, թնական բնագիրը Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Կանախեանի, աշխարհարար Թարգմանութիւն եւ ծանոթագրութիւնները Արամ Տէր Ղեւոնդեանի, Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 478: Հմմտ. էջ 76, որտեղ շփոթմամբ գրուած է Արտաւան՝ փոխան Արտաւազդի «Արտաւան» մեւ յիշուած թէ՛ Արտաւազդը Մամիկոնեան էր, թէ՛, ասեմք, Մանգակունի՝ ինչպէս նրան անուանում է

- Քորենացիներն. տե՛ս՝ Քորենացի, էջ 224, 231, 262: Արտաւազդի Մամիկոնեան լինելը նշուած է Աղաթանգեղոսի՝ «Վարք» միայն յոմարէն եւ արաբերէն թարգմանութիւններում. տե՛ս՝ G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange (Vaticano, 1946), էջ 83): Հմմտ.՝ Նոյն, էջ 72, 103. Nikolai Marr, Kreshchenie armian, gracin, abkhazov i alananov sviatim Grigoriem (arabskaia versia) [Հայերի, Վրացիների, Աբխազների եւ Ալանների Սրբազան Գրիգորի Կողմից (Արաբական Տարբերակ)], Ս. Պետերբուրգ, 1906, էջ 123. Հմմտ.՝ Նոյն, էջ 116, 137: Յուսօ, յոմարէն «Վարք» հայերէն թարգմանութիւնում տպագրական սխալի հետեւանքով, «Արտաւազդ» անունը դուրս է մնացել. տե՛ս՝ Աղաթանգեղոսի Պատմութեան Յունական Նորայայտ Քննադրութիւնը (Վարք), էջ 17-18, 19, 1966, էջ 81. Նոյնպէս, էջ 86-ում՝ տողի կրկնութեամբ, դուրս է մնացել մէկ այլ տող՝ Այս Արտաւազդի Մամիկոնեան լինելու մասին անուղղակի տեղեկութիւններ են տալիս նաեւ Բուզանդ, էջ 15, 28, 46, Մարտոյ Բաւանայ Վարդապետի, Պատմութեան Մնացորդաց Հայոց եւ Վրաց, Մաղրաս, 1776, էջ 153. Հմմտ.՝ Աղաքեան, «Մամիկոնեանների Զրոյցի Հնագոյն Աղբիւրը», էջ 248-249.
- ¹⁰² Աղաթանգեղոսի Պատմութեան Յունական Նորայայտ Քննադրութիւնը (Վարք), էջ 17-18, 19, 1966, էջ 79, 81 (Հմմտ. Garitte, էջ 83), 86. Հմմտ. Marr, Kreshchenie, էջ 116, 123, 137.
- ¹⁰³ S. Appiani, Historia Romana, vol. I, ediderunt P. Viereck et A. G. Roos (Lipsiae, 1962), էջ 496, 497: Մամիկոնեանն իր մի զեկուցման զրոյթներում նշում է, որ Աղոնցից բացի Մանգիւրային Մամիկոնեան տոհմի ներկայացուցիչ է համարում նաեւ Նոզէֆ Մարկուարտը. տե՛ս՝ Ռաֆայէլ Մամիկոնեան, «Մովսէս Քորենացին Մամիկոնեանների Մագման Մասին», Մովսէս Քորենացու «Հայոց Պատմութեան» Մտնոգման 1600-ամեակը. Միջազգային Գիտաճառքի Դրոյթներ, Սրեւան, 1901, էջ 46-47. Մարկուարտի կարծիքը ոչ թէ Մանգիւրայի, այլ Բաղադատէսի եւ Միթրորարզանէսի մասին է՝ նրանց համարելով Բաղադատուների եւ Արծրունիների նախնիներ. տե՛ս՝ Նոզէֆ Մարկուարտ, Հայ Բզմաշիք, Վիեննա, 1903, էջ 27-29, 30-31. Այս հրատարակութիւնը թարգմանութիւնն է Մարկուարտի Erzszeht (Բեռլին, 1901) գրքի մի դրիւի.
- ¹⁰⁴ Adonts, Armenia, էջ 415.
- ¹⁰⁵ Մանուկ Աբեղեան, Հայ Ժողովրդական Վէպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 116.
- ¹⁰⁶ Հմմտ.՝ Adonts, Armenia, էջ 310.
- ¹⁰⁷ Ըստ Մամիկոնեանի, Մամիկոնեանների ծագումը պարզելու համար զլխաւոր աղբիւր է հանդիսացել Քորենացու Հայոց Պատմութիւնը եւ պատմաբանասիրութեան կողմից այդ նպատակով Հիմք է ընդունուել նրա վկայութիւնը Մինչդեռ վերը՝ պատմագրութեան բաժնում ճշատակուած մի շարք հետազոտողներ հասարակապէս հաշուի են առել բոլոր աղբիւրները, յատկապէս զրանցից Հիմնականները՝ Անանու, Բուզանդ եւ Քորենացի:
- ¹⁰⁸ Բաղադատուների տեղական ծագումը, որ ցոյց են տուել տարբեր հայալէտներ, իրաւամբ պաշտպանել է նաեւ Մամիկոնեանը. տե՛ս՝ Մամիկոնեան, Հայկական Զինանշաններ, էջ 80-86; Նոյն, Բաղադատուներ, Սրեւան, ԱՄՆԱԼԻՄ, 1987, էջ 7-9, 66-68. Վերջին գրքում, սակայն, հարցի պատմագրութեան բաժնից որոշ կարծիքներ դուրս են մնացել:
- ¹⁰⁹ Sedrak Barkhudarian, "Urartscoe proiskhozhdenie armianskogo nakhararskogo roda Artsruni" (Արծրունի Հայկական Նախարարական Տոհմի Ուրարտական Մագումը), Issledovaniia po istorii kul'tury narodov Vostoka. Sbornik v chest akademika Iosifa Orbeli (Հետազոտութիւններ Արեւելիի Ժողովուրդների Մշակութիւն Պատմութեան. Ժողովածոյ Ի Պատիւ Ակադեմիկոս Յովսէփ Օրբելու), Մոսկուա-Լենինգրադ, ИИЭУ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 29-38.

- ¹²⁰ Հայրապետ Մարգարեան, «Ջաքարանների Մազման Աւանդութիւնը Միջնադարեան Հայ Պատմագրութեան Մէջ», Պատմա-Բանասիրական Հանգչո, 1902, Թիւ 2-3 (136-138), էջ 139-162; նաեւ՝ «Ջաքարանների ծագումը», Պատմա-Բանասիրական Հանգչո, 1904, Թիւ 1-2 (139-140), էջ 166-176:
- ¹²¹ Կոստանդին Միքանճեան, Թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրութիւններ Հրաշ Բարթիկեանի, Բիւզանդական աղբիւրներ, Բ, Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին, Ծ, Սրեւան, ՀԱՍՀ ԳԱ Հրատարակութիւն, 1970, էջ 33-38, 51, 261-264 (ծան. 7-17), 295 (ծան. 86): Հմմտ.՝ Թէոփանէի Շարունաբոց, Թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրութիւններ Հրաշ Բարթիկեանի, Բիւզանդական աղբիւրներ, Եւ, Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին, 15, Սրեւան, ՀԱՍՀ ԳԱ Հրատարակութիւն, 1990, էջ 127-129, 143, 337-339 (ծան. 8-18), 344 (ծան. 80):
- ¹²² Բարիս Պիտարովսկի, «Հայ Ժողովրդի Մազման Հարցի Եւրջը», Տեղեկագիր ՀՍՍՍ Գիտութիւնների Արագեմագիտ. Հասարակական Գիտութիւններ, Թիւ 6, 1946, էջ 28:
- ¹²³ Մաթեւոսեան, Հոգեբանական Զինանշաններ, էջ 70, ծան. 1: Հեղինակը, վկայակոչելով Մուշեղեանին, միաժամանակ նշում է, որ Տիգրան Բ-ի թագի վրայ պատկերուած երկու թռչուններն ու աստղը զինանշան չէլացնէ համարել:
- ¹²⁴ Պալատուր Մուշեղեան, «Էջն Հայաստանի Դրամային Երջանառութեան Պատմութիւնը», Պատմա-Բանասիրական Հանգչո, Թիւ 3 (50), 1970, էջ 81: Որոշ այլ շքազարմաների վրայ Հռոմը ներկայացուած է արիւթեան աստուածուհու (Վիրտուտի) պատկերով, իսկ Հայաստանը՝ իրրեւ ռազմիկ, գլխին թագ կամ սաղաւարտ, ձեռքերը հեռանդ իրանին ծառ պահած եւ կամ թէ իր զէնքերով հանդերձ թիւերն ամուր մարմինն կապուած: տե՛ս նաեւ, էջ 82:
- ¹²⁵ Մաթեւոսեան, Հոգեբանական Զինանշաններ, նկ. 74 դ-1:
- ¹²⁶ H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Vol. I, reprinted with revisions (London: The British Museum), 1976, էջ 108. Հմմտ.՝ տախտակ 18, Թիւ 14:
- ¹²⁷ H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain, communément appelées médailles impériales*, 11e édition, tome I, Paris, 1880, էջ 63:
- ¹²⁸ Մաթեւոսեան, Հոգեբանական Զինանշաններ, էջ 65-66:
- ¹²⁹ Գ. Փառնակ, «Հայ Նախարարութիւնները», Անահիտ, Թիւ 1-4, 1908, էջ 26-27 Մամիկոնեանների զինանշանը համարում է Թուրքական ծագման՝ դանիւզ, որ Մամիկոնեաններն իրենց հետ այն բերել են Թուրքեստանից Թուրանեան, էջ 620 այն համեմատում է հեռաւորարեւելեան մեղմեղմեղ շրջանում բնակուող, իրր Մամիկոնեաններին ազգակից ցեղերի նշանների հետ:
- ¹³⁰ Բուզանդ, էջ 108: Բուզանդի տեղեկութիւններից դատելի է, որ Մամիկոնեաններն այս զինանշանը կրում էին հետոց Միւսադմանակ, ինչպէս երեւում է աղբիւրներից, թէկուզ օրինակ «Վարքաի վերը մէջքերուած հասուածներից, Մամիկոնեանները զօրահրամանատարներ էին դեռեւս հեթանոսական ժամանակներից»:
- ¹³¹ Ծովան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարնոյ, աշխատութեամբ եւ առաջարկով Աշոտ Արարատեանի, Սրեւան, Հայկական ՍՍՌ Ժողովուրդներիկ Կից Գիտական Զեռագրատուն (Մատենադարան), 1941, էջ 85: Կուսին աստուածների մասնակցութեան նման հաւատ զօրութիւն ունէր եւ Արարատեան Թագաւորութեան ժամանակաշրջանում մ.թ.ա. Թ-է. դարերում: Յետագայում, այն անցաւ նաեւ քրիստոնէութիւն, եւ առաջացաւ այն հաւատը, որ Ս. Կարապետը, որին անցել են վահագնի կերպարաց շատ դեր, ինքը եւս կուում է: Պարսից զօրքի դէմ կուող հայերին շանկարծակի յայտնուած մի աղբ, որի մազերից լոյս էր նաւաղում, յորդորում է: Վախճանիցարու՛ք, որդեանկք, եւ մի՛ երկնիք, զի Մուրք Կարապետն մեզ ի թիկունս հասնել կայ եւ ընդ մեր ինքն պատու-

- րազմի Եւ մի՛ ոչ անհաւատալի զիրան համարեսցի, զի ինքեանց սկսան մարտելն ընդ միմեանս եւ զմիմեանս սատակել։ զի տէր պատերազմէր ընդ նոսա։ տե՛ս՝ նոյն, էջ 219։
- ¹⁰⁰ Աղաթանգեղոս, Փատմութիւն Հայոց, էջ 80։ Մամիկոնեանների նշանի վերաբերմամբ Բուզանդի վերաբերեալ հատուակի շարունակութեան մէջ եւս նշուած է Մամիկոնեան տոհմի զարթոյթեան եւ բարի անուան երկնից շնորհուելու մասին՝ «հանապազ լաճեալն ժամ յաղթող ազգին պարգեւեալ յերկնից բարխանուն իրացալ ի մեծի նահապետութեան պատերազմի»։ տե՛ս՝ Բուզանդ, էջ 106։ Թէեւ խոսքն այստեղ վերաբերուած է Դ- դարի կէտերին, հարկ է նկատի առնել, որ Հեթանոսական հաւատալիքները եւ պատկերացումները մի զգալի մաս քրիստոնէացուելու Միաժամանակ, որոշ հաւատալիքներ զեւ եռյուսթեամբ պահպանուել էին, մասնաւորապէս՝ Մամիկոնեանների ժոռ, ինչի վկայութիւնն է, օրինակ, Դ- դարի վերջին ցառորդում սպանուած Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետին առկէզների միջոցով վերակենդանացնելու նրանց ջանքը։ տե՛ս՝ Բուզանդ, էջ 382։
- ¹⁰¹ Արտակ Մովսիսեան, Հանր Թագաւորութեան (Քրիստոսի, Ուրարտու, Արարատ) Մենեագրութիւնը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւնն Հրատարակչութիւն, 1998, էջ 40-41։ Մտաք եւս նշում է, որ Հերաղլիկ խորհրդանիշները հարստանում եղել են զեւ հնագոյն, տոհմատիրական ժամանակներից, այդ թւում եւ արեւուի պատկերը, որոնց վերադրուկները հասել են միջին դարեր։ տե՛ս Nikolai Marr, *Анн.* Երեւան, 1939, էջ 96։ Մամիկոնեանների զինանշանի անելութեամբ Մաթեոսեանը եռյուսթէս այն միտքն է յայտնում, որ հարստանում արեւուի խորհրդանիշը պէտք է ծագէր տեղական հաւատալիքներից, աւանդութիւններից, պատումներից, եւ որ հայկական զինանշանների ծագումը ճշտելու համար անհրաժեշտ է եւս զեւ մինչեւ Հայկերաւական դարաշրջան, Ուրարտու, եււ։ տե՛ս՝ Մաթեոսեան, Հայկական զինանշաններ, էջ 66, 67։

AN ANALYSIS OF THE VIEWPOINT CONNECTING THE ORIGIN OF THE MAMIKONIAN TO THE KHAGHBAKIAN (Summary)

ARMEN KESHISHYAN

The author criticizes the late Rafayel Matevosian's article, "Movses Khorenatsi's Account on the Origin of the Mamikonian-Khaghbakian Dynasty", published in volume 19 of the *Haigazian Armenological Review*. He argues that Matevosian's article is based on mistakes, misinterpretations and contradictory explanations. There were significant errors in the section dealing with the historiography of the origin of the Mamikonians. Other aspects of the history of the Mamikonians and the Khaghbakians, their coat of arms, their dynastic names, the etymologies of different toponyms were also presented incorrectly, leading to untenable conclusions. The author argues that the Mamikonians and the Khaghbakians were never the same dynasty; they had different origins. He also contends that there is no sufficient evidence to claim that the Khaghbakians were an ancient noble house, and that neither the Khaghbakians nor the Mamikonians were the descendents of the *nahapet* (patriarch) Gushar mentioned by Movses Khorenatsi. The author also dismisses Matevosian's arguments disputing the historicity of the dynastic name 'Proshian'. He also summarizes his earlier arguments on the native Armenian origins of the Mamikonians and the ancient origins of their dynastic coat of arms.

ՔԱՆՈՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆՈՒԱԳԱՐԱՆԸ

ԼԻԼԻՔ ՄԱՆՈՒԿԱՆ

ՄՈՒՏԲ

Սոյն ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է Հին դարերից մինչ օրս Հայոց հրաշտական կեանքում կենցաղայնացած ժողովրդական գործիքներից մէկին՝ քանոնին: Անդրադարձն այս թեմային թելադրուած է Հայ հրաշտագիտութեան բաց թողնուած էջերից մէկը մասնակիօրէն լրացնելու ցանկութեամբ:

Քանոնը սեղանածեւ (երկու ուղիղ անկիւններով) իրանով, փայտեայ ծածկով, իսկ ուղղանկյուն մասում՝ կենդանական թաղանթով երեսապատուած գործիք է: Նրա ստորին կողմը 85-90 սմ. է, վերին՝ կարճ կողմը՝ 35-40 սմ., ուղիղ անկեան կողմը՝ 42 սմ. բարձրութիւն ունի եւ սուր անկեան կողմը՝ 60 սմ.: Սովորաբար պատրաստուած է լորենու, ընկուզենու կամ եղեւնու փայտից: Գործիքի վերին դեկան ունի երեք խոշոր անցք, որոնք զարդաքանդակների տեսքով ծառայում են որպէս ռեզոնատորներ: Այլ կողմում ձգւում է հայիճ, որի վրայ դրւում է գործիքի լեռակը, վերջինս սովորաբար լինում է 4 ոտքանի, հազուադէպ՝ 3: Գործիքի ձախ կողմում դտնւում են ականջները (թուով 72) բռնակները (մանդալներ, թուով 78), որոնց միջոցով կարգաւորւում է քանոնի լարուածքը եւ Հնչիւնաչարի դասակարութիւնը: Քանոնի լարերի թիւը մշտապէս տատանուել է. այսօր Հիմնականում 72 է (մասնաւոր դէպքերում 75 կամ 78), որը եռակի բաժանւում է 24 ձայնի: Քանոնը կամիթային գործիք է, լարերին հպւում են ոսկորային նիւթից պատրաստուած յատուկ յարմարանքի՝ մեղխատորի միջոցով: Մեղխատորները մատներին «հագնում» են մատնոցների օգնութեամբ: Գործիքը լարելու համար օգտագործւում է բանայի, որն ամրանալով ականջներին եւ դրանք պտտելով, ձգում կամ թուլացնում է լարը: Քանոնի 24 ձայնից իւրաքանչիւրն ունի 3 լար, ամէն լարախումբ՝ երկու բռնակ, որոնք ձայնը 1/2 տոն բարձրացնում եւ իջեցնում են: Գործիքի Հնչիւնածաւալը 3 եւ կէս օկտաւ է՝ c - c²: Լարւում է «ռէ» տոնայնութեամբ (Հնարաւոր են բացի in D լարուածքից նաեւ in C, in G):

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Հայկական ժողովրդական գործիքների ծագման եւ զարգացման վերաբերեալ պատմական յիշատակութիւնների ենթահիմքում Հին մատենագիրների վկայութիւններում: Գործիքների անուններ լայնօրէն թուարկուած են յատկապէս Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան մէջ:

Սուրբ Գրքում եւ վաղ միջնադարեան պատմիչների երկերում յիշատակւում են եւ լարային, եւ հարուածային, եւ փողային գործիքներ՝ տաւիղ, քնար, ջնար, վին, բամբիւ, փանդիւ, սրինգ, փող, թմբուկ, զանգակ, պարկապոտ, շեփոր, գալարափող, երգեհոն (հարմոնիք), ծնողայ, սաղ-մոսարան, շուի, դափ, ուղ եւ չաշտաւ։ Ընդ շատերից եւ որդիքն իսրայէլի խաղային առաջի Տեառն տաւղօք եւ նուագարանօք զօրութեամբ, եւ երգովք եւ քնարօք եւ սրնգօք եւ թմբկօք եւ ցնծողայիւք եւ փողովք» (Քաղ. Գլ. 2-5)։ Պատմահայր Մովսէս Խորենացին վկայել է, որ Տիգրան Մեծին զովերգում էին բամբիւի նուագակցութեամբ։ Մէկ այլ տեղ յիշատակում է Վնարահար քաջամատն կնոջ, որին խնջոյքի ժամանակ հետապնդում էր հարբած Խոսրով Գարդմանացի իշխանը։

Հայաստանում քանոնի նախատիպար են տաւիղը, ջնարը եւ քնարը, որոնք կիրառութեան մէջ են եղել անյիշելի ժամանակներից։ Յայտնի է, որ Հեթանոսական Հայաստանում մեծ ժողովրդականութիւն են վայելել զուսանները, Լինելով ժողովրդի Հայրենասիրական յոյժերի արտայայտիչը, նրանք երգերի միջոցով բանաւոր փոխանցել են թագաւորների ու աստուածների սիրանքներին վերաբերող զրոյցները։ Բացի այդ, գոյութիւն են ունեցել նուագուիչներ, առանց որոնց չի անցել ոչ մի պալատական խրախճանք, ինչպէս նաեւ ժողովրդի կեանքի անբաժանելի մասը դարձած ծիսակատարութիւնները՝ հարսանիքը, թաղումը եւն.։ Մեր թուարկութիւնում գործիքային երաժշտութիւնը մեծ կիրառութիւն է ունեցել եւ զարգացածութեան որոշակի աստիճանի հասել է դէմս թատրոնի, որը յատկապէս յունական թատերախմբերի միջոցով, իր խաղացանկով եւ նուագախմբով հանդերձ մեծ ծաղկում է ապրել Տիգրան Բ-ի եւ իր որդի Արտաւազդ Բ-ի արքունիքում (մ.թ.ա. Ա. դար)։

Քանոնի պատմութիւնը, նրա զարգացման ընթացքը որոշակիորէն ուղղաւորւում է, երբ համադրւում են Հեթանոսութեան ժամանակներից պահպանուած կիրառական առարկաների (յետագայում տապանաքարերի վրայի) փորագրեալ պատկերները, պատմիչների արժէքաւոր վկայութիւնները եւ ձեռագրերում առկայ մանրանկարները, որտեղ առկայ են գործիքի թէ՛ մենանուագ եւ թէ՛ անսամբլային պատկերումներ։ Քանոնատիպ նուագարանի գոյութեան ամենավաղ վկայութիւնը՝ պեղումների շնորհիւ Հեթանոսական ժամանակներից մեզ հասած, ժողովրդի երաժշտա-առասպելական պատկերացումներից դրսեւորուած կրիկեան մի գեղեցիկ Հայկական արծաթեայ թաս է։ Դրա կենտրոնում պատկերուած է Դաւիթ արքան՝ ձեռքին տասնադի անկիւնաւոր նուագարան բռնած, իր երգիչ քաղացած գազաններով ու սիրելի կնոջով շրջապատուած³։ Դաւիթ ձեռքի գործիքը կարծես տիպիկ փողերի քանոն լինի, որը սակայն դրուած չէ ծնկներին։ Դա տաւղի անկիւնաւոր տեսակն էր, որը Ծ. դարի առաջին

կէսից կնքուեց նոր՝ սաղմոսարան անուամբ: Գործիքը քանոնատիպ կա-
տարման եղանակով պատկերուել է աւելի ուշ շրջանի մանրանկարիչների
գործերում:

Որաժշտագէտ Նիկողայոս Թաճմիդեանի գիտական պրպտումները
յանգեցրել են քանոնի արեւելեան ծագման դրոյթին: Այն փաստուում է
մ.թ.ա. Բ. Հագարամեակը գնացող չինական ռէձ գործիքի մասին մ.թ.ա.
Ը. դարում պահպանուած գրաւոր վկայութեամբ: Նոյն դարում դրանց
նախատիպերի երկու նմոյշ փորագրուած են փրէնկեան մի արկղիկի
վրայ: դրանց ազգակից են եղել նաեւ Հին Հրէական տասնադի ՎՅՏՈՂՆ ու
«neveler»:

Հայաստանում քանոնի նախատիպերի առաջին գրաւոր յիշատա-
կումներին Հանդիպում ենք Ս. դարի Հայ պատմիչների երկերում՝ որպէս
Մնար, քնար կամ տաւիղ: Յայտնի է, թէ այդ գործիքները Համոյթային
ինչպիսի յարաբերակցութիւններով են Հանդէս եկել եւ ինչ երաժշտութիւն
են կատարել: Տեղեկութիւններ չեն պահպանուել նաեւ Հեթանոսական
թատրոնների նուագախմբերում կատարուած երաժշտութեան մասին:
Քրիստոնէութեան ընդունմամբ գործիքային երաժշտութիւնը նահանջ
ապրեց, կասեցուեց դրանց դրանցման եւ յետագայ սերունդներին փո-
խանցման Հնարաւորութիւնը: Նոյնիսկ մինչ օրս Հնագոյն միանման գոր-
ծիքների միջեւ տարբերակման գծերը յստակեցուած չեն, որը եւ մեծ չփո-
թութիւն եւ դժուարութիւն է առաջացնում: Օրինակ, պարզ է, թէ միմ-
եանցից ինչով են տարբերուել քնարն ու Մնարը: Գարեգին Լեւոնեանը, որ
գրադուել է նուագարանների խնդրով, դարձեալ չի տուել Մնարի վերջնա-
կան բացատրութիւնը, ինչպէս եւ գործիքի պատկերը նուագարանների
նկարների աղիւսակում:

Տաւիղ եւ քնարի մասին գրաւոր եւ պատկերաւոր վկայութիւններն ա-
ւելի որոշ են, իսկ Մնարը, չնայած նրա վերաբերեալ առատ յիշատակում-
ներին՝ տեղ չի գտել մանրանկարիչների աշխատանքներում: Իրաւացի է
մանրանկարների ուսումնասիրութեամբ զբաղուած Աստղիկ Գէորգեանը,
թէ՛ Հայկական երաժշտական գործիքների մանրանկարներից շատերը
կա՛մ չեն պահպանուել, կա՛մ էլ մեծ ձեւափոխումների ենթարկուելով՝
կորցրել են մատենագրութեան մէջ յիշուած օրինակների նախկին տեսքը:
Այդ իսկ պատճառով ժամանակակիցների Համար որոշակի է, թէ Հնում
լարային ինչ գործիք է եղել Մնարը:

Ջնարի առաջին յիշատակողներից՝ Խորենացին, այն ներկայացրել է
որպէս մատնեղով նուագուող գործիք (ճաջամատն Մնարահար): Սա
տեղի է տուել յետագայում նոյնացնելու Մնարն ու քնարը, Հիմք ընդու-
նելով ՎՅԻ փոփոխութիւնը ՎՅԻ, սակայն ինչպէս գտնում է Հրաչեայ Ա-
ճառեան իր Արմատական Բառարանում, չպէտք է կարծել, որ ՎՄնարը

«Քնար» բառի ձևափոխութիւնն է, քանի որ երկուսը միասին կողք-կողքի գործածուել են⁷։ Ժ- դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին նկարագրել է, թէ ինչպէս արար զօրավար Բուդայի ղէմ պատերազմի զնալիս Հնչեցրել են փողեր, քնարներ եւ ջնարներ։ «Յայն ժամ, Հրաման ետուն ամենայն զօրին ելանելի զպատերազմ եւ ահա ազադակ եւ փողք եւ քնարք եւ ջնարք եւ վառեալ զհնու եւ սրոյ եւ ամենայն պատրաստութեամբ...»։ Անառեանը ենթադրում է, որ ջնարը առաջացած է «Ջնեյ»՝ «զարնել» բառից եւ բացատրելով իրեն աղերասն նուագարան, համեմատում է վրացերէն «Ճիանուր» բառի հետ։ Մինչդեռ Վրաստանում ճիանուրին յայտնի է որպէս քամանչատիպ՝ աղեղնաւոր նուագարան, իսկ Արծրունու վկայութիւնը փաստում է, որ ջնարը նուագուել է ռազմի զնալիս, որը բացառում է գործիքի աղեղնաւոր լինելը։ Ջնարի եւ ջնարահարների մասին վկայութիւններ են թողել նաեւ Գրիգոր Մազիստրոսը եւ Գրիգոր Նարեկացին։ Վերջինիս յիշատակած «Ջնարահար պոռնիկ» արտայայտութիւնը յանգեցնում է այն ենթադրութեանը, որ Հնում ջնարը մեծամասամբ նուագել են կանայք։ այն հարճերի ձեռքով Հնչել է թագաւորների ու իշխանների արքունիքներում։ Մէջ այլ առիթով Նարեկացին յիշում է «Ջնար ջահաւորական» արտայայտութիւնը, որը ստուգաբանուել է որպէս Դաւիթ արքայի տասնադի քնար՝ լուսատու եւ դիւահայած⁸։ Մեր կարծիքով Դաւիթ ձեռքի քնարն արդէն Աստուածաշնչի թարգմանութեան ժամանակից կոչւում էր սաղմոսարան, որն իր Հերթին անկիւնաւոր տաւղի կառուցուածք ունէր։ Ձգտնելով մանրանկարներում ջնարի պատկերումը, ինչպէս նաեւ պարզաբանումը յստազայ երաժշտագիտական աշխատութիւններում (Գարեգին Լեւոնեան⁹, Սրբուհի Լիսիցեան¹⁰), մենք հակուած ենք կարծել, որ երեք գործիքների՝ տաւղի, քնարի եւ ջնարի մէջ վերջինս եղել է ամենահին ձեւը, թերեւս տաւղի սկզբնական տարբերակը, եւ որ տաւղի ու ջնարի միջեւ տարբերութիւնն այնքան հական չի եղել։

Տաւիղն ըստ Լեւոնեանի, շատ Հին ծագում ունի։ Այն Հնագոյն լարալին գործիքներից միակն է, որ ունենալով երկար կեանք եւ յայտնի դառնալով շատ ազգերի ու ժողովուրդների մէջ, այսօր արֆա (arpha) անունով հանդէս է գալիս դասական նուագախմբերում։ Գերմանացի գիտնական Կուրտ Ջաքը նոյնիսկ նախանշել է տաւղի հայրենիքը՝ Ասորիքը¹¹։ Եթէ հիմք ընդունենք տաւղի նախակերպարը՝ որսորդական նետն ու աղեղը, ապա Ջաքի պնդումը ճշմարիտ է, քանի որ Հնագոյն աղեղնաւոր ցեղերն ապրել են Մեռեալ ծովից Սիրիա ընկած տարածքում։ Սակայն խիստ վիճելի է միանշանակօրէն ընդգծել որեւէ մշակութային երեւոյթի ճշգրիտ հայրենիքը, այն էլ այնպիսի տարածուած նուագարանի համար, ինչպիսին տաւիղն է, մանաւանդ գիտակցելով, որ նետ ու աղեղից մինչեւ աղեղնաձեւ տաւիղն ընկած է մեծ զարգացում։ Ըստ Անառեանի՝ տաւիղ բառը

պահլավական շտաբիչ ձեռի փոխառութիւնն է, որի վկայութիւնն է յոյն պատմիչ Հեսիւքոսի մի նկարագրութիւնը, ուր տաւիդը շեփորի նման օգտագործուել է պատերազմում. «Ըստ պարթեւաց այսպէս (tabil- L-U-) է կոչուեալ տապակի նման երաժշտական գործիքը, որը պատերազմի մէջ գործածուեալ են շեփորի փոխարէն»³³։ Պատերազմի ժամանակ տաւիչի օգտագործումը յիշատակուեալ է նաեւ Հայոց պատմութեան մէջ. «Եւ ոչ այլ ինչ լսէ նա անդ (պատերազմի դաշտում— L-U-) բայց միայն զձայն տաւիչի բախելոյ եւ զհարկանել փողոց»³⁴։ Տաւիդը ջնարի համեմատութեամբ, աւելի ուշ շրջանի պահլավական փոխառութիւնն է, որ Հանդէս է եկել Հիմնականում աղեղանման, ինչպէս նաեւ ուղղանկիւն եւ անկիւնաւոր ձեւերով։

Քանոնի միւս նախատիպար՝ քնարն, ըստ Լեւոնեանի, եղել է տաւիչի սկզբնական կառուցուածքի վրայ պատրաստուած եւ համեմատաբար աւելի բարդ նուագարան։ Քնարի յիշատակումներն առաւել բազմաթոս են Աստուածաշնչի էջերում։ Յայտնի է, որ այն խորհրդանիշն է Հաստուածաշնչեան նուագարանին. «Առնէր Դաւիթ զքնարն եւ նուագէր ձեռամբ իւրով» (Ա. Թագ. ԺԶ., 23), ինչպէս եւ խորհրդանիշը արուեստը հովանաւորող աստծոյ նուագարանի. Քնարի շուրջ ստեղծուած ուշադրութեան եւ սիրոյ արձագանգի վկայութիւն է այն, որ վաղ միջնադարից Հայաստանում «քնար» եզրովից Հաւաքական անուն է դարձել լարային բոլոր կամիթաւոր գործիքների համար։ Արդէն Ժ.-ԺԺ. դարերում այդ բառի ներքոյ Հասկացուել են ոչ միայն քնարն ու քնարատիպ գործիքները, այլեւ առհասարակ սազատիպ, թամբուրատիպ եւ ուղատիպ բոլոր նուագարանները³⁵։ Սա Հաստատուել է Մանուէլ Վրդ. Քաջոնու Բառագիրք Արուեստից Եւ Գիտութեանց աշխատութեան մէջ³⁶ եւ Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի աշխատութիւնում³⁷, որոնք «քնարը» մեկնել են որպէս «Ջնար, կիթառ, տաւիդ, սաղմոսարան, փանդիոն, բարբուտ, նուագարան բախողական՝ աղեօք կամ լարիւք եւ թելիւք կազմեալ յայլ եւ այլ ձեւա, սանթուռ... թամպուռա» եւն.³⁸։ Աճառեանը ստուգաբանելով «քնար» բառը, գտնուեալ է, որ այն ունի ասորա-սեմական ծագում եւ որ Հայերին Հաւանաբար անցել է ասորիներից։

Ընդհանուր առմամբ ներկայացնելով քանոնի նախատիպերը, նշենք, որ բոլորն էլ եղել են մինչեւ տասի հասնող աղիւքէ լարերով։

Եւ դարի առաջին կէսին, Աստուածաշնչի թարգմանութեան միջոցով, Հայոց կեանքում ընդհանրացել է քանոնատիպ գործիք նշանակող նոյնպիսի մէկ այլ եզրովի՝ «սաղմոսարան»։ Սկզբունքորէն սաղմոսարանը եռանկիւն եւ ուղղանկիւնաձեւ տաւղանման գործիք է եղել, որը տաւիչի նման լարուել է որոշակի ձգուածութեամբ՝ կապուելով շրջանակին։ Արեւմտեան գրականութեան մէջ նոյն ձեւով առաջ են եկել հրէական «saron» եւ «nevel»-ին համապատասխանող անուններ՝ psalterion եւ psalterium

decachordum: Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան մէջ դրանք յիշատակուած են «քնար», Հաղմոսարան» եւ Հոտանաղի սաղմոսարան» ձեւերով: Հիմնական եղբրուք Տեառն օրհնութեամբ, տասնաղեալ սաղմոսարանաւ սաղմոս սասցէք նմա (Սաղ. ԼԲ. (ԼԳ.), 2): Այդ ժամանակից սկսած սաղմոսարանը (արեւմտեան մի շարք ժողովուրդների մօտ՝ պաւլ-տերիոնը), մատենագիրների, յետագայում մանրանկարիչների կողմից մշտապէս յիշատակուած եւ պատկերուած էր Դաւիթ Մարգարէի Հեռ որպէս նրա նուագարան: Ջնայած սաղմոսարանների արտաքին տարբերութեանը եւ առաջինի կնտնտոցով եւ երկրորդի կամիթային արտայայտա-ձեւերին՝ երկուսն էլ նոյն տասնաղի նուագարաններն են: Դրանք երաժիշ-տը բռնում է ձախ ձեռքով գործիքի ներքեւից եւ աջն անց է կացնում գոր-ծիքի իրանի վրայով: Առաջինն անշի յարմար պահելու համար ունի նաեւ բռնակ: Քանոնատիպ նուագարաններից քանոնին ամենամօտն ու հարա-զատն անտարակոյս եռանկիւնածեւ սաղմոսարանն է (անկիւնաւոր տա-ւիդը), որն ունի իրանի վրայ անցքեր եւ նուագուած է յատուկ յարմա-րանքի (մեղիատորի) միջոցով:

Քանոնի առաւել ստոյգ, արդէն Հենց քանոն անուանմամբ եւ այսօր-ուայ ձեւը կանխորոշող պատկերմամբ, յիշատակումները կապուած են զարգացած աւատատիրութեան շրջանի պատմիչների ու վկայագիրների հետ: Մինչ այդ չպահպանուած տեղեկութիւնների բացակայութիւնը թոյլ չի տալիս պարզել Հայոց կեանքում քանոնի վերջնական տեսքին Հասնելու ուղին: Այն կարող էր կամ կատարելագործուել եւ մեծ զարգացում ապ-րել սաղմոսարանից, եւ կամ մուտք գործել Հայաստան որպէս այլ երկր-ներում արդէն կազմաւորուած եւ պատրաստուած գործիք: Անշի շուտ Հակուած ենք երկրորդ տեսակէտին, քանզի սաղմոսարանը եկեղեցում օգ-տագործուող նուագարաններից էր, իսկ քանոնը՝ աշխարհիկ կեանքում մեծ կիրառում ունեցող գործիք¹⁹:

ԺԳ. դարի փրիստոփայ Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը, ԺԵ. դարի սո-մարագէտ Յակոբ Ղրիմեցին իրենց տոմարներում փորձել են համեմա-տութեան տեսանկիւնից պարզել ըստմալար անկոթ նուագարանները: Ղրիմեցին նոյնիսկ իր մեկնութեան մէջ մանրամասն նկարագրել է տա-նաղի «քնարը», 40-լարանի «աւեղիրը» (սանթուր), 70-լարանի «ղանոնը» (քանոն), 100-լարանի «արդանոնը» եւ դրանց լարման կերպը²⁰: ԺԱ. դարից սկսած Հայ ժողովրդական գործիքային երաժշտութիւնը զարգացման լայն Հովտով է ընթացել, որի զագաթնակէտը եղել են ԺԸ.-ԺԹ. դարերը՝ յան-ձին աշուղների արուեստի Գործիքները ոչ միայն հանդէս են եկել երկրոր-դական դերով՝ երգին նուագակցելով, այլեւ մենակատարումներով: Դեռ Ժ.-ԺԱ. դարերում գուսանների համադրական արուեստում, որտեղ միա-ւորուել են խօսքը, երգը, շարժումը, դիմախաղը եւ գործիքային նուա-

դակցութիւնը, վերջինս զարգացածութեան շնորհիւ յաճախ անջատուել է եւ ձեռք բերել ինքնուրոյն նշանակութիւն, երբեմն նոյնիսկ ներազդելով երգչային ստեղծագործութիւնների վրայ: Մական սուղ եւ վկայութիւնները՝ թէ իւրաքանչիւր գործիք (քանոնի վերաբերեալ մասնաւորապէս) ինչպիսի երաժշտական Վփակտուրանով է հանդէս եկել: Քանոնի մասին յիշատակումները մշտապէս սահմանափակուել են նուազարանի արտաքին նկարագրութեամբ, լաւագոյն դէպքում՝ նմանատիպ գործիքների հետ համեմատութեամբ: Յատկանշական է, որ այս ժամանակաշրջանից սկսած գործիքի մասին յիշատակումներ առկայ են նաեւ տապանաքարերի փորագրանկարներում:

Ուշ միջնադարում՝ ԺԶ-ԺԸ. դարերում քանոնի մասին եւս վկայում են որոշ մանրանկարներ եւ գրաւոր յիշատակումներ: Դրանցից է Վենետիկի Միխիթարեանների հրատարակած ԺԷ. դարի ձեռագրերից մէկը, ուր ներկայացուող 4 գործիքների շարքում է հղաները (միւսներն են՝ քնար, սալթիք եւ արդանոն): Հեղինակները տեղեկացնում են իւրաքանչիւր նուազարանի լարերի քանակի, լարելու անհրաժեշտութեան, մարդկանց վրայ նուազի ներգործութեան, ապա հիւանդներին բուժելու մասին²⁰: ԺԸ. դարում Գրիգոր Գապասաքալեանի *Գրքոյ Որ Կոչի Նուազարանում*²¹ համեմատութեան կարգով մեկնաբանում են մի քանի լարային սեղանաձեւ գործիքներ: Քանոնահարների անունների ենք հանդիպում Արիստակէս քահանայ Հիսարլեանի աշխատութիւնում, որը ԺԸ. դարի արեւմտահայ երաժիշտներին ներկայացնելիս, գրքի «Հայ արուեստագէտին մի մաւր» խորագրում յիշատակում է Քանունի Մաքսուտին, ինչպէս եւ Քանունի Համբարձումին (Հիսարլեանը քանոնը կոչում է արաբական քանուն ձեւով)²²:

ԺԹ. դարի ժողովրդական գործիքների մասին պատկերացում կազմելու համար պէտք է նկատի ունենալ գուսանների եւ աշուղների խմբակային եւ անհատական գործունէութիւնը. նրանք - մի շարք աղբիւրների վկայութեամբ - գործածում էին սազ, թառ, քամանչա, դափ, զուռնա եւ այլ նուազարաններ, սակայն ոչ քանոն: Քանոնի շրջիկ՝ գուսանական, թափառական կեանքի մասին տեղեկութիւններն աւելի շուտ կապւում են ոչ այնքան հայկական, որքան արեւելեան կենսաձեւի հետ: Ինչպէս վկայում է Լեւոնեանը, Հայաստանում ԺԸ-ԺԹ. դարերում խնջոյքներում, հարսանիքներում եւ այլ հասարակական ձեռնարկներում հանդէս են եկել նուազածուների խմբեր՝ «սազանդարներ» (չպէտք է շփոթել աշուղների հետ): Սազանդարների խմբում սովորաբար եղել են չորս երաժիշտներ՝ քամանչահար, թառահար, նաղարա եւ դափ նուազողներ: Նոյնպիսի խմբերում, որ գործել են Թուրքիայում եւ կոչուել «խանադէներ», նուա-

գել են քանոն, դափ, սանթուր, երրեմն էլ փողային որեւէ գործիք, յաճախ նաեւ կլարնէտ¹ :

Քանոնի եւս մէկ այլ պատկերմանը Հանդիպում ենք Լեւոնեանի մէկ այլ աշխատութիւնում, որը նկարագրելով մի շարք նուագարաններ, դրանց կողքին բացատրութիւններ է տալիս քանոնի, քնարի եւ սանթուրի մասին: Հետաքրքիրն այստեղ այն է, որ Լեւոնեանը քանոնը ցուցադրել է որպէս ուղղանկիւնաձեւ, սանթուրն ու քնարը՝ սեղանաձեւ: Ըստ Հեղինակի՝ նոյն ընտանիքին պատկանող երեք գործիքների մէջ ամենաբարձալարը քնարն է (Ճական դասաւորուած 145 լար), ապա՝ սանթուրը (Ճական դասաւորուած 39 լար), իսկ քանոնը՝ ամէնից սակաւ լարաւորը (Ճական դասաւորուած 21 լար): Ըստ Լեւոնեանի՝ ԺԸ. դարի սկզբից քանոնը յայտնի է եղել Կոստանդնուպոլսում, Կիլիկիայում եւ Զմիւռնիայում գործած Հայ աշուղներին: 1880ականներից զաւրով Կովկաս, նրանք գործիքն առաջին անգամ ծանօթացրել են նաեւ արեւելահայերին² :

Քանոնի մասին պատմական ստույգ տեղեկութիւններն այսքանով գրեթէ սպառուած են. չեն պահպանուել վկայութիւններ գործիքի կենցաղավարման մասին, նրա գերը ժողովրդական լայն խաւերում: Զին Հասել նաեւ զուտ քանոնային մեղեդիներ, որոնց չգոյութիւնը դժուարացնում է ճշմարտութիւնը այն Համոզումին, որ գործիքը պիտի որ եղած լինէր ժողովրդական կեանքի անբաժանելի մասը: Նման պարագայում երբեք քննութեան չի ենթարկուի, օրինակ, սրնգի կամ շուրի դերը, որոնց մշտագոյ առկայութիւնը փայլուն պատկերացնում ենք Հայոց կեանքում: Նման պատկերացման հիմնական ազդակն այն մեղեդիներն են, որոնք ժողովուրդը ստեղծել է տուեալ նուագարանի Համար, եւ որոնք դարերի ընթացքում ամրանալով եւ փոխանցուելով սերունդներին՝ այսօր տիպականացել են նրա նուագացանկում: Այսպէս, եթէ սրինգը խորհրդանշում է Հովուականչելով, զուգուկը եւ զուռնան՝ տխուր հոգեպարար եւ հարսանեկան զիլ նուագներով, ապա քանոնի Հետ կապուած նման մեղեդային զուգորդումներ չկան: Քանոնի ճեղքողային բնութիւնը յանկարծառնութիւնն է (յամպրովիզացիան), որը սակայն ոչ թէ գեղջուկի, այլ բանիմաց երաժշտի մտքի արդիւնքն է: Զգտնելով քանոնին վերաբերող ժողովրդաստեղծ ոչ մի մեղեդի (կարելի է ենթադրել, որ զուտ քանոնային երաժշտութիւն ժողովուրդը չի ստեղծել առհասարակ, կամ ստեղծուածն էլ անհետ կորել է), Հակուած ենք կարծել, որ վաղ ժամանակներում քանոնի օգտագործման հիմնական վայրը եղել է ոչ թէ գիւղացու խրճիթը, այլ թագաւորի եւ իշխանաւորի արքունիքը: Այդ իսկ պատճառով քանոնն աւելի շուտ ընկալուած է որպէս Համերգային նպատակներին ծառայող, քան գեղջուկի կենցաղում կիրառուող, նրա անմիջական յոգեբն արտայայտող գործիք: Համերգային նպատակներով իշխանական միջավայրում գոր-

ծիրի կարգավիճակը ենթադրում է, որ քանոն նուագող երաժիշտը պէտք է ունենար երաժշտութեան ասպարէզում որոշակի գրագիտութիւն: Այստեղից էլ ընտւմ է մէկ այլ ենթադրութիւն՝ քանոնը հիմնականում աշուղական աշխարհի նուագարան է, որի արուեստը պահպանւում էր բանաւոր՝ վարպետից աշակերտին փոխանցման ճանապարհով:

Յայտնի է, որ ցանկացած նուագարանի ազգային հիմքերը Հնագիտութեան համար նախ եւ առաջ հիմնւում ենք նուագարանի համար յատուկ ստեղծուած ժողովրդական մեղեդիների վրայ: Քանոնի համար ժողովրդի կողմից ստեղծուած մեղեդու բացակայութիւնը թոյլ է տալիս նուագարանը հնուացնել Հայկական ազգային արմատներից, համարելով այն «օտարամուտ»՝ տարրեր չփութններից ներթափանցուած, «հիւր եկածի» կարգավիճակ ունեցող, սակայն նոր միջավայրին լաւագոյնս յարմարուած մշակութային երեւոյթ: Գիտակցում ենք, թէ ժողովրդական արուեստում պայմանական է որեւէ նուագարանի Հայրենիքի ճշգրիտ բնորոշումը, եւ որ վերջնական Հայրուով խնդիրը ոչ թէ գործիքի, այլ տուեալ գործիքով ազգային մտածողութեան վերարտադրումն է: Ուստի եւ քանոնը բնորոշում ենք որպէս արեւելեան նուագարան, որը ներթափանցելով Հայաստան եւ ժամանակի ընթացքում մեծ սէր գտնելով ժողովրդի կողմից՝ վերածուել է Հայաստանի մի գործիքի, որն այսօր յայտնի է դարձել որպէս «Հայկական քանոն»²¹: Քանոնի «Հայկական» արտայայտումը²² պարտական է միայն ի. Հարիւրամեակին:

Քանոնը, ըստ Լեւոնեանի, Արաբիայում եւ Թուրքիայում երկար ապրելով անցել է Փոքր Ասիա, որից յետոյ՝ Այսրկովկաս, իսկ այնուհետ ընդունելով այլ անուններ՝ թափանցել նաեւ բալկանեան ազգերի մէջ²³: Մեր կողմից անելացնենք, որ Անդրկովկասում քանոնը յատկապէս մեծ դարգացում է ստացել Հայաստանում (Վրաստանում այն չկիրառուեց, Ադրբեյջանում դարգացումն սկսուեց անելի ուշ): Դարասկզբին քանոնի անդրանիկ կատարողները եղել են արեւմտահայերէտ Դրանցից առաջինի՝ Արշաիր Ֆերուլեանի շնորհիւ 1824ից սկսուել է Հայաստանում մեր դարի քանոնի տարեդրութիւնը:

Ամփոփելով նշենք, որ քանոնը Հայաստան բերուած լինելով Արեւելքից, կատարելագործուեց եւ արտայայտուեց այնքան խրատիպ եւ անկրկնելի, որ ժողովրդական գործիքարանում գտնելով իր կայուն տեղը եւ մշտապէս առաջնորդուելով մեկնաբանման նոր ուղիների որոնումներով շարունակուել է ապրել մինչ օրս եւ վայելել մեծ ժողովրդականութիւն:

ԿԱՏԱՐՈՂԱԿԱՆ ԱՐՈՒԾՍ

Քանոնի մշակութի զարգացման գործում հսկայական նշանակություն ունեցավ կատարողական արուեստը, որն այսօր ունի հարուստ ավանդ-ներ:

Չունենալով ժողովրդական հարուստ երաժշտական ժառանգություն՝ քանոնի պէս նուագարանն իր զբաղաբացիությունը Հայաստանում եւ Հայ ժողովրդի մէջ կարող էր Հաստատել միայն բարձր կատարողական նուագումներով: Հայաստանում առաջին կատարողները հանդէս են եկել 1820ականներին, որոնք մեծամասամբ արեւմտահայեր էին՝ Արշաիր Ֆերշուկեան, Գարեգին Խանիկեան, Նշան Հոպեան, Զաւէն Տերմենճեան, ինչպէս նաեւ Սողոմոն Այթունեան եւ Սաշա Օդանեղաշվիլի²⁶: Այս խմբի կատարողներին մէջ եւ ընդհանրապէս Հայաստանում առաջին քանոնահա-րը եղել է Արշաիր Ֆերշուկեանը (նոյն ինքը՝ Արա Սեւանեան, որը յետագայում տեղափոխուել է ԱՄՆ): Սիրող երաժշտի իր փորձով Ֆերշուկեանը ժամանակի կատարողների մէջ աչքի է ընկել իր նուագի վիրտուոզու-թեամբ եւ անկաշկանդ փայլով: Քանոնի իր պատրաստուածութիւնը կա-տարեազորեցելով Վարդան Բունիի (1888-1980) Վերելեկեան նուագախում-բում, որպէս մենակատար նա մասնակցել է 1889ին Մոսկուայում կայա-ցած Հայ գրականութեան եւ արուեստի առաջին տասնօրեակին: Իր ստեղ-ծած ՀՀայկական ֆանտազիայով ապշեցրել շատերին, այդ թւում Ստալի-նին, որի կողմից պարգևատրուել է մեծ մրցանակով²⁷: Քանոնի առաջին կատարողներին ընդուն է եղել արեւելեան ոճը, որն արտայայտուել է քան-կարծարանական հիմքով կառուցուած ստեղծագործութիւններով, նուա-գացանկում մեծ տեղ յատկացնելով մուղամներին: Հայ երաժշտութեան գանձարանից վերաբրտագրուել են մեծ մասամբ աշուղական արուեստի՝ Սալեաթ Նովայի, Զիւանու, Շերամի եւ այլոց երաժշտութիւնը, որոնց կողքին Համեստ տեղ են ունեցել կոմիտասեան որոշ նմոյշներ եւ բուն Հայ-կական ժողովրդական մեղեդիներ: Գործիքի համար յատուկ գրուած գե-ղարուեստական բարձրորակ ստեղծագործութիւններ դնուեա չկային, այդ պատճառով քանոնի աւագ սերնդի կատարողական արուեստն առա-ւելապէս դրսեւորուել է համոյթային եւ նուագախմբային ոլորտում, որ-տեղ քանոնի դերը հիմնականում կատարուող մեղեդու կրկնօրինակումն էր: Այս դէպքում արդէն խօսք լինել չի կարող գործիքի մասնայատուկ օգտագործման մասին:

1820ականների կատարողական արեւելեան ոճին նպաստել է Հենց գոր-ծիքն ինքը՝ կառուցուած լինելով ոչ տեմպերացուած ձայնաշարով՝ այն լաւագոյնս դրսեւորում էր մուղամներում (խրաքանչիւր ձայն (տոն) բաժանուած լինելով կիսատոնից փոքր տոնների, թոյլ էր տալիս ձայնի տա-տանողական վիբրացիոն արտայայտում, որը մուղամի ճշգրտութիւնն է):

1920ականների կատարողական արուեստի զարգացմանը թերեւս նպաստէր գործիքի կատարելագործումը, որի իրականացումը մօտ էր, քանի որ Հենց այդ ժամանակ ծաւալուեցին Վարդան Բունիի՝ ժողովրդական գործիքների բարենորոգչական աշխատանքները, Լինելով մեծ բարեփոխիչ խառնի, սազի, քամանչայի, դուդուկի ոլորտում՝ Բունին բոլորովին շանդորադարձաւ քանոնին։ Միզուցէ՛ նուագարանն ընդունելով՝ զուտ արեւելեան համակարգում, ստեղծագործութիւնների մեկնաբանումը նրանով, համարում էր լաւագոյն եւ ճշմարիտ տարբերակը։

Բնորոշելով 1920-50ականների քանոնի կատարողական արուեստը՝ նկատում ենք երկու կարեւոր առանձնապատկութիւն՝ նուագակցութեան շրջանակներում ունեցած դերը՝³¹ եւ «արեւելեան» ոճի արտայայտչական կատարողական այդ արուեստը պայմանաւորուած է եղել Հետեւեալ գործօններով.

ա) ժամանակի երաժշտա-գեղարուեստական պահանջները (ընդհանուր հակուածութիւնը դէպի արեւելեան երաժշտութիւնը)՝³²,

բ) առաջին կատարողները, որոնք լինելով արեւմտահայեր, իրենց հետ բերեցին գործիքը եւ նրա կատարման արեւելեան ձեւը,

գ) գործիքի կառուցումներ,

դ) նուագացանկի ընտրութիւնը,

ե) կատարման տեխնիկան (ձեռքերի դիրքը, մատների հարուածը)։

Նշուած կէտերից անդրադառնանք վերջինին։ Կատարման այն սկզբ-րունքները, որոնցով առաջնորդուած է այսօր սկսնակ քանոնահարը, հիմնաւորապէս տարբերուած են նախորդների կատարման ձեւից։ Նրանք քանոնը Հնչեցնելով մատերի «պառկած» դիրքով (թողնում է կարծես լարը կողքից քաշելու տպւորութիւն), բնականօրէն Հեռու են մնացել մի շարք արտայայտման հնարների օգտագործումից (այս դէպքում, օրինակ, բոլորովին չի օգտագործուած բուլֆ մատը, որի միջոցով այսօր կիրառուած են բազմաթիւ միջոցներ)։ Նման կատարման ժամանակ ամենամեծ «բացը» ձայնի թոյլ արտաբերումն է։ Կողքից (պառկած) եւ ոչ վերից (առողջահայեացք) հարուածի դէպքում ընդգրկուած են ձայնի ոչ թէ երեք լարերը միաժամանակ, այլ զրանցից մէկը (լաւագոյն դէպքում երկուսը)։ Այսօր էլ արեւելեան մի շարք երկրներում պահպանուած է կատարման նմանօրինակ ձեւը։ Միաժամանակ այժմեան կատարողական տեխնիկայում կարեւորուած է մատների պահուածքի սկզբունքային փոփոխութիւնը, որի շնորհիւ գործիքի հնչողութիւնը զրոսեւորուած է լրակատար ձայնով։

Ի. դարի կէսին քանոնի կատարողական արուեստը թեւակոխեց զարգացման նոր փուլ, ազգային ոճի, մեկնաբանման մեթոդների ու խնտոնացման հնարների նոր ըմբռնումներով։ Կատարողական նոր դպրոցի հիմնադիրը դարձաւ խաչատուր Աւետիսեանը (1926-1998), որը կարողա-

ցաւ արտացոլել ժամանակի քանոնի նուագի մէջ այն զեղեցիկը եւ նուիրականը, որի ուժն առաջին Հերթին ազգային ընդթիւ եւ ողու մէջ էր Քանոնի կատարողական պրոֆեսիոնալ հիմքը դրուեց 1950ականներին Հայկական քանոնի կատարողական դպրոցում կարելի է տարբերել երկու ուղղութիւն, որոնցից մէկում գծագրուում է քանոնի արտայայտման արեւելեան ձեւ իրեն յատուկ գեղարուեստական միջոցների ողջ բազմազանութեամբ, միւսում՝ ձգտումը դէպի եւրոպական մշակութիւն մերձեցումը:

Քանոնի կատարողական ասպարէզում 1950 թուականը սահմանագիծը դարձաւ կատարման այդ երկու ձեւերի միջեւ՝ ի դէմս տաղանդաւոր երաժիշտ Խաչատուր Աւետիսեանի: 1951ին Բեռլինի երիտասարդութեան եւ ուսանողութեան համաշխարհային Գ. մրցոյթ-փառատօնում Աւետիսեանի փայլուն ելոյթն իր վրայ բեւեռեց աշխարհի ուշադրութիւնը: Այն նաեւ ոգեշնչման աղբիւր դարձաւ քանոնի ասպարէզում նորանոր անունների յայտնութեան եւ հայ կոմպոզիտորների կողմից գործիքի համար գեղարուեստական ստեղծագործութիւնների յորինման: Ժողովրդական գործիքների փուլում մասնակցում էին ՅՍ կատարողներ, որտեղ պէտք է հնչէին քանոնը, գիջակը, կոկլէն, բալալայկան, սանթուրը, պարկապզուկը, ծնծղաները եւն: Աւետիսեանը ծրագրեր կազմել էր իր փոխադրած Մոցարտի (Վեֆոնդո), Գրիգի (Ամիտրայի պարը), Սյուիաթ Նովայի (Հէշ-իսեմէշ) եւ սեփական ստեղծագործութիւններից (Էֆթալլոմոն) եւ Հէլայկական Ֆանտազիան), որոնց անգերազանցելի կատարումը ստիպեց դատակազմին արտայայտուել հետեւեալ կերպ. «Պէտք է առանձնացնել Խ. Աւետիսեանին, նոր միայն յաջորդ տեղերը յատկացնել յաղթողներին: Ես երբեք նման կատարում չեմ լսել»³⁰: Կատարողական նոր դպրոցը հիմնուեց գործիքի դասականացման վրայ, որի երկու կարեւոր պայմանները հանդիսացան գործիքի կատարելագործումը եւ դասական ժանրերում քանոնի համար յատուկ գրուած ստեղծագործութիւնները: Աւետիսեանի միջոցով իրագործուած քանոնի լարքի փոփոխութիւնը եւրոպական տեմպերացիայի սկզբունքով, հիմք դրեց գործիքի կատարողական արուեստում ճշգրտական ուղղութեանը՝ եւ այդ ոլորտում գեղարուեստական երկերի (կոնցերտներ, սոնատներ, պիէսներ) ի յայտ գալուն: Գործիքով ազգային եւ ժողովրդական երաժշտութեան արտայայտման լաւագոյն միջոցը դարձան կոմիտասեան նմոյշների եւ ժողովրդական երգերի փոխադրումներն ու մշակումները:

Նոր հիմնուած կատարողական համակարգում նկատուեց քանոնի արտայայտչամիջոցների աւելի ու աւելի ընդլայնում, եւրոպական տեխնիկայի համակողմանի հնարներով հարստացում: Այն 1950ականներին քանոնային արուեստը դուրս բերեց մի նոր ասպարէզ, որտեղ միաձուլուեցին

ժողովրդական գործիչի ու դասական երաժշտութեան սկզբունքները Ստեղծունեցին մի շարք փոխադրումներ եւ մշակումներ (յատկապէս ջութակի վիրտուոզային երկերի նուագաջանկից), ինչպէս նաեւ քանոնի համար յատուկ ստեղծագործութիւններ եւ փոխադրութիւններ՝ Դրանցից էին Նիկոյո Պազանինիի (1782-1840) վարիացիաները՝ Վենետիկեան դիմակահանդէսի թեմայով, Պարսո դէ Սարասատէի (1844-1908) «Գնչուական մեղեդիներն» ու Կամիլ Սեն-Սանսի (1835-1921) «Ինտրոդուկցիան» եւ «Իոնդո կապրիչոզոն», Անրի Վիտտանի (1820-1881) «Տարանտելլան», Մանուէլ դէ Ֆալլայի (1876-1948) «Իսպանական պարը եւ», բուն քանոնի ստեղծագործութիւններից՝ Գրիգոր Հախինեանի (1926-1991), Արամ Սաթուցի (1913-1990) կոնցերտները, Էրիք Յարութիւնեանի (1933) «Allegro», Յաչատուր Աւետիսեանի «Սկերցոն», «Սոնատը», «Սոնատ-Ֆանտազիան», Ստեփան Զրբաշեանի (1917-1973) «Կոնցերտինոն», Մովակ Համբարձումեանի (1923-2001) «Տրապիզոնցիների պարը» եւ։ Նշուած ստեղծագործութիւնների վերտառութիւններից չպէտք է միանշանակօրէն դատել, որ քանոնը զուտ վաղաջ տեմպերի ու ռիթմերի արտայայտիչ է։ Գործիչի կատարողական երկացանկում յայն կիրառութիւն ունեն նաեւ քնարական ապրումների ստեղծագործութիւնները, ինչպիսիք են, օրինակ, Ալեքսանդր Շահրազեանի «Անուրջները», Աւետիսեանի «Յուշերը», «Տաղը», «Դանդաղ պարը», «Երգ առանց խօսքի», Նրուանդ Երկանեանի (1961) «Տաղ աշնանը», փոխադրութիւններից՝ Կոմիտասի «Անտունիւն», «Զինար եսը», «Կուռնկը», «Գարուն ան» եւ։

Վերը նշուած քանոնի կատարման երկու ուղղութիւնների՝ «արեւելեան» եւ «եւրոպական» միջեւ պէտք է տարբերել, որ «հայկական» այստեղ գրեւորուեց հենց «եւրոպական» ձեւի մէջ։ Այս ոլորտում ի յայտ եկաւ հայկական քանոնի իւրատիպութիւնը եւ տարբերութիւնն այլ մշակոյթների քանոնային արուեստներից։ Այսինքն՝ քանոնը մեզ մօտ, շնորհիւ կատարողական նոր դպրոցի, ժողովրդական ոլորտից «թուրքաձեւ» անջատուելով, առաւելապէս մերուեց պրոֆեսիոնալ աշխարհի երաժշտութեանը։ Գաղտնիք չէ, որ ժողովրդական գործիչի դասականացումը (եւրոպականացումը) ունի իր «բաց» կողմերը։ Հասկանալի է այն մտավարկութիւնը, որն այս կողմնորոշման մէջ կարելի է տեսնել. գործիչի բնական հնարաւորութիւններին եւ կոչմանն անյարիր երկփեղկուածութիւն, ինչպէս նաեւ դասական երկի հնչողական, տեմբրային ոլորտի խաթարում։ Մի բան է, երբ կոմպոզիտորը ձեռնամուխ է լինում ստեղծագործութեանը, նախօրօք հաշուի առնելով գործիչի հնարաւորութիւնները, մէկ այլ բան՝ երբ դասական ամէնից «ոլորուն» ստեղծագործութիւնները փորձուած են նոյնութեամբ մեկնաբանուել քանոնի կատարմամբ։ Վերջինիս դժուարութիւնը, բացի կատարման տեխնիկայից, նաեւ ձայնարտա-

րեքման մէջ է, որի խախտումը ակամայից ստեղծագործութիւնը ներհայեցողական ոլորտից փոխադրում է շօշափելիի սահմանները, թուլացնում ներքին ապրման ուժը: Այս դէպքում կատարողից պահանջւում է արտաթայտականութեան առասել ընդգծուածութիւն եւ մեծ երաժշտականութիւն՝ դասական երկի եւ գործիքի շտեմբոյրը միաձուլելու համար:

Կատարողական նոր դպրոցը հիմնուելով Աւետիսեանի կողմից, այնուհետեւ փայլուն նուաճումների հասաւ շնորհիւ Անժելա Աթաբեկեանի, Յասմին Լէյլոյանի, Ալվարո Միրզոյանի, Անուշ Կիրակոսեանի, ինչպէս նաեւ Մովսիս Ծովհաննիսեանի ու Մարինէ Ասատրեանի Մշտապէս առաջնորդուելով նորարարական ձգտումներով՝ իւրաքանչիւր քանոնահար կատարողական արուեստում ունեցաւ իր ներդրումը: Դառնալով առաջին կին քանոնահարը՝ Աթաբեկեանը (ծն. 1936), իր բացառիկ օժտուած աաղանդով եւ հմուտ ձեռքբերումներով, ոգեւորելով եւ իր ետեւից րեքելով քանոնահարուհիների մի օղջ սերունդ, հիմնովին փոխեց քանոնի կատարման մէջ կատարողի ընդունուած կարգապիճակը՝ Լէյլոյանի շնորհիւ սկիզբ դրուեց (1976ին) քանոնահարուհիների մենահամերգերին: Արդէն Հնարաւոր եղաւ բնծում հնչեցնել երկու բաժնից բաղկացած համերգ՝ միայն քանոնի կատարմամբ: Նման քայլի դժուարութիւնը ոչ թէ ստեղծագործութիւնների քանակի կամ մենահամերգն ճարդարացնող ձեւական տեւողութեան մէջ է, այլ կատարողի այն պատրաստութեան, որն ի վիճակի է բացայայտել գործիքի բոլոր հնարաւորութիւնները ու դրանք համողիչ մատուցել ունկնդրին:

Կատարողական արուեստի զարգացման մէջ փայլուն էջ է ներկայացնում Միրզոյանը: Նուիրուելով իր գործիքին անհուն սիրով եւ զրսեւորելով երաժշտութեան զաղտնարանները թափանցելու նուրբ ճաշակ՝ նրա մեկնաբանումներն աչքի են ընկնում հարուստ երաժշտականութեամբ: Քանոնի երաժշտութեան պրոպագանդման մէջ իր համեստ, բայց կարեւոր դերն ունեցաւ Կիրակոսեանը: Յատկանշական է, որ նրա շնորհիւ վերջին տասնամեակում քանոնը յաճախ հնչել է ազատագրական պայքարի ելած Արցախ աշխարհում:

Այսպիսով, 1950ականներից մինչ օրս քանոնի կատարողական ասպարէզում նշմարում ենք հետեւեալ կարեւոր կողմերը: 1) գործիքի մենաշուկային դրսեւորումը, 2) նրա ժողովրդականացումը, 3) գործիքի ասպարէզում հայկական ձեւիւ հիմնումը:

1. Քանոնի նուազակցող դերի փոխարինումը մենանուագող դերով միայն բնական հոլովոյթ չէ (այդ դէպքում նոյնը կը դիտուէր նաեւ ուղի կամ քամանչայի մօտ, որոնք այսօր էլ մնում են որպէս մեծ մասամբ համոյթային գործիքներ): Սա խօսում է գործիքի արտաթայտչական հարուստ հնարաւորութիւնների եւ իւրօրինակ, հնչող ձայնի մասին:

2. «Ժողովրդականացում» ասելով նկատի ունենք հետեւեալը. քանոնի հետ կապուած գուգորդումներ չեն առաջանում որպէս հայի կեանքում մշտապէս առկայ եւ անբաժանելի մասը կազմող գործիքի (այսինքն՝ ժողովրդական գործիք լինելը՝ իր բուն իմաստով), ինչպէս օրինակ արեգի կամ գուլուկի դէպքում. Դա առնուազն չէր նկատուում մեր դարաշրջանում՝ մինչեւ 1970-80ականները. Շնորհիւ քանոնաւար կատարողների կողմից տարուած գործիքի պրոպագանդման, վերջին ժամանակներում քանոնը թափանցեց ժողովրդական լայն շերտեր եւ գտաւ իր «Ժողովրդական կոչումը»։ Այդ պատճառով քանոնը բնորոշում ենք որպէս պրոֆեսիոնալ աշխարհից ժողովրդական կեանք եկած եւ թափանցած, այսինքն՝ ժողովրդականացած նուազարան³։

3. «Հայկական ձեւը» քանոնի կատարողական արուեստում արտայայտուեց դասական հիմքերով՝ եւրոպական նմուշների փոխադրութիւնների ու դասական ժանրում գրուած ստեղծագործութիւնների միջոցով։ Այստեղ սակայն վիճելի է, թէ որքանով է համոզել այդ մեղեդիների հնչողութիւնը քանոնի տեմբրով։ Առկայ է մի տեսակ երկուութիւն. արեւելեան տեմբրով գործիքն արտայայտում է արեւմտեան (դասական) երաժշտութիւն, ուստի եւ այս տեսանկիւնից «Հայկական քանոնում» միաձուլուած են երկու հիմքեր՝ «արեւելեան» ու «արեւմտեան»։

Ինչպէս ամէն ժողովրդական գործիքի, այնպէս էլ քանոնի արուեստում սրտամօտ ու բնական են հնչում ժողովրդական ոլորտի մեղեդիների վերարտադրումները։ Սակայն այս համակարգում թէեւ քանոնի նուագում ազգային ոգին արտայայտելու պահանջով է, որ ստեղծուեցին կոմիտասեան նմուշների փոխադրումները, սակայն նկատենք նաեւ, որ քանոնով կատարուող կոմիտասեան մեղեդիներում (թէեւ հայկական մեղեդին կատարուած է հայի ձեռքով) առկայ է ձայնարտաբերման անյարիրութեան պահը։ Կոմիտասը, ողջ կեանքում մերժելով ճշան ու զուգանձ տեմբրերը, իր մշակումների լաւագոյն (հայեցի) դրսեւորումը գտնում էր «համեստ ու վեհ» ձայնի մեղմանուշ տեմբրերում։ Այս առումով քանոնի բացը հնչերանգը չի համապատասխանում կոմիտասի սկզբունքներին (նոյնն է՝ հայեցի դրսեւորմանը)։ Վերապահումով մօտենալով քանոնի հայ կատարողական ասպարէզում նշուած «աններդաշնակ» կողմերին, գտնում ենք, որ այնուամենայնիւ այն իւրատիպ է, չկրկնուող, ունի իր առանձնաշատուկ կերպը, որի վրայ էլ ստեղծուել է «քանոնի հայկական դպրոց» հասկացութիւնը։

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ» ԵՒ «ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ» ՔԱՆՈՆՆԵՐԸ

Հայկական քանոնի իւրատիպութիւնն ընդգծելու համար զուգահեռ կատարենք հայ քանոնի եւ իր նման՝ արեւելեան ժողովուրդների մէջ մեծ

սէր եւ տարածում գտած գործիքների միջեւ Հայկական քանոնի Վարեւել-
եան ազգակիցները բուն քանոններն են՝ մեծ ճանաչում գտած Պարսկաս-
տանում, Թուրքիայում, Արաբիայում, Օղիստոսում, Ադրբեջանում եւն-
էական տարբերութիւն չգտնելով արեւելեան քանոնների միջեւ, դրանք
ներկայացնում ենք, ընդհանրացնելով պարսկական քանոնի օրինակով (որ
այսուհետեւ կ'անուանենք պարզապէս արեւելեան քանոն)։ Մենք դրանց
միջեւ համեմատութիւնը կատարում ենք ոչ այնքան մէկի կամ միւսի ա-
ռաւելութիւնը վերհանելու, այլ իւրաքանչիւրի ինքնատիպութիւնն ընդ-
գծելու միտումով։

Հայկական եւ արեւելեան քանոնի դպրոցների տարբերութիւնը միեւ-
նոյն գործիքի բոլորովին այլ մեկնարանումների մէջ է, որը բխում է եր-
կու մշակոյթների ազգային տարբեր երաժշտամտածողութիւնից։ Սրանով
է պայմանաւորւում նաեւ գործիքների արտաքին դրսեւորումը՝ կառու-
ցուածքը, պահելաձեւը, իրանական Վղանունը՝ Հայկական քանոնից չա-
փերով մեծ է, քանի որ իւրաքանչիւր ձայնի համար տեղադրուած են հինգ
բռնակներ։ Հայկական քանոնի բռնակների թիւը 2 է։ Իրանական քանոնն
ունի 81 լար՝ դասաւորուած 27 եռակի ձայներով եւ Հայկական քանոնից
տարբերւում է լայն դիապազոնով ($f - d^3$)¹։ Հայկական քանոնի դիապա-
զոնն է՝ $g - d^3$ եւ ունի 72 լար (24 ձայն)։

Իրանական քանոնի 5 բռնակների համար օգտագործւում են համա-
պատասխանաբար այտերացիայի հետեւեալ նշանները՝

♭ (բեմոլ) - ձայնն իջեցնում է $1/2$ տոն

♮ (բոտոն) - ձայնն իջեցնում է $1/4$ տոն (օր.՝ «մի» եւ «մի» բեմոլի մէջ-
տեղը)

♯ (դիեզ) - ձայնը բարձրացնում է $1/2$ տոն

♯ (սոռի) - ձայնը բարձրացնում է $1/4$ տոն (օր.՝ «դօ» եւ «դօ»-ի մէջ-
տեղը)

♯ ♯ (դիեզսոռի) - բարձրացնում է ձայնը $3/4$ տոն (ից շատ, բայց ոչ
կրկնակի ♯)։

Հայկական քանոնի 2 բռնակները համապատասխանում են #ին եւ
b ին՝ ձայնը տեղափոխում $1/2$ տոն վեր եւ վար։

Իրանում քանոնն օգտագործւում է 3 պահելաձեւով. դրուած 1) ծնկներին, 2) յատուկ սեղանին, 3) ազդերին՝ ծալապատիկ նստած. հին
ժամանակներից փոխանցուած մի ձեւ, որը հազուադէպ է օգտագործւում
ժողովրդական շերտերում։ Հայերի մօտ գործիքն ունի մէկ պահելաձեւ՝
ձախ ծնկին դրուած (ձախ ոտքը աջի վրայ)։ Անշուշտ, կատարողական ար-
ուեստում, գործիքի պահելաձեւն էական չէ, իւրաքանչիւր ձեւում կարելի
է հասնել բարձր կատարողական արդիւնքի։ Երկու գործիքների
սկզբունքային տարբերութիւնը բռնակների մէջ է, որոնցով որոշւում է

քանոնով կատարուող մեղեդու ընդթիւ Հայկական 2 բռնակով քանոնը տեմպերացիայի ենթարկուած գործիք է, որի հնչիւնակարգը կառուցելով 12 կիսատոնային համակարգում, հնարաւոր դարձրեց գործիքով արտայայտել եւրոպական երաժշտութիւնը Արեւելեան քանոնի 5-8 բռնակները թոյլ են տալիս ստանալ կիսատոնից փոքր ձայներ։ Արեւելցուն դժուարահաս եւրոպական տեմպերացիան յատկապէս անիմաստ էր ժողովրդական գործիքներով արտայայտելու։ Թերեւս 5-8 բռնակների առկայութիւնն արեւելեան քանոնում իւրատիպ տեմպերացիա է, քանի որ հնում բռնակներին փոխարինել է մատը, որը փոխել է ձայնը՝ լարի տարբեր հատուածները սեղմելով։ Եւ երբ յայտնուեցին բռնակներով գործիքները, դրանք ծագւածքով համարում էին ճարհեստական, մեքենայացուած։ Արեւելքում գործիքների նման դրսեւորումը պատահական չէ։ Ժողովրդական գործիքի իր կոյմանն այն մեղում է հաւատարիմ՝ կատարելով միայն ժողովրդական մեղեդիներ, բանաւոր ականդրով հասած մուղամները։ Իսկ մուղամի ողջ դունեղութիւնը՝ մելիզմներով ու ձայնի տատանումներով, կարող է արտայայտուել միայն տեմպերացիայից դուրս համակարգում։ Մեզ մօտ քանոնը, ինչպէս ասուեց, իր ժողովրդական արտայայտչաձեւից բացի զարգացաւ զսասկանացման ճանապարհով, լատ ալդմ էլ ձեռք բերելով արտայայտչամիջոցների լայն շրջանակ։ Միայն այդ միջոցներով հնարաւոր դարձաւ օրութակի եւ դաշնամուրի փայլուն գոհարների նոյնատիպ փոխադրումների իրականացումը։ Գործիքը յազեցաւ բարձր տեխնիկական հնարներով, ի յայտ եկան յատուկ քանոնի համար ստեղծուած կոնցերտներ, սոնատներ, պիէսներ։

Հայկական քանոնը բազմաձայն գործիք է։ Բացի ստեղծագործութեան ընթացքում հանդիպող հոմոֆոն-հարմոնիկ հատուածներից մեծ տեղ են զբաղեցնում պոլիֆոնիկ մէջրերումները։ Աւելին՝ գործիքը կատարում է պոլիֆոնիկ սկզբունքով մշակուած ժողովրդական մեղեդիներ։ Սա մղում է գործիքի արտայայտչամիջոցների էլ ականի ընդլայնմանը։ Այս տեսանկիւնից Հայկական քանոնը մշտապէս զարգացում ապրող գործիք է։

Արեւելեան քանոնի վրայ դժուար է ստեղծագործութեան ընթացքում մի քանի անգամ փոխել երաժշտութեան լարը, տոնայնութիւնը, արագաւարժ Ժանով օգտագործել բռնակները, ինչն ամենայն դիւրութեամբ կատարւում է Հայկական երկբռնականի նուագարանով։ Փոխարէնը այն երաժշտութիւնը, որը յարիւր է քանոնի էութեանը, եւ որը լաւագոյնս դրսեւորւում է արեւելեան գործիքով, դժուար է իր բոլոր գունային երանգներով արտայայտել Հայկական քանոնով։

Հայկական եւ արեւելեան քանոնների տարբերութիւնը սկզբունքային է։ Մեզ մօտ քանոնը դասականացուեց եւ թափանցեց այսպէս-կոչուած եւ-

բուպական շերտերու Արեւելցու մօտ գործիքը մնաց միայն ժողովրդական ոլորտում²⁰։ Հայն է Հայկական քանոնի դրսևւորման ասպարէզը, հարուստ է նրա արտայայտչական գինանոցը, սակայն արեւելեան քանոնի նուազում արժէքաւոր է մէկ այլ երեւոյթ՝ ներդաշնակութիւնը արեւելեան քանոնը որքան էլ հնչի միաձայն, լսողութիւնը յոգնեցնի միատոնութեամբ (երաժշտութեան ողջ ընթացքում միակ լազի պահպանումը, շեղումները ու պատահական նշանների հանդէս չգալը), նրանում անասելի մեծ է միաձուլութիւնը՝ գործիքի տեմբրի ու հնչող մեղեդու միջեւ։ Եւ արեւելցին շատ լաւ է գիտակցում միաձուլութեան այդ հսկայ արժէքը։ արեւելցին քանոնաւարին հնարաւոր է աշխտանել Պազանիինի եւ Ֆերենց Լիստի (1811-1886) վիրտուոզ գործերի փոխադրութիւնով, սակայն երբեք չհամոզել, որ համարիտը քանոնի արուեստում այդ ուղղութեամբիւն է։ Արեւելցին շատ անգամներ շփուելով հղասական քանոնի հետ՝ փորձեր չի կատարում կրկնօրինակել նրան, մնալով հաւատարիմ իր սկզբունքներին²¹։ Արեւելեան քանոնը կարողանում է ունկնդրին խորասուզել ներհայեցողական աշխարհ, որն է Արեւելքն իր ողջ տարաշխարհիկութեամբ եւ մտասուզմամբ, փիլիսոփայական շերտերով եւ հարուստ գոյներով։ Հայկական քանոնի նուազում անսովոր եւ զարմանալի է ունկնդրել Լիստի «Մապսոդիան»ի, Ֆերդերիկ Շոպէնի (1810-1849) դաշնամուրային գործերի, կամ Պազանիինի եւ Սէն-Սանսի վիրտուոզ ստեղծագործութիւնների փոխադրութիւնները, սակայն մշտապէս առկայ է հնչող ստեղծագործութեան եւ գործիքի տեմբրի անյարիւրութեան մտալստութիւնը։ Քանոնի ըրաց՝ տեմբրը դժուար է մերւում արեւմտեան ստեղծագործութիւններին։

Հայկական քանոնի դասականացումը, թէեւ գործիքին հաղորդեց ներհուլութիւն (արեւելեան տեմբրով հնչում է արեւմտեան երաժշտութիւն) ու հեռացրեց քանոնն իր արմատներից, այդուհանդերձ անբնական չէր, գրեթէ անխուսափելի էր, քանի որ ըխց հայցի մտածողութիւնից։

Հայկական եւ արեւելեան քանոնի արուեստներն իրենց տեսակի մէջ առանձնայատուկ են, բոլորովին այլ շերտերի պատկանող, եւ իւրաքանչիւրում առկայ են կատարողական մեծ արժէքներ։ Հայկականում դա արտայայտուեց գործիքի դասականացման եւ նրա համար գեղարուեստական բարձրորակ գործերի ստեղծման մէջ։

Արեւելեան քանոնում արժէքաւորը գործիքի ընտելեան՝ բնական արտայայտչամեկի մէջ է։ Նրա քանոնը օրգանական մեծ կապի մէջ է կենցաղում ռատագործուող մեղեդիների հետ²²։

Ամփոփելով, նշենք որ չնայած վերջին տասնամեակում քաղաքական-սոցիալական իրավիճակի պատճառով քանոնի կիրառումը Հայաստանում նահանջ ապրեց, որով եւ ետ մղուեց 80ականներին ձեռք բերած մասսա-

յականութիւնը, այն դարձեալ ունեցաւ իր առաջին թացը Դա են վկայում թէ՛ գործիքաշինութեան (էլեկտրական քանոնի ծնունդը), թէ՛ մանկավարժական (Նոր ձեռնարկների հրատարակումները) և թէ՛ կատարողական (նոր արտադրանքներ, տեխնիկական դաշտի ընդլայնում) ասպարէզներում երեւան եկած նորութիւնները, որոնք ապացուցում են, որ ժողովրդական այս նուագարանը սոսկ պատմական արժէք է, այլ մշտապէս դառնալով ժամանակի գեղարուեստական հագեցման կարգուսկարգի կենտրոնում, հանդէս է գալիս որպէս գործող՝ ասեկիքի հնարաւորութիւնները չսպառող միաւոր:

Հայկական և արեւելեան քանոնների տարբերութիւնների աղիսակ

Հայկական քանոն	Արեւելեան քանոն
1. Ունի 2 բռնակ:	1. Ունի ձեռք աւելի՝ 6, 8, 7 բռնակներ:
2. Տեմպերացուած գործիք է:	2. Տեմպերացուած չէ՝ եւրոպական հասկացութեամբ. արեւելեան քանոնն էլ կարելի է համարել որոշակի տեմպերացուած, քանի որ բոլոր տոների (1/2, 1/4) ֆիքսումն առկայ է:
3. Ունի 1 պահեւածե՝ ձախ ոտքը աջին զցած՝ քանոնը ձախ ծնկին դրուած:	3. Ունի 3 պահեւածե՝ 2 ծնկներին դրուած, յատուկ սեղանին, ծալապատիկ նստած և ազդերին դրուած:
4. Բազմաձայն գործիք է:	4. Միաձայն է (կան օկտաւային կրկնապատկումներ):
5. Ստեղծագործութեան ընթացքում հնարաւոր են բազմաթիւ փոփոխումներ լադային և տոնայնային առումով՝ բռնակների ակտիւ օգտագործման շնորհիւ:	5. Ստեղծագործութեան սկզբից ստանում է մէկ հնչիւնակարգ, որն էլ պահպանւում է ողջ ընթացքում: Պատահական նշաններն օգտագործւում են հազուադէպ:
6. Նուագաջանկում առկայ են թէ՛ ժողովրդական, թէ՛ եւրոպական դասական ժանրերում գրուած ստեղծագործութիւններ:	6. Նուագաջանկում են ստեղծագործութիւններ միայն արեւելեան «Ֆոլկլոր» ոլորտից, ներառեալ դասական համարուող մուղամները:
7. Կատարողներն այսօր միանշանակ կանաչք են:	7. Մեծամասամբ կիրառւում է աղամարդկանց կողմից:
8. Գործիքը դասականացուած:	8. Մնաց հարազատ ժողովրդական գործիքի կոլմանր:

- ¹ Մովսիս Խորենացի, Մասենագրութիւնք, Վենետիկ, երկրորդ տպագրութիւն, 1895, էջ 80.
- ² Նոյն տեղում, էջ 260.
- ³ Nikoghayos Tagmizyan, Teoriya muziki v drevney Armenii (Երաժշտութեան Տեսութիւնը Հին Հայաստանում), Երևան, 1977, էջ 80.
- ⁴ Խաչատուր Աւետիսեան, Քանոնի Զեռնարք, Երևան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 3 (Նիկիողայոս Թաւմիզեանի առաջաբանը)։
- ⁵ Գարեգին Լեւոնեան, «Հայ Աշուղներ», Արցաղադրական Հանգէս, տասներորդ տարի, ժ. Գ. դիրք, Թիֆլիս, 1906, No 1, էջ 98, 99.
- ⁶ Աստղիկ Գէորգեան, Միջնադարեան Երաժշտական Գործիքները Հայ Մանրանկարչութեան Մէջ, Երևան, 1982, էջ 12.
- ⁷ Հրաչիա Անտոնեան, Հարթին Ամստական Բառարան, Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1979, Կ. IV, էջ 129.
- ⁸ ՏՆ՝ Խմբա Խանդավեան, Հայրիական Հին Երաժշտական Գործիքները, Երևան, 1969, էջ 74.
- ⁹ Նոյն, էջ 85.
- ¹⁰ Լեւոնեան, «Հայ Աշուղներ», էջ 98.
- ¹¹ ՏՆ՝ Srbuhi Lisitsyan, Starinnie plyaski i teatralnie predstavleniya armianskogo naroda (Հայ Ժողովրդի Հնագույն Պարերը Եւ Քառերական Ներկայացումները), Կ. 1, Երևան, 1968, էջ 154.
- ¹² Kurt Zaka, Mesykainaya kulura Vavilona i Assiri (Քարեյտի Եւ Ասորիքի Երաժշտական Մշակուիքը), Լենինգրադ, 1987, էջ 106-108.
- ¹³ Անտոնեան, էջ 89.
- ¹⁴ Նոյն.
- ¹⁵ Նիկողայոս Թաւմիզեան, «Զանի Մասին Ուսմունքը Հին Եւ Միջնադարեան Հայաստանում, Քանոնի Մասենագրարանի», Կ. 6, Երևան, 1982, էջ 182.
- ¹⁶ Մանուկ Վրդ. Քալուսի, Բաղդիւր Առաւետիկ Եւ Գիտութեանց Եւ Գեղեցիկ Դպրութեանց, Հատ. Ա., Վենետիկ, 1891, էջ 264, Բ. սիւնակ։
- ¹⁷ Հ. Գարեգին Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Միւրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աղբերեան, Նոր Բաղդիւր Հայրական Լեզուի, Հատ. Բ., Վենետիկ, 1887, էջ 1008, Ա. սիւնակ։
- ¹⁸ «Բնար» բառը ժ.Թ. դարում ստացել է երգերի ժողովածուի, դաժարի նշանակութիւն, ինչպէս՝ «Բնար Մշեցոյ Եւ Վանեցոյ», «Բնար Հայրիական»։
- ¹⁹ Գրիգոր Նարեկացին յիշատակել է սաղմոսարանը եկեղեցում.
 և... առաջի նորա մանկունք զեղեցիկ,
 ի դիրկս նոցա խաչք տէրունական
 ի ձեռին նոցա սաղմոսարան ու քնար
 որք երգէին եւ ասէին՝
 Փառք Բրիտոսի ամենազոր յարութեան» (Գրիգոր Նարեկացի, «Տաղ Յարութեան», Տաղեր, Երևան, Հայպետհրատ, 1967, էջ 62)։
- ²⁰ Աւետիսեան, էջ 4.
- ²¹ ՏՆ՝ Նիկողայոս Թաւմիզեանի առաջաբանը Խաչատուր Աւետիսեանի Քանոնի Զեռնարքում (էջ 7)։
- ²² Գրիգոր Գաղապաճախեան, Գրքոյի Որ Գոյն Նուագարան, Կ. Պոլիս, Հրատ. Մկրտիչ Մկրիշեանեան, 1794.

²⁵ Արխտակէս Զաւենայ, Հիսարիան, Պատմութիւն Հայ Զարագրութեան Եւ Կենսագրութիւնք Նրաժիշտ Ազգայնոց, Կ. Պոլիս, 1916, էջ 174-176:

²⁶ Գարեգին Լեւոնեան, Հայ Աւուջներ, Թիֆլիս, 1908, էջ 31:

²⁷ Լեւոնեան, Հայ Աւուջներ, էջ 96-99:

²⁸ Քանոնի արեւելեան մեղեդիք, իմէջ փորձենք կոնկրետացնել, մեն հաւանականութեամբ պէտք է առնել արաբական աշխարհին, իսկ մեղանում գործիքի թափանցումը եւ ամուր խորսխումը պայմանաւորուած է արաբական բազմակի ներխուժումներով, որոնք է դարձում Հայաստանում հիմնաւորուել են երկար ժամանակով: Յարմիր է, որ արաբները եղել են քաղաքի ժողովուրդ, սակայն այլ հետամնաց ժողովուրդներին տարբերուել են նրանով, որ կարողացել են ընդգրկեալել իրենց նուաճած ժողովուրդներին շատ քան, յարմարեցրել իրենց եւ առկամ փոխանցել դրանք Նւրուզային:

²⁹ Քանոնի տեմբլը, լինելով ճշւան եւ զբաք, չի ներդաշնակում հարկի մասնեղութեանը, որի հաւաք արտաբայութեամբ տեսնելով արտաքինից համեստ եւ ճիշակ զեղիւն երգում, նշմարիտ արտաբերումը զտնում ենք մեղմանուլ եւ սկսանք շոյող տեմբլով օժտուած նուագարանի հեղեղանգութեամբ: Այս տեսակէտից քանոնը հետու է ազգային չափանիշներին, սակայն կատարողները, ընթանալով ազգային ոգու արտաբայութեան ուղիով, քանոնին տուելին հայկական արտաբայութեան մեւ: Եւ... որտեղ ազգերն ալ իրար ազգային նուագարան՝ մէկ գործիք մը կ'ունենան ընդհանրապէս, իսկ միւսները շինուած կամ յարմարեցուած կ'ըլլան անոր վրայ: Հայոց մէջ այդ ազգային նուագարանը փողն է... իր պարզութեան մէջ պարփակուած վերուիթեամբ (տնա՝ կոմիտաս, Յօգուածներ Եւ Ուսումնասիրութիւններ, Երևան, 1961, էջ 197):

³⁰ Լեւոնեան, Հայ Աւուջներ, էջ 99:

³¹ Մինչեւ 1950ականները, արեւելքում ընդունուած մեւով, ի՞նչ Հայաստանում քանոն սովորում էին միայն տղամարդիկ: Կանանց դերը կատարողական առարկէզում առաջ եկաւ: Ծաղկաններին՝ շնորհիւ Ամեհլա Ամարեկեանի Հետաքրքիրն այստեղ այն է, որ երկու սեռերի հասասորեցումն այս ոլորտում վերականգնաւ: Որքան անյարմար էր տեսնել Զոպաններին քանոնահարուու, այնքան այսօր՝ տղամարդ քանոնահարի:

³² Այս մասին մեզ վկայել են քանոնի վարպետները:

³³ Քանոնի կատարողական դերը բաւական հնացած տեսանկիւնից է դիտարկուել Աերուկովի խմբագրութեամբ լույս տեսած երաժշտական գործիքների առլատում, որը հրատարակուելով 1976ին (կրք արդէն երկու տասնամեակ հայկական քանոնի պատգոյրնում էր որպէս մենակատար գործիք), յայտնուել է այն միտքը, որ քանոնը յատկապէս վերջերս հանդէս է գալիս նուագակցողի դերում (տես *Atlas msaikolnkh instrumentov SSSR* (ՍՍՀՄ Նրաժշտական Գործիքների Ատլաս), Մոսկուա, 1976, էջ 120-121):

³⁴ Նրաժշտութեան առարկէզում ընդհանուր արեւելեան ուղղութեամբ հիմնաւորումներին է դարասկզբի մի շարք արեւելեան համայնքների առկայութիւնը, որոնք կատարութեան Նդիշէ Բաղդասարեանի, Գրիգոր Միրզայանի (Միւնի), Լ. Հարդանեանի, Ար. Սողաթեանի, Անտոն Մալիկեանի, Գէորգ Վերդեանի (Ժփիլ), Ներսէս Ղարաբեանի, Է. Յովհաննիսեանի (Ժփիլ), Վլադիմիր Քեչիլեանի, Օգանեզալվիլու եւ Վարդան Բուլիի (Բուխարսթեան) կողմից: Վերջին երկուսի նուագախմբերն այս շարքում ամենաճանաչուածներն էին (Գուրգէն Գէորգեան, Յաշա Օրաժեղալվիլի, Երևան, 1973, էջ 62):

³⁵ Թերեզա Արաքեան, Քաղաքացիական Երևան, 1973, էջ 16:

³⁶ Ամեհլա Ամարեկեանից յետոյ (1950ականներ) քանոնի կատարման առարկէզում, տղամարդ քանոնահարները նաւանջեցին՝ ղեկը միանշանակ փոխանցելով կին կատարողներին:

- ²² Յատկապես 1980ականներին քանոնը ամուր Հիմնադրույն ժողովրդի կենցաղում: Տողերիս Հեղինակն ապրելով Մասուհիի գիւղում (Աշտարակի շրջան), կարող է համարել, որ այդ ժամանակներում քանոն կար գիւղի համարեայ բոլոր տներում:
- ²³ Թուրքական քանոնն ունի 26 կամ 26 մայն՝ ըստ այդմ էլ 72 կամ 76 լար, դիապազոնն է A - C՝ կամ D - F՝: Եղիպտական քանոնն ունի 26 մայն, եւ դիապազոնն է՝ F - C՝ (տես Մայիկէ Մարիզի, *Քանոնի Ուսուցում*, Թեհրան, 1980, պարսկերէն):
- ²⁴ Օրինակ, կոնտրաբասն ունէր աղեղի 3 պահեցածէ՝ խալական, գերմանական, ֆրանսիական: Երեք մեւում էլ զործիքի կատարողական արուեստում զբանցուել են փալուսն նուսնումներ: Դանձինս Դոմենիկո Դրագոնեմի (1763-1846, խալական մեւում), Կոստիկոս (գերմանական), Զոգանի Բոսեղիմի (1821-1889, ֆրանսիական) (տես Rodion Azarkhin, *Kontrabas* (կոնտրաբաս), Մոսկուա, 1978, էջ 12):
- ²⁵ Ժողովրդական ուրում՝ մեր հասկացողութեամբ, քանի որ մուշաններն արեւելցու համար դասական նմուշներ են: Ընդանց մեծամասամբ նուազում են խոտեման կրտսիք (ընդգծումը մերն է - Լ.Մ.): Երաժշտութիւնից, ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքին եւ Անգլիոյիսին ծանօթ մելոդիաներ (չարգեաւ, սեզեաւ, շուր, Հէյսիի, Հեյազ, Բալայիի շիւրազ եւն:) (Անտեան, *Հայ Անգեղներ*, էջ 30):
- ²⁶ Արեւելեան եւ Հայկական քանոնները չփումն ի յայտ եկաւ յատկապես 1980ականներին՝ Հայ քանոնաւարներին արտասահմանեան ելուցմանի շնորհիւ:
- ²⁷ Քանոնն արեւելցու մաս (ուղի հետ մէկտեղ) մշտապես սովայ է նոյնիսկ դասական նուագախմբերում:
- ²⁸ Տես օրինակ՝ Յամմէկ Լէյլոյան, *Փամմաներ, Արպեմներ, Ըրպեմներ, Հարմոնիաներ*, Երեւան, 1995; նոյնի՝ *Փոխադրութիւններ ժողովրդաւ Քանոնի Համար*, Երեւան, 1995:

THE CANON POPULAR MUSICAL INSTRUMENT (Summary)

LILIT MANOUKIAN

The article is a historical overview of the popular Armenian musical instrument, the Canon.

The author briefly reviews the differences between the Armenian string instruments and narrates the historical development and modifications the Canon has undergone throughout the centuries. Furthermore, the author compares the Canon with similar instruments of Middle-Eastern and far-Eastern origin (Arabic, Iranian, Chinese, etc.) from the musical perspective. He also compares the way they are played, the musicians who play them and the circumstances in which they are played.

Moreover, the author highlights the limitations of the instrument with regard to the type of music and compositions played, and its unprecedented development in Armenia in the twentieth century, which brought in a shift from male to female players.

ՈՒՐՈՒԿՈՒԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ (ՄԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆԶԵԻ 1950)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԻՈՍԵԱՆ

1985ին, Ուրուկուայ Հայկական Յեղասպանութիւնը պաշտօնապէս ճանչցող առաջին պետութիւնը դարձաւ: Այս իրողութիւնը, գումարուելով վերջին Յեղասպանին երկրի տարրեր ատեաններէ մերթ ընդ մերթ Հայ ժողովուրդին ի նպաստ լսողոյ ձայներուն, թերեւս պատճառ եղած է, որ տեղւոյն փոքր, յարաբերաբար լուսանցքային կեանք ապրող Համայնքը Սփիւռքի եւ Հայաստանի ուշադրութեան արժանանայ:

Սակայն, այդ ուշադրութիւնը հետազոտական Համապատասխան հետաքրքրութեան վերածուած չէր մինչեւ վերջերս: Բացառելով Աշոտ Արծրունիի *Տարեցոյց Հարաւային Ամերիկահայոցի* (Պուենոս Այրէս, 1943) տուած պատմա-կազմակերպական ալլապէս թանկագին ակնարկը, Հայերէն լեզուով ալ աղբիւր գոյութիւն չունի Ուրուկուայի Հայ Համայնքին մասին: Սպաներէն լեզուով, այս բացը գոցելու աշխատանքը ստանձնած են հետազոտողներ Ալպերթօ Տիւրէճեան եւ Տանիէլ Գարամանուկեան, որոնք գրեթէ տասնամեակ մը առաջ Հրապարակ Հանեցին իրենց ուղենշային գիտական ուսումնասիրութեան արդիւնքը՝ *Հայկական Գաղթականութիւնը Ուրուկուայի Մէջ* գիրքին Ա. հատորը (Մոնթէվիտէօ, 1983)¹: Երկրորդ հատորը պատրաստութեան ընթացքի մէջ կը գտնուի տակաւին:

Գործին տարողութիւնը պատկերացնելու համար պէտք է նկատի ունենալ, որ ուրուկուահայ տպագիր մամուլը շատ համեստ կշիռ մը ունեցած է իր սկզբնաւորութենէն՝ 1937էն ի վեր, այնքան, որ մինչեւ վերջերս անյայտ էր մատենագէտներուն: 1935էն մինչեւ այսօր, Հայկական Ռատիօ-ժամերը եղած են Ուրուկուայի Համայնքին կեանքը պատկերացնողը՝ դրական թէ միտական դրսեւորումներով, քանի որ անոնք կատարած են օրաթերթի Համազօր դեր²:

Հաշուի առնելով տպագիր ու անտիպ աղբիւրներ, ներկայ ուսումնասիրութիւնը կը փորձէ Հայաստան ընթերցողին ներկայացնել Համայնքի պատմութեան ու կազմակերպութեան Համառօտ պատկերը՝ սկիզբէն մինչեւ 1960: Լիակատար աշխատանքի մը յաւակնութիւնը չունինք՝ մանաւանդ որ պատմական իրադարձութիւններու ներքին ծալքերուն չենք մտած: Սակայն, փորձած ենք ընթերցողին Համար Հարաւային կողմն աշխարհի ծուարած այս փոքր Համայնքի սկզբնական շրջանի պատկեր մը

տալ, որ ըստ կարելոյն հաւաստի ու յետագայ ուսումնասիրողին համար պիտանի պատմական ատարձ հանդիսանալ:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԸ

Ուրուկուայ ժամանած առաջին հայը Դեկտեմբեր 1728ին Քատիպէն մեկնած նաւու մը տնտեսն էր: Երբ նաւը կ'անցնէր Հասարակածէն, ինչպէս ընդունուած սովորութիւնն էր, մեծ տօնախմբութիւն մը տեղի ունեցած է: Այս հինաւուրց տօնախմբութիւնը կապուած էր աշխարհը կիսող գիծը անցնելու եւ զայն առաջին անգամ անցնողները «մկրտելու» հետ: Այդ ժամանակ, ճամբորդներն ու անձնակազմը դրամական փրկագին մը պէտք է վճարէին «Գիծի նախագահին» (Նեպտուն աստուածութեան), այլապէս՝ պարանի մը կապուած, բարձրագոյն կայմէն ջուր կը նետուէին: Ժամբորդներէն Ֆրա Գայնթանօ Գաթանէօ պատմած է, թէ նախագահը իր հաստատածէն աւելի բարձր տուգանքի մը դատապարտեց նաւուն տնտեսը, որ շատ գէշ հայ մըն էր, տաքէն շատ տառապող, որովհետեւ կուրծքը բաց ներկայացած էր, ինչ որ յարգանքի պակաս համարեցին¹: Նաւը Մոնթէվիտէօ ժամանած է 9 Ապրիլ 1729ին, իսկ Պուենոս Այրէս՝ Ապրիլ 19ին: Տնտեսին անունն ու յետագայ ճակատագիրը անյայտ են:

Հարիւր տարի ետք՝ 18 Յուլիս 1830ին, Ուրուկուայ իր անկախութիւնը կը հռչակէր: Հայերու նոր հետքեր՝ արդէն անկախացած երկրին մէջ, պիտի գտնուէին: Տիւրէճեան եւ Գարամանուկեան պաշտօնական տոմարներէ ճշդած են, որ 12 Նոյեմբեր 1835ին, Մոնթէվիտէօ ապրող Ֆրանսացի Յաւմեայ գինուոր մը՝ Յովհաննէս Աքսարեան (Juan Agustin Axarian), Պուենոս Այրէսէն վերադարձած էր: Իսկ 1850ին, Մարիա Պելինճեան (Belingian) կամ Պելինտեան (Belindian) երեք կալուածներու տէր էր Մոնթէվիտէոյի մէջ²:

Ժժ. դարու կէսերէն սկսած էր հայ պանդխտութեան շարժումը, հետեւանք՝ Օսմանեան կայսրութեան հայկական զաւառներուն աղետալի կացութեան: 1870ականներու վերջը, Խարբերդի շրջանը ի մասնաւորի մեծ ցեղամեծերու պիտի ենթարկուէր, իսկ 1885-1889ին դէպի ԱՄՆ գաղթելու միտումները այնպիսի տարողութիւն ստացան, որ պատկերաւոր ձեւով կարելի է խօսիլ Համերկեան ջերմութեան³ սաստկացումի մասին⁴:

1865-1870ի շուրջ, Պրագլի ժամանած էր Վանեցի Վարժապետը (այդպէս կոչուած՝ Հայերէնի մաքուր գործածութեան համար), որուն ինքնութիւնը անյայտ է եւ որ 1884ին Ուրուկուայի հետ սահմանակից Ռիօ Կրանտէ սօ Սուլ նահանգի Սանթա Բրուզ քաղաքին մէջ խանութ մը ունէր: Ամուսնացած էր պրագլիւնիի մը հետ եւ չորս զաւակներ ունեցած⁵: Նկատի ունենալով իր ապրած տեղը, Հնարաւոր է, որ ան Ուրուկուայէն անցած ըլլայ Պրագլի:

Ըստ Սամուէլ Քրմոյեանի, ԺԹ. դարու կէսերը Պրազիլի, Արժանթինի եւ Ուրուկուայի մէջ սեփական խանութով հայ առեւտրականներ կային արդէն։ Օտարի հետ ամուսնացած ըլլալով, անոնց մասին տեղեկութիւն մնացած չէ՝։ Ըստ երեւոյթին, պնդումը հիմնուած է Վանեցի Վարժապետաի (Պրազիլ) եւ Հաճի Պետրոսի ու իր ընկերներու (Ուրուկուայ) պարագաներուն վրայ, թէեւ գիրենք ԺԹ. դարու կէսը փոխադրելու հիմք չկայ։

Արդարեւ, 1860-1870ի շուրջ, Մոնթէվիտէօ ժամանած էր նոյնպէս վանեցի Հաճի Պետրոսը, որ 1882ին Փաթակոնիա փողոցի վրայ փերեզակութեան ապրանքներու մթերանոց մը ունէր ուրիշ երկու հայ ընկերներու հետ, որոնք հոն կը մնային, մինչ ինք Մարսէլէն ապրանք կը հայթայթէր։ 1880ականներուն, Հիւսիսային Ամերիկա դաղթելու գող հայեր իրեն հանդիպած են ու խորհուրդ ստացած՝ Մոնթէվիտէօ մեկնելու։

1882-1890ին, առեւտուղն 20 հոգի (մեծաւ մասամբ՝ խարբերդցի), Մոնթէվիտէօ ապրելէ ետք, փերեզակութեամբ զբաղելով անցած են Ռիօ Կրանտէ տօ Սուլ. անոնց կարեւոր մէկ մասը տարիներու տքնանքէ ետք Սան Փաւլօ կայուն խանութ հաստատած են։ 1888ին, ութ հայեր ժամանած էին Մոնթէվիտէօ՝ ըստ ուրուկուայեան տոմարներու, որոնք սակայն Պրազիլ անցածներուն հետ կապ չունէին։ Անոնք նշուած են որպէս յոյն, արար, ռուս կամ սուրիացի։ Աւաջին երկուքը՝ «յոյն» Հայկատուր Հալաճեանը եւ Շուաճ Միքայէլ Մարտիրոսեանը, Յուլիան հասած էին Մարսէլէն, թերեւ՝ Հաճի Պետրոսի խորհուրդին անսալով, Վերջին չորսը, որոնք սուրիացիք եւ աւետարանական էին, ու նոյն նաւով հասած՝ Դեկտեմբերին, ըստ երեւոյթին միասին եկած էին, բայց տոմարը չճշեր, թէ նաւը ուրկէ՝ կու դարու Այս նորեկներուն յետագայ ճակատագրի մասին տեղեկութիւն չկայ։

Մարսէլլի Արմէնեան Մարտ 1889ին կը հաղորդէր, թէ ուրուկուայեան մալրաբաղաքին մէջ 25 հայեր կային, մեծաւ մասամբ՝ խարբերդցի, որոնք շրջուն մանրալաճառութեամբ կը զբաղէին։ Ըստ անստորագիր թղթակցութեան, Վասոնք ամենեւին իրար հետ ընկերական սէր չունին, իրար հետ միասին դուրս կ'ելնէն առեւտրական գործով եւ յետոյ իրար հետ կ'առելով կու գան. իրար դէմ խարդախութիւններ կ'անեն. եւ այստեղ չտեսայ երկու անձ որ ընկերական սուրբ զաղափար ունենան. ազգասիրական զգացում բնաւ չունին եւ այդ պատճառով մինչեւ արժ մազապին նպատակով որեւէ միութիւն չկայ իրենց մէջ կազմուած»¹⁰։

Եւ սակայն, շատ շուտով բան մը փոխուած էր. Սիմսարեան ստորագրող թղթակից մը, Ապրիլին, կը նշէր, թէ 1888էն Մուշէն, Վանէն, Խարբերդէն ու Կարինէն 30 հայեր հաստատուած էին Մոնթէվիտէօ, որոնք լաւ ընդունուած էին արարներու կողմէ։ 22 Փետրուարին, 15 հոգի հաւաքուե-

ցան ֓աթականիա փողոցի թիւ 9ին մէջ եւ, մղուած պրն. Յ. Փ.ի Հայրենասիրական կոչերէն, որոշեցին Հիմը դնել «Հայկական Միութիւն» ընկերութեան, որուն անդամակցութեան սակը ամիսը մէկ ֆրանք պիտի ըլլար։ Առ այդ գանձապետ որոշուեցաւ մի պատուաւոր Հայ վաճառականն որ միանգամայն առաջին Հայ գաղթականն եղած է այստեղ»¹¹։ Դժբախտաբար, թղթակիցը ո՛չ կազմակերպիչ անձին անունը կը յիշէ եւ ո՛չ ալ, մանաւանդ, առաջին գաղթականին ինքնութիւնը, որ թերեւ, Հանի Պետրոսը կամ իր ընկերներէն մին եղած ըլլայ, եթէ անշուշտ ժողովապալը իրենց խանութն էր։ Հայկական Միութեան յետագայ ճակատագիրի մասին առայժմ այլ տուեալներ չկան։

ԺԹ. դարու վերջին տասնամեակին, դէպի Հարաւային Ամերիկա գաղթը դանդաղօրէն զարգացաւ, ինչ որ վերագրելի է բարօր ու Հարուստ կեանքի խոստմանից շուկաներու։

1890ին Ուրուկուայ ժամանեց Հոն յայտնապէս կայք Հաստատած ու ստուգապէս շառաւիղ ձգած առաջին Հայը¹²։ Մանուկ Ազարեան (1867-1954) ծնած էր Վանի Օրտաֆ գիւղը։ Երիտասարդ տարիքին մեկնած ըլլալով իր ծննդավայրէն, ան Զուլեյքերիա եւ Գերմանիա ոսկերչութիւն, ժամադրծութիւն եւ զինագործութիւն սորված էր։ Մոնթէվիտէօ ժամանելով, 1890-1912ին ապրեցաւ գաւառի քաղաքներու մէջ, նախ Ֆրայ Պենթոս եւ ապա Տոլորէս՝ իր ասպարէզին խանութ բանալով։ Տոլորէսի մէջ 1902ին ամուսնացաւ տեղացի կնոջ մը հետ, որմէ ունեցաւ երեք զաւակ։ 1912ին ընտանեօք վերջնականօրէն Մոնթէվիտէօ տեղափոխուեցաւ՝ զաւակներու ուսումին ի խնդրու Աւագը՝ Յուլիան Ալպերթօ, Ուրուկուայի առաջին Հայագգի գինուորականը եղաւ (դեր-գնդապետի աստիճանով), իսկ կրտսերը՝ Մարիա Յսթեր, առաջին Հայագգի վկայեալ ուսուցչուհին, 1933ին¹³։

Յունիս 1890ին Հրապարակուած օրէնքի մը 27րդ յօդուածը կ'արգիլէր ասիացիներու, փորթիկեցիներու եւ գնչուներու Ուրուկուայ մուտքը¹⁴։ Այս օրէնքին կողքին, Հոկտեմբեր 1902ի Հրովարտակը կ'ընդգծէր ուրուկուայցիները Հասորին ցեղերու ազդեցութենէն պաշտպանելու անհրաժեշտութիւնը¹⁵։ Այսուհանդերձ, ասիկա արգելք չէր, որ 1910ին ծանօթ Հանրային գործիչ Քարլոս Մայէսօ պարծնար, թէ «ո՛չ մէկ տեսակի տարրերում գոյութիւն ունի (...) Մեր աշխարհադաջացիութիւնը սահմանները ջնջած է՝ ուրուկուայան ընկերութիւն մը ստեղծելու Համար, ուր բոլոր ցեղերը կը միաձուլուին, միացած՝ նոյնատեսակ տենչերով»¹⁶։

Սակայն, 18 Փետրուար 1915ին, կառավարութիւնը՝ 1890ի օրէնքը մեկնաբանելով, զայն փոփոխութեան կ'ենթարկէր։ Երբորդ յօդուածի վեցերորդ պարբերութիւնը կը Հաստատէր, թէ «մերժելի գաղթ կը նկատուին [այն] ասիացիներն ու փորթիկեցիները որոնց մեղքումը յարմար է՝ գաղ-

թականական իշխանութիւններու դատումովն¹⁷։ Ասիկա ապահովեց Հայերու անարգել մուտքը, քանի որ, թէեւ ասիացի, այլեւս ռմբոսելիս ըլլալէ կը դադրէին, մանաւանդ որ որոշումը Հերթական պաշտօնեային տնօրինումին կ'ենթարկուէր։

1880-1895ականներու Մոնթէվիտէոյի նաւահանգիստի տոմարները կորսուած են։ 1890-1899ին 9 հոգի մտած է անկէ՝ տարբեր հպատակութիւններով։ 1896ի ճամբորդները (Sakol Kaslian՝ գերմանացի, Nicolo Berguglian՝ աւստրո-հունգարացի, Charlis [sic] Turian՝ ֆրանսացի) կը թուին Հայ ըլլալ, ինչպէս ենթադրած են Տիւրէճեան եւ Գարամանուկեան։ 1897ի պարագաները (Federico Eshlian՝ ֆրանսացի, Damion Comisian՝ յոյն) կասկածելի են ըստ անոնց, թէեւ Հայերէն մականուններ ալ առաջարկած են։ 1899ի երկու ճամբորդներ մտած են իւրիւս Վալթ (Charles Sarkissian եւ Gabriel Balikian)։ կասկածելի է, որ միւս երկուքն ալ Հայ ըլլան (Miguel Maian՝ չնչուած ազգութիւն, եւ Julian Arsubian՝ սպանացի)¹⁸։

1900ին Ուրուկուայ ժամանած է խարբրողի Եովհաննէս Մըլիկեանը¹⁹, որուն անունը տոմարին մէջ արձանագրուած չէ։

Հայերու ներհոսքը զգալի փոփոխութիւններ պիտի չկրէր Ի. դարու առաջին երկու տասնամիակներուն։ Արժանթին կամ Ուրուկուայ մուտքի միակ դուռը նաւահանգիստներու տոմարները չէին։ Ասիկա բացայայտ է Ուրուկուայի պարագային, ինչպէս կը հետեւցուի ցանկերու եւ ուրիշ անուններու բաղդատութենէն։ 1901-1909ին, ըստ տոմարներու, Ուրուկուայ մտած էին 17 հոգի։ Բայց Հաւաքական յիշողութիւնը 1914էն առաջ ժամանած տասներորս անուններ պահպանած է, որոնցմէ ոմանք Համայնքի առաջին տարիներուն Հանրային դեր ունեցած, եւ սակայն բացակայ են այդ տոմարներէն²⁰։ Ոմանք, թերեւս, 1910էն առաջ ժամանած էին։

ԿԱԶՄԱԿԵՐԳԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

1910ականներուն, Հայերը պիտի շարունակէին ժամանել Ուրուկուայ, քանակական թեթեւ աճ մը արձանագրելով։ Անուններէ ու թիւերէ զատ, ուրիշ բան յայտնի չէ իրենց մասին մինչեւ 1915։ Արդարեւ, 1911-1915ին ժամանողներու թիւը՝ ըստ տոմարներու, եղած է 74²¹։ Այս թիւը, անշուշտ, մօտաւոր է (եւ, ի Հարկէ, մեկնողները նկատի չունի), քանի որ, օրինակ, ըստ բանաւոր վկայութեան մը, 1912ին ժամանած էին տոմարի մէջ չարձանագրուած եօթ անձեր, որոնցմէ չորսը՝ Յարութիւն Ձիլիսկիրեան, Եովհաննէս Աթէշեան, Նազարէթ Խուլմունեան եւ Արամ Ղուկասեան, յաջորդ տարիներուն գործօն դեր պիտի ունենային Համայնքի կեանքին մէջ²²։

1915ին, ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղը (Հիմնուած՝ 1911ին) ի նպաստ Եղեռնի տարագրեալներուն կը սկսէր Հանգանակութեան մը, որուն արձագանգները Մոնթէվիտէոյէն ալ կը լսուէին։ Այսպէս, Մալիսին կ'արձանագրուէր, թէ Հանգանակութիւնը լաւ հունի մէջ էր հոն, եւ ապա, թէ ուրուկուայեան 4 փետոյի նուիրատուութիւն մը ստացուած էր²¹։ Մայիս 28ին, Մոնթէվիտէոյի Հա Ռասոն օրաթերթը կը գրէր․-

«Այս առաւօտ մեզի այցելեց Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան պատուիրակութիւն մը, որ հոս ժամանած է իրենց ազգակիցներուն եւ այդ ժողովուրդին հետ Համակրող անձերու միջեւ Կոփկասի դաղթականներուն օգնութեան տրամադրելի լուծանքը հաւաքելու համար։

(...) Նուիրատուութիւնները տեղական Յանձնախումբին կրնան առաջուիլ՝ փողոց ինկլաթեռա 401 (Մերրօ)»²²։

Սակայն, «տեղական Յանձնախումբին» ակնարկութիւնը ՀԲԸՄի մասնաճիւղի մը մասին չի թուիր ըլլալ, այլ՝ դրամահաւաքի համար գործող խումբի մը։ Թերեւս այդ խումբը կը գլխաւորէր Արամ Ղուկասեանը եւ լիշեալը իր հասցէն ըլլար։ Յունիս 10ին գրուած նամակով, ՀԲԸՄի Պուենոս Այրէսի մասնաճիւղի վարչութիւնը կը հաղորդէր իրեն․-

«Գոհունակութեամբ ստացանք Ձեր Յունիս 8 թուական նամակը, որուն պարունակութիւնը շատ սրտապնդիչ ու քաջալերական էր։

Ձեր փափաքին Համաձայն ներփակ կը դրկենք սպաներէն նամակ մը ուղղուած Պր. Կարապետ Ուզունեանի եւ Բէնարոյի Ֆէրոքարիլ Մէնթրալի գործաւորներուն որոնք մասնակցած էին իրենց նուէրներով բացած Հանգանակութեան որոնց Համապատասխան ստացագիրը ներփակ կը դռնէք։

Անգամ մըն ալ պատու կը համարենք յատնել մեր անկեղծ եւ խորին շնորհակալութիւնները Ձեր Զանգերուն համար դէպի այս Միութեան շուրջ, որ ամէն հայու հայրենասիրական զգացումներուն թարգմանն է եղած»²³։

Սպաներէն Յունիս 10 թուակիր նամակէն կը պարզուի, որ Ուզունեանի Զանգերով, Փենիարոյի շոգեկառքի աշխատանոցի բանուորներու խումբ մը, որոնց շարքին՝ ոչ-Հայեր, 8-80 ուրուկուայեան փետոյի նուիրատուութիւն մը ըրած էին ի նպաստ տարագրեալներուն։ Ահա թէ ինչու նամակը սպաներէն լեզուով գրուած էր։

Սակայն, ուրիշ խմբակցութիւն մը կազմակերպական կառույց մը ստեղծած էր։ Սեպտեմբեր 24ին, *Էլ Փրաթա* օրաթերթը կը գրէր․-

«Ուշադիր նամակով մը, Միացեալ Նահանգներու դեսպանատունը պատասխանած է «Հայ Բնակիչներու Կեդրոն»ի բողոքագիր-խնդրագրին, որուն մասին այս սխեմակներէն լուր տուած էինք, հաղորդելով որ այդ

վաւերացութիւնը փոխանցուած է Ուսանողներու Գործող Նախարարութեան: Ամերիկացի դեսպանին քաղաքական վերաբերումը, գիտենք, լաւագոյն տպաւորութիւնը ձգած է Հայ բնակիչներուն վրայ, որոնք մեզմէ խնդրած են որ յիշեալ Կեդրոնին երախտագրութիւնը Հրապարակաւ յայտնուի»²⁶:

Այս նորաստեղծ Կեդրոնը, Յարութիւն Ձիլինկիրեանի գլխաւորութեամբ, Հոկտեմբեր Ծին կապի մէջ մտաւ Պոլսէն Ալլէսի ՀՔԸՄԻ մասնաճիւղին հետ, Հաղորդելով իր կազմութիւնը եւ խնդրելով պաշտօնական ճանաչումը որպէս Մոնթէվիտէոյի մասնաճիւղ: Ան կը տեղեկացնէր նաեւ, որ Հանգանակութեան ձեռնարկած էր:-

«Տ. Յարութիւն Ձիլինկիրեանէ նամակ ստացանք որ մեզի կը տեղեկացնէր թէ Հոգ. գտնուող Հայերու մէջ Գոմիսիոն մը կամ Ընկերութիւն մը կազմած է իր նախազաւուսեան տակ ի նպաստ Հայաստանի կարօտեալներուն Հանգանակութիւն մը ընելու, եւ նաեւ \$25.00 փեսոյի մը չափ դրամ Հաւաքած ըլլալը մեզի կ'իմացնէ եւ կը խնդրէ որ Մասնաժողովս վաւերացնէ եւ արտօնագիր մը դրկէ. միեւնոյն ատեն տեղույդ ամենակարեւոր թերթին միջոցաւ պաշտօնական ծանուցումներ ընէ, թէ վերոյիշեալ Գոմիսիոնը արտօնեալ է Մասնաժողովիս կողմէ Միութեան անուան տակ Հանգանակութիւն մը ընելու: Իր նամակին պարունակութիւնը ասկեց ակնյի բացատրութիւն մը եւ կամ այդ “Գոմիսիոնի” կամ “Ընկերութեան” կազմակերպութեան մասին ուրիշ կարեւոր մանրամասնութիւններ չէր տեղեկացուցած»²⁷:

Հոկտեմբեր 17ին, ՀՔԸՄը Ձիլինկիրեանին կը պատասխանէր, թէ ձեռնպահ կը մնար ճանաչումի Հարցին մէջ, քանի որ ասիկա Կեդրոնական վարչութեան վաւերացումին կը կարօտէր²⁸: Մոնթէվիտէոյի նամակը, սակայն, Նոյեմբեր Ծի ժողովին քննարկումի դրուած էր, որ Հյարմար չի դատեց խնդրուած “արտօնագրի” կամ վաւերագրի պատասխանատուութեան յանձնառու ըլլալ, եւ ապագայ անտեղիութիւններէ զերծ մնալու Համար որոշեց պ. Յ. Ձիլինկիրեանի նամակաւ իր ազգասիրական ձեռնարկը ջատագովել եւ խնդրեց իրմէ որ եթէ Համաձայն կը գտնուի իր Հանգանակած գումարը տեղույս նպաստի յանձնաժողովին խրկէ»²⁹: Ինչպէս կը տեսնուի, վերին ատենի վաւերացումի մասին խօսք չկայ Հոս:

Ձիլինկիրեանի կազմակերպութեան մասին ուրիշ տեղեկութիւն չկայ: Հոկտեմբեր 17ին, Հա Ռատոն օրաթերթը կը Հաղորդէր, թէ Լոնտոնի մէջ քաղաքագետի գլխաւորութեամբ Նպաստեց Կոմիտէ մը ստեղծուած էր՝ տարագիրներուն օգնութեան Հասնելու Համար, եւ թէ նուիրատուութիւնները կարելի էր յղել Ուրուկուայի մօտ Մեծն Բրիտանիոյ դեսպանատան խողովակով³⁰:

Հանգանակութիւնը կը շարունակուէր. 1918ի սկիզբը, 10 ուրուկուայ-
նան փեսոյի գումար մը կը Հասնէր Պուենոս Այրէսի ՀԲԸՄին²¹։

Զիլինկիրեան նաեւ գործօն դեր ունեցաւ Հայկական Լեզէոնի կազմա-
կերպութեան մէջ²²։ Արդարեւ, Պուենոս Այրէսէն 1918ին մեկնող 23 հոգի-
նոց երկրորդ խումբին մէջ Մոնթէվիտէոյէն 7 հոգի կար։ Խումբը կը գլը-
խաւորէր Երուանդ Մալխասեան²³։ Թէեւ փափաքողներու թիւը աւելի մեծ
եղած է, սակայն ըստ երեւոյթին նոր մեկնումներ արձանագրուած չեն։

Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումը աշխուժութիւն բերաւ
փոքրաթիւ համայնքին, որ կազմակերպումի նոր փորձ մը կատարեց
Յունիս 1918ին, էջ Տիա օրաթերթը կը տեղեկացնէր, թէ քաղաքի բոլոր
հայերու ներկայութեամբ տեղի ունեցած ժողովին ընտրուած էր յանձնա-
խումբ մը որ գաղթականներուն ի նպաստ հանգանակութեան պիտի ձեռ-
նարկէր։ Ատենապետը Յ. Զիլինկիրեանն էր, ատենադպիրը՝ Գրիգոր Դեր-
ձակեանը, իսկ գանձապահը՝ Յովհաննէս Աթէշեանը²⁴։

Աթէշեան այս մասին տեղեկացուց Պուենոս Այրէսի ՀԲԸՄին Վեր-
ջինս, Սեպտեմբերին գրած նամակով, հարց կու տար, թէ նորակազմ
յանձնախումբը կրնա՞ր վերածուիլ Բարեգործականի մասնաճիւղի մը²⁵։
Անոր ատենապետը նոյն Յարութիւն Զիլինկիրեանն էր, որուն կազմակեր-
պութեան ՀԲԸՄի մասնաճիւղի վերածումը 1915ին մերժուած էր։ Նամակը
յղուած էր Ղուկասեանին (որ ՀԲԸՄի անդամ էր), Զիլինկիրեանին, Աթէ-
շեանին եւ Դերձակեանին։ Այս անգամ, մերժումը Մոնթէվիտէոյէն եկաւ։

Մոնթէվիտէօ Վարչութեանս կողմանէ ղրկուած նամակին պատաս-
խանը ստացանք. կը գրեն թէ “Հայկական Կեդրոն” անուն ընկերութիւն
մը կազմուած եւ տեղական լրագրերու մէջ յայտարարուած. սակայն
ընդհ. ժողովոյ մէջ որոշած են ի նպաստ Բարեգործականի հանդէս մը
սարքել եւ հասոյթը յատկացնել սոյն նպատակին. ուստի առ այս իրենց
շնորհաւորական նամակ մը պիտի գրուի ընկերութեան կազմութեան եւ
շնորհակալութիւն պիտի յայտնուի իրենց առած հանդէսի որոշումին հա-
մարձ²⁶։

Այս Կեդրոնի մասին մեծ բան յայտնի չէ։ 1920ին, մեծ խանդավառու-
թեամբ տօնուեցաւ Հայաստանի անկախութեան երկրորդ տարեդարձը եւ
հանգանակուեցաւ գումար մը ի նպաստ Հայաստանի բանակին։ Զեռնար-
կին խօսք առած էին Ղուկասեան, Աթէշեան եւ Նազարէթ Խուլմունեան²⁷։
Կազմակերպիչը, հաւանաբար, Հայկական Կեդրոնն էր։

Սակայն, անկախութիւնը ճանչցուած չէր Ուրուկուայի կողմէ, ինչ որ
կը ստիպէ թիւրիմացութիւն մը ճշդելու։ Ըստ Արծրունիի, Յունուար
1920ի Դաշնակիցներու փաստական ճանաչումէն ետք, շ36 պետութիւններ
հաղորդեցին Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական ճանաչումը, ո-
րոնց շարքին՝ Արժանթին, Ուրուկուայ եւ Փերու²⁸։ Այս պնդումին աղ-

րիւրը տրուած չէ: Միւս կողմէ, Խուլմուսեանը իրեն թէ «1918ին ներկայացուցիչն էր Հայաստանի Հանրապետութեան» Ուրուկուայի մէջ⁴⁰ . այս մասին միայն գիտենք, որ ան Նոյեմբեր 1920ին որպէս Հիւպատոս առաջարկուած էր Հանրապետութեան Հարաւային Ամերիկայի պետութիւններու մօտ ներկայացուցիչին՝ էթիէն Պրագիլի կողմէ⁴¹ :

Այս բոլորի դիմաց կարելի է վճռական համարել Ռիչըրտ Յովհաննէսեանի տեղեկութիւնը - է. Պրագիլի զեկոյցներուն վրայ հիմնուած - թէ միայն Արժանիքներ, Պրագիլը եւ Ջիլէն անկախութիւնը ճանչցած են⁴² , եւ թէ, ըստ երեւոյթին, կարգը պիտի գար Փերուին եւ Փարակուային⁴³ . Ուրուկուայի պաշտօնական արխիւներուն թէ տեղեկատուին մէջ ճանաչումի որեւէ փաստ չկայ⁴⁴ :

Էթիէն Պրագիլը՝ Ուրուկուայի ճանաչումը ապահովելու աշխատանքին կողքին, որ Հայաստանի խորհրդայնացումին պատճառով յաջողութեամբ չպսակուեցաւ⁴⁵ , պէտք է կապ հաստատած ըլլայ Համայնքին հետ: Արդարեւ, 8 Յունիս 1920ին, ան Պուենոս Այրէսի Միջ-Կուսակցական Մարմինն հրահանգած էր.- «Հաղորդակցութեան մէջ մտէք Մոնթէվիտէոյի Հայրենակիցներուն հետ եւ անոնց Հասցէները դրկեցէք ինձ»⁴⁶ : Այս մասին ուրիշ բան յայտնի չէ: Այս շրջանին, Հարաւային Ամերիկայի Համայնքները Հանգանակութեան ձեռնարկած էին Հայաստանի ի նպաստ: Պրագիլի Համաձայն, միայն մէկական հոգի Ջիլէնն եւ Ուրուկուայէն մերժած էին մասնակցիլ⁴⁷ :

Կեդրոնի մասին այլ տեղեկութիւններ չկան, բացի անկէ, որ 1924ին գործօն կը նկատուէր, Ջիլիներեանի ատենապետութեամբ⁴⁸ :

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՌԻՇԵՂ ՀՈՍԱՆՔ ՄԸ

Այս թուականին, սակայն, արդէն ուրիշ միութիւն մը գոյութիւն ունէր: Արդարեւ, 1943ին Արծրունի կը գրէր.- «Մոնթէվիտէոյի դադութի ազգային կեանքը քսան տարուայ պատմութիւն ունի: 1923 Հոկտեմբերին, 35 անձեր քով քովի գալով, Հիմը կը դնեն Գաղութային Միութեան եւ կ'ընտրեն Հինգ Հոգիները հետեւեալ վարչական կազմը՝ Կարապետ Զատիկեան (ատենապետ), Արամ Ղուկասեան (ատենադպիր), Յովհաննէս Աթէշեան (գանձապահ) եւ Մերուն Գոյթուկեան, Երուանդ Քարամանեան (խորհրդականներ)»⁴⁹ : Զատիկեանի ատենապետութիւնը երկու տարի տևեց՝ 1923-1926⁵⁰ :

Դարասկիզբին, Հարաւային Ամերիկայի երկիրները դադականութիւնը քաջաբերիւ գործունէութեան ձեռնարկած էին Տնտեսական բարգաւաճումին նպաստող աշխատութի պակասը կար. հետեւաբար, դիւանագիտական ներկայացուցիչները լիազօրուած էին այս ուղղութեամբ ան-

հրաժեշտ աշխատանքը տանելու Եւրոպայի եւ Միջին Արեւելքի մէջ: Ճիշդ է, որ ընդհանրապէս կը խրախուսուէր եւրոպական գաղթականութիւնը, մինչ որոշ խտրականութիւն կը կիրարկուէր՝ այլ ծագումով գաղթականներու մուտքը կանխելու համար, եւ Ուրուկուայի պարագան ալ տարբեր չէր, սակայն, ինչպէս տեսանք, հայերու մուտքը գրեթէ անարգել տեղի ունեցաւ՝ օրինական սկզբնական դժուարութիւններէ ետք:

Գաղութային Միութիւնը ծնած էր որպէս հետեւանք գաղթի նոր հոսանքին: 1816-1822ին, գաղթողներու թիւը շարունակած էր չնչին ըլլալ (63 հոգի): Բայց 1823-1831ին հոսքը դարձաւ յորձանք՝ 4.771 նորեկներով, ինչ որ 1888-1900 թուականներու բարձրագոյն ցուցանիշը պիտի ըլլար (78,06%): Այս ութամեակին զանազան ազգերէ մօտ 180.000 գաղթականներ ժամանած էին Ուրուկուայ: Այդ զանգուածին 2 առ հարիւրէն քիչ մը ականջին հայերէ բաղկացած էր⁵⁰: Անշուշտ, այս տուեալներէն պէտք է զեղչել ետ դարձողներու եւ Պունտո Ալթոյ անցնողներու որոշ թիւ մը: Այս թիւին մօտաւոր պատկերը կարելի է կազմել բաղդատելով 1823-1831 գաղթականներու թիւը 1831ին կատարուած համայնքային մարդահամարին, որ շուրջ 4.000 հոգիի արդիւնք մը տուած էր⁵¹: Եթէ յիշեալ ութամեակի նորեկները գումարենք նախորդ 200ի մօտ գաղթականներուն եւ այդ տարիներուն տեղւոյն վրայ ծնածներուն, կ'ունենանք շուրջ 5.000 հոգիի թիւ մը, ինչ որ մօտածել կու տայ, որ գաղթականներուն շուրջ 20 առ հարիւրը երկրէն մեկնած է:

1825ին գոյութիւն ունեցած է զանգուածային գաղթի մը ծրագիրը, ըստ յունահայ Նոր Օրթըքի տեղեկագրութեան.-

«Հաւաստի աղբիւրէ կը տեղեկանանք թէ “Համպուրկ-Միւտ-Ամերիքանիա” ընկերութեան Ուրուկուայի կառավարութեան մօտ կատարած դիմումներէն յետոյ, 10.000 երկրագործ եւ 2.000 արհեստաւոր հայ գաղթականներ խմբովին պիտի ընդունուին Ուրուկուայ»:

Յունական կառավարութիւնը “Համպուրկ-Միւտ-Ամերիքանիա” ընկերութեան խոստացած է մեկնումի դիւրութիւններ ընծայել ճամբորդ գաղթականներուն:

Ուրուկուայի կառավարութեան եւ ընկերութեան միջեւ գոյացած համաձայնութեամբ, գաղթականները պիտի հաստատուին խմբովին Անոնց պիտի տրուէ հող, մեքենաներ, եւն., փոխաբժէքը պիտի վճարուի մասնաւոր դիւրութիւններով, քանի մը տարուայ ընթացքին⁵²:

Սակայն, այս ծրագիրը չիրագործուեցաւ: Նորեկ այրերու գրեթէ 38 առ հարիւրը բանուոր էր, իսկ 20 առ հարիւրը՝ հողագործ⁵³: Սակայն, ինչպէս Արժանթինի պարագային, Ուրուկուայի հողատիրական կառոյցը չէր խրախուսեր ազատ, մանր երկրագործները, հետեւաբար՝ գաղթականներու Զախախիչ մեծամասնութիւնը, որ այլապէս աշխատանքի դրամագ-

յուրս այ չուներ, հաստատուեցաւ Մոնթէվիտէօ: «Դաշտ չգացինք որովհետեւ մեզի ուղղութիւն չտրուեցաւ: Հայերս մշակներ էինք, հողագործներ: Եթէ կառավարութիւնը հող եւ գործիք տուած ըլլար մեզի...», վկայած է հին սերունդէն ներկայացուցիչ մը⁵⁴:

Դեռ 1929ին խօսակցութիւններ կային արտասահմանի մէջ, թէ ուս եւ Հայ գաղթականները երկրագործութեամբ կը զբաղէին եւ թէ կառավարութիւնը ընդարձակ ու բարեբեր հողեր յանձնած էր անոնց: Հայաստանի Կոնսակին ուղղուած նամակով, Ի. (Յ.) Ահարոնեան կը գրէր. «Երկրագործութեամբ պարապող Հայ չի կայ գրեթէ եւ կառավարութիւնը ցարդ ոեւէ հող տրամադրած չէ, Հայերու կողմէ ալ այս ուղղութեամբ ոչ դիմում եղած է եւ ոչ ալ առաջարկ ներկայացուած է: Հայ բանուորներ իրենց յոյսը դրած են մէկ քանի միայն գործարաններուն վրայ, որոնք այս տարի լաւ չեն աշխատիր, այնպէս որ բանուորներ Հոս Հոն կը թափառին գործի համար եւ թշուառ են»⁵⁵:

Երբեմն, թէ՛ ԱՄՆ եւ թէ՛ Արժանթին մուտքը պիտի դժուարանար, եւ Ուրուկուայը պիտի մնար որպէս վերջին կարելիութիւն. «Թշուոյ (trachoma) ունէի եւ այդ ժամանակ ամերիկեան Հիւպատոսարանը վիզա չէր տար մեզի, ոչ ալ արժանթինեանը: Ուրուկուայեան Հիւպատոսարանը գացի եւ Հոն խնդիր չուեցա՞ր»⁵⁶:

Այս դժուարութիւնները նաեւ փաստաթղթային էին: Այսպէս, Մայիս 1929ին, Պուենոս Այրէսի Հայ Գաղութային Կեդրոնի մէկ նիստին, քարտուղար Կարապետ Քելշեանը ի շարս այլոց կը զեկուցէր՝

«Թէ՛ Մարտ 1էն սկսելով Արխանթինի կառավարութիւնը Պատրիարքարաններու տուած անցագրերները ընդունելի դադրած ըլլալուն պատճառաւ քանի մը ընտանիքներ Պ. Այրէս ելլելով չի թոյլատրուելով Մոնթէվիդէօ կը մնան եղբոր Որոշուեցաւ Հոն գտնուող Federico Hughes անուն Անգղիացիին նամակ մը գրելով յիշեալ ընտանիքներուն համար իր օժանդակութիւնը Հայցելո Յիշեալ անձը ուրիշ առթիւ Հայերու օգնած եւ նամակով մը յայտնած ըլլալով թէ ապագային ալ օգնելու պատրաստակամութիւն ունի, եւ ի հարկին Հոն Հայկ. Հիւպատոսի ներկայացուցիչի պաշտօնը ստանձնելու պատրաստ է, Հարկ տեսնուեցաւ իրեն շնորհակալութիւն յայտնել»⁵⁷:

Դժուարութիւնները յետագային պիտի շարունակուէին: Նոյն Հիւլը (յիշուած որպէս «Հայասէր անգլիացի»), 1924ին նամակ մը գրած էր Գահիրէի առաջնորդարանին, նշելով Հարաւային Ամերիկա մեկնող ճամբորդներուն դժուարութիւնները եւ թելադրելով, որ անցնելիք երկիրներէն անցադիր առնէին: Ան օրինակ կը բերէր Եգիպտոսէն Զիլէ մեկնած Հայու մը պարագան, որ արժանթինեան անցագիր չունենալուն պատճառով, երկարատեւ մնացած էր Մոնթէվիտէօ⁵⁸:

Հստ ուրիշ աղբիւրի, 1928ին ծնունդ առած է այլ Համայնքային կազմակերպութիւն մը (կեդրոնատեղին՝ Քարյոս Մարիա Ռամիւզ 873), որուն ատենապետը Օննիկ Գալեմէրեանն էր, ատենադպիրը՝ Վարդիվառ Տէր Պօղոսեան, իսկ խորհրդականները՝ Յովսէփ Քէսեան, Կարապետ Արմէնեան, Սարգիս Միսեան, Ն. Պահատուրեան եւ Նազարէթ Խուլմունեան: Յետագային, Ստեփան Քեքլիկեան, Յովհաննէս Աթէշեան եւ Ոստանիկ Կոստանեան՝ վարչութեան անդամներէն երեքը փոխարինած էին⁶⁰:

Այս կազմակերպութիւնն ալ երկար չէ տևած, քանի որ 1929ի սկիզբը Գրիգոր Վարդեան կը գրէր, թէ Համայնքը մէկ եկեղեցի, ո՛չ դպրոց եւ ոչ ալ Ազգային Միութիւն ունէր, եւ թէ երեք տարիէ ի վեր Զանգեր կը թափուէին այդ ուղղութեամբ: ՀՅԴ կոմիտէն, նկատի ունենալով ոչ-դաշնակցական տարրերու չմտնելը, պաշտօնապէս հրաժարած էր մասնակցելէ: Այդպէս կազմուած էր Զ Հոգիեաց վարչութիւն մը, որ սակայն դորժօն չէր⁶¹:

Հայկական իրականութեան մէջ Ուրուկուայի մասին քիչ բան յայտնի էր: Հարաւամերիկեան երկու Հսկաներուն՝ Արժանթինի ու Պրագիլի միջեւ կնկուած երկիրը լայն քարոզչութեան միջոցներ չունէր: Տիւրքմենի եւ Գարաժանուկեանի Հաւաքած բանաւոր վկայութիւնները արժէքաւոր փաստաթուղթ մը կը ներկայացնեն:-

« Զարմիկս 1923ին եկած էր. նամակ մը գրեց՝ “Հոս եկո՛ւր, որովհետեւ լաւ գործ կայ” »:

« Ես կը յիշեմ, երբ Երուսաղէմ էի, թէ Հօրեղբայրս ինծի ցոյց տուաւ թերթի մը ծանուցումը ուր կ'ըսուէր, թէ Ամերիկայի մէջ երկիր մը կ'ար՝ Ուրուկուայը, որ գաղթականներ կ'ընդունէր, ուր ցեղային հարցեր կամ կրօնական հալածանք չկային եւ որ շատ գեղեցիկ կլիմայ մը ունէր »:

« 1928ին բոլոր Հայերը կ'ըսէին, թէ Ամերիկա կու գան: Ուրուկուայը ծանօթ չէր »:

« Զորոս ու կէս տարի բանտ մնալէ ետք, թուրքերը զիս նաւ մը գրին եւ փնտեցին: Մարսէյի նաւահանգիստը իմացայ, որ Մոնթէվիտէօ կու գայի: Ես ոչ իսկ գիտէի, որ Ուրուկուայը գոյութիւն ունէր »:

« Գործակալ մը Ուրուկուայի տոմսակս կտրեց: Ես գիտէի, որ Ամերիկա կը գտնուէր: Քանի մը բարեկամներ Մոնթէվիտէոյի հայու մը հասցէն տուին »:

« Մեզի կ'ըսէին, թէ Պուենոս Այրէսի մօտերը տեղ մը կ'ար, ուր գործ կը գտնուէր: (...) “Ուրուկուայ” պզտիկ, հանգիստ երկիր, լաւ կլիմայ: Արժանթին՝ շատ խոնաւ, Պրագիլ՝ շատ տաք ” »⁶²:

« Քառորդ դարու ընթացքին, Հայոց թիւը պիտի եռապատկուէր՝ 2.500 (1928), 3.000 (1932), 4.500 (1938), 5.000 (1944), 6.000-7.000 (1947)⁶³:

ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յարանուանութիւններ

1928ի վերջերը Մոնթէվիտէօ ժամանեց Ներսէս վրդ. Տոլապճեանը, որ մօտ 40 տարի Հոգեւոր Հովիւը պիտի ըլլար նոյն Համայնքին: Երկուստեք 1929ին, առաջին պատարագը մատուցուեցաւ: Ձիւն փողոցի տան մը մէջ (Նորթէամերիկա եւ Ֆրանսա փողոցներուն միջեւ), Մերօ թաղամաս⁵,

1930ին չէնք մը գնուեցաւ նոյն թաղամասին մէջ (Ձիւն 233), եւ վերածուեցաւ եկեղեցիի: Գոնէ մինչեւ 1931, Ներսէս վրդ. առժամեայ Հովիւ կը նկատուէր, քանի որ Մայիսին, Գաղութային Միութիւնը քահանայի փնտռութիւն դիմած էր⁶:

9 Յուլիս 1930ին, վարչութիւնը պաշտօնապէս ճանչցուեցաւ կառավարութեան կողմէ՝ Հայ Գաղութային Ընդհանուր Միութիւն անունով եւ 100 անդամներով⁷: Կը թուէ թէ այս վաւերացումը պատահական չէր, այլ նպատակ ունէր օտար զաղթականներու մասնակցութիւնը խրախուսել երկրի Մահմանադրութեան երդման 100ամեակի տօնին: Երկուստեք 18ի յորեմնական ձեռնարկի նախօրեակին, էջ Տիարթօ օրաթերթը կը հրատարակէր Միութեան կողմէ՝ անոր մասնակցելու Երկու-երեք հարիւր հայեր մասնակցեցան, իսկ Օգոստոս 14ին Միութեան ներկայացուցիչներ Ռ. Կոստանեան, Օ. Գալեմքէրեան, Վ. Տէր Պօղոսեան եւ Ե. Աթէշեան յուշատախտակ մը կը յանձնէին Հարիւրամեակի Ազգային Յանձնաժողովին⁸:

Միութիւնը հրաւեր յղած էր Պոլսեան Ալլէսի Գաղութային Կեդրոնին, որուն տոմարներուն մէջ արձանագրուած է հետեւեալը՝

«(...) 2.- Մոնթէվիտէօ Հայոց Հոգեւոր Հովիւ Տ. Ներսէս վրդ. Տօլապճեանի 12 Յուլիսի նամակը, որով կը փափաքէր որ վարչութիւնս ալ իր մասնակցութիւնը ունենայ ի մէջ այլոց Ուրուկուայի ազատութեան Հարիւրամեակին առթիւ, ինչ որ պիտի ընէ տեղւոյն Հայ Գաղթ. Միութիւնը: Վարչութիւնս որոշած է պատասխանել որ չի կրնար իր մասնակցութիւնը տանիլ ոռւէ ձեռով, քանի որ պաշտօնապէս ճանչցուած չէ տեղիս կառավարութենէն, եւ թէ մինչեւ ցարդ ոռւէ տեղի. Հանդիսաւորութեանց մասնակցած չէ. կրնայ ըլլալ որ Ուրուկուային մասնակցելով տեղի. իշխանութեան ցաւ պատճառէ»:

1931ին, Հայ Գաղութային Միութիւնը մարդահամար մը կատարեց, որուն Համաձայն Մոնթէվիտէոյի մէջ 989 ընտանիք (3.743 հոգի) կ'ապրէր, եւ քաղաքէն դուրս բնակչութիւնը կը գնահատուէր 80 ընտանիքի շուրջ (260 հոգի): Մոնթէվիտէօ ապրողներէն 989 ընտանիք 1923-1930ին ժամանած էր⁹:

1930-1938ին, աստիճանաբար էր Յովհաննէս Ահարոնեանը (դաշնակցական)¹⁰: Մայիս 1935ին, վարչական Խորհուրդի եւ Տօլապճեանի միջեւ վէճ մը ծագեցաւ, որուն մանրամասնութիւնները յայտնի չեն: Գաղութային

Միութեան 17 Յունիս 1935ի յայտարարութիւնը կը շնչոտէր, թէ «Տ. Ներսէս վրդ. Տօլապճեան Հոգեւոր պաշտօնը կատարելէ հրաժարած է, եւ եկեղեցինիզ փակ մնացած է 4 շաբաթներէ ի վեր»⁷⁰ :

Հարգապետին մարաշցի Հայրենակիցները եկեղեցիի նոր շէնք մը կառուցեցին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անունով⁷¹, Ակրասիատա եւ Թափէս փողոցներու խաչմերուկին վրայ: Այսպէս, 1935-1939ին Համայնքը ունեցաւ եկեղեցական երկու վարչութիւն եւ երկու շէնք: Այս կացութեան դէմ յանդիման, Գաղութային Միութիւնը 1935ին ստիպուեցաւ հրաւիրել նոր քահանայ մը՝ Տ. Դիոնիս քնյ. Տրէզեան:

Տաղնապը իր աւարտին հասաւ 1939ին, Հարաւային Ամերիկայի Հայրապետական Պատուիրակ Գարեգին արք. Խաչատուրեանի Մոնթէվիտէօ այցելութեամբ: Մարաշցիները Համաձայն եղան իրենց եկեղեցին գոցելու, իսկ Ներսէս վրդ. Տօլապճեանը ենթարկուեցաւ Գաղութային Միութեան յաջորդած Ուրուկուաւայ Թեմի Կեդրոնական Վարչական Խորհուրդին⁷², որուն 1939-1944ի ատենապետն էր Գրիգոր Պերկամային (չէզոք)՝ Պուենոս Այրէսի Հոգաբարձութեան ատենապետ Արմէն Պերկամայիի եղբայրը, որ նոյն պաշտօնը կրկին պիտի ստանձնէր 1950-1954ին⁷³, 1944ին, ատենապետութիւնը ստանձնեց Լեւոն Թերզեանը, դաշնակցական (1944-1950 եւ 1954-1963)⁷⁴, 1943ին, Կեդրոնական Վարչական Խորհուրդը 500 անդամ ունէր⁷⁵ :

1940-41ին, Բոմբերսիօ եւ Ասիո փողոցներու խաչմերուկին վրայ (Ունիտն Թաղամաս) ուրիշ եկեղեցի մը գոյութիւն ունէր, որ - կ'ենթադրենք - Դիոնիս Ա. քնյ. Տրէզեանի (մահացած՝ 1942ին) ծուխը դարձած էր տաղնապի աւարտէն ետք: 1942ին, Սերրոյի եկեղեցին փոխադրուեցաւ Ակրասիատա 2842ի շէնքը, որ դարձաւ Ս. Ներսէս Շնորհալի մատուռը, եւ ուր 5 Սեպտեմբեր 1966ին պիտի օծուէր այժմու Ս. Ներսէս Շնորհալի եկեղեցին⁷⁶ :

26 Փետրուար 1928ին⁷⁷, Մոնթէվիտէօ կը ժամանէր վիեննական Միթարեան Սերովլէ վրդ. Բեյէճեան՝ իր ազգականներուն այցելութեան, եւ հոն կը մնար մինչեւ իր մահը՝ 1945: Ան պիտի դառնար Համայնքի սակաւաթիւ կաթողիկէ Հաւատացեալներու Հոգեւոր Հովիւը, թէեւ իր գործունէութիւնը շօշափելի հետք պիտի չգցէր⁷⁸ : 1948ին Մոնթէվիտէօ պիտի առաքուէր Գերպ. Յարութիւն Մ. վրդ. Թեքէեան՝ Զմամուռ վանքէն, որպէս Հոգեւոր Հովիւ, իսկ 1969-1981ին՝ Լատին Ամերիկայի Հայ կաթողիկէներու Առաքելական Այցելու:

1924ին կազմակերպուեցաւ Ուրուկուայի առաջին Աւետարանական եկեղեցին: Սկիզբը Զաքարիա Կարապետեան եւ Յարութիւն Աւարոնեան կը քարոզէին: Իսկ 1926ին, Պուենոս Այրէսէն պատուելի Նազարէթ Սալպեան հիմնեց Սղաքյութեան եկեղեցին⁷⁹ : 1936ին, սակայն, Հայ Աւետարա-

նական Նկեղեցին առանց քարոզիչի մնաց եւ անդամները ցիրուցան եղան⁸⁵։ Աւելի ուշ, սակայն, վերջինս կրկին վերականգնուեցաւ։

1931ին, կաթողիկէ եւ աւետարանական հաւատացեալներու թիւը 200ի շուրջ կը գնահատուէր։ 1943ի տուեալներով, գոյութիւն ունէին 80 աւետարանական եւ 50 եղբայրական ընտանիքներ⁸⁶։

Դպրոցներ

Առաջին դպրոցը՝ Մեսրոպեանը, հիմնուեցաւ 1928ին կամ 1929ին⁸⁷։ 1936ին հետեւեալ դպրոցները կային․ Մեսրոպեան (110 աշակերտ), Մամիկոնեան (120, հիմնուած՝ 1931ին), Ստեփաննոսեան (50, հիմնուած՝ 1935ին), Սահակեան (95) եւ Հայկազեան (հիմնուած՝ 1932ին)⁸⁸։ Արգարեանը փակուած էր 1936էն առաջ⁸⁹։

1942ին կը գոյուէր Սահակեան վարժարանը։ Չորս դպրոցներ Կեղրոնական վարչական Խորհուրդին հակակշռին տակ էին՝ Մամիկոնեան (149 աշակերտ), Մեսրոպեան (50), Հայկազեան (85) եւ Խրիմեան (85)։ Ներսէսեանը (70 աշակերտ) կը գործէր Հայ Ազգային Կեղրոնի, իսկ Ստեփաննոսեանը (40)՝ Ազգեհայրի Հայրենակցական Միութեան ղեկավարութեամբ⁹⁰։

Այնուհետեւ շարունակական անկում տեղի ունեցաւ։ 1949ին գոյութիւն ունէին Մեսրոպեան, Մամիկոնեան, Հայկազեան, Խրիմեան (ընդամէնը 180 աշակերտ) եւ Ներսէսեան վարժարանները (80-70 աշակերտ)⁹¹։ 425ի տեղ (1936), 1954ին աշակերտութեան թիւը իջած էր 119ի, հակառակ համայնքի թուական աճին (4.500՝ 1938ին, 7.000՝ 1954ին)։ Այն ատեն չորս դպրոցներ կային (Ներսէսեան՝ 42 աշակերտ, Մեսրոպեան՝ 25, Հայկազեան՝ 28, Վորոշ խմբակցութեանն մը՝ 28)⁹²։

Այս դպրոցները երկուսն նախակրթարաններ էին, ուր աշակերտները Հայերէնի տարրական ծանօթութիւններ կը ստանային։ Անոնցմէ մէկը՝ Վամիկոնեանը, ունեցած է սպաններէն բաժին, միւսները՝ միայն հայերէն։

Կուսակցութիւններ

ՀԵԴ կոմիտէն հիմնուեցաւ 1924ին՝ 8 անդամներով⁹³ (1930ին՝ 48 անդամ)։ Անոր առաջին կեդրոնատեղին գտնուած է Ռեպուպլիքա Արխեմիքեան եւ Չիլէ փողոցներու խաչմերուկին, Սերբո թաղամաս։ 1930ին հիմնուեցաւ Զափահաս Որբերու Միութեան մասնաճիւղ⁹⁴։ ԶՈՄԻ կազմալուծումէն ետք, 1940ին Արսէն Միքայէլեան հիմնեց Արմենիա Երիտասարդաց Միութեան իղական եւ արական մասնաճիւղերը (1944ին՝ 150 անդամ⁹⁵, իսկ 1949ին՝ 240⁹⁶)։ 1934 Սեպտեմբերին ստեղծուեցաւ Հայ Օգնութեան Միութեան մասնաճիւղը (1943ին՝ 100 անդամ)⁹⁷։

ՄԻՀ Կուսակցութեան Մոնթէվիտէոյի կոմիտէն Հիմնուեցաւ 1925-28ին: Առաջին կեդրոնատեղին գտնուած է Ռեփուպլիքա Արխեթիմա եւ Կրեսիա փողոցներու խաչմերուկին⁹³: Ունեցած է մինչեւ 150 անդամ⁹⁴: Որպէս Հնչակեան յարակից կազմակերպութիւններ, 1938ին Հիմնուեցան Հայ Ուսանողական Միութիւնը, որ Հինգ տարի ետք 30 անդամ ունէր, եւ աւելի ուշ՝ երիտասարդական կազմակերպութիւն մը՝ իդական (1939) եւ արական ճիւղերով (1942) (1943ին՝ 75 անդամ)⁹⁵:

1929-1941ին Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի «Շահումեան» մասնաճիւղը գոյութեան ունեցաւ⁹⁶: Յառաջիմական Հոսանքը ներկայացնող Հայ Ազգային Կեդրոնը Հիմնուեցաւ 1935ին, իսկ իր երիտասարդական ճիւղը՝ Երեւան Մշակութային Հիմնարկը՝ 1944ին⁹⁷:

Այլք

1924ին, 14 անդամներով ծնունդ առաւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղը, որ Համայնքին մէջ տիրող պառակտումներու բերումով, երկու տարի ետք կազմալուծուեցաւ: Ան վերստին Հիմնուեցաւ 1938ին. 1943ին 81 անդամ ունէր: 1941ին սկիզբ առաւ Հայուհայ Բարեսիրաց Միութիւնը, որ 1943ին 70 անդամ կը հաշուէր⁹⁸:

Համայնքը բազմաթիւ հայրենակցականներ ունեցաւ: Հնազոյնները Սոյլ եւ Ֆնտրճագի Հայրենակցական Միութիւնները (1926) եղան⁹⁹, որոնց յաջորդեցին Սերաստիոյ եւ չրֆակից, Մարաշի, Հարունիէի (1927), Ատանայի (1928), Չէքմուքի (1927)¹⁰⁰, Հաճնոյ, Կիւրիւնի, Յոգկատի եւ չրֆակից (1930), Լափաշի (1931), Կեսաբիոյ Վերայինաց (1933), Ուրֆայի (1935) եւ Ամանոսի միութիւնները: 1943ին, ամէնէն բազմամարդը Մարաշինն էր՝ 130 անդամներով (800 հոգիի վրայ)¹⁰¹: 1938ին յիշուած են նաեւ Այնթապի, Խառնիի եւ Տէօրթ-Յոյի միութիւնները (որոնք 1943ի ցանկին մէջ չկան), եւ տրուած է 17 միութեան թիւը¹⁰²: 1947ին, 18 միութիւններ կային, Կէօքչէհիւրի եւ Պրուսայի միութիւններու յաւելումով¹⁰³:

ՄԱՄՈՒԼ

Ուրուկուալի մամուլը բացակայ է մամուլի ցուցակներէն, հակառակ անոր, որ Հոն լոյս տեսած է աւելի քան քսանեակ մը թերթ: Կարապետ Հասասեան սկզբնապէս յիշած էր Արծիւ: Հայաստանի պարբերաթերթը (1951) իրրեւ առաջին Հրատարակութիւն¹⁰⁴, իսկ այժմ առաջնութիւնը տուած է Մոնթէվիտէօ պարբերականին¹⁰⁵:

Պունտո Ալքէսի Արմենիէի պարբերաթերթի Հրատարակիչ Սերգօ Գազազ 1931էն ետք Հաստատուեցաւ Մոնթէվիտէօ ու Հիմնեց առաջին Հայկական տպարանը՝ «Գազազեան» (Սան Մարթին 3280)¹⁰⁶, ուր տպուե-

ցաւ Մոնթէջիտէն: Թէեւ ըստ Հասասեանի, առաջին թիւը լոյս տեսած է Մայիս 1937ին¹⁰⁷, իր թարգմանած կարգ մը ընագիրներ քաղուած են երրորդ թիւէն, որ 24 Ապրիլ 1937 թուագրուած է¹⁰⁸: Վեցերորդ թիւը 31 Յուլիս 1937 թուագրուած է, ուստի ենթադրելի է, որ Հազատ եւ անկախ առաջին հայաթերթն Մոնթէջիտէն եղած է ամսասթերթ, եւ որ առաջին թիւը լոյս տեսած է Յունուար 1937ին: Տեւողութիւնը յայտնի չէ:

Մոնթէջիտէնի Յուլիս 1937ի թիւը նաեւ կը պարունակէր Գայաթրի թերթին ըստանորոգագրութեան ծանուցումը՝ առանձինն, կամ Մոնթէջիտէնի հետ միասին: Ասիկա կը յուշէ, որ Հրատարակիչը նոյնն էր. Գազազ կեսադարցի էր: Գայաթրիի Հրատարակութեան սկիզբը, տեւողութիւնն ու բովանդակութիւնը յայտնի չեն. ծանուցումին մէջ միայն ըսուած է, թէ կիսամսեայ է եւ շուտով պիտի դառնայ շաբաթաթերթ: Ենթադրած էինք, որ Գայաթրի կրնար Հայրենակցական ըլլալ, դատելով անունէն¹⁰⁹:

Սակայն, թրքական անունին գործածութիւնը աւելի հաւանական կը դարձնէ, որ թերթը թրքալեզու եղած ըլլայ, ինչ որ կը բացատրէ երկու թերթերուն Հրատարակութիւնը եւ Գայաթրիի աւելի յաճախակիութեան բնոյթը: Արդարեւ, Ուրուկուայի Համայնքին կարեւոր մէկ մասը թրքալեզու էր:

Ծարդ ծանօթ երրորդ թերթը՝ Արեւելեան Աստղ ամսասթերթը (աւետարանական), սկսաւ Հրատարակուիլ Մարտ 1939ին, հայերէն եւ թրքերէն (հայատառ)¹¹⁰: Խմբագիրը Ծարութիւն Ահարոնեանն էր: Թերթը լոյս կը տեսնէր «Զաքարեան» տպարանէն (Ատուրիէս 815): Անոր տեւողութիւնը անյայտ է:

Արեւելեան Աստղի (1939) եւ Արծիւ Հայաստանի միջեւ (1961), Հասասեան յիշած է Վեանքի Ճամբան անունով թերթ մը, անթուակիր¹¹¹:

Վերջերս, Գարամանուկեան յաւելեալ տեղեկութիւններ Հրատարակած է այս թերթին մասին, որ նոյնպէս աւետարանական թերթ մըն էր: Անոր առաջին թիւը լոյս տեսաւ Սեպտեմբեր 1948ին, խմբագրութեամբ Ծարութիւն Ահարոնեանի, իբրեւ Հրատարակութիւն Հայ Բրիտանոնեայ Երիտասարդաց Միութեան: Չորս տարուան ընդհատումէ ետք, երկրորդ թիւը Հրատարակուեցաւ Յունուար 1950ին, իսկ Հինգերորդ թիւը՝ Ապրիլին¹¹²: Ծարդ յայտնի վերջին թիւը՝ վեցերորդը, լոյս տեսաւ Մայիսին: Թերթը 8 էջ ունէր, հանդէսի չափով: 1948ի հասցէն Միլուտատ տէ լա Փաս 2243 (կամ 2043) էր, իսկ 1950ին՝ Կրեսիա 3354¹¹³:

Թերթերուն կարճատեւութիւնը աչքի զարնող հակադրութիւն մը կը ստեղծէ ռատիօկայաններու երկարակեցութեան հետ: Սփիւռքի որեւէ համայնքէ աւելի, Ուրուկուայի մամուլը եղած է գլխաւորաբար բանաւոր: 1935ին հիմնուած երկու ամէնօրեայ ռատիօժամեր ցարդ պահած են իրենց

գոյութիւնը, դառնալով Սփիւռքի ամենահինները, օրաթերթերու համագործը մը խաղալով համայնքի կեանքին մէջ:

Առաջին ռատիօկայանը՝ «Ռատիօ Արմենիա», հիմնուեցաւ Յունիս 15, 1935ին, Յովհաննէս Աթէշեանի եւ Յարութիւն Ռուբէնեանի կողմէ: Վերջինս հնչակեան շարքային էր: Հիմնադրութեան թուականը զուգահեռեցաւ Քսան Կախաղաններու 20րդ տարելիցին¹³⁴: Ռուբէնեան, որ այնուհետեւ վարիչը դարձաւ ռատիօկայանին, 1957ին գնեց «Էնտելինտենսիա» ռատիօկայանը, որ դարձաւ «Ռատիօ Արմենիա»-ի հանգրուանը մինչեւ այսօր¹³⁵:

Որպէս հակազդեցութիւն, Օգոստոս 18, 1935ին, «Կոմիտաս» երգչախումբը ՀՅԴ-ի զօրակցութեամբ պիտի հիմնէր ռատիօժամ մը՝ «Կոմիտաս» անունով, որ 1987ին հաստատուեցաւ իր սեփական՝ «Քափիթալ» ռատիօկայանին մէջ:

Երկու ռատիօկայաններուն գաղափարական բնական հակադրութեանէն դատ, դիտել տանք, որ «Ռատիօ Արմենիա» իր հիմնադրութենէն մինչեւ 1960ականներ նաեւ սփռած է թրքական երաժշտութիւն¹³⁶: Մինչ մէկ կողմէ այս երեւոյթը բնական կը նկատուէր համայնքի ամբողջովին թրքախօս հատուածին, լիովին մերժելի էր միւս մասին համար Վերջինիս ձայնակցելով, 1943ին Արծրունի կը գրէր, թէ «մեծ մասամբ ձայնասփիւռի ժամերը կը ծառայեն իրենց բուն նպատակին, բայց դժբախտաբար կան եւ այնպիսիները, որոնք չարաչար կը շահագործեն երկրի ազատ օրէնքները եւ դանազան վճճերու առիթ կուտան ու թուրքերէն լեզուի եւ թրքական երգի ու նուագի պրոպագանդը կ'ընեն»¹³⁷:

1960ին, Հարաւային Ամերիկայի Հայրապետական Պատուիրակ Գարեգին արք. Խաչատուրեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Զ-ին կը գրէր, թէ «այստեղ Հայ թերթեր չեն հրատարակուիր, բայց կան ձայնասփիւռներ՝ որոնք անոյշ ձայներ չէ որ կ'արձակեն: Երեսարար քիչ բան ունին երբ խօսքը դադրի եւ երգը միայն հնչէ: Երգերուն ալ մերթ կը խառնուին թրքերէններ՝ որոնք սիրտ եւ խիղճ կը պղտորեն: Յորդորներ լսելի չեն ըլլար: Այժմ մի քիչ մեղմացած եւ բարեփոխուած է»¹³⁸:

1938ին, այս երկու ռատիօժամերէն զատ գոյութիւն ունէին յառաջդիմական «Cultura Armenia» (Հայ Մշակոյթ) եւ Մարաշի Հայրենակցական Միութեան «La Voz Armenia» (Հայ Ձայնը) ռատիօժամերը¹³⁹: 1943ին, վերջին երկուքին փոխարէն գոյութիւն ունէին հնչակեան «Հայ Գաղութի Ձայնը», որ «Հայ Ձայն»ի շարունակութիւնն էր, եւ ուրիշ մը, որ թրքական երաժշտութիւն կը սփռէր եւ այդ պատճառով անունով քիչուած չէ Արծրունիի կողմէ¹⁴⁰: 1947ին միայն «Ռատիօ Արմենիա»-ն (շաբաթական 6 անգամ, 8 ժամ) եւ «Կոմիտաս»-ը (շաբաթական 1 անգամ, 1 ժամ) գոյութիւն ունէին¹⁴¹:

- ¹ Տե՛ս մեր գրախոսականը՝ Պատմա-Բանասիրական Հանգչ, 1, 1997, էջ 253-256.
- ² Անուշառ եթէ նկատի չունենանք մամուլի արխիւային սկզբնաղբիւրի դերը
- ³ Buenos Aires y Córdoba en 1729 según cartas de los padres C. Cattáneo y C. Gervasoni S.J., Պուենոս Այրէս, 1941, էջ 52 (ընդգծումը մերն է):
- ⁴ Daniel Karamanoukian y Alberto Douredjian, *La inmigración armenia en el Uruguay*, vol. I, Մոնթէվիդէօ, 1993, էջ 76: Հեղինակները կու տան Azzarian տարբերակումը, բայց պատճէնը (էջ 77) յստակօրէն Azzarian կ'ըսէ (հմտ.՝ Վարդան Մատթէոսեան, Հելիֆեր Արժանիքի Հայ Գաղութի Պատմութեան, Բաղնիք Նշանակի Համալսարանի, 1, 1996, էջ 100): Իսկ սեփականատէքերու տոմարը Belingian եւ Belindian զոյգ մեները ունի, առաջինը՝ երկու, երկրորդը՝ մէկ անգամ (Karamanoukian y Douredjian, *La inmigración*, էջ 76):
- ⁵ Robert Mirak, *Torn Between Two Lands. Armenians in America 1890 to World War I*, Պուստոն, 1983, էջ 40-42.
- ⁶ Եղիշի ԺԵՆ. Վարդանեան, Պրաքիլիայ Հայ Գաղութը, Պուենոս Այրէս, 1948, էջ 35.
- ⁷ Մամուլէ Քրմոյեան, Հէլիֆեր Հարաւային Ամերիկայում, Նոյս, 3, 1991, էջ 142.
- ⁸ Վարդանեան, Պրաքիլիայ, էջ 36-37.
- ⁹ Douredjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 80.
- ¹⁰ Հէլիֆեր Ի Հարաւային Ամերիկայ, Արմէնիա, 2 Մարտ 1880, էջ 2.
- ¹¹ Միմարեան, Համակ Հարաւային Ամերիկային, Արմէնիա, 10 Ապրիլ 1880, էջ 2.
- ¹² Անտ Արմուրի, Տարեցոյ Հար. Ամերիկաւայ, Պուենոս Այրէս, 1943, էջ 264.
- ¹³ Douredjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 80-81.
- ¹⁴ Luis Seguí González y Alejandro Rovira, *Contribución al estudio del derecho migratorio uruguayo*, Մոնթէվիդէօ, 1939, էջ 69.
- ¹⁵ Ignacio Klich, "Les sources concernant les libanais et autres Moyen-Orientaux en Argentine", տե՛ս Michel Nancy et Elisabeth Picard (eds.), *Les Arabes du Levant en Argentine*, Էր-Աճ-Փրովանս, 1998, էջ 111.
- ¹⁶ Մէքիքումը տե՛ս Carlos Zubillaga, *La utopía cosmopolita. Tres perspectivas históricas de la inmigración masiva en el Uruguay*, Մոնթէվիդէօ, 1999, էջ 30.
- ¹⁷ Seguí González y Rovira, *Contribución*, էջ 60. Այս որոշումագիրը ամբողջութեամբ Սեգւտեմբեր 1882ի հրովարտելով, որուն 18րդ յոդուածին 11րդ պարբերութիւնը կը կրկնէր ամառայնեացի եւ փոքրիկեղծերու մասին հաստատումը (idem, էջ 392):
- ¹⁸ Douredjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 85-86.
- ¹⁹ Արմուրի, Տարեցոյ, էջ 26ի Ռոպորթ Հիւարի պնդումը, թէ՛ 1890ին եւ 1900ին հասած առաջին հայերը (Աղարեան եւ Մրէիկեան) կայք չեն հաստատած (Robert Hewsen, *Armenia. A Historical Atlas*, Երեւան, 2001, էջ 274) անհիմն է՝ իր հաւանական աղբիւրը՝ Carlos Hassassian, "The Armenian Community in Uruguay", *Ararat*, Autumn 1984, էջ 73) այս առումը չունի:
- ²⁰ Douredjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 87, 171-172: Այս ցանկէն մէկ Հոգի (Simon Maian) կասկածելի է. 1904ին առաջին անգամ 7 Հոգինոյ (հայր, մայր եւ 5 զաւակ) Սիւնի մականունով ընտանիք մը ժամանեց:
- ²¹ Նոյն, էջ 88.

- ²² Բանասեր վկայություն՝ Օֆելիա Բազալյանի (1994), տեղեկությունը հաջորդական է Տանիել Գարամանուկյանը
- ²³ Տեոր Արմատագրություն հայ Բարեգործական Ընկերության Արժեքների Հայոց [ՀԲԸՄ], 12 հ. 27 Մայիս, 1915.
- ²⁴ Հմմտ.՝ Daniel Karamanoukian, *El Genocidio Armenio en la prensa del Uruguay. Año 1915, Մոնթեվիդեո*, 1986, էջ 84.
- ²⁵ Այս եւ յիշեալ սպանելէն նամակին ընդօրինակութիւնները տես՝ ՀԲԸՄի նամակներու Տոմար, Պունտո Ալբէրտոյ մասնագիր, Յունիս 10, 1915.
- ²⁶ Karamanoukian, *El Genocidio Armenio*, էջ 100-101.
- ²⁷ նամակներու Տոմար, նամակ Արամ Ղուկասեանին, 10 Հոկտեմբեր, 1915.
- ²⁸ Նոյն, նամակ Յարութիւն Զիլինկերեանին, 17 Հոկտեմբեր, 1915.
- ²⁹ Տեոր, 6 Նոյեմբեր 1915.
- ³⁰ Karamanoukian, *El Genocidio Armenio*, էջ 110-111.
- ³¹ Տեոր, 6 Փետրուար 1915.
- ³² Daniel Karamanoukian, "Apuntes para una reconstrucción histórica de la conmemoración del 24 de Abril en Uruguay", *Hay Endanik*, abril de 1999, էջ 37.
- ³³ Արեւուշի, Տարեցույց, էջ 285: Կամաւորներուն տնտեսները բացակայ են Ուրուկուայի մուտքի տուժարներէն:
- ³⁴ Karamanoukian, "Apuntes", էջ 38.
- ³⁵ նամակին պատէնը տես՝ նամակներու Տոմար:
- ³⁶ Տեոր, 2 Հոկտեմբեր 1915.
- ³⁷ Հայ Գաղթականութիւն, *Վոյճակ*, 26 Յուլիս 1920, էջ 968.
- ³⁸ Ashot Artztzuni, *Historia del pueblo armenio*, Պունտո Ալբէրտ, 1971, էջ 408.
- ³⁹ Արաէն Կիտուր, *Պատմութիւն Մ. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան (1887-1903)*, Բ. Հատոր, Պէտրոլ, 1983, էջ 240.
- ⁴⁰ Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. III: From London to Sevres, February-August 1920, Պիլքլի-Լոնտոն, 1996, էջ 433.
- ⁴¹ Richard Hovannisian, "The Republic of Armenia", տես՝ Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II, Նիւ Եորք, 1997, էջ 333.
- ⁴² Hovannisian, *The Republic*, էջ 433.
- ⁴³ Douredjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 55.
- ⁴⁴ Վարդան Մառթէոսեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւնը Եւ Հարաւային Ամերիկայի Պետութիւնները (1918-1920)», *Հայկական Հայագիտական Հանգէս*, Հ. ԺԲ., 1999, էջ 249-252.
- ⁴⁵ Ս. Կուս, «Պատմական Վանքապերը», *Արմէնիա*, 18 Յունուար 1966, էջ 2.
- ⁴⁶ Hovannisian, *The Republic*, էջ 434.
- ⁴⁷ Բովիմատեան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, 1906-1931, Հատոր Ա., Փարիզ, 1936, էջ 410: Նարայա Պինայեան՝ Զիլինկերեանին կը վերադրէ 1910-1923 թուականներու ատենապետութիւնը (Narciso Binayan Carmona, *Entre el pasado y el futuro: los armenios en la Argentina*, Պունտո Ալբէրտ, 1996, էջ 107):
- ⁴⁸ Արեւուշի, Տարեցույց, էջ 285: Տես՝ Արմենիեան Մամուլ, 2 Դեկտեմբեր 1923, էջ 2.
- ⁴⁹ Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 106.

- ⁷⁰ Douradjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 88: 1925-1929-ին, նորվեգիայի 980 հազի Գաղթականաց Գանդոլին մէջ Հիւրընկալուած են՝ մինչև տեղաւորուիլը (Zubillaga, *La historia cosmopolita*, էջ 40):
- ⁷¹ Նուպար Աւարտեան, «Ուրուկուայի Հայ Գաղութի Մարզահամարը», *Արմէնիա*, 7 Մայիս 1932, էջ 2:
- ⁷² «Հայ Գաղթականութիւն», *Հայաստանի Գործեր*, 22 Օգոստոս 1925, էջ 1077:
- ⁷³ Douradjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 95:
- ⁷⁴ *Idem*, էջ 114:
- ⁷⁵ «Հայերը Ուրուկուայի Մէջ», *Հայաստանի Գործեր*, 23 Փետրուար 1926, էջ 260:
- ⁷⁶ Մէլքիսեդէմ տն՝ Douradjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 63: Տողերս դրողին մեն հայր՝ Թարութիւն Մարթնեան, որ Պէլքութէն առանձինն ժամանած էր Մոնթէ-վիտէ 1928-ին (1930-ին իրեն պիտի Հետեւէին կինն ու երեքամեայ աւագ որդին՝ Զորապը), իշխանի պատճառով ստիպուած էր հրաժարիլ Պուենոս Այրէս հաստատուելու իր մտադրութենէն:
- ⁷⁷ Արմանագրութեան Տոմար Հայ Գաղութային կեդրոնի, Մայիս 9, 1923:
- ⁷⁸ «Հարաւ Ամերիկա Գաղութ Հայերու Ուշադրութեան», *Արմ*, 27 Փետրուար 1924, էջ 2; «Ազգային կեանք», *Հայաստանի Գործեր*, 5 Ապրիլ 1924, էջ 440: Հիւզ Նոյեմբեր 1923-ին Պուենոս Այրէսի Գաղութային կեդրոնի տնօրէնութիւնը խնդրած էր, նշելով, որ խնդրոյ առարկայ անմէն՝ Տրակոն կրկնեան, Չիլէ անցնելու կարող ըլլալու համար Մոնթէվիտէոյի կառավարութիւնը երաշխաւորութիւն կը պահանջէ եղերս (Արմանագրութեան Տոմար, 28 Նոյեմբեր 1923): Հարցը հարթուեցաւ Եւնեուարին:
- ⁷⁹ Տն՝ Ապրիլ, 10, 1988, էջ 13: Կոստանեան յիշուած է որպէս 1926-1930 լրբանի ատենապետ (Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 108):
- ⁸⁰ Գ. Վարդեան, «Հեռաւոր գաղութներ», *Հայքներ*, 24 Յունուար 1929, էջ 2: Ըստ ուրիշ թղթակիցի մը, Միութիւնը կազմուած էր «շնորհիւ Հայրենակցական Միութիւններու իրարահակացողութեան» (Ե. Ա., «Ազգային Միութիւնը Մոնթէվիտէոյի մէջ», *Հայքներ*, 9 Մարտ 1929, էջ 2):
- ⁸¹ Douradjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 63-84:
- ⁸² Պուենոս Այրէսի ՀՕԿի վիճակագրութիւնը (Մայիս 20, 1929-ի նամակ, ուղղուած՝ Սրեւանի կեդրոնական Հարչութեան տն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Նորագոյն Գաւառութեան Պետական կեդրոնական Արխիւ, Ֆ. 178, ց. 1, գ. 484): Եւզհանէն Զնյ. Ամիրանց, «Հարաւ. Ամերիկայի Հայ Գաղութը», *Ընդարձակ Տարեցոյց Ազգ. Հեռագրաւորի*, Պոլիս, 1929, էջ 290: Տիգրան Աւագեան, «Մոնթէվիտէոյի Հայ Գաղութը», *Արմէնիա*, 15 Մայիս 1936, էջ 2; «Հայերու Բիւլ», *Հայքներ*, *Տարեցոյց*, Գոստըն, 1944, էջ 239; «Տեսակցութիւն Մը Ուրուկուայի Գաղութաւոր Տղթ. Միջոցի Տէր Եակոբեանի Հետ», *Հրապարակ*, 29 Մայիս 1947, էջ 1: 1943-ին, Աշոտ Արծրունի կու տար 6.000-ի թիւը (Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 264): Ըստ Տիգրանեանի եւ Գաղմանուկեանի հաշուարկին, 1946-ին հայերու թիւը 7.850 էր (Douradjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 146):
- ⁸³ Տն՝ Alberto Douradjian, "Instituciones armenias en el Uruguay. Los orígenes", *Segundas Jornadas Internacionales de Estudio de las Comunidades Armenias de América del Sur*, Բորտուպա, 27-29 Սեպտեմբեր 1981, էջ 14 անախդ գեկուցումը:
- ⁸⁴ «Բահանայ Կուզուի», *Ժողով*, 24 Յունիս 1981, էջ 3:
- ⁸⁵ Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 265, 267:
- ⁸⁶ Karamanoukian, "Apuntes", էջ 39-40, 54:

- ⁶⁷ Արժանապատիվանց Տեղապետ Հայ Գաղութային Կեդրոնի, Յուլիս 20, 1930.
- ⁶⁸ Աւարտեան, «Ուրուկուալի Հայ Գաղութ», էջ 2.
- ⁶⁹ Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 108.
- ⁷⁰ ՏԵՄ՝ «Յայտարարութիւն», 17 Յունիս 1935 (Պուենոս Այրէսի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան արխիւ, Correspondencia, 1925-1950).
- ⁷¹ Եպարծեալ, 7 Մայիս 1938, էջ 2.
- ⁷² Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 287-288. «Միլիտանայք», Հայաստանի Կոչնակ, Փետրուար 1967, էջ 55.
- ⁷³ Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 108. Եկեղեցւոյ սրահի շինութեան ի նպաստ հանգանակութեան մը կոչը՝ 1944ին, ստորագրուած էր Գ. Գեղկամալի կողմէ (եկոյ Մոնթէ-վիտէոյի Հայ Հասարակութեան, Արժէնթա, 21 Մարտ 1944, էջ 3).
- ⁷⁴ Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 108.
- ⁷⁵ Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 289.
- ⁷⁶ Douredjian, «Instituciones», էջ 14.
- ⁷⁷ Douredjian y Karamanoukian, *La inmigración*, էջ 286.
- ⁷⁸ ՏԵՄ՝ Pascual Tekeyan, *Memorias*, Պուենոս Այրէս, 1903, էջ 287-289.
- ⁷⁹ Douredjian, «Instituciones», էջ 15.
- ⁸⁰ Թղթակից, «Եկեղեցական Կեանք», Հայաստանի Կոչնակ, 20 Փետրուար 1930, էջ 211.
- ⁸¹ «Հարաւ. Ամերիկայի Հայերը (չրիւն շարողիլի մը վաւերական տեղեկութիւնները)», Յաւաթ, 11 Յուլիս 1930, էջ 2; Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 305.
- ⁸² Alberto Douredjian, «La educación armenia en el Uruguay», *Segundas Jornadas Internacionales de Estudio de las Comunidades Armenias de América del Sur*, Գորտուպա, 27-29 Մեյսոնմբեր, 1991, էջ 1 (անսխալ ղեկուցում).
- ⁸³ Աւագեան, «Մոնթէվիտէոյի», էջ 2; Հրանդ Գանդրունի, Ծանուէ Հայրենիքի, Գէլլուիթ, 1900, էջ 159.
- ⁸⁴ Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 270.
- ⁸⁵ (Աղ. Ստեփաննոսեան Հայկական Վարժարանի Հոգաբարձութիւն, «Ստեփաննոսեան» Վարժարանի Բացման Հանդէսը, Երբեք, 11 Մայիս 1935, էջ 2.
- ⁸⁶ Նպաստ [Նշան Պատանեան], «Մոնթէվիտէոյի Հայ Գաղութը», Արժէնթա, 24 Փետրուար 1949, էջ 2.
- ⁸⁷ Տիգրան Աւագեան, «Ուրուկուալի Գաղութը», Արժէնթա, 16 Մարտ 1954, էջ 2. Եւրոպայէն, ոչ-դաշնակցական զարդի մը մասին է խոսքը, որուն անունը չենք կրցած պարզել յարգ.
- ⁸⁸ «Հ. Յ. Գաշեակցութիւնը Ուրուկուալի մէջ», Արժէնթա, 10 Մարտ 1970, էջ 1.
- ⁸⁹ Douredjian, «Instituciones», էջ 8, 10.
- ⁹⁰ Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 288-289; Մասիս, «Ուրուկուալի Կեանք», Արժէնթա, 16 Դեկտեմբեր 1944, էջ 3.
- ⁹¹ Նպաստ, «Մոնթէվիտէոյի Հայ Գաղութը», Արժէնթա, 26 Փետրուար 1949, էջ 2.
- ⁹² Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 272-276. Douredjian, «Instituciones», էջ 9.
- ⁹³ Նոյն, էջ 8.
- ⁹⁴ Գանդրունի, Ծանուէ, էջ 158.
- ⁹⁵ Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 280.

- ⁹⁶ Հիմնադրութեան ժամին, տն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Նորագոյն Պատմութեան Կեդրոնական Պետական Արխիւ, Փնկ 178, ցուցակ 1, գործ. 489:
- ⁹⁷ Douredjian, "Instituciones", էջ 11:
- ⁹⁸ Ռաֆիմանյան, էջ 410; Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 283-285:
- ⁹⁹ Douredjian, "Instituciones", էջ 7:
- ¹⁰⁰ Թուականը տն՝ Ջէյմսին Հայրենակցական Միութեան Վարչութիւն, *Ամսօրէկիտէն* Ջէյմսին Հայր. Միութեան Հիմնադր. Եւ Վարչութիւններու Գործերը, *Արմէնիա*, 1 Յունիս 1967, էջ 2:
- ¹⁰¹ Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 295-303, որ կը լինէ անդամներու թիւերը եւ տուեալ քաղաքի բնիկներու ընդհանուր թիւը:
- ¹⁰² Տ.Մ. [Տաճատ Միւթէգէլլեան], *Ամսօրէկիտէն* Հայ Կեանքէն, *Եսթրալ*, 6 Յունուար 1938, էջ 2:
- ¹⁰³ «Տեսակցութիւն Մը Ռուսուկուսի», էջ 1:
- ¹⁰⁴ Narciso Binayan, *La colectividad armenia en la Argentina*, Պուենոս Այրէս, 1974, էջ 108: Արտաշէս Տէր Քալանտուրեան (*Հայ Մամուլի Ցուցակ*, Լու Անճելլո, 1987, էջ 48) Արծր Հայաստանի դրութիւնը 1948ին կամ 1947ին կը դնէ, որ ճիշդ չէ: Մանուէլ Բարբոյեան (*Հայ Մամուլի Համահաւար Ցուցակ*, Երևան, 1989, էջ 264) կը լինէ պարբերաբերքը որդէս արժանիքիմաւ, որովհետեւ Պուենոս Այրէս տպուած էր:
- ¹⁰⁵ Carlos Hassassian, "Panorama de la prensa gráfica armenia en Argentina y Uruguay", տն՝ Vartan Matiossian (ed.), *Los armenios en América del Sur*, Պուենոս Այրէս, 1991, էջ 112: Հմտ.՝ Binayan Carmona, *Entre el pasado*, p. 278:
- ¹⁰⁶ Karamanukian y Douredjian, *La inmigración*, էջ 122:
- ¹⁰⁷ Hassassian, "Panorama", էջ 112:
- ¹⁰⁸ Տն՝ Karamanukian y Douredjian, *La inmigración*, էջ 136:
- ¹⁰⁹ Թղթակից, «Ռուսուկուսի Առաջին Հայ Պարբերականը», *Յուսալ*, 30 Մարտ 1988, էջ 3:
- ¹¹⁰ Հմտ.՝ Hassassian, "Panorama", էջ 112, որ լին նշեր թիւթիկն լեզու: Պինայեան (Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 278) *Արիւնքեան Առաջը* սխալմամբ կը թուալիք 1938:
- ¹¹¹ Հմտ.՝ Hassassian, "Panorama", էջ 112:
- ¹¹² Karamanukian, "Apuntes", էջ 42:
- ¹¹³ Տանիէլ Փարամանուկեան, անձնական իմաց (e-mail), 16 Յունիս 1999:
- ¹¹⁴ Karamanukian, "Apuntes", էջ 64:
- ¹¹⁵ Binayan Carmona, *Entre el pasado*, էջ 280, որ Հիմնադրութիւնը Հիւսիսեան Ուսանողական Միութեան գերադրան է: Ասիկա անձիւդ է, քանի որ Միութիւնը հիմնուած է 1938ին:
- ¹¹⁶ Տղերս դրողի չոր՝ Ջոհնապ Մամթէոսեանի անձնական գկայութեամբ (*Կոմիտասի աշխատակից՝ 1949-1967, վարիչ՝ 1967-1974*), Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. Մոնթէվիտէի իր առաջին այցելութեան (1990) համոզած է Ռուսէնեանը, որ թրքական երաժշտութեան սփռումները դադարեցնէ: Ըստ Փարամանուկեանի, դադարեցումը տեղի ունեցած է 1984ի չուրի (Karamanukian, "Apuntes", էջ 64):
- ¹¹⁷ Արծրունի, *Տարեցոյց*, էջ 276:
- ¹¹⁸ Հաւերպոյրի *Հայ Եկեղեցու Պատմութեան (1938-1966 թթ.)*, գիրք 2, Գէորգ 2. Զորէր-չեան, *Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Կաթող՝ Սանդրո Բեհրուդեան, Վոսկան Երևանցի Հրատարակչութիւն*, Երևան, 1999, էջ 803:

¹¹⁹ Շահանուշի Գաղութը, Արմենիա, 10 Յունիս 1988, էջ 8

¹²⁰ Արմենիա, Տարեգրք, էջ 276.

¹²¹ Շահանուշի Գաղութը, 10 Յունիս 1988, էջ 8.

THE ARMENIAN COMMUNITY OF URUGUAY
(FROM ITS BEGINNINGS TO 1950)
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

The Armenian community of Uruguay has been little studied. With the exception of Ashot Artzruni's yearbook devoted to the Armenians of South America (1943, in Armenian) and the pioneering, scholarly book of Alberto Douredjian and Daniel Karamanoukian (vol. I, 1993, in Spanish), research on the subject is still lacking.

The author has brought together a collection of hitherto untapped primary and secondary sources in this article to give an overall picture of the history of the community until 1950.

Although some Armenian names were recorded in the early 19th century, the first references to the arrival of immigrants in this South American country are from the second half of that century. Attempts at organization are recorded in 1890 and the 1910s. The big migratory wave from 1923-1931 gave the community its definitive shape and the momentum for its institutional organization. In this period the Armenian Apostolic Church and the Diocesan Council, political parties, compatriotic unions, schools, and other organizations were founded. The consolidation of institutions continued in the mid-thirties although the community underwent a serious split in the Apostolic Church (1935-1939), which, however, was overcome through the intervention of the newly-appointed Patriarchal Legate for the Armenians of South America, Abp. Karekin Khatchadourian. It was also in the 1930s that two radio hours, "Armenia" and "Gomidas," were founded (1935); they are the oldest radio programs in the Diaspora to this day. By 1946 the community of 6,000-7,000 had already reached economic and social integration in the Uruguayan society.

ՄԴՀԿ-ԿՈՄԻՆՏԵՐՆ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՂԻԿ ՃԷՐԷՃԵԱՆ

Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն (ՄԴՀԿ)-Կոմինիստական ինտերնացիոնալ (Կոմինտերն) յարաբերութիւնները պատմագիտական միտքին համար կը ներկայացնեն որոշակի հետաքրքրութիւն, որովհետեւ անոնց հետ ուղղակիօրէն կապուած են ՄԴՀԿի լուծարքը Խորհրդային Միութեան տարածքին, ՄԴՀԿը Կոմունիստական Կուսակցութեան մէջ լուծարելու փորձերը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ) եւ կարգ մը այլ երկիրներու մէջ եւն։

Այսուհանդերձ, պատմագրութեան կողմէ ցարգ լիարժէք կերպով ու համապարփակ ուսումնասիրուած չեն այս յարաբերութիւնները, թէեւ այդ մասին հրապարակուած են որոշ թիւով փաստաթուղթեր, ինչպէս նաեւ կարգ մը գրութիւններ՝ ցրուած հոս ու հոն։

Ելլելով վերոնշեալ պարագաներէն եւ այս նիւթին հետ առնչուող տակաւին անտիպ փաստաթուղթեր գիտական շրջանառութեան մէջ դնելու հնարաւորութենէն, նախաձեռնեցինք սոյն ուսումնասիրութեան։

Չենք խորհիր, որ շօշափուած նիւթը այս ուսումնասիրութեամբ սպառուած ըլլայ։ Եստ հաւանաբար, ապագային ի յայտ գան նոր փաստաթուղթերու Բացառուած չէ նաեւ, որ մեր տեսադաշտէն զրիպած ըլլան նիւթին վերաբերեալ տպագրուած որոշ կարծիքներ։ Մեր կատարածը միայն նիւթը իր ամբողջութեան մէջ ներկայացնելու առաջին փորձն է։

Մեր յօդուածի հիմնական կիզակէտը կը կազմեն Կոմինտերնի գործունէութեան տարիները՝ 1919-43։ Սակայն, քանի որ Կոմինտերնի հիմնադրութիւնը սերտ առնչութիւն ունի Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական շարժման պատմական զարգացումներուն հետ եւ մանաւանդ որովհետեւ ՄԴՀԿի յարաբերութիւնները Կոմինտերնի հետ անմիջականօրէն պայմանաւորուած էին Կոմինտերնի անդամ ամենակարեւոր կուսակցութեան՝ Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանուորական Կուսակցութեան (ՌՄԴԲԿ)¹ հետ ՄԴՀԿի հետ ունեցած նախապատմութեամբ, ՄԴՀԿ-Կոմինտերն յարաբերութիւնները ճիշդ պատկերացնելու, անոնց ներքին ծալքերը ներթափանցելու եւ ՄԴՀԿի ներկուսակցական կեանքին վրայ այդ յարաբերութեան ձգած հակասական ազդեցութիւնն ըմբռնելու տեսակէտէն, հարկաւոր գտանք յօդուածին սկիզբը ամփոփ ձեւով անդրադառնալ նաեւ ի. դարասկիզբի ՄԴՀԿ-ՌՄԴԲԿ յարաբերութիւններուն։

ՄԻՂԿ-ՌԱԴԻԿ ՑԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄԻՆՁՅԵՒ 1914

ՄԻՂԿԻ Հիմնադրումով (1887), Հայ կեանքին մէջ կը սկսի գործել սոցիալիստական գաղափարախօսութեամբ առաջնորդուող առաջին կուսակցութիւնը: Բնական է, որ ՄԻՂԿ իր գործունէութիւն ծաւալած երկիրներուն մէջ փնտռէր գաղափարակիցներ՝ անոնց հետ գործակցելու եւ դաշնակցելու համար յանուն կուսակցութեան վերջնական նպատակներուն՝ Հայաստանի անկախացման եւ այնտեղ սոցիալիստական իրականարդի հաստատման: Այս խմաստով իւրաքանչիւր նշանակութիւն կը ստանար Ռուսաստանը, որուն կազմին մէջ էին Արեւելահայաստանն ու Հայ ժողովուրդի մէկ մեծ հատուածը:

ՌԱԴԻԿԻ Ռուսաստանի մէջ սոցիալիստական ուղղութեամբ ամենաւճիւր կուսակցութիւնն էր՝ ծնունդ առած Մարտ 1888ին Մինսքի մէջ զաղտնի գումարուած համագումարի մը ընթացքին՝ Ռուսաստանի տարածքին գործող շարք մը սոցիալիստական խմբաւորումներու միացումով: Յուլիա-Օգոստոս 1903ին Պրիւքէլի եւ ապա Լոնտոնի մէջ կայացած ՌԱԴԻԿ Բ. Համագումարին, կուսակցութիւնը կ'երկփեղկուի երկու հատուածներու՝ բոլշեւիկեան (մեծամասնական) ու մենշեւիկեան (փոքրամասնական): Տեսական ու մարտավարական հարցերու շուրջ տարակարծութիւններ ունեցող զոյգ հատուածները երկար ժամանակ կը շարունակեն գոյակցել կուսակցական նոյն կառուցին մէջ մինչեւ 1917ի ռուսական փետրուարեան եւ Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնները:

Սկիզբէն եւեթ, յառաջ կու գայ ՌԱԴԻԿ-ՄԻՂԿ յարաբերութիւն մը, որ սակայն հարթ ու խաղաղ չ'ընթանար, այլ կ'արձանագրէ վերիվարումներ: Հարցն այն էր, որ Ռուսաստանի բազմազգեան իրականութենէն եւ իր միջազգայնական գաղափարախօսութենէն մեկնելով, ՌԱԴԻԿն կ'որդեգրէր բազմազգեան կազմակերպչական ձեւ, որուն խոտոր կը համեմատի ազգային կառուցով սոցիալիստական կուսակցութիւններու գաղափարը: Բոլորովին այլ էր Հայ իրականութենէն ծնած ՄԻՂԿԻ պարագան: Անոր առանձին գոյութիւնը ՌԱԴԻԿԻ կողմէ կ'ամբաստանուի որպէս «նացիոնալիզմ» (ազգայնականութիւն), «սպեյիֆիզմ» (Հայ ժողովուրդի իւրաքանչիւր կեանքի բացարձակացում), բանուորական շարժման պառակտում եւն.:

1900ականներու սկիզբէն, ՄԻՂԿԻ մէջ երեւան կու գան երկու հոսանքներ: Ըստ առաջին հոսանքին, Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասի մէջ սոցիալիստական պայքար մղելն ու Թրքահայաստանի մէջ ազգային-ազատագրական պայքար մղելը միեւնոյն կուսակցութեան համար անհամատեղելի են: Իրավիճակի տուեալներէն մեկնած, պէտք է դադրեցնել ազատագրական պայքարը Թրքահայաստանի մէջ եւ ամբողջութեամբ նուիրուիլ Ռուսաստանի սոցիալիստական շարժման: Այս տեսակէտը պաշտպանողները,

որպէս տարբերակ կ'առաջարկէին նաեւ ՄԴՀԿը բաժնել երկու ինքնուրոյն՝ թրքահայ եւ ռուսական հատուածներու՝ Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասի մասնաճիւղերուն առջեւ առաջադրանք դնելով ամբողջական գործակցութիւն ՌՄԴԲԿի հետ՝ ընդհուպ՝ ամբողջական միաձուլում:

Այս տեսակէտի զարգացման մէջ վճռորոշ դեր կը խաղար միջազգային սոցիալիստական շարժման կարգ մը ականաւոր դէմքերուն այն մօտեցումը, որ թրքահայ ազգային-ազատագրական շարժումը կը նկատէր ազգայնական շարժում մը, ուստի եւ իր վերջնական նպատակին մէջ՝ անյարիր սոցիալիզմի միջազգայնական ըմբռնումին²: ՄԴՀԿի յայտնի պարագլուխներէն Ստեփան Սալահ Գիւլեան, որ այդ շրջանին յարաբերութիւններ ունէր Եւրոպայի սոցիալիստ ղեկավարներուն հետ, կը վկայէ, թէ այդպէս կը դատէին, օրինակի համար գերմանացի Վիլհելմ Լիբկնեխտն ու Ֆրանսացի Ժան Ժորէսը³: Երբ 1894ին դիմում կ'ըլլայ դիտական սոցիալիզմի համահիմնադիր Ֆրիդրիխ Էնգելսին, որպէսզի գրէ *Կոմունիստական Կուսակցութեան Մանիֆէստը* երկի հայերէն թարգմանութեան յառաջարանը, վերջինս կը մեծօք այդ առաջարկը, առարկելով թէ ինք ծանօթ չէ հայ իրականութեան, ուստի եւ չի կրնար թելադրական խօսք ըսել հայ ընթերցողին: Էնգելս պատասխան նամակը կ'եզրափակէ այսպէս. «Իմ անձնական կարծիքն է, որ Հայաստանի ազատագրումը թուրքերից, ինչպէս նաեւ ռուսներից հնարաւոր կը լինի միայն այն օրը, երբ կը տապալուի ռուսական ցարիզմը⁴: ՄԴՀԿի հիմնադիրներէն Գեորգ Լարաշեան (Ս. Ս. Արկոմեդ) կը վկայէ, թէ արդէն տարիներ առաջ՝ 1886ին, ռուսական սոցիալիզմի տեսաբաններէն Գեորգի Պլեխանով համանման տեսակէտ յայտնած է իրեն⁵:

Այս տեսակէտը կը պաշտպանէին նաեւ ՌՄԴԲԿի հայ գործիչները՝ վերջիններուն համար, սակայն, այս հարցը իր տեսական բնոյթէն անդին ունէր գործնական նշանակութիւն մը եւս: ՌՄԴԲԿի գործիչներուն վկայութեամբ իսկ, այդ շրջանին, Անդրկովկասի արդիւնաբերական քաղաքներուն ու հեռաւոր գիւղերուն մէջ տիրապետող ներկայութիւն էր ՄԴՀԿը⁶: Հակառակ որ շատ մը բանուորական եւ յեղափոխական ելույթներ կը կազմակերպուէին ՄԴՀԿ-ՌՄԴԲԿ գործակցութեամբ⁷, վերջին հաշուով, կուսակցական մրցակցութեան ու կուսակցական առաւելութիւն ձեռք բերելու դիտանկիւնէն, ՌՄԴԲԿին համար ձեռնառու էր, որ ՄԴՀԿի մէջ զարգանայ այս առաջին հոսանքը: Փաստօրէն ՌՄԴԲԿի համար կը ներկայանայ ՄԴՀԿը իր մէջ լուծարելու լաւագոյն առիթը: Վերոյիշեալ տեսակէտը կը պաշտպանեն ՄԴՀԿի հեղինակաւոր դէմքերէն Աւետիս Նազարբէկեան, Մարո Նազարբէկեան, Ռուբէն Քանազատ, Գրիգոր Վարդանեան, Քաչիկ Վարդանեան, Ահրիման (Սարգիս Քալաշեան) եւս:

ՄԻՂԿԻ մէջ երկրորդ Հոսանքը կը գտնէր թէ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ազգային-ազատագրական պայքար մղելուն եւ ցարական Ռուսաստանի մէջ սոցիալ-դեմոկրատական պայքար տանելուն միջեւ անհամատեղելի ոչինչ կայ։ Երկուքն ալ ճշման եւ անարդարութեան դէմ մղուող պայքարի արտայայտութիւններ են, իւրաքանչիւրը՝ մեկնելով իր պայմաններուն առանձնայատկութիւնէն։ Ուստի ոչ մէկ պատճառ կայ խափտելու կուսակցութեան մէկութիւնն ու ամբողջականութիւնը։ Այս տեսակէտը կը պաշտպանեն կուսակցութեան հեղինակաւոր դէմքերէն Արամ Արզապահան, Լազօ (Յակոբ Ղազարեան), Սապահ Գիւլեան, Փարամազ (Մատթէոս Սարգիսեան) եւն։

1900ականներու սկիզբէն արդէն, ՄԻՂԿԻ մէջ իրենց տեսակէտերը ընդհանրացնելու համար, առաջին Հոսանքի պարագլուխները կը նախաձեռնեն քարոզչական աշխատանքի։ 1902ին, Աւետիս Նազարբէկեան, զգուշաւոր քարոզչութիւն կատարելու համար, Ռուսոուզի (Պուլկարիա) մէջ կը սկսի Հրատարակել *Վերածնութիւն* կիսամսեան՝ Կիսամսեայի էջերուն մէջ այդ գիծը կը պաշտպանեն նաեւ Խանազատ, Աւրիման եւ Սարգիս Կառնան։ 1904ին, ՄԻՂԿ Կեդրոնական Վարչութեան գիտակցութեամբ, Աւետիս Նազարբէկեան բանակցութիւններ կը վարէ ՌՄԻԲԿԻ հետ, օրակարգ ունենալով ՄԻՂԿԻ ռուսաստանեան մասնաճիւղերուն լուծարքը ՌՄԻԲԿԻ մէջ, ինչպէս նաեւ վերջինիս օրկան *Պրոլետարիատի Կոխը* թերթին վերահրատարակումը Ժնեւի մէջ՝ իր խմբագրութեամբ։ Նոյն թուականին, Աւետիս Նազարբէկեանի կողմէ պատրաստուած գործունէութեան նախագիծ մը կը քննարկուի ՄԻՂԿ Կովկասեան Մասնաճիւղերու Պատգամաւորական Ժողովին, որ երկար վիճաբանութիւններէ ետք կը քուէարկէ հետեւեալ բանաձեւը. «Ռուսաստանում ու Կովկասում հնչական կուսակցութիւնը պէտք է մասնակցի բանուորական ցոյցերին, գործադուլներին, ինչպէս եւ քաղաքական կռիւին, համերաշխ ՌՄԻԲԿ-ի հետ»։ Հիմք ունենալով դասակարգային կռիւը՝ 13 Յունիս 1904ին, ՌՄԻԲԿ Խորհուրդը, բոլշեւիկեան հատուածի պարագլուխ Վլատիմիր Լենինի մասնակցութեամբ, կը քննարկէ Հնչակեան Կուսակցութեան հարցը եւ միաձայնութեամբ կ'ընդունի հետեւեալ բանաձեւը.

Խորհուրդը յանձնարարում է Կենտկոմին համաձայնութեան գալ կուսակցութեան Կովկասեան Միութեան հետ, իր կազմում ընդունելու հնչականներին՝ այն կազմակերպութիւններին, որոնք ցանկանում են մտնել կուսակցութեան մէջ։ Դրա հետ միասին խորհուրդը յանձնարարում է Կենտկոմին առաջարկել Կովկասեան Միութեանը իր ձեռքը վերցնել, երբ հնչականն կազմակերպութիւնն այդ առաջարկի, Բուլղարիա-

յում Հրատարակուող նրա օրգանը (այսինքն՝ *Վերածնունդ*ին կիսամսեան - Ե.Ճ.)¹⁰։

Մայիս 1904ին, Թիֆլիսի մէջ կայացած ՌՄԴԲԿ կովկասեան Միութեան Գ. Համագումարը կը մերժէ այս առաջարկը, գտնելով որ Հնչակեան մասնաճիւղերը Հաւաքական կազմով պէտք չէ մուտք գործեն ՌՄԴԲԿի շարքերը, այլ այդ պէտք է տեղի ունենայ անհատական դիմումնագիրերու հիմամբ։ 1905ին Փարիզի մէջ Աւետիս Նազարբէկեան եւ Խանազատ կը Հանդիպին ՌՄԴԲԿ մենչեւիկեան Հատուածի պարագլուխ Լ. Մարտովի Հետ, որ Վառաջարկեց մեզ, որպէս մարքսիստների, ձեռք վերցնել մեր ազգային գործունէութիւնից Թիւրքիայում եւ միացնելով ու ձուլելով Հնչկուսակցութիւնը Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցութեան մէջ, ամբողջովին նուիրուի Ռուսաստանի յեղափոխութեան գործին¹¹։ Լենինի Հետ որոշուած Հանդիպումը տեղի չ'ունենար՝ վերջինիս Փարիզէն անակնկալ մեկնումին պատճառով։ Հանդիպում մը կը կայանայ նաեւ ՌՄԴԲԿ Գ. Համագումարի Պաքուի Հայազգի պատգամաւոր Բողդան Կնունեանցի Հետ, որ մօտաւորապէս կը կրկնէ Մարտովի թելադրանքը¹²։

ՄԴՀԿ Ռուսաստանի մասնաճիւղերը կը մասնակցին 1905-07ի Ռուսական Առաջին Յեղափոխութեան։ Այդ յեղափոխութեան անմիջական ազդեցութեան տակ, Սեպտեմբեր 1905ին Փարիզի մէջ կայացած ՄԴՀԿ Ե. Համագումարը առաւելաբար կը զբաղի այս Հարցի քննութեամբ եւ կ'որոշէ։

Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որպէս մի ուրոյն քաղաքական յեղափոխական կուսակցութիւն պէտք է շարունակէ իւր գործունէութիւնը մեր ծրագրի տուած սկզբունքներով որպէս մի ամբողջութիւն՝ մի ընդհանուր կենտրոնով, մի պաշտօնական օրգանով «Հնչակ», մի ընդհանուր կասսայով, ընդունելով տաճկահայ դատը կուսակցութեանս ամենաառաջին գործը։ Ռուսաստանում էլ պէտք է գործել սօցեալ-դեմոկրատական սկզբունքների վերայ՝ համեմալիս Ռուսաստանում գործող սօց-դեմոկրատների հետ¹³։

Այս որոշումէն դժգոհներ, ինչպիսիք՝ Գրիգոր Վարդանեան, Կասեան եւ ուրիշներ վերջնականապէս կը խզեն իրենց կապերը ՄԴՀԿի Հետ ու կ'անցնին ՌՄԴԲԿ շարքերը։ Այս քայլին կը դիմեն անհատաբար Թէ խմբակային ձեւով Երեւանի¹⁴, Պաքուի¹⁵, Սիմֆերոպոլի¹⁶, Եսլթայի եւ Թիֆլիսի մասնաճիւղերու որոշ անդամներ։ ՄԴՀԿ Ե. Համագումարին մասնակից Ատրպատականի Շրջանի պատգամաւոր Ստեփան Խան Եղիազարեան, Պարսկաստան վերադարձէն ետք, Հնչակեան խումբ մը գործիչներու՝ Աբտալէս Զիլինկարեանի, Վառաժ Փիլոսեանի, Նիկողոս Տէր Յովհաննէսեանի եւ Սեդրակ Բանուկեանի Հետ հիմը կը դնէ ՌՄԴԲԿի Պարսկաստանի Մասնաճիւղին։ Կուսակցութեան մէջ Հեղինակութիւն վայելող մէկ այլ խումբ (Աւետիս եւ Մարօ Նազարբէկեաններ, Խանազատ, Խաչիկ Վար-

դանեան եւն.) իրենց վարչական-կազմակերպչական բնույթի կապերը կը խզեն կուսակցութեան հետ, սակայն չեն յայտնուիր ՌՄԴԲԿ շարքերուն մէջ:

Ինչ կը վերաբերի ՄԻՂԿԻ հանդէպ ՌՄԴԲԿ պաշտօնական դիրքորոշման, ապա, ՌՄԴԲԿ Անդրկովկասի Դ. Համագումարը 1936ին, «Վերաբերմունք Դէպի Հնչակեան Կուսակցութիւնը» վերնադիրին տակ, կ'արձանագրէ հետեւեալ որոշումը.

Իրան սոցիալ-դեմոկրատական եւ յեղափոխական անուանող հնչակեան կուսակցութիւնը իրապէս համդիսանում է ինչպէս իր կազմով, նոյնպէս եւ նպատակներով բուրժուազական-ազգայնական մի կազմակերպութիւն: Նրա ամբողջ գործունէութիւնն ուղղուած է եղել դէպի, այսպէս ասած, «Հայաստանի ազատութիւնը». իսկ այժմ երբ որ Ռուսաստանում բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները որոշել են իրենց սոցիալ-քաղաքական ֆիզիոնոմիան, Հնչակեանները, յամառաբար մնալով մերքմայարկերում, օգտւում են սոցիալ-դեմոկրատական եարլիկից (պիտակէն - Ե.Դ.) եւ շահագործում սոցիալ-դեմոկրատիայի հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը հայ ազգաբնակչութեան լայն խաւերում ընդհանրապէս եւ պրոլետարիատի խաւերում մասնաւորապէս. սրանով նրանք մի կողմից ար(ա)տաւորում են սոցիալ-դեմոկրատիայի եւ միւս կողմից էլ մթազնում պրոլետարիատի դասակարգային ինքնագիտակցութիւնը:

Անդրկովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպութիւնների 4-րդ հերթական համագումարն առաջարկում է սոց. դեմ. կազմակերպութիւններին վճռական կոխ մղել այս կուսակցութեան դէմ մերկացնելով նրա, սոցիալ-դեմոկրատական ֆրագաբանութեան տակ ծածկուած, բուրժուական-մացիոնալիստական էութիւնը¹⁷.

Միւս կողմէ, սակայն, Հնչակեան մամուլին մէջ մնայուն կերպով կը տեսնենք բարեկամական եւ բարեհաջակամ վերաբերմունք ՌՄԴԲԿԻ հանդէպ, Փաստօրէն, Հնչակ պաշտօնաթերթը, ՄԻՂԿ-ՌՄԴԲԿ համատեղ կոչերուն կողքին, կը տպագրէ նաեւ ՌՄԴԲԿի առանձին յայտարարութիւններ:

Յետագայ տարիներուն, մօտաւորապէս այս կ'ըլլայ ՌՄԴԲԿ կեցուածքը ՄԻՂԿԻ հանդէպ: ՄԻՂԿ Ե. Համագումարէն առաջ սկսած ՄԻՂԿ-ՌՄԴԲԿ բանակութիւնը կը շարունակուի աւելի ուժգին թափով: Բանակութիւնը կը ներգրաւուին նաեւ Շախկին Հնչակեաններ: Այս իրավիճակը, քաղաքական պայմաններու բերումով, երբեմն կը ստանայ սուր եւ երբեմն Հանդարտ բնույթ ու կը շարունակուի մինչեւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի բռնկումը:

ԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ԵՒ ՀՆՋԱԿԵԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Համալսարանային Առաջին Պատերազմի նախօրէին, Երկրորդ Ինտեր-նացիոնալին (Միջազգայնական) անդամակցող սոցիալիստ կուսակցու-թիւններուն միջեւ կը ծագին գաղափարական ու մարտավարական բնոյ-թի յուրջ տարակարծութիւններ այն հարցին շուրջ թէ Համատարած պա-տերազմի մը մօտայուտ բռնկման պարագային, ինչ պիտի ըլլար իւրա-քանչիւր երկրի բանուոր դասակարգին կեցուածքը, ուստի՝ ինչ պէտք է ըլլար բանուոր դասակարգը կազմակերպելու եւ առաջնորդելու կոչուած տուեալ երկրի սոցիալիստ կուսակցութեան դիրքորոշումը:

Այս վէճը իր տեսական ձևին մէջ նոր չէր: Երկրորդ Ինտերնացիոնալի իրերայաջորդ Համաժողովներուն արժարժուած էր այս հարցը եւ յառաջ եկած էին տարրեր տեսակէտեր: Աւելին. 1905ին, Վոցիալիզմ Եւ Հայրե-նիք Նիւթին շուրջ հրապարակային աղմկալարոյց բանավէճ մը տեղի ունեցած էր տարրեր երկիրներու սոցիալիստ ղեկավարներու միջեւ, որուն որպէս հետեւանք *Լա Վի Մոսիալիսթ* (Ընկերավարական կեանք) Հանդէսը քննարկուող Նիւթին շուրջ նոյնանման հարցումներ յղելով շարք մը ակա-նաւոր սոցիալիստ ղեկավարներու, տպագրած էր անոնց պատասխաննե-րը:

Յառաջ եկած տեսակէտերու տարրերութիւնը ակններեւ էր: Ձախ Հո-սանքը կը գտնէր, թէ բանուորութիւնը պէտք է հրաժարի պատերազմի դաշտ երթալէ եւ իր զէնքը դարձնէ իր իսկ երկրի իշխանութիւններուն դէմ՝ զանոնք տապալելու համար: Այս թեզին կը հակադրուէր այն տեսա-կէտը, որ կարելի չէ բանուորութիւնը զրկել հայրենասիրական զգացում-ներէն: Վերստին հրապարակ կու գար Մարքսի եւ Էնգելսի կողմէ *Փոռու-նիստ Գուսակցութեան Մանիֆէստը* երկին մէջ գրուած ըրանուորութիւնը Հայրենիք չունին լողունգը: Եւ քանի որ *Մանիֆէստի* Հեղինակները մահա-ցած էին, այդ լողունգին կը տրուին բազմապիսի մեկնաբանութիւններ:

Միջին Հոսանքը կը գտնէր, թէ պէտք է տարրերակել պաշտպանողա-կան ու յարձակողական պատերազմները: Եթէ երկիր մը ենթարկուի յար-ձակման, ապա այդ երկրի բանուորութեան պարտականութիւնն է պաշտ-պանել իր հայրենիքը, իսկ յարձակող երկրի բանուորութիւնը պէտք է մերժէ մասնակցիլ պատերազմին: Այս թեզին կը հակադրուէր այն տեսա-կէտը, որ պատերազմներու ժամանակ բոլոր երկիրներու իշխանութիւն-ներն ալ դիմացի կողմը կը մեղադրեն որպէս նախապարձակ, ուստի, սոց-իալիստ կուսակցութիւններուն համար գրեթէ անհնար է անմիջապէս ճշդել իրաւ նախապարձակը, որպէսզի ճիշդ կողմնորոշեն բանուոր դասա-կարգը:

Այ հոսանքը կը գտնէր թէ խաղաղ միջոցներով, խորհրդարաններէ ներս թէ դուրս, պէտք է պայքարիլ գաղութատիրութեան եւ ռազմատենչութեան դէմ: Սակայն, երբ հայրենիքը վտանգուի, պէտք է պաշտպանել զայն: Այս թեզին կը հակադրուէր այն տեսակէտը, թէ սոցիալիստ կուսակցութիւնները որեւէ երկրի խորհրդարանէն ներս մեծամասնութիւն չեն կազմեր եւ կառավարող շրջանակներուն որոշումներուն վրայ ազդելու համար լուրջ ուժ մը չեն ներկայացներ: Ուստի, գործնական իմաստով, պայքարի այս ձեւը ապարդիւն է:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին սկիզբով, այս հարցը իր տեսական բնութէն անդին, կը ստանայ շատ գործնական եւ աշխէական նշանակութիւն: Կ'ակնկալուէր, որ 1914ին վիճենա գումարուելիք Երկրորդ Ինտերնացիոնալի հերթական խորհրդաժողովը կարենար այս մասին եզրակացութեան մը հասնիլ: Սակայն, պատերազմին բերումով, այդ խորհրդաժողովը տեղի չ'ունենար: Փաստօրէն, Երկրորդ Ինտերնացիոնալը անգոր կ'ըլլայ հարցին միասնական պատասխան մը տալէ: Իւրաքանչիւր երկրի սոցիալիստական կուսակցութիւն կը շարժի ըստ իր դատողութեան, համակերպելով զարգացող դէպքերու ընթացքին, առանց ներգործեն նախաձեռնութիւններու եւ ըստ էութեան ալ հոսանքի տեսակէտներուն համահունչ:

Երկրորդ Ինտերնացիոնալի ձախ հոսանքի տեսակէտերը վերաբարձրեցիւ եւ գանոնք գործնական կեանքին մէջ կիրարկելու կը ընուի Լենինի Խալայցի սոցիալիստներու նախաձեռնութեամբ եւ Լենինի աշխոյժ գործակցութեամբ, Սեպտեմբեր 1915ին, Չուիցքերիոյ Յիմերովայտ քաղաքին մէջ տեղի կ'ունենայ 11 երկիրներու սոցիալիստ կուսակցութիւնները ներկայացնող 38 պատգամաւորներու խորհրդաժողով: Լենին կ'առաջարկէ չմասնակցիլ ընթացող պատերազմին եւ սկսիլ քաղաքացիական պատերազմներ: Դարձեալ ի յայտ կու գան երեք հոսանքներ: Լենինի գլխաւորած Վիմերովայտեան Ձախ կոչուած խմբաւորումը համախոհութեան կու գայ միջին հոսանքին հետ, որոնց կողմէ պատրաստուած եզրափակիլ յայտարարութիւնը ամբողջապէս չ'արտայայտեր ձախ հոսանքին տեսակէտերը:

Ձախերուն համար տպարդին կ'անցնի նաեւ յաջորդ տարի Կինտալի մէջ գումարուած Յիմերովայտեան Բ. Խորհրդաժողովը: Իսկ 1917ին, Սթոք-հոլմի մէջ գումարուած Յիմերովայտեան Գ. Խորհրդաժողովին, միջին հոսանքի ներկայացուցիչները կ'առաջարկեն վերականգնացնել Երկրորդ Ինտերնացիոնալը:

Լենինի համար այս առաջարկը անընդունելի կ'ըլլայ: Ան լաւապէս կ'ըմբռնէ, որ Երկրորդ Ինտերնացիոնալին մէջ իր տեսակէտերը պիտի մնային փոքրամասնութիւն: Հաստատ մնալով իր համոզումներուն վրայ,

Լենին 1917ին կը գլխավորէ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը, որուն յաղթանակէն անմիջապէս ետք, կը ձեռնարկէ ձախ տեսակէտերուն համախօն կուսակցութիւններով նոր միջազգայնականի մը ստեղծումը։ 1919ին, Երկրորդ Ինտերնացիոնալին զուգահեռ եւ փաստօրէն իրրեւ վերջինիս մրցակից համախմբում, կը ծնի Երրորդ Ինտերնացիոնալ կամ Կոմիւնտերնը։

ՄԴՀԿ Երկրորդ Ինտերնացիոնալի հիմնադիր համագումարէն սկսեալ հետո չէր սոցիալիստական աշխարհէն ներս կատարուող տեսական այս պայքարներէն։ Անոր համար, սակայն, առաջնահերթ էին Հայ Ժողովուրդի Ֆիզիքական գոյութեան հարցն ու ազատ եւ ինքնիշխան Հայրենիք մը ունենալու ծրագրային առաջադրանքը։ Յեղափոխական միջոցներով թրքահայութեան ազատագրութիւնը ապահովելու համար, 1888ին հրատարակուած ՄԴՀԿ Մրագիրը կ'ըսէր, թէ Վորեւէ պատերազմ՝ մղած այս կամ այն օտար պետութեան կողմից Թիւրքիայի դէմ՝ պէտք է համարել յարմար բողոք մօտակալ նպատակէ՝ (այսինքն՝ Թրքահայաստանի դատի լուծման - Ե.Ճ.)՝ իրագործման համար (ընդգծումը սկզբնաղբիւրին է - Ե.Ճ.)²⁸։ Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք՝ 1909ին, Կ. Պոլսոյ մէջ կայացած ՄԴՀԿ Զ. համագումարը կ'որոշէ որդեգրել գործունէութեան օրինական ձեւ եւ իշխող Իթթիհատ Վէ Թերաքըր կուսակցութեան դէմ տանիլ քաղաքական-քարոզչական պայքար։ Սակայն ՄԴՀԿ յաջորդ (եւ պատերազմէն առաջ՝ վերջին)՝ Է. համագումարը, գումարուած Ռուսմանիոյ Բէօստանէ (Բոսթանցա) քաղաքին մէջ, 1913ին, կ'որոշէ վերադառնալ ոչ-օրինական, յեղափոխական ձեւերուն եւ Իթթիհատի դէմ սկսիլ զինեալ պայքար։ Բնական է, որ ՄԴՀԿի ծրագրային դրոյթներն ու համագումարի որոշումները պէտք է հաշտ ընթանային միջազգային սոցիալիստական շարժման մէջ երեւան եկած հոսանքներուն հանդէպ անոր կեցուածքին հետ։ Ուստի, ՄԴՀԿ կը իրերորոշուի ի նպաստ «Հայրենասէր սոցիալիստներուն» յառաջ քաշած «պաշտպանողական Հայրենասիրութիւն» կոչուած տեսութեան, ըստ որուն յարձակման ու ճնշման ենթարկուած ազգերու սոցիալիստական կուսակցութիւններուն պարտականութիւնն է մասնակցիլ պատերազմին եւ պաշտպանել իրենց Հայրենիքն ու ազգը։

Ըստ էութեան ձախ սոցիալիստներուն՝ հակադրուող հնչակեան այս տեսակէտը պաշտպանելու եւ անոնց կողմէ կատարուած քննադատութիւններուն հակադրելու համար, Սապահ Գիւլեան Փրովիտենսի (ԱՄՆ) մէջ 1916ին կը հրատարակէ *Սոցիալիզմ Ս. Հայրենիք* երկասիրութեան երկրորդ պրակը։ Գիրքը ամփոփումն է վերեւ յիշատակուած *Հա Վի Սոսիալիսթ* հանդէսի հարցախոյզին։ Գիրքի «Նախաբան», «Ներածութիւն», «Յաւելուած» եւ «Մեր Խօսքը» բաժիններուն մէջ, Սապահ Գիւլեան խոստօրէն կը քննադատէ ձախ սոցիալիստներն՝ ու Հայ կեանքէն ներս անոնց

տեսակէտերուն պաշտպանները, առաւելարար՝ ՌՄԴԲԿ բոլլեւիկեան Հատուածին պատկանող Հայ դործիչներ:

Տարբեր չէր պատկերը իրական կեանքին մէջ: Պատերազմի սկիզբէն, ՄԻՀԿ ամբողջապէս կը ներգրաւուի օսմանցիներու դէմ կռուող կամաւորական գունդեր պատրաստելու աշխատանքին: ՄԻՀԿ կեդրոնական Վարչութիւնը 1914ի վերջաւորութեան կը հրապարակէ կամաւորագրութեան հրաւերող կոչ մը, որ, վերնագրիի կարմիր գոյնին պատճառով, յայտնի կը դառնայ որպէս «Կարմիր Կոչ»: Հնչակեան կամաւորները կը կռուին Կովկասեան Ռազմաճակատին վրայ, ինչպէս նաեւ՝ Պաղեստինի ու Կիլիկիոյ մէջ:

Ռուսաստանի Փետրուարեան Յեղափոխութենէն ետք, 18 Յունիս 1917ին, Թիֆլիսի մէջ տեղի կ'ունենայ ՄԻՀԿ Երջնային Խորհրդաժողովը, որուն կը մասնակցին Ռուսաստանի, Կովկասի եւ Պարսկաստանի մասնաճիւղերը՝ 68 ձայնատար պատգամաւորներով, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի մէջ Հաստատուած ՄԻՀԿ կեդրոնական Վարչութեան եւ Թիֆլիսի տեղական մասնաճիւղի վարչութեան լրիւ կազմերը՝ խորհրդակցական իրաւունքով: Կը քննարկուի ՄԻՀԿի դիրքորոշումը ռուսական յեղափոխութեան, անոր յաղթանակէն ետք ստեղծուած ժամանակաւոր Կառավարութեան, պատերազմը շարունակելու հարցին ու բոլլեւիկներու վարած ընդդիմադիր քաղաքականութեան հանդէպ: Խորհրդաժողովին, խալիկ եւ Ֆլորա Վարդանեաններու ղլխավորութեամբ 17 պատգամաւորներէ բաղկացած փոքրամասնութիւն մը կ'առաջադրէ ամբողջական հաւանութիւն տալ բոլլեւիկեան քաղաքականութեան՝ ընդհուպ ՄԻՀԿի միաձուլումը բոլլեւիկներուն հետ: Այս տեսակէտը հիմնովին կը մերժուի եւ խորհրդաժողովը եզրափակիչ իր շրջաբերականին մէջ կը գրէ՝

Ռուսական Յեղափոխութիւնը գաղափարական մօր հռանքներ երեսանքերեց, մամաւանդ Ռ. Ս. Դ. Բանտրական կոսակցութեան շարքերում: Չեզ ծանօթ են Լէնինիզմը եւ մրան մօտ հայեցակէտները: Պէտք է ասած, որ մեր շարքերում էլ Լէնինիզմի պրօպագանդ էր մղուել, եւ եղան մասնակիցներ կ'օմֆէրանսում, որոնք մոյն պրօպագանդայով ուզեցին երեսանք գալ եւ այստեղ: Բնականաբար այդ պրօպագանդան, ինչպէս դուրսը մոյնպէս եւ կ'օմֆէրանսում չունեցաւ յաջողութիւն եւ կ'օմֆէրանսը գրեթէ ամբողջութեամբ իր դժգոհութիւնը յայտնեց Լէնինիզմի պրօպագանդայի եւ տակտիկայի դէմ: Դրա ամենապերճախօս արտայայտութիւնները եղան մեր ծրագրի մշակումը եւ մեր այն ռեզոլուցիաները, որոնցով մենք ճշդեցինք մեր դիրքը դէպի այն հարցերը, որոնք այսօր շահագրգռում են ամբողջ Ռուսաստանը, մոյն իսկ ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը, այն է պատերազմը, ժամանակաւոր ռուս կառավարութիւնը եւայլն եւայլն⁶⁰:

Երջարեռականը, որ կը կրէ խորհրդաժողովի դիւանին ստորագրութիւնը, կ'աւարտի յատկանշական եզրակացութեամբ մը.

Կարող է պատահել, որ մեր կուսակցութեան շարքերում յայտնուեն դասալիքներ, որալիսինքնը յայտնեցին Ե. Պատգամ. Ժողովից յետոյ: Այդ դասալիքները մեզ վնասել չեն կարող, նրանց մենք կարեամբարհեմք, ինչպէս արեւմտարհեցիմք 12 տարի առաջ: Ինչպէս աշխարհի երեսի բոլոր դասալիքները, այնպէս էլ սրանք կերթան խայտառակութեան ճանապարհով՝ դէպի բարոյական անկումը, որալիսի անկման արժանացան 12 տարի առաջ զնացող դասալիքները, որոնք աւելի մեծ հեղինակութիւններ էին ներկայացնում: Եթէ յայտնուեն այդ դասալիքները, մի վրդովւեք, վստահ եղեք, որ նրանք ոչ մի վնաս տալ չեն կարող²¹:

Երջարեռականին մէջ անհարկուած ծրագիրի վերամշակումը տեղի կ'ունենայ, եւ խորհրդաժողովը կը վաւերացնէ Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասի մէջ ստեղծուած նոր իրադրութեան համապատասխանող ծրագիր մը: Ի տարբերութիւն Հին ծրագիրին, նորամշակ ծրագիրին մէջ չեն նշուիր բանուոր դասակարգի ազատագրութեան եւ ընկերային արդար հասարակարգի մը կերտման համար յեղափոխական միջոցներ.

Սօցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան առաջադրեալ նըպատակին հասնելու միջոցներն են՝ պարլամենտական գործունէութիւն, պրոպագանդա, ագիտացիա, մանիֆէստացիա, արհեստակցական եւ գիտացիական միութիւններ, գործադուլներ, գործաւորական արտադրող եւ սպառող համագործակցական ընկերութիւններ, կրթական-կուլտուրական հիմնարկութիւններ եւ այլ այն բոլոր միջոցներն ու եղանակները, որոնք միջազգային Սօցիալ-Դեմոկրատիայի պայքարի զենքերն են կազմում²²:

Խորհրդաժողովը փոփոխութիւն կը մտցնէ նաեւ ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան կազմին մէջ: Նախագէտ՝ 1915ին, դարձեալ Թիֆլիսի մէջ, Ռուսաստանի, Անդրկովկասի եւ Պարսկաստանի մասնաճիւղերուն միջեւ կայացած խորհրդաժողովը կամաւորական շարժումը ղեկավարելու համար կ'ընտրէ Արշակ Պապեանէ (Երկաթ), Սիմոն Հովսեփեանէ (Ս. Տաշիր) եւ Լազոյէ կազմուած մարմին մը, չորոնք Կեդրոնի իրաւունքով գործերը վարում են²³: Աւելի ուշ՝ 1918ին, նկատելով որ արագընթաց դէպքերու ծանրութեան կեդրոնը կը տեղափոխուի Անդրկովկաս եւ պատերազմին պատճառով համազուտար հրաւիրելն անհնար կը դառնայ, ԱՄՆի մասնաճիւղերը Թրոյի մէջ կը զուամարեն արտակարգ պատգամաւորական ժողով եւ ռեֆերանսումով այդ մարմինն կու տան Կեդրոնական Վարչութեան ամբողջական լիազօրութիւն²⁴: Թիֆլիսի խորհրդաժողովը Կեդրոնական Վարչութեան այս կազմին վրայ կ'ընտրէ նաեւ Ալեքսան Տէր Վարդանեանը, Վախագէս որ աթմ արդէն Կեդր. Վարչութիւնը ունի չորս անդամ-

ներ»²⁰։ (Տէր Վարդանեան յաճախակի կ'օգտագործէր նաեւ «Վաւաւն Ղուկասեան» եւ «Վաւաւն Մարսեան» ծածկանունները, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ)։

ՄԴՀԿ իրերայաջորդ կանոնադրութիւններով, չրջնային խորհրդա-
ժողովները կեդրոնական Վարչութիւն ընտրելու կամ անոր կազմին մէջ
փոփոխութիւն կատարելու իրաւասութիւն չունին։ Այդ լիազօրութիւնն
ունի միայն Համագումարը։ Սակայն, Հաւանաբար նկատի առնելով, որ
գործող կեդրոնական Վարչութիւնը ինքնին ընտրուած է Ռեֆերանտու-
մով (այսինքն՝ Համագումարի որոշում բեկանելու հարց չկայ), նաեւ Հա-
մագումար հրաւիրելու միջազգային աննպաստ պայմանները, այս հարցը
կանոնագրային բնոյթի ներկուսակցական վէճեր չի յառաջացներ։

Թիֆլիսի խորհրդաժողովէն կարճ միջոց մը առաջ՝ 12 Մարտին տեղի
կ'ունենայ նաեւ ՄԴՀԿ Թիֆլիսի Մասնաճիւղի Ընդհանուր Ժողովը։ Հոս
եւս կը քննարկուին նոյն հարցերը եւ դարձեալ երեւան կու գայ բոլշե-
ւիկներու հետ ամբողջապէս գործակցելու կողմնակից փոքրամասնու-
թիւն մը՝ նոյնինքն խաչիկ ու Ֆլորա Վարդանեաններու, ինչպէս եւ Դա-
նուշ Ծաւլերդեանի գլխաւորութեամբ։

Վարդանեան ամօրին մասնակցութիւնը Թիֆլիսի զոյգ ժողովներուն
պատահական չէր։ Այդ խորհրդաժողովներուն եւ ընդհանրապէս նոյն օ-
րերուն հնչակեան շարքերուն մէջ կը վերայայտնուին եւ արագօրէն դեկա-
վար դիրքեր կը ստանձնեն 1906էն ՄԴՀԿի հետ իրենց կապերը խզած շատ
մը գործիչներ։ Աթորէն կը վերադառնայ Մարօ Նազարբէկեան եւ Փեթ-
րոկրատի մէջ Լենինի հետ տեսակցելէ ետք կու գայ Թիֆլիս ու կը
ստանձնէ դեկամբար դիրք։ Լենին եւ իր Հայ գործակիցներէն Ստեփան Ծա-
հումեան Մարօ Նազարբէկեանին խորհուրդ կու տան մնալ ՄԴՀԿի մէջ՝
հայ իրականութեան չրջնում բոլշեւիկեան պրոպագանդա տանելու
նպատակով²¹։ Աւելի ուշ, Ամերիկայի հնչակեան դեկամբարութեան մէջ կը
յայտնուի Աւետիս Նազարբէկեան, որ 1913էն սկսեալ տեսական յոգուած-
ներով վերսկսած էր աշխատակցիլ Հնչակին։

1918ին Թրքական բանակներուն Անդրկովկաս կատարած յարձակման
ընթացքին, ՄԴՀԿ կը պաշտպանէ Հայոց Հայրենիքի սահմանները զէնքով
պաշտպանելու տեսակէտը եւ գործնապէս կը մասնակցի այդ ուղղու-
թեամբ տարուող աշխատանքներուն։ 8 Փետրուար 1918ի «Մոցիալ-Դեմ.
Հնչ. Կուսակցութիւն» վերնադիրով Թոռցիկին մէջ, ՄԴՀԿ Երեւանի Տաճ-
կահայ Վարչութիւնը կը տեղեկացնէ թէ «Կուսակցութեանս կեդր. վարիչ
մարմինը պաշտօնապէս իր ոյժերը տրամադրած է Հայաստանի Ապահո-
ւութեան գործին» ու կը հրահանգէ բոլոր զնկերներուն եւ Համակիրնե-
րուն խկոյն եւ եթ երթալ եւ զէնք վերցնել²²։ 18 Մայիս 1918ի «Բաղաբա-
ցիներ» կոչին մէջ, ՄԴՀԿ կեդրոնական Վարչութիւնը կը գտնէ թէ թա-

Լալլյոր ընթացող ղէպքերուն յանցաւորները փնտռելու ժամանակը չէ, այլ՝

ժամանակ է գործելու, կռուի դաշտ մեկնելու:

Մեր վերջին յոյսը գէնքը ձեռքերնիս մեզ պաշտպանելու վրայ է:

Զինեցէք ով ինչպէս եւ ինչով կարող է:

Պահանջեցէք Անդրկովկասի կառավարութիւնից զէնք, փամփուշտ եւ ամէն տեսակ ռազմամթերք:

Համախմբեցէք բոլորդ, առանց կուսակցութեան խտրութեան, բայց ոչ թէ խաղաղ ազգաբնակչութեան եւ հարեւանների վրայ յարձակելու, այլ ինքնապաշտպանութեան եւ մեր երկիրը մերս խուժող թշնամու դէմ խիզախելու համար:

Յեղափոխական կուսակցութիւններ, ասպարէզ եկէք, ժամ է գործելու:

Աւելի լաւ է զէնքը ձեռքին մեռնել ժողովրդի եւ յեղափոխութեան նաճուսների համար, քան թէ վատաբար ստրկօրէն ընկնել թշնամու սրի եւ գնդակի առաջ²⁸:

Յաջորդ օրը, 17 Մալխին, ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը հրապարակէ Հետեւեալ կոչը.

Սոց. Դեմ. Հնչ. Կուսակցութիւնը սրամով յայտարարում է, որ Կենտր. Վարչութեան կից ընտրուած է ԶԻՆԻՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ, որ պարտականութիւն ունի զէնքի կոչելու ընդունակ բոլոր ընկերներին եւ համակիրներին:

Խստիւ պատուիրում ենք մերկայանալ Զինուորական Մարմնին ամսիս 17-ից սկսած առ. ժ. 10-1, երեկ. 4-6: Մոլովակսկայա 20²⁹:

Պատերազմի եւ խաղաղութեան հարցերուն հանդէպ բոլլեւիկներու պաշտպանած տեսակէտերուն հակառակ կ'արտայայտուէր նաեւ արտասահմանի հնչակեան մամուլը, որոնց մէջ ամենահեղինակաւոր Յրիտաւարդ Հայաստան կը գրէ.

Բոլլեւիկների ամենամեծ յանցանքը, սոցիալիստական տեսակէտից, եղաւ: Բրեստ-Լիթովսկի խաղաղութիւնը եւ ազգերի ինքնորոշման այն անիշխանական եւ անժամանակակից հասկացողութիւնը, որ մրանք իրականացնել ուզեցին՝ պարզապէս իրենց կուսակցական շահերից եւ տիրապետութիւնից մղուած:

... Բոլլեւիկըն ամենամեծ յետադիմական շարժումը կատարեց Հայաստանը Տաճկաստանին վերադարձնելու համաձայնութիւնը տալով եւ Ռուսաստանի քաղկացուցիչ ազգերից, ինքնորոշման հասկացողութեամբ, իրենց բախտին թողնելով մրանց, որոնք այդ բարձր սկզբունքը ոչ հասկանալու կարողութիւնը ունէին եւ ո՛չ էլ իրենց ազգային մշակոյթը դէպի այդ կէտն էր հասցրել:

... Այսպես, ուրեմն, ընդհանուր մարդկութեան շահի տեսակետից դեմօկրատական մի Ռուսաստանի գոյութիւն բացարձակ անհրաժեշտութիւն է թէ այդ, եւ թէ Թուրքականութեան մէջքը կոտորելու տեսակետից:

... Ռուսաստանը մերդաշնակող, ճիշդ իր պատմական հոսանքի առաջ կանգնեցնող միակ կուսակցութիւնը, միակ ծրագիրն ու ոյժը, դա մենշեւիկութիւնն է. մօտիկ ապագան նրանն է: Ռուսաստանի մէջ իսկական սոցիալիզմը, զուտ Մարքսիզմը մերկայացնողը նա է³⁰:

ՄԻՂԿԻ վերոյիշեալ պաշտօնական յայտարարութիւններն ու առած որոշումները յատկօրէն կ'ապացուցեն, որ երբ 1919ին, Մոսկուայի մէջ, կը գումարուի կոմիտեներն հիմնադիր Համագումարը, ՄԻՂԿԻ իր տեսակէտերով եւ գործունէութեամբ կը գտնուէր կոմիտեներին ծնունդ տուող պատճառներուն ամբողջապէս հակառակ բեւեռին վրայ³¹:

ՀԵՅԱԿԵԱՆ ՇՐՋԱԴԱՐՁԸ ԴԷՊԻ ԲՈՒՇԵՒԻԶՄ ԵՒ ԿՈՄՆՏԵՐՆ

ՄԻՂԿԻ խոր եւ ամբողջական շրջադարձը դէպի բոլշեւիկեան (զոր, Մարտ 1918էն ետք կարելի է նաեւ կոչել կոմունիստական) դիրքորոշումը բառացիօրէն տեղի կ'ունենայ մօտակարայէս կոմիտեներն հիմնադիր Համագումարի կայացման օրերուն:

24 Մարտ 1919էն Թիֆլիսի մէջ գործող ՄԻՂԿԻ կեդրոնական Վարչութիւնը կը հրատարակէ *Գործաւոր թերթը*, որու խմբագրական աշխատանքներուն իր գործօն եւ աշխոյժ մասնակցութիւնը կը բերէ Մարօ Նազարէկեան: *Գործաւորի* թիւերուն մէջ լոյս տեսնող գաղափարական ընդլիկ յօդուածները յաճախ կ'աւարտին «Կեցցէ՛ Գ. Միջազգայնականը» լողունգով:

Գործաւորի այս դիրքորոշումը խզում յառաջ կը բերէ Մայիս 1918էն ի վեր Վրաստանի մէջ իշխող մենշեւիկներուն հետ, եւ վերջիններս կը խափանեն *Գործաւորի* լոյս ընծայումը: ՄԻՂԿԻ անկախ Վրաստանի մէջ կը դառնայ ընդդիմադիր կուսակցութիւն:

1920ին արդէն, ՄԻՂԿԻ արեւելումը խորհրդային կ'ըլլայ ու Համակրող կոմիտեներին, ի բացառեալ պատերազմի հանդէպ բոլշեւիկներու պաշտպանած տեսակէտէն եւ Հայաստանի սահմաններուն առնչութեամբ Մոսկուայի քաղաքականութենէն:

1 Մայիս 1920ին, ՄԻՂԿԻ կը մասնակցի Երեւանի ցոյցերուն եւ այդ առիթով բոլշեւիկներու կողմէ առաջնորդուած հակապետական ելույթներուն: Ան իր շարքերէն կու տայ մէկ զոհ եւ երկու տասնեակ ձերբակալեալ: Իսկ Ալեքսանդրապոլի մէջ, հնչական վաղեմի մարտական գործիչ Հայկ Ամատունի Հայաստանի Հանրապետութեան դաշնակցական կառավարութիւնը ժամանակաւորապէս տապալած բոլշեւիկեան Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէին կողմէ կը նշանակուի քաղաքի ռադիկալութեան պետ³²:

Կոմիտեներն եւ խորհրդային իշխանութեան Հանդէպ ՄԻՀԿի տաճած վատաւութեան եւ Համակրական կեցուածքին արտայայտութիւններէն կ'ըլլայ ՄԻՀԿ պատուիրակութեան մը այլը Մոսկուա եւ Հայաստանի սահմաններուն կապակցութեամբ բանակցութիւնները Լենինի, ռազմական կոմիսար Լեւ Տրոցկիի եւ խորհրդային այլ պաշտօնատարներու հետ։ ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը վերջիններու կը փոխանցէ 10 Սեպտեմբեր 1920 թուակիր «Տեղեկատուական Հաղորդում Կիլիկեան Հանրապետութեան Իրադարձութիւններուն, Արարատեան Հանրապետութեան Արդի Վիճակին Եւ Հայկական Սոցիալ-Դեմոկրատական «Հնչակ» Կուսակցութեան Գործունէութեան Մասին» վերնագիրով ընդարձակ տեղեկագիր մը։

Աւելի քան մէկ ամիս Մոսկուա մնացած Հնչակեան պատուիրակութեան այլը կը Համընկնի նոյն նպատակով Մոսկուա գտնուող Լեւոն Շանթի գլխաւորած Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան բանակցութիւններուն վերջին օրերուն։ Բոլշեւիկներու դաշնակից քեմալական թուրքիոյ Հայաստանի վրայ կատարած յարձակման նախօրէին կատարուող այդ խօսակցութիւնները, ըստ երեւոյթին, սահուն չեն ընթանար։ Այդ օրերուն Մոսկուա գտնուող խորհրդային պաշտօնատարներէն Ս. Լօրեյի (Մուրէն Երզնկեան) այցելութիւն կու տայ ՄԻՀԿ պատուիրակութեան անդամներէն իրեն վաղածանօթ Բ. Սիւնիքին (Քաղրատ Աւետիսեան)՝ վերջինիս Հիւրանոցային սենեակին մէջ։ Լօրեյի կը վկայէ թէ Սիւնիք կ'ապրէր Զդադրգիւ պահեր եւ բնաւ զոհ չէր վարուող բանակցութիւններէն²⁰։

Այսուհանդերձ, ՄԻՀԿ Վրաստանի Խորհրդաժողովը 11 Նոյեմբեր 1920ին կ'որոշէ ամբողջապէս որդեգրել խորհրդային արեւելում եւ այդ մասին քուէարկուած բանաձեւը կը հրապարակէ Հայերէն Նոր Քօսք (29 Նոյեմբեր) եւ ռուսերէն Կոմունիստ Գրուզիի (1 Դեկտեմբեր) թերթերուն մէջ։ Կը ներկայացնենք այդ յայտարարութեան Նոր Քօսքին յղուած մեքենագիր Հայերէն օրինակը.

Ս.-Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Վրաստանի Խորհրդաժողովի Ընդունուած Բանաձեւերը Հայաստանի Վերաբերմամբ

Ս.-Դ. Հնչ. Կուս. Վրաստանի Խորհրդաժողովը, մի շարք միստերում քննելով մերկայ տագնապայից եւ յուսահատ կացութիւնը եւ հայ ժողովրդի գլխին պայքած աղետն ու նրա քաղաքայիսի պատճառները, ամսիս 11-ի միստում ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

1. Նկատելով, որ Հայաստանում տիրող մերկայ *ռեժիմը* եւ նրա ղեկավարները, շեղուելով յեղափոխական լոզունգներից, իրենց գործելակերպով եւ վարած քաղաքականութեամբ ոչ միայն չկարողացան փրկել կա-

ցութիւնը, այլեւ խաղալիք դառնալով Ամտանտի իմպերիալիստական ամենակողմնապես ծաղրաբերական, անհատը վտանգի ենթարկեցին հայ ժողովրդի ոչ միայն քաղաքական անկախութիւնը, այլեւ նրա ֆիզիքական գոյութիւնը:

2. Նկատելով, որ Հայաստանի պետական ներկայ ղեկավարները՝ հակառակ Ամտանտի՝ հայ ժողովրդի վերաբերմամբ ցոյց տուած - թէ Հայաստանում եւ թէ Կիլիկիայում - շահադիտական նենգատոր քաղաքականութեան - որի գոհն է այսօր նոյն այդ ժողովուրդը - դարձեալ նրանից են ակնկալում այդ ժողովուրդի փրկութիւնն ու գոյութիւնը:

3. Նկատելով, որ Հայաստանի գիտացիութիւնն ու քանութիւնը, չնայած յեղափոխութեան քաղաքի մուսաւմններին եւ առաջադրած լոզունգներին, բոնի կերպով մեկուսացնում են պետական կեանքից, որի միակ ղեկավարները պիտի հանդիսանային նրանք, համաձայն իրենց տոցիալական պայմանների եւ պատմական անբռնաբարելի իրաւունքների, եւ որոնք միայն ի վիճակի են իրագործելու հայ դեմոկրատիայի իսկական եւ լիակատար ազատագրութիւնը...

Ս. Դ. Հնչ. Կոս. Վրաստանի Խորհրդայնական ժողովրդի հայ ժողովրդին վերջնական կործանումից ազատելու եւ նրա ֆիզիքական գոյութիւնը եւ անկախութիւնը պաշտպանելու միակ ելքը եւ փրկութիւնը գտնում է համաձայն կուսակցութեան սկզբունքների ներկայ ռեժիմի եւ նրա ղեկավարների տապալման եւ գիւղացու-քանութեան խորհրդային-իշխանութեան հաստատման մէջ Հայաստանում²⁴:

Հոկտեմբեր 1920ին, քեմալական Թուրքիոյ կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ կատուարած յարձակման ժամանակ եւս, ի տարբերութիւն բոլշեւիկեան քարոզչութեան, ՄԴՀԿ կողմէն թիկունք կենալ Հայկական բանակին Օրինակի համար, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԴԴ) Երեւանի Կեդրոնական Կոմիտէի, Սոցիալիստ Յեղափոխականներու Հայաստանի Կոմիտէի, Ժողովրդական Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի, Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Հայաստանի Խորհուրդի եւ ՄԴՀԿ Երեւանի Մասնաճիւղի Վարչութեան 20 Հոկտեմբեր 1920 թուակիր, համատեղ կոչին մէջ կ'ըսուի.

Հայաստանի քաղաքացիներ,

Մոմենտի լոյսութիւնը ստիպում է մեզ բոլորիս անելի մեծ չափերով զգաստանալ ու գոհաբերել:

Թշնամու վտանգը հրամայում է բոլոր զենք կրելու ընդունակ քաղաքացիներին՝ հրապարակ գալ ... եւ խոյանալ դէպի գործակաւոր:

Միջկուսակցական Մարմինը յայտարարում է սրանով ընդհանուր գորահաւաք բոլոր զենք կրելու ընդունակ քաղաքացիներին:

Բոլոր կուսակցականները, համերաշխ ու ոգևորուած, կանգնած են իրենց դիրքերում:

Հայ քաղաքացիությունը եւս պիտի անխտիր ծառանայ թշնամու հանդէպ որպէս մի մարդ:

Ի գէն քաղաքացիներ, մի վերջին ճիգ եւս, յաղթանակը մերն է:

Խոյ կորչի արիւնաբոս Քեմալը:

Կեցցէ ազատ հայրենիքի պանծալի բանակը³⁵:

Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու Հաստատումէն ետք, ՄԻՀԿի կեցուածքը քեմալական բանակներուն հանդէպ կ'ըլլայ ժխտական, որ յատկօրէն կ'երեւի 11 Դեկտեմբեր 1920ին ՄԻՀԿ Նրեւանի Մասնաճիւղի վարչութեան Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէին (Յեղկոմ) գրած նամակէն: Ըստ երեւոյթին նախապէս յղուած Հարցաշարի մը պատասխանը հղող նամակին մէջ կ'ըսուի թէ

Հայաստանում տեղի ունեցած յեղաշրջումը բերում է Ազատ Հայաստանում խորհրդային իրաւակարգ բանտորա-գիւղացիական կառավարութեան ոչ միայն հայ աշխատաւորութեան՝ այլեւ մեր բոլոր տուժած, քայքայուած եւ դժբախտացած հարեւաններին, մի երեւոյթ որ բոլորում է կուսակցութեանս ընդգրկած սկզբունքից, ըստ որում կուսակցութիւնս ցերմագին ողջունում է կատարած յեղաշրջումը, ստեղծուած խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում...

Նամակը կ'աւելցնէ.

Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութեանս Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան հերթական խնդիրների նկատմամբ՝ առաջնակարգ տեղն է տալիս Հայաստանի միջազգային արտաքին դրութեան:

Կուսակցութեանս համար ցանկալի է որ Խորհրդային Հայաստանը բոլոր վիճելի հողային կցումների առթիւ հարեւան պնտութիւնների հետ՝ դիմէ խաղաղ միջոցների փոխադարձ համաձայնութեամբ եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութեամբ, այս հարցում, ներկայիս ամենակարեւոր տեղն են բռնում թիւրք-հայկական յարաբերութիւնները եւ վիճելի հարցերը:

Անգորայի կառավարութեան գործերը գրաւում են Հայաստանի սահմաններում, նկատի ունենալով որ ներկայումս Հայաստանում յայտարարուած է խորհրդային իրաւակարգ բանտորա-գիւղացիական կառավարութիւն, այլեւս ոչ մի պատճառ չկայ որ երբ Խորհրդ. Ռուսաստանի բարեկամ յայտարարող Մուստաֆա Քեմալի գործերը մնան Ռուսաստանի դաշնակից Խորհրդային Հայաստանի երկրամասերում, քանի, որ Մուստաֆա Քեմալը կարող է միանգամայն իրեն ազատ զգալ Եւրոպական իմպերիալիստների դէմ վարած կռուի ընթացքին: Խորհրդային Հայաստանի կողմից նրան չի սպառնում ոչ մի վտանգ՝ որովհետեւ Խորհրդ. Հայաստանը տապալելով ամցեալ կառավարութիւնը ոչ մի իմպերիալիստական ձգտում չունի, մինչդեռ նրա գործերի հեռացումը Հայաստանի

տանձաններից հնարատրություն պիտի տայ գրատուած վայրերի գաղթած ազգաբնակչութեան վերադառնալ իր բնակավայր:

Մեր ցանկութիւնն է որ ողջ Կովկասի պրոլետարիատը Խորհրդ. Ռուսաստանի աջակցութեամբ համախմբուի նոյն դրօշակի տակ եւ յամուն պրոլետարիատի դիկտատուրայի կազմի մի սերտ դաշնակցութիւն, որը հնարատրութիւն կու տայ իւրաքանչիւրին առանձնապէս եւ բոլորին ընդհանրապէս նուիրուելու խաղաղ եւ շինարար աշխատանքի⁶⁶:

Նորահաստատ խորհրդային իշխանութեան դէմ 1921ի Փետրուարեան Ապստամբութեան օրերուն եւս, երբ տակաւին Ալեքսանդրապոլի գաւառը կը գտնուէր քեմալական զորքերու գրաւման տակ եւ թրքական սպառնալիքը չէր վերացած Հայաստանի վրայէն, ՄԴՀԿ Համաձայն կը գտնուի Հայկական բանակը զօրացնելու եւ անոր թիկունքը ապահովելու Հայկական բանակին պարէն ապահովելու եւ բարոյականը բարձրացնելու նպատակով, 28 Փետրուար 1921ին, Երեւանի մէջ կը կազմուի միջկուսակցական մարմին մը, բաղկացած վեց կուսակցութիւններէ՝ Ժողովրդական, ՀԳԴ, ՄԴՀԿ, Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանուորական (սպեցիֆիկ), Սահմանադիր Ռամկավար եւ Սոցիալիստ Յեղափոխական⁶⁷:

Միւս կողմէ, 10 Յունուար 1921 թուակիր, թիւ 14 շրջաբերականով, Թիֆլիսի մէջ գործող ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը հրաւիրէ բոլոր շրջանները Երեւանի մէջ, 15 Յունիս 1921ին գումարելու կուսակցութեան Ը. Համագումարը, Վիսկ մինչ այդ եթէ որեւէ անակնկալ դէպք արգելէ Հանդիսանայ՝ Սօֆիայում (Բուլղարիա) դարձեալ նոյն օրին: Շրջաբերականին մէջ նշուած օրակարգի 12 կէտերէն երրորդը Վեր դիրքը դէպի Խորհրդային Հայաստանն է, իսկ չորրորդը՝ «III-րդ ինտերնացիօնալին միանալու հարցը» Շրջաբերականի աւարտին, որպէս յետ-գումարեան, Կեդրոնական Վարչութիւնը կը նշէ թէ 1918ին Թիֆլիսի մէջ նախատեսուած Համագումարը չէ կայացած, որովհետեւ արտասահմանեան մասնաճիւղերը պէտք եղած արձագանգը չեն տուած եւ Կեդրոնը ստիպուած կը շարունակէ մեալ իր պաշտօնին վրայ, Հասկայն եթէ այս անգամ էլ սոյն կերպ վարեն մեր արտասահմանի Մճիւղերը, մենք ազատ Համախմբով մեզ ապագայ պատասխանատուութիւններից, մեզ ենք վերապահում մեր Հետագայ անելիքները⁶⁸: Նախատեսուած այս Համագումարը եւս իր օրին տեղի չ'ունենար՝ շրջանի ռազմա-քաղաքական անկայուն կացութեան պատճառով:

Փետրուար 1921ին, Վրաստանի մէջ եւս կը Հաստատուի խորհրդային իշխանութիւն: 28 Փետրուարին, Լոռիի Ձէզդը Գօտիի ապստամբ Հայկական ուժերը, որոնց մէջ Ասատուր Ռոստոմեանի Հրամանատարութեամբ 400 հոգիները Հնչակեան խումբը՝ Կարմիր Բանակի ստորաբաժանումներուն Հետ, յաղթական կը մտնեն Թիֆլիս: Պարտուած նախկին մենշե-

ւիկեան իշխանութեան ընդդիմադիր եւ խորհրդային կարգերու հաստատման մասնակից ՄԴՀԿ որոշ ժամանակ մը կ'ունենայ գործունէութեան ազատութիւն եւ նկատելիօրէն կը բարձրանայ անոր հեղինակութիւնը³⁰։

Խանդավառ այդ մթնոլորտին մէջ, ինքնակամ քալլով մը, ՄԴՀԿ Թիֆլիսի Մասնաճիւղը ակումբի ցուցանակին կը գրէ Վ. Դ. (Կոմ.) Հնչակեան Կուսակցութիւն» եւ կը սկսի նոյն ձեւով ստորագրել կուսակցական պաշտօնաթուղթերը։ Այս քալլը կը վրդովէ կոմունիստները, որոնք Կարմիր Աստղ թերթի թիւ 38ին մէջ կը հակադարձեն՝ Վարդգէս ստորագրութիւնը կրող յարձակողական յօդուածով մը։ Այս առիթով Վ. Դ. (Կոմ.) Հնչակու. Թիֆլիսի Մ-դի Վարչութիւնը՝ 18 Ապրիլին բողոքի նամակ մը կը յղէ Կարմիր Աստղի խմբագրութեան։ Վարչութիւնը կը յիշեցնէ թէ ի սկզբանէ Հնչակեան Կուսակցութեան «մարքսիստական» ծրագրի «հեռաւոր» նպատակը յատկանշուած է «սոցիալիստական, աշխնքն կոմունիստական հասարակարգ հաստատելու վախճանական ձգտումներով»։ Ապա կ'ընդգծուի թէ 1918ին՝ «Կարմիր Բանակի Թիֆլիս մտնելուց 3 տարի առաջ, երբ նոյնիսկ ոճիր էր համարուում բոլշեւիկների անուըն տալը», Հնչակեանները դէմ գացած էին տիրող հոսանքին եւ 11 Ապրիլին ռուսներէնով եւ հայերէնով լոյս ընծայուած թռուցիկով մը հրապարակաւ ընդդիմացած էին Անդրկովկասը Ռուսաստանէն անջատելու եւ անկախ պետութիւն յայտարարելու որոշման։ Միաժամանակ, նամակին մէջ կը յիշատակուի թէ դարձեալ 1918ին Հնչակեանները մերժած էին «մենշեւիկեան-դաշնակցական սեւ րլուի առաջարկը՝ զինեալ դուրս գալ բոլշեւիկեան սպառնալիք յարձակման դէմ Թիֆլիսի վրայ» եւ թէ երբ նոյն օրերուն բոլշեւիկները կը պատրաստուէին յարձակում գործել քաղաքի կառավարիչի պալատին ու զինապահեստին վրայ, կոմունիստներն ու Հնչակեանները «համագործակցութեան միջոցներ ենք մտածում, մանաւանդ, որ յարմար առիթ կար, քանի որ բացի մեր տեղական ընկերներից, հազարի չափ զինուած ընկերներ էին եկել Սիմֆերապոլից եւ Հարաւային Ռուսաստանից»։ Նամակին մէջ յատկանշական են նաեւ հետեւեալ հատուածները.

Եթէ կոմունիզմի մասին գաղափար չունեցողները եւ ոտքից գլուխ մացիոնայիստներն ու հակաբոլշեւիկները մի վայրկեանում, մոգական գալազանի զօրութեամբ կոմունիստներ են հռչակուում եւ գուրգուրանքի արժանանում, մենք որ դեռ 35 տարի առաջ ընդգրկել ենք Կարլ Մարքսի եւ Ֆրիդրիխ Էնգելսի «Կոմունիստական Մանիֆեստը», իրաւունք չունենք այժմ այսպէս անուանուելու...

Մեր վերաբերմունքը դէպի 3-րդ Իմտերմացիոնալը. «Սակայն իմպերիալիստները ինչ լուծում էլ, որ տալու լինեն, այդ լուծումը չի կարող մեր տեսակէտից կատարեալ ազատագրութիւն լինել հայ ժողովրդի հարստահարուած զանգուածների համար։ Ուստի եւ մենք անխափան կը

շարունակեմք դասակարգային կռուի անշեղ ուղին այն մոր մեթոդներով եւ կռուի ձեւերով, որ ցոյց կը տայ մեզ Մոսկուայում գումարած 3-րդ Ինտերնացիոնալը, որի դրօշակակիրն ենք 32 տարուց ի վեր: (1919 թ. Մարտի 24, «Գործաւոր» մօ. 1)

Բնորոշ է այն համգամանքը, որ Ամերիկայի մեր կուսակցութեան օրգանը մէկ ամսով փակւում է կառավարութեան կողմից «Բոլշեիկեան» պրոպագանդա մղելու պատճառով, որպէս նաեւ «Երկիր» մեր կուս. օրգանը Կ. Պոլսում, նոյն հիմունքով Ամստամտի կողմից...

1920 թ. Դեկտ. կայացել է Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնի Հնչ. Կուս. վարչ. անդամների ճեղքայացուցիչների խառը ժողովը, ուր քննել են միասին աշխատելու վերաբերեալ հարցերը «Բոլշեիկների մկատմամբ լիակատար համաձայնութեան են եկել, բացի ձուլուելու խնդրից, որ համարուել է Ընդ. Հրատապ Ժողովի գործ եւ որը ի վիճակի կը լինի առաջիկայ Յունիսի 15-ին լուծում տալու, իբրեւ գերագոյն մարմին: Մոյն հարցի մասին Կոմ. Կուսակցութեան Կենտր. անդամները տուել են իրենց կատարեալ համաձայնութիւնը...

Կոմունիստ բառը գործ ենք անել (sic! - Ե.Ճ.) փակագծի մէջ ոչ այն պատճառով, որ կոմունիստները Վրաստան են մտել, այլ այն պարզ պատճառով, որ դա դեռ 35 տարի սրամից առաջ եղել է մեր դաւանանքի, մեր ծրագրի առանցքն ու հիմնաքարը: Եւ, որ էականն է «Մ. Դ.» բառերը ստժամապէս պահպանելով կարծել չտանք, թէ մենք մեմշեիկներ ենք կամ նրանց գործունէութեան եւ սկզբունքների ջատագով, որպիսի Վարդգէսի համար պատասխանատու ենք մեր Կուս. Գերագոյն Մարմինն այլ ոչ փոքրոգի դատախազների եւ անկոչ խնամակալների...

Դեռ 1919թ. երբ Անդրկովկասում ոչ մի կուսակցութիւն քաջութիւն չունէր մեմշեիկեան կառավարութեան օրով «Խորհրդային Իշխանութիւն» բառերն իսկ արտասանելու, բարձրագոյ յայտարարելիք (sic! - Ե.Ճ.) («Գործաւոր» մօ. 1 եւ այլ) «Կեցցէ սոցիալիստական յեղափոխութիւնը: Կեցցէ Խորհրդային Իշխանութիւնը: Կեցցէ 3-րդ Ինտերնացիոնալը»:

Կրկնում ենք նոյնը եւ այժմ, առանց սակայն հաճոյանալու ամենադոյզն (Ը - Ե.Ճ.) իսկ ցամկութիւն ունենալու նորելուկ կոմունիստներին եւ մոդայի սիրահարներին...

Կոմունիստական Կուսակցութեան խանդավառ ՄԻՀԿի անուան մէջ փոփոխութիւն կատարելու այս փափաքը արդիւնքն էր պատմաքաղաքական կարգ մը իրադարձութիւնների: 1917ին Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան յաղթանակին, 1920ին Խորհրդային Հայաստանի գոյաւման, Հայկական Հարցի ստացած նոր պատկերին, Հայ Ժողովուրդի Հանդէպ արեւմտեան տէրութիւններու շահադիտական վերաբերմունքին ամբողջա-

կան բացառությամբ, կոմիտեների արձակած լուղունգներուն հանդէպ լատեն վերաբերմունքին, եւն։

Այդպիսի տրամադրութիւն միայն ՄԴՀԿի մօտ չէ որ երեւան կու գայ Այդ օրերուն, Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան ստեղծած խանդավառ միջոյրտին մէջ, դէպի կոմունիստական կուսակցութիւնը բացուելու տրամադրութիւններ ի յայտ կու գան այլ ընկերվարական կուսակցութիւններու որոշ անդամներու եւ անկուսակցական մտաւորականութեան մօտ։

ՀԱՋԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԻՆ ԱՆԴԱՄԱԿՑԵԼՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԸ

Նոյն օրերուն, սակայն, նորակազմ կոմիտեները կ'առաջնորդուի կուսակցութիւններու մասին այն սկզբունքով, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրը սոցիալական դասակարգի մը շահերու արտայայտիչն է։ Պրոլետարիատի միակ իսկական ներկայացուցիչը կը համարուի կոմունիստական կուսակցութիւնը, եւ քանի որ խորհրդային կարգերու տակ հաստատուած էր պրոլետարիատի դիկտատուրա, ուստի ոչ-պրոլետարական, այսինքն՝ ոչ-կոմունիստական կուսակցութիւններու համար տեղ չկայ։ Արտասահմանեան կուսակցութիւններուն հանդէպ, կոմիտեները կը վերաբերի իր Բ. խորհրդաժողովին (Յուլիս-Օգոստոս 1920) կողմէ վաւերացուած կանոնադրութեան 21 յօդուածներու տրամադրութիւններով, որոնց համաձայն, այն կուսակցութիւնը որ կը փափաքի անդամակցիլ կոմիտեներին, պէտք է արմատական վերափոխման ենթարկէ իր ծրագիրը եւ ամբողջապէս որդեգրէ կոմիտեների ծրագիրն ու որոշումները։ Եթէ, նոյն երկրէն կան այլօրինակ մի քանի կուսակցութիւններ, ապա անոնց համատեղ գոյութիւնը կը դառնայ անտրամաբանական եւ անոնք պէտք է ձուլուին մէկ եւ միակ կոմունիստական կուսակցութեան մէջ։ Կոմիտեներին յարող իւրաքանչիւր կուսակցութիւն պէտք է այս օրակարգով համագումար հրաւիրէ եւ իր շարքերէն արտաքսէ բոլոր անոնք, որոնք կ'ընդդիմանան կանոնադրութեան Վ21 տրամադրութիւններուն¹։

Այդ օրերուն, կոմիտեների համար քաղաքական կարեւոր խնդիր կը դառնան նաեւ Արեւելքի ժողովուրդներուն մօտ ծագելիք հակազաղութատիրական յեղափոխութիւնները, որոնք, ըստ կոմունիստական շրջանակներու մօտ առկայ մեկնաբանութեանց, Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ պէտք է ստանային նոր վերելք եւ կրէին անոր ազդեցութիւնը²։ Դէպի Արեւելք տանող կարեւոր ճամբաներէն մէկը, դարձեալ բուլղարիկեան տեսաբաններու, կ'անցնէր Անդրկովկասէն։ Այդ ճամբուն վրայ, յեղափոխութեան այլքը պարտէր ներգրաւել բոլոր «ազնիւ» պայքարողները, իսկ պրոլետարիատի դիկտատուրան՝ ճգմել բոլոր

Հակառակորդները Բուլղերիկեան Վոյ մեզի Հետ չէ՝ մեզի դէմ է՝ լուղունգին ականջալուր, ՄԻՀԿ եւ բոլոր միւս ոչ-կոմունիստական կուսակցութեանները կա՛մ պէտք է միանային յեղափոխութեան ալիքին կա՛մ ճգմուէին պրոլետարիատի դիկտատուրայէն:

Այս պայմաններուն տակ, իր առաջին ծրագիրին (1883) մէջ «կոմունիստական, սոցիալական յեղափոխութիւնը» հիմնական նպատակ ընդունած⁴⁵ ՄԻՀԿ Համար, որ նաեւ ողջունած ու որոշ չափով ալ մասնակցած էր Վրաստանի, Հայաստանի եւ Միջին Ասիոյ՝ մէջ խորհրդային իշխանութեան Հաստատման պայքարներուն, ամբողջապէս անբնական կը դառնար ընդդիմադիր, ընդդատակեայ կամ վտարանդի կուսակցութեան մը վերածուիլը Ուստի, ինքնակամ քայլերէ անդին, կը սկսին կատարուիլ ՄԻՀԿի եւ կոմիւնտերնի միջեւ մերձեցում յառաջացնելու առաջին պաշտօնական փորձերը 7 Նոյեմբեր 1922 Թուակիր, թիւ 569 նամակով, ՄԻՀԿ կեդրոնական Վարչութիւնը Ամերիկայի Շրջանի Վարիչ Մարմնին կը Հաղորդէ թէ «Հնչակեան կուսակցութիւնը Հայաստանում եւ Վրաստանում պաշտօնապէս կառավարութիւնների կողմից ճանաչուած է, լեգալիզացիայի ենթարկուած եւ ազատ գործելու Համար Հարկ եղած գրաւոր արտօնաթղթեր տրուած»։ Նամակը կ'աւելցնէ.

Կենտրոնական Վարչութիւն» Կովկասեան ընկերների համաձայնութեամբ՝ յատուկ մի ընդարձակ եւ հիմնադրուած ղեկավարացիայով դիմել է Երրորդ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի 4-րդ Կոնգրեսին եւ իւր կողմից երկու ընկերների պատուիրակներ է նշանակել ղեկավարացիան մերկայացնելու եւ զեկուցումներ տալու համար: Մեր ցանկութիւնն է պաշտօնապէս ընդունուիլ Երրորդ Ինտերնացիոնալի մէջ, պահպանելով մեր Կուսակցութեան ինքնուրոյնութիւնը մի շարք պատճառներով, որոնց հետ համաձայն են մասն Կոմունիստ ընկերները⁴⁵:

Ըստ երեւոյթին, ՄԻՀԿ կեդրոնական Վարչութիւնը կ'աճապարէ իր եզրակացութեան մէջ, որովհետեւ ՄԻՀԿ Թիֆլիսի Վարչութեան 6 Մայիս 1923ի տարեկան Հաշուետուութեան մէջ կը կարդանք.

Վարչութեանս երկրորդ հոգսը եղել է մեր կուսակցութեան օրինակաճանցման լեգալիզացիայի խնդիրը: Յաճախ խօսուել է ինչքա՛ն դժուարացնում էր մեր գործը եւ կասեցնում մեր եռամիջ այն հանգամանքը որ մեզ պարզ չէր կատարութեան եւ կոմունիստական կուսակցութեան վերաբերմունքն ու դիրքը դէպի մեզ: Նախկին ընդհանուր ժողովը (գումարում՝ շուրջ տարի մը առաջ - Ե.Ճ.) ընդգծում էր այդ հանգամանքը եւ մախկին վարչութեան անգործունէութեան պատճառը տեսնում «մեր կուսակցութեան իրաւական կացութեան անորոշութեան» մէջ: Վարչութիւնս իր յաճախակի դիմումներով Կենտրոնին եւ այս վերջինի ջանքերի շնորհիւ կարողացաւ վերջապէս ստանալ մեր կուսակցութեան օրինա-

կանացումը Վրաստանի սահմաններում: Այս օրինականացումը ինարկեղետ չի սպառում մեր փոխարարերութիւնների հարցը կոմմունիստական կուսակցութեան հետ: Այդ հարցը իր վերջնական լուծումը կստանայ երբ մեր կուսակցութեան բանակցութիւնները Կոմմունիստական Ինտերնացիոնալի հետ մի որոշ դրութեան յանգեն⁴⁶:

Եւ իբրեւ, ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը, 1922ի վերաւորութեան, դիմում կը կատարէ 5 Նոյեմբերին բացուած Կոմիտեերնի Դ. Խորհրդաժողովին՝ փափաքելով իր անդամակցութիւնը անոր Դիմումին կը կցուի նաեւ ՄԴՀԿի գործունէութեան մասին տեղեկագիր մը Գրիգոր Նոյեմբեր, անդրադառնալով այդ տեղեկագիրին կը գրէ.

Հնչակեան Կեդր. Վարչութիւնը Երրորդ Միջազգայնականին ներկայացրած իր տեղեկագրի մէջ կուսակցութեան դրութիւնը շատ փայլուն էր ներկայացրել:

Ըստ այդ տեղեկագրի՝ Թուրքիայում Հնչակեան կուսակցական թերթեր «Երկիր»ը, «Տարոս»ը, «Նոր Սերունդ»ը, «Պայքար»ը եւ այլ պաշտպանում են Խորհրդային Հանրապետութեան սկզբունքները եւ Հնչակեան կազմակերպութիւններն ունեն Թուրքիայում, Կիլիկիայում, Սուրիայում եւ սահմանակից վայրերում 18,000 անդամներ:

Ըստ նոյն տեղեկագրի դարձեալ՝ Իրանում Հնչակեանները հիմնել են առաջին ընկերվարական թերթը՝ «Զամզ»ը, ապա եւ «Պայքար»ը հայերէն լեզուով եւ «Ֆիքր»ը պարսկերէն լեզուով եւ քաղկացած են 1500 հոգոց:

Սոյն տեղեկագրի մէջ ասուած էր նաեւ, որ Բալկանեան երկրներում (Բուլղարիա, Յունաստան եւ Ռումանիա) ապրում են 2,800 Հնչակեաններ, որոնք ունեն իրենց թերթը՝ «Բալկանեան Մամուլ»ը, Եգիպտոսում ապրում են 1,700 Հնչակեաններ, որոնք հրատարակում են իրենց թերթը՝ «Զարթօնք»ը, Ֆրանսայում կան 200, իսկ Ամերիկայում՝ 12,000 Հնչակեաններ: Այս վերջին երկրում Հնչակեաններն ունեն 60 կազմակերպութիւններ եւ հրատարակում են «Երիտասարդ Հայաստան», «Կոմս», «Վերածնունդ» եւ «Սոցիալիստ Հայաստան» թերթերը, ունեն սեփական տպարան եւ հայերէն լեզուով գրքերի մեծ հրատարակութիւն⁴⁷:

Խորհրդաժողովէն ետք, Կոմիտեերնի Նախագահութեան հրաւերով բանակցութիւններու Համար Մոսկուա կը մեկնի ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ Պապեան (Երկաթ), Վերադարձին, Պապեան իր հետ կը բերէ Հետեւեալ փաստաթուղթը.

Երրորդ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտե
Նախագահության Բանաձևը,- 5 Փետրուարի, 1923 թ.,
Հայկական Սոց.-Դեմ. Հնչակեան Կուսակցության
Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի Մեջ Մտնելու Հարցի Առթիւ

1. Հայկական Ս. Դ. Հնչ. Կուսակցութիւնը, լինելով Ռուսաստանի սոց.-դեմոկրատիայի հեռագոյն յեղափոխական զնդերից մէկը, իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում գործել է Ռուսաստանի Ս. Դ. Բանուորական Կուսակցութիւնից առանձնացած, ժամանակին իր շարքերում ընդունած լինելով միջազգայնական տարրեր՝ Ռուսաստանում եւ ի մասնաւորի Հաստատում:

Նոյն առանձնացումը պահպանել է նաեւ Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան նկատմամբ: Անփոփոխ կերպով ընդգծելով իր իրաւունքը հայկական պրոլետարիատի քացառիկ ներկայացուցչութեան՝ Ռուսաստանի սահմաններում եւ Արտասահմանում, Հնչակեան Կուսակցութիւնը, տերիտորեալ ռոցիալ-դեմոկրատների միանալու սկզբունքին, որոնք իրենց մէջ էին առնում բոլոր ազգութիւնների պրոլետարիատի առաջապահ գունդը, հակադրում էր հայկական պրոլետարիատի միջազգային միացման սկզբունքը եւ այդ ուղղութեամբ ամբողջովին անց էր կացնում միեւնոյն սկզբունքը ինչ որ «Բունտ»ը: Նոյնիսկ իր մուտքը Կոմիտեների մէջ Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր յայտարարութեան մէջ պայմանաւորում է նրանց միջազգային միացման ամբողջականութեամբ եւ ինքնավար դրութեան ճանաչմամբ: Այդ սկզբունքը Կոմիտեների համար ինարկէ բոլորովին անընդունելի է: Այդ պատճառով Կոմիտեների նախագահութիւնը հնարատր է համարում հնչակեան կազմակերպութիւնների մուտքը հետեւեալ պայմաններով.

ա) Հնչակեան Կուսակցութեան Ռուսաստանի կազմակերպութիւնը եւ նրա Կենտրոնական Վարչութիւնը Թիֆլիսում պէտք է հրաժարուեն իրենց միջազգային միութիւնից:

բ) Դիմել Հնչակեան բոլոր կազմակերպութիւններին առաջարկել ծուլուել տերիտորիալ կոմունիստական կուսակցութեան մէջ:

գ) Դիմել Ռուս. Կոմ. Կուս.-եան Կենտրոնական Վարչութեան, խնդրելով հնչակեան կազմակերպութեան Ռուսաստանի ամդամների ընդունելութիւնը Ռուս. Կոմ. Կուս.-եան մէջ:

դ) Հնչակեան Ռուսաստանի կազմակերպութիւնը չի կարող ընդունուել Ռուս. Կոմ. Կուս.-եան մէջ հաւաքաբար, քացառութիւն կարող է արուել ընդունելութեան պայմանների մասին համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ միայն. պրոլետարական տարրերը ընդունում են միայն պերսոնալ (անհատական - Ե.Ճ.) կերպով:

2. Արտասահմանի հնչակեան կազմակերպութիւնների վերաբերեալ.

ա) Ամերիկայի հնչական կազմակերպությունը, որը հնչակ. պատուիրական մերկայացրած միջոցի համաձայն, իր մէջ միացնում է մի քանի հազար բանուորներ՝ պէտք է ձուլուի համաամերիկեան «Վորկեր Պարտի» (Workers' Party - Ե.Մ.) կազմակերպութեան հետ: Դրա համար անհրաժեշտ է տանել երկար մախմական աշխատանք Հնչական Կուսակցութեան յեղափոխական տարրերի մուտքի համար ամերիկեան «Վորկեր Պարտի» մէջ, որը համակրում է Կոմիւնտերնին: Այդ մախապատրաստութիւնից յետոյ հրաւիրել հնչական կազմակերպութեան համաամերիկեան համագումար վճռելու համար այդ կազմակերպութեան յեղափոխական տարրերի մուտքը «Վորկեր Պարտի» մէջ:

բ) Հնչական Կուսակցութեան բուլղարական կազմակերպութեան խնդրի որոշումը յամձնել Բուլղարական Կոմ. Կուս.-եան, իսկ Բալկանեան այլ երկրներում միեւնոյն աշխատանքը անցկացնել Կոմիւնտերնի ներկայացուցիչների միջոցով:

գ) Հնչ. Կուս.-եան Տաճկաստանի կազմակերպութեան վերաբերեալ Կոմիւնտերնի Գործադիր Կոմիտէի մախազահութիւնը ամժամանակ է գտնում Տաճկ. Կոմիւնիստ. Կուսակցութեան լիակատար ձուլումը Հնչակ. Կուս.-եան հետ: Առաջիկայում մինչև Տաճկ. Կոմ. Կուս.-եան հետ ձուլումը, Հնչ. Կուս.-ը համարում է կոմիւնիստ. կուս.եան համակրող եւ իրքիւ այդպիսին ունենում է իր ներկայացուցիչը Տաճկաստանի Կոմ. Կուս.-եան Կենտրոնական Վարչութեան մէջ, մօտ մասնակցութիւն ունենալով Տաճկ. Կոմ. Կուս.-եան աշխատանքների մէջ:

դ) Արեւելքի միւս երկրներում (Պարսկաստան, Եգիպտոս) հնչակ. կազմակերպութիւնները պէտք է ամմիջապէս դիմեն Կոմիւնտերնի տեղական սեկցիաներին, խնդրելով մտցնել հնչակ. կազմակերպութիւնների անդամներին նոյն երկրի կոմ. կուս.-եան մէջ, այն պայմաններով որոնք կը մշակուեն փոխադարձ համաձայնութեամբ:

Կոմիւնիստական Ինդերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտէի
մախազահութիւն

ստորագրութիւն (Օ. Վ. Կոմսիններ)

Հնչ. Կ. Կ. Վ. ատենապետ (ստորագրութիւն)⁴⁸

Սոյն փաստաթուղթէն յստակօրէն կ'երևի, որ Հնչական Կուսակցութեան Կոմիւնտերնին միանալու փափաքը վերջինիս կողմէ վերածուած է ՄԴՀԿ կոմունիստական կուսակցութեան տեղական բաժանմունքներուն մէջ լուծարելու նախադիւ-առաջարկի մը:

Սեր տրամադրութեան տակ կան այս փաստաթուղթի հայերէն երեք տարբեր օրինակներ, մէկը՝ ձեռագիր, իսկ միւս երկուքը՝ տարբեր մեքենագրութիւններով: Երեք օրինակներուն տակ ալ Կոմիւնտերնի Գործադիր

կոմիտէին կողմէ ստորագրած է Օտտո Վիլհելմ Կուուսինէնը⁶⁶, իսկ ՄԻՀԿի ատենապետին անունը նշուած չէ:

Ըստ երեւոյթին, Պապեանի վերադարձը Մոսկուայէն եւ Կոմիտեներնի առած որոշումներուն քննարկումը ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան մէջ կը խլեն բաւական ժամանակ: Ինչպէս տեսնե՞ք, Յ Մայիսին, ՄԻՀԿ Թիֆլիսի Մասնաճիւղի Վարչութիւնը տակաւին կը սպասէր բանակցութեանց արդիւնքին: Միայն 10 Յուլիսին է, որ ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը չրջաբերականով մը չրջանային վարիչ մարմիններուն պաշտօնապէս տեղեակ կը պահէ Կոմիտեներնի Հետ իր ունեցած յարաբերութեան եւ անոր արդիւնքին մասին:

Այս առիթով գրուած չրջաբերականն առաջին Հերթին աչքի կը զարնէ իր կրած ստորագրութիւններով: Սովորաբար, Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնաթուղթերը կը ստորագրէին բացառապէս ատենապետն ու ատենադպիրը: Սակայն, խնդրոյ առարկայ չրջաբերականը կը կրէ Նրկաթի (ատենապետ), Վահան Մարտեանի (ատենադպիր), Մարո Նազարբէկեանի եւ Տաշիրի ստորագրութիւնները: Յստակ չեն թէ ինչու՝ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը խախտէ նամակագրութեան իր ընթացիկ կարգը, երբ եւ ինչպէս Լազոն կը դադրի Կեդրոնական Վարչութեան անդամ ըլլալէ եւ անոր տեղ կը գրաւէ Մարո Նազարբէկեանը: Հարցը աւելի կը կնճռուի, երբ նկատի առնուի, որ 1905էն սկսեալ ՄԻՀԿի ամբողջականութիւնն ու ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու տեսակէտէն, Մարո եւ Լազո կը գտնուէին Հակառակ դիրքերու վրայ:

Զարմանալիօրէն, այս պարագան Հնչակեան պատմագիրներու կողմէ արժանի ուշադրութեան չ'արժանանար: Օրինակի համար, Արսէն Կիտուր, այդ մասին առանց բացատրութիւն տալու, կը գրէ. «1923 Փետրուար Եին Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան անդամներն էին ատենապետ՝ Արշակ Բարեան, ատենադպիր՝ Վահան Մարտեան, անդամներ՝ Մարո Նազարբէկեան եւ Տոքթ. Տաշիր»⁶⁷: Հրանդ Գանգրուճի եւս նոյն ձեւով կը գրէ. «Մարո, Վ. Ղուկասեան, Ս. Տաշիր, Տոքթ. Պապեան Կեդրոնը կը ղեկավարէին»⁶⁸:

Մեր մօտ եղած տուեալներէն դատելով, միայն Նիկիեան իր օրին կ'անդրադառնայ այս Հարցին ու կը Հետեւցնէ թէ կանոնադրային կոպիտ խախտումով մը Կեդրոնական Վարչութեան կազմին մէջ Մարոյի անուան երեւումը եւ Լազոյի անուան բացակայութիւնը արդիւնքն էր բոլշեւիկներու գործադրած ճնշումներուն՝ դիւրացնելու համար ՄԻՀԿի ամբողջական ձուլումը իրենց մէջ⁶⁹:

Այս տեսակէտը կ'ամրապնդուի Մարոյի կողմէ ռուսերէնով գրուած ինքնակենսագրութեան Հետեւեալ հատուածով.

Չմայած այն քանին, որ ես վճռականապես կը բողոքեի Ա. Պապովի (Պապեանի - Ե.Ճ.) ուղեւորութեան դէմ, գտնելով որ ան ընդհանրապէս հեղինակատր եւ իրազեկ չէ Կուսակցութիւնը Կոմիւնտերնի առջեւ ներկայացնելու համար, չմայած իմ գրատր պատճառաբանութեամբ բողոքին (ես շատ հիւանդ էի եւ չկրցայ անձամբ խօսիլ իր հետ), յղումս Թիֆլիսի Վարչութեան (պատճէմ՝ անձամբ իրեն), մեկնեցաւ Մոսկուա: Ես սկզբունքօրէն դէմ էի անոր մեկնումին, որովհետեւ ան զմաց Կուսակցութեան ինքնուրոյն գոյութեան զաղափարը պաշտպանելու մտադրութեամբ եւ դէմ էր միաձուլման: Բարեբախտաբար, իրերու տրամաբանութիւնը անկի զօրաւոր էր քան անոր մտադրութիւնը եւ ան հարկադրուած էր հնազանդիլ Կոմիւնտերնի քացարձակապէս ճիշդ տեսակէտին⁵³:

Այսօր, սակայն, արխիւային տուեալները Նոր լոյս կը սփռեն կատարուած կանոնադրային այդ խախտումին վրայ եւ երեւան կը բերեն ցարդ պատմագրութեան ուշադրութենէն վրիպած իրականութիւն մը: Նորայայտ տուեալները միաժամանակ կը բացատրեն այդ կարեւոր շրջաբերականին ուշացման, նամակադրային կարգի խախտման եւ կատարուած անուանափոխութեան պատճառները:

Փաստօրէն, գոյութիւն ունին նոյն վերնագիրն ու թուականը կրող իրերանման երկու շրջաբերականներ: Առաջինին տակ յարգուած է նամակադրութեան կարգը, իսկ երկրորդը կը կրէ վերոյիշեալ չորս ստորագրութիւնները: Շրջաբերականներուն առաջին կէտը, իր բովանդակութեամբ նոյնն է՝ լեզուաոճական մանր տարբերութիւններով: Անոնք կը տարբերին իրենց երկրորդ կէտով: Շրջաններ կը յղուի երկրորդ տարբերակը, իսկ առաջինը կը մնայ արխիւին մէջ:

Ստորեւ ամրոցողութեամբ կու տանք արխիւին մէջ մնացած առաջին տարբերակը, ապա՝ երկրորդ տարբերակի փոփոխութեան ենթարկուած բաժինը:

Շրջաբերական Նամակ Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնաճիւղերին

Միրելի ընկերներ,

Մրանից մօտ վեց ամիս առաջ Կենտրոնական Վարչութիւնը մի ընդարձակ դեկլարացիա (յայտարարութիւն) ուղարկեց III Ինտերնացիոնալի IV Կոնգրեսին, խնդրելով որ մեր Կուսակցութեանը անդամ ընդունի իր մէջ, իբրեւ կոմունիստական աշխարհաշայեացք եւ հիմնական դասամանք ունեցող կազմակերպութիւն:

Կոնգրեսի աշխատանքների ատարումից յետոյ III Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտէից հեռագիր ատացանք, որով մի ներկայացու-

ցիչ էին խնդրել բանակցելու համար: Մենք ուղարկեցինք ընկ. Երկաթին Մոսկուա: Բանակցութիւնների մանրամասնութիւնները անելորդ համարելով գրել Չեզ, ուղարկում ենք Կոմիւնտերնի Գործադիր Կոմիտէի որոշումը մեր յայտարարութեան ամփոփով:

Ընկերներ, գիտէք, որ քաղաքական հանգամանքները 35 տարի սրանից առաջ բողոքովին այլ էին քան թէ այժմ: Այնպիսի հսկայական փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել, որ անելորդ է իսկ խօսել: Մեր կուսակցութեան հեռաւոր նպատակը՝ կոմունիստական յեղափոխութիւնը՝ սկսած է եւ կոմունիստական կարգերի տիրապետութիւնը իւր քափի մէջ է... Մեր պաշտպանած ամենատառջին հարցը՝ Տաճկահայերի խնդիրը՝ այսօր գերազանցապէս այլ պատկեր ունի, քան թէ 35 տարի սրանից առաջ: Ինչ լուծում էլ որ ստանայ այդ հարցը, նա չի լինիլ 45 տարի մեզ շարունակ խայտառակաբար խաբող եւ յօշոտող Անտանտի ձեռքով, այլ միմիայն ու միմիայն Խորհրդային Ռուսաստանի ձեռնովութեամբ՝ մասնատրապէս եւ Կոմիւնտերնի ջանքերով՝ ընդհանրապէս:

Ահա թէ ինչու ամեն կերպ պէտք է աշխատենք մեր քաղղը կապել Կոմիւնտերնի քաղղի հետ, մեր պաշտպանած ժողովրդի եւ դասակարգի քաղղերը եւս նոյն կառավարութեան քաղղի հետ անպայմանօրէն: Ուստի ըստ այնմ լաւ քննեցէք տոյն ներկայ ուղարկւած որոշումը: Գումարեցէք կոնֆերանս եթէ շրջանակների է վերաբերում խնդիրը, եւ ընդհանուր ժողովներ՝ եթէ մասնաճիւղերին է վերաբերում եւ Չեր պատասխանն ամեն մի կէտի վերաբերմամբ անյապաղ մեզ գրեցէք:

Գործը յոյժ շտապողական է: Ընդհանուր Պատգամատրական Ժողովի գումարումը քացարձակապէս անհնարին է ներկայ պայմաններում: Մեր 3-4 հրաւերի փորձերը պերճախօս ապացոյցներ են այդ բանին: Հետեւաբար եւ այս միջոցին (Ռեֆերենդում) ենք դիմում, որպէսզի գէթ այս միջոցով կարողանանք ընդհանուր կուսակցութեան կամքն իմանալ, այնպէս որ մեր պատասխանը Կոմունիստական Ինտերնացիոնալին կը լինի միանգամայն եւ պատասխանը եւ կարծիքը ընդհանուր Կուսակցութեան:

Ընկերական սիրալիր բարեւներով

Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւն
Թիֆլիս Ատենապետ՝ Երկաթ Ատենադպիր՝ Վ. Մարսեան⁵⁴

Երջարեալանի երկրորդ տարբերակին մէջ, չորրորդ պարբերութեան սկսեալ կը կարդանք Հետեւեալ, տարբեր շարադրանքը.

Ահա թէ ինչո՞ւ ամեն կերպ պէտք է աշխատենք մեր քախտը կապել Կոմիւնտերնի եւ Կոմուն. Կուս. հետ մեր պաշտպանած ժողովրդի եւ դասակարգի քաղղն եւս նոյն խորհրդային կառավարութեան քաղղի հետ անպայմանօրէն: Ունինք այժմ մեր Խորհրդային, Սօցիալիստական Հայաստանը, որը մեր խոնավների իրականացումն է եւ նա կարող է ամե-

նալայն քափով եւ փայլուն կերպով իրագործել մեր փայտիայած խղճերը: Ռուսաստանում, առանձնապէս, մեր գոյութիւնն իբրեւ ինքնուրոյն կուսակցութիւն կորցրել է թուրքովին իւր նշանակութիւնը եւ raison d'être: Տասնեակ տարիներ առաջ կոմմունիստական սկզբունքներ ընդգրկած մի կուսակցութիւն կարող է արդեօք ինքն իրեն անձնասպանութեան մատնել, երբ այդ կոմմունիստական իրաւակարգը հաստատել է, եւ, համաձայն Կոմինդերնի 21 յօդուածի՝ նոյն սկզբունք դաւանող մի այլ կուսակցութիւն գոյութիւն ունենալ չի կարող: Ահա թէ ինչու, երբ մոռերս Կոմինտերնից վերստին գոյութիւն ստացանք միութեան խնդիրը անյապաղ կարգադրելու համար, համաձայն մերփակեալ պայմանների, մենք, որ սկզբունքով վաղուց ընդունել էինք միութեան խնդիրը եւ միմիայն տեխնիքական հանգամանքների պատճառով ժամանակատրուպէս յետաձգել, բարոք համարեցինք ընդառաջ գնալ եւ պատուար կերպով մեր գաղափարակից մեծ կուսակցութեան յարիւ, առանց մացիօնալիստական ճղճիմ հաշիւները ուշադրութեան առնելու: Այս է պահանջում մեր կուսակցութեան պատիւը եւ 35 տարուայ ընդգրկած կոմմունիստական վեհագոյն սկզբունքները:

Գրելով սոյն տողերը, յոյսով եմք, որ արտասահմանեան մ-ծիւղերն էլ կը հետեւեն սոյն որոշման, վարելով Կոմինտերնի մերփակեալ քանաձեռնի համաձայն:

Թիֆլիսի Մ-դի ընդհանուր ժողովը միաձայն միացել է մեր որոշման: Ռուսաստանի մեր միւս կազմակերպութիւններն էլ ուրախութեամբ կը միանան, քանի որ այդ եմ պահանջում պրօլետարիատի գերագոյն շահերը եւ մեր կուսակցութեան հիմնական նպատակը:

Ընկերական սիրալիր քարեմներով

Ի դիմաց Հնչակեան Կուս. Կեդրոն. Վարչութեան

10 Յուլիս 1923թ.

Թիֆլիս

Մարօ Նազարբէկեան

Դոք. Ս. Տաշիր⁵⁵

Ատենադպիր

Վ. Մարսեան

Ատենապետ

Երկաթ

Երկու շրջաբերականներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող տեսակէտերուն տարբերութիւնը ակնհայտ է: Մինչ առաջին շրջաբերականը կը խօսի բախտը կոմինտերնին միացնելու մասին եւ այս հարցով կը դիմէ շրջաններուն, երկրորդը՝ կը խօսի բախտը նաեւ կոմունիստական Կուսակցութեան հետ կապելու, վերջնականապէս անոր յարելու, ՄԴՀԿի գոյութեան իրաւունքը աւարտած նկատելու եւ մասնաճիւղերուն առջեւ ալլընտրանք չի ձգել՝ քան հետեւիլ Թիֆլիսի Մասնաճիւղի օրինակին:

Եւ իրօք, տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը, շրջաբերականի յղման օրը, 10 Յունիս 1923ին, տեղի կ'ունենայ ՄԴՀԿ Թիֆլիսի Մասնաճիւղի ան-

դամական ժողովը, որ ամբողջութեամբ կը նուիրուի այս Հարցի քննարկման, ժողովի ատենադրութենէն ի յայտ կու գայ, որ ՄԴՀԿ-Կոմիտեան յարաբերութեան եւ Մոսկուայի մէջ տեղի ունեցած բանակցութեանց մասին զեկուցած է Պապեան (Երկաթ), որ իրրեւ եզրակացութիւն յայտարարած է, որ

Կենտրոնական Կոմիտեն արդէն վճռել է իր վերջին միտում միանալ եւ ձուլուել Կոմ. Կուսակցութեան հետ եւ այդ յայտնում է ոչ թէ իբր զեկուցում կամ խորհուրդ խնդրում, այլ, այդ Կենտրոնի վճռում է եւ յայտնում է մեզ այդ ի կատարումն, եւ ով որ մեզ հետ է, պիտի միանայ այդ վճռին եւ յուսով է, որ այդ վճռը, որը չի թոյլ տայ եւ չի կարող դառնալ քննութեան առարկայ, միաձայն կ'ընդունին մեր բոլոր ընկերները, եթէ մենք ընդունում ենք կոմունիստական խախտողիւմը³⁶:

Պապեանի տուած զեկույցէն ի յայտ կու գայ նաեւ որ Մոսկուայի մէջ բանակցութիւնները սահուն չեն ընթանար, Կոմիտեանի Գործադիր Կոմիտէն կը ներկայացնէ մեր մէջըներած բանաձեւը, զոր Պապեան կը մերժէ ստորագրել, առարկելով թէ նման փաստաթուղթի մը տակ ստորագրելու համար ան պէտք ունի բոլոր մասնաճիւղերուն Հաւանութեան: Պապեանի Թիֆլիս վերադարձէն ետք, ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ 8 Ապրիլին Կոմիտեանին կը յղուի նամակ մը, ուր կը բացատրուի թէ այդ նախագիծը զրկուած է Հնչակեան բոլոր մասնաճիւղերուն եւ անոնցմէ կը սպասուին պատասխաններ, Կոմիտեանը իր 10 Մայիս Թուակիր պատասխանին մէջ (որ ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը ստանայ 3 Յունիսին) զարմանք կը յայտնէ թէ ինչու՝ ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը դիմած է այդ քայլին, երբ նախագիծը պատրաստուած է Հնչակեան ներկայացուցիչին հետ: Պապեան 10 Յունիսի ժողովի մասնակիցներուն Վերջեցում է որ այդ բառերը մի թիւրիմացութիւն էր, որ ինքը չէ մասնակցել այդ պրոեկտը մշակելուն³⁷:

Այս ատենագրութիւնը միաժամանակ կը բացատրէ թէ ինչու՝ Կոմիտեանի որոշման տակ չի նշուիր Պապեանի անունը³⁸: Ժողովին արձանագրութիւնը սակայն չի բացատրեր, թէ ինչու՝ ՄԴՀԿի ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանելու մտադրութեամբ Մոսկուա մեկնած եւ Հոն Կոմիտեանի որոշումին տակ ստորագրելէ Հրաժարած Պապեան, քանի մը ամիս ետք, Թիֆլիսի անդամական ժողովին (նաեւ անկէ ետք), կը պաշտպանէ միաձուլման տեսակէտը եւ այն ալ արգելելով շարքին Հարցի քննարկումը կատարել: Այդ բացատրութիւնը, որ ժամանակաշրջանի ընդհանուր միջոցառումն էր թուի ըլլալ, կը տրուի տարիներ անց, ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութենէն արտասահման անցած միակ անձին՝ Մարտեանի կողմէ, երբ վերջինս 1949ին Փարիզի մէջ իր Հնչակեան ընկերներուն կը

պարզարանէ թէ այդ «շրջաբերականը իրենց հրատարակած են Համայնավար Կուսակցութեան ճնշումներուն տակ»⁵ :

Կոմիւնտերնի որոշումէն եւ ՄԻՂԿ Կեդրոնական Վարչութեան շրջաբերականէն անկախ, այդ շրջանին, Կոմիւնտերնը զաղափարականօրէն հարազատ կազմակերպութիւն մը նկատելու եւ կոմունիստական կուսակցութիւններուն հետ գործակցելու ընդհանուր տրամադրութիւն մը կը նշմարուի ՄԻՂԿ գրեթէ բոլոր շրջաններուն մօտ: Օրինակի համար, ՄԻՂԿ Յունաստանի Շրջանի Վարիչ Մարմինը 1923ի իր մայիսմէկեան թուցիկի վերջաւորութեան արձակած լողունգներուն շարքին կը գրէ «Կեցցէ՛ Եւրոպոյ Միջազգայնականը» եւ «Կեցցէ՛ Համայնավարութիւնը»⁶: Նոյն տարին եւ նոյն առիթով Թեհրանի մասնաճիւղը իր հրատարակած թուցիկի աւարտին կը գրէ. «Կեցցէ Եւրոպոյ Ինտէրնացիօնալը»⁷: Քանի մը ամիս առաջ, նոյն մասնաճիւղը, իր հրատարակած մէկ այլ յարտարարութեան վերջաւորութեան, տարբեր լողունգներու շարքին կը գրէր. «Կեցցէ Համաշխարհային Պրօլետարական Յեղափոխութեան հնոց կարմիր Մոսկուան»⁸ :

ՀՆՋԱԿԵԱՆ-ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ ԾԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Մէջ ԵՒ ԱՑԼՈՒՐ

Կոմունիստական կուսակցութիւններուն հետ գործակցելու հնչական տրամադրութիւնները ամէնէն աւելի ներգործօն ազդեցութիւն կ'ունենան ԱՄՆի շրջանին վրայ: Եղիկեան կը դատէ.

Լեմինի եւ նրա ընկերների համար ամենաանտարբեր շրջանը Ամերիկան էր, ուր «12,000 Հնչականներ» էին ապրում, բաժանուած «60 կազմակերպութիւնների մէջ», տէր սեփական տպարանի եւ չորս թերթերի ու մեծածաւալ հրատարակչութեան, գրեթէ աւելի ուժեղ ու աւելի լաւ կազմակերպուած քան Ուրոքըրոս Փարքին, Եւրոպոյ Միջազգայինի մասը կազմող այս կիսահրէական-կիսամեղմական կազմակերպութիւնը: Հնչականների միացումով Ուրոքըրոս Փարքին ոչ միայն երկու անգամ պիտի ուժեղանար, այլեւ տէր դառնար սեփական տպարանի եւ չորս թերթերի միանգամից»⁹:

Մինչ այդ, Մեյստեմբեր 1919ին, ձախ խմբաւորում մը, ձօն Ռիտի գլխավորութեամբ, կ'անջատուի Ամերիկայի Սոցիալիստական Կուսակցութենէն եւ կը հիմնէ Ամերիկայի Կոմունիստական Բանուորական Կուսակցութիւնը: Նոյն ամսուն, ձախ սոցիալիստներու մէկ այլ խմբակ, Զարլզ Ռութենպերկի գլխավորութեամբ, կը հիմնէ Ամերիկայի Կոմունիստական Կուսակցութիւնը: Մայիս 1921ին, այս երկու կուսակցութիւնները կը միաձուլուին որպէս Ամերիկայի Կոմունիստական Կուսակցութիւն եւ Դեկտեմբերին կը մտնեն օրինական պայմաններու մէջ գործող Բանուորական

Կուսակցութեան մէջ 1920ի կէսերէն, Ամերիկայի Կոմունիստական Կուսակցութիւնը որպէս կազմակերպչական կառոյց կ'որդեգրէ Վեպուական Ֆեդերացիաներուն՝ սկզբունքը՝ Կը ստեղծուին Կուսակցութեան անդամները ազգային պատկանելիութեան Հիման վրայ Համախմբող 18 Վեպուական Ֆեդերացիաներն, երեւոյթ մը, որ եղած էր ՄէՀԿի եւ ՌՄԴԲԿի միջեւ Հիմնական տարակարծութիւններէն մին:

1921ի կէսերուն կը կազմուի նաեւ Հայկական Ֆեդերացիան, որ օրինական գետնի վրայ կը գործէ Հայ Բանուորական Միութիւն անուն տակ: 1922ի սկիզբը, շուրջ 380 հոգի, Մնար Մնարեանի գլխաւորութեամբ, կ'անջատուին ՀԹԴէն, կը կազմեն Հայ Աշխատաւորական Ֆեդերացիան եւ յարաբերութեան մէջ կը մտնեն Ամերիկայի Կոմունիստական Կուսակցութեան Հետ: Կարճ ժամանակ անց, Հայ Բանուորական Միութիւնն ու Հայ Աշխատաւորական Ֆեդերացիան կը միաձուլուին ու կը Հիմնեն օրինական ձեւով գործող Հայ Բանուորական Կուսակցութիւնը, որ կը դառնայ Ուորքըրդ Փարթիի Հայկական Ֆեդերացիան:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը Ուորքըրդ Փարթիի Հայկական Ֆեդերացիան մէջ լուծելու աշխատանքը նախաձեռնողներէն կ'ըլլայ ՄէՀԿ Ե. Համազումարէն ետք ըողշեիկներուն միացած Գրիգոր Վարդանեան, որ խորհրդային իշխանաւորներու օրհնանքով ստեղծուաց Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի առաջնութեամբ 1922ի վերջերը կը գտնուէր ԱՄՆ: 1920ին ստեղծուած եւ վարչականօրէն ՌԿ(Կ) կեդրոնական ղեկավարութեան ենթակայ Հայաստանի Կոմունիստական (ըղշեիկների) Կուսակցութեան (ՀԿ(Կ)) Կեդրոնական Կոմիտէին ներկայացուցած Վարդանեանի մէկ զեկուցագիրը նոր լոյս կը սփռէ իրողութիւններուն վրայ:

Ամերիկայի Կոմ. Կուսի Կենտրոն. որոշեց անմիջապէս ինձ յատկացնել Կուսակցական ներքին աշխատանքներին մասնաւոր հնչակեանների միացման գործին...

Ընկերների մեծամասնութիւն թէ Հայ եւ թէ Ամերիկացի համաձայնուեցին իմ կարծիքի հետ եւ այսպէսով, որոշեցին ինձ ուղարկել զանազան քաղաքներ արտաքնապէս Խորհրդային Հայաստանի տնիսմիքական օգնութեան ընկերութեան մասնաճիւղեր կազմելու իսկ ներքնապէս Կոմունիստական Կրուպաներ կազմակերպելու...

Ինձ յաջողուեց Հնչակեան Կեդրոնից վերձնել (sic! - Ե.Ճ.) մի կարեւոր դոկմա, որը հրահանգում է ընդարձակ կերպով աշխատանքներ տանել իրենց մասսաների մէջ եւ միեւնոյն ժամանակ առաջարկում էր Հայաստանի Կոմ. Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէն եթէ հրահանգի նրանց գնալ եւ ձուլուել բանուորական Կուսակցութեան մէջ իրենց պատրաստ էին անելու այդ...

Եւ դիմեցի Ամերիկայի Կոմ. Կուսակցութեան ընդհանուր կենտրոնին եւ այս աշխատանքների համար եւս տուեցի իմ տեղեկատուութիւն, որից յափազանց գոհ մնացին նրանք վճռեցին մի կերպ մի քիչ փոքր յատկացնել նորից ինձ շարունակել տալու այդ աշխատանքները...

Այդ ժամանակները Հնչակեանները իրենց Կենտրոնի կողմից ինձ դիմեցին, որ միջմոդդեմ իրենց եւ Ամերիկայի Կենտրոնի միջեւ նրանց եւ Բանուորականներին միացում կատարելու համար...

Հնչակեանների հետ միութեան աշխատանքները եւս ստիպուած էի տանել երկու կուսակցութիւններից գաղտնի կերպով ի հարկէ ընդհանուր կենտրոնի հաւանութեամբ ամմիջապէս պէտք զգացինք կազմել մի գաղտնի կրուպա երկու կուսակցութիւններից խառն, որի գործն էր տանել այդ աշխատանքները:

Այսպէս Բանուորականների կողմից վերցրեցինք ընկերներ Սննարեան եւ Զարդարեան իսկ Հնչակեանների կողմից վերցրեցինք Նազարբէկեան եւ քօիշկ Տէր Բաղդասարեան վերջին երկուքը եւս գաղտնի կերպով անդամ գրուեցին Կոմ. Կուսակցութեան ընդհանուր Կենտրոնին հրահանգների տակ մնալու համար. այսպէս մեր աշխատանքները մնալ ձեռնարկեցինք որոշեցինք, որ Նազարբէկեանն ամմիջապէս ուղարկենք ՓոսՏոն (sic! - Ե.Ճ.) այնտեղ իրենց թերթ խմբագրի եւ իրեն խմբագրած բերքի առաջին համարում կոչ պէտք է անել Ամերիկայում արմատական կազմակերպութիւնների միացման. մտաւցայ յիշեցնել, որ սոյն խմբագիրներ (անընթեռնելի քառ - Ե.Ճ.) ընտրուած էի Հայաստանի Կոմ. Կուսակցութեան կողմից. իսկ ընկ. Ռոքնմբերկ որպէս քարտուղար Ամերիկայի ընդհանուր կենտրոնի ընտրուած էր մեզ հետ Ամերիկայի Կոմ. Կուս-ի կողմից: Հնչակեանների դրած պայմանները միութեան համար հետեւեալներ են. նրանք առարկում էին, որ կարճ ժամանակուայ համար իրենց անուն եւ թերթի անուն պահուի պարզ այն պատճառով, որ կասկածներ կար ուրիշ խմբակ դուրս կը գար մոյմ անուան (տա՛հ - Ե.Ճ.)⁶⁴:

Ըստ երեւոյթին, «գաղտնի» ձեւով տարուող այս աշխատանքները այդքան ալ անխառ չէին, որովհետեւ ՄԴՀԿ Ամերիկայի Շրջանի Կեդրոնական Վարչութիւնը իր 4 Դեկտեմբեր 1922 թուակիր շրջաբերականին մէջ կը գրէ:

Մենք բոլորովին կը զգուշացնենք մեր ընկերները բոլոր անոնցմէ, որոնք կը մօտենան մեր շարքերուն՝ զիրենք «գողմալու» համար: «Բանուորականները» այդ մեթոտներով մեր շարքերը քայքայել որոշած են իրենց Պազմ. Ժողովին մէջ, որուն արձանագրութիւնը մեր տրամադրութեան տակ է: Աշալուրջ եղէր եւ մի խաբուիք: Վատահեցէք ձեր ընտրած Մարմինին, օգնեցէք անոր եւ ձեր ամենակարեւոր արմատական փափաքները պիտի իրականացնէ ան՝⁶⁵:

կոմիտեներն 5 փետրուար 1923ի որոշումէն ետք, դէպքերը կը ստանան այլ ընթացք: ՄԻՀԿ Ամերիկայի Երջանի Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ 7 Յունիս 1923ին հրապարակուած շրջաբերականին մէջ կ'ըսուի.

Մայիս 19-20 Մարմինս իր անդամներու մեծամասնութեամբ վարչական ու խորհրդակցական խիստ կարեւոր ժողով մը ունեցաւ Նիւ Եորքի մէջ, ուր մերկայ էին մոլմպէս ըմկերներ՝ Ա. Նազարբէկ, Ս. Սապաի Գիւլեան եւ Վ. Մորլեան: Կուսակցական ներքին եւ արտաքին շատ կեցնական խնդիրներ, լրջօրէն ուսումնասիրուել եւ երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, կարգ մը խիստ որոշումներ տրուեցան ու կարգադրութիւններ եղան, որոնց մէկ մասին գործադրութեան Մարմինս արդէն անմիջապէս ձեռնարկած է, իսկ միւս մասն ալ որպէս օրակարգի կարեւոր հարցերէն մին՝ յառաջիկայ Պատգ. Ժողովի նկատառութեան պիտի յանձնէ⁶⁶:

Եաջորդող ամիսներուն, ՄԻՀԿ Ամերիկայի Երջանի Կեդրոնական Վարչութեան եւ Ուորքըրզ Փարթիին միջեւ տեղի կ'ունենան պաշտօնական բանակցութիւններ: Եուլիս 1923ին, անոնց միջեւ կը գոյանայ Համաձայնութիւն մը, ըստ որուն Հայ Բանուորական Կուսակցութիւնը կը ձուլուի ՄԻՀԿի մէջ, որ այսուհետեւ կը կոչուի Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Ֆետերացիա-Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւն՝ ու կը նկատուի Ուորքըրզ Փարթիի Հայկական Ֆետերացիան: Երբտասարդ Հայաստան թերթը կը դառնայ վերջինիս խօսափողը: Կը նշանակուի Ժամանակաւոր ղեկավարութիւն մը՝ բաղկացած տասը անձերէ, հինգը՝ Հնչակեան եւ հինգը՝ Բանուորական:

Գործակցութեան այս ձեւէն դժգոհ կը մնայ Մնարեանի գլխավորած խումբը, որ կը հեռանայ Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Ֆետերացիա-Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութենէն, զայն գտնելով ոչ ամբողջապէս կոմունիստական: Մնարեանի խմբի արարքը խիստ դատապարտեց Ամերիկեան Բանուորական Կուսակցութեան Գործկոմը, ինչպէս նաեւ Կոմիտեներում այլ կուսակցութեան ներկայացուցիչ ի. Ամտերը, որակելով դա իբրեւ աղանդաւորութիւն, ֆրակցիոնականութիւն⁶⁷: Սղած տարակարծութիւնները հարթելու Համար, 22-23 Փետրուար 1924ին Պոստոնի մէջ տեղի կ'ունենայ Համագումար մը, որուն կը մասնակցին 38 պատգամաւորներ, հաւասարապէս՝ Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Ֆետերացիա-Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութենէն եւ Հայ Բանուորական Կուսակցութենէն: Համագումարին կը մասնակցի նաեւ Ուորքըրզ Փարթիի գլխավոր քարտուղար Ռուբեն-պերկ, որուն առաջարկով ըորոշում է ընդունուում, ըստ որի վերոյիշեալ կուսակցութիւնները երեք ամսուայ ընթացքում պէտք է միաւորուէին⁶⁸: Ըստ պատմաբան Վարդան Աւետիսեանի,

«բանուորականները» տակտիկական մկառնառումներով համաձայնեցին հնչակեան ամուսնի ժամանակաւոր պահպանման, ինչպէս նաեւ «Երիտասարդ Հայաստանը» կոմունիստական կազմակերպութեան օրգան դարձնելու հետ: Յետագայ իրադարձութիւններն զգալ տուին իրենց սխալը: Ազգայնական բեռնից չձերքազատուած մի շարք տարրեր, յատկապէս հնչակեան պարագլուխները, բռնեցին իմտրիզմերի ու պառակտումների ուղին⁶⁹:

Համագործակցութեան այս փորձէն դժգոհ կը մնան նաեւ Խորհրդային Հայաստանի իշխանաւորները 12 Դեկտեմբեր 1923ին, Հ(Կ)Կ Կեդրոնական Կոմիտէի Առաջին քարտուղար Առու Յովհաննիսեան, Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Ֆեդերացիայի Կեդրոնական Վարչութեան յղած նամակին մէջ, կը գրէ.

Ստեղծելով Հայ Բանուորական Ֆեդերացիա ամերիկահայ բանուորութեան երկու կազմակերպութիւնները, Հայ Բանուորական Կուսակցութիւնը եւ Հնչակեան Սոցիալ-Դեմոկրատները, ըստ երեւոյթին դեռ պահպանել են երբեմնի տարանջատ գոյութեան քանի մը ատրիբուտները: Հայ Բանուորական Կուսակցութեան ամուսնը Հայկական Ֆեդերացիան տարօրինակ յամառութեամբ միացնում է լիկվիդացիայի ենթակայ Հնչակեան Սոց-Դեմ. Կուսակցութեան ամուսնը: Ստացում է մոյմիսկ այնպիսի մի տպաւորութիւն, որ չէ թէ հնչակեան սոց-դեմ. կազմակերպութիւնն է ծուլում բանուորականի մէջ՝ այլ ընդհակառակը: Այսպէս՝ Հնչակեան եին պաշտօնաթերթը՝ Երիտասարդ Հայաստանը՝ ֆեդերացիայի բերան դառնալով պահպանել է հին ամուսնը եւ հրատարակչութեան 1903-1923 տարեթուերը:

Ենթադրելով համդեմ, որ նորակազմ միութեան այս պարագաները ժամանակաւոր բնոյթ ունեն, գտնում ենք, որ անգամ այդ պայմանով, անհանդուրժելի է Հայ Բանուորական Կուսակցութեան կողմից տրուած կոմպրոմիսը: Դա կարող է միայն մեծամեծ խռնդնդոտներ ստեղծել ամերիկահայ բանուորական մասսաների հետեւողական կոմունիստական դաստիարակութեան եւ կազմակերպական արգասատոր աշխատանքի առաջ ու միաժամանակ հեռու վանել մեզանից դաշնակցական այն բանուորներին որ յուսախաբուած են իրանց կուսակցութիւնից, բայց կը դժուարանան նաեւ դիմադարձ լինել դէպի մի կազմակերպութիւն, որ կրում է Հնչակեան անուն:

Կարող ենք պնդել, յիշաւի, որ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, որպէս ամբողջութիւն եւ իր կազմակերպութիւններն ու օրգաններ մասնաւորապէս տասնեակ տարիների կեանք մաշելով հայ միջավայրում հետեւողական բանուորական, միջազգային կամ կոմունիստական վարքագիծ են տարել: Հնչակեան Կուսակցութիւնը եղել է մեզանում հարագատ ծնունդ մամր բուրժուազիայի, կիրառել է ազգայնական պրոպագանդի

ու խմբապետական գործելակերպի գրեթե նույն մեթոդները, որ ըմտամի էին Դաշնակցութեան շարքերում: Հնչակեան «Մոցիալիզմը» առեւի ռեալ յեղափոխական գործոն չէ եղել, քան դաշնակցական «Ընկերակրութիւնը»: Կարելի չէ ջնջել պատմութեան երեսից այն փաստը, որ յարելով Մոց-Դեմոկրատիային հնչակեան մարմինները ենթարկուել են շարունակ մեմշելիկեան դիւրեկտիւներին: Կամ մոռացութեան տալ հնչակեանների գործոն մասնակցութիւնը իմպերիալիստական պատերազմին եւ Կիլիկիայի վերջին աւամտիւրային: Հնարատ"ը է անգիտամալ իսպառ, որ նոյնիսկ այսօրուայ մեր յարգելի բարեկամ Ա. Նազարեկը տակաւին 1919 թ. իր ընկերներին ուղղած բաց մամակում ողջունում էր «Միացեալ Եւ Անկախ Հայաստանը» եւ ամենատուր մակդիրներով որակում Կոմունիստական Կուսակցութեան գործն ու զաղափարաբանութիւնը: Հերքուած չէ մինչ այսօր այն փաստը, որ Փետրուարեան Հակայեղափոխութեան օրերին Երեսնի հնչակեանները հաւատարիմ հպատակութիւն են յայտնել Ս. Վրացեանին, ինչպէս նաեւ անհերքելի է այն, որ այսօր իսկ կան հնչակեան թերթեր ու կազմակերպութիւններ, որ մերհակում են Կոմիւնտերնի արձակած միութեան լոգունգին եւ շարունակում են կապուած մնալ ազգայնական հին զաղափարաբանութեանն ու գործելակերպին:

Բոլոր այս փաստերը գալիս են վկայելու միայն, որ միութեան ակտով Բանուորական Կուսակցութեան շարքերն անցնող Ամերիկայի հնչակեան մասսաների քաղաքական անցեալն ու ներկան բաժանում են զաղափարական խոր մի վիճով, որ չի կարելի հետեւաբար կազմակերպական շարայարութիւն ստեղծել պատմականօրէն մահուան դատապարտուած «Հնչակեանութեան» կամ «Մոցիալ-Դեմոկրատիայի» ու յեղափոխական ստեղծարար աշխատանքի կոչուած Բանուորական Կուսակցութեան միջեւ: Հնչակեան Կուսակցութեան կովկասեան կազմակերպութեան օրինակով պէտք է մէկ ընդմիջտ վերագմահատել հնչակեան անցեալը, գիտակցել, որ բանուորական մասսաները կարող են կազմակերպուել ու դաստիարակուել եթէ ազատագրուեն ի սպառ հնչակեան եւ սոց-դեմ. տրադիցիաներից, մտնել անվերապահ միասնական կուսակցութեան շարքերը, տոգորուեն անխառն ու հետեւողական կոմունիստական մտայնութեամբ, գործադրեն ըստ ամենայնի Ամերիկայի մայր կուսակցութեան եւ իր հայկական հաւտուածի աշխատանքի կոմկրետ պայմաններին համապատասխանող կոմունիստական տակտիկան:

Այս տեսակէտից մպատակաբարմար ենք գտնում, որ նախնական ազիտացիոն աշխատանքից յետոյ, Կոմիւնտերնի Գործադիր Կոմիտէի հրահանգի համաձայն, հրաւիրէք կարճ ժամանակամիջոցում նախկին հնչակեանների պատուիրակային ժողով ու առմիջտ ու հեղինակաւոր կերպով լուծէք կազմակերպական այս կարեւոր խնդիրը: Փոյք չէ եթէ

միացածների շարքերից այդ դեպքում հեռանալու լինեն հնչակեան այնպիսի տարրեր, որ չեն կամենայ որդեգրել կազմակերպչական խնդիրներում վերն արծարծած տեսակետը: Հասկացողությունների յստակությունն էլ կազմակերպչական մեթոդների պարզություն: Զաղաքական ներկայ ծանրակշիռ վայրկեանին այդ է կարելուրդ՝ ամենից առաջ եւ ամենից շատ: Բանուորական մասսաների միութեան գաղափարը վերջ ի վերջոյ կը շահի եթէ իւրացնելու լինի այս պարզ ճշմարտութիւնը: Եւ մենք սիրում ենք հաւատալ, որ ամենից շուտ եւ հեշտ կ'իւրացնեն այդ ճշմարտութիւնը հենց հնչակեան բանուորական մասսաները, որ հարազատ կուսակցութեան տասնեակ տարիների փորձից ծանօթ են ճակատագրական այդ հետեւանքներին, որ ունեցել է Հայաստանի աշխատաւորութեան համար ազգային մանր բուրժուական սոցիալիզմի գաղափարական խայտաբղետութիւնն ու կազմակերպչական անխտրականութիւնը: Խրաւ առնելով այդ փորձից եւ ղեկավար ունենալով Կոմունիստական Կուսակցութիւնը Հայաստանի աշխատաւոր մասսաները մեր օրերին կամզմում են գաղափարական եւ կազմակերպչական ինքնահաւաքման դասակարգայնօրէն բիրեղացած մի տեսակետի վրայ: Համոզուած ենք, որ արտասահմանեան հայ բանուորութիւնը եւս կարելուր այս խնդրում չի յապաղի իր համերաշխութիւնը յայտնաբերել Հայաստանի աշխատաւորութեանն ու իր ղեկավար կուսակցութեանը⁷⁰:

Մինչ այս նամակը, Անդրկովկասեան Խորհրդային Հանրապետութիւններու Դաշնակցութեան ղեկավարներէն Ալեքսանդր Միասնիկեան Մարտակոչ Թերթին մէջ կը գրէ Թուրք եւ յարձակողական յոգուած մը, ուր գտնելէ ետք թէ Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Ֆեոտրացիա-Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւն Վերկար անունը ոչինչ չի աւուժ, կ'եղրակացնէ:

մեզ ամենեւին չի զբաղեցնում եւ չի հրապուրում այնպիսի մի ֆիլմ, ինչպիսին «Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնն է»: Այդպէս ուրեմն: Բանուորները մտնում են իրենց կուսակցութեան մէջ դա Կոմունիստական Կուսակցութիւնն է. Սօցիալ Դեմոկրատական վիժուածքն ու Հնչակեան անհեթեթութիւնը կապ չունեն Կոմունիզմի հետ. վերջինս մասսաների ունեցուածքն է, իսկ սմանկ սօցիալ-դեմոկրատիզմը չի կարող նշանաբան ծառայել այն կուսակցութեան, որին նպատակն է Կոմունիզմը, ռամոմքը՝ Յեղափոխական Մարքսիզմը, իսկ գործը՝ մարտական քայլերը:

Արդ, հրաժարուենք սօցիալ-դեմոկրատիզմից ու հնչակեանութիւնից: Կեցցէ *Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Ֆեդերացիան*, կեցցէ նրա օրգան «Բանուոր»: Մենք համոզուած ենք, որ «Ս. Դ. Հնչակեան» մակամունը, որպէս թիրիմացութիւն մի շատ ժամանակաւոր թիրիմացութիւն կը լինի, կ'անցնի ու կը գնա⁷¹:

Բանուորականներու այդ ռուսական անկողնակալներէն» եւ յ՝ Հայաստանի իշխանաւորներուն պինդ կեցուածքներէն ետք, շատ բնականաբար, գոյացած համաձայնութիւնը կը խզուի, եւ ՄԴՀԿ Ամերիկայի Երջանի Կեդրոնական Վարիչ Մարմինը կը հրապարակէ թիւ 1 շրջաբերականը, ուր կ'ըսուի.

Ա. Այս վեց ամսուայ ընթացքին Ուորկըրս Պարտին երեւան դրաւ իր մտքին միտումները, ան օրհասը մեր մասնաճիւղերը մկատել իր սեփական մասնաճիւղերը, քայքայել մեզ:

Երջաբերականներով եւ հրապարակապէս եկաւ յայտարարելու որ ինքը միտում ունի Կուսակցութեան ու թերթին անումը վերցնել:

Բ. Ան ամէն ուսմոգութիւններ ըրաւ որպէսզի Շիրակոյի Կուսակցութեան սեպիական շէնքն ու Պոսթոնի տարանը գրաւէ եւ պահանջեց մեզմէ իւրաքանչիւր անդամակցողէ 50 սենթ, քացի այլեւայլ տուրքերէ, ուրում մէկ մասը արդէն ստացած է:

5.- «Բանուորականները» դարձան Ուորկըրս Պարտիի գործիք՝ մեզ քայքայելու, մեր գործունէութիւնը անդամայութեամբ տեսակէտէն:

Շրջաբերականը կ'եզրակացնէ որ յետապու՝

Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանը բոլորովին անկախ է եւ իր կուսակցական ամբողջական կազմը կը պահէ եւ գործունէութիւնը կը շարունակէ համաձայն իր ընդհանուր ծրագրին:

Բ.- Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ոչ մի առնչութիւն ունի անցեալ ներկայ կամ գալիք «Հայ Բանուորական» Կուսակցութեան հետ:

Գ.- Երիտասարդ Հայաստանը յառաջիկայ 16րդ թիւն կը հրատարակուի որպէս օրգան Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանին:

Դ.- 38րդ Պատգմ. Ժողովէն ընտրուած անդամները պիտի շարունակեն շրջանին կուսակցական գործերը վարել՝ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարիչ Մարմին անունով:

Ե.- Պիտի գործածուի մեր կուսակցութեան կնիքն ու զինանշանը (ընդգծումը փաստաբարութիւնն է - Ե.Ճ.):

Շրջաբերականը կը հրահանգէ նաեւ շարքին՝ ոչ մէկ յարաբերութիւն ունենալ Ուորկըրս Փարթիին հետ⁷²:

ՄԴՀԿ-Կոմունիստ (Կոմիւնիստի տեղական բաժանմունք) գործակցութեան փորձեր տեղի կ'ունենան նաեւ այ համայնքներէ ներս: Պունտու Այրէսի մէջ, կը հրատարակուի Արտէնթինեան Մամուլ շարաքաթերիք որպէս օրգան Ամերիկեան Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Ֆեմերացիայի Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան⁷³: ՄԴՀԿ Պարսկաստանի Գործադիր Մարմինը 19 Դեկտեմբեր 1923ին կը յայտա-

բարէ թէ կուսակցութիւնը Պարսկաստանի մէջ պիտի գործէ իբրեւ կոմիւնտերնի բաժանմունք եւ պիտի հետեւի Օրբոտասարգ Հայաստանի ուղեգրին¹։

Ամերիկայի օրինակին նման, բոլոր վարչերուն մէջ ալ յառաջ կու գան տարակարծութիւններ եւ գործակցութեան այդ փորձերը երկար կեանք չեն ունենար։ 22 Մարտ 1924ին արդէն, ՄԴՀ Գուլկարիոյ Շրջանի Գործադիր Կոմիտէն իր հրատարակած կոչերէն մէկուն աւարտին կու տայ Վեցցէ՝ ինքնուրոյն Հնչակեան կուսակցութիւնը լրգունգը, որ պատմական այս շրջագիծը նկատի չառնելու պարագային կը հնչէ անիմաստ²։

ՄԴՀ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ

Դէպքերու այս ընթացքին գուգահեռ, Թիֆլիսի մէջ գործող ՄԴՀ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը շարունակէ Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասի մասնաճիւղերը ՌԿ(Կ)Կի մէջ ձուլելու իր աշխատանքները։ 18 Նոյեմբեր 1923 թուակիր, թիւ 18 շրջաբերականով, Կեդրոնական Վարչութիւնը շարքերուն կը տեղեկացնէ թէ ՄԴՀ Կ(Կ)Կի մէջ ձուլելու Համար Մոսկուայի մէջ կազմուած է յանձնաժողով մը, որ «ցուցակները» պիտի ուղարկէ Թիֆլիս, ուր, ՄԴՀ Կեդրոնական Վարչութեան ներկայացուցիչին մասնակցութեամբ, պիտի լուծուի այս հարցը։ Շրջաբերականը ապա կը հրահանգէ։

1/- Խիստ դիպցիւլիմա մտցնել ընկերների շարքերում։

2/- Հոգ տանել նրան Կոմունիստներն կրթելու եւ դաստիարակելու համար։

3/- Կուսակցութեան մէջ ընդունել միմիայն պրոլետարական տարրերին։

4/- Վերացնել անգրագիտութիւնը ընկերների մէջ³։

Աւելի ուշ, 2 Յունիս 1924 թուակիր, թիւ 20 շրջաբերականով, ՄԴՀ Կեդրոնական Վարչութիւնը «Հնչակեան Կուս. Կովկասեան Մ.ճիւղերին Եւ Ընկերներին» կը յայտնէ թէ

Շրջանակներից մի քանիքը Եգիպտոս, Պարսկաստան եւ մասամբ Ամերիկա պաշտօնապէս հաւանութիւն տուին Կեմդը. Վարչ. բոմած դիրքին այդ հարցում եւ մեզ յայտնեցին իրենց կատարեալ համամտութիւնը, որը եւ վստահութիւն մերժման մեզ շարունակելու ձուլման առթիւ մեր հետապնդումները⁴։

ՄԴՀ Կեդրոնական Վարչութեան այս եզրայանգումը բացայայտօրէն չի համապատասխաներ ամբողջական իրականութեան։ Ժիշդ է որ, այդ շրջանին, Հնչակեան շարքին մօտ կը գերակշռեն Կոմիւնտերնի հանդէպ համակրական օրամսադրութիւն եւ փափաք անոր հետ գործակցութեան կամ անոր անդամակցութեան։ Կեդրոնական Վարչութեան նախաձեռնութեամբ ՄԴՀ-Կոմիւնտերն յարաբերութեան սկիզբը կը համընկնի այս փա-

փաթեին եւ կը վայելէ շրջաններուն համամասնութիւնը: Սակայն, նոյն խանդավառութեամբ չ'ընկալուիր կուսակցութեան շրջանները կոմունիստական կուսակցութեան տեղական կազմակերպութիւններուն մէջ լուծելու կոմիւնտերնի առաջարկը:

Այս երեւոյթին լաւագոյն վկայութիւններէն է ՄԴՀԿ Ամերիկայի Շրջանի Կեդրոնական Վարչութեան 3 Յունիս 1924ի շրջաբերականը, ուր կ'ըսուի.

«Ինչ աչքսանը քաւական չըլլալով «Կեդրոնական Վարչութիւնը» առանց կամիստ ստամալու Մասնաճիւղերու եւ Շրջաններու հաւամտութիւնը՝ ինքնագլուխ դիմում կատարեց Երրորդ Միջազգայնականին. որու հետեւանքը եղաւ, ինչպէս գիտէք, Կուսակցութեան լուծման որոշումը: Ուրախ եմք յայտնելու, որ Կուսակցութեանս ո՛չ մէկ Շրջանը ընդունեց տրուած որոշումը, ընդհակառակը որոշեց պահել Կուսակցութեանս ամբողջականութիւնը»⁷⁸:

Ըստ երեւոյթին, ձուլման աշխատանքները սահուն չեն ընթանար նոյնիսկ Խորհրդային Միութեան տարածքին: ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան վերոյիշեալ շրջաբերականին մէջ, նշելէ ետք թէ ձուլման աշխատանքները կարգ մը անձեր կը փորձեն խոչընդոտել, կու տայ Տիգրան Գազանճեանի անունը, որ կրցած է Թիֆլիսի, Պաթումի, Սուխումի եւ Կրասնոտարի մասնաճիւղերուն մօտ այս գործընթացին դէմ ընդդիմադիր Հոսանք ստեղծել⁷⁹, Գազանճեան, ՄԴՀԿ Պաթումի Ընդհանուր Անդամական Ժողովին, ՌԿ(Բ)Կ ներկայացուցիչներուն ներկայութեան, հանդէս է դալլաւ պրոպոկանդիստ հակակուսակցական եւ հակաեղափոխական մի ճառով, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի մէջ հիւր մի քանի համախոհների հետ (գլխաւորապէս զտման ժամանակ կուսակցութիւնից Հեռացուածների) գաղտագողի դաւադրական ժողովներ է գումարում նպատակ ունենալով քանդելու ձուլման գործը եւ վերականգնացնելու իւր արատաւորուած անձը: ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը կ'որոշէ չարքերէն արտաքսել Գազանճեանը, չլուծել Թիֆլիսի Մ-ճիւղը, նշանակել քննութիւն մի քանի խառնակիչ անձերի վերաբերեալ եւ ապա հրաւիրել ընդհանուր ժողով, իսկ մինչ այդ գրաւել կնիքը եւ թոյլ չտալ նրա գործածութիւնը անպատասխանատու անձերի կողմից⁸⁰:

Սղած փաստերէն պարզորոշ կ'երևի, որ ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը կը գտնուի մասնաճիւղերը ինքնալուծարքի ենթարկելու կոմիւնտերնի որոշման եւ անոր ընդդիմացողներու ճնշումներուն միջեւ: Որպէս ելք կամ ինքնարդարացում, ան յաճախ կը լիչեցնէ թէ ստորագրած չէ Կոմիւնտերնի որոշման տակ: Այս կապակցութեամբ, Կեդրոնական Վարչութիւնը շրջաններ կը յղէ շրջաբերական մը, ուր կ'ըսուի.

Կեդրոնական Վարչութիւնը 1918, 1921, 1922, 1923 եւ 1924 թուականներուն յատուկ շրջաբերականներով Ընդհանուր Պատգմ. Ժողով է հրաւիրել, որոնց ժամանակին դժբաղդաբար չեմ արձագանգել շրջանները: Այդ պատճառով Կոմիւնտերնի հետ Կեդրոնը բանակցութիւններ վարելէ առաջ նախապէս խորհրդակցել է Անդրկովկասեան մեր կազմակերպութիւնների հետ (հրաւիրուած յատուկ Կոմֆէրամսների միջոցով), ունենալով արտասահմանի մի քանի շրջանների համաձայնութիւնը եւս (Եգիպտոս, Ամերիկա, Տաճկաստան, որոնց գրութիւնները գտնուում են Կեդրոնի արխիւում) եւ յենուելով արտասահմանի մեր կուսակցական մատուլի՝ («Երկիր», «Զանգ», «Երիտ. Հայաստան», «Բալկանեան Մամուլ», «Սիւրիական Մամուլ») բռնած ընթացքի վրայ: Կոմիւնտերնի ներկայացրած ընդարձակ դիկլարացիայում Կեդր. Վարչութիւնը փափաք յայտնելով համոզեմ ընդունուի Երրորդ Միջազգայինի անդամ, միաժամանակ հիմնադրուած պահանջք է դրել որ Հնչակեան Կուսակցութեան իրատեմք տրուի անպայման պահել իր անունը եւ կազմակերպական սիւտեմը, մասնաւորապէս արտասահմանի մէջ: Կեդրոնական Վարչութիւնը երբեք չի յայտարարել Կուսակցութիւնը լուծուած, եւ ասիկա երկու հիմնական պատճառներով: Ա.- որ Կուսակցութեան լուծման իրաւունքը Ընդհ. Պատգ. Ժողովին է վերապահուած, Բ.- որ Կուսակցութեան գոյութեան խարխալը - ՏԱՃԿԱՀԱՅ ԴԱՏԸ - դեռ կը մնայ անլուծելի, պարագայ մը որ Կեդրոնը Կոմիւնտերնի հետ ունեցած բանակցութիւնների ընթացքում քանիցս շեշտած է:

Երջարեբականը կ'անդրադառնայ նաեւ կուսակցութիւնը լուծուած հռչակող կեղծ յայտարարութեան մը եւ զանիկա կ'որակէ Վրասագիրներու կողմէ խաղ մը,

որի դէմ Կեդրոնական Վարչութիւնը խստիւ բողոքեց, աշխատեցաւ հրապարակաւ միեւնոյն քերթում մի հերքում տալ, քայց (կոմունիստ գործիչ Ասքանազ - Ե. Ճ.) Մոսկուայի եւ իր ընկերները հակառակեցան, մերժեցին հրատարակել, վասնզի իրանք եւս Հնչակեան անջատ գոյութեան չէին կարող համոզութել, մամաւանդ Անոր վայելած ժողովողականութեան, որ ձեռք էր բերել Անդրկովկասի մէջ Խորհրդային իրաւակարգի հաստատման օրերին⁸¹:

ՄԻՀԿ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԱՄԱՃՅԻՂԻՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ

Այս միջոցին, նոյնանման իրավիճակ կը տիրէ նաեւ ՄԻՀԿ Երեւանի մասնաճիւղին մօտ: Հոս եւս, Կոմիւնտերնի եւ ՀԿ(Բ)Կ Զանգերն ու ճշուռները կ'ուղղուին դէպի Հնչակեան Կուսակցութեան լուծարքը, սակայն նախընտրաբար՝ վերջինիս ցանկութեամբ: Այդ միտումը յատկօրէն կ'ը-

բեւի ՄԴՀԿ Երեւանի Վարչութեան 21 Յուլիս 1924ի նիստի քաղաածքէն, ուր կ'ըսուի:

1. Համաձայն սոյն տարուայ Ռ.Կ.Կ. Կենտրոնի Յունիսի 19-ի եւ Անդրերկրոնի Յուլիսի 9-ի որոշումների Հնչակեան Կուսակցութեան Երեւանի մասնաճիւղը ենթարկել լիկվիդացիայի եւ նրա անդամների անկետային ցուցակը ուղարկել ի տնօրինութիւն Հայաստանի Կ.Կ. Կենտրոնական Կոմիտէին:

2. Հ.Կ.Կ. Կենտրոնական Կոմիտէի թոյլտւութեամբ եւ գիտութեամբ Հնչակեան Կուսակցութեան Երեւանի Մասնաճիւղը մասնակցում է Սեպտեմբեր 28-ին Յունաստանի Աթէնք քաղաքում կայանալիք հնչակեան համագումարին տալով իր ներկայացուցիչը, որը ի մօտս ծանօթ լինելով Հայաստանի անց ու դարձին եւ խորհրդային իրաւակարգին կարող է համագումարում մայաստել Հնչակի արագ լիկվիդացիային եւ հնչակեան ընկերների կոմմունիստական կուսակցութեան շարքերը անցնելուն⁸²:

ՄԴՀԿ Երեւանի Մասնաճիւղին Համար ճակատագրական նշանակութիւն կ'ունենայ 12 Սեպտեմբերին գումարուած Ընդհանուր Անդամական Ժողովը Երեւանի Վարչութիւնը ՀԿ(Բ)Կ Կեդրոնական Կոմիտէին կը յղէ այդ ժողովէն բխած հետեւեալ գրութիւնը.

Հնչակեան Կուսակցութեան Երեւանի մասնաճիւղի վարչութիւնը գրութեանս հետ ուղարկում է Երեւանի մասնաճիւղի ղեկավարացիան, որը դուրս է բերուած ամսոյս 12-ին տեղի ունեցած ընդհանուր ժողովում ի պատասխան ձեզնից ստացած No. 293/ս գրութեան երկրորդ կէտի⁸³:

Ինչ կը վերաբերի ժողովէն բխած յայտարարութեան, ապա, մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուին նոյն հանգամանքը կրող չորս յայտարարութիւններ, որոնք իրենց ընդհանուր եզրակացութեան մէջ իրերանձան են, բայց կը տարբերին իրենց շարադասութեամբ եւ նրբերանգներով: Ստորեւ կու տանք անոնցմէ մէկը ամբողջութեամբ.

Դեկլարացիա Հնչակեան Կուսակցութեան Երեւանի Մասնաճիւղի

Երեւանի մասնաճիւղը ենթարկում է լիկվիդացիայի, նրա անդամները անցնում են կոմ-կուսակցութեան շարքերը հետեւեալ հիմունքներից տոյալուած.-

1. Յետադարձ հայեացք գցելով մօտ չորս տասնեակ տարիների Հնչակեան Կուսակցութեան գործունէութեան վրայ, մենք գտնում ենք, որ մա իր գործունէութեամբ ամբողջ ժամանակ, իսկ ծրագրով մինչեւ 1903 թիւը, եղել է աւելի շուտ ազգային ռոմանտիկ հողի վրայ կանգնած եւ թէկուզ յաճախ իրանից ներկայացրել է դիմադիր այժ հայ իրականութեան մէջ դէպի Դաշնակցութիւնը, սակայն կոռուի ժամանակ իր տակտիկայով շատ քիչ է տարբերուել Դաշնակցութիւնից:

2. 1903 թ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը աշխատել է իր գործունէութիւնը կենտրոնացնել դասակարգային կռուի շուրջը՝ միջազգային ոգով տարիների ընթացքում հրատարակած թռուցիկները, նրա կողմից առաջ քնրած բանուորական կազմակերպութիւնները, վերջին տարիներում նրա բռնած գործունէութեան ուղեգիծը, գաղութներում նրա տարած քաղաքականութիւնը գալիս են այդ ապացուցելու:

Սակայն Հնչակեանների փոքրամասնութիւնը համաշխարհային մասշտաբի դիմաց, հայ իրականութեան բացառիկ դրութիւնը, իմպերիալիստական պատերազմը, դաշնակցականների տիրապետութիւնը, հնչակեանների գործունէութիւնը դժուարացրին, իսկ Հայաստանում հնչակեանները ականայից անգործութեան մատնուեցին ասպարէզ մետուելով մերթ ընդ մերթ իրանց բողոքներով ընդդէմ Դաշնակցութեան ոտնձգութիւնների եւ նեղ շովինիստական հակումների:

Հնչակեանների իղծը ու փառիակը (sic! - Ե.Ճ.) եղել է կոմմունիստական իրականարգերի կիրառումը մեր կեանքի մէջ, որը այսօր իրականացած ենք տեսնում:

3. Հնչակեան Կուսակցութիւնը այսու հետեւ, երբ դասակարգային կռիւը իր լայն եւ ցանկալի ծաւալն է ստացել եւ 3-րդ Ինտերնացիոնալը կանգնած է համաշխարհային յեղաշրջման շեմքին, բոլորովին կորցրել է իր նշանակութիւնը մինչեւ անգամ հայ իրականութեան համար, ապա ուրեմն հասել է ժամը նրան լիկվիդացիայի ենթարկելու, իսկ նրա անդամներից նրանց, որոնք կանգնած են դասակարգային կռուի ռեալ ուղղութեան տեսակէտի վրայ, շտապել անցնելու Կոմկուսի շարքերը:

4. Մենք Երեւանի մասնաճիւղի անդամներս վերջին յեղաշրջումների տարիներում համոզուած էինք եւ ներկայիս էլ մեր համոզումները, գործնականում անց ու դարձին ականատես եւ մասնակից լինելով, առելի խորացաւ, որ միակ կուսակցութիւնը, որը եկել է կատարելու իսկական յեղափոխութիւնը, հաստատելու բանուորա-գիւղացիական դիկտատուրան, վերջ տալու բոլոր շահագործումներին, հարքելու ճանապարհը դէպի կոմմունիստական ցանկալի իրականարգերը, դա է Կոմմունիստական Կուսակցութիւնը:

Ահա թէ ինչն է հարկադրել Երեւանի մասնաճիւղին լիկվիդացիայի ենթարկելու կազմակերպութիւնը:

Կեցցէ Համաշխարհային Մեծ Յեղափոխութիւնը:

Կեցցէ Պրոլետարիատի Յաղթանակը:

Կեցցէ 3-դ Ինտերնացիոնալը:

Կեցցէ Կոմմունիստական Կուսակցութիւնը:

Ժողովի Նախագահ՝
Քարտուղար՝

Ս. Թապաղեան
Ա. Խանճեան⁶⁴

ՄԴՀԿ Ը. ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ Ը ԵՒ ՀՆՋԱԿԵԱՆ-ԿՈՄԻՆՏԵՐՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հոկտեմբեր 1924ին, Աթէնքի մէջ տեղի կ'ունենայ երկար սպասուած ՄԴՀԿ Ը. Համագումարը, «Համաձայն Ամերիկայի Շրջանի 39րդ Պատգ. Ժողովի կամքին ու ըրդ Շրջաններու բացարձակ մեծամասնութեան բաղձանքին»⁸⁵:

Հայաստանի, Անդրկովկասի եւ Ռուսաստանի մասնաճիւղերը կը բացակային Համագումարէն: Կը բացակայի նաեւ Թիֆլիսի մէջ գործող Կեդրոնական Վարչութեան կազմը: Այդ բացակայութիւնը չկամութեան կամ պատահականութեան արդիւնք չէր: Ինչպէս տեսանք, ՄԴՀԿ Երեւանի Մասնաճիւղի Վարչութեան 21 Յուլիսի նիստի քաղուածքէն, մասնաճիւղը փափաք կը յայտնէր մասնակցիլ ՄԴՀԿ Հերթական Համագումարին: Նոյն փափաքը կայ նաեւ ՄԴՀԿ Երեւանի Մասնաճիւղի 14 Սեպտեմբեր 1924ի Ընդհանուր Ժողովի արձանագրութեան մէջ, որուն առաջին կէտին մէջ կ'ըսուի.

Երեւանից ուղարկել երկու ընկեր, որոնք կանգնած լինին անպայման խորհրդային իրաւակարգերի տեսակէտի վրայ, պատրաստուած, ծանօթ կուսակցութիւնների եւ հոսանքների պատմութեան եւ մեզ հետ պատահած անց ու դարձի հետ, որպէսզի նրանց վրայ դրած պարտականութիւնները ի կատար ածուի յաջողութեամբ⁸⁶:

Թիֆլիսի մէջ գործող ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը եւս, իր շրջաբերականներուն մէջ, յաճախ կ'արտայայտուի Հերթական Համագումարը փութացնելու մասին: Աւելին, 10 Յունուար 1921 թուակիր իր թիւ 14 շրջաբերականին մէջ, Կեդրոնական Վարչութիւնը Համագումարի Համար որպէս յարմար վայր կը նշէ Երեւանը, «իսկ մինչ այդ եթէ որեւէ անակնկալ դէպք արգելք չանդիսանայ՝ Սօֆիայում (Բուլղարիա) դարձեալ նոյն օրին»⁸⁷: Ուրեմն, բացառուած չէ, որ այդ բացակայութիւններուն պատճառը խորհրդային իշխանութիւններուն կողմէ դրուած արգելքները ըլլան:

Համագումարէն ետք, խորհրդային Միութեան տարածքին եւ արտասահմանի մէջ գտնուող մասնաճիւղերուն միջեւ կուսակցական պաշտօնական կապ կը դադրի գոյութիւն ունենալէ: Ինչ կը վերաբերի առաջիններուն գործունէութեան վերջնական դադրեցման ճշգրիտ թուականին, ապա այդ մասին պատմական տուեալները ժառ եւս վերջերս, Հայաստանի մէջ ձեռք բերուած խմբակար մը յաւելեալ լոյս կը սփռէ այդ հարցին վրայ: Այդ լուսանկարին կեդրոնը նստած է Մարօ Նազարբէկեան՝ իր շուրջ ունենալով ութը Հնչակեան գործիչներ: Նկարին տակ, ձեռագիրով գրուած է. «խորհրդային երկրների Հնչակեան կազմակերպութեան ժամանակաւոր գործադիր կոմիտէ, 1925 թ. Նոյեմբերի 18-ին արձակուած»:

Բնական է, որ «արձակուրդ» բառը պէտք է հասկնայ «գործէ դադարած» իմաստով: Սակայն, նոյն ձեռագիրը կ'աւելցնէ. «Նկարուած 21 Մարտի 1926 թ.»⁵⁰, Հաւանաբար, 18 Նոյեմբեր 1925-21 Մարտ 1926 ժամանակաշրջանը պէտք է ընդունիլ խորհրդային երկրէն ՄԴՀԿի վերջնական «արձակուրդ» համար:

ՄԴՀԿ Ը. Համագումարը մանրամասնութեամբ կը քննարկէ կեդրոնական վարչութեան նախաձեռնութեամբ կոմիտեաների հետ սկսած յարաբերութիւնները եւ անոնց անդրադարձը ներկուսակցական կեանքին վրայ: «Ժողովը բուռն կերպով կը դատապարտէ Գ. Սոլիկեանը Նազարբէկի խիստ ձախակողմեան դիմը կը քննադատէ եւ վերապահ կը գտնուի իր հանդէպ: Կը քննադատուի նաեւ Սապահ Գիւլեան»⁵⁰, եւ կ'որոշէ նորոշող կեդրոնական վարչութեան ատենապետ Սեդրակ Քարեանին եւ Հեյաֆի խմբագիր Սապահ Գիւլեանին յանձնարարել կոմիտեաների հետ բանակցութիւններու վերսկսումը: Համագումարը կ'որոշէ անվերապահ համակողմ դիրք որդեգրել Նորորդ Ինտերնացիոնալին հանդէպ: Այս կապակցութեամբ քուէարկուած բանաձեւը կ'եզրակացնէ.

Նկատի ունենալով գաղութներու հայ աշխատատեղիները՝ որպէս ամբողջութիւն, անդեկավար չձգելու եւ ամուց մէջ՝ ազգայնական կուսակցութիւններու կողմէ, Խ. Հայաստանի դէմ լլայլիք ձեռնարկներու խմբումներուն դէմ արգելք հանդիսանալու անհրաժեշտութիւնը, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը կը պահէ իր հաւաքական կազմն ու գոյութիւնը եւ ազգամիջեան կազմակերպչական դրութիւնը: Ան՝ կը գործէ որեւէ երկրի մէջ լեկալ գետնի վրայ եւ իր գործունէութիւնը կը կեդրոնացնէ հայ աշխատատեղութեան մէջ մարքսիստական գաղափարները տարածելու, համաշխարհային ընկերային յեղափոխական կեանքի մէկ քեւը եղող Խ. Հայաստանը ամեն կերպ զօրացնելու եւ այս կերպով միջազգային ընկերային յեղափոխութեան յաղթանակին իր ցոնողութեան ու պարտականութեան բաժինը բերելու աշխատանքին մէջ⁵⁰:

Կոմիտեաների հետ բանակցութիւնները վերակենդանորոշումը չ'իրականանար: Խորհրդային Միութեան տարածքին, Հնչակեան կուսակցութեան լուծարքը դարձած էր գրեթէ իրականութիւն, իսկ արտասահմանի մէջ զայն կոմունիստական կուսակցութեան մէջ լուծելու փորձերը ձախողած էին եւ ՄԴՀԿ կը պահէր իր ինքնուրոյնութիւնը: Այս իրականութեան լուսին տակ, ի տարբերութիւն նախորդ բանակցութիւններուն, խօսքը կրնար վերաբերիլ միայն Խորհրդային Միութեան տարածքէն դուրս, կոմիտեաների կողմէ ՄԴՀԿի ինքնուրոյնութեան ճանաչման, բան մը՝ որ ականջալսօրէն հեռու էր կոմիտեաների եւ մասնաւորաբար ՀԿ(Բ) տրամադրութիւններէն:

Այս ուղղութեամբ, նախքան Համագումարը, դէպի Աթէնք իր ճամբուն վրայ, Սապա-Գիւլեան, Փարիզի մէջ տեսակցութիւն կ'ունենայ նորաստեղծ Անդրկովկասեան Խորհրդային Հանրապետութիւններու Դաշնակցութեան Պերլինի ներկայացուցիչ Սիմոնիկ Փիլոսովեանի եւ Երկրագործական Կոմիսար Արամայիս Երզնկեանի հետ՝ վերջիններու փափաքով։ Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչները կը վստահեցնեն Սապա-Գիւլեանը, որ ՄԴՀԿի Հանդէպ Կոմիստներն որոշումը կարելի է բարեփոխել ճշանոտօրէն ժամուայ մէջ՝ եւ թէ նաեւ Հնարաւոր է որ Հայաստանի կառավարութիւնն ու Կոմունիստական Կուսակցութիւնը ճանշանն ՄԴՀԿը շուրջէն իրենց ներկայացուցիչն ու շարունակութիւնը Հայաստանից դուրս՝ արտասահմանի մէջ, միայն թէ հզօր Համար յարաբերութեան մէջ պիտի մտնել, բանակցութիւններ վարել՝ ուղղակի Հայաստանի կառավարութեան եւ Կոմունիստ Կուսակցութեան հետ⁹¹։ Այս վերաբերմունքին ի տես, Սապա-Գիւլեան, իր տիկնոջ՝ Բերուզին գրած նամակին մէջ կու գայ հետեւեալ եզրակացութեան.

Հոգով միսիքարուեցի։ Ինչպէս երեսմ է, Հայ Կոմունիստները երկու մասի են քաժամուտ. ոմանք ուզում են, ամեն գնով, մեզ հետ յարմարուիլ, ոմանք էլ՝ - Դաշնակցականներից եւ Հնչակեաններից դարձածները - սաստիկ հակառակ են⁹²։

Համագումարի որոշման լոյսին տակ, Սապա-Գիւլեան կը նախապատրաստուի մեկնիլ Մոսկուա 14 Փետրուար 1925ին իր տիկնոջ յղած նամակին մէջ ան կը գրէ.

Երկու օր առաջ նամակ առայ՝ որ Ս. Փիլոսովեանը եւ Ա. Երզնկեանը արդէն Մոսկուա են հասած։ Խեղճ նամակագիր Ընկերը կարծում է, քէ զրպանս դրամ կայ եւ ինձ իմաց է տալիս, որ Մոսկուա քոչիմ եւ կանխապէս մեր խօսուածիմ համաձայն՝ Երրորդ Միջազգայինի տակտիկան եւ որոշումը մեր Կուսակցութեան նկատմամբ՝ փոխենք⁹³։

Նիւթական դժուարութիւններուն կողքին կը ծագի մուտքի արտօնութեան ձգձգումը, որուն պատճառով Սապա-Գիւլեան Յունաստանի մօտ Խորհրդային Միութեան դեսպան Ուստինովին կը յղէ ռուսերէն մի ընդարձակ յայտարարութիւն՝ ... բացատրելով ո՛վ լինելս, ի՞նչ Հանգամանքով Հայաստան երթալս, պարզելով, որ ես աւելի՛ Մոսկուայի Երրորդ Միջազգայինի հետ գործ պիտի ունենայի, որքան որ Թիֆլիսի եւ Երեւանի Կոմունիստ Կուսակցութիւններէ⁹⁴, Ծ Ազրիլին, Սապա-Գիւլեան իր տիկնոջ կը գրէ թէ՝

Դեսպան՝ Ընկեր Ուստինովը ստացաւ պատասխանը, որ եկել է ուղղակի Երրորդ Միջազգայինի Գործադիր Մարմնի կողմից՝ ասելով որ «թղտան ինձ գնալու ուղղակի Մոսկուա»։ Ուրեմն, իմ յայտարարութեան հիմունքները քննութեան առնելով՝ համաձայնել են, որ ես անձամբ մեր-

կայանամ եւ պաշտպանեմ իմ գրած թէգերս՝ մեր Կուսակցութեան նկատմամբ...

Երբ ողջամբ հասնիմ Մոսկուա, Երրորդ Միջազգայինի առաջին անգամ տրուած որոշումները վերլուծելուց յետոյ՝ մեր իրականութեան անհամապատասխան լինելը պիտի փաստեմ եւ առաջարկեմ լուծում՝ ըստ մեր հայեցակետերի։ Պիտի խօսիմ յիսուներկու ազգերի ներկայացուցիչների առջեւ եւ ես մե՛ն մե՛նակ եմ, յոյսս դրած միայն ինձ վրայ⁹⁵։

Սապար Գիւլեան կը վկայէ թէ Ուստինով, Հիւպատոս Մաշիցկի եւ Ջեկաի (Կորւրդալին գաղտնի սպասարկութեան) լիազօր Նեւսկի ջանք չեն խնայիր իր մեկնումը Մոսկուա իրականացնելու համար։ 28 Ապրիլի Նամակին մէջ, ան կը գրէ թէ Հերէզ, այս երրորդ հեռագիրն է՝ որ եկել է Ուստինովին՝

«Անհամբեր սպասում ենք ընկեր Սապահ-Գիւլեանին»⁹⁶։

Ներթական միջոցներու չգոյութեան, առողջական վատ վիճակի, ապահովական եւ ներկուսակցական ընդդիմութեան առկայութեան պատճառներով Սապար Գիւլեանի այցը Մոսկուա եւ բանակցութիւնները Կոմիւնտերնի հետ տեղի չեն ունենար եւ ան 28 Մայիսին իր տիկնոջ կը գրէ՝ «Թէ՛ Մոսկուա՝ Կոմիւնտերնին եւ թէ՛ Հայաստան, Թիֆլիզ՝ ընկերներին եւ պաշտօնական անձնաւորութեանց գրեցի, որ գալս յետաձգեցի»⁹⁷։

Կոմիւնտերնի հետ բանակցութիւնները վերսկսելու հնչակեաններու փափաքին եւ թափուած ճիգերուն զուգահեռ, Խորհրդահայ կոմունիստ ղեկավարները կը շարունակեն իրենց ալլամերժ կեցուածքը Ասոր վառ արտայայտութիւններէն կ'ըլլայ 1924ի վերջաւորութեան Միասնիկեանի հրապարակած Կուսակցութիւնները Գաղութահայութեան Մէջ գիւրջը, ուր հեղինակը, աւելի քան քսան էջ Հնչական Կուսակցութեան յատկացնելով, կը գրէ՝

Հնչակեանների մեջ չարակամ տարրերը նրանց հին պարագլուխներն են, որոնք փորձումս գայլերի մամն չեն թողնում իրենց որսի օձիքը։ Այդ գայլերի հետ իրենց հաշիւն արդէն վերջացրին Երեսնի, Բագուի, Թիֆլիսի, Սուխումի, Փարիզի, մասամբ էլ Բալկանների ու Պարսկաստանի հնչակեան արհեստատրմերն ու գիւղացիները։ Բարոյվներն (այսինքն՝ Արշակ Պապեանի մամաները - Ե. Ճ.) անցան ու գնացին։ Բայց կամ դեռ Սապահ-Գիւլեաններն ու Նազարբէկները։ Պետք է սրանց էլ անցկացնել։ Սրանք էին, որ ժամանակին խանգարեցին հնչակեան աշխատատրմերի միացումը Ամերիկայի հայ կոմունիստ քանդութներին։ Մի կողմ այդ լիդերներին, եւ այն ժամանակ մէկընդմիջ թօրափելով իրենցից հնի փռշին եւ «Երիտասարդ Հայաստանի» հակասոցիալիստական եւ հակայեղափոխական մարգամքները, այն մի քանի հարիւր քանուոր-արհեստատրմերը, որոնք մեծ ձգտում ունին գնալ կոմ-

մունիստական հումով, շատ շուտով կը կարողանան ընթանալ կոմունիզմի դրօշի տակ: Քայքայուած հնչակեանքի մը չէ, դիակնացած Եդիկեաններն ու Սապահ-Գիլեանները չեն, որ կասեցնելու են այս շարժումը, այս առաջընթացութիւնը: Այսպէս ուրեմն՝ քաղաքացած դաւաճան լիդերների վրայով դէպի հայ կոմմունիստական կուսակցութիւնը, դէպի միջազգային կոմմունիզմը, դէպի պրոլետարական համաշխարհային դիկտատուրան⁹⁸:

ՀԿ(Բ)Կի այս կեցուածքը կը շարունակուի նաեւ յաջորդող տարիներուն: Օրինակի համար, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը, 9-12 Նոյեմբեր 1928ին գումարուած իր 5րդ Լիագումարին, ազգայնամոլութեան դէմ պայքարի կապակցութեամբ, կը բանաձեւէ հետեւեալ գնահատականը.

Որքան էլ անախրոմիստական մտայնութիւն լինի Հնչակիզմը, որքան էլ մա մարած լինի մեզ մօտ, այնուամենայնիւ, հայ գաղութներում մա դեռ գոյութիւն ունի: Այդ մտայնութիւնը մոյմ դաշմակիզմն է, միայն աւելի քոյլ եւ ամգոյն, աւելի վախկոտ, երերուող եւ քառսային⁹⁹:

ՏԱՐԲԵՐ ՄՕՏԵՑՈՒՄՆԵՐ ՀՆԶԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ՄՕՏ

Հակառակ ՀԿ(Բ)Կ այս կեցուածքին, Հնչակեան Կուսակցութեան այդ շրջանի պաշտօնական որոշումներուն ու մամուլին մէջ մնայուն ներկայութիւն կը դառնան Խորհրդային Հայաստանի ջատագովումն ու անոր պաշտպանութիւնը հակախորհրդային կուսակցութիւններու յարձակումներէն:

Օղած փաստերու վերլուծումը ցոյց կու տայ, որ այդ շրջանին, Հնչակեան Կուսակցութեան մէջ երեւան կու գան երեք հոսանքներ:

Առաջին հոսանքը կ'առաջարկէ միաձուլուիլ Կոմիւնիստների տեղական բաժանմունքները նկատուող կոմունիստական կուսակցութիւններուն մէջ: Թիւով ամէնէն փոքր այս հոսանքը յուրջ հետք չի ձգեր: Կարգ մը շրջաններու մէջ (ԱՄՆ, Յունաստան, Լիբանան) փոքր խմբակներ կը միանան տեղական կոմունիստական կուսակցութիւններուն:

Երկրորդ հոսանքի տեսակէտն էր՝ ընդհանրապէս որեւէ կապ չունենալ Կոմիւնիստների եւ անոր տեղական բաժանմունքները նկատուող կոմունիստական կուսակցութիւններուն հետ, որովհետեւ անոնք հեռու են իրաւ սոցիալիզմէն, այլ համակրութիւն յայտնել Երկրորդ Ինտերնացիոնալին: Այս հոսանքին ակնառու ներկայացուցիչները կ'ըլլան Օղիկեան, Բ. Վարազդատ (Յակոբ Թիւրաբեան), Մ. Ս. Դաւիթ Բէկ (Մարտիրոս Սարգիսեան) եւն: Այս հոսանքը աւելի ազդեցիկ կ'ըլլայ Պարսկաստանի եւ Ֆրանսայի մէջ, ուր յաջորդաբար իրեն ամպլոն կ'օգտագործէ Վարազդատի խմբադրած Արժագանդ Փարիզի եւ Նոր Երկիր շարաքաթիւրիները:

Երրորդ Հոսանքը կը պահանջէ պահել ՄԴՀԿի ինքնուրոյնութիւնը, սակայն Համակրի Երրորդ Ինտերնացիոնալին եւ գործակցիլ անոր հետ: Այս Հոսանքին կարեւոր ներկայացուցիչներէն կ'ըլլայ Սապահ Գիւլեան: Կուսակցութեան մէջ ամէնէն աւելի Համակրութիւն վայելողը կ'ըլլայ այս Հոսանքը, որ ինքնին կը ներկայացնէր ծայրայիտ նկատուող առաջին եւ երկրորդ Հոսանքներուն միջինը:

Տեսակէտերու բախումը տեղի կ'ունենայ երկրորդ եւ երրորդ Հոսանքներուն միջեւ, պարզ այն պատճառով, որ առաջին Հոսանքին պատկանողները կը խզեն իրենց կապերը ՄԴՀԿի հետ եւ կ'անցնին կոմունիստական կուսակցութեան շարքերը:

1927ին Սապահ Գիւլեան կը հրատարակէ *Բառերի Ս. Եղբորի Բացատրութիւններ* գիրքը, ուր, 5 Փետրուար 1923ի Կոմիւնտերնի որոշման մէջ ՄԴՀԿի տրուած գնահատականին մէջ դրական կէտեր գտնելէ ետք, կ'աւելցնէ.

Եզրակացնում ենք ասելով միայն այն, որ Սօցիալ Դեմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ամպայամօրէն պիտի պահի իր Կուսակցական ամհատական գոյութիւնը, մա իր կեանքը պիտի շարունակի, հաստատիւ մնալով իր յեղափոխական Մարքսիստական ուղղութեանը՝ Հայ իրականութեան մէջ: Եթէ Երրորդ Միջազգայինին չենք կարող ուղղակի անդամակցիլ կազմակերպական տեսակէտով. կարող ենք մնալ համակիր, ինչպիսի դրութիւն որ ընդունում է Միջազգայինի կողմից՝ մի քանի այլ երկրների Կուսակցութիւնների համար՝ իր կամոնագրային հասկացողութիւնների մէջ (ընդգծումները սկզբնաղբիւրին են - Ե.Ճ.)¹⁰⁶:

Հնչակեան ղեկավարներէն Վ. Տիրատ (Վարդան Տիրատուրեան) եւս, Սօցիալիզմի Պատմութիւնը գիրքին մէջ, Երրորդ Ինտերնացիոնալին Հանդէպ կ'արտայայտուի դրական¹⁰⁷:

Տեսակէտերու միջեւ տիրող այս տարակարծութիւնը բնականաբար իր արտայայտութիւնը կը գտնէ նաեւ գործնական կեանքի մէջ: Օգոստոս 1930ին, ՄԴՀԿ Պուլկարիոյ Շրջանի ԺԲ. Պատգամաւորական Ժողովը, որոշելէ ետք ղեկմել Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան որպէսզի յառաջիկայ Թ. Ընդհ. Պատգմ. Ժողովի օրակարգին անցուի մեր Համագործակցութիւնը Երրորդ Միջազգայնականի հետ (ընդգծումը սկզբնաղբիւրին է - Ե.Ճ.)¹⁰⁸, կը պարսաւէ Ֆրանսայի Շրջանն, անոր խօսափող Նոր Երկրորդ ու կը յայտարարէ. «Եթէ վերոյիշեալ թերթը շարունակէ իր այժմու ուղղութիւնը, շրջանս պոյքոթի պիտի ենթարկէ զայն»¹⁰⁹:

ՄԴՀԿ Եզիպտոսի Շրջանի Ե. Պատգամաւորական Ժողովն իր կարգին այս կապակցութեամբ միաձայնութեամբ կը քուէարկէ հետեւեալ բանաձեւը.

Նկատելով որ Բարիզ հրատարակուող «Նոր Երկիր» Շաբաթաթերթի քաղաքական և սկզբունքային ուղղությամբ միատունն է Կուսակցության Ընդ Պատգմ. Ժողովին մեջ տրուած որոշումներուն, և ընդգրկած ուղղութեան, Ժողովս կը մերժէ ընդունիլ «Նոր Երկիր»ը Հնչակեան թերթ, ցոյցաւի կը տեսնանք անոր ներկայ ուղղութիւնը, և պարտականութիւն կու տայ Գործադիր Յանձնախումբին, այս որոշումը հաղորդելու Քոյր Երջաններու¹⁰⁴:

Նոյնօրինակ դիքորոշումներով Հանդէս կու դնեն Ամերիկայի Երջանի խ. 2. Պատգամաւորական Ժողովն ու Յունաստանի Երջանի Վարիչ Մարմինը:

1931ին, Լիոնի մէջ գումարուած ՄԻՀԿ Ֆրանսայի Երջանի Պատգամաւորական Ժողովը կ'որոշէ:

Նկատելով որ Երջանիս մեջ Կուսակցութիւնը պատակտելու միտող անձները արդէն իսկ դիմակազերծ եղած են և գրեթէ բոլոր քոյր շրջաններէն ալ անխտիր ճանչցուած են և եպերելի համարուած յանձին՝ «Նոր Երկիր»ի, որով այլեւս իրենց դատադիր ուղիէն ընթացալու տրամադիր ո՛չ մէկ գիտակից Հնչակեան չէ մնացած:

Նկատելով, սակայն, որ կրնան գտնուիլ շարքային սակաւաթիւ միամիտ ընկերներ, որոնք չկարենալով թափանցել «Նոր Երկիր»ի քացած կուսակցադատ պայքարին խորը՝ կը մնան վարամոտ և տատամոտ, կ'որոշէ անգամ մը եւս կրկնել թէ՛ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան վեհ զաղապարարանութեան հաւատարիմ թարգմանը հանդիսացող Աթենքի Տոյ Գերագոյն Ժողովի որոշումները կ'ընդունի իբր չափանիշ համերաշխութեան և ներդաշնակութեան և կոչ կ'ուղղէ բոլոր ընկերներուն անխտիր գալ զինուորագրուիլ քառասուն երեք տարիներէ ի վեր յեղափոխական պատմելներու վրայ ծածամուող Հնչակեան կարմիր դրօշին ներքեւ¹⁰⁵:

Սակայն, Հակառակ 1931ի ՄԻՀԿի Լիոնի Պատգամաւորական Ժողովի որոշումներուն և տարբեր շրջաններու բացառալի կեցուածքներուն, երկրորդ Հոսանքի ներկայացուցիչները կը յաջողին 1932ին իրենց ձեռքը կեդրոնացնել Ֆրանսայի Երջանի Վարիչ Մարմինը, որ նոյն թուականին, ատենապետ Դաւիթ Բէկի և ատենադպիր Վարադգատի ստորագրութեամբ, կը հրապարակէ «Յայտարարութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնաճիւղերուն» վերնագիրով 32 էջոց փաստաթուղթ մը, ուր խստորէն կը քննադատէ Կոմիտները, Խորհրդային Միութեան մէջ կատարուող անարդարութիւնները, Կոմիտներին ու խորհրդային իշխանութիւններուն Հանդէպ դրական տրամադրուած Հնչակեանները և իր Հա-

ժակրութիւնը կը յայտնէ Երկրորդ Ինտերնացիոնալին՝ Յայտարարութեան մէջ կ'ըսուի.

Երեկ ինքզինքմին թունդ Հնչակեան անուանողները, որոնք սնած ու մեծցած էին կուսակցութեան շնորհիւ, դրժեցին իրենց երդումն ու ուխտը ... երթալ պաշտելու համար Գ. Միջազգայնականի շէֆերը, որոնք թեւ «Պրոլետարիատի ազատութեան» դրօշակն էին պարզած, բայց երկրին մէջ Չէկա էին հաստատած՝ իր սաղմին մէջ իսկ խեղդելու համար ազատութեան ձգտող որեւէ շարժում, ուր կաշկանդուած էին մամուլի, խօսքի ազատութեան եւ անձի անձեռնմխելիութեան մարդկային ամենէն տարրական իրաւունքները, եւ ուր մինչեւ անգամ ակամատոր պայշեիկ ղեկավարները բանտով, արտոյով, գնդակահարութեամբ կը պատժուէին, եթէ համարձակէին տիրող բռնապետական կարգերու դէմ ամենափոքր քննադատութիւն ընել: Երկիր մը որուն վարչաձեւը «անտամելի» կը հռչակուէր զայն հաստատողներու կողմէն իսկ: Բեժմ մը, ուր պայշեիկեան յեղափոխութեան ամենէն կարկառուն դէմքեր, սովետական համարապետութեան մախազահ Ռիկով, Ռուսաստանի վարչապետ Միրցով, յայտնի տեսաբաններ Պուխարին եւ Զինովիւ, Լենինի ընկեր եւ կարմիր բանակի կազմակերպիչ Թրոցկի, Արեւմտակցական Միութիւններու մախազահ Թոմսկի, Անդրկովկասի լիազօր Լոմինաձէ, Փարիզի երբեմնի դեսպան Ռաբուլսկի, բազմաթիւ մտաւորականներ, գիտնականներ, գտարիւն պայշեիկներ, ինչպէս համայն Ռուսաստանի նոյնպէս եւ Խ. Հայաստանի մէջ պաշտօնամակութեամբ, արտոյով, արտաքստմով, գնդակահարութեամբ կը պատժուին՝ տիրող կամայականութիւններու դէմ բողոքի ձայն բարձրացուցած ըլլալուն համար:

Երբ երկրի մը վարչապետները, արտաքին եւ ներքին, կրթական, առեւտրական գործավարները, դեսպաններն ու աշխարհաժողովի դէմքերը, Յեղափոխութեան ռաիվիրանները մէկ օրէն միաւր իբրեւ «դատաւան» կը հռչակուէին ու կը զսպուէին, դիւրին է երեւակայել թէ՛ որպիսի հսկամարդկային արարքներու եւ խոշտանգումներու կ'ենթարկուէին նուազ համբաւաւորները, նուազ ազդեցիկները կամ հասարակ ժողովուրդը, անլեզու բանուորներն ու գիւղացիները, զոր սարսափի տակ պահելու համար ստեղծուած է միջնադարեան եւ հաւատաքնմական դրութիւն, որուն շնորհիւ քանդուած են ընտանեկան օճախները, քննամի բանակներու վերածուած են միեւնոյն ընտանիքի անդամները: Մայրը՝ կը լրտեսուի իր հարազատ աղջկան, հայրը՝ իր որդիէն եւ ամենուրեք ամենափոքր կասկածով կամ պարզ ամբաստանութեամբ որեւէ մարդ կրնայ իբրեւ «հակաշեղափոխական» որակուիլ ու առանց դատաւարութեան գնդակահարուիլ¹⁰⁶:

Յայտարարութիւնը կը քննադատէ ՄԴՀԿԻ Հանդէպ կոմիստերնի 5 Փետրուար 1923ի որոշումը, այդ առիթով Թիֆլիսի մէջ գործող ՄԴՀԿ

կեղրոնական վարչութեան հրապարակած շրջաբերականը ու կը հետեւ-
ցնէ՝

Թէ՛ Մոսկուայի Կոմիտերնի եւ թէ՛ Խ. Հայաստանի նախորդ վարչապե-
տին այսքան քացորոշ ու ժխտական, միեւնոյն ատեն արհամարհական
ու վիրատրական պատասխանէն յետոյ ոեւէ քաց դուռ մնացած չէր հա-
մաճայնութեան համար եւ ոչ ալ ամենադոյզն յոսոյ նշոյլ՝ Հնչակեանու-
թիւնը իբրեւ ամբողջականութիւն ընդունել տալու, ինչպէս կը քաղձար
Թիֆլիսի Կեդրոնը կամ պահպանել ամբողջ անկախութիւնը, հասարական
կազմն ու ազգամիջեան կազմակերպական դրութիւնը, ինչպէս որոշած
էր 1925 (պետք է ըլլայ 1924 - Ե.Ա.) Հոկտեմբերին, Աթենքի մէջ գումար-
ուած 8րդ Ընդհ. Ժողովը, եւ ինչպէս կը պարտադրէր արդէն Հնչակեան
Կուս.եան Կազմակերպական Կանոնագիրը¹⁰⁷։

Անգամի մը Համար եւս հարցի վերջնական բխրեղացումը կը մնայ յա-
ջորդ Համագումարին 1934 Օգոստոսին Մարտէյի մէջ գումարուած ՄԴՀԿ
Թ. Համագումարը, հաստատելէ ետք թէ՛ կուսակցութիւնը շրջափռու հե-
ռացած է Բ. Միջազգայինէն, կը շնչոտէ՝

աւելորդ անգամ մ'եւս իր ինքնուրոյն գոյութեան պատմական անհրա-
ժեշտութիւնը՝ որպէսզի զաղութանայ աշխատատեղութիւնը, իբր ամբող-
ջութիւն, անդեկավար չմնայ եւ ազգայնական հոսանքներու կողմէ Խոր-
հրդային Համապետութեանց դէմ ընդհանրապէս՝ իսկ Խորհրդային
Հայաստանի դէմ մասնատրապէս ըլլալիք թշնամական ձեռնարկներու
սնունդ չը հայթայթէ, կ'որոշէ սերտացնել իր յարաբերութիւնը Գ.դդ Մի-
ջազգայնականի հետ, ընդունելով զայն համաշխարհային պրոլետար-
իատի դեկավար կեդրոն¹⁰⁸։

ՀԱԶԱԿԵԱՆ-ԿՈՄԻՆՏԵՐՆ ԾԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԵՂՄԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԸ

ՄԴՀԿ Թ. Համագումարը միաժամանակ կ'որոշէ Կոմիտեներին հետ
վերսկսիլ բանակցութիւնները եւ այդ առաքելութեամբ Մոսկուա կը գոր-
ծուի Միւրվարդը (Ճղիա Գրիգորեան)։

Միւրվարդ Կոմիտեների հետ կը հասնի նոր համաձայնութեան մը, որ-
ուն ժամին Հեջազ պաշտօնաթիւրթը իր խճադրականին մէջ կը գրէ՝

Այս Ժողովներէն քոլխած որոշումն է որ այսօր մարմին առած է, ա-
ռանց Հնչակեան Կուսակցութեան անկախութիւնը խնդրոյ առարկայ
ընելու կամ վտանգելու, համագործակցութիւնով պաշտպանելու համար
Ա.- Խորհրդային Միութիւնը,

Բ.- Խորհրդային Հայաստանը, եւ

Գ.- Պայքարիչ Ֆաշիստական սկզբունքների դէմ։

Այս պայմանները, որոնց շուրջ գոյացած է հասկացողությունը Հնչակեան Կուսակցության Կեդրոնին եւ համաշխարհային պրօլետարիատի ղեկավար մարմնի-Կոմիտեներնի միջեւ, իրենց մէջ չունին Հնչակեան ամկախութիւնը վտանգելու ոեւէ քմոյք, ընդհակառակը ամոմք կը փաստեն Հնչակեանութեան մարքսիստական *ամկախ ոյժ* մ'ըլլալը եւ Խորհրդային Միութեան պաշտպանութեան մասին ամոր սնուցած քինջ գգացումները¹⁰⁹:

Կիտուր Հետեւեալ ձեւով կը ներկայացնէ գործակցութեան այս համաձայնութիւնը.

Երկար քանակցութիւններէ ետք, երկուստեք կը գոյանայ հետեւեալ հասկացողութիւնը.-

Ա.- Հնչակեան Կուսակցութիւնը արտասահմանի մէջ պիտի պահէ իր գոյութիւնը, ամկախութիւնը եւ կազմակերպական դրութիւնը:

Բ.- Պիտի շարունակէ իր մարքսիստական գործունէութիւնը ըստ առաջնոյն, սակայն պիտի գործակցի տեղական Կոմունիստական Կուսակցութեանց հետ՝ կազմելով միացեալ ճակատ հետեւեալ հարցերու շուրջ.-

1) Պաշտպանել Խորհրդային Միութիւնը, որու հետ մասն Խորհրդային Հայաստանը:

2) Պայքարիլ ֆաշիստական սկզբունքներուն եւ պատերազմի դէմ:

3) Ոյժ տալ տեղական պրոլետարիատի շահերու պաշտպանութեան պայքարին¹¹⁰.

ՄԻՀԿ-Կոմիտեներն վերջին բանակցութիւններուն աննախադէպ դիւրասահ ընթացքը, ՄԻՀԿի ինքնուրոյն գոյութեան ճանաչումը Կոմիտեներնի կողմէ, Ֆաշիզմի դէմ պայքարի տեսակէտին շուրջ համաձայնութիւնը (բան մը որ նորութիւն չէր ՄԻՀԿի համար), արդիւնք էին այն իրականութեան, որ Կոմիտեներն 1934ին շատ բան փոխած էր 1920ականներու իր քաղաքականութենէն ու լոզունգներէն: 1930ականներու սկիզբը պարզ դարձած էր արդէն, թէ տասնամեակ մը առաջ մօտիկ թուացող համաշխարհային յեղափոխութիւնը (ներառեալ՝ Արեւելքի մէջ) այժմ Հեռու էր իրականութիւն դառնալէ: Եւրոպայէն կը լսուէին Հերթական համաշխարհային պատերազմի թմբուկի ձայները: Խորհրդային Միութիւնը, կոմունիստական Կուսակցութիւններէն անկախ, պէտք ունէր բոլոր ձախակողմեան, դեմոկրատական ու միջին հոսանքներուն համակրանքին ու դաշինքին: Յուլիս-Օգոստոս 1935ին կայացած իր է. Խորհրդաժողովին, Կոմիտեներն առաւելաբար շեշտը կը դնէ հակաֆաշիստական-ժողովրդական ճակատներ կազմելու հարցին վրայ: Ան կը հրաժարի իր անդամներուն հանդէպ «21 տրամադրութիւններու» գործադրութիւնը պահանջող քաղաքականութենէն եւ կը սկսի բուրժուական, բայց հակաֆաշիստական

կուսակցութիւններու հետ կազմել համաձայնական կամ ժողովրդային ճակատներ:

11 Ապրիլ 1935ին, Կոմիտեերնի Գործադիր Մարմնի քարտուղարութիւնը ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան կը յղէ նամակ մը, ուր բարեկամական ոճով մը կ'առաջարկէ, որ կոմունիստական կուսակցութենէն ներկայացուցիչ մը՝ խորհրդակցական ձայնով, մասնակցի ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան նիստերուն, այլ ներկայացուցիչ մըն ալ՝ դարձեալ խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով, մասնակցութիւն բերէ խմբագրական կազմին եւ կոմունիստական կուսակցութենէն ներկայացուցիչ մը ներկայ ըլլայ ՄԴՀԿի անդամական ժողովներուն: Կոմիտեերնի քարտուղարութիւնը կը յուսայ, որ Էպիտի չարգիլուի ձեր ընկերներուն՝ Կոմկուսի մէջ մուտքը եւ այս ոչ թէ՛ անոր համար որ անոնք հուանան ձեր կուսակցութենէն, այլ հոն եւս մնալով եւ գործելով, միացեալ աշխատանքը սերտացնեն Կոմունիստ Հատուածներուն հետ, ու կ'եզրակացնէ:

Եթէ մեր այս ատագարկները ընդունելի են եւ Կեդր. Վարչութիւնը կը նկատէ թէ այս հիմքերու վրայ հնարաւոր է գործակցութիւն հաստատել Կոմունիստ Միջազգայնականի եւ իր հատուածներուն հետ, կ'ատագարկենք որ ամմիջապէս քայլեր առնէք երանանգելով ձեր շրջաններուն, որ Կոմկուսի հետ յարաբերութեան մտնեն գործակցութեան իրականացման համար խորհրդակցութիւն կատարելու¹¹¹:

Մեր տրամադրութեան տակ, Կոմիտեերնի այս փափաքներուն գործադրութիւնը հաստատող փաստեր չկան¹¹²:

ՄԴՀԿ-Կոմիտեերն համաձայնութեան լոյսին տակ, Հնչակեանները մասնաւորաբար շեշտը կը դնեն Կոմիտեերնի կողմէ ՄԴՀԿի ինքնուրոյնութիւնը ճանշնալու փաստին վրայ, այն նկատելով յաջմանակ մը Այս առնչութեամբ, ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան շրջաբերականներէն մին կը գրէ-

Հնչակեանութեան, որպէս Յեղափոխական Մարքսիզմի ջահակիրը հայ կեանքին եւ Կոմիտեերնի միջեւ կայացած հասկացողութիւնը, գործակցութեան ուղին, որու համաձայն, մեր շրջանները, ատանց իրենց կազմակերպչական դրութենէն շեղելու որպէս մարքսիստներ-կոմունիստներ, պիտի գործակցին տեղական կոմունիստական հոսանքներու հետ, համաձայն իրենց տեղական քաղաքական պայմաններուն, որոնք եթէ թոյլատու են, չեն վտանգեր մեր կուսակցութեան գոյութեանը: Կեդրոնիս այս յաղթանակը իսպառ լոցուց կարգ մը մտքով զաճաճներու կոկոռը...¹¹³:

Իր Հերթին, Հնչակ կը գրէ-

«Հնչակեան Կուսակցութիւնը սակայն՝ 1934-ին, ճիշտ տեղին վրայ նստեց իր ոտքերը եւ արար-աշխարհ իմացաւ թէ՛ ինչպիսի փառաւոր վկայա-

կան կրցաւ ստանալ անկէ: Այդ տեղը Մոսկուան էր, որուն մէջ քնակութիւն հաստատող Երբորդ Միջազգայինի լուրջ ու խոհուն ներկայացուցիչները, տուին իրենց վճիռը՝ արդարացնելով Հնչակեան Կուսակցութեան անցնալը եւ պատմա-ամհատական գոյութեան իրաւունքը¹¹⁴:

Իսկ ԱՄՆի մէջ ՄԻՀԿ-Կոմիւնիստական Կուսակցութիւն գործակցութեան կապակցութեամբ Հնչակ, Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան ԺԸ տարեդարձին առիթով, կը յայտարարէ:

Բացառիկ հաճոյքով կ'ողջունենք այս պատմական տարեդարձի սեմին վրայ իսկ կնքուած միացեալ ճակատը՝ Սօց. Դեմ. Հնչ. Կուս. Ամերիկայի Երջանակին եւ Ամերիկայի Կոմիւնիստական Կուսակցութեան միջեւ, ի պաշտպանութիւն Խորհրդային Միութեան եւ Խորհրդային Հայաստանի¹¹⁵:

Կոմիւնտերնի Հետ այս նոր Համաձայնութեան գոյացման օրերուն եւս, Հայաստանի իշխանութիւնները շատ խանդավառ չեն ըլլար այդ գործակցութեամբ՝ ի մասնաւորի ՄԻՀԿի ինքնուրոյնութիւնը ճանչնալու զաղափարով: Նախքան Մոսկուայի մէջ բանակցութիւններ սկսիլը, Սիրվարդ կ'աջցիէ Հայաստանի Սա, 1924էն ետք, Հնչակեան պատասխանատուի մը առաջին պաշտօնական այցելութիւնն էր Սրեանի Դէպի Մոսկուա վերադարձի օրը, առանձնակի գորոյցի մը ընթացքին, Խորհրդային Հայաստանի վարչապետ Սահակ Տէր Գարրիէլեան Սիրվարդին կ'ըսէ:

Չեր ժողովի որոշումներուն մասամբ ծանօթացած եմ: Այդ բոլորը լաւ են, րայց չէ՞ք կարծեր որ ասելի լաւագոյնը ըրած պիտի ըլլայիք եթէ անջատ գոյութեան վերջ տալով՝ ձուլուէիք տեղական կոմիւնիստական հոսանքին մէջ, զօրացնելու համար աշխատատրութեան պաշտպանութեան գիծը¹¹⁶:

ՄԻՀԿ-Կոմիւնտերն նոր Համագործակցութեան լոյսին տակ, 25 Յունիս 1937ին, ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը Կոմիւնտերնին կը յղէ նամակ մը, որուն մէջ ՄԻՀԿ բոլոր շրջաններուն անունով փափաք կը յայտնէ Խորհրդային Հայաստանի մէջ կառուցել սոցիալիզմի համար նահատակուած Հնչակեան Հերոսներու արձանները:

Կոմիւնտերնի առաջին քարտուղար Գէորգի Դիմիտրով, երկտողով մը, այդ նամակը կը յղէ ՀամԳ(Բ)Կ Կեդրոնական Կոմիտէին: Վերջինս, ստացուած նամակը եւ Դիմիտրովի երկտողը կը ղրկէ ՀԿ(Բ)Կ Կեդրոնական Կոմիտէին, իր կողմէն եւս յաւելելով 14 Օգոստոս 1937 թուակիր, Վիստա զաղտնիք երկտող մը¹¹⁷: Որպէս պատասխան, ՀԿ(Բ)Կ Կեդրոնական Կոմիտէի առաջին քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեան, 14 Ապրիլ 1938ին, Հետեւեալ զգաղտնիք նամակը կը յղէ ՀամԳ(Բ)Կ քարտուղար Անդրէյ Անդրէեւին:

1937 թուականի Օգոստոսին ՀամԿ(ք)Կ Կեդրոնական Կոմիտեն նստացանք Հնչակեան Կուսակցութեան Ամերիկայէն դրկած նամակը ընկ. Դիմիտրովին:

Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը կը խնդրէ բոլր տալ Սովետական Հայաստանի մէջ կանգնեցնել Հնչակեան այն գործիչներու յաշարձանները, «որոնք իրենց կեանքը զոհաբերած են սոցիալիզմի յաղթանակին համար»:

Քննարկելէ ետք եղած առաջարկութիւնը, Հայաստանի Կոմունիստական Կեդրոնական Կոմիտէն մերժեց այդ, հետեւեալ պատճառներով.

1. Հնչակեան Կուսակցութիւնը հայկական ազգայնական, մեմշելիկեան կուսակցութիւն է, տասնեակ տարիներ պայքարած է քանդակական-յեղափոխական շարժման եւ Կոմունիստական Կուսակցութեան դէմ: 1921ին Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու հաստատումէն ետք, անոնք յայտարարեցին իրենց կուսակցութեան լուծարքը: Հնչակեան Կուսակցութեան առանձին անդամներ, ընդհանուր հիմունքներով, ընդունուեցան Բոլշելիկեան Կուսակցութեան շարքերը:

Կուսակցութեան բնական ընթացքով լուծարումէն ետք, անոնք անցած են ընդլատակ:

2. Ինչպէս ցոյց կու տան 1937ին քանտարկուած հնչակեաններուն դատաքննութեան միւթերը, հնչակեանները դաշինք կնքած են Դաշնակցութիւն կուսակցութեան հետ եւ, սկսած 1921էն, միասնաբար զինեալ պայքար մղած են խորհրդային կարգերուն դէմ: Հաստատուած է որ կուսակցութեան լուծարումէն ետք, անոր Կեդրոնական Վարչութիւնը անցած է ընդլատակ եւ մինչեւ վերջերս ղեկավարած է հնչակեաններուն հակա-խորհրդային պայքարը:

Աքսորուած հնչակեանները խոստովանած են, որ իրենց առջեւ նպատակ դրած են, դաշնակցելով բոլոր հակախորհրդային կազմակերպութիւններուն հետ, ԽՍՀՄի ներքին կամ արտաքին դուրսեան սրման պարագային, խորհրդային կարգերուն դէմ ապստամբութիւն բարձրացնել՝ բուրժուա-ազգայնական կարգեր հաստատելու հետանկարով:

Ինչպէս կ'երեւի վերոյիշեալներէն, Հնչակեան Կուսակցութիւնը եւ անոր զոհուած մարտիկները ո՛չ մէկ կապ ունին քանդակական շարժման, քանդակոր դասակարգին եւ սոցիալիզմի հետ. անոնք, Դաշնակցութեան հետ միասին, մինչեւ վերջերս, պայքարած են խորհրդային կարգերուն դէմ՝ տանելով հակայեղափոխական աշխատանք¹⁸:

Մեզի յայտնի է՝ թէ ՀԿ(ք)Կ պատասխան-նամակէն ետք, Կոմիտեները կը պատասխանէ՝ ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութեան թէ՛ ոչ, Յայտնի է, սակայն, որ այս կապակցութեամբ ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւնը Հանդէս կը բերէ որոշ աճապարանք, երբ 16 Յուլիս 1937ին Հրապարակած

իր թիւ 5 շրջաբերականի «Հնչակեան Հերոսներու Յուշարձանը» բաժնին մէջ կը գրէ:

Խորհրդային Միութեան մէջ վերջին տարիներս հաճոյքով ակնամատես կ'ըլլամք հին եւ մոր արժէքներու գմահաստութեան, մասնատրապէս պրօլետարական դատին համար մարտնչողներու յուշարձաններու կերտումին: Մեր Կուսակցութիւնը արժէքներու տեսակէտով հաւաքածոյ մըն է, ամոր դրօշին տակ ինկողները ոչ միայն կռուած են Հայութիւնը ճնշող բռնութեան դէմ, այլ եւ զանազան երկիրներու մէջ համաշխարհային պրօլետարիատը ճնշող բոլոր տեսակի բռնութեանց, եւ ուրեմն արժանի մոյմ գորգաւրանքին եւ գմահաստութեան:

Այս պարագան մասնատր մամակներով գրած ենք Մօսկուա, ուր որ անկ է, եւ յանձնած ընկերներու ուշադրութեան Խորհրդային Հայաստանի մէջ մեր ընկերներու ի յիշատակ արձան մը կանգնեցնելու համար: Կը հաւատամք որ մեր այս արդար քաղձանք-իրատունքին եթէ այսօր գոհացում չտրուի, վաղը սակայն ամպայման պիտի տրուի, որովհետեւ մեր Կուսակցութիւնը ոչ միայն իր սօցիալիստական գործունէութիւնով՝ այլ եւ Հայաստանի Խորհրդայնացման աշխատանքին մէջ առաջին գծին վրայ գտնուիլը՝ առաջին օրէն իսկ կանգնած ըլլալով Խորհրդային Միութեան կողքին, ամենուն ծանօթ է: Այս պարագան եւ այժմեան միացեալ ճակատը՝ Կօմինտերնի հետ մեր ունեցած հասկացողութեան համաձայն՝ պիտի նպաստեն մեր այդ քաղձանքին իրականացման մօտիկ ապագային մէջ¹¹⁹:

ՀՆՋԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՅԱՋՈՐԴՈՂ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ

Յամենայն դէպս, ՄԴՀԿ կը շարունակէ իր ինքնուրոյն գոյութիւնը որպէս Երրորդ ինտերնացիոնալի համակիր կուսակցութիւն: Նոյեմբեր 1987ին, Կեդրոնական Վարչութիւնը կը յայտարարէ:

Այսօր՝ յիսուն տարի վերջ, դեռ մեր գործը աւարտած չենք նկատեր. Սօցիալ Դեմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ամպայմանօրէն պիտի պահէ իր կուսակցական անհատական գոյութիւնը գաղութահայ իրականութեան մէջ, մնալով հաւատարիմ իր Յեղափոխական Մարքսիստական ուղղութեանը եւ անվերապահ գործակիցը Երրորդ Միջազգայնականի¹²⁰:

Յուլիս 1988ին, Փարիզի մէջ կայացած ՄԴՀԿ Ժ. Համագումարը Կոմինտերնի Հանդէպ կուսակցութեան կեցուածքին մէջ նորութիւն մը չի բերեր: Այն կ'որոշէ:

Ի նկատի ունենալով,

Որ Երրորդ Միջազգայնականը կը հանդիսանայ յեղափոխական պրոլետարիատի կողմէ յանուն աշխատանքի ազատագրութեան մղուող պայքարի գլխաւոր ազդակը,

Որ աշխատանքի ազատագրութեան իտեալը կը ներկայանայ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան յիմնամեայ յեղափոխական պայքարներու վերջնական նպատակը՝ հայկական կեանքին մէջ:

Որ միջազգային իրակացութեան ներկայ ժամանակաշրջանին մէջ Երրորդ Միջազգայնականի քաղաքական գործելակերպին ծանրութեան կեդրոնը կը կայանայ եւ պիտի կայանայ ֆաշիզմի եւ ռասիզմի դէմ բռնած Կոմունիստական կուսակցութեանց եւ սոցիալիստական եւ դեմոկրատական կազմակերպութեանց միջեւ միասնական գործունեութեան նպատակով ստեղծուած ժողովրդական ճակատի պահպանման եւ այդ ճակատը քոյր ոյժերու սերտացման գործին մէջ:

Որ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը կը ներկայանայ որպէս Երրորդ Միջազգայնականի համակիր կազմակերպութիւն մը՝ ներքին եւ արտաքին ճակատներու յարաբերութեանց մէջ՝ իր կատարեալ անկախ դրութեամբ, այլ ոչ ամոր կրահանգներուն անայլայլօրէն ենթակայ՝ ազգային հատուած մը,

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Տասներորդ Համագումարը կ'որոշէ.

Ա) Երրորդ Միջազգայնականի հետ ունեցած իր փոխյարաբերութիւնը շարունակել նախկին դրութեամբ, այն է, կուսակցականօրէն մնալով անկախ, ամենուրեք համագործակցիլ ֆաշիզմի եւ ռասիզմի քաղաքականութեան դէմ դիրք բռնած ժողովրդական ճակատի ոյժերուն հետ¹²¹:

Իրօք, Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի տարիներուն, ՄԻՀԿ ամէնուրեք կը մասնակցի ֆաշիզմի դէմ տարուող պայքարին եւ այդ նպատակով կազմուած ժողովրդային ճակատներուն, Կարգ մը վայրերու մէջ, այդ պայքարը կը ստանայ մարտական բնոյթ: Հարաւային Ֆրանսայի մէջ, գերմանական դրաման օրերուն, դիմադրութեան մասնակից Հայ մարտիկներու ընդհանուր պատասխանատուներէն կ'ըլլայ ՄԻՀԿ Մարսէլի մասնաճիւղի ատենապետ Դաւիթ Դաւիթեան¹²², ՄԻՀԿ Յունաստանի Երթանի ատենապետ Արամ Կէօքեան, դիմադրութեան հետ զործակցութեան պատճառով, կը զնդակահարուի գերմանացի գրաւիչ ուժերուն կողմէ: Այն վայրերուն մէջ, ուր չկար ֆաշիստական բռնազբաւում (ԱՄՆ, Մերձաւոր Արեւելք, եւն.), ուստի եւ՝ զինեալ պայքարի հնարաւորութիւն, ՄԻՀԿ իր ամբողջ կարողականութեամբ կը մասնակցի Կարմիր Բանակի Հայկական զօրասիւններուն Համար կատարուող Հանգանակութիւններուն: Հնչակեան մամուլը ամբողջապէս կը նուիրուի ֆաշիզմի դէմ քաղաքականութեան:

ՀԱՅԱԿԵԱՆՆԵՐՆ ԸՆԴՈՄԻՆՏԵՐՆԻ ԼՈՒԾԱՐՈՒՄԸ

1943ին, Խորհրդային Միության առաջնորդ Իոսիֆ Ստալինը կը հրահանգէ լուծարքի ենթարկել Կոմինտերնը, որպէսզի յաւելեալ «վստահութիւն ներշնչէ պատերազմի իր դաշնակիցներուն Ամերիկայի եւ Անգլիոյ»¹⁵⁰։ Կոմինտերնի լուծարքին մէջ նուազ նշանակութիւն չ'ունենար նաեւ այն պարագան, որ տարբեր իշխանութիւններ կ'ամբաստանէին իրենց երկիրներու կոմունիստական կուսակցութիւնները, որպէս իրենց հրահանգները դուրսէն ստացող կուսակցութիւններ՝ բան մը որ չէր համապատասխաներ տուեալ երկիրներու օրէնքներուն։ Յամենայն դէպս, Կոմինտերնի լուծարքով, իր վերջակէտին կը հասնի երկարամեայ վէճ մը, որ կը տարուէր մէկ կողմէ՝ «համաշխարհային յեղափոխութեան» կողմնակիցներուն եւ միւս կողմէ՝ սոցիալիստական վարչակարգ կերտելու ճամբուն վրայ իւրաքանչիւր երկրի, ժողովուրդի եւ ազգի իւրաքանչիւր կոմունիստական օրէնքներուն միջեւ։

Կոմինտերնի լուծարքով իրենց վերջակէտը կը գտնեն նաեւ ՄԴՀԿ-Կոմինտերն փորձնաչափ յարաբերութիւնները։ Կոմինտերնին իբրեւ ինքնուրոյն կուսակցութիւն անդամակցելու փափաքը աւելի քան 15 տարի շարունակ բախած էր մոսկովեան կոմունիստներու եւ անոնց արտասահմանեան համախոհներու մերժողական կեցողածքին։ Վերջիններս կը միտէին որեւէ փաստարկ յօգուտ ՄԴՀԿի անջատ գործունէութեան շարունակութեան (ինչպիսիք էին Հայկական Հարցի հետապնդումն ու սփռութեան աշխատանքը զանգուածներու առանձնաբաժանով շահերու պաշտպանութիւնը) եւ կ'ուզէին հնչակեաններն ու իրենց համակիրները անվերապահօրէն լծել մոսկովեան կոմունիզմի նախընտրած քաղաքական ուղիովի կենսագործման։ Այս կտրուկ դիրքորոշումը մասամբ բարեփոխուած էր միայն Փաշիստական վտանգի մեծացման առջնիքով։

ԻԲՐԵՒ ԵՆՏԳՐՈՒԹԵԱՆ. ՀԱՅԱԿԵԱՆ-ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ ԵԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1943ԷՆ ԵՏՔ

Կոմինտերնի լուծարքէն ետք, ՄԴՀԿ կը շարունակէ իր անկախ գործունէութիւնը եւ չի յարիր Սոցիալիստական (Երկրորդ) Ինտերնացիոնալին։ Աւելին, ան վերջինիս հանդէպ երկար ժամանակ կ'ունենայ քննադատական կեցողածք։ Օրինակ, 1-3 Յուլիս 1961ին Ֆրանսֆորմի մէջ գումարուած Սոցիալտերնի խորհրդաժողովին մասին Պէյրուսի Արարատ օրաթերթը կը գրէ․

Արեւմտեան Կապիտալիզմի հաշուոյն գումարուած այդ միջազգայնականը ուրացաւ աշխատանքային արդար իրաւունքները եւ ինքզինքը տրամադրեց Ատլանտեան Ուխտի մաս կազմող պետութեանց, նոր պատերազմի մը փողահարը դառնալու համար¹⁵¹։

Այսուհանդերձ, Նոյնիակ կոմիտեների լուծարումէն ետք, Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի վերջին օրերուն եւ յետպատերազմեան առաջին շրջանին, Խորհրդային Միութեան միջազգային վարկին եւ հեղինակութեան բարձրացումէն խանգավառ, տարրեր երկիրներու կոմունիստական կուսակցութիւններուն եւ անոնց հայկական հատուածներուն մօտ դարձեալ կը յայտնուի Հնչակեան կուսակցութիւնը իրենց մէջ լուծուած տեսելու կամ անոր դերը հայ կեանքին մէջ նսեմացնելու բացառաւոր փափաք մը, որ դարձեալ յառաջ կը բերէ տարակարծութիւններ, փոխադարձ անհանդուրժողութիւն եւ մամուլ մէջ փոխարձակումներ։ Օրինակ, երբ Սեպտեմբեր 1944ին, Խորհրդային բանակը կը մտնէ Պուլկարիա եւ կը հաստատէ սոցիալիստական իրաւակարգ, կ'արգիլուի նաեւ աւելի քան կէս դար Պուլկարիոյ մէջ սոցիալիզմի քարոզչութիւն կատարած Հնչակեան կուսակցութեան գործունէութիւնը։ Կը ձեռքաւարկուի եւ կ'աքսորուի Պուլկարիոյ ֆաշիստամէտ իշխանութեան օրով դիմադրութեան հետ գործակցած եւ այդ պատճառով հալածանքներու ենթարկուած, Փաշաճեան Մամուլի երկարամեայ խմբագիր եւ ՄԴՀԿ Պուլկարիոյ Երջանի ատենապետ Ծարութիւն Պօղոսեանը, որ 1940ին կը մահանայ հոգեկան տառապանքներէ։ Նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուին ՄԴՀԿ Ռումանիոյ Երջանի մասնաճիւղերը։ 27 Փետրուար 1944ին, Լիւբանանի եւ Սուրիոյ կոմունիստական կուսակցութեան նախագահ Խալէտ Պեքուաշ կը յայտարարէ՝

Կաշմակցութիւնը եւ Համայնավարութիւնը Լիբանանի մէջ ձեռք ձեռքի տուած կը քայլեն, ամէն տարակարծութիւն հարթուած է երկուքին միջեւ, Հայ կեանքի մէջ երկու զօրաւոր կուսակցութիւններէն դուրս մնացած խմբակները որեւէ արժէք չեն ներկայացներ¹²։

1947ին, Մարտէյի մէջ, հայ կոմունիստներու ձեռքով կը սպաննուի օսմանեան օրերէն ազգային-ազատագրական պայքարին թուած եւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմէն ետք կիլիկիոյ մէջ ֆրանսացիներու կողմէ որպէս բռնաբերուած ձեռքաւարկուած Մարգիտ Արմաղանեան։ Վերջինս Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմին դարձած էր ֆրանսական դիմադրութեան թիկունքային ամենախանդուգն կազմակերպիչներէն։ Անոր սպանութեան անմիջական պատճառը իր կողմէ հայ կոմունիստներու կեցուածքները հրապարակային քննադատութեան ենթարկելն էր։

Միւս կողմէ, Հայաստանի իշխանութիւնները քաջալեր կը հանդիսանան ՄԴՀԿ կոմունիստական շարժման մէջ ձուլելու վերաշխուժացած այս կարճատեւ ալիքին։

ՄԴՀԿ մինչեւ 1989 Խորհրդային Միութեան եւ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններուն կողմէ պաշտօնական ճանաչման չ'արժանանար։ 1960ականներու կէսէն, սակայն, Խորհրդային Հայաստանի համա-

պատասխան մարմինները կը յարաբերին Հնչակեան կուսակցութեան հո-
վանաւորութիւնը վաշիտող մարզական ու մշակութային միութիւններու,
տարրեր ինամակայութիւններու, թերթերու խմբագրութիւններու հետ
եւն¹, զանոնք ներկայացնելով որպէս Հսփիւքահայ Հասարակական կազ-
մակերպութիւններ²։ Եւրջ քառասնամեայ պատմական այս ժամանակա-
շրջանը եւս կ'ըլլայ վերելակը մեծերով ու փոքրութիւններով Հարուստ, եւ
պատահարար կրնայ այլ ուսումնասիրութեան մը նիւթը ըլլալ։

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Այս կուսակցութիւնը եւ յատկապէս յետագային անկէ առանձնացած բոլշեակեան Հատ-
ուածը կրած են պաշտօնական անուան մի քանի փոփոխութիւն՝ ՌՄԴԿ՝ 1898-1917ին,
Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանուորական (բոլշեակներու) կուսակցու-
թիւն կամ ՌՄԴ(Բ)Կ՝ 1917-18ին, Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշեակներու) կու-
սակցութիւն կամ ԲԿ(Բ)Կ՝ 1918-25ին, Համամիութենական Կոմունիստական (բոլշեակ-
ներու) կուսակցութիւն կամ ՀԿ(Բ)Կ՝ 1926-62ին եւ վերջապէս՝ Խորհրդային Միու-
թեան Կոմունիստական կուսակցութիւն կամ ԽՄԿԿ՝ 1962-81ին։ Այս բոլորածին մէջ, իւ-
րաքանչիւր ժամանակահատուածի Համար, պիտի օգտագործենք կուսակցութեան աղ-
բիւրների անուան յապակումները։

² Տառ առկի ուշ է, որ սոցիալիստական միտքին մօտ կը հիմնաւորուի ազգային-ազատազ-
րական պայքարները սոցիալիզմի Համար տարուող Համըղհանուր պայքարին բաղկա-
ցուցիչ մաս նկատելու զազափարը։

³ Ստեփան Սապահ Գրիգորեան, Պատարաբանաստեաները, Բ. տպագրութիւն, Պէշքուք, «Տօնիկ-
եան», 1974, էջ 188-189։

⁴ Վարդան Աւետիսեան, Հայ Հասարակական Մարք Զարգացման Մարք-Հինքեան Փուլի
Սկզբնաւորներ, Սրբուհ, «Հայաստան», 1976, էջ 254։

⁵ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington and
Indianapolis: Indiana University Press, 1993, p. 72։ Հարաշիւան կ'ըլլայ առաջին հնչակ-
եաններէն, որ կուսակցութեան հիմնադրութենէն անմիջապէս ետք, կը հրաժարի Թրքա-
Հայաստանի ազատագրութեան զազափարէն եւ ամբողջութեամբ կը նուիրուի Անդր-
կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական շարժման։

⁶ Ստեփան Եաւումեան, Իսկրա թերթի 30 Նոյեմբեր 1904ի թիւին մէջ կը գրէ. «Ներկայումս
«Երօշակ»-ի եւ «Hentshaks»-ի կազմակերպութիւնները խիտ ցանցով են պատել Հայկա-
կան ամբողջ պրովինցիան։ Ալեքսանդրապոլը, Կարսը, Սրբուհը եւ ալլն Նրանք Թա-
փանցել են ամենախաւզ գիւղերը, ամբողջովին տիրապետել են բնակչութեանը, նրանց
հակաբան նիւթական միջոցներ են կորցում, երիտասարդութեանը զինում ու Թուր-
քահայաստան են ուղարկում եւ, որ ամենակարեւորն է, ռուսական կառավարութեան
ռուսակեանցման քաղաքականութեան դէմ պայքարելու պատրուակով բնակչութեանը
հետո են պահում ամէն տեսակ արտաքին ազդեցութիւնից, աղ թուում, Կասկանայի է,-
եւ որ զլիսաւորն է,- Կասկիլիստորական սոցիալ-դեմոկրատական պրոպագանդայի
ազդեցութիւնից, տե՛ս՝ Ստեփան Եաւումեան, Երկերի Հրատարակութեանը ժողովածու, Հինգ
Հատորով, Հատոր առաջին, Սրբուհ, «Հայաստան», 1976, էջ 621։ Միաժամանակ, ՄԻՀԿ
Ե. Համագումարի (1906) սեւագրութիւններէն (որոնց մէջ կ'ընդգրկուի կը գտնուի մեր
անձնական արխիւին մէջ) է յայտ կու գայ, որ Պաքուի շրջանի չորս մասնաճիւղերէն Պա-
լախանի բանուորական մասնաճիւղը առանձինն ունեցած է Հինգ ենթաշրջաններ, ո-

րոնք Համախմբուած են 38 բանուորական բլիթներու մէջ, իւրացանելու բլիթ՝ 5-22 տն-
դամներով:

¹ ՄԻՀԿ-ՌՄԻԲԿ զորականացուսեան մասին ըուլիսիկ ղեկավարներէն Իոսիֆ Ստալին, Պրոք-
տորֆախա Բրոնյա (Բանուորի Կոխը) թերթի 15 Յուլիս 1906ի թիւին մէջ, կը գրէ. «Այդ-
պիսի փոքր արգէն եղել է Բաքոււմ, որտեղ փետրուարեան կոտորածից յետոյ մօր կոմի-
տէն, «Բալթիստեր-Բիթր-Հէյրաթեան» խումբը եւ Հնչակեանների կոմիտէն իրենց միջից
զինման կազմակերպական լանձնատնոջ առանձնացրին: Անպայման անհրաժեշտ է,
որպէսզի այս զօտարին ու պատասխանատու գործը ընդհանուր ջանքերով կազմակեր-
պուի, եւ մենք կարծում ենք, որ Փրակցիոնական Հայիւներն ամէնից աւելի քիչ պէտք է
խանգարեն բոլոր սոցիալ-դեմոկրատական ուժերի միաւորմանն այս Հողի վրայ, տն՝
Ի. Վ. Ստալին, Շրֆեր, Թարգմանուած է ռուսերէն ատալին Հրատարակութիւնից, Ա.
Հատոր, Նրեան, «Հայաստան», 1948, էջ 162:

² Իոսիքն Քան-Ալաւտ, «Հայ Յեղափոխականի Յուշերից», Հալլանիք, Է. տարի, թիւ 5,
Մարտ 1929, էջ 109:

³ Աւետիսեան, էջ 477:

⁴ Նոյն, էջ 478: ՌՄԻԲԿ կուսակցական Քորուորը խորհրդակցական բնոյթի մարմին մըն
էր, կազմուած Հինգ տնդամներէ, որոնցմէ երկուքը կը ներկայացնէին Կեդրոնական
Վարչութիւնը, երկուքը՝ Կեդրոնական պաշտօնաթիւրթը եւ վերջինը (այս պարագային՝
Պիեթանով) պէտք է ընտրուէր Համապատասխան կողմէ:

⁵ Քան-Ալաւտ, «Հայ Յեղափոխականի Յուշերից», Հալլանիք, Է. տարի, թիւ 5, Ապրիլ 1929,
էջ 112:

⁶ Նոյն, էջ 112-114:

⁷ ՄԻՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւն, «Երկարեական նամակ թիւ 1», Փարիզ, 17 Նոյեմբեր
1906, տն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Հրատարակական-Քաղաքական կազմակեր-
պութիւնների Փաստաթղթերի Կենտրոնական Պետական Արխիւ (ՀՀՀԲԿԳՊԱ), Փոնտ
4045, ցուցակ 1, դործ 6:

⁸ ՄԻ Բանի Ակամայ Քաւեր, Հնչակ, Մարտ 1906, էջ 21:

⁹ Հնչակեան Կուսակցութեան Նախկին Բազմա Բաժնի Կոմիտէ, «Ազգ», 18 Նոյեմբեր 1905,
տն՝ ՀՀՀԲԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1:

¹⁰ Սիմֆերոպոլի Բանուորների Միութիւն, «Ծանուցում», 23 Նոյեմբեր 1905, տն՝ Նոյն:

¹¹ ՀՀՀԲԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1:

¹² Շրապեր Հնչակեան Կուսակցութեան Ե. տպագրութիւն, Պէլլուս, 1908, էջ 15:

¹³ Սոցիալիզմ Եւ Հալլանիքի ատալին պրակը տպուած է 1907ին՝ իր նախնական ձեւին մէջ,
իրեն. «Սոցիալիզմ Եւ Հալլանիքի ատալին» վերնագրով յօդուածաշար, լոյս տեսնելէ
հոգ Շրապերը Հայաստանի 21 Յուլիս, 3 եւ 9 Օգոստոս 1906ի թիւերուն մէջ:

¹⁴ «Երկարեական Մ. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Ռուսաստանի Կոմիտէի Եւ Պարսկաստանի
Մասնաճիւղերին Եւ Հնչակեաններին, տն՝ ՀՀՀԲԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, ք. 6:

¹⁵ Նոյն Քաւեր կը վերաբերի ՄԻՀԿ Եւ Համապատասխան որոշումներէն հոգ, ՌՄԻԲԿին միա-
ցողներուն եւ ընդհանրապէս ՄԻՀԿ անդրկովկասեան մասնաճիւղերը ՌՄԻԲԿի մէջ մու-
կելու տեսակէտը պաշտպանողներուն:

¹⁶ Շրապեր Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան, Թիֆլիս, 1917, էջ 16:

¹⁷ Սոց. Դեմ. Հնչակեան Կուսակցութեան Բողոքող Գործ. Մարմին, Մ. Դ. Հնչ. Հեփերներու
Հաստատանին, Պոսթոն, 1920, էջ 242:

¹⁸ «Հրաւէր-Երկարեական Ռեֆորմը Հնչակեան Պատգամաւորական Ժողովի Սոցիալ
Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Բոլոր Երջաններէն, Պոսթոն, 3 Յունիս 1924:
ՄԻՀԿ կանոնադրութիւններուն մէջ «Եւֆերանտում» Հասկացութիւնը չկայ: Այսուհան-

զերծ, ըստ այս հասկացութեան, երբ համադրւումար հրաւիրելով կեդրոնական վարչութեան նոր կազմ յառաջացնելու հարաւորութիւն չկայ, չըջաններու վարիչ մարմինները, պաշտօնական նամակագրութեամբ, իրենց պատահութիւնը կը յայտնեն խումբ մը ղեկավար անհատներու, որոնք կը ստանան հաւաքարար իրրեւ կեդրոնական վարչութիւն գործելու լրագրութիւն: Այս ձեւը պաշտօնորոշուած է 1918ին եւ յետագային երկու անգամ եւս՝ ՄԴՀԺ (1938) եւ ԺԱ. (1965) համադրւումարներուն մէջն ինկած միջոցին:

²⁵ «Երբարեքական Մ. Դ. Հնչ. Կուսակցութեան Ռուսաստանի կոմկաթի Եւ Պարսկաստանի Մասնահրկրորին Եւ Ընկերներինն յան» ՀՀՀԲԿՓԿԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 8.

²⁶ ՀՀՀԲԿՓԿԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 30.

²⁷ Նոյն, գ. 215.

²⁸ Նոյն.

²⁹ Նոյն.

³⁰ Ստեփան Սազաւ Գիւլեան, «Ռուսաստան», Օրիստասարգ Հայաստան, 17 Օգոստոս 1918.

³¹ Կոմիտեներէ հիմնադիր համադրւումարին, ՌԿ(Բ)Կ պատուիրակութեան հալազէ պատուիրակներէն անկախ, կը մասնակցէ նաեւ Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան (ՀԿԿ) ղեկավար Գուրգէն Հալիւնին: Վերջինս, ի շարք 17 երկիրներէ պատուիրակութիւններու, ներկայացուցիչներու, կը ստորագրէ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի Մանիֆեստը Ամբողջ Աշխարհի Աշխատողներուն: Վերնագրուած եզրափակիչ յայտարարութիւնը ՀԿԿն վարչականկազմակերպչական բնոյթով անկախ էր ՌԿ(Բ)Կէն: ՀԿԿի հիմնադրութիւնը կ'ընթացէ մինչեւ Նոյեմբեր 1917, երբ խումբ մը արեւմտահայ պարփէներ, որոնց մէջ նկատառելի թիւով նախկին հեղափոխներ, ՌՄԴԲ(Բ)Կի նմանողութեամբ Թիֆլիսի մէջ Հոմը կը ղեկնէ Հայաստանի Սոցիալ Դեմոկրատական Բանուրակական Կուսակցութեան: Յունուար 1918ին, Փեթրոկրատի մէջ տեղի կ'ունենայ նորահազմ Կուսակցութեան ղեկավար Հալիւնիի հանդիպումը ՌՄԴԲ(Բ)Կ ղեկավարներուն հետ, որոնքէն ան կը ստանայ նիւթական օժանդակութիւն: Քանի որ մինչ այդ որոշուած էր ՌՄԴԲ(Բ)Կ յառաջիկայ Արտաներթ է. համադրւումարին կուսակցութիւնն անուանել ՌԿ(Բ)Կ, նոյն հետեւողութեամբ նորահազմ հալիւնական կուսակցութիւնը Փետրուար 1918ին քաղաքական սապարէզ կ'իջնէ ՀԿԿ անունով եւ հայ կեանքն ներս իր ոչ-հալիւնաներկայութիւնը կը շարունակէ մինչեւ 1920: Ըստ ուսուրոյնեիկներու հայեցողութեան, ՀԿԿ կոչուած էր գործելու անկախ Թրքահայաստանի մէջ, ուրկէ պիտի հեռանային ուսուսական բանակները, իսկ, մինչ այդ, ՀԿԿ իր գործունէութիւնը կընար ծաւալել ուսուսական տարածքներու վրայ ապաստան դառն արեւմտահայ գաղթականներուն մօտ, որոնք, ըստ նախատեսութեան, պէտք է վերագառնային իրենց ծննդավայրերն ու կազմէին անկախ Հայաստանի բնակչութիւնը: ՀԿԿ հետեւողական չ'ըլլար իր այդ տեսակէտին մէջ: Երբ Բրեստ Լիտովսկիի համառոտագրէն նսդ (3 Մարտ 1918), ՀԿԿ կը հետեւի ուսուրոյնեիկներու կարգախոսներուն եւ արեւմտահայ գաղթական չըջանակներուն մօտ կը տանի հիմնադրախառնական պատերազմէն: Ղուր պարտ. քանակը, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի մէջ 10 Մարտ-21 Ապրիլ 1918ին իր հրատարակած Գաբթի Օրեր եւ Գաբթի Դրօշակ օրաթիւրներուն մէջ՝ դրաւոր քարոզչութիւնը Այս քարոզչութեան յառաջ բերած խռնակալային միջոցորդէն խուսափելու համար, Թիֆլիս հաստատուած ՄԴՀԿ Տանկատանի վարիչ Մարմինը կ'որոշէ Թիֆլիսի մէջ ՀԿԿ ղեկավարներուն հետ, որ կ'անցնի ապարդիւն: Գաբթի Դրօշակի քարոզչութեան հակազդելու համար, ՄԴՀԿ Տանկատանի վարիչ Մարմինը կ'որոշէ Թիֆլիսի մէջ հրատարակել Գաբթ շարաթաթիւրը: Ըստ երեւոյթին, Եւհուսման եւս շատ համաժայն չ'ըլլար ՀԿԿի սանձաղծման քարոզչութեան, որովհետեւ Գաբթի առաջին թիւին լոյս ընծայուէն նսդ, Գաբթի հրատար-

բակուբան կը նուիրէ 15,000 ուսւրի, տն՝ Խորէն Թորիկեան, Վարձա Թերթի կողմասի Մէջ Հրատարակումը, Արարատ, 18 Ապրիլ 1949.

¹² Միմեն Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928, էջ 386.

¹³ Ս. Լորէլի, Վիլնիւիցի Յիշատակներ, Արարատ, 10 Նոյեմբեր 1960: Դէպի Սրեան վերադարձն ամբողջ վրայ, Միւնիք Պագուր մէջ կը ձերբակալուի բողոքիկեան իշխանութեան կողմէ: Ազատ արձակուելէ ետք, Պաթուսի վրայով, կը մեկնի Իզմիր, ուր չուրջ երկու տարի կը զոքեակցի Շչակեան զեկաժարներէն Սեդրակ Եաւէնի հետ: Տարիներ ետք, Եաւէն Մոսկուայի բանակցութիւններուն մասին կը գրէ. «Շչակեան պատուիրակութիւնը սառն ընդունելութեան կ'արժանանայ Թրոցքէն: Թրոցքին՝ Շչակեան առաջարկութիւնը կ'որակէ ազգայնական միտումներ եւ ժամանակի ոգին անհամապատասխան քաղլ: Միւնիքի դարադադեան տամարը անկուելով, բախման կու գայ Թրոցքին հետ: Պատուիրակութիւնը Թրոցքին բաժանմունքէն զուրա կու գայ մասամբ ընկնուած», տն՝ Ս. Եաւէն, Վրացարտ Միւնիքի կեանքը Եւ Գործունէութիւնը, Արարատ, 7 Յուլիս 1960.

¹⁴ Վ. Դ. Հեյ. Կուսակցութեան Վրաստանի Խորհրդաժողովի Ընդունուած Բանաձեւերը Հայաստանի վերաբերմամբ, տն՝ ՀՀՀԳԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1: Տարբեր զիջքերու մէջ այս յայտարարութեան ամբողջութիւնը կամ անկէ մէջերուան հատուածները հարազատ ձեւով ներկայացուած չեն: Մեր մօտ եղած նիւթերէն զատելով, չփոքր սկսած է Սիրվարդէն (Սոյիս Գրիգորեան) վերջինս, վկայելէ ետք թէ 1934ին Հայաստան կատարած այցելութեան ընթացքին, Յեղափոխութեան Թանգարանին մէջ, Փոմուսեան Գրուցին եւ Նոր Ժողովրդի խաւարածներուն մէջ անձնապէս տեսած է յայտարարութիւնը, կը մէջերէն արդ: Մակայն, Սիրվարդէ մէջերուամբ, քաջի իր ընդհանուր եղբայրացութենէն, ոչ մէկ կապ ունի իրական յայտարարութեան հետ: Անկին՝ ան կը տարբերի նաեւ իր ներքինացներուն մէջ: Օրինակ, իսկական յայտարարութեան մէջ, ՀԵՅԻՆ ոչ մէկ տեղ անուանապէս կը ըլլատակուի Միւնիքեան, Սիրվարդէ կատարած մէջերման մէջ, այն կը ըլլատակուի երեք անգամ, տն՝ Սիրվարդ, Ուսումնարար Սը Նամակները (Յուլիս 28-Հոկտեմբեր 28), Փրովինենս, 1934, էջ 217: Անկի ուշ, ետի սխալը կը կրկնեն Կրուր, Ա., էջ 486 եւ Ժիրայր Նալբեր, Յիշատակ վերանայութեան Ու Փառքի Պէլլուր, 1971, էջ 187: Եղիկեան, Վճակեանները Եւ Նրանց Բոլլեիկների Հետ Միանալու Փորձերը, Հայրենիք, ԺԷ. տարի, Բիւ. 4, Փետրուար 1939, էջ 143-144 յայտարարութիւնը կու տայ իր իսկական հարազատութեամբ: Պատմարան Լինդրուշ Խուրշուդեան կու տայ Փոմուսեան Գրուցին մէջ տպուած յայտարարութեան հայերէն թարգմանութիւնը, որ լեզուականորէն շատ անկի զրազէն է եւ չի տարբերի հայերէն տարբերակէն: Միակ էական տարբերութիւնն այն է, որ Խուրշուդեանի մօտ, վերջին պարբերութեան մէջ զեղչուած է «Համաձայն կուսակցութեան սկզբունքների արտայայտութիւնը, տն՝ Լ. Ա. Խուրշուդեան, Հայաստանի Ոչ Գրուտարական Կուսակցութիւնների Գաղափարական-Բողոքական Եւ Կազմակերպական Կրախը (1920-1921 թթ.)», Հայաստանում Սովետական Իշխանութեան Ամրապնդման Պատմութեան Մի Փանի Հարցեր (1920-1922 թթ.), Սրեան, Սրեանի Համալսարանի Հրատարակութիւն, 1987, էջ 211.

¹⁵ Ազգամէջեան Խորհուրդ, Վերջ, Սրեան, 28 Հոկտեմբեր 1920, տն՝ ՀՀՀԳԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 6.

¹⁶ Հայաստանի Խորհրդ. Իշխանութեան Յեղկոմիք, Սրեան, 11 Դեկտեմբեր 1920, տն՝ ՀՀՀԳԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 245.

¹⁷ Խուրշուդեան, էջ 223-224.

¹⁸ Շրջաբերական No. 143, 10 Յուլիս 1921, տն՝ ՀՀՀԳԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 248.

- ³⁰ Կիտուր, Ա., էջ 493-494: Տե՛ս նաեւ՝ Վ. Մարտին, «Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը եւ Աղբիւրովստը (Թուուցիկ Ակնարկ)», Հնչակեան Տարեգրք (Փրամիտէն), առաջին տարի, 1931, էջ 92-97:
- ³¹ Ս. Դ. (Կոմ) Հնչ. Կուս. Թիֆլիսի Մ-Ղ-ի վարչութիւն, «Կարմիր Աստղի» խմբագրութեան 18 Ապրիլ 1923, տե՛ս՝ ՀՀՀՔԿՓԿԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 261:
- ³² Helena Sheehan, 'The Comintern', <<http://www.comms.dcu.ie/sheehan/comintern1.htm>>, ընթերցում՝ 11 Յունիս 2003ին: Սոյն կայք-էջը հաստատման է Երկրի *Marxism and the Philosophy of Science A Critical History*, Humanities Press International, 1985 & 1993 աշխատութեան, էջ 245-262:
- ³³ Կոմիտեանքի այս քաղաքական ձգտումին վառ օրինակներէն է Սեպտեմբեր 1920ին Պարսի մէջ կարացած Արեւելքի Ժողովուրդներու Առաջին Համագումարը:
- ³⁴ Մրայրը Հնչակեան Կուսակցութեան, 1988, էջ 6:
- ³⁵ Աղբիւրագիտական շրջաններուն մէջ խորհրդային իշխանութեան համար մղուած պայքարին Եւրպահաններու մասնակցութիւնն ամբողջապէս բացաբարուած է: Այդ մասին փաւերական տուեալներ կը պարունակեն պատմաբան Վաղիմիր Պետրոսեանի *Ինտերնացիոնալիզմի Երոյնի Հաստատարման* (Երեւան, «Հայաստան», 1983) եւ *Էմիլերի վերջը* (Պէլլուս, 1996) աշխատութիւնները:
- ³⁶ Ս. Սալահ-Գիլիան, *Բուսերի Եւ Օղբերի Բացատրութիւններ*, Պոսթոն, 1927, էջ 112-113:
- ³⁷ «Տեղիւցում Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Թիֆլիսի Մասնաճիւղի վարչութեան Մի Տալուսի Գործունէութեան», Թիֆլիս, 6 Մայիս 1923, տե՛ս՝ ՀՀՀՔԿՓԿԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 271:
- ³⁸ Օղիկեան, «Հնչակեանները», *Հայրենիք*, ԺԸ. տարի, Թիւ 6, Ապրիլ 1940, էջ 81:
- ³⁹ ՀՀՀՔԿՓԿԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 264: Ըստ Խուրշուդեանի, այս զբաղմունքի աշխատանքային օրինակում, Կոմիտեանքի նախագահութիւնը ՄԴՀԿի «Եւրոպականներեան շրջանի քաղաքականութիւնը կը բնութագրէ այսպէս. «... մշտապէս դուրս մնալով ռուսիացիին շարժումներից, Հնչակեան Կուսակցութիւնն իր գործունէութիւնը սահմանափակում էր Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի կողմից ղեկավարուող սոցիալիստական ռուսիացիայի մասին՝ պլատոնական բանաձեւերով եւ համակրանքով», տե՛ս՝ Լ. Խուրշուդեան, *Սփեւաբաւայ Կուսակցութիւնները Ժամանակակից Եւրոպում*, Երեւան, Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1964, էջ 231: Բունտը Ռուսաստանի արեւմտեան մարզերու հրեայ արեւմտաւորութեան շրջանակին մէջ զոյառած սոցիալիստական կազմակերպութիւն էր, որուն՝ հրեայ բանուորներու միակ ներկայացուցիչը ըլլալու յաւակնութիւնը կը մերժուէր ՌԽԴԲԿի կողմէ:
- ⁴⁰ Ֆինլանտայի Կոմունիստական Կուսակցութեան Հիմնադիր եւ 1921-24ին Կոմիտեանքի Գործադիր Կոմիտէի նախագահին իսկական անունն է Otto Wilhelm Kuusinen, տե՛ս՝ Blanko Lazitch and Milorad M. Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern*, New, Revised, and Expanded Edition (Stanford, CA: The Hoover Institution Press, 1986), էջ 244-245:
- ⁴¹ Կիտուր, Ա., էջ 497:
- ⁴² Հրանդ Գանդրուսի, *Հայաստան 1918 Եւ Հայ Բացարձակ Միաբը*, Պէլլուս, Հրատարակչատուն Կ. Տօնիկեան Եւ Որդիք, 1984, էջ 170:
- ⁴³ Օղիկեան, «Հնչակեանները», *Հայրենիք*, ԺԸ. տարի, Թիւ 6, Ապրիլ 1939, էջ 121:
- ⁴⁴ ՀՀՀՔԿՓԿԳԱ, ֆ. 4045, ց. 2, գ. 30 (Թարգմանութիւնը մերն է՝ - Ե.Ճ.):
- ⁴⁵ ՀՀՀՔԿՓԿԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 276:
- ⁴⁶ ՀՀՀՔԿՓԿԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 276:

⁹² Արժանադրություն Հնչակեան Կուսակցության Թիֆլիսի Մասնաճյուղի Ընդհանուր Ժողովի, 10 Յուլիսի 1923 Ամի, տե՛ս՝ ՀՀՀՔԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 92:

⁹³ Նոյն:

⁹⁴ Այս պատճառով այ սաթ փաստաթուղթը գրականության մէջ կը նշուի իբրեւ Կոմիտեների որոշում եւ ոչ իբրեւ Կոմիտեներ-ՄԴՀ համաձայնագիր:

⁹⁵ Վ. Ունեցի (Վահան Չէլճուցեան), «Համայնագրութիւն, Հնչակեանութիւն Եւ Նէնեի-ականութիւն - Սրկու Հակասական Բաղադրականութիւն», Արարատ, 1 Հոկտեմբեր 1923:

⁹⁶ «Ինչ է Մաշխ Մէկը», Ն. Մաշխ 1923 թ., Աթէնք, տե՛ս՝ ՀՀՀՔԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 268:

⁹⁷ Ս. Դ. Թեւրանի Մասնաճյուղի Ժամանակակից Մարմին, «Պրոլետարներ Բոլոր Սրկերների Միացե՛ք», Թեւրան, Ն. Մաշխ 1923, տե՛ս՝ ՀՀՀՔԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 270:

⁹⁸ Սոց. Դեմ. Հնչակեան Կուսակցության Թէւրանի Մասնաճյուղի Վարչութիւն, «Սոց. Դեմ. Հնչակեան Կուսակցութիւն», Թէւրան, 24 Մարտ 1923 թ., տե՛ս՝ ՀՀՀՔԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 297:

⁹⁹ Սոցիական, «Հնչակեանները», Հաղանի, ԺԸ. տարի, Թիւ 6, Ապրիլ 1940, էջ 81:

¹⁰⁰ «Տեղեկատուութիւն», տե՛ս՝ ՀՀՀՔԿԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1, գ. 268: Այս փաստաթուղթին վերջին էջը կը բացակայէ, ուստի եւ անոր գրութեան Թուականը յայտնի չէ: Մեզի համար դժուար է գիտնալ թէ՛ Վարդանեանի ակնարկած զոկման (տե՛ս զոկումներ-փաստաթուղթ) 10 Յուլիս 1923ի չլրացեալ տե՛քն է թէ՛ մէկ այլ փաստաթուղթ: Ս. Գ. Ղարիբջանեան, ՄԴՀ Ամերիկայի Երջանի գործունէութեան մասին խոսելով, կը գտնէ թէ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ, «1918 թ. վերջին Հնչակեան Կուսակցութիւնը պառակտւում է եւ ծաղում է «Բողոքող Հնչակեաններ» հոսանք, որը դէմ էր նացիոնալիզմին, պահանջում էր միանալ Յորդ ինտերնացիոնալին, ժուլուիլ Կոմկուսակցութեանը», տե՛ս՝ Ս. Գ. Ղարիբջանեան, «ԱՄՆ-ի Կոմունիստական Կուսակցութեան Հայկական Ճեղքերի մասին Գործունէութիւնը 1918-1924 թթ.-», Բանբեր Հայաստանի Արքեպիսկոպի, Թիւ 2 (48), 1977, էջ 61: Ենթդ է, որ 1918-22ին ՄԴՀ Ամերիկայի Երջանը կ'արձանագրէ ներքին տարակարծութիւն, բայց այդ կ'ըլլայ յուլիսի այլ պատճառներով եւ ոչ մէկ կապ կ'ունենայ նացիոնալիզմի, Երրորդ Ռոտերնացիոնալին միանալու կամ Կոմունիստական Կուսակցութեան մէջ մուտելու: Հետ Ակներեւ իրականութիւնն այն է, որ 1918ի վերջերսն ո՛չ Կոմիտեները հիմնադրւած էր եւ ո՛չ ալ Ամերիկայի Կոմունիստական Կուսակցութիւնը կրկնելով այս սխալ միտքը, պատճառան Գնարիկ Աւագեան եւս կը գտնէ թէ «1918 թ. վերջին վերակազմութեան էր ենթարկուել նաեւ Հնչակեան Կուսակցութեան Սոցիալ-Դեմոկրատական Հասուածը՝ բաժանուելով երկու քիւրեր՝ սոցալականների եւ բողոքական Հնչակեանները վերջիններս, ազդուած ուսակական քուլտիւրեան յեղափոխութիւնից, գտնում էին, որ ժամանակն է հրամարուել ազգային խնդիրների համար պայքարելուց եւ միանալ միջազգային կոմունիստական շարժմանն ու ազգային կոմիտեին», տե՛ս՝ Գնարիկ Աւագեան, «Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ Հայ Գաղութի Պատմութիւնը (Միջնադարից մինչեւ 1924 թ.)», Սրեան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 2000, էջ 101: Գէտք է քննենք, թէ այդ չլրանին Հնչակեան սոցիալ-դեմոկրատական Հասուած զոյգութիւն չունէ՞ր կար միասնական ՄԴՀ՝ իր ներքին տարակարծութիւններով: Վերակազմեալ կոմունիստները այս ժամանակաշրջանին ինքնուրոյն Կուսակցութիւն մը կը կազմէին եւ գտնոնք կարելի չէ Հնչակեան Կուսակցութեան լազգային թիւս որակել: Գայով Աւագեանի օգտագործած «բողոքական» բառին, տե՛ս է. Նշելու թեմա՞ր է. գիտական իմաստներով ճիշդ չէ՝ պէտք է ըլլայ «բողոքող», ինչպէս կը նշէին իրենք՝ այդ ուղղութեան Հետեւորդները՝ իրենց իսկ հրատարակած գրականութեան մէջ:

¹⁰ Կիսուր, Փառամութիւն Մ. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, Բ. Հատոր, Գեղուժ, Տպարան «Երրակ», 1983, էջ 196: Աւելի ուշ, Սպարապետ, «Ընկեր Պաղտատար Դասպարեան», Հնչակ, թիւ 9, Սեպտեմբեր 1987, էջ 14 կը գրէ. «Հնչակեան Ամերիկայի լռմանակ, որ այդ տարիներուն պատկանէր, Հայ կեանքին ուղղութիւն տուող ուժ մըն էր, 1920 թուին սկսաւ իր վաղեմէն դժբաղդաբար, կըր ընկ. Ա. Նազարեան, Ամերիկայի Հոլիւդ վրայ տալը դեռ նոր դրամ, ընկերական սեղանի մը շուրջ, Նիւ Յորք, լռմապատան կարգ մը երեսն անժամանակ եւ մեզ համար քաջանմանք տարրերով, առանց համահայն Համագործութեան մը, առի՛ գրադարան արտադրութեանց առի՛ գինոված, Էսթատական տարրերու համախմբումով վերջորդ Փարթիի Հետ միութեան մը քալլը կ'առնէր (ընդգծումը սկզբնաղբիւրինն է - Ծ.Ճ.Ն):»

¹¹ Կիսուր, Բ., էջ 187:

¹² Զարիբեանեան, էջ 68:

¹³ Նոյն Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Ֆեդերացիա-Մ. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավար ժամինն մէջ ՄԴՀԿի ներկայացուցիչներէն Լեւոն Մարտիրոսեան կը վկայէ թէ Ռուսները եղան է լռմապաշտ գաղափարն զորից մը, համարան է ՄԴՀԿին եւ եղան է ՄԴՀԿ-Ուորըրդ Փարթի զորեականութեան խառնուրդներէն, տե՛ս՝ Լ. Մարտիրոսեան, Մ. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը Յրէկ Ծ. Արար, Գեղուժ, Տպարան «Էրրակ», 1986, էջ 215-218; նոյն, Ամերիկահայութիւնը Յրէկ Ծ. Արար, Գեղուժ, Տպարան «Էրրակ», 1973, էջ 63-64:

¹⁴ Վ. Ա. Աւետիսեան, Ամերիկահայ Աշխատաւորութեան Մասնակցութիւնը Կոմունիստական Եւրոպային, Հեկինեան Ուղիղ, թիւ 7, 1968, էջ 91:

¹⁵ ՀՀՀՔԳԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1. Այս նամակը կը քննարկուի ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի 20 Հոկտեմբեր 1923ի նիստին, ուր թիւ 27 Էսթատականութեանն առի՛ կը գրուի Հետեւեալը. «Ասեցին. Ամերիկայի Հայ Բանուորական Ֆեդերացիայի վարչութեանը ուղղութեան ընկերական նամակի նախադիւր (Ա. Յովհաննիսեան). Որոշեցին. Հաստատութիւն տար. Նամակը ուղարկել Կենտրոնական Կոմիտէի անունեց, պատմէն՝ Կոմիտեներէն՝ Ի դիտութիւն, տե՛ս՝ ՀՀՀՔԳԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1. Այս նամակը քննադատական գիտնականութեան կ'ենթարկուի Սապահ Գիւլեանի կողմէ, տե՛ս՝ Սապահ Գիւլեան, Բաների Ծ. Յոյսերի Բացատրութիւններ, էջ 90-173: Աւելի ուշ, Սպարապետ, «Ընկեր Պաղտատար Դասպարեան», Հնչակ, թիւ 10, Հոկտեմբեր 1987, էջ 13 կը գրէ. «Վերջորդ Փարթիի Հետ զորեականութեան առի՛ն տարին դեռ չի բոլորան, զօրաւորութիւնները ապառաժի նման ցցուցան շորհիւ այդ տղայաց Հնչակեանութիւնը շու[տ]ով կլլելու ախորժակին, անյաջ ախորժակ մը՝ որու լայնացման նպատակն այն ատենները Խորհրդային Հայաստանի Կոմունիստ Կուսակցութեան քարտուղար Ընկ. Ա. Յովհաննիսեանը - Հնչակեան անունէն սարսափող այդ «յեղափոխական»ը:»

¹⁶ Մարտիրոս, Յ. Հոկտեմբեր 1923, մէջբերում՝ «Եսթատարութիւն Մ. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնակցութիւնը», Փարիզ, 20 Մարտ 1923, էջ 25-27:

¹⁷ ՀՀՀՔԳԳՊԱ, ֆ. 4045, ց. 1. ՄԴՀԿ-Բանուորական Կուսակցութիւն յարաբերութիւններուն խզման կապակցութեամբ, Կարին Դալլաքեան, յետ-խորհրդային տարիներուն, կը կատարէ Հետեւեալ դատադատական «Մոցիալիստական դիտակցութիւն ունեցող Հայ Բանուորը ցանկութիւն ունի օգտակար լինելու իր սոցիալիստական Հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին: Գ. Միջազգայնականը, սակայն, նրան առաջարկում է լուծուիլ ամերիկեան Բանուորական շարժման մէջ: ՄԴ Հնչակեան Կուսակցութիւնը գտնուում է, որ դա երկու լէ: Նրա կարծիքով Հայ Բանուորը պէտք է իր ուժերը բերի համալսարանային յեղափոխական շարժմանը միայն Խորհրդային Հայաստանի միջոցով: Գ. Միջազգայնականը Հակառակն է պնդում՝ Հայ Բանուորը իր ուժերը պիտի բերի համալսարանային յե-

զափոխական շարժմանը, որը օգտակար է նաև Խորհրդային Հայաստանին՝ ՄԻ Հնչակ-
եան հուսակցությունները նախնական քանկություն է յարմարում ժուլուելու Գ. Միջազգայնական-
ներն, բայց ոչ թե Ամերիկացիների միջոցով, այլ Հայկական խոզովակով, տե՛ս՝ Կարեն
Դալլաքեան, Հայ Սփրիտը Գաղութներն (Համառոտ Ամերիկայի), Երևանի Հնչակեայ Ա-
նտանեան Համալսարանի Մատենադար, Երևան, 1998, էջ 90-91:

⁷³ Վարդան Մամիջանեան, Հարաւային Ամերիկայի Հայ Մամուլը՝ Սկիզբէն Մինչև 1930, Հայկական Հարաբերական Հանգիս, Հատոր ԺԹ. (1990), էջ 201:

⁷⁴ ՄԻՀԿ Գարակաստանի Գործադիր Մարմին, Թիւ 1 Երբարեական, 19 Դեկտեմբեր 1923 (Կրկնօրինակը կը գտնուի մեր մօտ):

⁷⁵ Հրանդ Գանդուգուի, Հայաստան 1920-21 Նւ Միջազգային Դիւանագիտութիւնը, Պէ-
րուս, Վերիլայ Հրատարակչատուն, 1988, էջ 215:

⁷⁶ ՀՀՀԳԿՓԿՊԱ, Ք. 4045, ց. 1, գ. 275:

⁷⁷ Նոյն, գ. 284:

⁷⁸ ՄԻՀԿ Ամերիկայի Երջանի Կեդրոնական Վարչութիւն, Վերաբերական, 3 Յունիս 1924 (այս փաստաթուղթի մէջ կրկնօրինակը կը գտնուի մեր մօտ):

⁷⁹ Տեղեւան Գաղանձեանի ամբողջական կենսագրութիւնը չկրցանք գտնել: Անոր մասին և-
զան տեղեկութիւնները ի մի բերելով, կրնանք ըսել, որ Գաղանձեան ունեցած է մարտա-
կան պատկանելի փաստակ, մասնակցած Իրանի 1905-11ի սահմանադրական յեղափո-
խութեան: Այդ անդուշարմէն քաջամեծք Սուլթան Խան Գեյլֆեանց կը նշէ, թէ Գա-
ղանձեան, ահաբեկելու համար չափ եղբայր Սալար էօ Տէօփէն, Մանուկ Մոզեանի հետ
կը մեկնէր Քիւմանդաւ: Սակայն, երկուքն ալ կը ձերբակալուին ու կախաղան կը բարձ-
րանան 1906ին, տե՛ս՝ Սուլթան Խան Գեյլֆեանց, Կար. Մ. Դ. Հնչ. Գուստֆոնցման Գոր-
ծունէութիւնները. Թող Փառասկեր Թալին, Բ. սպաղորտիւն, Փալախէն, Տպարան Վերի-
տասարդ Հայաստանի, 1915, Վեռաշարան (էջաթիւ չունի): Գարակաստանի հուսակ-
ցական կեանքին քաջամեծք Գ. Աստղունի (Գրիգոր Նիկիեան) եւս նոյնը կը յիշատակէ,
տե՛ս՝ Գ. Աստղունի, Վեր Գրապակետան Գարակաստանում, Ուսանողայ Տարեգիրք
(Պէշտուս), Գ. տարի, 1938, էջ 60: Կիտուր, փաւերական այս տուեալներուն ապաւինած,
կը նշէ փաստը, սակայն անոր մօտ, քանի մը տարի ետք, Գաղանձեան վերստին կ'ընելի
կողկանեան Ռազմամակաւորին վրայ: Այստեղ թիւրիմացութիւնն ակնհերեւ է: Կա՛մ զո-
րութիւն ունեցած են Տեղեւան Գաղանձեան անուժով իրար հետ կապ չունեցող երկու ան-
մեք (երկուքն ալ՝ Հնչակեան, Բրքաւա, մարտական դործերու ատակ, ապրած նոյն ժա-
մանակաշրջանին) կամ Գաղանձեան 1906ին կախաղան չի բարձրանար ու կը շարունակէ
իր յեղափոխական դործունէութիւնը Գաղմարան Հուրի Պէրզէրեան եւս, նոյն սկզբ-
նաղբրերէնուն ապաւինելով, կը նշէ Գաղանձեանի կախաղան ըլլալը, տե՛ս՝ Houri
Berberian, Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911, Boulder,
Colorado: Westview Press, 2001, p. 144: Համալսարանին Առաջին Գաղմարացի օրերուն,
Գաղանձեան կը մասնակցի կամաւորական Վեցերորդ Գունդին եւ ապա կ'ընդգրկմանայ
կամաւորական զուգորդը չունարելու ցարական իշխանութեան որդման: Ըննց ալ
նպատակով իրգրումից Երևան է եկել մի հայ կամաւոր՝ Հնչակեանների ղեկավար Տեղ-
եւան Դաղանձեանի նամակով, որը կարդացուել է Հնչակեանների ու զաւակների մող-
փերում եւ հաւանութիւն ստացել նրանց կողմից, տե՛ս՝ Մ. Արզումանեան, Հայաստան
1916-1917, Երևան, Հայաստանի Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 286: 1917ին, Հնչակեան
հուսակցութիւնը Թիֆլիսի մէջ Գաղանձեանի հրամանատարութեան տակ կը կատարէ
կամաւորականաց, ռազմամակաւորին վրայ գտնուող Պանդուխտի (Միջալէյ Մերեան)
զունդին օգնական ործը զրկելու համար: Մենշևիկեան իշխանութիւնները կը զինաթա-
փեն հաւաքուած կամաւորները, որոնք կ'ապաստանին Հիւսիսային Կովկաս, տե՛ս՝ Ա.

«Հաերը Պագուի կոմունայի Հերոսամարտին Մէլն, Արարատ, ԼԱ. տարի, թիւ 8080 (209), Հինգշաբթի, 19 Սեպտեմբեր 1968, 1918ին՝ Պագուի կոմունայի օրերուն, Պագանճեան կը տեսակցէր Եաւուսեանին Նստ եւ կ'առաջարկէ իր գունդով կուռի կոմունայի կողքին: Գունդին ղեկման համար, կոմունայի առաջնորդ Եաւուսեան 18 Յունիս 1918ին Ստալինին կ'ուղարկէ Համադատախան խնամարարապետը մը, տն՝ Մ. Յ. Բարսեղեան, Մարտիկովի Տարածումը Հարստաւանում: Պայքար Մարտ-Լենինեան Պագափարի Յացթանակի Համար, դիրք երկրորդ, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 418: Պագանճեանի շուրջ 600 լոգիկոց գունդը կը մտնէ Գէորգի Պետրոսի զինաւորան խորհրդային ուժերուն մէջ եւ կը կուռի կարեւոր նկատուած Յւլաի կամուրջի պաշտպանութեան դիրքերուն վրայ, տն՝ Ս. Վահագն, «Ինչպէս Ինկա Բազուն», Յուլայան Նուիրուած Յոգեայ Դեմոկրատ Լեյափեան Կուսակցութեան Բառաւանդանակին, Հրատ. Ս. Դ. Լեյափեան Կուսակցութեան Զրահայի Երէւանի, Փարիզ, Տպագր. Յ. Բ. Թիւրեկեան, էջ 118:

- ¹⁰ ՀՀՀՔԳԳԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, դ. 204: ՄԻՂԿ Թիֆլիսի Վարչութեան 6 Մայիս 1923ի զեկուցման մէջ կը նշուի թէ վարչութիւնը կազմած է Զորի Մարմին մը, որուն աշխատանքին արդիւնները ներկայացուած են Կեդրոնական Վարչութեան եւ վերջինիս Համաձայնութեանը շարքերէն արտաքուստ են 174 եւ նկատողութեան ենթարկուած՝ 184 լոգիկ Սիրովարդ եւ Կիտուր կը վկայակոչեն Թիֆլիսի մէջ գործող Կեդրոնական Վարչութեանէն Ամերիկա դրուած նամակ մը, ուր բացատրելէ ետք, թէ Վրաստանի մէջ խորհրդային կարգերու հաստատման յաջողօրէն օրերուն, խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ, մեծ թիւով մարդիկ մտած են ՄԻՂԿի շարքերը, կ'ըսուի. «Բարեբախտաբար Կեդրոնական Վարչութիւնը շուտ նկատեց այդ սխալը եւ անմիջապէս հրահանգեց Թիֆլիսի վարչութեանը՝ մամանակաւորապէս դադարեցնել նոր անդամագրութիւնը եւ սակայն ընդունուածներէ մէջ ամենախիստ դուռնը կատարել: Զոման արդիւնքը եղաւ այն, որ աւելի քան 4 Հարիւր անձեր դուռն շարունակեցին կուսակցական շարքերից, տն՝ Սիրովարդ, էջ 222: Կիտուր, Ա., էջ 494: Նոյնիս, Թիֆլիսէն դուռն ընկերոջ մը նամակը վկայակոչելով, կը գրէ թէ 181 լոգի Թիֆլիսի Մասնաճիւղէն դուռն դուռն է Նոյնիս եւ պաշտպանէ նաեւ այն միտքը, որ եղած զգուշացում միայն ներկուսակցական պատճառներով կատարուած չէ: Այս ձեւով, ՄԻՂԿ շարքերէն չէզոքացուած են կուսակցութեան ինքնուրոյնութիւնը պահելու կողմնակից շարք մը Հեղինակաւոր կուսակցականներ Նոյնիս, զազտնապահական պատճառներով չեղտատակելով տուեալներ Հաղորդող ընկերոջ անունը, զարմանք կը յայտնէ ՄԻՂԿ Կեդրոնական Վարչութեան անդամ Տաշիրի հոլոր՝ Իսահակ Հովեանի վտարման կապակցութեամբ: Վերջինս ունէր յեղափոխական անբասիր անցեալ, եղած էր Պաթումի Մասնաճիւղի ղեկավարներէն, փրկած կուսակցութեան արիւնք ցարական Հետապնդումներէն, մասնակցած Իրանի 1906-11ի յեղափոխութեան եւ կուսակցութիւնը ներկայացուցած Թաշիր Յեղափոխական Կոմիտէին մէջ Նոյնիսան իր տարակուսանքը կը յայտնէ նաեւ Փարամազի հոլոր՝ Սարգիս Սարգիսեանի արտաքուստ կապակցութեամբ, որ զարմեալ ունեցած է յեղափոխական անբասիր անցեալ, եղած Պալախանի վարչութեան անդամ, Հայ-Քաթարական կոխներուն՝ ղեկավարած Պագուի Լեյափեան ղեկավարները եւ Փարամազի Թափառումներուն ընթացքին եւ անոր նահատակութեանէն ետք՝ ստանձնած եղբոր ընտանիքին նիւթական հոգատարութիւնը, տն՝ Ս. Նոյնիս, «Հեյափեանները», Հայրենիք, ԺԷ. տարի, թիւ 6, Ապրիլ 1930, էջ 116-118: Այս վտարումը մեր մաս եւս տարակուսանք կը յառաջացնէ, որովհետեւ Թիֆլիսի Վարչութեան վերոյիշեալ ղեկուցման մէջ Սարգիս Փարամազի անունը կը հանդիպէ որպէս վարչութեան եւ զատական մարմին անդամ:

¹¹ Սիրովարդ, էջ 223-225:

- ¹⁰² ՀՀՀԲԿՓԳՍ, ֆ. 4045, ց. 1.
- ¹⁰³ ՀՀՀԲԿՓԳՍ, ֆ. 4045, ց. 1, դ. 290.
- ¹⁰⁴ Նոյն, դ. 297.
- ¹⁰⁵ ՄԻՂԿ Ամերիկայի կեդր. վարչութիւն, «Հրաւեր-Շրջաբերական Ութերորդ Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի», Պոստոն, 3 Յունիս 1924, տե՛ս՝ ՀՀՀԲԿՓԳՍ, ֆ. 4045, ց. 1, դ. 6.
- ¹⁰⁶ Նոյն, դ. 291.
- ¹⁰⁷ Նոյն, դ. 249.
- ¹⁰⁸ Գ. Մարգարեան, «Խորհրդային Միութիւնում Ս. Դ. Հ. Կ. Ն. Երբ է Արժանուել», Արարատ, Ենդ տարի, Թիւ 14817 (187), Զորեղջարթի, 13 Մայիս 1992.
- ¹⁰⁹ Կիտուր, Ա., էջ 614.
- ¹¹⁰ Նոյն, էջ 615.
- ¹¹¹ Բերուլ Սապա-Գիւլեան, «Կենսագրութիւն Մոսկով Սապա-Գիւլեանի, Իւնիս Սիթի, Տպագրութիւն Էկոմա-Մանթինի, 1938, էջ 173.
- ¹¹² Նոյն, էջ 174.
- ¹¹³ Նոյն, էջ 187. Երզնկեան եւ Փրուսեան, երկուքն ալ շարարաղջիներ, եղած են Մենչեիկեան Կուսակցութեան յայտնի անդամներ ու ապա յարած մենչեիկեաններնաջոնաւիտներու հատուածին, որ հաշտ կ'ընթանար թուլեիկներու քաղաքականութեան հետ հաշտանի մէջ խորհրդային իշխանութեան հաստատումէն ետք, երկու գործիչներն ալ կ'անցնին պետական ծառայութեան 1917-20ին Անդրկովկասի մէջ գործած շարք մը բազմակուսակցական ընդլի մարմիններու մէջ, ՄԻՂԿն ու մենչեիկները (կարգ մը պարագայներու՝ նաեւ թուլեիկները) յաճախ կը վարէին միացեալ քաղաքականութիւն եւ հանդէս կու գային համատեղ կեցուածքներով եւ յայտարարութիւններով Ընդհանրապէս, աբ ժարմիններուն մէջ, հայ մենչեիկները կը ներկայացնէին Երզնկեան եւ Փրուսեան Որդէս Ղարաբաղի Հալըննակցական Միութեան ներկայացուցիչներ, անոնց մօտ կը կազմեն նաեւ 1920ին Եանթի գլխավորած պատուիրակութեան եւ Մոսկուա կը գտնուին այն պահուն, երբ ՄԻՂԿ պատուիրակութիւնն ալ կը գտնուէր Հոն Սովորաբար, քաղաքական պատուիրակութիւնները կ'իջեանէին Մեթրոփոլ Նիւրնպըր Բացառուած չէ, որ Երզնկեան եւ Փրուսեան ծանօթացած ըլլան հնչակեան պատուիրակութեան վարած բանակցութիւններու արդիւնքին եւ յառաջ եկած տարակարծութիւններուն՝ յատկապէս Ղարաբաղի պատկանելիութեան շուրջ եւ առ կապակցութեամբ անոնց մօտ յառաջ եկած ըլլայ համախառնութիւն մը Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտպանած տեսակէտերուն ԻՄՂԿ-Կոմիտեան յարաբերութեան բարեխառն համար անոնց հանդէս ընրած նախաձեռնութիւնն ու բարեկամական վերաբերմունքը (որ հապէս տարբեր էր հայ թուլեիկներու մեծ մասին դէմքորոշումէն) բացատրող ալ մեկնաբանութիւն չկրցանց գտնել:
- ¹¹⁴ Նոյն, էջ 188.
- ¹¹⁵ Նոյն, էջ 190.
- ¹¹⁶ Նոյն, էջ 194.
- ¹¹⁷ Նոյն, էջ 201. Հակասակ համազումարի որոշումին, կարգ մը հնչակեան ղեկավարներ, նախկին փորձը աչքի առաջ ունենալով, խանդավառ չեն գտնուիր Կոմիտեանի հետ բանակցութիւնները վերսկսելու գաղափարին, եւ կը ձգձգեն զորոնական նախաձեռնութիւնները Այս մասին բազմաթիւ ակնարկներ կան Սապա-Գիւլեանի գրած վերոնշեալ նամակներուն մէջ, ՄԻՂԿ Կեդրոնական վարչութեան փոխանդած եւ Ժլիտասարք Հաշտանի խորհրդիներէն Զրգէմ (Մկրտիչ Գասպարեան) եւս, իր կողմէ հրապարակուած Բուլղիկի մը մէջ, կը մշտապէս Վերջ Պատգ. Ժողովին ընդ. Ս. Սապա-Գիւլե-

- հանք տրուած երրորդ միջազգայնականի հետ բանակցութիւն վարելու միտիւն ժախող-
 ցնելու խորհրդային քայլերն, տե՛ս՝ Զովէժ, Վնդարարութիւն Բոլոր Երջաններու Սոց.
 Դեմոկրատ Հնչակեան Մասնաճիւղերուն Օւ. Ընկերներուն, ՀՀՀԺԳՓԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1
 Միւս կողմէ, իր յեղափոխական գործունէութեան համար նախկին սամանեան կառավա-
 րութեան կողմէ ի քաղաքականութեան մաշուան դատապարտուած ըլլալով, Սապա՛ր Գրի-
 Կան կը գրուշատայ ծովու ճամբով՝ Պորտլ վրայով կատարել իր ճամբորդութիւնը Այս
 ղրուշատեան համաճար կը գտնուին խորհրդային դեպքանաւատան պաշտանեաները
 Այ. Մարտունի (Ա. Միսանիկեան), Կուսակցութիւնները Գաղութնաւորութեան Մէջ, Թիֆ-
 լիս, Պետական Հրատարակչութիւն, 1924, էջ 123.
 100 Լեւդրուշ Խուրմուղեան, Հայոց Ազգային Գաղափարախոսութիւն, Սրեւան, Վանդակ-
 975, 1990, էջ 248.
 101 Սապա՛ր Գրիգորեան, Բաւերի Օւ. Սըրբերի Բացարարութիւններ, էջ 86-87.
 102 Վարդան Տիրատ, Սոցիալիզմի Պատմութիւնը, Նիւ Եորք, Տպագրութիւն Վերիտասարդ
 Հայաստանի, 1931.
 103 Կիտուր, Բ., էջ 270.
 104 Նոյն, էջ 265.
 105 Ս. Դ. Հնչակեան Կուս. Սոցիալիստի Երջանի Օւրդ Պատգամաւորական Ժողովին Որո-
 շումները, ձեռագիր, Գահիրէ, 1931, էջ 7 (կրկնորինակ մը կը գտնուի մեր ձեռն).
 106 Կիտուր, Բ., էջ 607.
 107 Վնարարարութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնաճիւղերուն, Փարիզ, 20
 Մարտ 1932, էջ 9-12.
 108 Նոյն, էջ 27.
 109 Սոց. Դէմ. Հնչ. Կուսակցութեան Թւրդ Ընդհանուր Ժողովի Որոշումներէն (Գումար-
 ուած Մարտի 11, 1934, Օգոստոս), տե՛ս՝ Յիշատակի Սոց. Դէմոկրատ Հնչակեան Կու-
 սակցութեան 1887-1937, Փրովիանէս, 1938, էջ 337. Կիտուր, Ա., էջ 631 համազումարի
 այս որոշումը կը ներկայացնէ ըստրովին այլ շարադրանքով
 110 Վեր Անկախութիւնը, Հնչակ, Թիւ 16 Փետրուար 1936, էջ 1.
 111 Կիտուր, Ա., էջ 632-633.
 112 Կիտուր, Ա., էջ 632-634.
 113 ՀԹԴի դեկաւորներէն Հրաշ Տանապետեան, Կոմիտներն այս առաջարկին յատուկ շեշ-
 տաւորում մը տալէ ետք, կ'ընդարձակէ անոր սահմանները ու կը գտնէ թէ Հնչակեան
 Կուսակցութիւնը միաց Վանդեղորէն ունկնդիր Խորհրդային Վարչապետական ժա-
 ճերուն (ընդգծումը սկզբնաղբիւրին է - ՀՀՀ), տե՛ս՝ Հրաշ Տանապետեան, Հայ Ցե-
 ղափոխական Ետրումը Միջին Դ. Ե. Դաշնակցութեան Կազմութիւնը, Վեղափոխա-
 կան Գրադարան, Աթէնք, Հրատարակչութիւն Հ.Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի, 1990, էջ
 91. Մեր կարծիքով, այս տեսակէտը պէտք ունի դիտական հիմնաւորման
 114 ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւն, Վերջաբերական Թիւ 42, Փրովիանէս, 10 Փետրուար
 1937, էջ 2-3 (նոյն շրջաբերականէն օրինակ մը կը գտնուի մեր ձեռն).
 115 Ս. Սիմոնեան, Վրոցեր Օւ. Բացարարութիւններ, Հնչակ, Թիւ 3, Մարտ 1937, էջ 5.
 116 ՎՈՂՈ՛ն Միացեալ Ժակատին, Հնչակ, Թիւ 9-10, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1936, էջ 1.
 117 Սիրվարդ, էջ 418.
 118 ՀՀՀԺԳՓԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, ք. 87.
 119 ՀՀՀԺԳՓԳԱ, ֆ. 4045, ց. 1, ք. 87 (փաստաթուղթը ուսերէն է. կը ներկայացնենք Հայ-
 րէն մեր Թարգմանութեամբ). 1935-38ին, նկատաւնի թիւով Վնականներ, Վնախոնախոս
 ամբաստանութեամբ, ղարձան ստալինեան բռնութեան զոհերը Ձեռ-
 րակալուած Հնչակեաններուն կատարած Վրաստոգմնութիւնները վստահարար բռնու-

- Քնան սակ կատարուած են: Համակին մէջ եղած մեղադրանքները Հնչակեան Կուսակցութեան Հասցէին ընդհանրապէս անհիմն են: Անհիմն է նաեւ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Դաշնակցութեան միմե. զգալիք տեսներ, որովհետեւ, այդ տարիներուն, Խորհրդային Հայաստանի Հանգէլ իրենց կեցութեան քննարկ, երկու կուսակցութիւնները կը գտնուէին ամբողջապէս Հակադիր, նոյնիսկ թշնամական, զիրքերու վրայ:
- ¹²⁸ ՄԴՀԿ Կեդրոնական Վարչութիւն, «Երբեք երբեք» թիւ 58, Փրովինսնս, 16 Յուլիս 1937, էջ 8-7.
- ¹²⁹ Վեր Խաղը, տն՝ Յիսամամակ Սոյ. Դժուկոտ Հնչակեան Կուսակցութեան, էջ 10.
- ¹³⁰ Կիտուր, Ա., էջ 526-527. ՄԴՀԿ Ժ. Համագումարին, Նգիպտոսի Երջանի պատգամաւոր Մարտիրոս Պալաթեան Համագումարին մասին, Նգիպտոսի Երջանին տուած իր գրաւոր զեկուցման մէջ, կը նշէ թէ, երկար վիճարանութիւններէ եւ լուսարանութիւններէ ետք, այս բանաձեւը քուէարկուած է միամասնութեամբ եւ թէ ինք եղած է միակ ձեռնպահ քուէարկողը. տն՝ «Տեղեկագիր Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Ժ-րդ Ընդհ. Պատգամաւորական Ժողովի Դուժարուած Ի Փարիզ 1938 Յուլիսին», էջ 2-3 (զեկուցման պատճէնը կը գտնուի մեր մօտ):
- ¹³¹ Հնչակեաններու մասնակցութիւնը Փրանսական դիմադրութեան ամբողջապէս մեկնաբանուած է: Արդ մասին կարեւոր փաստեր կը պարունակէ դիմադրութեան մարտիկներէն Ա. Արապեանի «Դիմադրական Ճակատը Ն. Հնչակեան Կուսակցութիւնը յոյուածը, Երեսուցից Հայաստան, 21 եւ 26 Մայիս 1948.
- ¹³² 'The Comintern Archives', <<http://www.library.yale.edu/slavic/comintern.html>>, ընթերցուած՝ 11 Յուլիս 2003ին: Կոմիտեներին լուծարման պատճառներու մասին Համ(ը)Կ պաշտօնաթերթ Պրաքայի 23 Մայիս 1943ին լոյս ընծայած յօդուածէն Հատուած մը կարելի է գտնել՝ Յարութիւն Մատէեան, Կեանք Մը Պատեճէր վրայ Յուլիս եւ Վիպութիւններ, Պէլլուս, 1988, էջ 276-277.
- ¹³³ Մոցիսիստա Միջազգայնականի Համագումարը, Ադաբաս, 21 Օգոստոս 1961.
- ¹³⁴ «Դաշնակցութիւնը Սրէկ Ն. Այսօր», Ադաբաս, 27 Դեկտեմբեր 1948: Լիբանանի կոմունիստ զեկաւարներէն Մատէեան յետագային քննադատութեան կ'ենթարկէ այս յայտարարութիւնը, տն՝ Մատէեան, էջ 311.

RELATIONS BETWEEN THE HUNCHAKIAN PARTY AND THE COMINTERN (Summary)

YEGHIG DJEREDJIAN

The article covers the relationship between the Social Democratic Hunchakian Party (SDHP) and the Communist (Third) International from 1919 to 1943. Since the author believes that these relations were pre-determined to some extent by the thorny relations between the SDHP and the Russian Social-Democratic (later, Bolshevik and Communist) Party, the first part of the study deals with those links as well. The author explains the desire of the SDHP to join the Comintern as a separate entity and contrasts it to the desire of the Communists to dissolve the SDHP both inside the USSR and outside within the structures of the local Communist parties. The various rounds of negotiations conducted between the two sides are narrated based on previously untapped primary documents. The forced dissolution of the SDHP inside USSR and the failure of similar attempts in the USA are also analysed in detail.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐԸ ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱԻԸ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ ՎԷՊՈՒՄ

ԱԿԻԿՕ ՀԻԿԻ

Ծով եւ լեռ. դժուար է նմանութիւն գտնել բնութեան այս երկու զբոսելորումների միջեւ Ծով. այլքների մշտական շարժում, երբեմն ինչպէս մօր արգանդում՝ անդորր եւ խաղաղ, երբեմն սարսափելի, կատաղի այնկոծում. ճիշտ է, երբեմն լեռն էլ է ցնցւում, բայց սովորաբար անշարժ է, ստատիկ ու վսեմ:

Քսաներորդ դարի կէսի Հայ գրականութեան ինքնատիպ դէմքերից մէկը՝ Կոստան Զարեանը (1885-1969) այս երկուսի խորհրդանշական տարբերութիւնը նուրբ ու խորը կերպով ցոյց է տուել եւ խորհրդածութիւններ է արել Նաւը Լեռան Վրայ վէպում: Գրողը անսահման սէր է ունեցել ծովի նկատմամբ, Թերեւս դա ունի իր տրամաբանական բացատրութիւնը՝ Նա ապրել է ծովափնեայ քաղաքներում՝ Յունաստանի Կորֆու կղզում, Կոստանդնուպոլսում եւ այլ երկրներում, որտեղ ծով կար Անրնդհատ Թափառելով մի երկրից միւսը, նա իր կեանքի շատ օրեր անց է կացրել նաւի վրայ: Զարեանը նաւի մէջ սրբութիւն էր տեսնում: Ըստ նրա՝ «Եկեղեցին եւ նաւը նոյնանման են, որովհետեւ աստուածային բնովն են բնորոշում»¹: Զարեանի Համար ծովի դերն այնքան մեծ է, որ նա գրել է. «Ծովի հետ ունեցած իր յարաբերութիւնից կարող է բնորոշել մարդը, կարելի է բնորոշել ժողովուրդները»²: Նրա Համար՝ ծովի հետ կապ չունեցող մարդը սահմանափակ է: Եթէ մի Հայեացք գցենք պատմութեան հին օրերից մինչեւ այսօր, ապա կարելի է Հասկանալ Զարեանի իւրօրինակ ձգտումը դէպի ծով եւ թէ ինչպէս է նա կարեւորում ծովի դերը մարդու եւ պետութեան Համար: Բոլոր ժամանակներում, ընդհուպ մինչեւ այսօր, շատ ակնի ազդեցիկ է եղել այն երկիրը, որն ունեցել է աշխարհագրական այդ առաւելութիւնը: Այդ պատճառով Հասկանալի է դառնում վէպում արտայայտուած այն դադափարը, թէ նոյնիսկ լեռների մէջ ծուարած Սեւանայ լիճն ընդունելով որպէս Հայերի Համար միակ ծով, փորձ է արուել գտնէ մի փոքրիկ նաւատորմիդ ստեղծել, որը թէկուզեւ ոչ այնքան զգալի, բայց որոշակի օգուտ կարող է բերել: Այլ կերպ ասած, Զարեանը փորձ է արել իր վէպում ցոյց տալ ազգային ինքնագիտակցման եւ ոգու արթնացման ճանապարհներից մէկը, որին պէտք է Հասնել՝ յաղթահարելով բազում խուփեր ու դժուարութիւններ:

Նաև Լեւոն Վրայ վէպը Զարեանի լաւագոյն գործերից է, որ առաջին անգամ հրատարակուել է 1943ին, Բոստոնում: Այնուհետեւ խորհրդահայ գրաքննութեան Հարկադրանքով եւ միջամտութեամբ վէպի գլխաւորէն փոփոխուած տարբերակը լոյս է տեսել Երեւանում՝ 1963ին (վերահրատարակուել 1985ին՝ *Երկեր ժողովածուում*): Մեր ուսումնասիրութեան Համար Հիմք ենք ընդունել բոստոնեան հրատարակութիւնը, քանի որ, ինչպէս յայտնի է, Զարեանն ինքը չի ընդունել երեւանեան խեղաթիւրուած հրատարակութիւնը: Եւս ուզում եմ իմացուի, որ «Նաւի» երկրորդ հրատարակութիւնը լոյս է տեսել ճշման, խաբէութեան եւ սպառնալիքի տակ: Երկրորդ հրատարակութեան վերջին մասը բոլորովին ակնորդ է, ինչպէս նաեւ շատ փոփոխութիւններ վէպի ներսում: ...[Ուզում եմ իմանալ, որ իմ գրած վէպը այն է, ինչ որ սպուած է արտասահմանում (շատ աննշան փոփոխութիւններով) եւ իմ մահից յետոյ երբ արտատպեն, թող միանգամայն անտեսեն երկրորդ հրատարակութիւնը»:

Վէպի նիւթերը Զարեանը հաւաքել է Կովկաս այցելած (1919) եւ Երեւանում ապրած ժամանակ: Նա Երեւանում առաջին անգամ բնակութիւն է հաստատել 1922-1924ին, որից յետոյ ապրել եւ ճամփորդել է Օւրուպայի տարբեր երկրներում, 1944-1948ին՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում: Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում նա իրեն ճշուած էր զգում, միայնակ ու հալածուած՝: Վէպի առաջին հրատարակութիւնը դրանից քսան տարի անց է լոյս տեսել: Այս Հարցի կապակցութեամբ Զարեանը բացատրում է թէ՝ «Տպաւորութիւնները ժամանակ են պահանջում հասունանալու համար: Բացի դրանից ինձ պէտք էր գրելու շարժառիթ: 1936-37ականների դէպքերը՝ Ռանջեանի, Զարեանի, Բակունցի եւ այլոց մէկը միւսի հետեւից անհետանալը, ինձ յուսահատեցրեց: Ես տեսայ, որ դարձեալ մեր վէրքը լայնօրէն բացուած է»⁵: Փաստօրէն գրողը, տեսնելով ստալինեան հալածանքները, մտահոգուած էր, որ արտփեանական վէրք Հայաստանին դարձեալ բացուած է, եւ կարիք է զգացել գրել հայ ոգու մասին:

Վէպն իր բովանդակութեան եւ գաղափարների արտայայտութեան առումով բազմաշերտ է. այն պարունակում է պատմական ու քաղաքական գաղափարներ, հայ ոգին բնորոշելու տարբեր ճանապարհներ, մարդու եւ բնութեան յարաբերութիւնների հոգեբանութիւնը եւ այլ փիլիսոփայական խոհեր: Վէպի Հիմքն են կազմել 1918-1920ականների իրադարձութիւնները՝ առաջին հանրապետութեան ծնունդից մինչեւ նրա փլուզումն ու Սովետական Հայաստանի ստեղծումը, սրանց հետ կապուած՝ երկրի քաղաքական, սոցիալական իրավիճակն ու ժողովրդի հոգեբանութեան բազում ելեւէջումներ՝ միշտ նպատակ ունենալով բացայայտել հայ մարդու հոգեւոր արժէքներն ու ոգեղէն թուիլքները:

Վէպը սիւժէտային առումով շատ պարզ է։ Մի կողմից գլխաւոր հերոս նաւապետ Արա Հերեանը մեծ ջանք է թափում իր նաւը Բաթումից մինչեւ Սեւասյ լիճ հասցնել, միւս կողմից, երիտասարդ ծովային սպայ Թուման-հանը Սեւասում իր ձեռքով փորձում է նաւ կառուցել։ Այս պատմութիւնը Ջարեանն արդէն ներկայացրել էր *Անցորդը Սւ իր ծածփան յուշագրու-* թեան մէջ, բայց դա ընդամենը պատահիկ էր եւ ոչ թէ ամբողջական գործ։

Այս կերպարներից բացի վէպում հանդէս են գալիս բազմաթիւ այլ երկրորդական հերոսներ՝ Հայաստանի պետականութեան գործի նուիր-հայներ (Ռազմական գործիչներ Բարկէն Միրանեան, Մազմանեան, Թիշկ Ուլանեան, Հեղկահայ Պետրոս Մարկ, Նախկին դերասան Պերոնեան, Աւա-կիմ Մարտիրոսովիչ Թումանեան), գլխաւոր հերոսի շրջապատը կազմող մարդիկ (Ֆէօդոր Պանտելէիւիչ, երեք անտուն տղաները), ինչպէս նաեւ նրա սիրած աղջիկները (Ռուս Դաշենկա, տանտիրոջ դուստր Զուարթ, օր-թորդ Բուդաղեան), դրուագային այլ հերոսներ (մոլոկանուհի Անաստաս-իա եւ նրա հայրը, տիկին Վարիա Միրանեան, երեւանցի քաղցեմիներ)։

Վէպում հեղինակը տարբեր հանգամանքներում ու վայրերում յիշում է պատմական տարբեր դէմքերի, երբեմն կերտելով պատմական իրական անձերի կերպարներ։

Թիֆլիսի սրճարանում Հերեանի ընկերը՝ Պերոնեանը, նրան ծանո-թացնում է Կարային՝ ֆուտուրիստ՝ բանաստեղծին։ Կարան հաւանու-թիւն է տալիս Հերեանի նաւային ծրագրին, եւ գովաբանում նրա «ֆու-տուրիստ ոգին»։ Բայց Կարայի կողքին նստած ընկերը չի կարող տանել Կարայի ո՛չ արտաքինը, ո՛չ էլ դադափարները։ Նրա համար ամէնից առաջ անտանելի է Կարայի ձօնեցումը ֆուտուրիզմին։ Նա փորձում է միայն արտաքնապէս նմանուել ֆուտուրիստի։ Սւրոպայում նոր ծնուած ֆու-տուրիստներն իրենց արտաքինով էլ հասարակութեան մէջ անընդունելի էին։ Նրանք շնորհում էին իրենց քթի ծայրերը, ստեպդինի պսակներ էին հագնում, կաղամբի շքանշաններ էին կախում¹։ Նրանց իւրատիպ կամ տարօրինակ ճաշակը հմայում էր «հիստորիկ աղջիկներին»։ Կարան էլ նմանում է այդ ֆուտուրիստներին լոկ արտաքին առումով։ Նա հագ-նում է երկար, գունաւոր շապիկներ, բարձր կօշիկներ եւ ափզան գլխարկ է կրում։

Ջարեանը Կարայի կերպարը վերցրել է ֆուտուրիստ բանաստեղծ Կա-րա Դերվիշից, որին անձնապէս ճանաչել է։ Կարան (խակական անունով՝ Յակոբ Գենջեան) ծնուել էր 1872ին, Ստաւրոպոլում, 1910ականներից տարուել ֆուտուրիզմով եւ փորձել իր ստեղծագործութիւններով այդ ուղղութիւնը տարածել հայ գրականութեան մէջ։ Մահացել է 1930ին²։

Զարեանի իրական տպաւորութիւնը Կարա Դերվիշից գտնում ենք նաեւ Անցորդը եւ իր ծամփան ստեղծագործութեան մէջ. «Անձ սիննայի դրան առջեւ Կարա-Դէրվիշը իր բանաստեղծութիւններն է ծախում եւ բաց նամակները Կարան եզակի երեւոյթ է մեր իրականութեան մէջ. Հերոս, իր տեսակին եւ, ամենայնդէպս՝ ըմբոստ. նա ընկերային նախապաշարումներից դուրս մի մարդ է, ո՛չ տաղանդից եւ ոչ ընդհանուր զարգացումից զուրկ»։ Զարեանը նոյն ստեղծագործութեան մէջ նրան գնահատում է. «Նա է իսկական դէրվիշների եւ աշուղների յաջորդը, նա է բանաստեղծի պատիւը պահում, նա է մեր խիղճը»¹⁰։ Ինչպէս Նաւում, Անցորդում նոյնպէս եւ իւրատիպ է Կարայի արտաքինը. «Թրքեստանի, գմբէթաձեւ, ոսկիներով հիւսուած մի գլխարկով, մեծ վերարկուն ուսերին, ճերմակ շապիկ հագած»¹¹։

Կարայի ստեղծագործութիւնները, լուրջ արժէք չներկայացնելով, Հայ գրականագէտների ու գրողների կողմից չեն արժանացել բարձր գնահատականի։ Սակայն Զարեանը, որին այնքան խորթ են կաղապարները, ջերմօրէն գնահատում է մտաւորական միջավայրում բոլորից տարբերուող Կարային, նրա մէջ տեսնելով բանաստեղծի Հպարտութիւնն ու յամառութիւնը, որոնք երբեք ժամանակի միտումներին չեն զիջում։ Փաստօրէն Կարայի կերպարը վէպի սիւժէին չի ազդում. նա այն ժանամանակուայ Թէֆլիսի մտաւորականների ու արուեստագէտների մտքերը ցոյց տուող մի կերպար է։ Զարեանը վէպում Կարայի կերպարը յաւելել է՝ որպէսզի ժամանակի շունչը կրող մի Հայ մտաւորական տեղ ունենայ վէպի Համայնապատկերի մէջ։

Նաւը Հերան Վրայ վէպում Խրիմեան Հայրիկի դրուագով Զարեանը հեզնանքով է պատկերում տուեալ ժամանակի Հայրենասիրութիւնը։ Խրիմեանը եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1895ից 1907։ Նա ազգային պահպանողականների գաղափարական առաջնորդն էր։ Վէպում Վասպուրականից եկած ծերունին՝ Սեմիոն բիձան, պատմում է Խրիմեան Հայրիկի կատարած «Հրաշքի» մասին, որին ինքն անձամբ ներկայ է եղել։ Ըստ ծերունու, գիւղում լուր է տարածուել, որ Այլակերպութեան տօնի առթիւ Խրիմեանը Վարազայ վանքում պատարագ է մատուցելու եւ այդ առիթով բանալու է Արծրունիների տոհմի Թագաւոր Սնեհքերիմի¹² գերեզմանը։ Չտեսնած մի Հայրենասիրական շունչ անցաւ քաղաքի եւ գիւղերի վրայից։ Ամէն ինչ մոռացան եւ ամէն ոք ոգեւորւեց։ Այդպիսի մի դէպք ամէն օր չի պատահում եւ, բնական է, ամէն մարդ ուզեց ներկայ գտնուել Հանդիսաւոր եւ պատմական այդ արարողութեան» (էջ 190)։

Հետաքրքրական է պատարագի վերջին մասը։ Խրիմեանը աղօթելուց յետոյ, հեկիկալով ծնկի է դալիս, վանքում Թաղուած Արծրունի Թագաւոր Սնեհքերիմի ոսկորներից մի բուռ է վերցնում եւ արտայայտում իր յուսա-

Հասութիներ. «Այնչեւ ե՞րբ սիրեցեալ քո ժողովուրդը պիտի մնայ որբ... Գաւդ պարապ է, եւ մեր սրտերից արիւն է կաթում... Թշնամիները երկիրդ ոտնահար են անում, քաղաքներդ քանդու են եւ ամրոցներդ փոշի են դարձել... Ի՞նչ պիտի անի Հայաստանը, Արծրունի՛ Սենեքերիմ, ո՛ր թագաւոր Հայկաց, ո՛ր խաչակիր իշխան» (էջ 192-193): Այդ լսելով Հաւաքուածները ցնցուած են, կանայք ուշաթափուած են, երեխաները լաց են լինում: Արարողութիւնից յետոյ բոլորը վազում են գերեզմանի մօտ, Համբուրում քարերն եւ աղօթում թագաւորի Համար:

Ծերունու պատմածներն ունեն պատմական հիմք. 1021ին Սենեքերիմը Հնազանդունիով Բիւզանդիայի Բարսեղ Բ. կայսրին, երկրի գաւը եւ տարածքը յանձնել է նրան: Փոխարէնը Սենեքերիմին յատկացուել է Սեբաստիա քաղաքը, որտեղ նա ընտանիքով ապրել է մինչեւ մահու: Վարազայ վանքում իրօք թաղուած է Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորն իր կնոջ հետ:

Ըստ անգլիացի գրող Հենրի Լինչի, որ Վան է այցելել 1898ին, Սենեքերիմի գերեզմանի վրայ կանգնեցուած էր փայտեայ ծածկ, որը թագաւորական գարդ ունէր: Այդ գարդերը Խրիմեանի կարծիքով բոլորովին աւելորդ էին, Սենեքերիմն արժանի չէր դրան: Խրիմեանի Հայրենասիրական ոգին թող չէր տալիս Սենեքերիմի պէս մարդուն փառաւորել, քանի որ նա օտարին է յանձնել Հայրենի Հողը: Խրիմեանը Հանել է այդ գարդարանքը, եւ շինութիւնը մերկ է մնացել: Լինչը վկայում է, որ մի վարպետից տեղեկացել է այն մասին, որ Խրիմեանը մինչեւ անգամ ցանկանում էր գերեզմանափոսից Հանել Սենեքերիմի մասունքները¹⁵:

Ջարեանի վէպի այդ գրուածքն ամէնից առաջ մի առիթ է՝ ցոյց տալու Վարազայ վանքում Հաւաքուած գիւղացիների միամտութիւնը Դա ժողովրդի չգիտակցուած Հաւատն է: Վէպում դա ներկայացուած է Պետրոս Մարկի կողմից արտայայտուած Հետեւեալ մտքով. «Հայոց ազգը... կորցրել է ճանապարհը, եւ պահել է միայն սովորութիւնները... Կորցրել է Ոգին եւ պահել է ձեւը... Մենք պարտուած ենք» (էջ 85): Սեմիոն բիճայի շուրջ Հաւաքուածները չգիտէին Սենեքերիմի անուշը, սակայն մի մարդ կարեւորում է այն փաստը, որ Սենեքերիմը Հայոց թագաւոր է եղել: Հաւաքուած գիւղացիներն էլ չեն Հասկանում Խրիմեանի այս արարողութեան իմաստը՝ այն ընկալելով որպէս սուրբ արարողութիւն:

Խրիմեանի խօսքերը բիճայի Համար շատ Համոզել էին, ոչ միայն պատարագի պահին, այլեւ յետագայում: Այդ պատմելիս՝ Սեմիոն բիճայի առջեւ վերակենդանանում են Վանի բնութիւնը, աղբիւրի Համեղ ջուրը, գեղեցիկ ծաղիկները, եւ իր կորցրած Հայրենիքի մասին մտածելով՝ նա տխրում է եւ չի կարողանում շարունակել պատմութիւնը: Նա անպայման ուզում է մեռնել Վասպուրականում, որը հիմա գտնւում է թշնամու ձեռքում: Բիճայի շուրջ Հաւաքուածներն էլ լաւ Հասկանում են նրա վիշտը,

քանի որ Հիմա Վարազը պատ պարապ է. տաճիկները վանքը քանդել են՝
Եւ Վանքը, եւ բոլոր գիւղերը, եւ բոլոր Հինադար եւ գեղեցիկ եկեղեցիները
տաճիկները փլել են, փռլի փերածել։ Եւ այնտեղ, Հայաստանի պատմա-
կան գաւառներում, Հիմա միւս է եւ քամի է սաստիկ եւ պարապութիւն է,
անապատ, մենակութիւն (էջ 194)։ Սեմիոն բիճայի միջոցով Չարեանը Հա-
յի մի տղայի կերպար է ներկայացրել, որի Հայրենասիրութիւնն առաջին
հերթին առնչուում է իր բնակած տարածքին, նախնիների յիշողութեանը եւ
առաջիկայ ազգային բազմաւնեցներին։

Վէպի երկու նաւագետները՝ Արա Հերեանը եւ Միխայիլ (Միշա) Թու-
մանեանն ունեն իրենց նախատիպերը. Հեղինակն իր լսածներն ամփոփ
կերպով պահպանել է Անցորդը Եւ իր Ճամբան գործում, Անցորդում
Չարեանը պատմում է Բեսարաբիայից Հայաստան եկած մի Հայի մասին։
Յիսուսի մօտ այդ մարդը դժուարութեամբ է խօսել Հայերէն, եկել է
Հայաստան իր միակ զաւակի հետ Հայրենիքին ծառայելու նպատակով, ու-
րովհետեւ. «(Վ)երջին դէպքերը արթնացրել են նրանց մէջ Հայրենասիրա-
կան անկեղծ զգացում»¹⁴։ Այսինքն, նրանց եւ Թումանեանի ու Հերեանի
Հայաստան գալու շարժառիթը նոյնն է։ Բեսարաբիայի Հայի տղան ունի
ուժեղ կամք եւ անձնուէր ձգտումներ Հայրենիքին ծառայելու համար։ Նա
չի սպասում որ երկրում իրավիճակը փոխուի։ Նրա Հայրը հպարտու-
թեամբ պատմում է. «Հայաստանը դեռ ծով չունի, ուստի՝ զաւակս բարձ-
րացաւ եւ դնաց լիճը փնտռելու։ Մեծ լիճ է, կարելի է նաւարկել, բայց նաւ
չկայ։ Նաւ չկայ... Ուստի՝ զաւակս որոշեց նաւ չինել»¹⁵։ Երիտասարդը
նաւի համար պիտանի շինանիւթը մեծ դժուարութեամբ է Հայթայթում,
պատուաւած, ցեխոտ կօշիկներ հագած, ոտքով գնում ու գալիս է Երեւան,
քանի որ փող չունի Երիտասարդի՝ Միշայի ջանքերի շնորհիւ հնարաւոր է
դառնում «Տիգրան Երկաթ»¹⁶։ Նաւի նաւարկումը Սեւանայ լճի վրայ։ Սա-
կայն մի քանի տարի յետոյ, նրա Հայրը՝ ծերացած, հիւժուած, պատու-
աւած հագուստով, պատմում է, որ իր տղան սպանուել է բուլշեիկների
կողմից, եւ ինքը շուտով պիտի վերադառնայ Բեսարաբիա։

Միշան Նաւը վէպում հանդէս է գալիս որպէս Միխայիլ Թումանեան,
իսկ «Տիգրան Երկաթ» նաւը դարձել է Ալշոտ Երկաթի, Հերոսի արտա-
քինը նոյնն է. «(Մ)ինչեւ ոտքերը ընկնող սեւ մի վերարկու հագած, ձեռ-
քում երկաթէ մի եռանկյունի բռնած, նիւար, բարձրահասակ» (էջ 84) մի
մարդ էր Թումանեանը՝ լմաշուած, կարկատուած, խեղճ կօշիկներ հա-
գած»։

Կան նաեւ Ալշոտ Երկաթ՝ ու Ալքատրոս»¹⁷ նաւերի հետ կապուած
փաստեր ու պատմութիւններ։ Նաւի մասին նիւթի Հիմքը, ինչպէս նշուում
է Անցորդում, Չարեանը վերցրել է անանուն գրուցակցի պատմածներից։

«Աշոտ Երկաթ» ռուսագմանակի գոյութեան մասին կան տարբեր վկայութիւններ¹⁸։ Յայտնի է, որ այն իրօք կառուցուել է ռուսական նպատակների ծառայելու համար։ 1918ին Դաշնակցական իշխանութիւնը պահառուել է Ելենովկա¹⁹ գիւղում նաւատորմից ստեղծել, եւ նաւաշինութիւնը սկսուել է 1919ի Մայիսից²⁰։ Պատմական փաստաթղթի վկայութեամբ՝ 1920ի Յունուարի դրութեամբ «Աշոտ Երկաթ» նաւի կառուցումն աւարտուած է եղել, եւ այն իլեցուել է ջուր։ Վէպում նաեւ նկարագրուած է «Աշոտ Երկաթ» ռուսագմանակի հանդիսաւոր բացման արարողութիւնը։ Այն շատ հանդիսաւոր եւ պաշտօնական է եղել։ Իշխանութիւնից էլ մարդիկ են եկել։ Հայրենիքին ծառայելու նուիրական նպատակն իրագործուած է, ուրեմն չարչարանքը արդիւնք է տուել։ Զարեանն այս արարողութեան ընթացքում ներկայացնում է Թումանեանի ու Նրա հօր միջեւ առկայ խորը կապը։

Իսկ ի՞նչ նպատակով է կառուցուել նաւը, եւ ինչպիսի՞ Հնարաւորութիւններ է ունեցել «Աշոտ Երկաթ»ը։ Այն ծառայել է գինուորական բեռների փոխադրման եւ լճի ափերի զծագրման աշխատանքների համար։ «Աշոտ Երկաթ» նաւի նուազագոյն բեռնատարողութիւնը եղել է 1000 փութ, իսկ գէնը՝ մէկ թնդանօթ, երկու գնդացիք եւ լուսարձակ²¹։ Վէպում Թումանեանը տալիս է այս հարցի պատասխանը։ «[Այնտեղից Ագրքէշանի թրքերը կարող են մեզ կրակի տակ առնել եւ բաւականին մեծ վնաս պատճառել։ Լճի եզերքները ամրապնդուած չեն... Թնդանօթով գինւած մի նաւակ, որ կարողանայ փոքրիկ մի մեքենայի միջոցով արագ շարժել, նրանց պիտի հասցնի բաւականին մեծ վնաս... Դա, անշուշտ, մի մեծ բան չի, կապիտան, սակայն արհամարհելի էլ չի...» (էջ 65)։

Իսկ վէպում արդեօ՞ք «Աշոտ Երկաթ» նաւը ծառայել է իշխանութեան նպատակներին։ Զարեանը գրում է, որ երբ սկսուել էր բուլշեւիկների գործունէութիւնը, «Աշոտ Երկաթ» նաւը «Թագնուտ էր կզգու բարձրութիւնների ետեւ եւ կրակում» (էջ 403)։ Այսպիսով, կարելի է ասել, որ «Աշոտ Երկաթ»ին, ըստ Թումանեանի խօսքերի, առնուազն յաջողուել է վախեցնել թշնամիներին եւ խանգարել նրանց աշխատանքները։

Թումանեանն ու «Աշոտ Երկաթ» նաւը բոլորովին մենակ են մնում ճակատագրական այն պահին, երբ բուլշեւիկները, որոնք արդէն հռչակել էին Հայաստանի խորհրդայնացումը, մօտենում են Ելենովկային։ Նրանք մտադրում են սպանել Թումանեանին։ Նրա սիրած աղջիկը՝ Անաստասիան, այլեւս նրա մօտ չի գալիս, որովհետեւ հայրը, իմանալով երկուսի յարաբերութիւնները, աղջկան սննեակում փակում է՝ մոլոկանների պատիւը չտեսահարելու համար։ Պարզապէս, մոլոկանների համար բուլշեւիկան յեղափոխութիւնը ցանկալի էր, եւ այդ պատճառով Անաստասիայի հայրն արգելում է նրանց մօտիկութիւնը։ Նաւատարները, որոնք Թումանեանի

Հետ միասին աշխատել էին, ոչինչ չստեղծելով նաև պետին՝ գիշերանց փախչում են:

Թումանյանի համար այդ ամէնը անսպասելի է: Այս միայնութիւնը կարելի է համեմատել Հերեանի այն զգացմունքի հետ, երբ մայիսեան ապստամբութեան ժամանակ պարզուում է, որ գիւղացիները պաշտպանում են բոլշեւիկներին միայն ալիւրի համար: Նրանց խանդավառութիւնն ի վերջոյ միակողմանի է: Կեանքի կարեւոր պահին ոչ ոք Հերեանին ու Թումանյանին չի օգնում: Վերջինիս մասին Ջարեանը գրում է, որ նա «ոչ ոքի չէր շահագործել. ինքը քայլել էր պատուած կօշիկներով, ապրել էր հաց ու պանիրով, մրսել էր, չարչարել, գիշերները չէր քնել... Սիրել էր իր դժբախտ հայրենիքը եւ պաշտպանել էր նրան...» (էջ 434):

Ըստ էութեան, Թումանյանի կամ Հերեանի նման մարդկանց միշտ խանգարում է մի գաղափար, որը վէպում արտայայտուում է կերպարներից մէկը. «Մեռնել անկախութեան համար՝ գեղեցիկ գաղափար է, բայց անկախութիւն ունենալ մեռնելու համար՝ յիմար գաղափար է...» (էջ 392): Նաեւ՝ ըստ Թումանյանի կամ Հերեանի, ինքնանուիրումը հասնում է ինքնաճանաչման, եւ նրանց չարչարանքը արդիւնքում իդուր է անցնում: Ինչպէս Անցորդըրում է պատմում, Նաւրում եւս Թումանյանը գնդակահարուել է բոլշեւիկների կողմից. բայց այդ մասին կայ միայն առաջին՝ բոստոնեան հրատարակութիւնում:

Թումանյանի կերպարը Ջարեանը վերցրել է իրական անձից: Ահա թէ ինչ է վկայում Սիմոն Վրացեանը իր յուշերում: 1920ի զարնանը Վրացեանը գնում է Ելենովկա եւ տեսնում մի երիտասարդ ծովափն սպայի «Դիտում ենք նաւաշինարանը եւ նորաչէն «Աշոտ Երկաթ» ճաղմանաւի» թերաւարտ կմախքը: Երիտասարդ սպան հպարտութեամբ բացատրում է. Հայաստանի նաւատորմիդի առաջին միւսերն է, որի կառուցման բախտը իրեն է վիճակուած: Ռազմանաւը ունենալու է երկու թիթիւ թնդանօթներ եւ յիսուն նաւաստիներ: Այսքանը բաւական էր Սեւանի եղերքներին խաղաղութիւն պահելու համար»²²:

Վրացեանի վերոյիշեալ խօսքերը Նաւը վէպում դրսեւորուած են Հերեանի ու Թումանյանի առաջին հանդիպման տեսարանում: Սեւանում Հերեանը տեսնում է մեծ նաւի կմախքը. «Հիմքերը լաւ էին դասաւորւած: Տաշւած փայտի, մօտակայ քուրի եւ խալճանի հոտը նրան մեծ հաճոյք պատճառեց» (էջ 63): Թումանյանը նաւը շինելու նպատակն էլ է յայտնում. «[Այժմ, երբ բանակը գրկւած է ամենատարրական միջոցներից, այդպիսի անկատար մի նաւ էլ կարող էր որոշ ծառայութիւն մատուցանել» (էջ 65):

Սակայն Վրացեանի նշուած անունները չփոթմունք են պատճառում: Վրացեանի նոյն յուշերում յստակ նշում է, որ Բեսարաբիայից եկած այս

երիտասարդը «Կոստան Զարեանի նաւապետ Հերեանի նախատիպն է»²⁵։ Ըստ Վրացեանի, այս անմոռանալի ծովային սպայի անունը Գարազաշեան է, եւ գրքում անգամ գետեղուած է գեղեցիկ համազգեստով նրա լուսանկարը, որը Վրացեանի մի ուրիշ գրքում էլ կայ²⁶։ Նա ներկայացուած է որպէս «Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի ծովային սպայ կար. Գարազաշեան, Սեւանայ նաւաշինարանի պետ»²⁷։ Այս նոյն գրքում Վրացեանը նշում է, որ 1920ին Սեւանի նաւազնացութեան ոգին են եղել Մամհուրն ու Թումանեանը։ Նա ներկայացնում է նաեւ Թումանեանի կենսագրութիւնը, որը նոյնն է, ինչ Նաւը վէպի Թումանեանինը²⁸։ Ինչ վերաբերում է Մամհուրին, ապա Տիգրան Մամհուրը եղել է Սեւանի նաւազնացութեան կազմակերպիչներից մէկը, Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանի անդամ-նա սպանուել է 1921ի փետրուարեան ապստամբութեան ժամանակ²⁹։

Անցորդըւմ Զարեանը պատմում է նաեւ մի ուրիշ նաւապետի ու նաւի մասին, որն երկար ժամանակ լքուած էր Երեւանի կայարանում՝ ձմեռը ձկնով ծածկուած։ Իշխանութիւնը Սեւ ծովից եկած մի նաւապետի յանձնել է այդ նաւը վերանորոգելու եւ Սեւան տեղափոխելու գործը։ Նաւապետը վազոնից իջեցնում է նաւը, եւ մեծ չարչարանքով տանում է մինչեւ Սեւան՝ Աստաֆեան փողոցով, Բանաքեռով, բլուրների վրայով։

Որպէս Հերեանի կամ Անցորդըւմ այս անանուն նաւապետի նախատիպ ենթադրուում է Երուանդ Գասպարեանը (1872-1946)՝ Սեւանայ լճի նաւազնացութեան Հիմնադիրը։ Գասպարեանը, ինչպէս Հերեանը, երկար տարիներ ծառայել էր Սեւ ծովում, ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Սարգիս Լուկաշինի մանդատով եկել Հայաստան եւ 1921ից ծառայել Սեւանայ լճում։ Այդ ժամանակ իշխանութիւնը Սեւանայ լճում նաւազնացութեան ծրագրեր էր մշակում, որի իրականացման պատասխանատուութիւնը դրում էր Գասպարեանի վրայ։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանն Այսրկովկասի ճանապարհով Իրան էր տանում մի նաւ՝ «Սեստրիցա Նուշա» անունով, Ուրմիա լճում օգտագործելու համար։ Սակայն տեղափոխութեան դժուարութիւնների պատճառով ռուսները հրաժարուել են այդ մտքից եւ նաւը թողել Երեւանի կայարանում։ «Սեստրիցա Նուշա» նաւը, որը վերանուանուել է «Գեղանուշ» ունի հետաքրքրական պատմութիւն։ Ըստ ռուս արձակագիր Իւան Կատանեւի (1902-1939), Երուանդ Գասպարեանը հենց «Գեղանուշ» (յետագայում վերանուանուել «Լուկաշին») նաւը Երեւանի կայարանից Սեւանայ լճի տեղափոխելու գործով է զբաղուել³⁰։

Կատանեւն առաջին անգամ Հայաստան աչքել է 1934ին։ Նրան շատ դուր է եկել աշխատասէր, քերձ հայ ժողովուրդը, եւ աչքելութիւնից յետոյ

նա մեծ եռանդով սկսել է ուսումնասիրել Հայաստանի անցեալն ու ներկան. կատակեր, նոյն թրականին, խորհրդային Հայաստանի տասնչորսամեակին նուիրուած յօդուած է ներկայացրել Նաշի Դաստիճաններն (մեր ձեռքերումները) ամսագրում՝ «Կապոյտ Սեւան» վերնագրով, որտեղ պատմել է Սեւանայ լճի նաւատորմիդի կապիտան Սրուանդ Գասպարեանի մասին²⁹։ «Կապոյտ Սեւանը» յետագայում լոյս է տեսել «Հայրենիք» վերստառութեամբ եւ ընդգրկուել 1936ին Մոսկուայում լոյս տեսած Համանուն ժողովածուում։ Ըստ կատակի՝ Գասպարեանը շատ ազնիւ, պարտաճանաչ ու պատասխանատու նաւապետ էր, լաւ դեկավար ու կազմակերպիչ։ Նա երազում էր Սեւանայ լճի շրջակայքը բարեկարգել, որպէսզի այն դառնայ հետաքրքիր ու գրաւիչ վայր զբոսաշրջութեան համար։

Հետաքրքրական է, որ կատակը նկարագրել է նաւի տեղափոխման տեսարանը Նա գրում է. «Դա հզօր տեսարան էր, որ յիշեցնում էր Քէօպսի բուրգի շինարարութեան որոշ դրուագներ կամ Տրոյական պատերազմի օրերը, տեսարան, որի պատկերման համար մեր ժանգոտ գրիչը պիտանի չէ։ Բառաչում էին եղները, ճռճում էր սալը, փոշին բարձրացել էր ամպի նման, հոծ բազմութիւն էր քայլում ցամաքում լողացող նաւի ետեւից, իսկ նա լողում էր, լողում անկանգ, բոցափառ արեւի տակ, մերկ բուրների եւ ի սկզբանէ ցամաքային ալը երկրի ցանուցիւր քարակոյտերի միջով»³⁰։

Կատակի նկարագրածը բնականաբար յիշեցնում է Հերեանի նաւի տեղափոխման տեսարանը։ Նաւի շուրջ յուզմունքով հաւաքուած ամբողջը, եղները, սալը, ամէն ինչ համընկնում է Զարեանի պատմածի հետ։ Նաեւ՝ Հերեանի այն շարժարանքը, որ նաւը չորս ժամուայ ընթացքում նոյնիսկ հինգ քալ առաջ էր շարժւում, ինչը շատ դժուար էր դարձնում Հերեանի նաւային ծրագրի իրականացումը։

Գասպարեանը Հերեանի պէս «ամբակազմ» եւ «միջհասակ» մարդ է եղել։ Նա խորապէս սիրել է իր հայրենիքը։ Եւ իրօք, Գասպարեանը շատ է նպաստել Սեւանայ լճի շրջանի տնտեսութեան զարգացմանը Գասպարեանի մասին գրած հեղինակներից մէկի՝ Հենրիկ Աբրահամեանի վկայութեամբ. «Նա արդարամիտ էր, ճշմարտացի եւ օրինաւոր, Կապիտանի թուլութիւնը Սեւանն էր, դա ուշացած եւ անդաւաճան սէր էր։ Այն տարիներին մեր նաւագնացութիւնը երբեմն համեմատում էին որքանոցի հետ, որբերն էլ կապիտանի թուլութիւնն էին, նա նրանց բոլորին աշխատանքի ընդունեց»³¹։

Հերեանը նոյնպէս նման բնաւորութեան տէր մարդ է։ Նա էլ որբերի համար փորձում է աշխատանք ստեղծել, որը երեւում է վէպի մի դրուագում։ Երբ Հերեանի նաւը հասել էր Երեւան, «ձրի թամաշայի» հաւաքուած ամբոխը խանդարում է նաւի առաջընթացը։ Սակայն աշնանամուտ

է, նրան ծառայող զիւղացիները, վերադառնում են տուն՝ բերք հաւաքելու: Միաժամանակ նաւը քաշող եղներից մէկը սատկում է: Անհրաժեշտ է դառնում մօտակայ զիւղից նոր եղ բերելու Սակայն նաւը չհսկուած թողնելը վտանգաւոր էր: Հերեանը որոշում է մօտենալ այն երեք տղաներին, որոնք նախկինում Հերեանի վրայ էին յարձակուել: Նա մօտենում է նրանց ոչ թէ՛ նախատելու նպատակով, այլ խնդրելու, որ իր բացակայութեան ժամանակ հսկեն նաւը: Եւ առաջարկում է դրա դիմաց հատուցել, հացի փող տալ, հագուստ ճարել, եւ երբ նաւը տեղ հասնի՝ գործ տալ եւ մարդ դարձնել նրանց: Հերեանը շարունակում է. «Եւ ձեզ համար հայր կը լինեմ եւ դուք էլ անպաշտպան որբ չէք լինի, այլ պարտաճանաչ, ազնիւ տղաներ...» (էջ 299):

Գասպարեանի հոգատարութիւնը փոքր լճի նկատմամբ, ծագում է այն մտքից, որ նա կարելորում է Սեւանայ լճի ջրի դերը. «Ինչու՞ խղճուկ անապատը բռնկւում է յանկարծ թանկարժէք այգիների կանաչ բոցով, իսկ քարէ լեռան վրայ բարձրանում է արդիւնաբերութեան օազիսը: Որտե՞ղ է ուժը, որ արթնացնում է թաքնուած, անթեղուած հարստութիւնները: Տարերքի անու՞նը, որ կեանքի է կոչում Հայաստանի մեռած անդամները: Զու՞ր»:

Նաւը Հերան Վրայ վէպում Հերեանը համանման կարծիք է յայտնում. «Ի՞նչ երեւակայու՞մ ես ինչ կը լինէր ժայռերի այս աշխարհը, եթէ Սեւանը չլինէր... Մտածիր. երկու հազար մետր ծովից բարձր, լեռների կատարին թառած նստած այդ լիճը՝ լաւագոյն գանձն է որ մեր երկիրը ունի... Զուր կարած երկնքի մի կտոր... Չնայած սիրերեան ցրտին՝ երբէք ամբողջապէս չի սառչում, որպէսզի մարդիկ իր առատ սեղանից կարողանան օգտուել ողջ տարին: Եւ ի՞նչ կը լինէին վարի դաշտերը առանց նրան... Զէին բուսանի մեր վաթսուեւ տեսակ խաղողները, մեր հիւթեղ դեղձերը, ոսկէ հեղուկով լցեւած մեր ծիրանները, սալորը, խնձորը, նուշը... Նա է չէ՞, Սեւանն է, չէ՞, որ իր ափի մի ծալքը կամաց բաց է անում եւ զնգացող, ուրախ Զանգուին դրկում դէպի Արարատեան դաշտը... Նա է շոգիանում եւ անձրեւների միջոցով տարածւում ամէն տեղ...» (էջ 118): Հերեանի այս խօսքերը լսելով, Զուարթը մինչեւ անգամ խանդի զգացում է ունենում: Եւ Գասպարեանի, եւ՝ Հերեանի համար Սեւանայ լիճը աղքատ Հայաստանը հարստացնելու գործում կարեւորագոյն դեր է խաղում:

Երկու նաւավարների ճակատագրերն էլ նման են: Գասպարեանը երկար տարիներ օտար ծովում ծառայելուց յետոյ գալիս է իր հայրենիքը, մեծ ջանքեր թափում Սեւանայ լճի նաւագնացութեան գործի հիմնադրութեան համար: Սակայն յետագայ տարիներին, խորհրդային կառավարութեան անխուճմ քաղաքականութեան պատճառով, լճի էկոլոգիական վիճակը վատթարացաւ: Յայտնի փաստ է, որ Սեւանում հիմնադրելով հիդ-

բռնակցողական՝ լճի մակարդակը տարեցտարի ցածրացաւ, կղզին դարձաւ թերակղզի Արդէն 1930ականներին, իշխանութիւնները սկսեցին լճի մի զգալի մասը թաղել՝ վրան կառուցելով զանազան շինութիւններ, ի դէպ, Սեւանի բնապահպանական խնդիրներն արդէն սկսել էին ի յայտ գալ Նաւը Լճրան Վրայ վէպը լոյս տեսնելուց առաջ³⁵։ Այդ վտանգը տեսել է Երուանդ Գասպարեանն ինքը, որը մեծ ջանքերով տարրեր նաւոր է բերել-հասցրել Սեւան՝ Բաքուից ու Բաթումից։ Նա հասկանում է, որ եթէ Սեւանայ լիճը դատապարտուած է անհետացման՝ իր ջանքերն իզուր կը լինեն։ Կատաեւը շարունակում է. «Բայց դա դեռ ամէնը չէ։ Կարելորդ՝ կորչում է, կրկին անհետանում է օր ծերութեան գտնուած հայրենիքը, Ծովային հայրենիքը մի նաւաստու, որ քսանութ տարի թափառել է օտար ծովերում, օտար դրօշների ներքոյ։ Մեռնում է հայկական ծովը եւ նրա հետ՝ հանրապետութեան միակ նաւատորմիդը, այնպիսի դժուարութիւններով ու ջանքերով ձեռք բերուած նաւատորմիդը³⁶։

Այսպիսով, Նաւը Լճրան Վրայ վէպի հրատարակութիւնից ինը տարի առաջ, Կատաեւը գրել է Գասպարեանի կեանքի մի հատուածով Գասպարեանի գերեզմանը գտնուած է Սեւանի կղզու բլուրի վրայ, եւ Սեւան քաղաքում կայ նրա անուան հրապարակ։ Մեզ հաւանական չի թւում, թէ Զարեանը ծանօթ է եղել Կատաեւի՝ Նաշի Դատաբանին հանդէսում հրատարակած այս յօդուածին, սակայն փաստ է, որ Գասպարեանի եւ Զարեանի միջեւ առկայ են մի շարք ընդհանրութիւններ։ Եւ ոչ միայն արտաքինի կամ բնաւորութեան մէջ է նրանց նմանութիւնը, այլեւ ճակատագրերի։ Գասպարեանը Սեւանայ լիճը կորցնելու վտանգով է ապրում, իսկ Զարեանը՝ հանրապետութիւնը եւ նաւը. դրանք երկուսի համար էլ եղել են կեանք եւ ունեցել են շնորհին իմաստը։

Կարելոր է լիշել նաեւ հետեւեալ փաստը. Զարեանն ամենայն հաւանականութեամբ իր հերոսի անունը վերցրել է 1910ականների վերջի 1920ականների սկզբի մէկ այլ հայրենանուէր կամաւորի՝ Ռուբէն Զերեանի անունից։ Վերջինս անձնուէր աշխատանքներ է կատարել Արեւելեան Հայաստանի որբերի համար եւ մահացել է 1921ին³⁷։ Չի բացառոււմ, որ վերցնելով նրա բարեհունէ ազգանունը՝ Զարեանը մտադրուած լինէր յաւերժացնել նաեւ այդ գործչի յիշատակը։ Զերեան ազգանունան հետ կապուած, չի կարելի նկատի չառնել Վարդան Մատթէոսեանի այն կարծիքը, որի համաձայն Զարեանն այն վերցրել է Պլատոնի Հանրապետութիւն գրքում նշուած հայազգի շէրիք անուանումից (Հի աւելացումով)³⁸։

Այսպիսով, թէեւ Նաւը Լճրան Վրայն պատմական վէպ չէ, այնուամենայնիւ նրա մի քանի կերպարներ ունեցել են պատմական նախատիպեր։ Նոյնիսկ վէպի սիւժէն՝ նաւի շինութիւնն ու տեղափոխութիւնը յի-

րիւրանք չէ, այլ հեղինակի հաւաքած իրական փաստերի հիւսուածքն է։ Այս առումով, կարելի է համարել, որ Զարեանը վերկենդանացրել է այն ամէնը, որոնք ժամանակի ընթացքում կը ժողացուէին։ Հայ լինելու հարցերի շուրջ իւրաքանչիւր կերպարի մօտ դրսեւորուած են տարբեր կարծիքներ, որոնք նոյնպէս արտացոլում են դժուար այդ ժամանակաշրջանում ապրող հայերի հոգեբանութիւնը։ Իրական անձերի ու դէպքերի հիման վրայ վէպը անլիի համոզիչ է դարձել ու կենդանի շունչ ստացել։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

¹ Կոստան Զարեան, *Երբեք, Հրատարակութիւն Գէորգ մեխտիսեղի Գրական Մրցանակի եւ Արա-հրատարակման Հիմնադրամի յանձնաժողովի, Անթիլիաս, 1976, էջ 49։*

² Նոյն, էջ 50։

³ Կոստան Զարեան, *Նաւաստմար, Սարգիս Խաչենց հրտ., Երևան, 1990, էջ 567, Ի դէպ, Նաւթ վերջին դուրսը, հեղինակի համաձայնութեամբ, տեղ չի գտել վէպի ուսանելի թարգմանութեան մէջ։*

⁴ Արծրուն Աւագեան, *Կոստան Զարեան. Կեանքը Եւ Գործը, Երևանի Համալսարանի Հրատարակութիւն, Երևան, 1998, էջ 38։*

⁵ Hamparsum Kelikian, "An Encounter in California", *Ararat*, Spring 1994, էջ 46։

⁶ *Ֆուտուրիզմ (սպառազազաշտութիւն), Ի. դարի սկզբին ձեւաւորուած գրական հասանք-անիի մանրամասն տն՝ «Ֆուտուրիզմի սկզբունքը», Գալք Գրականութեան Տարեգիրք Զրադառաչ Գրացեփոս Լեփրապետութեան, Փարիզ, Հ. 3, 1993, էջ 120։*

⁷ Կոստան Զարեան, *Նաւթ վերջին դուրս, Բոստոն, 1943, էջ 167։ Վէպից կատարուող բոլոր մէջբերումների էջերն աշուհետեւ կը նշուին շարադրանքում։*

⁸ Կարալի մասին տն՝ Գրիգոր Պրլտեան, *«Հայկական Ազազազազաշտութիւն. Կարա Դարելի Առթիւ», Գալք, էջ 97-120։*

⁹ Զարեան, *Երբեք, էջ 94։*

¹⁰ Նոյն։

¹¹ Նոյն։

¹² Սենեքերիմ-Յովհաննէս Արծրունի, *Վասպուրականի հայոց թագաւոր (908-1026)։*

¹³ Տն՝ H.F.B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, vol. 1: *The Russian Provinces*, Beirut, 1966, էջ 237-238, vol. 2: *The Turkish Provinces*, էջ 116։

¹⁴ Զարեան, *Երբեք, էջ 208։*

¹⁵ Նոյն։

¹⁶ *Անցողիկութիւն Թումանյանի կառուցած նաւը կոչուած է «Տիգրան Երկաթ», իսկ Նաւթում «Աշոտ Երկաթ»։ «Տիգրան Երկաթ» անունը հանդէս է գալիս միայն *Անցողիկութիւն, միջդրէն. Աշոտ Երկաթ» անունը լինում է տարբեր տեղերում եւ հաւանական է, որ լինի նա-ւի իսկական անունը. տն՝ նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Պետական Գնահատական Արխիւ (ՀՀ ՊԳԿԱ), ֆոնդ 276, ցուցակ 1, դործ 70, թուղթ 62; Սիմոն Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. սպազրութիւն, Բէլլուրթ, 1968, էջ 436։**

¹⁷ Պատմական աղբիւրներում մեղ չի հանդիպել *Ալլապորոս» անունով նաւ Սեւանում. հա-ւանարար Զարեանի ստեղծած անունն է այն։*

¹⁸ Տն՝ ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆոնդ 276, ց. 1, դ. 70, թ. 63։

¹⁹ Այժմ վերանուանուած Սեւան։

- ²⁰ ՏՆՍ՝ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆոնդ 276, ց-1, ք-79, Թ-53.
- ²¹ Նոյն.
- ²² Սիմոն Վրացեան, *Գնանքք Ուղիներով*, Ա. Հատոր, «Յուսարեր» Գահիրէ, 1955, էջ 223.
- ²³ Նոյն.
- ²⁴ Նոյն, էջ 223.
- ²⁵ ՏՆՍ՝ Սիմոն Վրացեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, էջ 436.
- ²⁶ Նոյն.
- ²⁷ Աւագեան, էջ 282.
- ²⁸ ՏՆՍ՝ Ivan Kataev, *Khleb i mysl* (Հաց եւ միտք), *Հեռագրատ (Հեռագրատ)*, 1983, էջ 273-302 եւ *Հեռագրի Արդարամեան, Բարսեղ, Երեւան*, 1996, էջ 118-128; Մուրադ Կարապետեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Բանակը 1918-1920*, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1996, էջ 40, 60-61.
- ²⁹ Ivan Kataev, *Khleb*, էջ 382.
- ³⁰ Նոյն, էջ 282-283. *Բարգմանութիւնը՝ Արդարամեան, Բարսեղ*, էջ 121-122.
- ³¹ Արդարամեան, *Բարսեղ*, էջ 126.
- ³² Ivan Kataev, *Khleb*, էջ 290.
- ³³ Սեւանի Հիմնադրոյցի պատմութիւնը տե՛ս՝ Գրիգոր Արդարամեան, *Սեւան, Երեւան*, 1998, էջ 134-162.
- ³⁴ Նոյն, էջ 290.
- ³⁵ Ռուբէն Հերեանի մասին տե՛ս՝ *Վերջին Լուս*, Մտաւոր, 9.07.1921, էջ 3; *«Արիւր»* Հայր Ռուբէն Հերեանի Արիւրէն, *Զարեանք Բացառիկ, Պէյրուս*, 1963, էջ 211-214.
- ³⁶ ՏՆՍ՝ Վարդան Մարտիկեան, *Գեղերումներ Նաւուն Եւրոյն*, Փայք, էջ 86-96. Վէպի կերպարների պատմական մեկնարանութեան մասին, տե՛ս Վարդան Մարտիկեան, *Գոտան Զարեանի Եւրոյն, Անթիլիաս*, 1996, էջ 371-374.

HISTORICAL CHARACTERS IN KOSTAN ZARIAN'S NOVEL, THE SHIP ON THE MOUNTAIN (Summary)

AKIKO HIKI

Although the renowned Armenian author Kostan Zarian has clearly stated that his masterpiece, *The Ship on the Mountain* (published in 1943 in Boston, revised version published in 1963 in Yerevan) is not a historical novel, it is based on certain historical characters, facts and details.

Against the backdrop of the historical period of 1918-1921, when the Republic of Armenia was proclaimed, the author unfolds the story of two Armenians who contribute in the reconstruction of their fatherland through realizing their separate marine projects on lake Sevan.

This article endeavors to trace the historical figures and prototypes, facts and details reflected in this novel. Some of them are the nationalist Catholicos, Mekertich Kherimian; the futurist poet, Kara Dervish; the naval captain Michael Tumanian, captain of the ship "Ashot Yerkat," which he brings from Batum to lake Sevan; and captain Ara Herian, the main character of the novel, who builds a ship on lake Sevan.

ԵՐՈՒԱՆԴՈՋԱՐԸ ԵՐԳԻԾԱՆԿԱՐԻՉ

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱՆԶԻՆԵԱՆ

Այն, որ Երուանդ Քոչարը (1899-1978) գեղանկարիչ, գծանկարիչ, քանդակագործ, թատերական նկարիչ և ճակատագրաբան մէջը արուեստի նոր տեսակի ստեղծող լինելուց բացի, երգիծանկարիչ է եղել՝ մինչև այժմ գրեթէ անյայտ է մնացել։ Նրան նուիրուած արուեստարանական աշխատութիւններում ոչ մի լիշատակութեան չենք հանդիպել այդ փաստի վերաբերեալ։ Երեւանի Նկարչի Տանը 1978ին կազմակերպուել է Քոչարի գծանկարչական աշխատանքների ցուցահանդէսը, որից սակայն դուրս են մնացել նրա երգիծանկարները Պատճառը միանգամայն հասկանալի է։ Քոչարի հրատարակած երգիծանկարները եղել են առօրեական ստեղծագործութիւններ, ծնուել և զմաւազել են տպագրուած թերթի հետ մէկտեղ և առ այսօր չբանտուած են մնացել խունացող մամուլի էջերում։

Քոչարի երգիծանկարչական գործունէութիւնը կապուած է նրա կեանքի փարիզեան շրջանի (1923-1935) հետ, երբ նա Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի հայ մամուլում գրեթէ մէկ տասնամեակ շարունակ (1923-1932) ժամանակ առ ժամանակ հանդէս է եկել երգիծանկարներով։

Մինչև այժմ Քոչար երգիծանկարչի վերաբերեալ եղել է երկու-երեք թուցիկի վկայակոչում։ Հայփառան Սոփեանեան Հանրագիտարանը վկայել է, որ Վազեօ քաղաքական և երգիծական թերթի աշխատակիցներից է եղել նաեւ նկարիչ Երուանդ Քոչարը։ Ոգչի երգիծաթերթում 1979ին վերահրատարակուել է երեք երգիծանկար նոր մաւազած նկարչի արխիւից՝ Դրանցից մէկն իբր պատկերում է Ֆրանսահայ երգչուհի Աիդա Ազնաւուրեանին և ստեղծուել է 1930ականներին։ Միւսը Ֆրանսահայ գրող Լասի (Աուրգա Ասլանեան, 1906-1945) գրական կերպարներից է, ստեղծուած 1930 կամ 1931ին։ Երրորդ երգիծանկարը երկմասանի է՝ ջրի ծորակը բացած ծեր կին և առաստաղից թափուող ջուրը հաւաքող երեխայ։ Այս վերջինը ուշ շրջանի գործ է, որի բնօրինակը պահուած է Քոչարի տուն-թանգարանի ֆոնդում։ Վերջին երկու նկարները հաւանաբար տպագրուել էին առաջին անգամ, իսկ առաջինն իրականում ստեղծուել էր ոչ թէ 1930ականներին, այլ 1928ին՝ հրատարակուելով Փարիզում լոյս տեսնող Վազեօ երգիծաթերթում։ Իսկ պատկերուած երգչուհին չէր կարող լինել Աիդա Ազնաւուրեանը (որը 1928ին ընդամէնը վեց տարեկան էր)։ Վազեօյում հրատարակուած նկարի ազդագիրը վկայում է, որ այնտեղ պատկերուած է Հայ թատրոնի էն Հմայիշ դերասանուհին՝ տիկին Աստղիկ որ հայ

Թատրոնի աստղն է եւ այժմ Պոլիս կը գտնուի Հայերէն Ներկայացումներ տալու համար: Սօսքը վերաբերում է դերասանուհի Աստղիկ Երամեանին (1887-1961):

Երրորդ վկայութիւնը Քոչարի երգիծանկարչութեան վերաբերեալ առնչւում է 1906ին Քոչարի տուն-թանգարանում բացուած Վահան Թէքէեանին նուիրուած ցուցահանդէսին: Այս առթիւ ամերիկացայ Նոր Օրթերթում վերահրատարակուել է 1923ին Թէոդիկի Ամէնուն Տարեցոյցում (էջ 197) հրատարակուած Թէքէեանին պատկերող Քոչարի երգիծանկարը:

«Ժողովուրդի Չայնը»ի խմբագրատան մեջ.-Ո՞վ է...

1920ականների Ֆրանսական մամուլը թերթիկիս մենք յայտնաբերեցինք Քոչարի ստորագրութիւնը կրող տասնեակ երգիծանկարներ, որոնք

կազմում են արուեստագէտի կենսագրութեան մի էջը եւ որոնց ուսումնասիրումը կարող է օգտակար լինել նկարչի արուեստի (յատկապէս գծանկարչական ժառանգութեան) ինչ-ինչ մասնալուծութիւններ քննելիս: Առյժ յօդուածն առաջին փորձն է՝ ընդհանուր գծերով բնութագրելու Նրուանդ Քոչար երգիծանկարչին:

«Մարտչի մէջ եպիսկոպոս մը եւ երկու տերտեր ծեծեր են ուրիշ տերտեր մը»:

ԹԵՐԹԵՐԸ
«ՄԻՐԵՑԷՔ ԶՄԻՄԵԱՆՍ» ԸՍԱԲ ՅԻՍՈՒՄ... ՊԱՐԱՊ ՏԵՂ:

Հայ լրագրական երգիծանկարչութեան սկիզբը համարուած է 1858 թուականը՝ կապուած կոստանդնուպոլսի Զուարճասէր պարբերականում լոյս տեսած Հայ նկարիչների երգիծանկարչական առաջին փորձերի հետ¹: Երգիծանկարչութիւնն արեւմտահայ իրականութեան մէջ լայնօրէն զարգացել է առանձնապէս 1908-ից յետոյ, երբ հռչակուել է մամուլի ազատութիւն եւ պոստահայ մի շարք պարբերականներում տպագրուել են բազմապիսի երգիծանկարներ՝ քաղաքական եւ կենցաղային ընդլիճի պատկերներ ու երգիծանկարչական դիմանկարներ: Սօսքն առաջին հերթին վե-

րաբերում է նաև Պոլսի *Փաշաօշ* երգիծաթերթին (Հրատարակիչ՝ Երուսաղեմ Թուրքիան, 1883-1887), որտեղ յետագայում տպագրուել է *Քոչարի* երգիծանկարների մեծ մասը: Չի բացառվում, որ Քոչարին աշխատակցելու Հրաւէրն արած լինի ինքը՝ *Փաշաօշի* Հրատարակիչ Թուրքիանը: 1908ին Հիմնուած այս պարբերականը 1928ից սկսել է լոյս տեսնել Փարիզում եւ շարունակուել մինչեւ 1936: Այն չի եղել սոսկ Ֆրանսահայութեան զուարճանքի թերթ, այլ ներկայացրել է նաև միջազգային անցուղարձը, սփռութեամբ կարեւոր լուրերը եւ մշակութային նորութիւնները: *Փաշաօշն* ունեցել է երգիծանկարչական Հարուստ աւանդներ: Տակաւին 1900ից այս թերթում բազմիցս Հրատարակուել են Արամ Անտոնեանի երգիծապատկերները, իսկ Յրանսիայում տպագրուելու տարիներին տարբեր ժամանակներում երգիծանկարներով աշխատակցել են նաև Վ. Տարտեանը (1900-1948), Գառնիկ Զուլումեանը (ապագայ Գառզուն, 1907-2000)⁴, Պ. Տոտազեանը, Մելքոն Քեպապճեանը (1880-1948), Միշէլ Յովիկեանը (1911-): Տպագրուել են եգիպտահայ նշանաւոր երգիծանկարիչ Ալեքսանդր Սարուխանի (1898-1977) գործերից, ինչպէս նաև կատարուել են արտատպումներ՝ Ֆրանսիական մամուլից: Միաժամանակ Հարկ է նկատել, որ 1920-30ականները բուն իսկ Ֆրանսիական երգիծանկարչութեան Համար զատորոշւում են որպէս քաղաքական սատիրայի տիրապետման ժամանակաշրջան, երբ երգիծանկարները սկսել են տպագրել բոլոր թերթերը՝ թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ այլ բնույթի: Երգիծանկարը դարձել է ամէնօրեայ լրագրի անհրաժեշտ տարրը: Առուածը ճշմարիտ է ոչ միայն Ֆրանսիական, այլև Յրանսիայի Հայ մամուլի Համար:

Առաջին անգամ Քոչարի ստորագրութեամբ երգիծանկար Հրատարակուել է Թէոդիկի 1923 թուականի *Ամէնուն Տարեցոյցը* տարեգրքում: Պատկերուած է թղթերի կոյտի մէջ նստած զրոգ մի մարդ, իսկ մակագրութիւնը հարցնում է՝ *«Ժողովուրդի Զայնդի խմբագրատան մէջ-Ո՛վ է...»*⁵: Անմիջապէս ճանաչւում է, որ պատկերուածը Վահան Թէքէեանն է, որն այդ տարիներին Պոլսում խմբագրել է *Ժողովուրդի Զայնդ-Ժամանակ* թերթը:

Փաստօրէն, Քոչարը Փարիզ Հաստատուելու առաջին իսկ տարում՝ 1923ին, արդէն երգիծանկարով Հանդէս է եկել տեղական պարբերականում: Սա մեզ կարող է յուշել, որ մինչեւ Յրանսիա գալը երիտասարդ նկարիչն արդէն պիտի փորձած լինէր այդ ժանրը: Թէ ինչն է մղել Քոչարին երգիծանկարներով Հանդէս գալ մամուլում՝ դժուար է միանշանակ պատասխան տալ: Զեմք կարծում, թէ եղել է նիւթական շահագրգռութիւն, որը կարող էր ստիպել Փարիզում կարեքի մէջ ապրող Քոչարին դիմել այդ ժանրին, քանի որ դժուար թէ նիւթական սուղ միջոցներ ունեցող Հայ մամուլն ի վիճակի լինէր վճարել աշխատակիցներին: Պարզապէս Քո-

չարը, որպէս փարիզահայ հասարակական-մշակութային կեանքին մօտ
կանդնած անձնաւորութիւն, չէր կարող չաջակցել աշխատակիցների պա-
կաս ունեցող ժամանակի հայ մամուլին:

ՄՆԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԸ ԵՐԱՁԸ

Եւ Ֆրանսայի հայ նոր սերունդը գումդագումդ կը դիմէ Մամուլ-Մուրատ
Մխիթարեան նոր վարժարանը՝ իր մայրենի քարոսը չմոռնալու համար:

Քոչարը, որի երգիծանկարները կրել են ԵՖ սկզբնատառերը, իսկ տա-
կադրերում նրա ազգանունը գրուել է «Գօչարեան» կամ «Քօչարեան», ա-
ռաջին անգամ հայ/ռօշում տպագրուել է 1927ի Սեպտեմբերի 6ի համա-
րում: Նա արդէն չորս տարի էր, ինչ բնակւում էր Փարիզում, մասնակցել
էր ցուցահանդէսների եւ արդէն որոշ համբաւ ունէր հայկական շրջանակ-

ներում Մեր Հաշուներով, Կապառում 1927ին լոյս է տեսել Քոչարի ստորադրութեամբ 10 երգիծանկար եւ մտերմական շարժ, 1928ին՝ 4, 1929ին՝ 12, 1930ին՝ 3, 1932ին՝ 1 երգիծանկար (ընդհանուր թուով՝ 30): Իսկ *Ապագայում*¹¹ 1928ին Քոչարը հրատարակել է չորս երգիծանկար: Բանասէր Գառնիկ Ստեփանեանի աշխատութիւններէ մէկում ընդգրկուել է բանաստեղծ Յովհաննէս Զարիֆեանին (1879-1937) պատկերող քաղաքեան մտերմական շարժը՝ առանց աղբիւրը նշելու¹²: Այսպիսով, եթէ Հաշուի առնելը նաեւ Ոգնիւմ լոյս տեսած երկու երգիծանկարները, մինչեւ այժմ մեզ յայտնի է Քոչարից հրատարակուած 38 երգիծանկարներ: Անշուշտ, չի բացառուում, որ մեր աչքից վրիպած լինեն այլ պարբերականներ, որոնցում լինեն երգիծանկարներ Քոչարից: Երեւանի գրադարաններում մենք չգտանք Կապառ տարեգրքի Համարներ, որոնցում շատ հաւանական է, որ լինեն Քոչարից երգիծանկարներ: Իսկ եթէ Ֆրանսիայում պահպանուած լինեն Կապառի եւ *Ապագայի* արխիւները, ապա Հնարաւոր է, որ պահպանուած լինեն Քոչարի այլ նկարների բնօրինակները:

Երգիծանկարչութեան մէջ տարբեր խնդիրներ են յուզել Քոչարին: Նա Հիմնականում պախարակել է Հայ Հասարակական կեանքի արատները: Քոչարը ձաղկել է կրօնաւորներին, հրատարակել *«Միրեցէք զմիմեանս»* զերտառութեամբ երկու երգիծանկար (Կապառ, 5.08.1928 եւ *Ապագայ*, 10.10.1928): Երկուսում էլ պատկերուած են կուռի մէջ մտած Հոգեւորականներ, որոնց վարքի վրայ զարմացած է անգամ ինքը՝ խաչեալ Յիսուսը: Այս դէպքը միակն է, որի ստեղծման շարժառիթը նշուած է. նկարին կից ծանուցումը վկայում է, որ թերթները գրել են, թէ ինչպէս *«Մարտչլի»* մէջ նպիակուպոս մը եւ երկու տէրտէր ծնծեր են ուրիշ տէրտէր մը: Եւ նկարչի եզրակացութիւնը. *«Միրեցէք զմիմեանս»* ըսաւ Յիսուս... պարապ տեղ: Ի դէպ, նամակագրական տուեալներից խմանում ենք, որ այս երգիծանկարները Քոչարը ստեղծել է իր մտերիմ բարեկամ Արշակ Զօպանեանի պատուէրով¹³: Սա մեզ յուշում է, որ միւս երգիծանկարների մի մասի թեմատիկան եւս յուշած կարող էին լինել ուրիշները...

Մէկ այլ երգիծանկարում պատկերուած է բազկաթողին նստած մի նիրհող կրօնաւոր. Մխիթարեան վարդապետը սին երազներ ունի, թէ Ֆրանսիահայ նոր սերունդները գունդազուռնդ պիտի դիմեն Սամուէլ-Մուրաա Մխիթարեան նոր վարժարանը՝ «մայրենի բարբառը չմոռնալու համար» (Կապառ, 27.01.1929): Անտիդի չէր Քոչարի Հեղեանքը. կեանքը ցոյց տուեց, որ Ֆրանսիայի պէս երկրում Հայ նոր սերունդները պիտի ուժանային, եւ Մխիթարեան վարժարանը տասնամեակներ անց պիտի փակուէր:

Կարծում ենք, բաւական յաջող է Հոգեւոր գործիչներ Պալաքեանին եւ Քիպարեանին պատկերող երգիծանկարը, որտեղ այս գործիչները ներկա-

յացուած են իրենց ժամանցին՝ ճոճատախտակին նստած՝ «տանկալափիշ-
տին» խաղալիս (Վազ.ՌՁ, 4.09.1927):

ԱՆՏԵՂԻ ՀԵՏԱԶՐԶՐՈՒԹԻՒՆ

- Պ. Պօղոս, հայկական ներկայացման կ'երթաք:
- Մօմ շէռ, մախ իմ ամուսն Փօլ է, յետոյ հայերէն չեմ հասկնար, յետոյ մենք պ ա լ կ'երթանք:

Երիտասարդ նկարչի երգիծանքի թիրախ են դառնում Հայութեանը բնորոշ այնպիսի թերութիւններ, որպիսիք են օտարամոլութիւնը եւ չէզոք դիրքորոշումն ազգային խնդիրների հանդէպ: Անհոգ հարուստը, բազկաթուղին բազմած, դրամ է դցում դանձանակի մէջ՝ ասելով. «Լուծաս կու տամ, ամէնքին հետ կ'ուզեմ աղեկ ըլլալ, ինչ կ'ուզէ թող ըլլաք, այն դէպքում, երբ շուրջը տուրուզմիտց է (Ապագայ, 17.11.1928): Պարոն Պօղոսը, որ իրեն Փօլ է յորջորջում, Հայկական ներկայացման չի դնում՝ այլ միայն «պար» (Ապագայ, 3.11.1928): Հայրը նստած ծովից ծով Հայաստանի քարաէզն է դնում, իսկ նրա դուստրը լալիս է. հայրն ուշադրութիւն չի դարձրել իր այն խօսքին, թէ դնում է մագերը «օնտիւլափտին»՝ անելու (Վազ.ՌՁ, 3.03.1929):

- Հայրիկիս ըսի որ մագերս *օմտիլասիօն* ընկու պիտի երթամ, զիս քովն ճամբեց:

- Զգէ՛, աղջիկս, հայրիկդ հիմա զրադած է ծովերէ ծով անկախ եւ միացեալ Հայաստանի բարեյիշատակ քարտէզին վրայ խոկալու:

- Բայց իմ *օմտիլասիօն* նա...:

Քոչարին չէր կարող չանհանգստացնել նաեւ մտաւորականի, արուեստագէտի վիճակը Մի նկարում բանաստեղծը Հրատարակչին է բերում մի քանի կապոց ձեռագիր եւ անմիջապէս մերժում ստանում (Վազեօշ, 27.01.1928)։ Մէկ այլ երգիծանկարում Հայ բարերար տիկնոջ մօտ մի խումբ նկարիչներ նկարներ են բերում վաճառքի. սպասաւորը նրանց դրամ է տալիս, խնդրելով այլեւս չգալ, քանի որ Հիտլանցիի պատերը անգամ թափլոյով ծածկուեցան» (Վազեօշ, 27.01.1928)։ Այս նկարի ստեղծումն անշուշտ կապուած է անձնական փորձառութեան հետ. յուշագրական գրականութիւնից յայտնի է, որ նիւթական դժուարութիւնների մէջ գտնուող Քոչարը երբեմն ինքն իր նկարներն առաջարկել է Հարուստներին, ինչպէս՝ Պօղոս Նուբար փաշայի ջրոջը՝

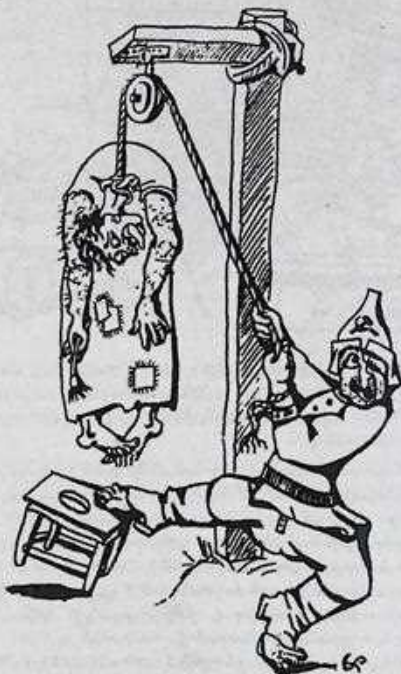
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ. Պ. հրատարակի՛չ, եթէ կ'ուզէք մօր տաղամօ մը փրկել, կարդացէ՛ք սա ձեռագիրներս եւ հրատարակեցէ՛ք քոյորը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉԸ. Հայտէ, պարո՛մ, ինձի կարդացնելէ առաջ, տուն գնա՛, ինքզինքդ կարդացո՛ւր:

Երգիծանկարներում եւ որմագրում առաւել, քան նկարչութեան որեւէ այլ ժանրում բացայայտուած են նկարչի համոզմունքները, քաղաքական դիրքորոշումը: Քոչարի երգիծանկարներում քաղաքական մոտիւններ դրեթէ չկան, բացառութիւն է Վիճակն ու զեղարուեստը կը բարձրացնեն մակագրութեամբ նկարը: Թշուառական մէկի կախաղան է հանում մի գինուոր, որի սաղաւարտին մուրճ եւ մանգաղ է պատկերուած (Վազ/ուշ, 3.03.1929): Քոչարի ակնարկը պարզ է. խորհուրդների երկրում 1920ականներին խկական արուեստը կախաղան էր հանում:

Աւելի մեծ է թիւը կենցաղային բնույթի երգիծանկարների: Դրանց մեծ մասը կարծես անեկդոտի պատկերազարդում լինեն, քանի որ դրանցում առաւել կարեւոր է ոչ թէ պատկերը, այլ խոսքը: Տպաւորութիւնը յաճախ այնպիսին է, կարծես Վազ/ուշի եւ Ապագայի շատ երգիծանկարներ ստեղծուել են էջում բաց մնացած մասերը ծածկելու համար: Օրինակ, մի գէր կին, նայելով ծառին նստած թռչունին ասում է. «Երանի թէ թռչուն մը ըլ-

լայի եւ սա բլուրին վրայ թառէի», որին՝ նրա նիհարակազմ ամուսինը պատասխանում է. «Ի՞նչ աղեկ կ'ըլլար... Բայց եկու՛ր նայէ՛ որ կին ես եւ բլուրի տեղ ի՞մ վրայ ես թառեր» (Գազուշ, 4.09.1927)։ Մէկ ուրիշ նկարում մի գէր պարոն գիւղ է մեկնում նիհարելու, իսկ նիհար օրիորդը նոյնն ա-
նում է գիրանալու նպատակով (Գազուշ, 10.08.1927)։

Ի՞նչպէս գեղարուեստը ԿԸ ԲԱՐՁՐԱՅՆԵՆ

Կարծում ենք, Քոչարի ամենասարամիտ երգիծանկարը Հայազգի նշա-
նաւոր Ֆաբրե Թահրաբէյին (Գրիգոր Գալֆայեան) պատկերող նկարն է։
1920ականներին Եւրոպայի մի քանի քաղաքներում իր զարմանահրաշ

փորձերով միլիոնների վրայ մեծ տպաւորութիւն թողած այս ֆաբրը պատկերուած է բեմի վրայ մի Հանդիսականի վրայ փորձ կատարելիս: Նա բացել է Հանդիսատեսի որովայնը՝ վերջինս նրան խնդրում է որովայնը փակելուց առաջ Հանել իր կոյր աղիքը (Կապուշ, 21.01.1929): Այստեղ Քոչարի Հումորը մօտիկ է իր անուանակից Հայ մեծ երգիծարանի՝ Օտեանի Հումորին, որը նոյն Թահրա բէլի առթիւ գրել էր, թէ Հայ ֆաբրը լաւ կ'անէր լսականութիւնը եւ հողում թաղուելուց յետոյ նորից կենդանանալու իր կարողութիւնն ուսուցանէր Հայրենակիցներին՝ փրկուելու Համար Եղեռնից...

ԹԱՀՐԱ ՊԷՅ.- Ահա՛, կը տեսնեք, ձեր ամենուր այլքին առջեւ, փորը կը բանամ, աղիքները կը քակեմ եւ նորէն տեղերնին կը դնեմ:

- Գուգո՛ւմ Թահրա պէյ, ամանկ ալ փորս բացիր, ամանկ ալ, սա աքանդիսիդս ալ հանձ տե՛ ամանկ փորս գոցե՛:

Քոչարը Հեղինակ է նաեւ մտերմական շարժերի Նրա երգիծական մատը պատկերել է Հիմնականում Փրանսարեանի մի շարք Հայ գործիչների: Արշակ Զօպանեան (1872-1954) եւ Շաւարշ Մխաբեան (1878-1943),

Զապէլ Եսայեան (1878-1943) եւ Աննա Բուզադեան (1880-1964), Լեւոն Բաշալեան (1868-1943) եւ Լեւոն Շանթ (1869-1951), Մարտիրոս Սարեան (1880-1972) եւ Փանոս Թերլեմեզեան (1885-1941).... Նրա շարժերը պատկերուած ենմեղմ հումորով, ներկայացուած անձի հանդէպ հեղինակը ցուցաբերում է բարեկամական-մտերմական վերաբերմունք:

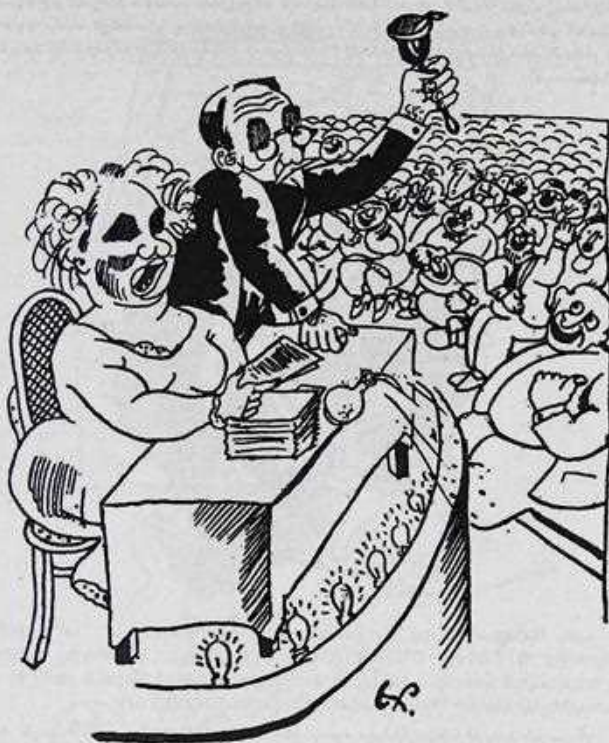

ՏԻԿԻՆ ՊՈՒՏԱՂԵԱՆ
Հայ ամուսնի րեժիսորը, որ ի
մօտոյ Փարիզի մէջ պիտի
կազմէ մեծ հայ թատերախումբ
մը՝ 1.000.000 ֆրանք
դրամագլուխով:

Շաւարշ Միսաքեան

Ինչպէս ընդունուած է առհասարակ երգիծանկարչութեան մէջ, մարդիկ Քոչարի երգիծանկարներում եւս օժտուած են ծիծաղաշարժ դէմքերով եւ խոշոր քիներով: Սակայն Քոչարի մօտ լատկապէս նկատելի է մարդկանց ծուռ ոտքերով պատկերելու միտումը¹⁶ (ինչպէս Սարեանը, դերասանուհի Աստղիկը, անանուն տաղանդաւոր Հայ գրագիտուհին. ի դէպ, նոյն երեւոյթին հանդիպում ենք Սարուխանի եւ Տիրան Աճեմեանի երգիծանկարներում)¹⁷: Մենք հակուած չենք կարծել, որ նա այս ձեւին դիմել է պարզապէս վասն զուարճութեան. հաւանաբար նա դրանով ցանկացել է ընդգծել Հայերի մէջ տարածուած այդ թերութիւնը, որի պատճառը, մասնազէտների կարծիքով, նորածիններին բարուրելու սովորութիւնն է:

ՋԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Երբ կը խօսէր Մշակոյթի Երեկոյթին մէջ, Շանթի հովանաւորութեան տակ:

Քոյարի երգիծանկարները պատկերուած են հիմնականում խոշոր պլանով, աչքի են ընկնում թաւ գծերով եւ նկարչական տեխնիկայի առումով առաւելագէս յիշեցնում են արուեստագէտի փարիզեան ճանաչկար-

ների գծերակերպը՝ Նրկու երգիծանկարում արձաններ նկարելու կերպն անմիջապէս յուշում է քոչարեան ծանօթ ոճը (յատկապէս խոշոր կզակով արձանի դէմքեր պատկերելիս)։ Քոչարի ուրոյն ոճն է նկատելի նաեւ կզակին յենած ձեռքի պատկերման մէջ (Կազմօշի 1927ի Սեպտեմբերի 9ի երգիծանկարում)։

Հայ Գաղթականաց Յանձնաժողովի Նախագահ և «Le Foyer»-ի խմբագիր Պ. ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱՆԵԱՆ, մրրին գրագէտ և հմայիչ causeur, որ հայկական մտազգագոյն և առաւելագոյն պահամջներուն շունչ և օղ մերարկելով՝ կենքը կուտայ անոնց Ազգերու Ժողովին մէջ։

Քոչարի երգիծանկարները որոշ ընդհանրութիւններ ունեն նոյն ժամանակահատուածում նրա կատարած գծանկարչական այլ աշխատանքների հետ։ Ահա արուեստարանի գնահատանքը 1920ականների քոչարեան գծանկարի վերաբերեալ. «Գծերը մերթ թեթեւ են, նորագեղ, մերթ եռանդուն, հիւթեղ... Քոչարը ուրուանկարը գծում է լակոնիկ ու վիրտուոզ... Ուրուանկարների բեկբեկուն, կոտորակուած գծերում անգամ ընթերցւում է ծաւալի չընդմիջուող երգախոլթիւնը, նրա իրական կոնս-

Նշամատրի հայ մկաթիչ
ՓԱՆՈՍ ԹԵՐԼԵՄԵՋԵԱՆ

տրուկցիան»¹։ Նոյն հեղինակը, անդրադառնալով Քոչարի ժանրային պատկերներին, իրաւամբ գտնում է, որ շատ մեծ է դրանց նշանակութիւնն Վրդեւ արուեստագէտի աշխարհընկալման զարգացման աստիճանը²։

Կարծում ենք, սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք, որ ասուածը ճշմարիտ է նաեւ Քոչարի երգիծանկարչութեան վերաբերմամբ։

Ժամանակակիցները չեն դիպել զնահատանքի խօսքեր ասել Քոչար երգիծանկարչի մասին։ Ըստ Զօպանեանի, «...ինքը Պ. Ա. Սարուխանին հետ՝ մեր ամէնէն հզօր ծաղրանկարիչն է»³։ Աւետիք Իսահակեանն էլ «Գիտէր Քոչարի Հնարաւորութիւնների անսահմանութիւնը գեղարուեստի բոլոր ժանրերում. լինէր գծագրութիւն, ծաղրանկար, փորագրութիւն, նկարչութիւն թէ քանդակ» (ընդծումը մերն է - Ա.Բ.)⁴։ Այնուամենայնիւ, Քոչարը երգիծարան չէր։ Նրա երգիծանկարներն առանց խօսքի զուրկ են հումորից եւ երգիծանքից։ Մինչդեռ երգիծարան գծանկարիչների մօտ կարեւորը պատկերի երգիծական տպաւորութեանը հասնելն է։ Օրինակ, Ֆրանսիացի նշանաւոր երգիծանկարիչ Օնորէ Դոմիէի (Honore Daumier, 1808-1879) մօտ մակագրութիւնը մեծ դեր չէր կատարում եւ կարելի էր այն շրջանցել, քանի որ զանազան ինքնակէր⁵։ Քոչարի ձեւաւորած կատակներն իսկ ժամանակի ընթացքում արագ հնացել են՝ կորցնելով ծիծաղաշարժ բնույթը... Ուստի եւ այսօր Քոչարի երգիծանկարչական ժառանգութիւնն ունի առանելապէս պատմական անուրանալի արժէք, որի շնորհիւ ամբողջանում է մեծատաղանդ արուեստագէտի եւ մարդու կերպարը։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Տե՛ս՝ ՄԱՀՄ Ժազովցզական Նկարիչ Սրուանդ Քոչար (կատալոգ, կազմ. Գ. Խոստիկեան, «Սրուանդ Քոչարի Գրաֆիկան» առաջարանը՝ Յասմիկ Փելլադսեանի), Սրեւան, 1979; Սրուանդ Քոչար (կատալոգ, կազմ. Գ. Խոստիկեան, ընդգրկում է Ռ. Զարեանի եւ Հ. Ի. դիմանի թողածները), Սրեւան, 1980։

² Խմբագրութիւն, թղթածին վերջաւորութեան, իրրեւ յաւելուած կը հրատարակէ Գաղապի Տաքսիլիքի 18րդ տարուան (Տպարան Մասիս, Փարիզ, 1926) թիւին մէջ լոյս տեսած եւ Քոչարի ստորագրութիւնը կրող բոլոր երգիծանկարները։

³ Բախտիար Յովակիմեան, «Կազմօշ», Հայրական Մովետական Հանրագիտարան, հատոր Ե, Հայրական Մովետական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութիւն, Սրեւան, 1979, էջ 282։

⁴ Քոչի, Սրեւան, 1979, Բ. 26, Դեկտեմբեր, Ե։

⁵ Գաղապի, Փարիզ, 22.07.1926, էջ 8։ Քոչարի երգիծանկարների հրատարակման տեղն այժուհետեւ կը նշուի շարադրանքի մէջ։ Ի դէպ, 1920-29 շրջանի Ամէնուէ Տարեցանգի հատորների մէջ Քոչարի ստորագրութիւնը կրող միակ երգիծանկարն էր ասի։

- ⁶ Մանուել Բեյսեան, «Հաւան Թէքէն», Քոչար Եւ Գաղուն, Նոր դր, Լոս Անջելէս, 10.06.1985, էջ 9:
- ⁷ Գառնիկ Ստեփանեան, «Հայ Լրագրային Մադրանկարչութեան Սկիզբը», Հալիֆան ՍՍՏ Գիտութիւնները Ազգեմիտքի Տեղեկագիր, Հասարակական Գիտութիւններ, 1983, թիւ 3, էջ 86:
- ⁸ Հաւանաբար Գառնիկ Զուլումեանը եւ Երուանդ Քոչարը հանաւել են միմեանց այս շրջանից յետադարձ Գաղուն բարձր է գնահատել յատկապէս Քոչարի գծանկարչութիւնը, սակեղ, որ «Մանուկապէս տպաւորուած եմ իր արուեստի գծային ուժգնութիւնն» (Քաջաղ, «Երուանդ Քոչարի Հետ», Նոր Դար, Երեւան, 2000, թ. 1, էջ 244):
- ⁹ V. V. Ourouva, *Sovremennaya francuzskaya grafika: plakati, karikatura* (Ժամանակակից Եւրասիական Գծանկարչութիւն. Որմաղղ, Երգիծանկար), Մոսկուա, 1966, էջ 108:
- ¹⁰ Թէոդիկ, «Մէլեան Տարեցոյցը», Փարիզ, 1926, էջ 13:
- ¹¹ Քաղաքական-Հասարակական թիւթ, որը լոյս է տեսել Փարիզում 1920-1960ականներին՝ ընդմիջումներով:
- ¹² Գառնիկ Ստեփանեան, «Ամբարիներ Արեւաթաւայ Թաւրոնի Գառնութեան, Գիրք 1, Երեսնաւայ Թաւրոն, Հալիֆան ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1983, էջ 186:
- ¹³ Տէ՛ս՝ մեր «Երուանդ Քոչար Եւ Արշակ Զօպանեան յորումը», Հրատարակչական Զանգութիւն, 13.01.1988, էջ 6:
- ¹⁴ Երանսերէն ondulation՝ գանգրացում:
- ¹⁵ Վիգէն Իսահակեան, Հաջո, Երեւան, 2000, էջ 332:
- ¹⁶ Ի դէպ, ես յիշեցումներ հանդիպում եմ Սարուխանի երգիծանկարներում:
- ¹⁷ Երուանդ Պարսումեան, «Տիրան Անեմեան 1902-1901» Հալիֆան Հայադատական Հանգիս, Լոս. Ժէ., 1997, էջ 617:
- ¹⁸ Փիլիպոսեան, էջ 8-9:
- ¹⁹ Նոյն, էջ 9:
- ²⁰ Արշակ Զօպանեան, «Ե. Քոչարեան Եւ «Զորորդ Տարածութիւնը», Ազգայն, Փարիզ, 13.02.1978, էջ 2:
- ²¹ Իսահակեան, էջ 381:
- ²² Տէ՛ս՝ Ետոյ Բողէլը, Լաթիֆիտ, Քենադատութիւն, Երեւան, 1990, էջ 220:

YERVAND KOCHAR AS A CARICATURIST

(Summary)

ARTSVI BAKHCHINIAN

The author sheds light on the caricatures of the famous 20th Century Armenian famous painter Yervand Kochar (1899-1978). Until now these caricatures have been overlooked in Kochar's creative artwork.

Kochar drew caricatures mainly in France during his stay in Paris from 1925-1935. His caricatures have been published in the *Kavrosk* satirical paper and other periodicals, alongside the caricatures of Carzou (1907-2000). In fact, the bulk of Kochar's caricatures, some 30 drawings in total, have been published in *Kavrosk*.

The caricatures touch on several areas, including lifestyle, the dire conditions of young Armenian intellectuals, and portraits of Armenian authors and painters.

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԶՈՉԱՐԻ ԵՐԳԻԾԱՆԿԱՐՆԵՐԸ
(ԶԱՂՈՒԱԾ ԿԱՎՈՐՈՇԻ ՏԱՐԵԳԻՐՔԸ
19ԻԴ ՀԱՏՈՐԵՆ)

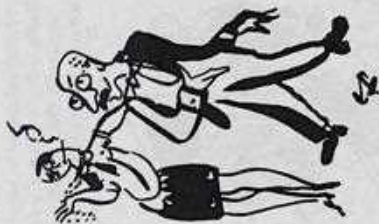

Աղօթք մը.

-Եւ մտածել որ դատապարտուած եմ ամէն գիշեր այս անկողինը մտնալու... Աստուած իմ, չպիտի՞ պատահի երբեք որ այս սենեակը մտած ատենս, կիմս սփրաւհարի մը թեւերուն մէջ գտնեմ:

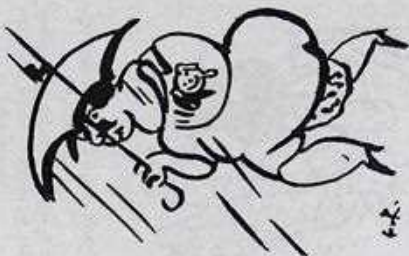
-Ի՞նչ բանի կը ծառայեն ժամանակացոյցերը, բանի որ բռնները միշտ յապաղումով կը հասնին:
-Ինչի՞ պիտի ծառայէին հապա սպաման սրահները, եթէ բռնները ժամը ժամին հասնէին:

ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ԼՕԼՕՁԵՆ
-Երբտասարդ չեմ, արտար չեմ, շիտակ լսե՛, ին ի՞նչս կը սիրես:
-Համատոյթին մ'ըմեր, գիտես որ տաքարին ես:

-Իրա՞ն, այդ ապուշը իբր էրիկ պիտի առնե՞ս:
-Ի՞նչ ըմեմ. սիրահարս չեմ կրնար ըմեմ, բայց իբր ամուսին շատ մերկայանալի է:

Անձրեղ այն առանելութիւնը ունի
որ մարմինը բոցելով՝ զգեստին տա-
կէն կմռը մը գնդեցիկ մասերը երե-
ւան կ'ելլեն:

ԳՕՆՄԻՆԻՐԺԸ.- Վա՛յ ամախում
աղջիկ, քիչ մը առնի պատշաճու-
թեամբ չէ՞ր կրնար իյնալ: Կ'տրնի
այս ամիս ալ սննդախն վարձքը
կախելու համար այբերս շլացնել
կ'ուզէ:

-Կը խոմարին՝ հարսապին արեւ-
մուհան աշխարհիդ Վեստփին առ-
ջն:
-Հրաքոխէ չե՞ս վախճար:

-Նայե, մայե, հրապարակաւ կը
խանդութան կոր:
-Ատիկա կը նշանակէ որ օր մըն ալ
հրապարակաւ պիտի ծեծուին:

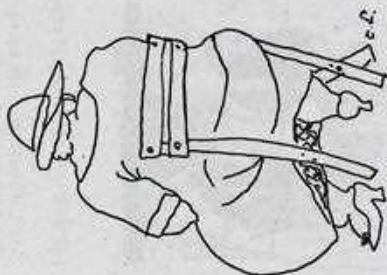
ԴԵՐԱՄԱՆԸ.- Մի՛ մտքներ իմ սէրա,
անգութ...
ԴԵՐԱՄԱՆՈՒԻՆ.- Մե, ո՛չ, ո՛չ:
ՅՈՒՇԱՐԱՐԱՆ.- Էրկան ջրիք,
վերջացուցէք, դուրսը արդէն մարդ
ալ չկայ, կծիկս զառակ պիտի թրէ.
Երբեք տեսնեմ մա՞նչ է թէ աղբիկ:

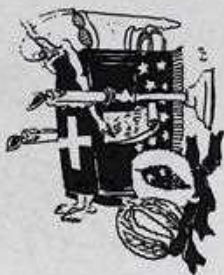
ԻՆՔՍ

Կապի՞ռ? Կը վերադառնայ Մար-
տիկն

Տկար եւ գերեցիկ սեղը...

Յարդգողը

-Օրի՜նդ, երբ ինձի հետ վայրկեան
մը գաս, ապագադ կը շինեմ:
-Բոլորն ալ այդպէս ըսին, բայց...
քան մըն ալ չշինեցին:

-Ա. ՄՐԲԱԶԱՆԸ.- Երոսայի մո-
րճատիր առաջնորդէն լուր
չկայ...կ'երեսի Էջմիածին մնաց...
-Բ. ՄՐԲԱԶԱՆԸ.- Մէջերնին
խնդիր ծագեր է. քոլորն ալ իրենք
գալ ուզեր են. ատոր վրայ Կաթողի-
կոսն ալ ըսեր է. "Նստեցէ՛ք տեղեր-
նիդ":

ARMENIAN PARTICIPATION IN
THE LEBANESE LEGISLATIVE ELECTIONS
DURING THE PRESIDENCY OF
BISHARA KHOURY
1943-1952

ZAVEN MESSERLIAN

INTRODUCTION

During the presidency of Bishara Khoury (1943-52), two legislative elections were held Lebanon: in 1947 and 1951. The elections of 1947 were fraudulent; "terror and forgery" fixed "the electoral results."¹ They have been termed as the worst elections in the history of Lebanon – before or after independence. The elections of 1951, on the other hand, have been generally accepted as free, and the neutrality of the Prime Minister of the day during the election process has been widely noted.

In this study, these two legislative elections are analyzed with emphasis on the Armenian participation in the electoral districts of Beirut and Metn, where seats had been pre-allocated to the Armenian Orthodox and Catholic communities. In that sense, this article is the continuation of the study on Armenian participation in the Lebanese legislative elections during the French mandate, which was published in volume 21 of the *Haigazian Armenological Review*.²

ARMENIANS AND POLITICAL DEVELOPMENTS IN LEBANON AND
THE MIDDLE EASTERN REGION 1943-47

After the Constitutional Bloc (the *Destouris*) of Bishara Khoury, together with its allies, had won the majority of seats in the parliamentary elections of 1943, its leader was elected President of the Republic by the new Parliament. Khoury is considered to be the co-father of the National Pact on power sharing between the Christians and Muslims in Lebanon. He appointed his chief ally, Riad Solh, an Arab nationalist, as Prime Minister. The President and Prime Minister proceeded to amend the Lebanese constitution and remove any mention of the mandatory power of France to formalize Lebanon's quest for full independence. After they had succeeded in doing so, the French Delegate-General, Jean Helleu, ordered the arrest of the President, Prime Minister and several leading ministers in the Lebanese government. Helleu had them jailed in the fortress of Rashaya, and appointed Khoury's

rival, Emile Eddé, President. Those members of the Lebanese government who had not been arrested declared the French decisions null and void. Popular demonstrations against the French and strong pressure from the British eventually led to the release of the prisoners on 22 November 1943. This date was henceforth accepted as Lebanese Independence Day. Eddé not only lost face with his ten-day presidency, but was also expelled from the Lebanese Parliament on 31 March 1944.

The two Armenian members of the Lebanese Parliament elected in 1943, Movses Der Kaloustian and Hratchia Chamlian, followed different paths inside Parliament during the crisis. Both had voted for Khoury in his bid for the Presidency. Chamlian also supported the above-mentioned amendments of the constitution, while Der Kaloustian, representing the Tashnag party, absented himself from that historic session. Later, Chamlian again voted for Eddé's ouster from Parliament, while Der Kaloustian voted against.

In a secret report to British Foreign Secretary Anthony Eden, Major-General Edward Spears, Prime Minister Winston Churchill's chief emissary to Syria and Lebanon, commented as follows on the implications of Der Kaloustian's absence from Parliament on the day references to the French mandate were removed from the Lebanese constitution:

V- Armenians and the Franco-Lebanese Crisis, November 1943.

Der Kaloustian showed himself loyal to the French and, as the author of a pro-French statement immediately after his election and as one of the five members of the Chamber who abstained from voting for the amendment of the Constitution, became one of the most unpopular figures of the day. As he was considered by many to represent Armenians as a whole, much of the indignation aroused against him at the time of the arrest of the Government was visited also upon his community. *Agents provocateurs* exploited this situation in an attempt to widen the breach between Armenians and Lebanese by an intensive propaganda campaign calculated to inspire fear and hatred on both sides.

28. Fortunately for themselves, the Armenians were genuinely shocked by the French "Putsch," and many of them took an early opportunity of showing it. The Communists issued an anti-French tract, Armenian women of all parties went in deputations to condole with Ministers' wives on their husbands' arrest, and when the Government was released the Armenians took their full share in the rejoicings. Der Kaloustian, whose pro-French conduct was subsequently repudiated by the Tashnag Central Committee in Cairo, was obliged, much against his will, to join other Armenian notables in congratulating the Government on their release.³

After the end of World War II and pressure from the United Nations Security Council, Britain and the National Congress of Lebanon⁴, the French forces left Lebanon on 31 December 1946.

In the meantime, the end of World War II had offered hope to the survivors of the Armenian Genocide of 1915 and their descendants, now spread all over the globe, for a successful outcome of the Armenian territorial demands from Turkey. On 19 March 1945, the Soviet government denounced the existing Soviet-Turkish Treaty of Friendship. A few months later, on 22 June, the Soviet Ambassador in Ankara informed the Turkish government that Moscow would conclude a new treaty of friendship if only Turkey agreed to return its eastern districts of Kars, Artvin and Ardahan to the Soviet Union. The Soviets argued that these territories had belonged in the past to Armenia and Georgia, both of which were now Soviet republics. The Soviets also made several other demands to Turkey concerning the Dardanelles.⁵ On 17 January 1946, the Armenian National Council in Syria and Lebanon, consisting of representatives of the majority of the Armenian political parties, telegraphed to the Chairman of the United Nations General Assembly demanding "in the name of 200.000 Armenian refugees in both countries" the return to the Soviet Union of Armenian territories seized by the Turks in 1920-21.⁶

The Soviet Union had also declared, in November 1945, that Armenians living in the Diaspora could return and settle in Soviet Armenia. All returning Armenians would automatically become Soviet citizens. Their families would get a government loan of 30,000 rubles each to construct their new houses. Thousands of Armenians, mostly sympathizers of Soviet Armenia and opponents of the Tashnag party, began leaving Lebanon for Armenia in the summer of 1946.⁷

In time, Turkey refused to succumb to Soviet territorial demands. President Harry Truman of the United States of America issued a statement on 12 March 1947, which became known as the Truman Doctrine. Truman declared, in response to Soviet pressures on Turkey, that the United States stood ready to support nations who were "resisting attempted subjugation by armed minorities or outside pressure."⁸

The Truman Doctrine was an important landmark in the intensification of the Cold War. Thereafter, the Tashnag party resumed its anti-Communist policy, which had been watered down during the latter stages of the Second World War. The Tashnags became increasingly pro-Western, making bitter attacks on Soviet Armenia.⁹ On the other hand, all anti-Tashnag parties and organizations in Lebanon, which fervently supported the repatriation effort to Armenia, criticized the Tashnag party for adopting a pro-Western policy.

They expected the Soviet Union to push for a favorable solution to the question of Armenian territorial demands.

Such was the situation within the Armenian community in Lebanon when the country went to the polls in May 1947.

THE ELECTIONS OF 1947

The Parliament elected in 1943, having terminated its four-year mandate, was dissolved on 3 April 1947. Elections for the new legislative assembly were scheduled for 25 May on the basis of the electoral law as amended in 1943.¹⁰ Hence, the number of seats reserved for the Armenian Orthodox community remained unchanged – two, both in Beirut. Together with the two Armenian, three Sunnite, one Shiite, one Greek Orthodox, one Maronite and one Minority deputies would be elected from the same constituency. According to government statistics, Beirut had 49,954 male voters, of whom 11,263 were Armenian Orthodox; and 1,913 Armenian Catholics.¹¹

The politically dominant Constitutional Bloc intended to stay in power by all means at its disposal. Khoury's presidency had been marked with the ascendancy of the political influence of his brother, Selim Khoury. The latter was persistently accused of corruption. Most Lebanese newspapers questioned the government's stated commitment to carry out free and fair elections.

According to Nikola B. Schahgaldian, the Tashnag party in Lebanon was largely split on the eve of the 1947 parliamentary elections on the issue of cooperation with the other Armenian political parties. By April 1947, the supporters of Der Kaloustian had come to control the party's daily newspaper, *Aztag*. A few weeks later, they announced the collapse of the United Front of all Armenian organizations even before it had actually occurred. Finally, they announced the candidacy of their leader to the forthcoming elections. They also nominated Dr. Melkon Hairabedian for the second Armenian Orthodox seat in Beirut without consulting any other Armenian group. Schahgaldian writes that a number of non-party Armenian community leaders were disgusted by the divisive tactics of the Tashnags and organized, in response, a Lebanese-Armenian Democratic Front, calling for the nomination of two independents, Karnig Minassian and Hratchia Chamlian, who, according to Schahgaldian, enjoyed the confidence of all factions.¹²

This study will provide a more detailed chronological exposé of political developments during the pre-election campaign period, on the elections in the Lebanese capital in general and among the Armenian political groupings

and voters in particular. This article is largely based on newspaper reports and private interviews this author conducted with a number of Armenian public figures who were closely involved in these activities.

On Tuesday, 15 April, a number of leading Beirut politicians, including Sami Solh, Abdallah Yafi, Hussein Oweyni (all Sunnites), Habib Abi Chahla (Greek Orthodox), Dr. Raef Abellama (Maronite) and Der Kaloustian (Armenian Orthodox) met to form the pro-government list of candidates in Beirut. No agreement was reached on the Shiite and the second Armenian Orthodox candidates. For the candidate representing the Minority faiths, the meeting decided to include Joseph Chader, the Secretary-General of the Phalangist (*Kataeb*) party, and, in case of failure, Moussa de Freige on the pro-government list.¹³

The pro-government list wanted to have all or the vast majority of Armenian voters on its side. Der Kaloustian, the Tashnag candidate, was accepted for this purpose, and efforts were made to include a second candidate acceptable to the anti-Tashnags, preferably a Huntchag or a non-partisan personality enjoying the support of all anti-Tashnag parties and organizations.¹⁴ Der Kaloustian's inclusion can be explained by the pro-government list's wish to have the vast majority of Armenians – Tashnags and, if possible, non-Tashnags – on its side. Despite his stand during the Lebanese crisis of November 1943, Der Kaloustian was the Tashnag party's only candidate, and the party's leadership had formally repudiated his stand in 1943. *Aztag's* editorial of 23 April mentioned that Der Kaloustian declared on every occasion that the Tashnags had one candidate and were willing to cooperate with the second candidate, whoever he might be, on condition that he enjoy, through honesty, the trust of the Armenians.¹⁵ The Tashnag daily also wrote that the second Armenian candidate would be announced within the next few days and that the Huntchags had left the United Front to join the first, or pro-government, list.¹⁶ About a week later, on 29 April, *Aztag* reported that the second Armenian candidate on the pro-government list had not yet been chosen and that the Huntchags had applied to Solh and Yafi to admit Armen Gharib (Nazaret Gharibian), a Huntchag leader, as candidate on their list.¹⁷ Meanwhile, Solh, Yafi, Oweyni, Abi Chahla, Der Kaloustian, Abellama and de Freige met in Solh's residence on 28 April. They signed a declaration announcing the formation of the Popular List, which would be completed, they said, with the addition of a second Armenian Orthodox and one Shiite candidate.¹⁸

A reliable anti-Tashnag source asserts, however, that the anti-Tashnag organizations sent delegates to Solh and Yafi only to inform them that they would refuse to be on any list together with a Tashnag candidate.¹⁹

Accordingly, the District Committee of the Social Democratic Huntchag party in Lebanon appealed to the Armenians on 30 April "in the name of the prosperity of independent Lebanon and Armenian-Arab brotherhood" and invited all Armenian organizations not to nominate partisan candidates for the elections and to vote for neutrals who enjoyed the confidence of all.²⁰

On 1 May, an official statement was communicated to the press that a Lebanese-Armenian Democratic Front had been constituted by the Social Democratic Huntchag, Ramgavar Azadagan (Democratic Liberal) and Communist parties, as well as Veraznount and other associations.²¹ The communiqué said that the Front, inspired by the common and higher interests of the Lebanese Armenians and Arabs, had decided in its last meeting to participate *en bloc* in the forthcoming legislative elections. It invited the Armenian voters to vote for the two neutral Armenian candidates that it would appoint and who would join an electoral list composed of candidates willing to serve democratic Lebanon and the interests of the Lebanese people.²²

Aztag replied on 3 May that the Democratic Front was led by "Armenian Bolsheviks" who were continuing their conspiracies in the hope of finding a place on any list, but had been refused by all. The Tashnag daily added that the Ramgavar leader, Eugene Papazian, had arrived from Egypt and was interfering in the internal affairs of Lebanon by visiting government officials and statesmen to accuse the Tashnags.²³ The next day, *Aztag* reported again that the Huntchags had applied to the leaders of the first list and had told them that they were ready to leave the Democratic Front and join the first list if the leaders of the latter were still willing to accept them.²⁴

Zartouk, the Ramgavar daily, had earlier quoted, on 1 May, from Mohieddin Nsouli's newspaper, *Beirut*, that Solh and Abi Chahla had decided to amend their list and omit Der Kaloustian. They had made this decision after having taken into consideration the union of the Armenian political parties and organizations, which had refused the candidature of a Tashnag. Having one Tashnag candidate on their list, opposed to two neutral Armenian candidates, Solh and Abi Chahla were reported to have concluded would neutralize their hopes for success.²⁵ Actually, Abi Chahla presided over and Yafi was present at the 26th anniversary celebration of Homenmen, the Huntchag sports organization, at the Sahagian Playing Field on Sunday, 4 May. The anthems of Lebanon and Soviet Armenia were played during the celebration. Then, Huntchag leaders Gharib and Yervant Babayan gave speeches in Armenian, while Noubar Toursarkissian spoke in Arabic. *Ararat*, the Huntchag daily, published the next day an official denial by the party's District Committee of Lebanon of the above-mentioned report in *Aztag* that

the Huntchags were ready to leave the Democratic Front and run together with Der Kaloustian on the first list.²⁶ The Huntchag District Committee had already stated that the Democratic Front was not under the patronage of the Bolsheviks; the Huntchag party did not follow Communist or Tashnag orders but was guided by its sixty year-old ideology. The Huntchag party had not applied anywhere to have its own separate candidate, but had responded to various invitations in accordance to the views it had clearly expounded.²⁷

Zartonk wrote in an editorial that a centralized effort and harmonious cooperation were necessary among the various Armenian factions and organizations to select the Armenian candidates. It denied *Aztag's* charges that the Ramgavars and their allies were "Bolsheviks"; "the Democratic Front is not Communist and is not under their leadership but forms the rallying front of all patriotic elements including the Armenian Communists."²⁸

The Armenian Democratic Front announced its candidates on 7 May. They were the incumbent deputy, Chamlian, and Karnig Minassian, a capitalist and a former Chairman of the Civil Council of the Armenian Orthodox Community of Lebanon. Both candidates were not members of any Armenian political party and had a good command of the Arabic language.²⁹

Aztag later reported that a delegation representing the Democratic Front and composed of Artin Madoyan (Communist), Tedjirian, Haroutiun Djeredjian (Huntchag) and Hratchia Setrakian (Ramgavar), had applied to Sami Solh on May 8, and had "begged" in vain that its "neutral" candidates be included on the Solh-Yafi list. The Huntchags had also applied to the same list separately, said *Aztag*, but had been unsuccessful as well.³⁰ On 10 May, *Ararat* explained that negotiations between the representatives of the Democratic Front and leaders of the first list had failed.³¹ The next day, the Huntchag daily maintained that "the Democratic Front is one and inseparable;" the leaders of the first list invited the Huntchags to join them but the latter stayed away to maintain Armenian national unity.³²

Meanwhile, Hairabedian was officially named as the second Armenian candidate on the first list on 10 May.³³ He was not a member of any political party but had pro-Tashnag political inclinations. He had been counselor since 1941 of the municipal council of the district of Jedeidé, north of Beirut, as well as a member of various Armenian community bodies in Lebanon and chairman of the Adana Compatriotic Union.³⁴

Two independent and well-known personalities, Dr. Henri Arslanian³⁵ and the former deputy Vahram Leilekian³⁶ also registered their candidacies as independents.

Meanwhile, Deputy and former Minister Saeb Salam, a potentially strong, independent Sunni candidate, withdrew – in a surprise move – his candidature from the electoral race in Beirut, citing “various considerations.” The opposition claimed that Salam’s withdrawal was due to government pressure.³⁷ Thereafter, it was evident that the majority of Muslim voters in Beirut would support the first list. This conviction hindered the formation of complete lists by various factions of the opposition.

Under these new circumstances, *Aztag* wrote: It is very clear and obvious that the overwhelming majority of Beirut voters will elect the Solh-Yafi list, as the members of the list enjoy without exception the confidence and sympathy of the people and government of Lebanon.³⁸

From 9 a.m. to the early hours of the afternoon of 11 May, more than one thousand Tashnag supporters drove around Beirut and the Armenian quarter of Bourj Hammoud in a convoy of 240 cars. They called on the Prime Minister, Riad Solh, Minister Henri Pharaon and pro-government candidates de Freige, Oweyni, Abi Chahla, Yafi, Hairabedian and Sami Solh to assure them of their support.³⁹ That same evening, 15,000 people attended a pro-government rally held in the Zeydani quarter. Candidates de Freige, Yafi, Solh, Abellama, Oweyni and Abi Chahla all addressed the rally, with the latter presenting the Armenian candidates on their list. At the rally, Prime Minister Riad Solh declared that President Khoury and his government supported the first list; its members had been the loyal guardians of the national-liberation struggle and the post-independence regime in Lebanon.⁴⁰

The rival Armenian candidates were also active. Minassian and Chamlian presided at 4 p.m. on the same day, 11 May, over the athletic contests organized by the Apkarian School and held at the Sahagian Playing Field under the patronage of Catholicos Karekin I of the Holy See of Cilicia.⁴¹

At 5 p.m. the next day, 12 May, 250 cars carrying supporters of the Democratic Front drove around those quarters, where there was strong support for Chamlian and Minassian. This caused tensions to rise. As the convoy was passing through the neighborhood of Nor Sis in the area of Bourj Hammoud, bystanders, allegedly Tashnags, destroyed the loudspeaker of one car and opened fire on other cars from the rooftops of houses. Boghos Naterian, an Armenian Communist and one of the participants in the convoy, was seriously wounded. Sissag Tellalian, Joseph Terzian, Garabed Svadjian, an old lady and the driver of one of the cars were also injured.⁴²

Despite this incident and despite the pouring rain, the Democratic Front went ahead at 7 p.m. that day with a rally at the Sahagian Playing Field. Candidates Chamlian, Minassian, Chader, Amin Beyhum and Mustafa Aris

attended the event. This was certainly an early indication that they were in the process of formalizing an opposition list. Gharib, Chamlian, Aris, Madoyan, Setrakian and Minassian were among the speakers at the rally.⁴³ At the end of the rally, a procession of 100 cars passed at 10 p.m. in front of the residence of Prime Minister Riad Solh to protest and "demand the arrest of the criminals", who had opened fire on the convoy earlier that day.⁴⁴

A tense atmosphere had thus been created within the Armenian community. On 10 May, Tashnags at the Nor Marash neighborhood in Bourj Hammoud had beaten Yeghia Atchabahian, the distributor of Ararat.⁴⁵ The Tashnags acknowledged this beating and declared that they would punish the person responsible for this incident.⁴⁶ On 14 May, however, the Democratic Front announced the death of Naterian, who had been injured three days before. Naterian's funeral was held the same day at St. Kevork Church of Nor Hadjin. It was attended by 20,000 mourners, including Beyhum, Aris, Chader, Minassian and Chamlian.⁴⁷ Upon the instructions of the Vicar-General, Archbishop Khat Atchabahian, all Armenian schools were closed, and students and teachers attended the funeral. Hovhanness Aghbashian (Communist), Mihran Seferian (Huntchag), Nerses Shirinian (Ramgavar), and Attarian (Veraznount) gave speeches at the cemetery. So did the Lebanese Communist leader Farajallah Helou and the Syrian Communist leader Khaled Begdash.⁴⁸ At 10 a.m. on 17 May, Hrants Devedjian, a former Tashnag activist, who was now the Chairman of the Armenian Repatriation Committee and the director of the anti-Tashnag newspaper, *Aravod*, was attacked by four unidentified people and seriously wounded.⁴⁹ The Tashnags labeled this "an inhuman crime." They also expressed regret, declaring that they had nothing to do with the crime and demanded that the government find the assailants.⁵⁰ Finally, a few anti-Tashnag women attacked the shop of Baronian, a Tashnag, on 17 May, while other men opened fire on and wounded Garabed Dombourian, also a Tashnag.⁵¹

On the broader scene, students representing various shades of political opinion demonstrated in Beirut on 15 May and demanded the government guarantee the freedom of the forthcoming elections.⁵² That same day, a number of independent opposition candidates – Alfred Naccache, Soubhi Mahmassani, Amin Beyhum, Joseph Chader, Philippe Tamer and Ramez Sarkis – also met to demand freedom of elections.⁵³

The opposition Democratic List was formally announced on 17 May, at the end of a three-day official mourning period to mark the assassination of Naterian. It was composed of Alfred Naccache (Maronite), Amin Beyhum, Mustafa Aris (Sunnites), Hratchia Chamlian and Karnig Minassian (Armenian Orthodox).⁵⁴ At noon on 19 May, members of the Democratic

List met again at the residence of Naccache, a former President of the Republic. They decided to compete with an incomplete list and to leave their voters the right to choose the other candidates. The public was informed of these decisions through an official declaration.⁵⁵

A second, incomplete opposition list was formed on 20 May. The Reformist List consisted of George Tabet (Maronite), Philippe Tamer (Greek Orthodox), Soubhi Mahmassani (Sunnite), Mohsen Slim (Shiite) and Joseph Chader (Minorities).⁵⁶

A number of election rallies quickly followed the formation of the three lists. The first list organized a massive rally at Ashrefieh at 8 p.m. on 17 May. 25,000 people attended it.⁵⁷ The Tashnag party organized another rally at 8 p.m. on 22 May. 5,000 supporters were present at the Beirut headquarters of Homenetmen, the Tashnag sports organization. The speakers included Tashnag leaders Garo Sasouni, Aram Sahagian, candidates Der Kaloustian, Solh, Yafi, Oweyni, Abellama, Rashid Beydoun, Abi Chahla, de Freige and Hairabedian.⁵⁸ Beydoun had recently been added to the first list as the Shiite candidate.

The Democratic List, in turn, organized a massive rally from 5 to 7 p.m. on 18 May. 20,000 people, including the candidates on the list, were present at the Sahagian Playing Field. Setrakian, Madoyan, Hovsep Djerian (Huntchag), Aris, Chamlian and Naccache were the speakers. The electoral program that the opposition Armenian candidates presented stated, "We will work to have the rights of the Armenians respected, [we are] in favor of the laborers, and for the preservation of the present democratic republican regime of Lebanon."⁵⁹ At 7:30 p.m. on 21 May, another public rally was held at Mazraa, before the residence of candidate Aris, who was also a leading trade unionist. 15,000 persons attended. Beyhum, Naccache, Aris and Chamlian addressed the crowd. The Democratic List also lodged a protest with President Khoury against the existing climate of terrorism and insecurity.⁶⁰

Even Catholicos Karekin I published an official announcement on 21 May to the effect that he had spoken to both President Khoury and Habib Abi Chahla, the Speaker of Parliament, and had requested that they "put an end to the disorders, and guarantee the freedom of the elections, for such disturbances did not help the state or the Armenian community." Khoury had reportedly promised the Catholicos "to do what was necessary on Election Day."⁶¹

On Election Day itself, *Zartonk* called on its readers to vote for the Democratic List. The Ramgavar daily described Hairabedian as "a great unknown" and Der Kaloustian as the "author of two crimes in one week."⁶²

Meanwhile, *Aztag's* editorial, titled "Let's Vote for the Popular List", called on Armenian voters to "vote for the Popular List in its entirety, without any reservation, if you want the Lebanese people to continue to accept you and walk hand in hand with you as true brothers."⁶³ The pro-Tashnag weekly *Azatarar* also asked its readers to vote for the pro-government list,⁶⁴ while most Lebanese newspapers, led by *L'Orient*, campaigned in favor of the opposition lists.⁶⁵

The government actually used every means at its disposal to ensure the victory of its preferred candidates,⁶⁶ although an official communiqué by the Council of Internal Security had assured that it would enforce the free and orderly running of the elections. This communiqué was published after a meeting at the presidential palace on 22 May, with the participation of members of government, the commanders of the Army and the Constabulary, as well as the Directors of the Police and Internal Security.⁶⁷

The most notorious elections in the history of Lebanon were held from 8 a.m. to 4 p.m. on Sunday, 25 May 1947. Many incidents occurred during voting, despite the fact that the army had taken charge of the situation.

The opposition cited a number of irregularities. The Tashnag agents, it said, had red-white badges on their chests and closely cooperated with the police. Both prevented voters supporting the Democratic List from entering the polling stations.⁶⁸ Not a single opposition candidate could enter polling centers to supervise the election process. It was estimated that 80 percent of the voters supporting the Democratic List had been denied entry. The police even beat some of the Democratic voters. At 10 a.m., Hagop Adadjian, police bullets killed a Communist from Ashrefieh, during a commotion at St. Michel (Nahr quarter) when the Phalangist activists wanted to vote; three others, Simon Semerdjian, Avedis Apelian and Gaidzag Vanian, were wounded. In a separate incident, policemen in the Bashura police station beat Mihran Ohanian, when he wanted to vote for the Democratic List.⁶⁹

At 10 a.m. on election day, 23 opposition candidates (Naccache, Sarkis, Hussein Sejaan, Minassian, Beyhum, Adib Kaddourah, Nassif Majdalani, Mahmassani, Tamer, Anis Saghir, Chamlian, Slim, Chader, Adib Maalouf, Tabet, Abdel Salam Shatila, Ahmed Ahdab, Abdul Hafiz Mahmassani, Aris, Mahmoud Hajj, Ibrahim Khairallah, Jacques Lizmé and Zouheir Osseiran) visited President Khoury to protest against the irregularities and ask him to take the necessary measures to restore legality. Khoury denied having any previous knowledge of what was reported to him.⁷⁰

Three other candidates, Mustafa Soltani, Leilekian and Jean Misk, joined the above-mentioned 23 candidates at an emergency meeting at Amin

Beyhum's house, where all decided to boycott the elections. Within an hour, they had distributed a pamphlet among the people, which said:

You have seen with your own eyes the conspiracy, which has been, weaved to falsify the legislative elections. The pressure, aggression, terrorism, corruption of consciences, interdiction to voters to enter the polling booths, and mobilization of the public forces to stop all opposition, all these have led us to address a protest to the President of the Republic and demand the cancellation of the ballot.⁷¹

The Democratic List also cabled President Khoury protesting against open government intervention in favor of the list "that was formed in the presidential palace." The protest note also mentioned that both falsification and force had been used to forbid the voters from voting for any list other than the pro-government one. It demanded the annulment of the elections, as they had been anti-constitutional.⁷² The supporters of the Democratic List also boycotted the elections after 10:30 a.m.⁷³

At 2 p.m. in the afternoon, the 24 opposition candidates, who had asked their supporters to stop voting by 11 a.m., paid another visit to President Khoury, who was surrounded, on this occasion, by Riad Solh and Pharaon. Candidates Sarkis and Chader lodged a protest in the name of the opposition regarding persistent ballot stuffing. Chader proposed that they go to any polling office to see if the number of actual voters there was equal to the number of the registered voters. If it were, the opposition would admit defeat. However, this proposal was not accepted.⁷⁴

With the withdrawal of the opposition, the candidates supported by the government scored a big victory. In Bashura, Sami Solh received 2,000 votes more than the total number of voters registered in that precinct.⁷⁵ An enthusiastic Solh follower reportedly cast fifty bunches of votes in a single ballot box.⁷⁶

Members of the Popular List were thus declared the winners. The official tally of votes received by the successful candidates was as follows:

Number of registered voters	49953
Number of actual voters	21549
Voter turnout	43.2%
Habib Abi Chahla	17848
Abdallah Yafi	17852
Rashid Beydoun	17556
Sami Solh	17084
Hussein Oweyni	16657
Movses Der Kaloustian	16455
Raeef Abellama	16373

Melkon Hairabedian	16330
Moussa de Freige	15761

The other candidates had received the following tally of votes during voting from 8 to 10 am:⁷⁷

Hratchia Chamlian	3752	Mustafa Soltani	139
Karnig Minassian	3409	Jean Misk	118
Mustafa Aris	3294	Vahram Leilekian	112
Joseph Chader	3168	Hussein Sejaan	150
Alfred Naccache	3047	Anis Saghir	100
Amin Beyhum	2920	Agop Moussalian	56
Mohsen Slim	2569	Mahmoud Hajj	44
Soubhi Mahmassani	2547	Chafik Nassif	28
Philippe Tamer	2047	Antoine Chalfoun	21
George Tabet	1414	Toufic Mrad Rizk	17
Adib Maalouf	768	Meguerditch Barounian	7
Adib Kaddura6	76	Farid Jebran	6
Zouheir Osserian	627	Selim Maalouf	5
Ibrahim Khairallah	387	Boutros Dib	4
Henri Arslanian	250	Hassan Itani	2
Rafiq Baraj	230	Abdel Hafiz Mahmassani	2
Ramez Sarkis	212	Mohammed el Bakr	1
Ahmed Ahdab	206	Rafiq Bart	1
Nassif Majdalani	206	Dr. Nahassian	1
Abdel Salam Shatila	158	Jean Hayek	1
Jacques Lizmé	153		

The opposition described these elections as "the crime of May 25, 1947."⁷⁸ Immediate reaction in the Lebanese press was, however, mixed. *Aztag*, *Le Jour*, *Al-Shark*, *Al-Nahar*, *Al-Joumhour*, and *Aztarar* said that the 25 May elections had been held "generally in order and calm."⁷⁹ *Zartouk*, on the other hand, published the following headline: "Tyranny and no elections. The government elected its deputies without the votes of the people. What happened was not an election, but the violation of civil rights, individual liberties and democratic principles."⁸⁰ *Le Soir* of Dikran Tosbath, in turn, wrote: "les election ont été truquées. Truquées, affreusement, honteusement."⁸¹ The opposition newspapers even "claimed that the government had used the identity cards of 3700 Armenians repatriated" to Soviet Armenia.⁸²

On Wednesday, 28 May, the Minister of the Interior, Kamal Jomblat, made public his resignation. He declared that he had submitted his

resignation 48 hours before the elections, after he had become aware that there would be cheating. He had kept this decision secret for a while, upon the insistence of his colleagues. Mgr. Ignace Moubarak, a Maronite Archbishop, distributed a pamphlet, strongly criticizing the President and demanding his resignation. Takieddin Solh, the President of the Union of Journalists, also declared that the elections had been fraudulent.⁸³ The aforementioned 23 opposition candidates, joined by Leilekian, Abdel Hafiz Mahmassani, Nassif, Baraj, Sejaan, Soltani, and Chalfoun, issued on 30 May an appeal for a general strike the next day. The strike was effective in Jemayze and the Jewish Quarter.⁸⁴ On 5 June, opposition candidates from Beirut presented a memorandum to President Khoury demanding the formation of a judicial committee to examine electoral fraud and its consequences.⁸⁵ The editors of 25 newspapers and magazines, including *Zartouk*, *Ararat*, *Joghovourti Tsayn* (Communist), Zouheir Osserian's *Hadaf*, Mohsen Slim's *Al-Jedid*, the Phalangist *Al-Amal*, the Communist *Sawt-al-Shaab*, *Beirut*, *L'Orient*, *Le Soir*, *Al-Diyar*, *Beshir*, *Al-Sayyad*, *Telegraph*, *Raouad*, *Al-Yowm*, *Lissan-ul Hal*, *Asia*, *Al-Joumhour*, *Beirut al-Massa*, *Al-Nida*, *Sawt-ul Ahrar*, forwarded on 8 June a letter to the President declaring that the 25 May elections had been "undeniably fraudulent" and hence the new Parliament did not represent the will of the nation. The editors demanded the dissolution of the new Parliament and made it clear that they would otherwise ignore its existence in their newspapers.⁸⁶ On 14 June, opposition candidates from Beirut demanded, in another protest to Khoury, the cancellation of the elections in the capital. Furthermore, they authorized the lawyers from amongst their own ranks, namely Soubhi Mahmassani, Chamlian, Chader and Slim, to present the opposition's viewpoint on the election. This assessment was eventually summarized in twelve points, of which the following were the more important:

- the ballot boxes were not opened at the set time;
- the ballot boxes were not examined and not sealed;
- the opposition candidates and their proxies were not allowed to be present during the counting process;
- the opposition was suppressed through terrorism;
- ballots pre-marked in favor of pro-government candidates were stuffed into ballot boxes in bundles;
- the names of many eligible voters were erased from the voter lists; and
- those who were going to vote against the government were not admitted to the polling stations.⁸⁷

The government declared, however, that the elections had been legal; Prime Minister Riad Solh reportedly said that they had been the best elections ever.⁸⁸

In the meantime, the new Parliament had elected from among its newly elected members a Validating Committee consisting of Pharaon, Abi Chahla, Dr. Joseph Hitti, Mohammed Safieddin and Ahmed Berjaoui.⁸⁹ The opposition held on 16 June at 5 p.m. a reception for the press at the residence of Alfred Naccache. Former Prime Minister Abdul Hamid Karamé was present at this event, during which Soubhi Mahmassani reported that the candidate-lawyers had presented the Validating Committee that morning the points they had enumerated in their written protest. They had also demanded the resignation of Pharaon from the committee since he had been a member of the government, which had organized the election. They had further argued that the validity of the committee itself was questionable since it was nominated by an illegal Parliament.⁹⁰

When no action was taken, the 24 opposition candidates of Beirut and other influential personalities addressed, late in June, another letter to the President. They demanded again the dissolution of the new Parliament. In a separate declaration, the National Bloc of former President Eddé condemned the 25 May elections as "corrupt". The bloc published a "black" book on this occasion.⁹¹

The opposition candidates met at 10 a.m. on Sunday, 29 June, for another protest meeting, this time at the house of Omar Beyhum. Karamé, Naccache, Nsouli, Emir Nouhad Arslan (National Bloc), Elias Rababi (Phalangist) and Dr. George Hanna (Partisans of Peace) again criticized the 25 May elections and demanded the dissolution of the newly elected Parliament.⁹²

On 30 June, the new Parliament met in the presence of 48 deputies. They accepted Bahij Takieddin's proposal not to read the report of the Validating Committee "as deputies were aware of its content." Pharaon, the committee's chairman, stated that although their report was not perfect, it still satisfied their conscience. The Parliament then approved the election of all deputies except one from outside Beirut.⁹³

Opposition newspapers continued their bitter attacks on the new Parliament even after it had formally convened. They reported that *The Times* of London, *The New York Times* and *Al-Ahram* had also criticized the elections.⁹⁴ The last important protest meetings of the opposition in this regard were held at Rashid Jomblat's residence in Sofar on 24 August⁹⁵ and Karamé's residence in Tripoli on 14 September.⁹⁶ Thereafter, it became gradually clear that pressure from the opposition would not be enough to

force the government to back down. The Parliament, elected on 25 May 1947, was destined to serve its full, four-year term.

Within the Armenian community itself, the post-electoral tensions and the frustration of supporters of the Democratic Front had led to further bloodshed. Two murders were committed on 14 June; Boghos Margossian (Tashnag)⁹⁷ and Atom Yeghiayan (anti-Tashnag)⁹⁸ were killed. On 15 June, another Tashnag sympathizer, Haroutiun Medzoyan, was attacked in his home.⁹⁹

Catholicos Karekin I, however, accepted the official results. On 5 July, he congratulated the newly elected Armenian deputies during a reception held at the Armenian Prelacy in Beirut. Immediately after this event, the Catholicos paid a visit to Riad Solh to offer his congratulations upon his re-appointment as Prime Minister. Karekin I was accompanied by Archbishop Khat, the Rev. Dadjad Ourfalian, deputies Der Kaloustian and Hairabedian, and Dadjad Srabian, Chairman of the National Central Civil Council of the Cilician See.¹⁰⁰

Only years later would a contributor to *Aztag* admit openly "the elections of May 25, 1947 constitute the climax of fraud and intervention, a black spot in Lebanese electoral history, to the extent that people do not hesitate to call it the "massacre of freedoms." The author quoted in this article from President Khoury's published memoirs: "Some officials wanted to win favor and voted in the name of absent people. This is why there were more votes in the ballot boxes than [the number of] names on the voters' list."¹⁰¹

THE ELECTIONS OF 1951

President Bishara Khoury consolidated his hold on power after the 1947 elections and continued to rule the country with the cooperation of his close ally, Prime Minister Riad Solh. The President's brother, Selim, maintained his corrupt methods, creating, in the process, a bad image for the regime.

The four-year term of the Parliament elected in 1947 witnessed a number of political developments of colossal significance both at home and in the Middle East region. The most important was the end of the British mandate in Palestine. The United Nations voted for the partition of Palestine on 29 November 1947. This decision was rejected by all Arab states, including Lebanon. The ensuing 1948-49 war in Palestine forced thousands of Palestinian Arabs to seek refuge in Lebanon, creating in the process a new demographic situation in their host country. The Palestinian refugees were not granted Lebanese citizenship and lived mostly in makeshift refugee camps. At home, the Lebanese government dealt severely with its political

opponents, the Syrian Social Nationalist Party and the Communists. Khoury also used his influence on Parliament to amend the Lebanese Constitution and get re-elected in 1949 for a second term as President.

As the term of the Parliament elected in 1947 was coming to an end, the government of Riad Solh resigned. On 14 February 1951, President Khoury appointed a neutral, interim government to oversee the general elections. Hussein Oweyni assumed the Premiership and the Ministry of the Interior. The rest of the ministerial portfolios were distributed between Ministers Boulos (Paul) Fayad and Edouard Noun.

The 1951 elections were to be conducted according to a new electoral law promulgated on 10 August 1950. This law had raised the membership of Parliament to 77. According to the new law, the constituency of Beirut was allotted thirteen seats, distributed as follows: four Sunnite, one Shi'ite, one Greek Orthodox, one Maronite, one Protestant, two Armenian Orthodox, one Armenian Catholic and one Minority. The district of Metn in the Governorate of Mount Lebanon, north of the Lebanese capital, was allotted nine seats: five Maronite, one Druze, one Shi'ite, one Greek Orthodox and one Armenian Orthodox. Hence, four seats had been allocated in all to the Armenians. The Armenian Orthodox community would have three deputies in the next Chamber: two, in Beirut; and one, for the first time, in Metn. For the first time, too, the Armenian Catholic community would have its allocated seat in Beirut. Armenian Catholic candidates had previously competed for the seat allocated to the Minorities in the Lebanese capital.

Prime Minister Oweyni prohibited mass rallies and the public display of pictures of the various candidates. He also gave instructions to the Lebanese Army to maintain order throughout the country, especially on polling day. Oweyni increased the number of polling stations, and, on the eve of the legislative elections, appointed trusted, high-ranking civil servants as inspectors at those centers. Each inspector was named in a district with which he had had no private connection. Oweyni also ordered the release from prison of candidates from Raymond Eddé's National Bloc and the Communist party.¹⁰²

After having witnessed fraudulent elections on many occasions in the past, many newspapers (*Al-Amal*, *Telegraph*, *Al-Sayyad*, *Al-Diyar*, *Al-Nidal*, *Le Solr*, and *Sawt-ul Ahrar*) initially questioned the government's commitment to hold free elections.¹⁰³ Oweyni tried to calm the skeptics by solemnly swearing on his honor that the elections would be free.¹⁰⁴ It was also fixed that the elections would take place on 12 April 1951, but the Parliament, elected in 1947, would end its term of office only on 2 June 1951.¹⁰⁵

Finally, after having attended Mass celebrated at the Armenian Catholic Church on 6 April, President Khoury stated, in the presence of the Armenian Catholic Patriarch, Cardinal Grégoire-Pierre Agagianian: "I swear before God and men that the elections of 15 April will be perfectly free."¹⁰⁶ Oweyni's government took strict precautions against the "violence, intimidation and corruption, which had marked the previous elections." All privately owned weapons were confiscated.¹⁰⁷

Efforts to forge electoral alliances began soon after the appointment of Oweyni's neutral cabinet. On 21 February, Henri Pharaon hosted a meeting with Abdallah Yafi, Habib Abi Chahla, Saeb Salam, Sami Solh and Rashid Beydoun. They discussed the electoral situation in Beirut and the possibilities of the formation of an electoral list. Pharaon reportedly insisted during the meeting that Amin Beyhum should be invited to join the list as the fourth Sunnite candidate. He refused, however, to have Raef Abellama as the Maronite candidate under any circumstances. Yafi and Salam, on the other hand, insisted on Mohieddin Nsouli as the fourth Sunnite and Abellama as the Maronite candidates.¹⁰⁸

Eventually, Pharaon's wish was carried out, and an agreement was reached in principle to form the so-called List of Giants under his leadership. In addition to Henri Pharaon (Greek Catholic), the list included Habib Abi Chahla (Greek Orthodox), Abdallah Yafi, Sami Solh, Amin Beyhum, Saeb Salam (Sunites), Rashid Beydoun (Shiite), Charles Helou (Maronite), Ramez Sarkis (Protestant) and Moussa de Freige (Minorities). It was expected that the incumbent Armenian Orthodox deputies, Movses Der Kaloustian and Melkon Hairabedian, would also be included. There was no initial agreement on the Armenian Catholic candidate of the list.¹⁰⁹

There had been a number of significant changes among the Armenians in Lebanon since the previous parliamentary elections in 1947. The repatriation of Armenians from Lebanon to Soviet Armenia had resumed during the summer of 1947, i.e. soon after the previous elections, but had been stopped by the Soviet government in 1948.¹¹⁰ On the other hand, the Arab-Israeli War of 1948-49 had forced many Armenians from Palestine to settle in Lebanon, increasing the local Armenian population. The Armenian refugees from Palestine were not accorded Lebanese citizenship, however, and could not therefore directly influence the outcome of the electoral race.

Two other changes were noted. First, a schism had emerged within the Huntchag party. The so-called right wing of the party had assembled around the *Ararat* daily, and its leaders, Armen Gharib, Kevork Yerevanian, Onnig Djambouljian and others, controlled the party's Lebanon District Committee. On the other hand, the so-called left wing of the party, led by Haroutiun

Djeredjian, claimed control of the party's Local Executive Committee of Beirut. Both groups considered themselves the party's legitimate authority and had formally expelled each other from the party.¹¹¹ Secondly, the administration of the Armenian Orthodox community in Lebanon had passed fully into the hands of the Tashnags after the recent elections for local and communal councils. Anti-Tashnags claimed that these elections had been fraudulent.

Since it was expected that the Tashnags would join the List of Giants, the anti-Tashnag organizations tried to repeat their experience of 1947 and bring forth once again a united front. This attempt ended, however, in failure.¹¹²

At 9 p.m. on 22 February, several Armenian independent notables met at the home of Boghos Nadjarian. *Zartonk* gave the following list of participants: Dr. Yeryant Djidedjian, Dr. Karekin Tabourian, Dr. Hovhaness Srabian, Dr. Haroutiun Tchblakian, Dr. Melkon Hairabedian, Hratchia Chamlian, Major Boghos Toursarkissian, Puzant Yeghiayan, Kevork Tchatalbashian, Takvor Palandjian, Dikran Zawzawatjian, Levon Nazarian, Dikran Tosbath, Pakarad Bakalian, Hagop Abadjian, Karnig Minassian, Boghos Nadjarian, Dr. Antranik Tchavoushian, Puzant Markarian, Avedis Manougian, Hovhaness Kassardjian and Yervant Demirdjian.¹¹³ They aimed at creating a United Armenian Front to participate in the legislative elections. They also agreed to try and attain a few other goals, such as better living conditions and housing for the inhabitants of the Armenian camps north of Beirut; reform of Armenian community schools; better health conditions; and the construction of streets in the Armenian quarters; a seat allocated to Armenian Protestants in Parliament; and posts in the state administration for Armenians who were competent and had a good command of the Arabic language. Djidedjian was made the chairman of this group, while Srabian became its secretary. A five-member committee (Djidedjian, Tabourian, Tchblakian, Tchatalbashian and Major Toursarkissian) was also named to meet the heads of religious denominations and party leaders in the Armenian community. The spiritual heads of the three Armenian communities, Vicar General Archbishop Khat Atchabahian (Orthodox), Cardinal Grégoire-Pierre Agagianian (Catholic) and the Reverend Garabed Tilkian (Protestant) welcomed the idea. Among the political parties, the Ramgavars gave their consent, while the Huntchags put conditions on their cooperation.¹¹⁴ Djidedjian also approached the Tashnag party. He was informed, after a significant delay, that the Tashnag party had already made arrangements in this regard since the party was well positioned to represent the Armenian community.¹¹⁵

At 9 p.m. on 9 March, another meeting was held at the home of Zawzawatjian. Ramgavar and Huntchag representatives were present on this occasion. The Tashnag refusal to cooperate was communicated to those present. Furthermore, Tchatalbashian resigned and Zawzawatjian replaced him on the Electoral Committee of the Independents.¹¹⁶

On 12 March, the pictures of the Huntchag candidate, Krikor Khatcherian, were posted all over the town.¹¹⁷ Two days later, the Huntchag leaders declared their willingness to participate in the United Front, if it nominated a Huntchag candidate. They further stated that they could only pay the expenses of their own candidate. Moreover, the Huntchags preferred to join the List of Giants; serious consideration was necessary before joining the opposition list.¹¹⁸ These conditions were not accepted, and the Huntchags broke away from the Front.¹¹⁹

Meanwhile, an opposition list had been formed in Beirut. The Popular List was headed by Mohieddin Nsouli.¹²⁰

On 1 April, the pro-government *Le Jour* wrote: Beyrouth, les deux listes demeurent incomplètes. A la première, deux candidats arméniens manquent encore. Il est de même de la deuxième liste. Ce fait est du aux divergences de vues qui empêchent les groupements arméniens de s'entendre sur la désignation de leurs candidats.¹²¹

Uncertainty persisted in spite of an *Aztag* report on 11 March that the Tashnag party's candidates, Der Kaloustian and Hairabedian, had joined the List of Giants in Beirut and that their candidate in Metn would be Vahan Papazian, a former member of the Ottoman Parliament from Van and a famed revolutionary better known as Goms.¹²² The leaders of the List of Giants had accepted Der Kaloustian on their list, but were still trying to nominate as the second Armenian Orthodox candidate a person who would enjoy the support of all anti-Tashnag organizations.¹²³ On 14 March, members of the List of Giants, Pharaon, Yafi, Solh and Abellama, attended the funeral of Minas Khatchikian, a Huntchag leader and the Chairman of the Central Committee of Homenmen.¹²⁴

By the second half of March, all efforts to bring the Huntchags into the so-called Armenian Front had failed. On 19 March, the right wing of the Huntchag party officially submitted Khatcherian's candidature.¹²⁵ The left wing of the Huntchag party reacted by presenting the rival candidature of Vahridj Djeredjian.¹²⁶

On 24 March, *Le Soir* reported that the "Armenian United Front" had joined the opposition in Beirut.¹²⁷ *Zartouk* confirmed this report only on 6 April, when the Front's candidates were formally declared.¹²⁸ They were Yetvart Barsoumian and Hratchia Setrakian for the Armenian Orthodox seats

and Noubar Toursarkissian for the Armenian Catholic seat.¹²⁹ Barsoumian was a young engineer, a poet, and the chairman of the local council of the Armenian General Benevolent Union in Beirut. Setrakian, the Ramgavar candidate, was a young lawyer, a former member of the Civil and Communal Councils of the Armenian Orthodox community in Lebanon, a former, three-term Chairman of the Association of Armenian University Students, a founding member of the Lebanese Scouts Federation and the Tekeyan Cultural Association, as well as a member of the Armenian Repatriation Committee in 1946-47.¹³⁰ Toursarkissian's candidature – "as the strongest Armenian Catholic candidate" – had already been announced on 31 March. He was a 29 year-old lawyer and the son of Major Boghos Toursarkissian.¹³¹ Finally, Dikran Tosbath was named on 7 April as the Armenian Front's candidate for the Armenian Orthodox seat in Metn.¹³² He had already made this decision public in his own French language newspaper, *Le Soir*, on 30 March.¹³³

The opposition Popular List was composed of Mohieddin Nsouli, Mohammed Jaroudi, Takieddin Solh and Hussein Sejaan (Sunnites), Zouheir Osseiran (Shiite), Jean Jalkh (Maronite), Nassim Majdalani (Greek Orthodox), Nasri Maalouf (Greek Catholic), Anis Heneykati (Protestant), Benoît Aboussouan (Minorities), Yetvart Barsoumian and Hratchia Setrakian (Armenian Orthodox) and Noubar Toursarkissian (Armenian Catholic)¹³⁴.

Commenting on the formation of the opposing lists in Beirut, Gideon Tadmor wrote as follows:

The lists had little to do with ideological differences; they were based more on local interests and consideration of the prospects of winning at the local polls. Individual relations still govern the outcome of the vote in Lebanon. Accordingly, pro-Government lists included names of distinguished persons associated with the regime of President Bisharra el-Khoury. Deputies who had been antagonists in the old Chamber appeared together on the same list for the new Chamber because both were trying to get on the "strongest" lot, that is, the one with the best chances.

The first list, for example, consisted, on the one hand of men who were connected with the administration and were, one might say of aristocratic lineage, and on the other hand, with those strongly opposed to the five-year regime of Premier Riad al-Solh. These included Pharaon and Sami al-Solh. Relatively younger men who felt they were entitled to more important positions, but who had not yet succeeded in securing major governmental jobs formed the second list, of the opposition. Most of

them are now minor officials or journalists; they are progressive and are affiliated with various political parties.¹³⁵

Once the Armenian Front, which was nothing more than a Ramgavar-"Independents" alliance, made public its list of candidates, the Armenian Communists announced the candidature of Artin Madoyan for one of the Armenian Orthodox seats in Beirut. Mustafa Aris, another Communist, was also running in the same constituency.

After the failure to forge a united, anti-Tashnag Front had become evident, Der Kaloustian, the Tashnag candidate, honored his allies on the List of Giants with a luncheon. Der Kaloustian and Hairabedian had by now officially joined that list.¹³⁶

The question of the Armenian Catholic candidate was still unresolved, however.¹³⁷ There were four Armenian Catholic candidates (Joseph Chader, Elie Khayat, Kevork Baghdjian and Dikran de Chadarevian), who had not found places on any list.¹³⁸

On 6 April, the List of Giants further postponed the naming of its candidate for the vacant seat reserved for the Armenian Catholic community; it had proved impossible to reach a consensus.¹³⁹ A compromise was ultimately reached on the following basis: the official List of Giants would not include the name of any Armenian Catholic candidate, but the supporters of Yafi and Solh would vote for Khayat; and those of Pharaon, for Chader, who was the Vice-President of the Phalangist party.¹⁴⁰ Still, Chader attended a meeting of the List of Giants at the home of Mustafa Koleilat in Ras el-Nabeh on 10 April.¹⁴¹

After the opposing lists had been formally announced in Beirut, the newspapers of the opposing Armenian groupings began attacking one another. *Aztag's* editorial, titled "Useless Are the Masks," claimed that the Communists and their fellow travellers had appeared again; the so-called Armenian Front was nothing but the same group that had damaged the Armenian community by exploiting the question of repatriation to Armenia in 1946-47. *Aztag* asked rhetorically where would Bolshevik propaganda and activity have reached had not the Tashnag party opposed this irresponsible current of opportunists and had created, through its struggle, a situation in which once again "the majority of Lebanese Armenians were recognized as loyal and honest citizens of this country and not as a tool in the hands of Communist propaganda and Soviet policy."¹⁴² *Zartouk* replied that the Armenian Front had "no relation whatsoever with Communists" and that the Communists had their own candidate for the legislative elections.¹⁴³

Furthermore, both the List of Giants and the Popular List organized a series of public rallies as Election Day approached. A rally was held in

Mudawar in honor of the List of Giants at 8 p.m. on 8 April. 8,000 people attended and listened to speeches by Sasouni, Pharaon, Salam, Beydoun, Abi Chahla, Hairabedian and Der Kaloustian.¹⁴⁴

The same day, the Armenian Front held a gathering to honor the Popular List at the Zareh Noubar Club. Nsouli and the three Armenian candidates made speeches during the gathering.¹⁴⁵ The front organized another rally at 8 p.m. on 11 April, this time opposite the Baraj factory near the Nahr Bridge. 10,000 people attended it.¹⁴⁶ The Popular List as a whole held other rallies, too, in the ensuing days. The first was at the Zeydani quarter and was attended by a crowd of 7,000. The Armenian Catholic candidate, Toursarkissian was among the orators and spoke in Arabic.¹⁴⁷ The second rally was held in Mazraa.¹⁴⁸

The Huntchag party's Lebanon District Committee held a public rally at 3 p.m. on 8 April. Thousands were reportedly present at the Sahagian Playing Field. Seferian, Yerevanian, Gharib (in Armenian), Joseph Rezkallah, and Puzant Melkonian (in Arabic) addressed the rally. The right wing Huntchag candidate Khatcherian outlined his aims, the most important of which were the defense of the rights of the Armenian community within the state administration, the strengthening of the brotherly ties of the Arabs and Armenians and the maintenance of the sovereignty, political and economic independence of Lebanon. Khatcherian also vowed to try to increase the standard of living of the workers and people in general.¹⁴⁹

Setrakian, the Ramgavar candidate on the Popular List, had also vowed, in a separate campaign speech, to defend the ignored rights and interests of the Armenian community as well as those of the Armenian workers and businessmen.¹⁵⁰ A *Zartok* editorial of 17 April reiterated these points and added that the Tashnags wanted to dominate the Catholicossate of the Holy See of Cilicia in Antelias.¹⁵¹ *Aztag* replied that the Tashnags had always wanted the Catholicossate to be above party disputes. Furthermore, it was a lie to say that the rights of Armenian workers had not been protected; Armenians were not persecuted or ignored in Lebanon as far as the constitutional rights of the community were concerned.¹⁵² Another *Aztag* editorial added that all those who wanted to stir the Armenians into discontent against the leaders of the Lebanese government and wanted to see the Tashnags in the same position were dangerous evildoers.¹⁵³

On 13 April, Vahridj Djeredjian, the left-wing Huntchag candidate for one of the two Armenian Orthodox seats in Beirut, and Kevork Baghdjian, the independent Armenian Catholic candidate in the same constituency, withdrew from the race.¹⁵⁴ Following Djeredjian's withdrawal, the Local Executive Committee of the Huntchag party issued a communiqué appealing

to its members and supporters "to vote for all those candidates who are struggling for the freedom and complete sovereignty of the Lebanese people, for the improvement of the public services, for bread and employment, for peace and for a higher standard of living."¹⁵⁵

In the constituency of Metn, Papazian, the Tashnag candidate for the Armenian Orthodox seat, joined the pro-government, Constitutional (*Destouri*) list on 21 March. His allies on the list were Wadih Naim, Dr. Elias Khoury, Khalil Abi Jaoudé, Michel Doumit, Hassan Farhat, Beshir Aouar and Fouad Khoury.¹⁵⁶

The rival Armenian Orthodox candidate, Tosbath, first joined the opposition list led by Pierre Eddé on 4 April.¹⁵⁷ The next day, Tosbath announced that he had, after negotiations between the Armenian Front, the Phalangist leader Pierre Gemayel and Gabriel Murr, withdrawn from the National Bloc's list to join the list of Independents headed by Gemayel. This list was composed of Pierre Gemayel, Salah Labaki, Elia Abi Jaoudé, Joseph Khoury, Michel Mouawad (Maronites), Gabriel Murr (Greek Orthodox), Bahij Mezher (Druze), Abdallah Hajj (Shiite) and Dikran Tosbath (Armenian Orthodox).¹⁵⁸

On 13 April, Nubar Nokhoudian, another Armenian Orthodox candidate in Metn, who was running as an independent, withdrew in Tosbath's favor so as "to consolidate the Armenian Union."¹⁵⁹ Two days later, Tosbath announced that he had also been accepted on the National Bloc's list, which now consisted of Pierre Eddé, Elia Abi Jaoudé, Habib Akl, Edouard Honein, Nikola Hayek (Maronites), Albert Moukheiber (Greek Orthodox), Abdallah Hajj (Shiite), Bahij Mezher (Druze) and Dikran Tosbath (Armenian Orthodox).¹⁶⁰ *Ararat*, the mouthpiece of the right wing of the Huntchag party, also supported Tosbath, arguing, "He can best represent the Armenian community in Parliament."¹⁶¹

The Compatriotic Unions of Daron-Dourouperan, Vashbouragan and Garin (Erzerum) organized a demonstration of sympathy for Papazian at St. Astvazadzin Church at 10 a.m. on 8 April. The candidate had spent his revolutionary life against the Ottoman government in those regions of Western Armenia. Melik Sarhatian and Sasouni spoke during the gathering.¹⁶²

At 8 p.m. the following day, a rally was held in Nor Marash honoring the Constitutional list for Metn. 10,000 people attended. Tashnag leader Haig Balian and candidates Naim, Khalil Abi Jaoudé, Fouad Khoury and Papazian were among the speakers at the rally.¹⁶³

The rival Independent List of Gemayel held its public rallies at 4 p.m. on 8 April at Bourj Brajné.¹⁶⁴

On the eve of the elections, *Zartouk* called on its supporters to vote for the Popular List in Beirut, making special mention of its Armenian candidates and for the Independent List in Metn, drawing attention to Tosbath's presence.¹⁶⁵ *Ararat* called on its followers to vote for Khatcherian, Toursarkissian and independent candidates in Beirut, and for Tosbath and Elia Abi Jaoudé in Metn.¹⁶⁶ Finally, *Aztag* appealed to its supporters to vote for the List of Giants in Beirut, emphasizing the candidature of both Der Kaloustian and Hairabedian, but making no mention of Chader, and for the Constitutional list in Metn, underlining the candidacy of "comrade Vahan Papazian."¹⁶⁷

The elections took place on 15 April in an orderly atmosphere. Even the opposition, despite minor irregularities, acknowledged their fairness.¹⁶⁸

In Beirut, out of 57,658 registered voters, 21,948 persons actually voted.¹⁶⁹ The official results were as follows:¹⁷⁰

Rashid Beydoun	14779	Benoît Aboussouan	6684
Ramez Sarkis	14775	Mohieddin Nsouli	6584
Sami Solh	14758	Hratchia Setrakian	6583
Abdallah Yafi	14629	Zouheir Osseiran	6538
Henri Pharaon	13284	Yetvart Barsoumian	5883
Charles Helou	13180	Mustafa Aris	5502
Saeb Salam	12808	Anis Heneykati	5380
Moussa de Freige	12747	Hussein Sejaan	4073
Amin Beyhum	12175	Raeef Abellama	3930
Movses Der Kaloustian	12004	Jean Jalkh	3789
Melkon Hairabedian	11946	Takieddin Solh	3348
Habib Abi Chahla	11016	Artin Madoyan	2765
Nassim Majdalani	10333	Elie Khayat	2257
Joseph Chader	9660	Rafiq Tabbara	1653
Nasri Maalouf	7411	Krikor Khatcherian	1099
Mohammed Jaroudi	7171	Dikran de Chadarevian	231
Noubar Toursarkissian	6987		

Members of the List of Giants, together with Chader, were thus elected as members of the next Chamber of Deputies.

The opposition Popular List in Beirut formally acknowledged that the elections had been free, but that they had, after 11 a.m., turned into a black market. The opposition declaration concluded with the statement that "a struggle ended; a new struggle has begun."¹⁷¹

In Metn, 22,904 out of the 40,449 registered voters cast their votes.¹⁷² In Bourj Hammoud, some incidents disturbed the orderly atmosphere of the election.¹⁷³ The official results were as follows:¹⁷⁴

Dikran Tosbath	12504	Pierre Gemaye	17945
Elia Abi Jaoudé	1920	Pierre Eddé	7798
Abdallah Hajj	11534	Nikola Hayek	6680
Hassan Farhat	11311	Albert Moukheiber	6177
Emile Lahoud	10988	Edouard Honein	5737
Beshir Aouar	10776	Gabriel Murr	4717
Bahij Mezher	10519	Joseph Khoury	4647
Elias Khoury	10400	Salah Labaki	3813
Vahan Papazian	10186	Michel Mouawad	2939
Fouad Khoury	9926	Antoine Tabet	2464
Michel Doumit	9653	Hafiz Munzer	1735
Wadih Naim	9012	Rukoz Abi Nader	512
Habib Akl	8697	A. Khoury	65
Khalil Abi Jaoudé	8419	Noubar Nokhoudian	34

From the Constitutional list, Elias Khoury, Emile Lahoud, Michel Doumit (Maronites), Fouad Khoury (Greek Orthodox), and Beshir Aouar (Druze) were thus elected members of the Chamber of Deputies, and, from the Independent list, Elia Abi Jaoudé (Maronite), Abdallah Hajj (Shiite) and Dikran Tosbath (Armenian Orthodox). A second ballot would have to take place between Wadih Naim and Pierre Gemayel for the fifth Maronite seat in Metn.¹⁷⁵

Tosbath, the victorious Armenian candidate, wrote that in Bourj Hammoud:

Les membres du parti Tachnak, au vu et au su de la gendarmerie, ont littéralement occupé le bureau de vote et ses abords immédiats empêchant tout électeur qui n'était pas de leur bord, de déposer son bulletin.¹⁷⁶

Zartouk, Ararat, Le Soir, and *Al-Amal* strongly protested against Tashnag behavior during voting in Bourj Hammoud.¹⁷⁷ *Al-Amal* mentioned a protest note handed to the Prime Minister complaining that five polling offices had been stationed in a single building in a Tashnag quarter, and guns were used in front of the eyes of the constabulary. Upon protests by Tosbath and Murr, the army had intervened for a short while. After their departure, however, the Tashnags could vote until 5:30 p.m., well beyond the formal time of closure, with the help of the headman (*mukhtar*) of the area.¹⁷⁸

Aztag argued that Papazian had received ninety percent of the Armenian votes cast in Bourj Hammoud, and that Tosbath's success could be explained by the fact that he had been on both of the opposition lists.¹⁷⁹ *Aztag* criticized the anti-Tashnags for bragging about the success of Tosbath "which was independently achieved." It concluded by asking rhetorically by how many

votes had the anti-Tashnag groupings assisted in Tosbath's success.¹⁸⁰ Tosbath's *Le Soir* replied as follows:

Que le directeur du *Soir* n'ait pas obtenu la majorité des voix arméniennes de Bourj Hammoud, nous ne le contestons pas ici. Mais chacun sait, comment le scrutin s'est déroulé dans les quartiers arméniens du fleuve, où profitant de la carence de la gendarmerie, les Tachnags ont pu interdire l'accès des bureaux de vote aux électeurs de l'opposition.¹⁸¹

At 11:30 a.m. on 17 April, Tosbath visited the Catholicosate at Antelias. He was accompanied by notables of the Armenian Front, including Djidedjian, Minassian, Tabourian, Bakalian, Parounag Tovmassian, Setrakian, Barsoumian, Vahridj Djeredjian, Souren Khanamirian and others in a convoy of about fifty cars. They were received by the Congregation of the Cilician Catholicosate, headed by Bishops Khoren Paroyan and Terenig Poladian. Then, Tosbath and Djidedjian visited the ailing Catholicos Karekin I in his chamber. The deputy elect promised to do his best to serve the interests of the Armenian community. The Catholicos blessed Tosbath and wished him success.¹⁸²

Moreover, it was reported on 11 May that the Armenian Catholicosate of Antelias had given a reception in honor of the newly elected Armenian deputies. Vicar-General Archbishop Khat, Bishop Paren Melkonian and deputies-elect Tosbath, Hairabedian and Chader had reportedly been present.¹⁸³

CONCLUSION

The 1947 elections were fraudulent and aimed at the renewal of President Khoury's term by an amendment of the constitution. The 1951 elections were generally accepted, thanks to the efforts of the Prime Minister, as lawful.

Within the Armenian community, the position of the Tashnag party was strengthened further as the 1946 repatriation had taken away a few thousand voters who had generally supported the Huntchags and Ramgavars. The Cold War had begun to affect the local electoral scene. The parties opposed to the Tashnags managed to form a United Front in 1947. They failed to score any success, however, because they were allied with the opposition. Four years later, the anti-Tashnag groupings were splintered and could not stand a chance, except in Metn, where, due to electoral alliances with non-Armenian candidates, an independent was elected for the Armenian seat.

ENDNOTES

- ¹ Gideon Tadmor, 'The Lebanese Elections', *Middle Eastern Affairs*, June-July 1951, p. 247.
- ² This article is also an updated version of part of my thesis, submitted in partial fulfillment for the requirements of the degree of Master of Arts in the History Department of the American University of Beirut, October 1963.
- ³ F.O. 371/40001. Spears uses the term 'abstained' to explain Der Kaloustian's absence from the parliamentary session.
- ⁴ The National Congress was formed after the arrest of President Khoury, Prime Minister Riad Solh and some of his ministers on 13 November 1943. Ahmed Daouk and Henri Pharaon were the co-presidents of the congress. They supported the independent Lebanese government based in the village of Bhamdoun, organized strikes and demonstrations to demand the release of the renowned prisoners. The National Congress functioned until the evacuation of French forces from Lebanon in 1946.
- ⁵ *Keessing's Contemporary Archives*, February 16-23, 1946, p. 7737a.
- ⁶ *Ibid.*, p. 7738. Armenian National Councils were established from 1944 in some countries of the Armenian Diaspora to lobby for the Armenian case at the end of the Second World War. Huntchags, Ramgavars, Communists and some independents were involved in these councils.
- ⁷ Interview with Meguerditch Messerlian, April 1961. Messerlian was the Honorary President of the committee overseeing the repatriation of Armenians in Lebanon. For details of the repatriation campaign, see *Keessing's Contemporary Archives*, November 15-22, 1947, p. 8939. According to Hovig Meliksetian, *Hayrenik-Spurk Arshetiousnere Yev Hayrenatartsouthine* [Fatherland-Diaspora Relations and the Repatriation] (Yerevan 1985), p. 241, 3,794 Armenian families from Syria and Lebanon, consisting of 19,253 persons, repatriated to Armenia in 1946.
- ⁸ Salwyn J. Schapiro, *Modern and Contemporary European History*. Cambridge, Mass., 1953, p. 945.
- ⁹ Khosrov Tutundjian, *Piuroyagan Snangoutiounne Yev Irav Tashnagsoutioun Ughin (Arapagan Ashkharhi Verchin Tebkeru Louysin Dag)* [The Bankruptcy of the Bureau and the Real Political Line of Tashnagsoutioun (In Light of Recent Events in the Arab World)], Beirut: Sovan, 1959, pp. 76-77.
- ¹⁰ For the principles of the electoral law in Lebanon in general and for the amendments introduced see Zaven Messerlian, 'Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections during the French Mandate, 1934-43', *Haigazian Armenological Review*, vol. 21 (2001), pp. 321-333 and 336-337 (note 22).
- ¹¹ *Aztag*, 21st year, no. 32 (4696), 19 April 1947.
- ¹² Nikola Bagrad Schahgaldian, 'The Political Integration of an Immigrant Community into a Composite Society: The Armenians in Lebanon, 1920-1974,' unpublished doctoral dissertation, Columbia University, 1979, p. 198.
- ¹³ *Aztag*, 21st year, no. 30 (4694), 16 April 1947.
- ¹⁴ *L'Orient* reported an agreement among Solh, Yafi and Oweyni, whereby Abellama, de Freige, Abi Chahla, Rashid Beydoun (Shiite), Der Kaloustian and another neutral Armenian candidate would complete the pro-government list; see *Zartonk*, 10th year, no. 3023, 20 April 1947.
- ¹⁵ *Aztag*, 21st year, no. 35 (4699), 23 April 1947.
- ¹⁶ *Ibid.* Another pro-Tashnag weekly, *Azatarar*, 5th year, no. 234, 26 April 1947, p. 5, announced that Hairabedian would be the second Armenian candidate on the first list.

- ¹⁷ *Aztag*, 21st year, no. 39 (4703), 29 April 1947.
- ¹⁸ *Le Jour*, 13th year, no. 3882, 30 April 1947; *Aztag*, 21st year, no. 39 (4703), 29 April 1947.
- ¹⁹ Interview with Hrachia Chamlian, November-December 1961.
- ²⁰ *Ararat*, 10th year, no. 1869, 30 April 1947.
- ²¹ *Zartok*, 10th year, no. 3053, 6 June 1947, wrote that the Lebanese Armenian Democratic Front had been formed "six months ago." The Lebanese Armenian Veraznount (Renaissance) Association was an independent, though in general an anti-Tashnag, organization which aimed at establishing closer links between Armenian and Arab cultures. It had a club in Beirut.
- ²² *Zartok*, 10th year, no. 3031, 1 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1870, 2 May 1947; *Le Soir*, 1st year, no. 103, 1 May 1947. *Azatar*, 5th year, no. 234, 26 April 1947, p. 5 mentioned that the possible anti-Tashnag candidates were Chamlian, Dr. Karekin Tabourian, Kevork Yerevanian, Zareh Baghdassarian, Missak Vehouni, Mardiros Emile Iskenderian, and Parounag Tovmassian.
- ²³ *Aztag*, 21st year, no. 42 (4706), 3 May 1947.
- ²⁴ *Ibid.*, 21st year, no. 43 (4707), 4 May 1947.
- ²⁵ *Zartok*, 10th year, no. 3031, 1 May 1947.
- ²⁶ *Ararat*, 10th year, no. 1873, 7 May 1947.
- ²⁷ *Ibid.*, 10th year, no. 1872, 5 May 1947.
- ²⁸ *Zartok*, 10th year, no. 3037, 11 May 1947.
- ²⁹ *Ibid.*, 10th year, no. 3035, 8 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1875, 9 May 1947; *Le Soir*, 1st year, no. 110, 9 May 1947.
- ³⁰ *Aztag*, 21st year, no. 47 (4711), 10 May 1947.
- ³¹ *Ararat*, 10th year, no. 1876, 10 May 1947.
- ³² *Ibid.*, 10th year, no. 1877, 11 May 1947.
- ³³ *Aztag*, 21st year, no. 49 (4713), 13 May 1947; *Le Soir*, 1st year, no. 112, 12 May 1947; *Azatar*, 5th year, no. 237, 17 May 1947.
- ³⁴ The Adana Compatriotic Union, who brought together all Armenians originating from the city of Adana in Cilicia, had been established in the early 1920s. Hairabedian confirmed, in a private interview with the author in September 1962, that his electoral campaign expenses had been paid by Kevork Tchatalbeshian, an independent, who also came from the city of Adana in Turkey that the Armenian refugees to Lebanon had left in 1921.
- ³⁵ *Le Soir*, 1st year, no. 122, 23 May 1947.
- ³⁶ *L'Orient*, 23rd year, no. 6066, 8 May 1947.
- ³⁷ *Zartok*, 10th year, no. 3037, 11 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1878, 12 May 1947. According to Michael Johnson, Salam "was not able to stand in 1947 because, to paraphrase his own words, virtually everyone in the political elite around President Bishara al-Khuri was against him"; see Michael Johnson, *Class & Client in Beirut: The Sunni Muslim Community and the Lebanese State 1840-1985*, London & Atlantic Highlands, 1985, p. 73.
- ³⁸ *Aztag*, 21st year, no. 49 (4713), 13 May 1947.
- ³⁹ *Ibid.* According to one pro-government newspaper, *Le Jour*, 13th year, no. 3893, 13 May 1947, the number of cars used during this parade was "about 150". The Prime Minister was running in South Lebanon, while Pharon, described as the "strongman of the regime in Beirut", had his political base among the Greek Catholic community of the Bekaa Valley: see Johnson, pp. 59, 74, 121.
- ⁴⁰ *Aztag*, 21st year, no. 49 (4713), 13 May 1947.
- ⁴¹ *Ararat*, 10th year, no. 1878, 12 May 1947.

- ⁴² *Zartionk*, 10th year, no. 3039, 14 May 1947. According to *Aztag*, 21st year, no. 50 (4714), 14 May 1947, the number of cars was "exactly 69", while, according to the predictably sympathetic *Ararat*, 10th year, no. 1880, 15 May 1947, it was 200. *Ararat* even named those who had opened gunfire. *L'Orient*, 23rd year, no. 6071, 13 May 1947 wrote: "Le Front Démocratique Arménien organisant hier à 17 heures 30 à Bourj-Hammoud une manifestation en faveur de ses deux candidats, Mm Chamelian et Minassian quand ses partisans virent provoquer par les Tachnak qui appuient la candidature de M. Der Kaloustian". *Aztag*, 21st year, no. 50 (4714), 14 May 1947 wrote that Armenian Bolsheviks had cursed the Tashnags during their ride and had repeated those curses with greater virulence when passing in front of the Tashnag party headquarters in the neighborhood of Nor Sis. This provocation had not affected the Tashnags, claimed *Aztag*, and the Bolsheviks began to fire revolver shots. As a result, Tashnags and their opponents came to blows, and a few were wounded during the skirmish.
- ⁴³ *Zartionk*, 10th year, n. 3039, 14 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1880, 15 May 1947.
- ⁴⁴ *Ibid.*
- ⁴⁵ *Ararat*, 10th year, no. 1877, 11 May 1947.
- ⁴⁶ *Aztag*, 21st year, no. 48 (4712), 11 May 1947.
- ⁴⁷ *Zartionk*, 10th year, no. 3040-3041, 15-16 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1882, 17 May 1947.
- ⁴⁸ *Zartionk*, 10th year, no. 3041, 16 May 1947.
- ⁴⁹ *Ibid.*, 10th year, no. 3042, 18 May 1947.
- ⁵⁰ *Aztag*, 21st year, no. 53 (4717), 18 May 1947.
- ⁵¹ *Ibid.*
- ⁵² *Aztag*, 21st year, no. 53 (4717), 18 May 1947.
- ⁵³ *L'Orient*, 23rd year, no. 6074, 16 May 1947.
- ⁵⁴ *Zartionk*, 10th year, no. 3043, 20 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1882, 17 May 1947; *Le Jour*, 13th year, no. 3898, 18 May 1947.
- ⁵⁵ *Le Soir*, 1st year, no. 120, 21 May 1947.
- ⁵⁶ *Le Jour*, 13th year, no. 3900, 21 May 1947.
- ⁵⁷ *Ibid.*, 13th year, no. 3899, 20 May 1947.
- ⁵⁸ *Aztag*, 21st year, no. 57 (4721), 24 May 1947.
- ⁵⁹ *Zartionk*, 10th year, no. 3043, 20 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1885, 20 May 1947.
- ⁶⁰ *Zartionk*, 10th year, no. 3046, 24 May 1947.
- ⁶¹ *Ibid.*
- ⁶² *Ibid.*, 10th year, no. 3047, 25 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1888, 24 May 1947.
- ⁶³ *Aztag*, 21st year, no. 58 (4722), 25 May 1947. *Zartionk*, 10th year, no. 3047, 25 May 1947 wrote that the Tashnags had made an agreement to exchange votes with the right-wing Syrian Social Nationalist Party (SSNP). The Tashnags would, based on this alleged agreement, replace the names of de Freige and a Muslim candidate with those of two SSNP candidates. Der Kaloustian denied these charges as "untrue" in an interview with this author in January 1962.
- ⁶⁴ *Astarrar*, 5th year, no. 238, 25 May 1947.
- ⁶⁵ *L'Orient*, 23rd year, no. 6083, 25 May 1947.
- ⁶⁶ *L'Orient*, 23rd year, no. 6083, 25 May 1947 wrote that "à Beyrouth on signalait notamment que M. Minassian candidat arménien de la liste démocratique n'aurait pu obtenir son "récépissé de candidature" sous prétexte qu'il était syrien".
- ⁶⁷ *Le Jour*, 13th year, no. 3902, 23 May 1947, p. 2.

- ⁶⁹ According to *Zartank*, 10th year, no. 3048, 27 May 1947, the voters of the Democratic Front had been easily recognized as they did not wear the sign on which the supporters of the pro-government list had agreed.
- ⁷⁰ *Zartank*, 10th year, no. 3048, 27 May 1947; *Ararat*, 10th year, no. 1891, 27 May 1947.
- ⁷¹ *Le Soir*, 1st year, no. 124, 26 May 1947.
- ⁷² *Ibid.*
- ⁷³ *Ararat*, 10th year, no. 1891, 28 May 1947.
- ⁷⁴ *Zartank*, 10th year, no. 3048, 27 May 1947.
- ⁷⁵ *Ibid.*
- ⁷⁶ *Ararat*, 10th year, no. 1894, 30 May 1947.
- ⁷⁷ Hainabedian confirmed this, in a private interview with this author in January 1962, saying: "Samir Solh's son did a few things; even if he had not done them, we would have won."
- ⁷⁸ *Aztag*, 21st year, no. 61 (4725), 29 May 1947. *Le Jour*, 13th year, no. 3907, 28 May 1947 published the number of votes received by 37 candidates - except Chamlian and Minassian. The writer obtained the number of votes these two candidates received from *Le Soir*. 1st year, no. 125, 27 May 1947. *Le Soir* wrote: "On peut facilement se rendre compte du chiffre qu'ils auraient pu totaliser si tous les électeurs avaient pu voter dans tous les bureaux de vote si les candidats des listes d'opposition ne s'étaient pas retirés, dans la matinée du 25." We could not find any reliable information about the Armenian candidates Moussalian, Nahassian and Barounian, who received a few votes each.
- ⁷⁹ George Akl et al., *The Black Book of Lebanese Elections of May 25, 1947*, New York: Phoenicia Papers, 1947, quoted in Michael W. Suleiman, *Political Parties in Lebanon*, New York, 1964, p. 69.
- ⁸⁰ *Aztag*, 21st year, no. 59 (4723), 27 May 1947; *Le Jour*, 13th year, no. 3904, 26 May 1947; *Azharar*, 5th year, no. 239, 31 May 1947.
- ⁸¹ *Zartank*, 10th year, no. 3048, 27 May 1947.
- ⁸² *Le Soir*, 1st year, no. 125, 27 May 1947.
- ⁸³ Michael Hudson, *The Precarious Republic*, New York, 1968, p. 253.
- ⁸⁴ *Zartank*, 10th year, no. 3050, 29 May 1947.
- ⁸⁵ *Aztag*, 21st year, no. 65 (4729), 3 June 1947.
- ⁸⁶ *Zartank*, 10th year, no. 3053, 6 June 1947.
- ⁸⁷ *Ibid.*; *Keessing's Contemporary Archives (1946-48)*, August 2-9, 1947, p. 8758b.
- ⁸⁸ *Zartank*, 10th year, no. 3060, 15 June 1947.
- ⁸⁹ *Aztag*, 21st year, no. 63 (4727), 31 May 1947. It must be noted, however, that Hussein Jisr, the *Mohafiz* (Governor) of Mount Lebanon, was dismissed from his post on charges of corruption after Ministers Jomblat, Gabriel Murr and Camille Chamoun had threatened to resign; see *Zartank*, 10th year, no. 3050, 29 May 1947. Jisr was later given a post in the Ministry of Foreign Affairs; see *Zartank*, 10th year, no. 3070, 1 July 1947.
- ⁹⁰ *Le Jour*, 13th year, no. 3907, 28 May 1947.
- ⁹¹ *Zartank*, 10th year, no. 3062, 18 June 1947.
- ⁹² *Zartank*, 10th year, no. 3070, 1 July 1947.
- ⁹³ *Ibid.*, 10th year, no. 3071, 2 July 1947.
- ⁹⁴ *Aztag*, 21st year, no. 87 (4751), 3 July 1947. The case of that deputy-elect was to be examined later.
- ⁹⁵ *Zartank*, 10th year, no. 3087, 25 July 1947.
- ⁹⁶ *Ibid.*, 10th year, no. 3106, 27 August 1947.
- ⁹⁷ *Ibid.*, 10th year, no. 3125, 17 September 1947.

- ⁹⁷ *Aztag*, 21st year, no. 75 (4739), 17 June 1947.
- ⁹⁸ *Zartok*, 10th year, no. 3061, 17 June 1947.
- ⁹⁹ *Aztag*, 21st year, no. 75 (4739), 17 June 1947.
- ¹⁰⁰ *Ibid.*, 21st year, no. 89 (4753), 8 July 1947.
- ¹⁰¹ Z. Monoforian, "Kani Duregan E Lipanani Khorhrarane Yev Inch Kidenk Anor Masin" [How Old Is the Lebanese Parliament and What Do We Know About It?], *Aztag*, 46th year, No. 30 (12207), 11 April 1972, p. 4.
- ¹⁰² *Tadmor*, p. 247.
- ¹⁰³ *Zartok*, 14th year, no. 4014, 23 February 1951.
- ¹⁰⁴ *Ibid.*, 14th year, no. 4019, 2 March 1951.
- ¹⁰⁵ *Aztag*, 25th year, no. 26 (5716), 11 April 1951.
- ¹⁰⁶ *Le Soir*, 5th year, no. 1319, 8 April 1951.
- ¹⁰⁷ *Keessing's Contemporary Archives*, July 14-21, 1951, p. 11590a.
- ¹⁰⁸ *Zartok*, 14th year, no. 4014, 23 February 1951.
- ¹⁰⁹ *Aztag*, 25th year, no. 5 (5695), 11 March 1951. The List of Giants was criticized by two influential newspapers. *Beirut* held the members of the list "responsible for the misery of Lebanon", while *Al-Nahar* wrote that the list had no plan; it relied on money, and that was its only program.
- ¹¹⁰ *Keessing's Contemporary Archives*, November 15-22, 1947, p. 8939 states that 60,000 Armenians repatriated to Soviet Armenia in 1947, 15,000 of whom were from the Levant states. Meliksetian, p. 241 mentions that 35,438 Armenians were repatriated to Armenia in 1947, of whom 16,770 were from the Levant states. Overall, 89,750 Armenians were repatriated in 1946-49.
- ¹¹¹ Interview with Jirayr Nayiri, editor of *Ararat*, August 1961.
- ¹¹² *Zartok*, 14th year, no. 4058, 26 April 1951 would claim – after the elections – that "someone" had tried to divide the anti-Tashnag front and had succeeded through the Huntchags. The newspaper further stated that the Veraznount organization had been indifferent on this occasion and that the Communists had entered a candidate of their own.
- ¹¹³ *Zartok*, 14th year, no. 4043, 7 April 1951. Armenag Poladian, Dadjad Srabian, Krikor Nercossian, Dr. Khatchadour Pilavdjian, Abro Abroyan and other personalities joined this grouping at a later stage and participated in later meetings. *Ararat*, 14th year, No. 3072-74, 7-8 May 1951 claimed that an earlier meeting had taken place at the residence of Mardiros Emile Iskenderian at the beginning of February. An agreement was reportedly reached during this meeting to form a list consisting of Setrakian, Tabourian and Tosbath. The Armenian Catholic candidate on this list preferably would be Joseph Chader or, if that proved impossible, Noubar Toursarkissian. A committee of independents was reportedly brought forth on the basis of the Setrakian-Zawzawatjian agreement. It consisted of Tchblakian, Tabourian, Nadjarian, Zawzawatjian and Major Toursarkissian. This committee had called for the said meeting of independents at the Nadjarian residence, which according to *Ararat*, had taken place not on 22 but on 23 February. However, the Ramgavar leaders had allegedly conspired against the Huntchags to leave the latter out of any list. Setrakian, during an interview with this author in May 1962, denied having participated in a meeting at Iskenderian's home and having reached any agreement with Zawzawatjian.
- ¹¹⁴ *Zartok*, 14th year, no. 4043, 7 April 1951.
- ¹¹⁵ Der Kaloustian confirmed this point in an interview with this author in January 1962.
- ¹¹⁶ *Zartok*, 14th year, no. 4043, 7 April 1951.

¹¹⁷ Ibid., 14th year, no. 4052, 20 April 1951. *Ararat*, 14th year, no. 3075, 10 May 1951 claimed that Huntchag leaders Djambouljan, A. Kibarian, Gharib, and Khatcherian had declared during a meeting held on 11 March at the Zawzawatjian residence that the Huntchag party convention had decided to participate in the election with a candidate of its own. Dr. Kh. Pilavdjian, a Veraznount leader, and a few independents had reportedly supported the Huntchag view. The Ramgavars, wrote *Ararat*, had been reluctant to accept the Huntchag proposal of nominating one Huntchag and one Ramgavar candidate. *Ararat* further explained that Ramgavar leaders had attacked the Huntchags for having posted pictures of Khatcherian. The newspaper claimed that Khatcherian's candidacy had been decided by the Huntchag party on 13 February and that this was no obstacle to reaching an agreement. The Huntchags, wrote *Ararat*, had proposed Chamlian as independent candidate, but their proposal had not been accepted.

¹¹⁸ *Ararat*, 14th year, no. 3075, 10 May 1951. According to *Zartok*, 14th year, no. 4057, 25 April 1951, the Huntchags had been ready to be part of the United Front if only an agreement were reached with the List of Giants. The Huntchags had argued that Der Kaloustian was already accepted on the List of Giants and that the name of the Armenian Catholic candidate need not be the Front's concern. Therefore, only a single Armenian vacancy on the List of Giants in Beirut and another in Metn were available to the Front. The Huntchags had demanded the nomination of a candidate from their party for one of these two available Armenian seats. They had also made clear that they could only cover the electoral expenses of their candidate. These conditions were not accepted.

¹¹⁹ *Zartok*, 14th year, no. 4057, 25 April 1951.

¹²⁰ Ibid., 14th year, no. 4025, 10 March 1951.

¹²¹ *Le Jour*, 17th year, no. 5131, 1 April 1951.

¹²² *Aztag*, 25th year, no. 5 (5695), 11 March 1951.

¹²³ Interview with Hrachia Setrakian, July 1962. Meguerditch Messerlian told the present writer in an interview in April 1961 that Yafi, a close friend of his, had asked him, through mutual friends, to join the List of Giants as the second Armenian Orthodox candidate. Messerlian, however, had retired from public life early in 1947 and was facing financial difficulties due to the Palestine tragedy. He turned down what he termed had been "a polite offer".

¹²⁴ *Ararat*, 14th year, no. 3034-3035, 19 March 1951.

¹²⁵ Ibid., 14th year, no. 3042, 29 March 1951.

¹²⁶ *Zartok*, 14th year, no. 4043, 7 April 1951.

¹²⁷ *Le Soir*, 5th year, no. 1307, 24 March 1951.

¹²⁸ *Zartok*, 14th year, no. 4042, 6 April 1951.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ *Zartok*, 14th year, no. 4048, 14 April 1951.

¹³¹ Ibid., 14th year, no. 4038, 31 March 1951.

¹³² Ibid., 14th year, no. 4043, 7 April 1951. Tosbath was an Armenian Catholic, who converted to be eligible to run for the Armenian Orthodox seat in the elections.

¹³³ *Le Soir*, 5th year, no. 1311, 30 March 1951.

¹³⁴ *Zartok*, 14th year, no. 4045, 11 April 1951.

¹³⁵ Tudmor, p. 248

¹³⁶ *Le Jour*, 17th year, no. 5133, 3 April 1951.

¹³⁷ *Aztag*, 25th year, no. 20 (5710), 3 April 1951.

- ¹³⁸ *Zartouk*, 14th year, no. 4043, 7 April 1951. Khayat, born in Beirut in 1903, was the lawyer of the Armenian Catholic community. He had wide experience in public affairs. He had become a member of the Beirut Municipal Council in 1934 and a member of a political committee with Camille Chamoun, Henri Pharaon, Majid Arslan and Khalil Abi Jaoudé in 1937. In 1938, Khayat had been appointed Secretary-General of the Union of Lebanese Overseas. During the crucial days that led to the formal acceptance of Lebanon's independence in November 1943, Khayat had been the Secretary-General of the Lebanese National Congress. In 1944, he had been a member of the committee which raised funds to help the Red Army acquire a series of armored tanks called *Sasuntsi Tavli*. Baghdjian (better known under his pen name, Vazken Aykouni) was a writer and teacher, the author of a book titled *Arméniens: Peuple Tragique*, published in Beirut in 1945. De Chadarevian was an engineer.
- ¹³⁹ *Le Jour*, 17th year, no. 5136, 7 April 1951.
- ¹⁴⁰ *Le Soir*, 5th year, no. 1318, 7 April 1951.
- ¹⁴¹ *Le Jour*, 17th year, no. 5140, 11 April 1951.
- ¹⁴² *Aztag*, 25th year, no. 25 (5715), 10 April 1951.
- ¹⁴³ *Zartouk*, 14th year, no. 4047, 13 April 1951.
- ¹⁴⁴ *Aztag*, 25th year, no. 25 (5715), 10 April 1951.
- ¹⁴⁵ *Zartouk*, 14th year, no. 4045, 11 April 1951.
- ¹⁴⁶ *Ibid.*, 14th year, no. 4048, 14 April 1951.
- ¹⁴⁷ *Ibid.*, 14th year, no. 4045, 11 April 1951.
- ¹⁴⁸ *Ibid.*, 14th year, no. 4046, 12 April 1951.
- ¹⁴⁹ *Ararat*, 14th year, no. 3053, 11 April 1951.
- ¹⁵⁰ *Ibid.*
- ¹⁵¹ *Zartouk*, 14th year, no. 4049, 15 April 1951.
- ¹⁵² *Aztag*, 25th year, no. 26 (5716), 11 April 1951.
- ¹⁵³ *Ibid.*, 25th year, no. 29 (5719), 14 April 1951.
- ¹⁵⁴ *Ibid.*, 25th year, no. 28 (5718), 13 April 1951.
- ¹⁵⁵ *Zartouk*, 14th year, no. 4048, 14 April 1951; *Le Jour*, 17th year, no. 5141, 13 April 1951.
- ¹⁵⁶ *Aztag*, 25th year, no. 13 (5703), 22 March 1951.
- ¹⁵⁷ *Le Soir*, 5th year, no. 1315, 4 April 1951.
- ¹⁵⁸ *Le Soir*, 5th year, no. 1316, 5 April 1951; *Zartouk*, 14th year, no. 4043, 7 April 1951.
- ¹⁵⁹ *Zartouk*, 14th year, no. 4049, 17 April 1951; *Le Soir*, 5th year, no. 1324, 15 April 1951.
- ¹⁶⁰ *Le Soir*, 5th year, no. 1324, 15 April 1951.
- ¹⁶¹ *Ararat*, 14th year, no. 3054, 13 April 1951.
- ¹⁶² *Aztag*, 25th year, no. 25 (5715), 10 April 1951.
- ¹⁶³ *Ibid.*, 25th year, no. 26 (5716), 11 April 1951.
- ¹⁶⁴ *Zartouk*, 14th year, no. 4043, 7 April 1951.
- ¹⁶⁵ *Zartouk*, 14th year, no. 4049, 17 April 1951.
- ¹⁶⁶ *Ararat*, 14th year, no. 3057, 15 April 1951.
- ¹⁶⁷ *Aztag*, 25th year, no. 29 (5719), 14 April 1951.
- ¹⁶⁸ *Tadmor*, p. 249.
- ¹⁶⁹ According to *Aztag*, 25th year, no. 32 (5722), 18 April 1951, the number of registered voters was 57,652; and the number of those who voted, 21,988.
- ¹⁷⁰ *Zartouk*, 14th year, no. 4051, 19 April 1951; *Aztag*, 25th year, no. 32 (5722), 18 April 1951.
- ¹⁷¹ *Zartouk*, 14th year, no. 4052, 20 April 1951.
- ¹⁷² *Ibid.*, 14th year, no. 4051, 19 April 1951; *Aztag*, 25th year, no. 32 (5722), 18 April 1951.

¹⁷³ *Zartok*, 14th year, no. 4050, 18 April 1951; *Ararat*, 14th year, no. 3058, 19 April 1951; *Le Soir*, 5th year, no. 1325, 16 April 1951; *Le Jour*, 17th year, no. 5144, 16 April 1951.

¹⁷⁴ *Zartok*, 14th year, no. 4051, 19 April 1951; *Aziag*, 25th year, no. 32 (5722), 18 April 1951.

¹⁷⁵ *Zartok*, 14th year, no. 4050, 18 April 1951.

¹⁷⁶ *Le Soir*, 5th year, no. 1325, 16 April 1951.

¹⁷⁷ *Zartok*, 14th year, no. 4050, 18 April 1951; *Ararat*, 14th year, no. 3058, 19 April 1951; *Le Soir*, 5th year, no. 1325, 16 April 1951.

¹⁷⁸ *Al-Amal*, 17 April 1951, as quoted in *Zartok*, 14th year, no. 4052, 20 April 1951.

¹⁷⁹ *Aziag*, 25th year, no. 32 (5722), 18 April 1951. Tosbath told the writer, during an interview in July 1962, that Papazian had received 951 and he 127 Armenian votes in Bourj Hammoud.

¹⁸⁰ *Aziag*, 25th year, no. 35 (5725), 22 April 1951.

¹⁸¹ *Le Soir*, 5th year, no. 1327, 18 April 1951.

¹⁸² *Zartok*, 14th year, no. 4053, 21 April 1951; *Le Soir*, 5th year, no. 1328, 19 April 1951; *Ararat*, 14th year, no. 3058, 19 April 1951.

¹⁸³ *Zartok*, 14th year, no. 4066, 11 May 1951.

**ՆԱԽԱԳԱՀ ՊԵՄՐԱ ԽՈՒՐԻՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐԶԱՆՈՒ
ՀԱՅՈՑ ՄԱՄԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԼԻՐԱՆԱՆԻ
ԽՈՐՀՐԴՄԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ (1948-1962)
(Ամփոփում)**

ՁԱԽԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հեղինակը՝ հիմնուելով ժամանակակից լիբանանահայ առաւել՝ Լիբանանի մէջ լոյս տեսնող մի քանի արարատառ ու ֆրանսաառ լրագիրներու նիւթերուն, ինչպէս նաեւ լիբանանահայ քաղաքական գործիչներու յատուկ ասուլիսներու ընթացքին հաղորդած քանակոր վկայութիւններու վրայ, հանդամանորէն կը ներկայացնէ լիբանանահայութեան կեցուածքը երկրի անկախութեան համար մղուած պայքարի օրերուն, Պաղ Պատերազմի սկզբնաւորութեան թուած ազդեցութիւնը լիբանանահայութեան վրայ, եւ յատկապէս՝ 1947ին եւ 1963ին կայացած երկրի խորհրդարանական ընտրութիւններուն ընթացքին հայ առաքելական ու կաթողիկէ համայնքներուն յատկացուած երեսփոխանական աթոռներուն շուրջ ծաւալած պայքարը, այս կապակցութեամբ լիբանանահայ քաղաքական տարրեր հոսանքներու դիրքորոշումները, Լիբանանի միւս համայնքները ներկայացնող թեկնածուներու հետ անոնց հաստատած ընտրական դաշինքները, ընտրութեանց ընթացքին պետական մարմիններու կողմէ կատարուած միջամտութիւնները:

Յօդուածը կարելի է շարունակութիւնը համարել հեղինակին՝ Հայփաշեան Հայագիտական Հանգչի ԻԱ՝ հատորին մէջ լոյս ընծայած աշխատանքներուն:

**ԵՕԹԸ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ՝
ԲԺ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆԷՆ
ՄԿՐՏԻԶ ԱՆԴՐԱՆԻԿԵԱՆԻՆ
(1908-1909)**

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Հետագայ էջերով Հրատարակութեան կու տանք Մեծ Եղեռնի նաճատակ մտաւորականներէն բժ. Նազարէթ Տաղաւարեանի՝ Մկրտիչ Անդրանիկեանին ուղղած անտիպ նամակներու փունջ մը: Անոնք անկասկած պիտի նպաստեն օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատման յաջորդող շրջանին դէպքերը, հոգեբանութիւնը, մտայնութիւններն ու իրավիճակը աւելի լաւ հասկնալու եւ ըմբռնելու: Նամակները կարեւոր են նաեւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան (ՀԲԸՄ) պատմութեան, սկզբնական շրջանի գործունէութեան եւ նոր մասնաճիւղերու հիմնադրութեան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան, վերահաստատուած օսմանեան սահմանադրութեան եւ կատարուելիք երեսփոխանական ընտրութիւններուն, Սեբաստիոյ տրամադրուելիք նպաստին, եւ ազգային ու անձնական զանազան այլ հարցեր ուսումնասիրելու տեսակէտէն:

1915ի Մեծ Եղեռնի զոհներէն, բանասէր, հրապարակախօս, ազգային-մշակութային գործիչ, խմբագիր, մանրէաբան, ճարտարապետ-նշարկագործ եւ բժիշկ Նազարէթ Տաղաւարեան-Ջատրքեան ծնած է Սեբաստիա 25 Դեկտեմբեր 1862ին: Ուսումը ստացած է Պոլիս, իսկ Փարիզի մէջ կատարելագործած է դայի՝ վկայուելով որպէս զինղատնտես: 1883ին մեկնած է Պոլիս, ապա վերադարձած ծննդավայրը՝ ստանձնելու տեղւոյն ազգային վարժարաններուն տնօրէնութիւնը (1885-1886), յետոյ կրկին անցած է Պոլիս՝ վարելու համար Արամեան վարժարանի տնօրէնութիւնը: 1887ին մեկնած է Գահիրէ, ապա՝ Փարիզ եւ Հետեւած Սորպոնի Համալսարանի բնագիտութեան եւ բժշկութեան դասընթացներուն: Պոլիս վերադառնալով, նշանակուած է Սուրբ Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի բժշկապետ: Երկու անգամ մերքեակալուելով բանտարկուած է համիտեան ռեժիմի օրերուն (1898 եւ 1900): 1906ին մեկնած է Գահիրէ եւ մասնակցած ՀԲԸՄի հիմնադրման աշխատանքներուն (1906), զառնալով անոր առաջին կեդրոնական Վարչութեան անդամներէն մէկը: Օսմանեան սահմանադրութենէն հոգ վերադարձած է Պոլիս եւ ընտրուած օսմանեան երեսփոխանական ժողովի անդամ՝ իբրեւ Սեբաստիոյ ներկայացուցիչ, միաժամանակ մաս կազմելով օսմանահայ համայնքի Ազգային կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովին: Տաղաւարեան մեծ աշխատանք

տարած է պոսամերձ շրջաններու, հայկական գաւառներու եւ կիլիկիոյ մէջ ՀԲԸՄի մասնաճիւղեր հիմնելու ուղղութեամբ: Երկու անգամ ուղևորուած է Կողկաս, առաջինը՝ 1908ին, իբրեւ կաթողիկոսական ընտրութեանց պատուիրակ, իսկ երկրորդը 1914ին՝ ՀԲԸՄի մասնաճիւղեր հիմնելու յատուկ առաքելութեամբ:

Մեծ Եղեռնի օրերուն, երբ Թրքական կառավարութիւնը Տիարպեքիբի պատերազմական ատեանին առջեւ դատելու պատրուակով Հետադուցած է զինք Պոլսէն, աքսորի ճանապարհին կրցած է ապահովել ՀԲԸՄի Երազեր-կանոնադիրին Թրքերէն թարգմանութեան օրինակ մը, այն յոյսով, որ անով կը յախողի համոզել ատեանը, որ իր պատկանած միութիւնը քաղաքական գործունէութիւն չունի եւ դուռ մարդասիրական կազմակերպութիւն մըն է...

Հիմնած ու խմբադրած է հայերէն առաջին քնագիտական հանդէսը՝ Գիտահան Եղբորուհի (Պոլիս, 1885-1887),

Հրատարակած է պատմագիտական, քանասիրական եւ բժշկագիտական մօտ երկու տասնեակ գիրքեր: Գիտական-քնագիտական իր հրատարակութիւնները իրենց տեսակին մէջ առաջիններէն էին հայ իրականութեան մէջ: Անտիպ ձգած է նաեւ *Վեճդանարումութիւն* գիրքին տասը հատորները: Հայերէնի կողքին գրած է նաեւ Թրքերէնով եւ Ֆրանսերէնով:

Մկրտիչ Անդրանիկեան ծնած է Պոլսոյ Ենի Գարու Թաղը 1851ին: Եղած է ՀԲԸՄի հիմնադիրներէն ու անոր անդրանիկ կեդրոնական Վարչական Ժողովի անդամներէն՝ գանձապետի պաշտօնով: Աւելի ետք քանի մը անգամ վերընտրուած է նոյն պաշտօնին: Եղած է անդամ Գահիրէի Հայոց Գաւառական Ժողովին ու Կալուստոց Հոգաբարձութեան, ինչպէս նաեւ՝ անդամ Գալուստեան Ազգային Վարժարանի Հոգաբարձութեան: Անդամակցած է նաեւ Բամակվար Կուսակցութեան: Մեծ կալուածատէր էր ու կը գրադէր բամպակի մշակութեամբ: Երջան մը եղած է ՀԲԸՄի նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի կալուածներուն տեսուչը: Աշխատակցած է հայ մամուլին ու հրատարակած երկու գրքոյ՝ Մահացած է Գահիրէ, 1930ին:

Հրատարակուող նամակներէն կը պարզուի, որ Անդրանիկեան եւ Տաղաւարեան սերտ մտերիմներ ու զործակիցներ եղած են, մանաւանդ որ երկուքն ալ մաս կազմած են ՀԲԸՄի հիմնադիրներու խմբակին: Հաւանաբար անոնք իրարու ծանօթացած ու մտերմացած ըլլան Տաղաւարեանի Գահիրէ կեցութեան տարիներուն, մտերմութիւն՝ որ շարունակուած ըլլալու է մինչեւ Մեծ Եղեռն՝ Տաղաւարեանի ողբերգական նահատակութիւնը: Անուշտ իրենց նամակագրութիւնը չի սպառիր այստեղ հրատարակուածով: Անոնք այլ նամակներ ալ կրնան փոխանակած ըլլալ, որոնք մեզի անծանօթ կը մնան: Անծանօթ կը մնայ նաեւ Անդրանիկեանի՝ Տաղաւարեանին ուղղած նամակներուն ճակատագիրը: Իրենց մտերմութեան մէջ զրեւերուամբ է նաեւ այն, որ անոնք 1910ի կէսերուն միասնաբար շրջած են պոլսամերձ հայաբնակ շրջանները՝ Պարտիզակ, Նիկոմիդիա եւ Ատաբազար, ՀԲԸՄի մասնաճիւղեր հիմնելու նպատակով:

Հրատարակուող նամակներուն քնագիրները կը պահուին մեր մօտ: Տարիներ առաջ, այլ վաւերաբնութիւններու հետ, զանոնք նուէր ստացած ենք Հայագիտ. ֆրանչիսկեան հայադէտ Հ. Վնեստ-Մանսուր Մուսթրիւէն: Արժմ, առիթէն օգտուե-

լով, շնորհակալութիւն կը յատենեց իրեն:

Անդրանիկեանի արխիւը մեծ մասով 1982ին Գահիրէէն փոխադրուած է Երեւան՝ Հայաստանի Պատմութեան Կենտրոնական Պետական Արխիւ, ուր կը պահուի այժմ: Մեր տրամադրութեան տակ գտնուած այս նմոշները ըստ երեւոյթին դուրս մնացած են այդ Հաւաքածոյէն եւ օրին չեն ուղարկուած Հայաստան:

Նոյնականները հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան:

Ա.

Դ Կ. Պոլիս, 9 Հոկտ. 1908

Ազնուաշուք

Տիար Մ. Անդրանիկեան

ի Վենետիկ

Գերագնի քարեկամս,

Մեծ հաճոյք պատճառեց ինձ Սեպ. 29ի գիրդ: Քանիցս Չեզ գրելու պէտքին մէջ գտնուեցայ, սակայն հասցեմիդ չգիտէի:

Արդարեւ Ջուիցերիա գալու մտօք պատրաստուած էիմք, սակայն ապա Թորքիոյ ազատագրութեան լուրն փոխեց մեր ծրագիրն³ եւ զոնէ ինչքերնիս ազատելու նպատակաւ հոս եկանք: Մեր ինչքերն պահուած տեղէն գողցուած ու ծախսուած էր, ուստի բան չգտանք, եւ այժմ առ այդ դատարանի դիմած ենք: Չեմ կարծեր որ ձեռքերնիս բան մ'անցնի:

Աստ հասնելուս տիրող Ազգ. գործումէութեան հոսանքն զիս ալ սկսաւ քշել: Պատրիարքարանին կողմանէ մինչ Տարտանել⁴ Իզմիրլեանի⁵ ընդ յառաջ գացի, ու ապա Իզմիրլեան Սրբազանի կողմանէ իշխան Սապահետտինի⁶ գացի միեւնոյն պաշտօնով:

Նախ Սեքաստիայէն եւ ապա Թոքատնէն զիս կարողիկոսական ընտրութեանց պատուիրակ կարգեցին⁸, որով երկու ձայն ունիմ, եթէ երկուքէ աւելի ձայն ունենալ մերելի ըլլար՝ պիտի կրնայի շատեր ունենալ. աւելին մերժեցի⁹:

Սեքաստիոյ եւ Էրզրումի կողմանէ Ազգ. Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ երեսփոխան ընտրուեցայ, առաջինն ընդունեցի, երկրորդն մերժեցի, զի մէկէ աւելի վիճակ մերկայացնել մերելի չէ:

Այժմ սեքաստացիք կ'աշխատին զիս Մէջիսի Մշակութան¹⁰ երեսփոխան ընտրել: Եթէ իրենց այս ձեռնարկն յաջողի, աստ կը մնամ, ապա թէ ոչ Գահիրէ կու գամ (եւ) գլխաւորաբար Հ.Բ.Ը.Միութեան համար աշխատելու համար:

Ինձ առաջարկուեցաւ Ազգ. Հիւանդանոցի¹¹ տնօրէն եւ բժշկապետ ըլլալ միանգամայն 30 ոսկի ամսականաւ, մերժեցի, Գահիրէ գալու մտօք:

Ես «Լուսաբեր»¹² չեմ ընդունիր սակայն տեղեակ եմ ամէ տեղի ունեցած միջոցներն եւ արդիւնքին, չեմ կարծեր որ փաշան¹³ այդպիսի տղայական առա-

ջարկ մը ընդունի, այդ առաջարկն ընկերութիւնն¹⁴ քաղել կը նշանակէ: Մեզմէ¹⁵ միայն Աղաթօնն¹⁶ հոն է¹⁷, կը վախճան որ զայն կը համոզեն, իցի՜ւ թէ դուք փաշային գրէիք եւ քիչ օրէն դառնայիք: Այս խնդրոյ մասին այստեղ ալ շատերու հետ գէշ մարդ եղայ, ասկից Գահիրէի հետ թղթակցողներ կան:

Տեղույս բոլոր մեծամեծներն համակիր են մեր միութեան, մասնաճիւղ մը կազմելու համար քանիցս խնդրեցի Աղաթօնէն որպէսզի փաշային ստորադրութեամբ ինձ պաշտօնական մամակ մը դրկուի այս մասին եւ մէկ հատ ալ Նորատունկեանին¹⁸ որպէսզի անոր մախազահութեան տակ տեղի ունենայ մասնաճիւղն, սակայն քան մը չ'ելաւ իբր թէ՝ փաշան ժամանակը չէ ըսած է: Երբ անցեալ տարի Աղաթօն պէշ Անգլիա գնաց՝ անոր այսպիսի գործ հասցուցի որ իշխանի պէս ընդունուեցաւ¹⁹, դժբաղդաբար ես ճեղիս գիր մը չունիմ... ու Իզմիրեան Սրբազան շատ համակիր է մեր միութեան՝ եթէ կարելի ըլլայ երբեք մամակ դրկել տալ աստ՝ մին ինձ, մին Նորատունկեանին եւ երրորդն Իզմիրեանին, եւ վստահ կրնաք ըլլալ որ կարեւոր մասնաճիւղ մը կը հաստատուի աստ²⁰:

Քիչ օրէն Կովկաս պիտի երթամ. լաւ է որ ունենամ հետս մի պաշտօնական մամակ, առանց այդպիսի մի գրութեան քան չեմ կրնար ընել, ուստի կը խնդրեմ այս մասին ջանքեր ըրէ: Եթէ կը հաճիք գրեցէք Աղաթօն պէշին որ Չեզ դրկէ իրեն համար գրած յանձնարարագրին օրինակն, եւ մամակի պաշտօնական թղթեր, եւ դուք գրեցէք յարմար մամակներ, փաշային ստորագրել տուէք եւ ինձ հասցուցէք, որով թէ աստ եւ թէ՝ ի Կովկաս մասնաճիւղեր կրնամք ունենալ:

Չոր գաղափարն շատ լաւ է, ազգն առաջնորդող «Ազգ. Խորհուրդ» մը օգտակար կրնայ ըլլալ, սակայն կուսակցականք պիտի ուզեն մէջ մտնել եւ չկրնար յաջողիլ դժբաղդաբար:

Մենք ամէնքս լաւ ենք աստ: Մինչ Ռուսաստանէ դարձս ընտանիքս աստ պիտի մնայ եւ յետ այնու պիտի որոշուի աստ մնալմիս կամ դառնալմիս: Եթէ *Աշխարհ* չ'ընտրուիմ կը դառնամ, գոնէ քիչ ժամանակուան համար:

Հաճեցէք խնդրեմ ընդունիլ իմ եւ կնոջս յարգանքներն եւ քարեմներն եւ մատուցէք զայն Չոր ազնիւ կողակցին: Միշտ Չեղոյ

Տօք. Ն. Տաղաւարեան

Բ.

Ի Կ.Պոլիս 10 Հոկ. 1908

Գեղազնիւ բարեկամս,

Նամակս կըբած ու թղթատարութեան յանձնելու վրայ էի եւ ահա լուր մը ու գիր մը հասնելով հարկադրուեցայ այսօրուան թողուլ, ու գրել մաեւ Չեզ ներկայ յանելուամն:

Լուրն է կաթողիկոսական ընտրութեան պաշտօն ունեցող պատուիրակներու հրաւիրագրերու ժամանումն, ուստի քիչ օրէն ճամբայ պիտի ելնեմք: Խնդրեմ ռուսահայոց ուղղեալ պաշտօնական գիր մը հասցուցէք ինձ ի ստորեւ Չեզ ցոյց տուած հասցէիս, եթէ հոս չգտնուիմ իսկ ինձ կը դրկուի: Հ.Բ.Բ.Միութեան մասնաճիւղի գործն վերադարձիս կը մնայ, յոսամ թէ մինչեւ այն առեմն

ուզած երեք մամակներս պատրաստած ու ինձ դրկած կ'ըլլաք աստ:

-Մինաս Չերազ²¹ հոս է, սակայն դեռ պաշտօնական քղթեր առած չէ եզիպտոսն իր պատուիրակութեան համար²², եւ հաւանականաբար միայն Աղեքսանդրիոյ երեսփոխանք պիտի ստորագրեն՝ քանի որ Գահիրէցիք բացակայ են, եւ իրենց հեռագրական ու գրատր քողոքներն առ ոչինչ համարուեցան:

-Բնագաւառ Սերաստիան մուրալու վարժուած չէ, ինքն կը հոգայ իր պետքերն եւ քացառիկ պարագայներու մէջ կը դիմէ այլոց: Մինչեւ ցարդ Սերաստիոյ համար որեւէ նպաստ դրկուած չէ միութեանս կողմանէ, սակայն ահա քացառիկ պարագայ մը կը հարկադրէ Առաջնորդն²³ դիմել ներփակ գրով մեր քարեզործականին նպաստին: -Ինչպէս մամակին մէջ ըստած է որքանոցն²⁴ մինչեւ ցարդ Սր. Սարգիս Թաղի վարժարանին մէջ է եղած, սակայն ինչ ինչ պատճառներով այլեւս անդ մնայն անյարմար դատելով փոխադրած են Ամապատ ամուսնեալ ամբնակ վանքն²⁵, որոյ հին շէնքերն եթէ փոքր ինչ մոլորոտիւն շատ յարմար կ'ըլլան այս²⁶ նպատակին, եւ ահա այս շինութեանց ծախսոց համար կը դիմեն միութեանս: Արդ կը խնդրեն որ եթէ հմար է այս նպաստին համար գոնէ 40-50 ոսկի յատկացնել տաք: Այս խնդրոյ կարգադրութիւնն Չեզ կը յանձնեն: Եթէ կամիք ներփակ մամակին պարտականութիւնն գրեցէք փաշային եւ իր հաճութիւնն ձեռք բերէք, եւ ըրէք ինչ որ արժան համարիք:

Ջերմ յարգանքօք միշտ ձերոյ

Sop. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ. Ինձ գրած մամակնիդ ուղղեցէք

Post. Restante

Post. Française

Galata

Constantinople

ուր որ ալ ըլլամ ինձ կը հասցնեն:

Յոյն

Գ.

Ի Կ.Պոլիս, 13 Դեկ. 1908

Haviar khan No. 22

Galata

Ազնուաշուք

Տիար Մ. Անդրանիկեան

Ի Գահիրէ

Գերագնի քարեկամս,

Վերադարձիս միայն ստացայ Չեր Հոկ. 27 թիւ մամակն: Ընդհակադրութիւն կաթողիկոսական ընտրութեան պատուիրակ եւ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովոյ անդամ ընտրուելուս համար Չեր Զերմագին շնորհաւորականներուն:

Կար. քննորոշեանց մասին աւելորդ կը համարին գրել զի լրագրերն լիակատար տեղեկութիւններ առած ըլլալու էք: Ի՞նչ Տիդիս եւ յեջմիածին բազմիցս առիւծի պէս կռուեցայ, եւ վերջապէս յաջողեցանք ազգին երկու սիրելիներն *քանդիդա*²⁷ ներկայացնել²⁸, յուսամք թէ՛ Չարն Իզմիրլեանն կը վաւերացնէ, փոխարքայն առ այդ պիտի աշխատի²⁹:

Վամբողորդութիւնս 40 օր տեւեց որոյ 20 ամ[աջ]ին օրերս կար. ընտրութեան հարցին նուիրեալ էին, իսկ միւս 20 օրերն Հ.Բ.Ը.Միութեան: Այդ՝ այդ ընկերութեան համար Պարոմի, Տիդիսի, Երեւանի, Աղեքսանդրաքոյի, Պարոյի եւ Նոր Նախիջեւանի մէջ մեծ *քոթրականդ* ըրի, յաջողեցայ Տիդիսի, Պարոյի եւ Նոր Նախիջեւանի մէջ մասնաճիւղեր կազմել³⁰, եթէ լաւ աշխատուի Տիդիսն ու Պարոն կրնայ մեզի 10 000 ոսկի տալ: Այդ երկու քաղաքաց միլիոնատերներն շատ համակրեցան եւ յամենարարեցին ինձ իրենց շնորհակալիքն ու համակրութիւնն յայտնել վսեմ Պօղոս փաշային որ իրենց խորհածն մա իրագործած է, եւ: Արդարեւ առատ ոսկի կայ այն կողմերն, սակայն հարկ է քրդակցիլ եւ շարունակ յարարերութիւն մշակել: Ես կը խորհիլ կողմը հասնելուս անմիջապէս գործի սկսիլ եւ փաշային ստորագրութեամբ մամակներ գրել, սակայն իբր *մէպոս* աստ մնալու հարկադրուած ըլլալով չ'զիտեմ ինչպէս ընել: Կը խորհիմք քանի մ'օրէն մի քանի մամակաց պատճեններ դրել ձեզ՝ խնդրելով որ զանոնք փաշային կարդալէ ետք մաքրութիւն առնել տար եւ պէտք եղած տեղերն դրելք: Ան այժմ յամենուն գրադեալ եմ:

Վ.Պոլսոյ մէջ ալ Հ.Բ.Ը.Միութեան մասին աշխատեցայ, շատ համակիրներ ճարեցի, որոց զվստուրն է Իզմիրլեան սրբազան, սակայն խոհեմութիւն չէ առայժմ գործի ձեռնարկել, զի Վ.Պոլսոյ հայերն շատ ծանրաբեռնեալ են գաղթականներու առթած քեռէն³¹: Այս տաղտուկներու անցնելէ ետք յուսամք թէ հոս ալ յաջողութիւն կ'ունենամք³²:

Միութեան բշմամիներն այստեղ ալ քաներ մը գրեցին, սակայն ես հրապարակաւ պատասխանելն աւելորդ համարելով պէտք եղած տեղերն անոնց սեւ ծրագիրն յայտնած եմ, ուրախ եմ որ դուք ալ այդ տեղ պէտք եղածն ըրած էք:

Չեզ շատ քարեկամ ձեռացող մի քանիներէ լաւ է փոքր ինչ գգուշանալ:

Խորհրդարանն գոցուելուն կը խորհիմք կողմը գալ, թէ իմ անձնական գործերն կարգադրել, եւ թէ Չեզ հետ միութեան գործոյն մըտն մը տալ: Մի յուսահատիք՝ միութիւնն ապագայ ունի, հարկ է փոքր ինչ տոկալ եւ աշխատիլ:

Մեքսատիոյ ի[մ]մ[ա]լի դրկած գումարնուդ մասին շնորհակալութիւն:

Հինգ օր առաջ Օտտաւայ ճամբով դարձիս՝ տեղեկացայ *մէպոս* ընտրութիւն, ուստի փոխան կողմը գալու, աստ մնալ ստիպուեցայ: Այս հինգշաբթի խորհրդարանն կը քացուի, ու զիս ցկեանս քերդարգելութեան դատապարտողին հետ դէմ առ դէմ պիտի գտնուիմ:

Խորհրդարանին մէջ ընդամենն 9 հայ կայ³³. Իցի՜ւ թէ օգտակար կրնայինք ըլլալ երկրին եւ ազգին: Մապահետտիմը իր ողջամիտ գաղափարներուն համար չ'ընտրուեցաւ: Թորքերն շատ հեռի են դեռ քաղաքական խնդիրներն լաւ հասկնալէ:

Հաճեցէք խնդրեմ վսեմ. փաշային մատուցանել իմ յարգանքներս, եւ ըսէք որ կը խնդրեմ իր պաշտպանութիւնն տարածել միշտ իմ վրաս: Միշտ պիտի աշխատեմ օգտակար ըլլալ Հ.Բ.Ը.Միութեան: Հաճեցէք եւ դուք ընդունիլ իմ յար-

գանձներս ու քարեմներս եւ հաղորդել զայն Չեր ազնիւ տիկնոջ: Չերոյ
Sop. Ն. Տաղաւարեան

Յ.Գ. Ներսիսկ Չեզ կը յղեմ Ստյ կաթողիկոսաբանէն եկած երկու բոքեր Հ.
Բ.Ը.Միութեան ուղղեալ:

7.

Ի Կ.Պոլիս 15 Դեկ. 1908
Havir khan No. 22
Galata

Ազնուաշուք
Տիար Մ. Անդրանիկեան
ի Գահիրէ

Գերազնիւ քարեկամ,

Կը հաստատեմ երկու օրեր առաջ Չեզ ուղղած գիրս, յորում եւ շնորհակա-
լութիւն կը յայտնէի Սեբաստիոյ որբանոցին դրկած նպաստմուդ մասին՝ զոր
ինձ ծանուցած էր միութեան գրագիր Պ. Մարտիրոս Պապայէկեանն: Ընդունած
տեղեկութեանցս վրայ գրեցի եւ Սեբաստիա, սակայն այսօր կրկին Մ. Պապա-
յէկեանն ընդունած մի գրութեմէս կը տեղեկանամ թէ Սեբաստիոյ յատկացեալ
գումարն այլոր դրկուած է... զարմացայ եւ արժան համարեցի ներկայիս
խնդրել Չեզ որ եթէ հնար է գտնէ 40 եգ. ոսկւոյ նպաստ մը հասցնէր ի Սեբաստ-
իա, զի Չեր ու Աղաթօն պէշի ներշնչած յոյսերուն վրայ՝ խորհուրդ տուի իրենց
պահպանել որբանոցն Եգիպտոսէ նպաստի մը խոստումով... Կը սիրեմ յուսալ
որ ընդ փոյր կը կատարէր Սեբաստացոց այս կարեւոր խնդիրքն:

Ջերմիւ ողջունելով զՉեզ եւ Չեր Ազնիւ տիկինն կամ եւ մնամ յարգանքօր
Չերոյ

Sop. Ն. Տաղաւարեան

6.

Ի Կ. Պոլիս 9/22 Յունուար 1909
Havir-Han No. 22
Galata
Constantinople

Ազնուաշուք
Տիար Մ. Անդրանիկեան
ի Գահիրէ

Գերազնիւ քարեկամ,
Հանգիստ ճամբորդութեմէ մը ետք՝ այսօր առաւօտեան աստ ժամանեցի:

Եզիպտոսի հիւրնկալ ափումըններն այսպէս բաժնուելու առթիւ՝ պարտ կը համարին ջերմապէս շնորհակալութիւն յայտնել Չեզ, իմ այս եռամեայ պանդխտութեանս ժամանակամիջոցին ինձ հանդէպ միշտ քարեացական եւ միշտ ազնիւ գտնուած ըլլալնուդ համար։ Չեր ծառայութիւններն ու յիշատակն չպիտի մոռնամ եւ ըստ խոստմանս պարբերաբար պիտի գրեմ Չեզ։

Հաճեցէր խնդրեմ իմ ժամանումս ծանուցանել եւ ջերմագին յարգանքներս մատուցանել Վեմ. Պօղոս փաշայ Նուպարի եւ իրեններուն։

Այսօր Իզմիրեան սրբազանին պիտի յանձնեն 70 000 Ֆռ.ի շէքն, եւ որ անշուշտ ընդհուպ ստացումն պիտի ծանուցանէ Նորին Վեմութեան³⁴։ Բաշխման ցուցակն պատրաստել ետք պիտի հաղորդեմ միութեանդ։

Քաղցր է ինձ յուսալ թէ՛ ըստ ձեր խոստման գիրս ընդունելնուդ արդէն ճամբայ համած էք Սեբաստիոյ որբանոցի նպաստն։ Սեբաստիա եւ Բոզնիկ³⁵ դրկուելիք նպաստներու միջնորդ կրնամ ըլլալ։

Հաճեցէր խնդրեմ մատուցանել իմ յարգանքներս Չեր գերագնի տիկնոջ։ Ընդունեցէր եւ դուք, ազնիւ քարեկանս, իմ ջերմագին քարեւներս։

Միշտ ձերդ յարգանքօք

Տօք. Ն. Տաղաւարեան

2.

Ի Կ. Պոլիս, 28/11 Մայիս, 1909

Rue Taxis No. 33

Péra

Ազնուաշուք

Տիար Սկրտիչ Անդրանիկեան

Ի Գանիրէ

Գերագնի քարեկան,

Այսօր ձեռքս անցաւ «Արշալոյս»³⁶ 28/10 Ապրիլի թիւն, յորում տեղւոյդ Ազգ. լուրերուն բաժնոյն մէջ ուրախութեամբ կարդացի թէ՛ երեսփոխանական ժողովն յոտնկայս շնորհակալութիւն յայտնած է Չեզ, իբրեւ կալուածոց վերատեսուչ Չեր պաշտօնավարութեան մէջ օգուակարապէս եւ խղճի մտօք Ազգին ծառայելնուդ համար։

Շատ գոհ մնացի ես եւ անշուշտ Չեր ու ճշմարտութեան քոյրդ քարեկաններն իրողութիւնն այսպէս երեսան ելնելուն, ու Չեր մախանձորդ չարամիտներուն այսպէս խայտառակուելուն համար։

Կը ցաւիմ որ Հ.Բ.Ը.Միութիւնն չունի իւր վաղեմի փայլն։ Աստ կարեւոր մասնաճիւղ մը կազմելու համար ինձ քանիցս խոստումներ ըրած են Վեհափառ Հայրապետն³⁷ եւ Վեմ. Նորատումկեան Էճեմտին, ցաւալի է որ դժբաղդութիւնք իրարու յաջորդեցին եւ ահա Կիլիկիոյ ջարդի խնդիրն վրայ հասաւ այնպէս որ հայրապետին մեկնումէն առաջ չպիտի կարողանամք այդ կարեւոր ձեռնարկն ընել։

Կառկասիա եւ Ռուսիա գտնուած միջոցիս Հ.Բ.Ը.Միութեան մասին ըրած

քարոզութիւններս շատ լաւ ըմդումներովն գտան ու երեք տեղեր ալ մասնաճիւղերու կազմութեան մախապատրաստութիւնը եղան, ու վերջին ամգամ կողմդ գտնուելուս առ այս մասնատոր մամակներ գրուեցան, սակայն կ'իմանամ թէ՛ այդ աշխատութիւններ գործնական հետեւանք ունեցած չեն, այդ մասին կը խնդրեմ որ հաճիք ինձ տեղեկութիւններ տալ:

-Տեղական գործերու մասին չափիտի գրեմ, լրագրերէ տեղեկացած էք Մարտ 31/13 Ապրիլի *ռաքսիոմէն*ական⁴⁸ շարժումներն, այդ հետեւանօք մեր անցուցած ճգնաժամներն, եւ իբր արձագանք Կիլիկիոյ յուզումներն եւն: Փոքրորիկն դեռ ամբողջութեամբ անցած չէ: Եթէ Ատանայի խնդրոյն մասին⁴⁹ արդարադատ չ'ըլլան՝ այլեւս յոյս չ'ունիմ այս երկրէն: Թուրքիան օր ըստ օրէ միութապէս կ'իյնայ, ու եթէ իրաց այս վիճակն երկար շարունակուի՝ օտար միջամտութիւնք տեղի պիտի ունենան:

Այսու ամենայնիւ այս ամառ աստ գալու մտադրութիւննիդ կրնաք իրագործել: Կ.Պոլսոյ մէջ այլեւս որեւէ դէպք չեմ կարծեր որ տեղի ունենայ, գաւառաց մասին անկարող եմ նոյնն ըսել:

Հաճեցէք խնդրեմ իմ խորին յարգանքներն մատուցանել Նորին Վսեմութիւն Պօղոս փաշայ Նուպարի եւ իր պարագայից:

Աղաթօն պէյ[ի]ն գրած վերջին մամակիս պատասխանն ըմդումած չեմ: Նա եւս իր աստ գալու ծրագիրն կրնայ իրագործել:

Մուշեղ Եպիսկոպոսն⁵⁰ եթէ դեռ կողմդ է վստահ թող ըլլայ թէ անտարրեր չեմք Ատանայի կոտորածին մասին: Մեր աշխատութիւնք առելի լրագրաց մէջ չգրուած տեսակէն եմ:

Ջերմիւ ու յարգանքօք ողջունելով զՉեզ եւ Չեր ազնիւ տիկինն, եմ եւ մնամ յարգանքօք Չերդ

Տօք. Ն. Տաղատարեան

Բ.Գ.- Կիսն կը յանձնարարէ իր յարգանքներն եւ բարեւներն հաղորդել Չեզ եւ Չեր ազնիւ տիկնոջ: նոյն

Է-

Կ. Պոլիս, 2/15 Յունիս 1909
Rue Taxim No. 33 (Pera)

Ազնուաշուք
Արլոտիչ էֆ. Անդրանիկեան
Ի Գահիրէ

Ազնիւ բարեկամս

Պատիւն ունեցայ ստանալ Չեր Մայիս 26ի մամակն: Միութեան մասին Չեր տուած տեղեկութիւններն գոհ մնացի: Կանոնագրութեանց սրբագրեալ օրինակէն ինձ բաւական թուօք դրկուիլն կը խնդրեմ: Մի կարծէք թէ Կ.Պոլսեցիներն

ամտարքեր են միութեան մասին, ո՛չ, շատ համակիրներ կան, որոնց հետ միշտ խորհեցանք յուզումներուն համդարտելուն գործի ձեռնարկելու համար. նախ գաղթականներն կային որք ժողովրդեան վրայ մեծ բեռ մէին, երբ անոնք սկսան նուազիլ եւ Իզմիրլեան ու Նորատունկեան կը խորհէին մեծ ժողով մը կազմել, ահա Ատանայի խնդիրն վրայ հասաւ ու ամէն ինչ մոռցնել տուաւ. սակայն երբ այս յուզումներն անցնին՝ *կրկին* խնդիրն ձեռք կ'առնեն, ցաւալի է միայն որ չափտի կրնամք վայելել Իզմիրլեանի մախազահութիւնն. գուցէ ի հետուստ նամակով մասնակցի մեզ:

Կովկասի եւ Ռուսիոյ համար մեր գործի յաջողութեան վնասողներն *փրկիներն* եղած են, եւ հիմա ալ անդ տիրող խստութիւններն⁴¹ մեծապէս կը դժուարացնեն գործն, գուցէ ապագային կարելի ըլլայ եւ նոյն իսկ Հայրապետի խրատը խոյսով:

Տեղդ տեղի ունեցած կրկին հանգանակութեանց մասին *Չեր* ջանքերն գովելի են: Պէտքն այնչափ մեծ է որ մարդ կը յուսահատի: Չեմ յուսար թէ այլեւս ջարդեր ու վայրագութիւններ կրնան տեղի ունենալ. եղածն ժողովրդեան յուսահատութիւն պատճառած է ու ժողովուրդն սկսած է գաղթել. եթէ այսպէս շարունակուի՝ երկիրն պիտի ամայաճայ եւ օտարներ պիտի օգտուին ապագայ բարեփոխութիւններէն: Մեծ մասն ղեպ Ամերիկա կ'երթան:

Մուշեղ Եպիսկոպոսէն լուր չունիմ, ի՞նչ կ'ընէ, ի՞նչ ընել կը խորհի:

Էգգասի դատին արդիւնքին տեղեակ եմ, եւ այդ մասին արդէն գրած ու շնորհատրած եմ զՉեզ⁴²:

Այս տարրուայ սկիզբներն Եգիպտոսն բողոյս՝ ջրի ընկերութենէն խնդրեցի որ իմ պաշտօնիս համար՝ ինձ *բօնժէ*⁴³ տան. ընդունեցին ու վեց ամսուան *բօնժէ* տուին. ահաւասիկ այս ամսոյ վերջն *բօնժէ* կը լրանայ, սակայն եւ նկատի առնելով երկրին անկայուն ու յուզումնալից վիճակն, կը վախճան որ գուցէ քիչ աւտեննեն ստիպուիմ վերստին դառնալ Եգիպտոս, ուստի եւ պիտի փափաքեի որ *բօնժէ* երկարի: Այսօր Սապա փաշային կ'ողդեն խնդրագիր մը այս մասին, կը խնդրեն որ դուք հաճիք յիշեալը տեսնալ եւ խնդրոյս յաջողութեան մասին քարեխօսել: Եթէ Պօղոս փաշան տեղդ գտնուէր աւելի դիւրին կրնար ըլլալ անոր դիմելով, սակայն քանի որ նա քացակայ է՝ Չեզ կը դիմեն առ այս:

Զօնժէիս միայն վեց ամիս երկարածգումն քառական է, զի վեց ամիսէն ինչ ըլլալմիս յայտնի կ'ըլլայ:

Անցեալ Կիրակէ տիկին Պօղոս փաշան ու Պէտէրն տեսայ, հանգիստ ու գոհ են. հաւանակամարբար այսօր բաղըմնէ գան: Աղարօմ պէյն Մեփնայէն⁴⁴ երկտողիկ մը որկած է խոստամալով Ժընեվէն երկար գնել:

Մենք քառական լաւ ենք: Զսան օրէ ի վեր աղքեմակս (եգիպտածին Աստղիկն) հիւանդ է, մտահոգ օրեր անցուցինք, յուսան վտանգն անցած է:

Յուսամ թէ դուք ամէնքդ լաւ էք, հաճեցէք իմ յարգանքներս մատուցանել տիկինին եւ քարեմներս Չեր զաւակաց, մասնատր քարեմներ տիարց Մակաղեանի⁴⁵, Յովակիմեանի⁴⁶, Զատեանի⁴⁷, Մէրցերեանի, Աճեմեանի⁴⁸ եւ այլ զիս յիշողաց:

Յարգանք եւ ջերմ ողջոյններ Չեզ

Չերդ

Տօք. Ն. Տաղաւարեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Վ. Մ. Գալստեան, «Նոր Նուիրառուութիւններ Սեր Արխիմն, Բանբեր Հայաստանի Արխիեպիսկոպի, Երևան, Թիւ 3 (36), 1982, էջ 248:
- ² Այս եւ միւս բոլոր ընդգծումները հեղինակինն են:
- ³ Ոմն Գրիգոր Տիրաաուր Գահիրէէն Անդրանիկեանին ուղղուած 15 Սեպտեմբեր 1908 թուակիւր նամակի մը մէջ, որ կը գտնուի տրամադրութեան տակ, կը շատատէ թէ՛ «Տաղաւարեան էֆէնտի վերջին պահուն միայն փոխած էր նախադրւորողութեան Երազիրը, այնպէս որ Մշակաբերէի ստացած նաւաստանները զեղչ յետս դարձնելով Պոլիս մեկնած է»:
- ⁴ Կամ Զանաքթալէ, Եւրոպական Թուրքիան Ասիական Թուրքիայէն բաժնող եւ Մարմարան Եգէականի կապող նեղուցը:
- ⁵ Նկատի ունի՝ «Երկու թէ՛ Գաղարքաց յորհորշումին արժանացած Մատթէոս Աբգ. Իգմիրեանը (Պոլիս, 1846-էջմիտանի, 1910, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1908-1910), որ Պոլսոյ գաղարքացութեան չլիարեան, 1896ին Սուլթան Ապարիւ Հաժմիտ Բ-ի կողմէ աջտորուած էր Երուսաղէմ եւ Օսմանեան Մաճանագրութեան Հռակումէն ետք, 12 Օգոստոսի 1908ին ժողովրդական մեծ ցոյցերով վերադարձաւ Պոլիս»:
- ⁶ Իշխան Մուհամմէտ Մապահետտին (1877-1948), Թուրք քաղաքական գործիչ, Ապտուլ Համիտ Բ-ի պարկիւր Երկար տարիներ վտարանդի մնացած է Փարիզ, ապա վերադարձած Պոլիս, ուրկէ աւելի վերջ անցած է Զուլփարիս: Սերտ յարաբերութիւններ մշակած է հայ քաղաքական գործիչներու հետ:
- ⁷ Բնօրինակ Ամենուն տարեցաշրջի Գ. տարուայ (1908) հասցրին մէջ (Պոլիս, էջ 282) կայ խմբանկար մը՝ առնուած՝ 20 Օգոստոս 1908ին, «Օսմ. Մաճանագրական Ակումբին կողմէ վարժուած ռեփրէզիմէի շուքնաւին մէջ, որ կը ներկայացնէ Իշխան Մապահետտինը զիմարիտու. դացած ծառ երկու տասնեակ հայ մտաւարականներ»:
- ⁸ Նկատի ունի՝ Խրիմեան Հալլիի վարժանումէն ետք Սր. էջմիտանի մէջ կայացած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, ուր Իգմիրեանի կաթողիկոս ընտրուեցաւ:
- ⁹ Կաթողիկոսական ընտրութեան երկրորդ փուլին մերժուած է պատուիրակներուն երկու մայնով մասնակցելու զրութիւնը եւ անոնցմէ խաբանելուը մասնակցած է մէկ մայնի իրաւունքով:
- ¹⁰ Արարեւելէն փոխառեալ թրքերէն բառ՝ Երեսփոխանական Ժողով (մէնլիա-ժողով եւ մէպուս-առաքուած, պատուիրակ, ուղարկուած բառերէն)։ Յայտնի է որ, սերտացններու մեծամարկը յաջողութեամբ կը պատկուի եւ Տաղաւարեան կ'ընտրուի Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովի անդամ:
- ¹¹ Նկատի ունի Պոլսոյ Մ. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցը (Հիմնուած՝ 1832ին, Թարուսիւն Ամիրա Գէզնեանի բարերարութեամբ), որ ցարդ կը շարունակէ իր գորւթիւնը:
- ¹² Հուսարքը՝ ազգային, քաղաքական, տնտեսական եւ զրական երկրորեայ թերթ (1904-1908)։ Լոյս տեսած է Գահիրէի Խմբագիրներ՝ Վահան Բիւրքեանի, Արփիար Արփիարեան եւ ուրիշներ։ Աւելի ետք միանալով տեղւոյն Արեւին՝ հրատարակուած է «Լուսարքը-Արեւ» անունով։
- ¹³ Նկատի ունի ազգային գործիչ եւ ՀԲԸՄի գլխավոր Հիմնադիր Պօղոս Նուպար փաշան (Պոլիս, 1861-Փարիզ, 1930), որուն կալուածներուն զրաւանակին տեսուէն էր (առաջիկային տեղէնը) Մկրտիչ Անդրանիկեան։
- ¹⁴ Նկատի ունի ՀԲԸՄը:
- ¹⁵ Նկատի ունի ՀԲԸՄի Կեդրոնական վարչութիւնը:

²² Եկատի ունի Երուսաղե Ազաթանը (Պոլս, 1880-Նիս, 1935)։ Պոլսյ մէջ առանձնաւ է պետական բազմաթիւ պաշտօններ, բայց Հեռանալով անկէ ազրան է առաւելական կեանք մը Եզիպտոս գտնուան շրջանին, քանի մը տարի իրեն յանձնուան է Պաղոս Նուպարի ազարակներուն քննիչի պաշտօնը։ Վարան է նաեւ ազգաքնն բազմաթիւ պաշտօններ, Եզան է ՀԲԸՄ անդրանիկ կեդրոնական վարչական Ժողովի անդամ՝ փոխ առնանապետի պաշտօնով, Հեղինական է ունի քան 10 գրքով՝ ՀԲԸՄում, քննան եւ գիւղատնտեսութեան մասին։

²³ Խոսքը կը վերաբերի Գաւիթին։

²⁴ Եկատի ունի Գարրիէլ Նորատունկեանը (Պոլս, 1853-Փարիզ, 1938), որ Փարիզի մէջ Հեռանաւ է Սուրպոնի եւ ալ վարժարաններու բարձրագոյն դասընթացներու (1870-1875)։ Վերադառնալով Պոլս վարան է պետական բազմաթիւ պատասխանատու պաշտօններ, ընդ որում նաեւ՝ Օսմանեան կարգութեան Հանրաքնն Շինութեանց եւ Արտաքնն Գործոց նախարարի պաշտօնները։ Եզան է Ազգաքնն Պատասխանութեան նախագահ եւ ՀԲԸՄի կեդրոնական վարչական Ժողովի փոխ նախագահ, Հեղինակն է Օսմանեան կարգութեան ստորագրան գաղափարներուն պատեհները պարփակող Փրահներէն Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman քառահատորին։

²⁵ Ազաթան Յուլիս 1907ին Մանչեսթըր Հասնելով կարն ժամանակ ետք Հիմը կը գնէ ՀԲԸՄի տեղական մասնաճիւղին։ Աւելի ետք մասնաճիւղ մը կը Հիմնէ նաեւ Լոնտոնի մէջ։

²⁶ Տաղաւարեան-Անգրանիկեան-Իզմիրեան կապի մասին վկայութիւն մը ունի վաւան Մ. Քիրքանեան, որ 15 Յուլիս 1909 թուակիր Պոսթոնէն Անգրանիկեանի ուղղուան եւ ժողտրամադրութեան տակ գտնուող նաճակի մը մէջ կը գրէ. «Տաղաւարեան երեք յանձնարարական նաճակներ առան է Իզմիրեան սրբապանի ստորագրութեամբ, ուղղուան երկու եղիկողոտներու (որք Նիս Եորքի նաւանգին ծննդոյն եկեղեցականներն են), եւ Մր. Ճէյնո Պրայթ, որոնց անունները եւ Լազորդան էին Յանձնարարականը ՀԲԸՄում, Թիւրք ալը անձանց նախաքննելու Համար էին։ Եորք ուղևորելու առաջ Հեռ ալ պիտի տեսնուիմ, Տիւրք Գարակէնգեանի Հեռ խորհրդակցելով, Թերեւս Մր. Պրայթն ալ բարոյական ոյժ մը տալ։

²⁷ Մինա Ջերադ՝ գրող, Էրազմուսական ու խմբագիր (Պոլս, 1852-Փարիզ, 1930)։ Երկար տարիներ գրադան է ուսուցչութեամբ, վարելով Պոլսյ կեդրոնական վարժարանի տնօրէնութիւնը (1880-1886)։ Խմբագրան է քանի մը թիւթեր Հայերէն եւ Ֆրանսերէն լեզուներով, Հեղինական է նաեւ քանի մը գիրքեր նոյն լեզուներով, 1878ին որդէս քարտուղար լեկերակցան է Խրիմեանի գլխաւորութեամբ Պերլին վեհաժողով մեկնող Հայկական պատուիրակութեան։

²⁸ Անկարականութիւնը կ'առնէր կաթողիկոսական ընտրութիւններուն որդէս պատուիրակ Ջերադի մասնակցութեան հարցին։

²⁹ Եկատի ունի Ժանգո ընտնուէր ու կրօնական գործիչ Թորգոմ Եզու. Գուլակեանը (Պարիսիակ, 1874-Երուսաղէմ, 1930), որ 1907-1913 վարան է Սերաստիոյ առաջնորդութիւնը վարան է նաեւ եկեղեցական պատասխանատու բազմաթիւ ալ պաշտօններ, իսկ 1921ին ընտրուան է Երուսաղէմի Հայոց պատրիարք Ունի ընտնախրական բազմաթիւ գործեր, որոնցմէ առաւել արժէքաւորն է Սերաստիոյ Մր. Նշան վանքի մեռագիրներուն ցուցակը։

³⁰ Որքանոցը Հիմնուան է 16 Հոկտեմբերի 1888ին՝ Վերաւոր Ընկերութեան կողմէ։ Նախ հաստատուան էր Մ. Սարգիս Թադի Ներսէսեան վարժարանին մէջ, բայց յետոյ փոխադրուան է Անապատ վանքը Գալսիթիւնը շարունական է մինչեւ 1915ին Մեծ Եզան։ Հասցուցան է բազմաթիւ շրջանաւարտներ եւ արհեստաւոր ասներ։

- ²⁶ Անապատ Վանք՝ փոքրիկ մենաստան Սերապետոյ ձառերը, դէպի Հիւսիս Անապատ անոր կառուցումը կը վերագրուի Ս. Թադէոս Առաքեալին Վանքը ունեցած է մօտ 18 սենեակ, առաջնորդարան եւ նորակառոյց շէնք յառկացւած՝ որքանոցին, ուր Յունուար 1909ին կը պատգարուէին 66 որբեր Վանքը նախապէս ունեցած է առանձին միաբանութիւն եւ թեմեր:
- ²⁷ Բնագիրին մէջ քառը կրկնուած է:
- ²⁸ Յրաններէն candidal թեկնածու:
- ²⁹ Նկատի ունի կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ ընտրուած երկու թեկնածուները՝ Իզմիրեան եւ Սղիշէ Արք. Դուրեան, որոնցմէ առաջինին ընտրութիւնը անելի ետք վաւերացուեցաւ Ռուսիոյ ցարին կողմէ, ըստ պորժէնիէյի տրամադրութեան:
- ³⁰ Բաւական ուշ՝ 3 Յունուար 1909ին, Պոլսոյ առաջնական դեպնաւատան կողմէ Հաղորդուեցաւ Իզմիրեանին ընտրութեան վաւերացումը ցարին կողմէ:
- ³¹ ՀԲԸՄի պատմութեան նուիրուած Ռաֆիմատեան ՀԲԸՄիութեան Արեւմտեայ Ցարեկեան, 1909-1931) Ա. Հատար, Փարիզ, 1935) ստուարածաւալ Հատարին մէջ նշեալ երեք քաղաքներու ժամանակաշրջանին կազմութեան կամ գոյութեան ժամին ո՛չ մէկ ակնարկութիւն կարելի եղաւ գտնել Արեւելեայ շրջաններու մէջ ՀԲԸՄի ժամանակաշրջանու գոյութեան ժամին վկայութիւններու չենք հանդիպիր նաեւ Վարդգէս Համապապեանի Հայքաբոս Բարեգործական Հնդհանուր Միութիւնը եւ Հայաստանը նորատախ աշխատութեան մէջ (Սերապ, 2001), ուր, էջ 77ի վրայ ժամանակը կը շեշտուի թէ Ռուսաստանի եւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ միութիւնը ժամանակաշրջան ունեցած:
- ³² Ակնարկութիւնը կ'ընթաց սամեանեան սահմանադրութեան հետեւանցով ստեղծուած Համառատական ազատութեան միջոցաւ մէջ արտասահմանէ՝ Նիկիտաչէն, Ներսիսեան եւ ժամանակ նաեւ Ամերիկայի Պոլսո Հաննոյ յեղափոխականներուն, փախստաբաններուն եւ երթնականութեան արգելքին վերացումին հետեւանցով գաւառներէն Պոլսո ներխուժող Հայ զաղթականներուն, ինչպէս նաեւ Ռուսիոյ մէջ Հայութեան հանդէպ ի դարձ գրուած Հայաստանին հետեւանցով կովկասէն Հաննոյ յեղափոխականներուն Մտնթէ ի որ Աղզաչին Պատրիարքարանը իր վրայ վերցուցած էր իշխանները ժառանգարարելու գործը:
- ³³ ՀԲԸՄի Պոլսոյ ժամանակաշրջանին մէջ 14 Մարտ 1910ին Անոր առաջին Գործադիր Ժողովին առեւտրական էր Նորաստեղծեանը, իսկ առեւտրադիրը՝ Յաղաւարեանը:
- ³⁴ Անոնցմէ ինչեք Պոլսոյ երեսփոխաններ Գրիգոր Զօրագլ եւ Պետրոս Հայրենեանը, Մշոյ երեսփոխան Ինչեք Յէր Կարապետեանը, Կարնոյ երեսփոխաններ Գարեգին Բաւարմանեան (Արմէն Գարո) ու Վարդգէս Մէրէնիկեանը, Վանի երեսփոխան Վանե Թափաղեանը (Կոստ), Սիսի երեսփոխան (Մանն) Մուրատ Պարսեանը:
- ³⁵ Նկատի ունի Պոլսո Նուպար փաշան:
- ³⁶ Բուզնիկ՝ գուտ Հայքեանի գիւղ Սերապետոյ արեւելքը Կենթադրուի որ Հիմնուած է ԺԱ. դարու առաջին քառորդին Ի. դարակիւղերն ունէր մօտ 1900 Հայ բնակիչ: Բուզնիկէն է բանաստեղծ Դանիէլ Վարուժանը 19/23 Փետրուար 1909 թուակիր Բուզնիկէն Անդրանիկեանի ուղուած քաղաքատարադիր նամակէ մը կ'իմանանք թէ ՀԲԸՄը Նիկիւղին կարօտելոցն Համար զրկած է 46 ոսկիի նպաստ մը Նոյն նամակով անոնք սերմնացան ցարին զինչու Համար ալ գումարները ետ կը խնդրեն:
- ³⁷ Արշալուր՝ աղգաչին, գրական եւ քաղաքական անկախ թերթ, Երջան մը եղած է որկանը Վաղգաչին Անկախ Միութեան: Լոյս տեսած է Գաւիթի, երկու շրջանով՝ 1899-1906 եւ 1908-1914 (չաղգրած՝ 1905-1907), Խմբագիր՝ Սղիշէ Թորոսեան:

- ³² Եկատի ունի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Իզմիրլյանը, որ 31 Հոկտեմբեր 1908ին Պոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ, իսկ յաջորդ որը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, բայց Ս. Էջմիածին մենկեղէ առաջ մինչեւ 23 Մայիս 1909 պարտաւարուեցաւ ժող. Պոլսոյ:
- ³³ Յրահանքին՝ «reactionnaire» յետաշխկան, Եկատի ունի Վէշրիաթական անունով ծանօթ յետադիմական առի շարժումը, որ 1900ի Մարտ 31Ապրիլ 13ին, կը միտէր բունել խորհրդարանը ու վերականգնել տալթանական միապետութիւնը Ասիի ետք, Աղլատաւար անունով ծանօթ բանակը Սեփանիկէն հասաւ Սան Սթեֆանոս եւ Մահմուտ Եհեքիմ փաշայի ու ինվէրթի առաջնորդութեամբ ժող. Պոլսո, գահազուրկ ըրաւ Ապտիւլ Համիդ ու վերահաստատեց սահմանադրութիւնը:
- ³⁴ Եկատի ունի Պոլսոյ Վէշրիաթական շարժումին յաջորդ որն իսկ Ատանայի եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցան կոտորածները, որոնք կրկնուեցան աւելի ետք եւ խլեցին ժող. 30,000 հաքրու կեանքը:
- ³⁵ Եկատի ունի Մուշից Եպիսկոպոս Սերոբեանը (Ասլանպէկ, 1899-Նիկոսիա, 1961), Արմաշի Դպրեմբանի առաջին ասնեղին, 1897-1908 կը վարէ Արարիկիի առաջնորդութիւնը 1904ին կը ստանձնէ Ատանայի առաջնորդութիւնը Օսմանեան սահմանադրութենէն ետք Կիլիկիոյ կրթական զործին մղում տալու նպատակով, հանդանակութեան համար կը մենկի Եպիսկոպոս ու իր բացակայութեան օրերուն տեղի կ'ունենայ Ատանայի Զարդը Անվիթպէն կը մենկի Եպիսկոպոսին՝ միանալու համար իր հօտին, բայց կ'արգելուի ցամաք ելլել, կը վերադառնայ Աղլատանդրիս, աւելի ետք կ'անցնի Ամերիկա, ապա կը ըլլի բազմաթիւ ալ վաղեր, Կարգաթող կ'ըլլայ 1922ին, Հոյս ընծայած է ժող. 35 հատոր գիրք եւ գրքոյի:
- ³⁶ Հաւանաբար Եկատի ունի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ ալ ընդգլխաւոր տարրերու ղեկ ցարական իշխանութիւններուն շղթաբազերած հարածանքները, որոնք վերջ դառան Վրթինի դառաւ անունով ծանօթ դատապարտութեամբ որ տեղի ունեցաւ Փեթերպուրկի մէջ: Դատական քննիչ Լըմինի կողմէ պատառաստուած էր 40,000 էջէ բաղկացած թղթածրար մը Ձերբակալուած 180 անձներէն դատապարտուեցան միայն 52ը:
- ³⁷ Ակնարկութիւնը կ'ըթմայ Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի կալուածներէն Էթմասի պարսկին վարձակալութեան անշուղջ դատին, զոր անձամբ կը հետապնդէր Անդրանիկեան որդէն ազգային կալուածեց պատասխանատու: Աւելի ետք, 1912ին ան ազգ. դատի մասին հրատարակած է նաեւ զրքոյի մը էթմասի թեղիքը Օւ Հանդապն Մափաթըրեանը խորագրով:
- ³⁸ Դեմէ՝ Ֆրանս- արձակուել:
- ³⁹ Մեմինա՝ իտալական Սիելիէիս կղզիին հիւսիս արեւելքը գտնուող քաղաք, որ Մեմինա նեղուցով կը բաժնուի իտալական ցամաքամասէն:
- ⁴⁰ Եկատի ունի Գահիրէի ծանօթ ազգայններէն եւ Պոլսո Նուպարի գրասենեակին բարձրաստիճան պաշտօնեաներէն Մարտիկ Մակդանեան:
- ⁴¹ Հաւանաբար Եկատի ունի Գահիրէի ծանօթ ազգայններէն Յովակիմ Յովակիմեանը, որ 1907-1908 զարդապական տարեշրջանին Յաղաւարեանի հետ եղած է անգամ Գահիրէի Ազգային Դալուսեան Վարժարանի Հոգաբարձութեան եւ որ Պոլսո Նուպարի գրասենեակին պաշտօնեաներէն մէկն էր:
- ⁴² Եկատի ունի Զարմայր Զատէեանը՝ Գահիրէի ՀԲԸՄի առաջին մասնախաչի գանձապետ, որ Անդրանիկեանի ժողով ազգայններէն էր եւ կ'աշխատէր Պոլսո Նուպարի գրասենեակին մէջ:
- ⁴³ Հաւանաբար Եկատի ունի Գահիրէի ծանօթ ազգայններէն Մուրթի Անէմեանը, որ 1907-1908 զարդապական տարեշրջանին Յաղաւարեանի հետ եղած է անգամ Գահիրէի Ազգային Դալուսեան Վարժարանի Հոգաբարձութեան:

SEVEN UNPUBLISHED LETTERS FROM DR. NAZARETH DAGHAVARIAN TO
MEGERDITCH ANTRANIGIAN (1908-1909)

(Summary)

MIHRAN MINASSIAN

The seven unpublished letters covering the period between 1908 to 1909 are brought to the attention of the reader.

The author of these letters, Dr. Nazareth DagHAVARIAN, a founding member of the Armenian General Benevolent Union, member of the Ottoman Parliament, killed during the Armenian massacres, addressed these letters to Megerditch Antranigian, another founding member of the AGBU.

The letters shed more light on events that took place right after the Ottoman constitution was reintroduced, the circumstances, the psychology and the mentality prevailing. The letters pertain to issues concerning the early stages of the history of the AGBU, the inauguration of new branches of AGBU, the relief to be allocated to the Sebastia region and other issues of national concern.

ԱՐԵՒ ԼՐԱԳՐԻ ԾՆՆԴՈՑԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՎԱԶԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Ռամկավար Ազատական հուսակցութեան ներկայիս հրատարակուող լրատու թերթերուն ամենաառաջին է Գահիրէի Արեւը, որուն առաջին թիւը լոյս տեսած է 1915ի Մայիս 11ին:

Հրապարակի վրայ ժխտ են տեղեկութիւնները անոր հրատարակութեան պարագաներուն եւ առնուած սկզբնական քայլերուն մասին:

Թերթին ծննդոցը ներկայացնող հեղինակներ սովորութիւն դարձուցած են նշել կապը անոր եւ 1908ի Մայիս 11ին Երուսաղէ Օտեանի՝ խմբագրութեամբ լոյսին եկած նոյնանուն թերթին միջեւ քանի մը պատճառներով, ինչպէս՝ երկու թերթերուն անունի եւ արտօնազրի նոյնութիւնը, ապա նաեւ Վահան Բէթէնանի, Լեւոն Մկրտիչեանի, Միքայէլ Կիւրճեանի՝ ներկայութիւնը երկու թերթերուն մէջ եւ շուրջ՝ զանազան հանգամանքներով ու դերերով:

Մեր նպատակէն դուրս է հակել Երուսաղէ Օտեանի Արեւին վրայ Հետաքրքրուողներ կրնան անոր վերաբերեալ տեղեկութիւններ քաղել Օտեանի յուշերէն կամ Գրիգոր Պատմանեանի Երուսաղէ Օտեանի Արեւը ուսումնասիրութենէն¹, կը վարուինք այսպէս, որովհետեւ մեր կարծիքով Օտեանի կարճակեաց թերթը անհատի մը սեփականութիւնն ըլլալու հանգամանքին իսկ բերումով չի կրնար ըստ էութեան նոյնացուիլ իրրեւ քաղաքական կազմակերպութեան մը՝ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար հուսակցութեան խառփողը ներկայացող թերթի մը հետ, որուն արտօնատէրն ալ արդէն ո՛չ թէ Օտեանն էր, այլ՝ Լեւոն Մկրտիչեանը:

Արշակ Ալպոյանեան կը հաղորդէ թէ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի օրերուն, Գահիրէ, որ սկսած էր փոխարինել Պոլիսը իրրեւ արեւմտահայութեան ուղղութիւն տուող կեդրոն, թէ՛ դաշնակցականներ եւ թէ՛ ռամկավարներ պէտքը կը զգային իրենց առանձին պաշտօնաթերթերն ունենալու: Դաշնակցականները կը յաշտէին սեփականել Յուսարթը թերթը եւ անոր առաջին թիւը լոյսին յանձնել 1915ի Մարտ 30ին, իրենց յարձակումներուն թիրախ դարձնելով՝ ռամկավարները, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը (ՀԲԸՄ), որուն կեդրոնական գրասենեակը տակաւին կը գտնուէր Գահիրէ, Աղգալէն Պատուիրակութիւնը, անձամբ Պօղոս Նուպարը², եւ ուրիշներ:

Որպէսզի կարելի ըլլար հակազդել, անհրաժեշտ էր տարբեր թերթ մը: Եւ քանի որ նոր թերթի հրատարակութեան արտօնազրի կարելի չէր ապահովել պատերազմական իմասկի պատճառով, կը մտածուի վերանորոգել արտօնազրի Արեւ թերթին, որուն նախաձեռնարկ եղած էր Երուսաղէ Օտեան 1908ին:

Համաձայն Ալպոյանեանի, Միհրան Տամատեան³ եւ Լեւոն Մկրտիչեան, երկու շեղուն ռամկավար գործիչներ, կը դիմեն Պօղոս Նուպարի եւ կը խնդրեն, որ միջնորդելով ներքին գործոց նախարարին մօտ՝ ապահովէ վերահրատարակութեան արտօնազրի: Նուպար կը հասանի, արտօնութիւնը ձեռք կը բերուի եւ Մկրտիչ-

եան կ'ըլլայ արտօնատէրը, Տաճատեան՝ Հրատարակիչը, իսկ Թէթեան՝ խմբագրապետը՝

Թերթին առաջին օգնական-խմբագրի պարտականութիւնը կը վստահուի բանաստեղծ Մարտիրոս Ոսկեանի՝

Հետագայ տողերը - քաղուած՝ անտիպ դիւանային փաստաթուղթերէ, որոնք շատ հաւանաբար մաս կազմած են Վահան Մալէզեանի դիւանին, եւ մեզի վստահուած են ՀԲԸՄի Փարիզի գրասենեակի հանգուցեալ տնօրէն Արթուր Համբարձումեանի կողմէ - պիտի գան նոր տեղեկութիւններ աւելցնել ցարդ ծանօթ նիւթերուն եւ աւելի յստակ պատկերացում մը տալ Արեւի ծննդոցին եւ խանձարուբային շրջանին վերաբերեալ:

ԴԻԴԱՆԱՅԻՆ ՆԻՒԹԵՐ

4 Մայիս 1916ին (Էտոն Մկրտիչեան ՀԲԸՄի ուղղուած նամակով մը կ'ըսէ. «Պատիւ ունիմ ծանուցանել թէ՝ այս առաւօտ Ներքին Գործոց Նախարարութիւնէն ստացայ Արեւ Թերթին արտօնագիրը»:

Այսպէ՛ս է որ պաշտօնապէս կը սկսի մեր քննարկման նիւթ՝ Արեւ լրագրին պատմութիւնը:

Մկրտիչեան վերոյիշեալ նամակին մէջ կը խնդրէ որ անմիջապէս իրեն առաքուին խոստացուած գումարները եւ ՀԲԸՄի Վարդապետականեան անդամներու ցուցակը, որպէսզի, բնականաբար, անոր հիման վրայ բաժանորդներ ապահովուին Թերթին համար:

Տրամաբանօրէն կը հետեւցուի թէ նախապարտաստական աշխատանք մը կատարուած էր արդէն Թերթին Հրատարակութեան համար:

Երբեք, դիւանային նիւթերուն մաս կազմող արձանագրութեան մը համաձայն, 29 Ապրիլ 1916ին Գահիրէի մէջ գումարուած նիստի մը ընթացքին, որոշ ազգայիններու ներկայացուած էր Արեւի Հրատարակութեան ծրագիրը, եւ ոմանք իրենց ստորագրութիւններով հաւանած էին Թերթին Հրատարակութիւնը ապահովելու համար բաժնեկիցի վրայ en commandité ընկերութիւն մը կազմել հարկը բաժինով, իւրաքանչիւրը իրոս ոսկիէն:

Բաժնետէրերու սկզբնական անուանացանկ մը կը յիշատակէ, ի միջի այլոց, հետեւեալ անունները՝ Էտոն Մկրտիչեան (25 հատ), ՀԲԸՄ (25), Պօղոս Նուպար (5), Մկրտիչ Անդրանիկեան²⁰ (3), Միհրան Ղազարուհան²¹ (3), Կարապետ Շէրիտենեան²² (2), Յազուպ Աթին²³ (2), Երուանդ Աղաթօն²⁴ (2), Վահան Մալէզեան²⁵ (1), Տիգրան Հանճեղեան²⁶ (1):

Պահ մը առաւել եւս ետ երթալով, նշենք թէ Անդրանիկեան՝ Պօղոս Նուպարի հասցէագրուած իր 15 Ապրիլ ֆրանսատառ թուակիրով կը տեղեկացնէր թէ Արեւ պիտի ըլլայ ՀԲԸՄի օրկանն ու սեփականութիւնը:

Իր 6 Մայիս թուակիրով շնորհաւորելէ հոց արտօնագրին ստացումը, Անդրանիկեան՝ Մկրտիչեանի կը յայտնէ թէ ՀԲԸՄի կողմէ քիսուս ոսկի ճամբայ կը հանուի անմիջապէս, եւ կը խնդրէ որ Թերթին առաջին թիւէն 500 օրինակ զրկուի Գահիրէ, որպէսզի «յատկապէս կազմուած յանձնախումբին կողմէ» անյապաղ ձրի բաշխուի: Խնդրանք մըն ալ կը փափաքի փոխանցել Թէթեանի եւ Միքայէլ Կիւրճեանի, որպէսզի յօդուած ուղարկեն ՀԲԸՄի Գահիրէ Հրատարակուող պաշ-

տեսները Միտքին ամսագրին, Վերջապէս, կը փափաքէ որ Միտքինը գրաշարպետ Յակոբ Ազապլար վերադարձուի Գահիրէ, ենթադրելով որ անոր առաքելութիւնը աւարտած է Աղեքսանդրի մէջ: Ազապլար Աղեքսանդրիա զրկուած էր Անդրանիկեանի կողմէ՝ Մկրտիչեանի և Մալխ Թուակիր Հեռագրին ընդառաջելով:

7 Մայիս 1815ին, Մկրտիչեան կը գրէ Անդրանիկեանի. «Ենթոհակալութեամբ ստացայ 2եր երէկուան նամակը, նոյնպէս ալ զանազան ցանկերը:

Այստեղ կ'ամսարականները՝¹⁷ վճարեցին ինծի միայն երեսուն եգիպտ. ոսկի, թէև լիսուն խոստացուած ըլլար: Մութաֆօֆ¹⁸ եւ այլք խոստացած են մնացածը ամբողջացնել: Ենթոհակալ եմ որ Բարեգործականէն լիսուն ոսկի կը խրկէք, բայց ինչպէս Մաշէգեան ինծի հաւաստեց՝ Բաշան¹⁹ ալ քսան ոսկի արձանագրուած էր, ուստի կը յուսամ որ այդ գումարն ալ կը հաճիք խրկել յիշատիւն հաշտոյն Հոս Հիմա ամէն բան սղած է, Թուղթ, զրաշար, տպագրութիւն, Տաճատեանը, որուն գիրերը կը գործածենք²⁰ ազնուութիւնը ունեցաւ յայտարարելու թէ բան մը չաճիլ է՝ ուզեր այս գործէն, այլ ծալրը ծալրին իր ծախքերովը բաւականանաւ, բայց մամուլ չունի, եւ մինչեւ որ մամուլ մը ձեռք ձգենք՝ Թերթը տեղական տպարանի մը մէջ պիտի տպենք: Աժանագոյնը մէկ թիւին համար 28-30 դուրուշ ողջ է, այնպէս որ, tout compte fait, ամիսը 35 ոսկիի նուազագոյն ծախք մը ունինք, խմբագիրներու վարձատրութիւնն ալ մէջը ըլլալով, կ'ըմբռնէք թէ ձեռքս հասած դրամը առ առաւելն 2 1/2 ամսուան ծախք մը կը ներկայացնէ, ինչ որ չի բաւեր Թերթի մը տպագրան տպահովելու համար: Եւ ես որ, պարագաներու բերմամբ, անուան տուի այս գործին, կ'ուզեմ Թերթը հաստատ հիմնելու: Վրայ դնել Եւրոպա մեկնելէ առաջ, ինչպէս դիտէք կամ խմցած էք, Յունիս 2ին Բաշային ծօտ կ'երթամ իրրիս անձնական քարտուղար, զորզն ծառայութիւն մը մատուցանելու: Ազգիս եւ Ն. Վսեմութեան, եւ այդ Թուակեանին կարենալ մեկնելու համար հարկադրուած եմ գիշերը ցորենին խառնել եւ առկախ գործերս կարելի եղածին չափ շուտով կարգադրել, ուստի չպիտի փափաքէի Թերթին յարստեւութիւնը չապաւնուած Եւրոպա մեկնել, զի վստահ եմ թէ՝ այս Թերթը, մանաւանդ կողկասեան եւ պոլսական հայ Թերթերու չգոյութեան, կոչուած է ահագին դժբախտաբի Արտասահմանի մէջ եւ վստահ եմ անոր բարոյական յաջողութեան, տրուած ըլլալով մանաւանդ թէ՝ անկա պրպիսի բարոյական ոյժերով օժտուած է:

Ե... Տպարանական եւ գրաքննչական պատճառներով (չեմ հայ censeur չննդատ) այս տեղ) Թերթը պատրաստ կ'ըլլայ Երկուշաբթի իրկուան ... վստահ չեմ թէ հայ գրաքննչի ընտրութիւնը մ'ըր կ'ընէ կառավարութիւնը ...

Ե... վստահ եմ որ անոր պարունակութենէն շատ դուր պիտի մնայ: Ամբողջ հայ մտաւորականութիւնը (բացի անշուշտ Սուրէն Գարթեւեանէն²¹ զոր հայ մտաւորականութեան պոռնկացումը կը նկատեմ աւելի) մեր Թերթին շուրջը բոլորուած է ...»:

Իր 12 Մայիս Թուակիր պատասխան նամակին մէջ, Անդրանիկեան գիտել կուտայ թէ ՀԲԸՄի յատկացումն ու Պօզոս Նուպարի անձնական նպատակը հրաւիրան ին Արժի տնտեսական դիրքը ապահովելու, կը թելադրէ որ Մկրտիչեան ծամ առաջ Վերջնական ու գործնական ձեւ մը տալով՝ գործադրութեան դնէ հրաժեշտ:

թուղթներու վրայ կազմելի ընկերութիւնը, ինչպէս խոստացած էր ընել Գահիրէ-
էն մեկնելէ առաջ:

Ապա կը տեղեկացնէ թէ ստացած են Արեւի առաջին թիւէն 400 օրինակ ու
վաճառած անկէ 350ը: Ենթադրելով, որ անոր յառուկ ամէն հաշիւ կ'արժա-
նազրուի ՀԲԸՄի կեդրոնի գլխաւոր պետ Թովմաս Գարապաշեանի միջոցաւ, կ'ա-
ւելցնէ թէ Արթուր Մազմանեան անուն Վենետիկէն անձր պատասխանատու պի-
տի ըլլայ առաքուած բոլոր թերթերուն եւ պիտի փորձէ գտնել բաժանորդներ եւ
ծանուցումներ, որոնց հասցեքն աւարտողը պիտի յատկացուի իրեն, իր ստա-
ցած ամսականէն բացի:

Վերջապէս, Անդրանիկեան կը յայտնէ թէ «առաջին թիւը լաւ ընդունելու-
թիւն գտած է» եւ կը հաղորդէ թէ դրաշար Յարէթ արդէն Գահիրէէն ճամբայ ե-
լած է դէպի Աղեքսանդրիա՝ «զտակար ըլլալու համար թերթին»: Տեղին է նշել թէ
Յարէթի պայմաններուն ընդունելի ըլլալը հաստատող 11 Մայիս թուակիր հեռա-
դիւր մը ուղղուած էր ՀԲԸՄի կեդրոն՝ Թէքէեանի կողմէ:

13 Մայիս 1915 թուակիրին մէջ, Մկրտիչեան կը հաղորդէ Անդրանիկեանի.
«Մինչեւ Երկուշաբթի կը հասցնեմ Ձեզ Արեւի բաժնետնարը Կանոնադիրը եւ
այս կերպով կարելի կ'ըլլայ լուրջ գործի մեծնարկելը»:

Աւելցնելէ ետք թէ թերթին հրատարակութիւնը տուեալ շաբթուան ընթաց-
քին անկանոն եղած է «զբաշարի պակասութեան պատճառով», Մկրտիչեան
կ'ընդգծէ. «Թերթիս այստեղի գրաքննիչը Դաշնակցական ենթակումիտէի անդամ
է...»: Մենք կ'իրենեանք առաջարկեցինք, բայց կ'երեւայ թէ միւսը արդէն Մուհա-
մադան (նահանգապետներ՝ Վ. Ա.) հայերէնի թարգմանութիւն կ'ընէ եղբի, ուստի
գաղտնի նախամեծար սեպակցին: Անգլոսոցի գրաքննիչին հասկցուցինք թէ տեղեկա-
բարթի մարդ է, բայց մեզի ապահովցուց որ բոլորովին չէզոք պիտի մնայ եւ իր
կողմէն հայ գրաքննիչն ալ հաւատաց թէ Դաշնակցութենէն պիտի քաշուի, չի
կրնար երկու տէրանց ծառայել. ա'ւ տեսնենք, գործը ցոյց պիտի տայ»:

Ետք յայտնելէ ետք թէ երրորդ թիւը կ'ակնկալուի Երկուշաբթի հասցնել, «ե-
թէ ոչ Կիրակի», Մկրտիչեան կը նշէ, «Այլ ասկէ ետք թերթը այստեղ պիտի հրա-
տարակուի Երկուշաբթի, Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրերը»:

Իրեն պատասխան Միտիլեան պաշտօնաթերթին համար ակնկալուած գրու-
թիւններու, Մկրտիչեան կը գրէ. «Թէքէեանը հազիւ կը հասնի կոր Արեւին, իսկ
Կիրեանը բան մը պատրաստելու վրայ է...»:

Իր յետ գրութեան մէջ նամակագիրը կ'աւելցնէ. «Թերթին մանր մունր թե-
րութիւնները հետզհետէ կ'անհետանան եւ տակաւ աւելի ճոխ պարունակու-
թեամբ ի լոյս կ'ընծայուին»:

Ե Թուիս 1915ին, Մկրտիչեան կը գրէ Անդրանիկեանի. «Ներսիս կը յղեմ Ա-
րեւի Հրատարակչական Ընկերութեան կանոնադիրը իմ կողմէն ստորագրուած»:

«Յօդուած մը աւելցնելու պէտք կայ անվար միացած բաժնեթուղթներուն
համար գործարարների եւ ներսիս կը յղեմ: Կարելի է թերեւս իրեն article
additionnel դնել եւ դուք իմ կողմէն փոխանորդաբար ստորագրել»:

«Արդէն ինչպէս կը տեսնէք՝ Արեւի բաժնեթուղթերն ալ դուք պիտի հանիք
ստորագրել փոխանորդաբար, որովհետեւ օրս չի մնաց եւ քանի մեկնումս կը մո-
տենայ՝ այնքան գործերս կը շատանան»:

Վերջիսկ կը գտնէջ նաեւ Արժեթուղթերուն մէկ օրինակը զոր ա՛յ աղտոնդ տպել կու տայք, նոյնպէս ներքիսկ է բաժնետեւարց յանձնառագրին պատճէնը:

Ահաւասիկ եւ առաջարկուած յօդուածը.

Յօդ... Եթէ բաժնետեւարց դրամադուլտի կոչին ոեւէ մասնավաւը մերժեն վճարել՝ իրենց ազգարարութիւն կը խրկուի յանձնարարեալ նամակով:

Այլ եթէ յանձնարարեալ նամակին առաջման թուականէն մինչեւ մէկ ամիս դարձեալ չի վճարեն՝ այդ պարագային իրենց միջեւ այդ թուականը ըրած բոլոր նախորդ վճարումներուն վրայ ամէն իրաւունք կը կորսնցունեն եւ իրենց բաժնեթուղթերը կը ջնջուին ի նպաստ եւ յօգուտ Հրատարակչական Ընկերութեան:

Կցեալ մեքենագիր կանոնագրին ներքեւ կը գտնենք ստորագրութիւնները Տոքթ. Գ. Սերոբյանի, Կ. Շէրիտեանի, Մ. Անդրանիկեանի, Մ. Ղազարոսեանի, Լ. Մկրտիչեանի (չատենատառ) եւ Թ. Տիրատուրի:

Անդրանիկեանի՝ Մկրտիչեանին ուղղած 3 Յունիս թուակիրէն ի յայտ կու գայ թէ այս մեքենագիր կանոնագիրը, ստորագրուած Շէրիտեանի, Ղազարոսեանի, Սերոբյանի եւ Տիրատուրի կողմէ (թերեւս նաեւ Անդրանիկեանի), վերաձեւակուած է նախորդի մը հիմքին վրայ, որովհետեւ կ'ըսուի. «Հարկ տեսանք Վանոնագրի փոփոխումն անուսով յօդուած մը եւս անլցնել, որուն եթէ Համաձիւտ էք, ինչպէս կը կարծենք, կը Հաճիք առաջին առթիւ մեզի դրկել բաժնեթուղթերը, որպէսզի տեղաւորենք»:

Նոյն նամակի աւարտին, Անդրանիկեան կը տեղեկացնէ թէ ըստ Վահան Մալէզեանի, Գօգոս Նուպար աշխատանքի լծուած է թերթին ծանուցումներ պաշտօնով եւ նպատակով:

Հարկ է դիտել տալ թէ մեքենագիր օրինակին ստորագրութիւնները կը պարզեն նոյն չարքով այն նոյն անունները, որոնք կը գտնուին Հրատարակեալ կանոնագրի աւարտին, քացի Մալէզեանէն, որ յաւելում մըն է տպագիր օրինակին մէջ:

Ինն էջերէ բաղկացած մեքենագիր կանոնագրին բաղդատումով տպագիր օրինակին Հետ, ի յայտ կու գայ մէկ տարբերութիւն - տպագիր կանոնագրին Յօդ. 22ն կը ճշդէ թէ սովորական նիստերը կը կայանան Մայիս եւ Նոյեմբեր ամիսներուն: Մեքենագիր օրինակը (յօդ. 21) իրեն լրացուելի բաց էր թողած ամիսներու յիշատակումը:

Յօդուած 4էն սկսեալ տպագիր եւ մեքենագիր կանոնագրերու յօդուածներու թիւերուն մէկ թուանշանով անՀամապատասխանութիւնը Հետեւանք է այն իրողութեան, որ Մկրտիչեանի վերը առաջարկած յօդուածը ներմուծուած է տպագիր օրինակին մէջ նշխուրթամբ, իրեն Յօդուած 4:

Մկրտիչեան Յունիս 5 թուակիր այլ նամակով մը Անդրանիկեանը լիազօր փոխանորդ կը կարգէ թերթին բոլոր գործառնութեանց, միաժամանակ ներքիսկելով Արեւի բաժանորդներու ցուցակը, որուն բնագիրը չէ պահպանուած դիւանային թղթաճարմին մէջ:

5 Յունիս 1915 թուակիր նամակով մը՝ Գահիրէէն ուղղուած Մկրտիչեանի, ՀԲԸՄի դիւանապետ Գարագաշեան կը տեղեկացնէ թէ ստացած են Մկրտիչեանի 3 Յունիս թուակիր նամակը եւ անոր կցեալ ճրագնետեւարց կանոնագիրը, անլցնելով թէ Գ. Շէրիտեան պէ՛տ կը խորհի անմիջապէս տպագրել տալ Հոս 100 օրինակ այդ կանոնագրին եւ մէյմէկ օրինակ յանձնել բաժնետէրերուն, միանգա-

մայն ծառայեցնելով իբրեւ ընկալադիր՝ առաջին իրենց մասնավճարներուն համար: Եթէ Համաձայն էք՝ Հանեցէք անմիջապէս երկտողով մը Հազորդելով ծանուցանել միանգամայն եթէ այդ առթիւ թնայորութիւն մը ունիք»:

Նամակադիրը կ'աւելցնէ. «Ե. Նէրկիզեան (Թաթուշ) Արեւելի համար պաշտօնի կոչուեցաւ: (Ճ) չորս ոսկի ամսականով երէկուրէն սկսեալ եւ այս առաւօտ Թ. 12 Արեւելի քրտար ինք առաւ կայարանէն: Աւելորդ է ըսել թէ ... վերջ կը գտնէ Նախորդին, Տ. Գրիգոր Գարագաշեանի պաշտօնը»:

Յ Յունիս թուակիրով, որ կը թուի թէ Արեւի կապակցութեամբ զրուած Մկրտիչեանի վերջին նամակն է Աղեքսանդրիայէն Օւրուգա ուղևորուելէ առաջ, Անդրանիկեանէն կը խնդրուի տնտեսական եւ հաշուական բոլոր թղթակցութիւններն ու գրամները չղել Տամատեանին, իսկ խմբագրական բնութիւն թղթակցութիւնները ուղղել Թէքեանին:

Այս նամակին մէջ Մկրտիչեան կը խօսի Գիւլքանանի (Հաւանարար՝ Վահան) թղթակցութիւններուն մասին եւ կ'ըսէ. «... ոչինչ նոր քան կայ քաղաքիդ: Իսկ ինչ ինչ գաղափարներ, օրինակ զգաշնակցականացն հետ միասնաւ ծրագրելը պարզապէս տարօրինակ գաղափար մը կու տան իր մտադրութեան մասին: Մէյ մը, առանց ժամանակին հոգին, քաղաքական կացութիւնը լմբռնելու թունդ պահպանողական կ'ըլլան եւ Բաշային խոհեմագարդ հեռագիրներ կը գարնեն եւ միւս կողմէն քաւական ճկունութիւն չեն ունենար Բաշային բոլորովին համակիր հատուածներուն հետ համաձայնելու, անոնց bonne foi-ն միշտ եւ իսկ կասկածի տակ կը գնեն եւ Բաշային եւ իր գործին ամէնէն մեծ թշնամիներուն հետ գործակցելու իւթօրիստ ծրագիրներ կը մշակեն»:

3 Յունիս 1915 թուակիր «Զեկույց» մը բաժնետէրերուն պաշտօնապէս կը հազորդէ թէ բաժնեթուղթերու վկայագիրները պատրաստ են եւ զրոտ Հիմնական կանոնագրի, առաջին վճարումը տեղի պիտի ունենայ անմիջապէս 1 Օգ. ոսկի, իւրաքանչիւր բաժնեթուղթի համար»:

Զեկույցը կը կրէ կլոր կնիքը Արեւի Հրատարակչական Ընկերութեան՝ իբրեւ The "Arev" Publishing Co.-L. Meguerditchian & Co.

Մկրտիչեանի վերջին նամակը՝ Արեւի իբրեւ արածատէր իր դերակատարութեան մասին, կը կրէ 29 Սեպտեմբեր 1918 թուականը: Հրատարագիլը մըն է ան եւ արածատիրութիւնը փոխանցելու տրամադրութեան մը հաստատումը՝ ուղղուած ՀԲԸՄի կեդրոնական Վարչութեան, Հոն կ'ըսուի. «Նիւթական միջոցներս անբաւական ըլլալով նորանոր նիւթական գոհողութիւններ ընել Արեւին հրատարակութեան համար - միշտ եւ Հիմա այդ թերթը ինծի անձնապէս աւելի քան 350 ոսկիի ապրանք եղաւ - որոշած եմ զայն դադրեցնել Նոյեմբերի վերջ»:

«Հեռեւաբար կը խնդրեմ որ աթմէն իսկ զբաղուիք թերթին փոխանցման գործողութիւններով»:

ԿԱՐԳ ՄԸ ՆԵՌՈՒՄՆԵՐ

Այգոյանեան գիտել կու տար թէ թերթը «միանգամայն բերանը պիտի ըլլար Եղիսպտոսի պուրժուապէն, Հ.Բ.Ը.Միութեան եւ բոլոր անկուսակցականներուն», եւ ան երեւան եկաւ ոչ իբրեւ կուսակցական թերթ, այլ՝ պաշտօնաթերթ ազգային շահերու²⁶:

Թերթին առաջին խմբադասպետը՝ Վահան Թէթեան, իր յուշերուն մէջ հաստատելով Ալսոյանեանի նոյն տեղեկութիւնը, կը նշէ. «Սահմ. Ռամկավար կուսակցութեան սկզբունքներն եւ ուղղութիւնն է՝ որ պիտի պաշտպանուին անոր մէջ, Պատուիրակութեան եւ Բարեգործականի նախագահը համաձայն է այդ մասին, ան ուզած է միայն՝ որ ի փոխարէն Թերթը ուժ տայ ՎԱԳՎ. շահերու պաշտպանութեան համար» իր բացած հանգանակութեան եւ անշուշտ նաեւ՝ Բարեգործականին»²¹։

Երբ նկատի կ'ունենանք յատկապէս ներքոնշեալ կանոնադրին ուղղութեան կան տրամադրութիւնները, անոնց լոյսով նոր մեկնաբանութեան կ'արժանանան Թէթեանի առաջին խմբադասականէն որոշ արտայայտութիւններ. օրինակ, երբ կ'ըսէ. «...ԱՐՆԻ քաղաքական կուսակցութեան մը օրկանը չէ...», կամ «ազգային շահերու նուիրուած օրկան մը» պիտի ըլլայ՝ ասոնք ուղղակի արձագանգն են Յօդ. 12ի տրամադրութիւններուն՝²²։

Ասոնց կողքին, սակայն, Թէթեան, իրեն յատուկ մտաւորական պարկեշտութեամբ, յատկ ընելէ ետք Թէ Թերթին ուղղութիւնը հետեւողական պիտի ըլլայ իր անցեալին պարզած ուղղութեան եւ սկզբունքներուն, կը շեշտէ. «Անձնաւորութիւններու խոսքը ընելով՝ հա՛րկ է որ ըսենք այստեղ Թէ մենք ունեցած չենք եւ ԱՐՆԻն ալ պիտի չունենայ ընկերական եւ նիւթական աւելի կամ նուազ շողշողուն դիրքերուն՝ ռամիկներու կամ շահախնդիր նկարագիրներու վրայ ներգործած չլացումը մենք չենք յարգել որ կ'ուզենք որ Ժողովուրդն ալ չարգէ նիւթական ու ընկերական դիրքը երբ անոր չեն միանար մաքի եւ արտի յատկութիւններ, եւ մենք չենք Եւրոյ բոլոր այս յատկութիւնները ունեցող ամենաբարձր անձնաւորութեան մըն ալ առջն»։ Երբ ան զանոնք ի սպաս չի դնէր, պէտք եղած պահուն, իր ազգին ու իր հայրենիքին։

Պէտք է դիտել ալ Թէ Արեւով ռամկավար լրագրութեան մէջ սկզբնաւոր ունեցաւ Բարեգործականի հետ ձեռք ձեռքի ընթանալու սովորութիւն մը, որ մեր ազգային իրավիճակներու լայն պատկերին վրայ ընդհանուր առմամբ ունեցաւ իր բարերար ազդեցութիւնը։ Սակայն միշտ չէ որ ազգային շահերը բարեկամութիւններէ անջատող սահմանագիծերը յստակ մնացին, եւ պատահեցաւ որ Թէթեանի մատնանշած «չլացումը» երբեմն առաջնորդէ անբաղձալի կացութիւններու։

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ²⁷

«ԱՐԵՒ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
(ԼԵՒՈՆ ՄԱՐՏԻՉԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.)
THE AREV PUBLISHING COMPANY
(L. MEGUERDITCHIAN & Co.)

ՀԻՄՆՈՒԱՄ
1915ԻՆ
ԳԱՀԻՐԷ

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

«ԱՐԵՒ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
Ա.

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ-ԴՐԱՄԱԳԼՈՒՄ-ՓՈՒՆԱՆՑՈՒՄ-ՍԵՊԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ-
ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 1- Ներկայիս Աղեքսանդրիա հրատարակուող «Արեւ» հայաբերքի գոյությունը եւ յառաջդիմությունը ապահովելու նպատակով Ընկերություն մը կազմուած է, որուն առետրական անունն է՝

«ԱՐԵՒ»Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
(ԼԵՒՈՆ ՄԱՐՏԻՉԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.)
THE AREV PUBLISHING COMPANY
(L. MEGUERDITCHIAN & Co.)

Ասիկա բաժնեւորներով օժանդակուած ընկերություն մըն է. (Société en Commandite par action) իրեն պատասխանատու-վարիչ (gérant-responsable) ունենալով րեքին արտօնատէրը Տիսր Լ. Ալրտիչեան:

Յօդ. 2- Ընկերութեան դրամապլուխն է 500 Ե.Ո., (հինգ հարիւր եգիպտ. ոսկի) որ կը քաղկանայ հատը չորս եգիպտ. ոսկինոց հարիւր քսան եւ հինգ բաժնեւորներէ:

Յօդ. 3- Ընկերութեան Պատասխանատու-Վարիչը իրեն դրամապլուխ կը բերէ գործին մէջ՝ րեքին արտօնագրին շահագործումը եւ իր Աշխատութիւնը՝ որոնց փոխարէն կը ստանայ քսան եւ հինգ չորս ոսկինոց՝ Համագումար հարիւր ոսկիի արժեքուոր, իսկ մնացեալ հարիւր հատ չորս ոսկինոց, համագումար չորս հարիւր ոսկիի արժեքուորները հրապարակ կը հանուին, որոնց հարիւրին քսան եւ հինգը կանխիկ՝ իսկ մնացեալ եօթանասուն եւ հինգը, երեք հաւասար չափով, երեք ամիսէ երեք ամիս վճարելի են:

Յօդ. 4- Եթէ բաժնետէարը դրամապլուխի կոչին ոնէ մասնավճարը մերժեն վճարել՝ իրենց պաշարարութիւն կը խրկուի յանձնարարեալ նամակով:

Ու եթէ յանձնարարեալ նամակին առաքման քուականէն մինչեւ մէկ ամիս դարձեալ չի վճարեն՝ այդ պարագային իրենց մինչեւ այդ քուականը ջրած թուր նախորդ վճարումներուն վրայ ամէն իրաւունք կը կորսնցունեն եւ իրենց բաժնեւորները կը մնան ի նպաստ եւ յօգուտ Հրատարակչական Ընկերութեան:

Յօդ. 5- Ընկերութեան Կեդրոնատեղին է թիւ 5, Սրամպուլ փողոց, Աղեքսանդրիա:

Յօդ. 6- Որքան ալ օրինական եւ այլ պատճառներով ԱՐԵՒ բերքին արտօնութիւնը Տիար Լեւոն Մկրտիչեանի անունով ամուսն է՝ քայքայ եւ այնպէս բերքին իրական սեփականատէրն է եզիպատոսի ՀԱՅԿ. ԲԱՐԵԳՈՐԾ. ԸՆԴՀ. Միութիւնը, ինչպէս արդէն նոյնը գրատրապէս յայտարարած է տիար Մկրտիչեան՝ Միութեան նախագահ Վսեմ. Պօղոս Փաշա Նուպարին:

Ենչտ միեւնոյն պատճառներով, կանոնագրիս 3-րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն Տիար Լեւոն Մկրտիչեանի յատկացուելիք չորս ոսկինոց քսան եւ հինգ արծեթուղերն եւս էականօրէն Հայկ. Բարեգործ. Ընդհ. Միութեան կը պատկանին, իրենց շահարածիններով:

Յօդ. 7- Ընկերութեան բաժնեթուղերը ամուսնակիր (nominate) են, եւ այն ատեն միայն կրնան ուրիշին փոխանցուիլ՝ երբ ամիկա Ընկերութեան վարչական կեդրոնատեղիին մէջ գրատր յանձնառութիւն տայ ներկայ Կանոնագրիս քոյր տրամադրութիւններն անպայման եւ անպատրուակ ընդունիլ:

Յօդ. 8- Բացի Պատասխանատու-Վարիչէն՝ որ իր անունը Ընկերութեան տուած ըլլալուն համար (associé en nom collectif) հրապարակին համղէպ Ընկերութեան քոյր պարտքերուն եւ վնասներուն անձնապէս պատասխանատու է՝ միւս բոլոր բաժնետէրերը սոսկ իրենց գնած բաժնեթուղերուն ամբողջական վճարումին միայն պատասխանատու են եւ ուրիշ ոեւէ յանձնառութիւն չեն ստանձներ հրապարակին կամ Ընկերութեան հանդէպ:

Յօդ. 9- «Արեւ» բերքը պիտի ըլլայ Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան կէս-պաշտօնական օրկանը եւ իր այս հանգամանքով պարտաւոր է Միութեան միական եւ քարոյական շահերը ամէն բանաւոր միջոցներով պաշտպանել:

Ամիկա չի կրնար իր էջերուն մէջ հիւրընկալել քննադատական յօդուածներ Միութեան կեանքին ու գործին դէմ, այլ առ առտեղն քարեացական եւ օգտակար թելադրութիւններ ներկայացնել՝ Միութեան Կանոնագրի հիմնական տրամադրութեանց եւ ոգոյն ներած սահմանին մէջ:

«Արեւ» օրկանը պիտի ըլլայ ման: Վսեմ. Պօղոս Նուպար Փաշայի հայրեմասիրական առաքելութեան:

Իսկ «Արեւ»ի ընդհանուր նպատակը եւ ուղղութիւնը պիտի ըլլայ՝ իր կարողութեան սահմանին մէջ հայ ժողովուրդի քարոյական նկարագիրը շինել եւ անոր մտատրական պաշարը ճոխացնել:

Ամիկա անձնական կիրքի եւ նեղ կուսակցական պայքարի թերթ մը չպիտի ըլլայ թէւ, քայքայ իրեն պարտք պիտի սեպէ հարուածել աղտոտ քարքերը եւ ազգավնաս գործունէութիւնները երկրին պատերազմական օրէնքներուն ներած սահմանին մէջ եւ ծանրախտի ոճով:

Բ.

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՎԱՐԻՉԻՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾ ԵՒ ՆՈՒԹԱԿԱՆ
ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԵՒ

ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ – ԻՐ ՅԱՆՏԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յօդ. 10- Արեւ բերքին քարոյական պատասխանատուութիւնը արտօնատէրին կը վերաբերի, ուստի եւ ինք կ'ընտրէ բերքին խմբագրապետը եւ աշխատա-

կիցները եւ իրեն կը վերապահէ թերթին մէջ երեւցալիք միւսերու ըմտորթիւնը եւն. քայց կարող է իր այս իրաւատրոթիւնները մասամբ կամ ամբողջովին իր յարմար դատած անձին կամ անձերուն փոխանցել իր անձնական պատասխանատուութեան ներքեւ:

Յօդ. 11- Արտօնատէրը պարտի թերթին հանգամանքներուն եւ ընդհանուր ուղղութեան մասին կանոնագրիս 8-րդ յօդուածին տրամադրութիւններն յարգել եւ գործադրել:

Երբ, առանց իր պարկեշտութիւնը կասկածի տակ ըլլալու, արտօնատէրը կը տեսնէ որ խմբագրական մարմինը կամ տգիտարար կամ իր վստահութիւնը չարայար գործածելով թերթին ուղղութեան հակառակ շարժած է՝ պարտատէր է անմիջական միջոցները ձեռք առնել որպէսզի գործուած սխալը կամ զեղծումը կրկին անգամ տեղի չունենայ:

Իսկ երբ ինքը կամովին վերոյիշեալ 8-րդ յօդուածին տրամադրութեանց հակառակ շարժի՝ եւ կամ հակառակ շարժողները ի կարգ չի կրնալ հրախրելով հանդերձ յամառի իրրեւ արտօնատէր մնալ, այդ պարագային ամբաստանութեան կ'ենթարկուի Բաժնետէնարց Արտաքոյ Կարգի Ընդհ. Ժողովէն եւ ամբաստանութիւնը հաստատուելու պարագային՝ անմիջապէս կը դադրեցուի իր Պատասխանատու-Վարիչի հանգամանքէն ու պաշտօնէն եւ ընկերութիւնը կը շարունակուի իրեն յաջորդող Պատասխանատու-Վարիչին անունով, նոյնը հասարակութեան ծանուցուելով յատուկ շրջաքերականով:

Արտօնատէրը այժմէն կ'ընդունի որ պարտատէր է, այդ պարագային, առանց օրինական հետապնդումի տեղի ձգելու, Ընկերութեան ամբողջ գոյքերը փոխանցել Ընդհ. Ժողովոյ կողմէ նշանակուած Մարմնոյն կամ անձին, իսկ «Արեւ»ի արտօնագիրն ալ փոխանցել Հայկ. Բարեգործ. Ընդհ. Միութեան եւ կամ այս վերջնոյն կողմէ նշանակուելիք անձին:

Յօդ. 12- «Արեւ»ի արտօնատէրը ինք կը ստանձնէ թերթին նիւթական մատակարարութեան ընդհանուր հոգը, քայց կրնայ իր այս իրաւունքը մասամբ կամ ամբողջութեամբ իր յարմար դատած անձին կամ անձերուն փոխանցել իր անձնական պատասխանատուութեան տակ:

Այս մասին րացառութիւն կը կազմէ միայն Գահիրէն, ուր ձեռքէ վաճառուած թերթերու, րաժանդրագրութեանց եւ ծանուցումներու գանձումներու հոգը եւ պատասխանատուութիւնը Բարեգ. Ընդհ. Միութիւնը կը ստանձնէ:

Ոչ յիշեալ Միութիւնը ոչ ալ Արտօնատէրը պատասխանատու չեն անվճար մնացած րաժանդրագրութեանց մասին, քայց միւսապէս պատասխանատու են իրենց կողմէ նշանակուած գործակալներուն միաբական զեղծումներուն նկատմամբ:

Արտօնատէրը պարտատէր է կանոնադար հաշուետումար ունենալ իր քոլոր գործառնութեանց մասին եւ վեց ամիսը անգամ մը իր համարատուութիւնը եւ հաշուեկշիռը ներկայացնել Ընդհ. Ժողովին, հանդերձ յարակից արդարացուցիչ բոլորներով:

Յօդ. 13- Երբ զանձուած չորս հարիւր ոսկի դրամագլուխին երեք չորրորդը սպառի եւ թերթը իր միջոցներով շարունակել կարելի չլլայ՝ Պատասխանատու-Վարիչը պարտատէր է Ընդհ. Ժողովը ի նիստ հրախրել Դիւանին հետ խորհրդակցարար եւ կացութիւնը պարզել:

Այդ պարագային կամ այն է որ դրամագլուխը կ'աւելցուի եւ կամ կ'որոշուի բերքին հրատարակութիւնը դադրեցնել:

Եթէ բերքին հրատարակութիւնը դադրեցնել որոշուի՝ այն ատեն Ընդհ. Ժողովը իր կողմէն նշանակուած Յանձնախումբի մը ձեռամբ Ընկերութեան քոլոր գոյքերը իր յարմար դատած եղանակաւ ի վաճառ կը հանէ եւ Ընկերութեան քոլոր պարտքերը վճարելէ յետոյ մնացածը համեմատաբար կը բաժնէ բաժնետէնարց միջեւ:

Իսկ Պատասխանատու-Վարիչը «Արեւ»ի արտօնագիրը կը փոխանցէ Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութեան կամ այս վերջնոյն կողմէ նշանակուած անձին անումին:

Յօդ. 14- Երբ Պատասխանատու-Վարիչը դրամական գեղծում գործելու ըլլայ՝ ամբաստանութեան տակ կ'առնուի Ընդհ. Ժողովէն եւ յանցանքը հաստատուելէն յետոյ կ'արտաքսուի:

Այդ պարագային պարտի, առանց դատական հետապնդումի պէտք ձգելու գեղծումի գումարը Ընկերութեան հատուցանել եւ անմիջապէս Ընդհ. Ժողովին կամ այս վերջինին կողմէ նշանակուած մարմնոյն կամ անձին յանձնել ընկերութեան քոլոր գոյքերը:

Ընկերութիւնը կը շարունակուի մոր Պատասխանատու-Վարիչին անունով եւ նոյնը կը ծանուցուի հասարակութեան՝ յատուկ շրջաքերականով:

Իսկ արտաքսուած Պատասխանատու-Վարիչը պարտի անմիջապէս «Արեւ»ի արտօնագիրը փոխանցել Հայկ. Բարեգործ. Ընդհ. Միութեան կամ այս վերջնոյն կողմէ նշանակուած անձին անուանը:

Գ.

ՀԱՎԻՉ ՅԱՆՇՆԱԺՈՂՈՎ

Յօդ. 15- Ընդհանուր Ժողովը կ'ընտրէ երեքէն հինգ անձէ բաղկացեալ Հսկիչ Յանձնաժողով մը:

Յօդ. 16- Հսկիչ Յանձնաժողովը կ'ընտրուի բաժնետէնարց մէջէն, բայց անոր անդամները կրնան, իրենց անձնական պատասխանատուութեան տակ, բաժնետէն չեղող անձեր իրենց կողմէ փոխանդող կարգել:

Յօդ. 17- Հսկիչ Յանձնաժողովին պաշտօնն է Ընկերութեան տնտեսականը եւ հաշուոց արդարացուցիչ բոլորքերը պարբերաբար քննել եւ Պատասխանատու-Վարիչին հետ խորհրդակցաբար եւ այս վերջնոյն հաւանութեամբ Ընկերութեան միաբանական քարոքութեանը եւ յատաջողութեանը աշխատել եւ իսկել որ արտօնատէրը Կանոնագրիս 12-րդ յօդուածի տրամադրութիւնը գործադրէ, հակառակ պարագային տեղեկագրել անմիջապէս Ընկերութեան Մայր Դիւանին թէ վերոյիշեալ յօդուածը չէ գործադրուած: Հսկիչ դարձեալ որ դրամական գեղծում չի պատահի, եւ պատահելու պարագային՝ փութալ տեղեկագրել Ընդհ. Ժողովոյ Դիւանին:

Յօդ. 18- Հսկիչ Մարմնին պաշտօնը մէկ տարի է, բայց անդամները վերընտրելի են:

Դ.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ

Յօդ. 19- Ընդհ. Ժողովը կը բաղկանայ բոլոր բաժնետերերու ժողովէն: Ամէն մի բաժնետեր, նոյնիսկ եթէ մէկ հատ բաժնեթուղթ ունենայ, իրաւունք ունի ժողովի նիստերուն մասնակցելու:

Յօդ. 20- Իւրաքանչիւր բաժնետեր այնչափ ձայն ունի որչափ բաժնեթուղթ:

Յօդ. 21- Ընդհ. Ժողովոյ նիստերը երկուքի կը բաժնուին, այսինքն սովորական նիստեր (Assemblée Générale Ordinaire) եւ արտաքոյ կարգի նիստեր:

Յօդ. 22- Սովորական նիստերը կը գումարուին տարին երկու անգամ, վեց ամիսէ վեց ամիս, այսինքն Մայիս եւ Նոյեմբեր ամիսներուն մէջ:

Յօդ. 23- Սովորական նիստերը օրինաւոր են երբ Ընդհանուր Դրամագլուխին գումէ կէսը ներկայացուած է:

Յօդ. 24- Երբ առաջին հրաւերով օրինական մեծամասնութիւն չի գոյանայ, երկրորդ հրաւերով ժողովը մինչեւ տասն եւ հինգ օր կրկին ի նիստ կը գումարի եւ այս անգամ օրինաւոր կը հռչակուի՝ ինչեւ ալ ըլլայ ներկայացուած դրամագլխին քանակը:

Յօդ. 25- Սովորական նիստերու մէջ որոշումները կը տրուին ձայներու պարզ մեծամասնութեամբ:

Յօդ. 26- Սովորական նիստերու մէջ Ընդհ. Ժողովոյ պաշտօնն է Պատասխանատու-Վարիչին հաշիւները քննել եւ վաւերացնել, թերթին նիւթական յառաջդիմութեան համար օգտակար առաջարկներ լսել եւ այս մասին ի հարկին որոշումներ տալ, եւ Հսկիչ Մարմնոյն անդամները ընտրել, շահարածիները եւ պահեստի գումարը որոշել եւ այլն:

Յօդ. 27- Արտաքոյ կարգի նիստերը տեղի կ'ունենան ամէն անգամ որ հարկը ներկայանայ:

Յօդ. 28- Արտաքոյ կարգի նիստերը կը գումարուին կա՛մ Դիւանին նախաձեռնութեամբ կա՛մ Պատասխանատու-Վարիչին թելադրանքով եւ կա՛մ Դրամագլխի առնուազն մէկ քառորդը ներկայացնող բաժնետերերու Դիւանին ըրած դիմումին վրայ:

Յօդ. 29- Արտաքոյ կարգի նիստերը այն ժամանակ միայն օրինաւոր են երբ կը ներկայացնեն ընդհանուր Դրամագլուխին, այսինքն եզիպտական հինգ հարիւր ոսկիին առ նուազն 60%ը:

Յօդ. 30- Արտաքոյ կարգի նիստերու մէջ Ընդհ. Ժողովին պաշտօնն է Կանոնագրիս 10-րդ, 11-րդ, 12-րդ, 13-րդ եւ 33-րդ յօդուածներու տրամադրութեանց համեմատ որոշումներ առնել:

Յօդ. 31- Արտաքոյ կարգի նիստերու մէջ որոշումները կը տրուին ձայներու պարզ մեծամասնութեամբ:

Յօդ. 32- Ընդհ. Ժողովոյ սովորական թէ արտաքոյ կարգի նիստերու օրը եւ ժամը պէտք է ծանուցուին յատուկ շրջաքերական նամակներով եւ երեք անգամ ալ Արեւի մէջ, գումարման քուականէն առնուազն տասներեւինգ օր առաջ:

Յօդ. 33- Ժողովականը պէտք է ապացուցանեն իրենց բաժնետեր ըլլալը եւ բաժնեթուղթերուն քանակը, կա՛մ բաժնեթուղթերը ներկայացնելով Ժողովին եւ

կան՝ վկայագիր մը բերելով Պատասխանատու-Լարիչէն, ըստ արձանագրութեան տումարի:

Ե.

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԺԱՄԸ ԵՒ ԼՈՒՄՈՒՄ

Յօդ. 34- Ընկերութեան պայմանաժամը երեք տարի է, սկսեալ 1915 Մայիս 10էն մինչեւ 1918 Մայիս 9:

Յօդ. 35- Երբ Ընկերութիւնը դրամագլխի անբաւականութեան հետեւանցով ժամանակէն առաջ լուծուած չլլայ՝ Դիւանը օրինական պայմանաժամին լրանալէն առ մուգն երեք ամիս առաջ Ընդ. Ժողովը արտաքոյ կարգի միստի կը հրաւիրէ:

Ժողովոյ որոշման համաձայն կան Ընկերութեան պայմանաժամը կը վերանորոգուի ուրիշ երեք տարուան համար եւ կան Ընկերութիւնը կը լուծուի:

Այս վերջին պարագային Ընդ. Ժողովը կ'որոշէ Ընկերութեան գոյքերը վաճառելու եղանակը:

Վաճառման արդիւնքը, պարտքերը վճարուելէ վերջ, համեմատաբար կը քաժմուի քաժմեւտեարց միջեւ:

Իսկ «Արեւ» բերքին արտօնագիրը Պատասխանատու-Լարիչին կողմէ կը յանձնուի Հայկ. Բարեգործ. Ընդ. Միութեան կամ այս վերջնոյն կողմէ նշանակուած անձին անունին:

ԿԱՆՈՆԱԳՐԻ ԲԱՐԵՓՈՒՆՈՒՄ

Առաջին եռամեայ շրջանին մէջ, եթէ ոեւէ բարեփոխման պէտքը տեսնուի, այդ բարեփոխումը կրնայ որոշուիլ Ընդհանուր Ժողովոյ մը մէջ ներկայացուած 60% ձայներու մեծամասնութեամբ (այսինքն 300 ձայնով):

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

ՏՕԶԹ. Պ. ՍԵՐՈՎՈԲԵԱՆ Կ. ԸԵՐԻՏՏԵԱՆ ՊԷՅ Մ. ԱՆԴՐԱՆԿԵԱՆ
Մ. ՂԱԶԱՐՈՍԵԱՆ Լ. ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ Յ. ՏԻՐԱՏՈՒՐ
Վ. ՄԱԼԷՋԵԱՆ

ՄԱՆՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Յրուանդ Օտեան (1899-1999), երգիծաղբիւր, խմբաղբիւր եւ հրապարակաղբիւր:

² Վահան Թէքէեան (1878-1948), բանաստեղծ, կերթական եւ Հասարակական գործիչ, խմբաղբիւր եւ հրապարակաղբիւր:

³ Լեւոն Մկրտիչեան (1897-1982), կերթական եւ Հասարակական գործիչ, փորձաղէտ Հայուական եւ հրապարակաղբիւր:

⁴ Միքայէլ Կիւրեան (1878-1995), վիպաղբիւր, Թատերաղբիւր, խմբաղբիւր եւ հրապարակաղբիւր:

⁵ Վերանք Որ կը Մարդէկէն Մըրիւյ (Մարտանեղու Ժողովարան Վերանք Օրաքնիքի Հիմնադրութեան 75 Ամեակին Առիթ), Գաւիթ, 1990, էջ 94-105:

⁶ Պաղոս Նուպար (1861-1980), բարերար, Հիմնաղբիւր Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան եւ Նախագահ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան:

⁷ Միհրան Տամատեան (1884-1946), Հասարակական գործիչ, տպարանատէր, հրապարակագիր, Թորգմանիչ, ուսուցիչ տպարանական գաղափարախոս:

⁸ Արշակ Ալադանեան, Վահան Թէքեան Բրդ Հանքալին Մարզ Եւ Հրապարակագիր, Պէյրուս, 1988, էջ 218-219:

⁹ Ժիրար Դանիէլեան, Ռամփաթր Աջառական Մամուլը (Մասնագիտական Ակնարկ), Պէյրուս, 1982, էջ 9: Մարտիրոս Ոսկեան (1892-1920), բանաստեղծ, հրապարակագիր եւ Հայ տպարանական պայքարի զոհ Ե Կիլիկիա:

¹⁰ Մկրտիչ Անդրանիկեան (1851-1930), ՀԲԸ Միութեան Հիմնադիրներէն եւ քարտուշար Փողոս Նուպարի:

¹¹ Միհրան Ղազարոսեան, եղիպտական ունեւոր, որ Արեւի Հիմնադրութեան տարիներուն առնետական էր ՀԲԸՄի Գահիրէի Մասնաճիւղին եւ վարիչ անդամ Նոյն միութեան Կեդրոնական Վարչական Ժողովին:

¹² Կարապետ Եջերտեան (1892-1928), եղիպտական պետական գործիչ, Թորգմանիչ, Հիմնադիրներէն ՀԲԸՄի:

¹³ Եղապոս Աբիին (1842-1919), բուն անունով Եակոբ Աբիին Զրաքեան, եղիպտական պետական գործիչ, Եղիպտական Կանառի փոխ-նախագահ, Հիմնադիրներէն ՀԲԸՄի:

¹⁴ Երուսանջ Աղաթան (1890-1935), գիւղատնտես եւ Հիմնադիրներէն ՀԲԸՄի:

¹⁵ Վահան Մալէգեան (1871-1967), բանաստեղծ, իրաւաբան, Հասարակական գործիչ, վարիչ-անորէն ՀԲԸՄի:

¹⁶ Տիգրան Հանքեան (1877-1943), Գահիրէի Մեղգոնեան գործառն անորէն եւ Հասարակական գործիչ, որ յետագային պիտի զանաւոր արտոնատէրը Արեւի:

¹⁷ Ակնարկութիւն Արմենակ եւ Տիգրան Կամարական եղբայրներուն, որոնք զրազան են յիստորի անհետուրով:

¹⁸ Թովհանէն Մուսթաֆա կամ Մուսթաֆեան լիւիալ շրջանին եղան է զանապաղը ՀԲԸՄի Աղեքանդրիոյ Մասնաճիւղովին Իր անուն կը Հանդիպինք Նաեւ Արմենակ Կամարականի Հետ յանուն Աղալին Փաշտպանութեան Ծանձնախումբի 1915ին Զոր. Մարտուէլի յանձնաւած յաշարին ներքեւ, խնդրելով որ Բրիտանիա զորք ցամաքաւանէ Կիլիկիա՝ ի պաշտպանութիւն Հայոց:

¹⁹ Փողոս Նուպար:

²⁰ Տամատեան ալ շրջանին անհակամատէրն էր տպարանի մը եւ ակնարկութիւնը կը գերաբերի իր տպարանին մաս կազմող տուերուն եւ մամուլին:

²¹ Պարթեան Մուրէն (1876-1921), բուն անունով Սիսակ Պարտիզանեան՝ զրոզ, խմբագիր, հրապարակագիր, Հասարակական գործիչ:

²² Տոքթ. Փարոս Սերոբեան եղան է ՀԲԸՄի առաջին անդամներէն եւ վարած Գահիրէի Մասնաճիւղի զանապաղի եւ Կեդրոնական Վարչական Ժողովի փոխ-անգամի պարտականութիւններ:

²³ Ե. Տիգրատուր, եղան պէտք է լլլայ Փողոս Նուպարի գործակիցներէն մին եւ ՀԲԸՄի առնչուած անձ մը, որովհետեւ առիթով մը Փողոս Նուպար Թովհանէն Մուսթաֆեանի կը յայտնէ Թէ Տիգրատուրի միջոցով զուտար պիտի փոխանցէ Աղալին Փաշտպանութեան Ծանձնախումբին (Boghos Nubar and the Armenian Question 1915-1918, խմբագրեց եւ Թորգմանեց Վալէ Ղազարեան, Ուոլթհէմ, 1998, էջ 193):

²⁴ Արշակ Ալադանեան, էջ 219:

²⁵ Նոյն, էջ 220:

²⁶ Թէքեանէն ալ եւ յաջորդ մէջերումները առնուած են Ալադանեանի վերոնշեալ աշխատութիւնէն, էջ 220-223:

²⁷ Կը ներկայացնենք տղազիր կանոնադիրը՝ առանց որեւէ լիզուական շիջամտութեան, իր
ընտանիքին հարազատութեամբ:

ABOUT THE BIRTH OF THE NEWSPAPER *AREV*

(Summary)

VATCHE GHAZARIAN

The Armenian Democratic Liberal Party (ADLP) daily, *Arev*, is the oldest ADL newspaper in the Diaspora. Its first issue was published on May 11, 1915.

In his article the author unravels the circumstances leading to its publication in Cairo.

Cairo had started replacing Constantinople as the leading center of the Western Armenians. Both the Armenian Revolutionary Federation (ARF) and the ADLP felt the need for a self-owned news organ. The ARF acquired the *Hoosaper* daily and issued its first number on March 30, 1915. Basically to counterbalance this newspaper and the attacks of ARF authors on the ADLP, the Armenian General Benevolent Union, the National Delegation leaders and Boghos Nubar in person, felt the necessity of a newspaper. Thus the *Arev* was acquired.

Basing his study on archival materials, the author details the discussions, concerns, and preparations that took place prior to the inception of *Arev*.

In the second part of the article, the bylaws of the *Arev* publishing company are published.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

ՄԱՐԻՆԷ ՀԱՐՈՑԵԱՆ

Յովհաննէս Քաջազնունին (Սգիթիանեան, կուսակցական ծածկանունով՝ Ռուբէն Իւանի, ծն. Ախալքալաք, 1888 - 1938) իր ժամանակի ամենապայծառ եւ ամենաողբերդական դէմքերից է: Բազմաշնորհ մի անձնաւորութիւն, որի անուշը երկար ժամանակ մոռացուած էր հայրենիքում: Թերեւս այսօր, եթէ յիշատակուում է այս անունը, ապա առանկրպէս կապուած Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան հետ, որի առաջին վարչապետը լինելու պատիւն ունեցաւ: Զարտարագէտ, արուեստաբան, գրականագէտ, քաղաքական գործիչ. ահա ոչ լիկ ցանկը նրա հետաքրքրութիւնների չրջանակի (մանրամասն տե՛ս՝ Ծանոթ. 62, 78): Ինքը՝ Քաջազնունին, Յովհաննէս Թումանեանի մասին գրուած յուշերի առիթով տարիների հեռուից նայելով իր անցած ուղուն, ինքնաքննադատաբար եւ իրեն յատուկ յիտակութեամբ գրում է. «Ի՛նչ է եղել իմ տաղանդների ու հակումների այսպիսի քաղաքկողմանութեան հետեւանքը Այն, որ ոչ մի ասպարէզում ոչինչ գրական չեմ տուել, ճարտարագէտին խանգարել է փիլիսոփան, գեղարուեստագէտին՝ քաղաքական գործիչը եւ ընդհակառակը» (տե՛ս՝ Վնդարձ Զամփոփըը, Քառերկ, Երևան, 1994, թիւ 5, էջ 73): Իսկ տակաւին պատանի տարիներից եղբոր ուղղած նամակներից մէկում գրում էր. «Ես կանգնած եմ երկու ճանապարհների ընտրութեան առաջ եւ չգիտեմ որ կողմ գնալ՝ Եեքապիթ՝, Թէ՛ իրզրումի՛ն (տե՛ս՝ Քաջազնունու ինքնակենսագրութիւնը՝ Մարգարիտ Քաջազնունու Հետապիտ ընդօրինակութեամբ, ԳԱԹ, ԵԲՏ 170): Եեքապիթը խորհրդանշել էր գրականութեան եւ գեղարուեստի, իսկ իրզրումը՝ քաղաքականութեան:

Հակառակգրով նրան վերապահուած էր «Իրզրումի՛ն ճանապարհը կենքի մեծ մասը նա ստիպուած եղաւ նուիրաբերել իր ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի գործին: Ապրեց նրա հակառակգրով, նրա հետ կրեց բոլոր դառնութիւնները եւ հակառակգրի հեղձանքով, որպէս «Ժողովրդի Բշնամի՛ն» իր մահկանացուն կնքեց ստալինեան բանտում:

Հրապարակուող նամակները դառնում են Երեւանի Ե. Զարեհի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Յովհաննէս Քաջազնունու Ֆոնդում (ԳԱԹ, ԵԲՏ), որտե՛ր թաղի հարազատներին գրած անկի քան 200 նամակներից, պահուում են նաեւ Քաջազնունու գրական-փիլիսոփայական փորձերի, գրականագիտական յօդուածների, Վանում դառնուած ժամանակ իր կողմից գրի առնուած հայկական էպոսի տարբերակների եւ Վասպուրականի քրդերի բանահիւտութեան նմոշների ինքնագրերը (մեծ մասամբ՝ անտիպ): Քաջազնունու անձնական իրերը եւ արխիւի մի զգալի մասն էլ, որ վերաբերում է նրա քաղաքական գործունէութեանը, պահպանուում է Պատմութեան Թանգարանում: Այս բոլոր ձեռագրերն ու փաստաթղթերը Թանգարաններին է յանձնել դուստրը՝ Մարգարիտ Քաջազնունին, որը հօր մահից յետոյ ոչ միայն փրկել եւ սրբութեամբ պահել է այդ ամէնը,

այլև, տարիների ընթացքում կատարել է դրանց ձեռագիր-ընդօրինակումները, որոնց շնորհիւ այսօր Հնարարու է դառնում վերականգնել որոշ կորսուած կամ գուցէ եւ ինչ-ինչ նկատառումներով ունեցուած փաստաթղթեր:

Փամանակագրօրէն կնոջն ու դստկաններին դուռնա նամակներն ընդգրկում են 1885-1937 թուականները՝ որոշ ընդհատումներով: Մրանք, անշուշտ, անձնական նամակներ են եւ դրանով է պայմանաւորուած իրադարձութիւնների, երեւոյթների այն անմիջական ընկալումը, որ առկայ է նամակներում: Անձնական նամակի առանձնայատկութիւններից մէկն էլ թերեւս այն է, որ զրոգը պէտք չուի կեցօնելու: Կամ դիւանագիտական նկատառումներով ինչ-ինչ բաներ թաքցնելու: Այս նամակների ընթերցողը կը համոզուի, որ զրոգը միշտ ծայրայնօրէն անկեղծ է եւ երբեմն էլ անխնայ՝ իր զնահատանքների մէջ, սակայն ամէնից անխնայ՝ իր անձի նկատմամբ: Մոյն հրապարակման համար ընտրուել են յատկապէս այս նամակները այն նկատառումով, որ դրանք առանկապոյնս են բացայայտում Քաջազունի-քաղաքական գործչի եւ Քաջազունի-մարդու կամ, ինչպէս ինքն էր սիրում ասել իր մասին. «Ապարդպալէս հայ մարդու» բարոյական նկարագիրը:

Հրապարակուող նամակներն անտիպ են: Պահպանուած են, եւ հրատարակուած են առանց ուղղագրական եւ կէտադրական խմբագրումի:

Ա.¹ [Սաթենիկ Միրիմանեանին]¹. ԳԱԹ, ԾՔՅ 26 Ա

13 սեպտեմբերի, 1888ամի

Ս[անկտ] Պ[ետեր]բուրգ²

Իմ Սաթեն

Երկտող մամակդ ստացայ: Ինչպէս ինքը գուշակած կը լինես այդ մամակդ ախորժելի ինձ չը պիտի բռնիր: Նայա՝ որ ռուսներն էր գրած, հակառակ իմ բոլոր ցնորմներս, որովհետեւ, չը պիտի քաքցենք քեզանից, ես յոյս ունի հայերէն գրած մամակ ստանալու: Բայց ինչքան էլ կարեւոր չէ ինձ համար այս հանգամանքը, դարձեալ դժգոհութեամբ գլխատը պատճառը այդ չէ: Ինձ համար ամենից ծանր եւ ամստանելիմ այն է, որ դու ինձ չես հասկացել: Նամակիցդ կ'երեւի, որ դու ինձանից նեղացած ես, քայց, ճշմարիտը կըսեմ, նեղամայու տեղիք չունէիր: Քեզ նեղացրել է այն հանգամանքը, որ ես մամակաւս քո սխալների մասին խոսել եմ, դու կըսես, թէ որովհետեւ հայերէն այնքան վատ կը գրես, ուրեմն ամենից նպատակայարմարը այն կը լինի, որ դու գրես ինձ ինչքան կարելի է համառօտ, կարճ մամակներ:

Ի հարկէ, թէ ինչպիսի մամակներ կը գրես ինձ՝ - այդ քո գործդ է: Կարող ես գրել երկտողնայ մամակներ, կարող ես ամիսներով ուշացնել այդ մամակները, կարող ես վերջապէս եւ բոլորովին չը գրել: Կը պնդեմ, այդ քո բանն է: Իմ կողմիցս ես միայն կուզեմ քացատրել քեզ իմ ցանկացածներուս խորհուրդը:

Երբ մարդ բան մը ունի, որ ամենից բանգ է իրեն համար մա մորան կը փայփայէ, կը պաշտպանէ, ամենայն ջանք գործ կը դնէ, որ այդ բանկազինի գինը կրկնապատկուի, եռապատկուի: - Ինձ համար ամենաքանկազինը դու ես, ամենաքանկազինը լաւ հասկացիր, ասածս՝ - ամենաքանկազինը: Ես այնքան

սերտ կապուած եմ հետդ, որ առանց քեզ չէ թէ երջանկութիւն, - եւ կենցաղ անգամ չունեն, չեն կարող ունենալ: Երբ այս ամենը մինչեւ հիմա չէիր հասկացել, գոնեայ այժմ հասկացիր... Եւ ի՞նչ կայ զարմանալու, երբ եւ կուզեմ, որ դու բոլորովին համապատասխան լինես իմ իղնալիս, ունենաս այն յատկութիւնները, ինչ յատկութիւններ, իմ կարծիքովս, պիտի ունենայ ամենայն յարգուելու արժանի մարդ: - Իմ համզօգնութեամբ, ազգութիւնից դուրս մարդկութիւն չը կայ, ամենայն մարդ, ամենից անաջ ազգի մը պիտի պատկանի, - ազգ չ'ունեցող մարդը, ինչպէս եւ կրոն չունեցողը, այլ եւս մարդ չէ: Հայերիս աւելի քան որ եւ իցէ որիչ ազգութեան հարկատու է մտածել մեր ինքնութեան մասին պաշտպանելու համար, որովհետեւ այդ ինքնութեան մասին վտանգներ կը սպառնան: Եւ ու՞մ պարտականութիւնն է հասկանալ այդ վտանգը եւ նորա առաջը առնել, եթէ ոչ այն դասակարգին, որ իրան ուսեալ կը կանչէ, որոնց մէջը գտնելուամբ եմ ազգի բոլոր հիւսիսները, ուշքերը, այն դասակարգին, որ իբրեւ ղեկաւար կ'անգամաւ է ազգի գլուխը, եւ այս պատճառով անհազիմ պատասխանատւութիւն է առած իր վերայ: Մեր այժմեան երիտասարդութիւնը, գոնեայ ուսանող երիտասարդութիւնը, այս րամից հասկացել է եւ չի զլանալ գործելու այս ուղղութեամբ: Մի հայ ուսանող, որ այժմ հայերէն իր մտքերը արտայայտելու ընդունակ չէ, ամենքի արեւմտաւարձ քննակալ է դարձած: Եւ որոնք որ չը գիտեն հայերէն, քայքայ պատուի մշտն ունեն իրանց վերայ, նոքա տեղագիրն նշանակով այդ-քեմ կը սովորեն: - Վերջապէս, ինձ իմ ազգային վեհամեծքութիւնս, որ ամեն վեհամեծքութիւնից բարձր է, չի բոլորաբար խոստովանել, որ եւ իմ ամենամտերիմ խոսակցութիւնս եւ նամակագրութիւնս պիտի ունենամ օտար, ուրիշից գողացած լեզուով:

Եւ ի՞նչու դու հայերէն չես ուզէ գրել, որովհետեւ, կը ըսես հայերէն վատ կը գրես: Ես իբրեւ պատասխան քո ասածիդ, օրինակներ կը բերեմ, թէ ռուսերէն դու ինքքան վատ կը գրես; այս օրինակներով եւ կուզի քեզ ապացուցել, որ եթէ լաւ գրելու համար կը գրես ռուսերէն քո՞ւ է աշխատանքդ: Իսկ դու մեղացել ես, իբրեւ թէ իմ միտքս քեզ ստորացնելն էր, երբ նկատել էի քո սխալները: Եւ քեզ ստորացնեմ... իմ մէջ այնքան շատ զարգացած է ինքնասիրութիւնը, որ ինձ անպատուողին գլուխը կը ջախջախեմ, քայքայ եւ այնպէս եւ ավելի յօժարութեամբ կը համաձայնուի դուրս գալ հրապարակ, որ ամեն անցնող-դարձող բոլոր երեսիս, քան թոյլ տալ ում որ իցէ քո մի մագին գոնեայ դիպչել, - եւ ես քեզ ստորացնեմ... Ամաչիք:

Կը կրկնեմ, կը պնդեմ, իմ ամենաջերմ ցանկութիւնս այն է, որ ոչ թէ միայն մեր նամակագրութիւնը, այլ եւ մեր առօրեայ լեզուն հայերէն լինէ: - Խառատացած եմ, որ ժամանակին այս ցանկութիւնս կը կատարուի, որովհետեւ դու ինքդ կը հասկանաս քո սխալը: Այժմ այսքան կը սեմ, որ ինձ համար քո հայերէն սխալը ինձ համար քիչապատիւ անելի սիրելի է, քան ռուսերէն տղիդը: - Եւ մի՞թէ ես քեզանից լաւ կը գրեմ հայերէն, - տրամից երկու տարի անաջ եւ երկու տող անգամ չէի կարող կցել, քայքայ հիմա վարժուելով, եւ իսկայ այն կէտին, որ արդէն լաւ թէ վատ կարող եմ բոլոր մտքերս յայտնել: Հաւատացած եմ, որ նոյն ճանապարհով դու մի տարուայ ընթացքում բոլորովին ազատ կը գրես հայերէն:

Զո Յովհաննէս

Միրեխ, չը գրեցիր քո սեփական հասցեն, որ այլ եւս նեղութիւն չը տայի հորեմին⁶։ Մի մոռանա, գրի։ Գրում ես՝ Վարսենիկը⁵ ձեզ մօտ չէ այլեւ։ Ու՛ր է գնացել, ի՞նքը չի ուզեցել մնալ, թե՛ դու ես հրաժարել պահել։ Կարծեմ, անցնալ տարի յաճախում էր ինչ որ է կուրսեր⁶, ինչ⁷ով վերջացաւ։ - Ու՛լ է ձեր երկու սեմեակ վարձողը, հանգի՛ստ մարդ է։ - Տարրերութիւն կա՛յ - արժէքի տեսակետից - Բագւայ ու Թիֆլիզի ապրուստի մէջ։ Ո՛րքամ ես վճարում տղայոց ուսման համար։ ինչու՞ Մարգոյին⁷ այդպիսի թանգ դպրոց ես տուել։ - Ու՛մ հետ բարեկամութիւն ունես Թիֆլիզում, տեսնու՛մ ես Լիզայի⁸ հետ։ - Մի՞ծօնի⁹ մահը ինձ համար շատ մեծ հարսած էր։ Եւ ամակնկալ միանգամայն։ Երկու ամիս առաջ միասին էինք,

Պօլսից Կարին¹⁰ միասին եկանք։ Ծամբին ուռով քայլում, սար էր քարձրանում ինձանից լաւ։ Ծերացած էր, միհար ու ջղայնացած, քայց հիւանդ չէր երեւում։ Երբ այստեղ Պօլսից առաջի հետազիրը եկաւ, չը հաւատացի, չէի ուզում հաւատալ - կարծում էի, թէ բժ. Զարեանի¹¹ մասին է խօսքը։ Հետագիր տւի հարցրի. ո՛վ է մեռնողը, թժիշկը թէ Մի՞ծօնը։ Երկու օր անցան, պատասխան ստացայ՝ Մի՞ծօնը... Այսօր էլ դեռ չեմ կարողանում հաշտուել այն դառն մտքի հետ, թէ չըկայ այլեւ Մի՞ծօնը։ Միտքարական է այն ընդհանուր ու մեծ ցաւը, որով արձագանք տուեց այդ մահուան ամբողջ հայ ժողովուրդը։ Այդքան գիտակցութիւն, այդքան պարտաճանաչութիւն ես չէի սպասում։ դա լաւ նշան է, դա attest¹² է ժողովորդի հասունեութեան։ Չը գիտեմ, կարդո՞ւմ էիր այդ օրերը լրագրները, եւ թէ որքան չի էին կովկասեան թերթերի տաճ տեղեկութիւնները։ Բայց ես ուշադրութեամբ կարդում էի Պօլսից եկած թերթերը եւ տեսնում էի, թէ ինչ մեծ յուզումընք է առաջ բերել Մի՞ծօնի մահը եւ ինչ ցոյցեր են կատարուել։ Պօլսում կատարած սգահանդէսը - մի եզակի երեւոյթ է մեր իրականութեան մէջ։ ոչ մի մասնատուր հայ մարդ մինչեւ այսօր թաղած չի եղել այդպիսի մեծ հանդիսով։ Հարիւրատուր ու հարիւրատուր հետազներ հայաբնակ բոլոր վայրերից, մանաւանդ տաճկահայաստանի գաւառներից։ հարիւրատուր հոգեհանգիստներ ու սգահանդէսներ ամենախալ անկիւններում։ Պօլսում սգալուր գնացքի ճամբի վրայ՝ խանութները փակ, տրամվայները¹³ կանգնած։ Զինուորական երաժշտութիւն, որ տուել էր իր կողմից թիւք - զինուորական բարձրագոյն դպրոցը։ Ահագին բազմութիւն ժողովրդի ամեն դասակարգերից, ամեն տեսակ հասկացողութեան, ամեն տեսակ ուղղութեան տէր մարդկանցից։ Հայ Բարձրագոյն հոգեւորականութիւնը պատրիարքի տեղապահի հետ միասին։ Ներկայացուցչութիւններ ազգային բոլոր ինքնավարութիւններից, ներկայացուցչութիւններ հայ ու թիւք քաղաքական կուսակցութիւնների կողմից, հայ ու օտար մամուլի կողմից, ներկայացուցչութիւններ մայիսարարութիւնների կողմից, Պօլսի զինուորական վարչութեան կողմից...

Չը գիտեմ, ի՞նչպէս ընդունեց դաճաղը այդտեղ, Թիֆլիզում։ Բայց գիտեմ, որ եթէ այդտեղ չէն կրկնուել Պօլսում տեղի ունեցած ցոյցերը, դրա պատճառը պիտի որոնել արտաքին ամբարշտյաջող պայմանների մէջ։ Կովկասում Մի՞ծօնը մոյմբան լաւ ծանոթ էր, մոյմբան մեծ ժողովրդականութիւն ունէր, որքան եւ

Տաճկայ - Հայաստանում: Տաճկաստանում հրատարակող քոլոր բերթերը - առանց ուղղորդմաների խտրութեան - հայ, քիւրք ու օտար լեզուներով, յորաձմեր ու ներքողականներ միտել էին համգուցեայի յիշատակին: Այս քոլորը շատ մխիթարական է: Ժողովրդական գիտակցութիւնը քարձրացել է խշոք աստիճանով - այսինքն կատարել է այն, ինչի համար ապրեց ու մեռաւ Սիմոնը:

Զո Օհաննէս:

15 նոյեմբ. 1913, Վան:

ղաղձոռու՝

Նամակներդ ուղղիր ինձ այսպիսի հասցեով.

Gor. Van, Aziatskaya Turciya,

Cherez Kars - Karaurgan

G-nu Gmayaku Darbinian,

լանձնել Սիւրիանովին¹⁴

Mr. Hmayak Darbinian¹⁵

Van, Turqie d'Asie.

Այս երկու տարայ ընթացքում խորեմին 5-6 նամակ եմ գրել: Դ պատասխան չեմ ստացել եւ ոչ մի տող:

Գ.՝ [Սաթենիկ Միրիմանեանին]. ԳԱԲ, ԹԲՅ 129

Սիրելիս,

Ներքի որ նամակս ուշացրի: Ոչ մի ազատ բռայէ չունիմ: Դուրսիւնը շատ շփոթ է ու քարո: Պահանջում է ահագին աշխատանք, խելք, հմտութիւն, հասկացողութիւն, - այսինք՝ մեր ոյժերից վեր բաներ: Եթէ այս պայմանների մէջ կառողացանք պետութիւն կազմակերպել, դա կատարեալ հրաշք կը լինի:

Աշտի¹⁶ մասին ոչինչ մոր քան (քացի Ռուբենի¹⁷ գրածից) չը գիտեմ:

Ռուբենը մի քանի օրով այստեղ էր, այսօր վերադարձաւ Ախքի¹⁸ (իր ծառայութեան տեղը), մօտ ապագայում կը փոխադրուի Երեւան ծառայելու:

Դուք ի՞նչ էք անում, գիրք:

Օհաննէս

8 օգոստոս

Դ.՝ [Սաթենիկ Միրիմանեանին]. ԳԱԲ, ԹԲՅ 131

Սիրելիս, գիտեմ որ օր - գիշեր մտածումըդ Աշտան է¹⁹: Դժբախտաբար, ոչինչ մխիթարական հաղորդել քեզ չեմ կարող: Տեղեկութիւն չունիմ: Այն ինչ լսել եմ մինչեւ այսօր, միմեանց հակասող ու միմեանց քացատող լուրեր են: Պատմում են իբրեւ թէ «ակամատեանները»: Դուրս է գալիս քացարձակ սուտ: Այս երեսյոքը ինձ շատ էլ չի զարմացնում: Հասկանալու համար պէտք է պատկերացնել այն դրութիւնը, որի մէջ կորցրել ենք մենք Աշտի հետքը. դա կամ կուի ժամն է, կամ փախուստը, կամ փախուստին անմիջապէս հետեւող օրը: Այսինքն այնպի-

սի ժամանակ, երբ մայրիկ ծայրանդ յուզմունքի մէջ են, շփոթած, խառնած, հաւասարակշռութիւնը կորցրած: Այս դրութեան մէջ յիշողութիւնը հեշտութեամբ դաւաճանում է, չեղածը եղած է համարում, եղածը մոռանում է: Լինում են ի՛ հարկէ եւ պարզապէս ստահասունք՝ թերեւս քարի մպատակով - յոյս տալ ու մխիթարել: Ոչ միայն Աշտի, այլ քանի՜ - քանի՜ ուրիշների վերաբերմամբ սուտ լուրեր են ստեղծել ու հերքել, քանի՜ - քանի՜ անգամ «սկանաւտեմները» նրանց մտքերի եւ նորից կենդանացրել են: Մնում է մի կողմ քցել լուրերը եւ եզրակացութիւններ անել օրեկտիւ փաստերից: Այդպէս էլ անում են ես: Այն յոյսը, թէ Աշտը մնացել է մեր լեռներում (Լուսայ կամ Ղազախի շրջանում) կամ խառնել է որեւէ գործմասի - այդ յոյսը եւ այլեւս չունեն: Եթէ այդպէս լինէր, այս երեք ամսայ ընթացքում արդէն կիմանայինք: Եթէ նոյնիսկ Աշտը հիւանդ կամ վիրատուրած ընկած լինէր որ եւ է գիտում, դարձեալ կիմանայինք: Մնում է երկու նմաբարութիւն. կամ Աշտը գերի է ընկել քուրքերին ու տալու է ուրիշ գերիների հետ Կարս - Էրզրում, կամ սպանւած է: Հասկանում ես, որ սրտիցս արիւն է կարում այս խօսքը գրելիս, քայք պէտք է գրէմ որովհետեւ իրատուր չեմ համարում քաղցնել քեզանից իմ երկիւղները: Այդ երկիւղը եւ ունեմ արդէն եւ չեմ ուզում այցերս փակել, խաբել ինձ: Դու ես, սիրելիս, պիտի քաջութիւն ունենաս նոյնը անելու: Գիտեմ, որ սա մահացու հարած է մօր սրտի համար, քայք դու պատրաստ պիտի լինես ընդունելու այդ հարածը եւ դիմանալու նրան՝ Դ սեր քո միւս որդիների: Գերիների ցուցակը չենք կարողացել ստանալ տաճիկներից, չը գիտենք նոյն իսկ նրանց միշտ թիւը: Գիտենք միայն, որ բաւականին թով կան Կարսում եւ՝ մանտաւոյ՝ Էրզրումում, - ուրիշ ոչինչ: Տաճակատանը սկսել է վերադարձնել գերիներին: Արդէն երկու պարտիայ եկան հասան Երեսմ (մօտ 300 մարդ, որոնց մէջը 7-8 սպայ): Մնացածներին էլ խոստանում է շուտով վերադարձնել, մաս - մաս: Մէջ մնում է զինել համբերութեամբ ու սպասել: Գուցէ երջանկութիւն ունենանք գտնել այդ մնացածների մէջ մեր կորցրած որդուն: Կամ՝ ո՞վ գիտէ՜ գուցէ մի հրաշք պատահեց ու բոլորովին անակնկալ կերպով մեր Աշտը յանկարծ երեսաց այնտեղից, որտեղից մենք ամենին չենք սպասում... Բայց ես այնքան տոկում եմ անվերջ յուսալսութիւններից, որ աշխատում եմ մախսպատրաստել ինձ ամենավատին: - Մի քան միայն գիտեմ հաստատապէս եւ ուզում եմ որ դու ես գիտեմաս, որովհետեւ դրա մէջ մեծ մխիթարութիւն կայ, եթէ Աշտը սպանւած է, ուրեմն սպանւած է Ղարաքիլիսայում, պատերազմի դաշտում, կռիւ ժամանակ, իր զինտրական, քաղաքացիական ու հայրենասիրական բարձր պարտքը կատարելիս, սպանւած է հերոսաբար, զենքը ձեռքին, մի այնպիսի փատաւոր կռիւ մէջ, որի մասին իրանք տաճիկները խօսում են հիացմունքով ու պատկառմանով. մեր փոքրաքիւ գօրծերը չորս ու անընդհատ կռել են առիծների պէս իրանցից շատ գերազանց ոյծերի դէմ եւ նահանջել են միայն վերջի փամփուշտը այրելուց յետոյ: - Ողջ է դուրս եկել Աշտը այդ կռիւից, թէ սպանել է - երկու դէպքում էլ նա վատաւակել է հայրենիքի սէրը, յարգանքը ու նրախտագիտութիւնը. նա կռել է մինչեւ վերջը եւ գուցէ իր մատաղ կեանքի գնով բարձր է պահել իր զինտրական պատիւը: - Էլ չեմ կարող գրել:

Մոռացայ, աւելացնեմ: Այն բոլոր պատմութիւնները, թէ Աշտը եկել է Սահանին, յետոյ այսինչ գլխողը, յետոյ այնինչ գլխողը, յետոյ գերի է ընկել գնդա-

պետ Օսեփեանի²⁶ յետ եւ այլն - այդ քոյր պատմութիւններն եւ չեմ հաւատում, գիտեմ որ տաւ եմ: Կրկնում եմ, եթէ Աշոտը սպանել է՝ ուրեմն սպանել է Ղարաքիլիսում, կռի ժամանակ: Իսկ եթէ գերի է ընկել, ուրեմն գերի է ընկել դարձեալ Ղարաքիլիսում:

Ռուբէնը արդէն 3 շաբաթ է, որ այստեղ է, ինձ մօտ: Մի ամսայ արձակուրդ էր ստացել - *na poprovenie zdorovie*²⁷, իսկն ասած՝ *polkovnik*-ը²⁸ խաբր է արել, բողբ է հանգստանալու եւ ոչ առողջանալու: Միանգամայն առողջ է, պղնձացել, հաստացել է: Լաւ կերակրում է ինձ մօտ: Պօլկի²⁹ մէջ եղած կիսաքաղցած դրութիւնը, կեղտը անհանգստութիւնը ամենեւին չեն ազդել առողջութեան վրայ: Կարծես աւելի կազդուրել է:

Ազատել ներկայումս զինտրական ծառայութիւնից չի կարող, եթէ միայն չուզենայ *dezertir*³⁰ դառնալ: Իսկ *dezertir*-ի հալն էլ հալ չէ: Ուրիշ կոմիսնացեայ ենք անում: Այս օրերիս մա կտամայ սպայի աստիճան - *praporshchik ingenernich voysk*³¹, եւ իբրեւ այդպիսին կը մնայ այստեղ, ատօմօրինների արհեստանոցում որ եւ է պաշտօնով: Ապահով ու համգիստ դրութիւն կը լինի: Ռոճիկ այնքան կտամայ, որ կը կարողանայ կուշտ փորով հաց ուտել, աշխատանքն էլ ոչ ծանր կլինի եւ ոչ վտանգաւոր: Յետոյ՝ գործ կունենայ ատօմօրինների հետ, որ շատ է սիրում: Որոշել է արդէն, որ իր ապագայ գործը, ատօմօրինը պիտի լինի, ուրեմն այս ծառայութիւնը մրա համար մի տեսակ դպրոց կը լինի: - Եթէ հնար եղաւ, աստիճանը ստանալուց յետոյ կը գայ Թիֆլիս ձեզ տեսութեան:

Ջերմ համբոյրներով՝

քո Օհաննէս

14 սեպտ. 1918 Երեւան

Ե.՝ [Սաթենիկ Միրիմանեանին]. ԳԱԲ, ՅԲՅ 134

Սիրելիս,

տեղեկացայ, որ այդտեղի ալիւրը դառն է եղել: Ուստի վաղը ուղարկում եմ այստեղից 2 քսակ (10 փութ) տեղական ալիւր: Եթէ քուրքերը եւ՝ մանաւանդ, վրացիք անհամութիւն չանեն, յուսով եմ, որ կտամաս այն:

Անդրեասը³² մեկնեց՝ Դիլիջան: Եթէ դեռ չի մեկնել, շտապեցրու, որովհետեւ ես խօսք եմ տւել, որ իսկոյն կանցնի պաշտօնին:

Մեր նորածին պետութեան համար կարծես յոյսի դոմեր եմ քացւում: Վերջի ամիսը մենք ծանր կրիզիս³³ ապրեցինք հէնց մեր ներսում խորհրդի (մեր պառլամենտի) եւ կառավարութեան միջեւ ծագած անհամաձայնութիւնների առթիւ: Շատ էի վախճնում, թէ կառավարութիւնը եւ դաշնակցական ֆրակցիան խորհրդում ստիպւած լինեն չափազանց պատասխանատու քայլեր անել եւ երկիրը դնել անարխիական վիճակի: Բայց, փառք Աստծոյ, ելքը գտնեց եւ կրիզիսը անցնում է: Դաշնակցութիւնը եկաւ համաձայնութեան ժողովրդական կուսակցութեան³⁴ հետ, եւ սրանք երկուսով կազմում եմ արդէն մեծամասնութիւն խորհրդի մէջ եւ կարող եմ անարգելք վարել իրանց քաղաքականութիւնը: Այսօր կառավարութիւնը տալու է իր հրաժարականը եւ կազմակերպւում է նոր կառավա-

րութիւն, Դաշնակցական եւ ժողովրդական կուսակցութեան մասնակցութեամբ (koalitsiya)³⁹: Ժողովրդական կուսակցութիւնից մտնում եմ կառավարութեան մէջ. Սամ.[սոմ] Թարութիւնեանը⁴⁰, Լ.[եռն] Դուլեանը⁴¹, Արտ.[աշէս] Էնֆիաշեանը⁴² եւ Միք.[այէլ] Աթաբեգեանը⁴³: Մերոնցից մտնում եմ Կարծիկեանը⁴⁴, Արամը⁴⁵ եւ Սիր.[ակամ] Տիգրամեանը⁴⁶: Եւ մնում եմ պրեմիեր առանց պօրտֆելի: Դաշնակցութիւնը ստանում է իր ձեռք ամենից կարեւոր տեղերը.

պրեմիերութիւնը, արտաքին գործերի միմիստրութիւնը եւ ներքին գործերի միմիստրութիւնը:

Շատ դժար օրեր ապրեցի, մինչեւ կարողացայ հասցնել այս ելքին:

Ռուբէնը եւ ես առողջ ենք:

Համբոյրներով՝ Օհաննէս

4 նոյեմ. 1918

Երեւան:

2.՝ [Մաթենիկ Միրիմանեանին]. ԳԱՔ, ԵՔՅ 138

Սիրելիս,

Արամի⁴⁷ մասին լաւ տեղեկութիւն ունիմ: Այստեղ եկել է Էնզելիից⁴⁸ մի հայ օֆիցեր, որը պատմեց, որ սրանից մի 3 շաբաթ առաջ տեսել է Էնզելիում Արամին ողջ - առողջ: Արամի հետ չի խօսել, անձամբ էլ ծանոթ չէ: փողոցում պատահել է, ուշադրութիւն է դարձրել, հարցրել է թե սա ո՞վ է, պատասխան է ստացել. «մեր պրեմիերի որդին է, Արամ Քաջազնունին» իսկ ուշադրութիւն է դարձրել, որովհետեւ այդ երիտասարդ օֆիցերը՝ պատմողի խօսքով՝ «viglyadel koziroyom»⁴⁹: Ուրեմն ոչ միայն առողջ է եղել, այլ եւ տրամադրութիւնը բարձր: Չերքեսկայով⁴⁰ էր, ասում է կարմիր շալվարը հագին: - Հաւանական է որ այժմս Բագու լինի, իսկ շուտով մեր կողմերը երեւայ, որովհետեւ տեղեկութիւն ունիմք, որ Բագուից հայ զօրքերը պիտի փոխադրւին (անգլիացիների թոյլտւութեամբ) Հայաստան:

Ռուբէնը առաջւայ պէս առողջ է: Մինչեւ հիմա օֆիցերական աստիճան դեռ չի ստացել, որովհետեւ մեր երիտասարդ Հանրապետութեան մէջ դեռ չի որոշուած, թե ո՞վ պիտի կատարի prozvodstvo-ները⁴¹: Կարծում եմ որ մինչեւ Նոր տարի այդ հարցը կը լուծի եւ Ռուբէնը կստանայ օֆիցերական աստիճան: - Մնալով տակաւին զինուոր՝ մա մօտ մի ամիս է ստացել է պաշտոն՝ zaveduyushchiy garazhom⁴², ամսէկան 500 ռ. ռոմիկով: Նոյեմբեր ամսւայ պահածին վճարը (300 ռ.) տւել է իր սեփական փողերից:

Ուշ իմացայ, թէ 12 հազար ռ. քանկից չեն տւել: Վախեցնալով, թէ միգուցէ փողի նեղութիւն ունենաս, հեռագրեցի իսկոյն Թիֆլիս, որ 3.000ր. տան քեզ իմ հաշիւն: Ստացել՝ ես այդ փողը:

Ուղարկել էի 2 փուղ բրինձ եւ ապա 2 քսակ աղիւր: Ստացել՝ ես, աղիւրը լա՞ւն է: Մտադիր եմ ձեզ դատարմա ուղարկելու: Ծարել եմ պողէն աման: Կարծում եմ, որ կը պարունակի անել քան 3 փուղ: Տաւարի միսը կարելի է առնել այստեղ փուղը 100ր., լաւը՝ 120ր.:

Գուցէ այս գնացքով կարողանամ ուղարկել մի քանի շիշ դոշապ (եփած խաղողի հիփ), ուզում էի ուղակել մառ տունուղ (չորշիսի), քայց քանզ է՝ 18ր. ֆունտը: Առհասարակ քանգութիւնը այստեղ տոսկայի է (առելի քան Թիֆլիս); միակ մատչելի քանը միսն է, (պանիրը 12ր. է ֆունտը, իւղը 20ր., շաքարը 40ր. եւ այլն):

Երկու օրից ոչ մի տաճիկ ասկէր չի լինի այլ եւս մեր երկրում: Մի ահագին սար է որ ընկնում է կրծքերիցս եւ առաջի անգամն է ամիսների ընթացքում, որ հնարատրութիւն ենք ստանում մի քիչ ազատ շունչ քաշել: Թուրքական կօշմարը խեղդում էր մեզ, կաշկանդում, ձեռներս ոտներս կապում: Այժմ մի նոր շրջան է սկսում մեր կեանքի մէջ: Յուով եմ ամենադժարը անցել ենք արդէն, մեր ետեւը բողել: Այսօր մտամ Ալեքսանդրապօլ մեր զօրքերը: Բռնում ենք աստիճանաբար երկաթուղային գիծը, Երեւանից սկսած դէպի Ալեքսանդրապօլ եւ դէպի Ջուլֆայ: Ուլուխամուր, Էջմիածին եւ Սարդարապատ մեծ կայարանները արդէն մեր ձեռին են: Մինչեւ մամակս ստանալոյ յուսով եմ, որ ամբողջ գիծը, Երեւան - Ալեքսանդրապօլ, մեր ձեռը կը լինի: Գուցէ դժարութիւնների հանդիպենք հարաւ - արեւելքում, դէպի Նախիջեւան եւ Ջուլֆայ շարժելիս: Այդ վայրերը բռնած են բուրքերով (ոչ տաճիկ, այլ տեղական), ուստի չեմ ուզում ճամաչել մեր պետութիւնը եւ սպառնում եմ զենքով դիմադրել, եթէ փորձ անենք մտնել իրանց երկիրը: Լաւ գիտած եմ, քայց վատ կազմակերպւած: յուսով եմ, որ լուրջ դիմադրութիւն չը պիտի կարողանան ցոյց տալ: Մինչեւ հիմա գրաւած տեղերս նոյնպէս բուրքեր են, քայց մեր զօրքերին ընդունում են խոմարի ու հնազանդ: Ախ՛, մեր զօրքերը: Առանց սրտի կսկիծի եւ առանց հպարտութեան չի կարելի մայել մեր զինուորներին: Վրացները չոր չունեն, ոտներին կոշիկ չունեն, կազարմանքում⁶ պատկում են չոր յատակի վրայ, կերակրում են օրէկան մի ֆումտ հացով, քայց իրանց պարտականութիւնները կատարում են անտրտուն, ամենայն կարգապահութեամբ, պատրաստ ամեն տեսակ զօհաբերութիւնների: Հայ մարդու չարաշուքիւնը եւ հոգեկան կորուրդը եւ՛ զարմացնում եւ՛ հիացնում է ինձ: Եթէ մի օր սրանց հնարատրութիւն տրի մարդավայել ապրելու...

Համբոյրներով՝ քո Օհաննէս

4 դեկտ. 1918. Երեւան:

Է.՝ [Սաթենիկ Միրխանեանին]. ԳԱԹ, ԾԲՅ 142

Միրնի,

Հաւանքովն չորքշաքի օրը, ամսոյս 14, դուրս կը գամ Թիֆլիս, այստեղից Եւրոպա գնալու համար: Թիֆլիսում կը մնամ մի քանի օր (4-5, գուցէ մի շաքար): Ռուքենը հետս չի լինի, գնում եմ մեմակ:

Ջեզանից ոչինչ տեղեկութիւն դեռ չեմ ստացած, քէն ինքս 2-3 մամակ գրել եմ: Ռուքենը աշխատում է իր արհեստանոցում: Առողջ է, Արամը մինչեւ հիմա այստեղ է: Բժ. [իշկ] Սաղեանը սրսկումներ արաւ, այժմ բարոքստներ⁴⁴ չեն կըրկնում: Պէտք է գնար ծառայութեան Նոր-Բայազետ: քայց հիմա նոր պաշտօն

ստացաւ՝ Ղարսում: Յուսով եմ որ Ղարսի լեռնային օղջ վերջնականապէս կը բժշկի նրան:

Վարդգէսը⁴⁵ ատողջացաւ, հակառակ բժիշկների մարգարէութիւններին: Պալամ այստեղ է: Կարում եմ մի շատ վատ, կեղտոտ սենեակում, - քայք գոհ եմ, որ այդքան գոնէ կարողացել եմ ճարել:

Մկրտիչից⁴⁶ իմացայ, որ հայրս⁴⁷ եկել է արդէն Դիլիջան: Այդ լաւ եղաւ: Դիլիջանում մա կունենայ մի քերել աշխատանք (գինորական քահանայ) եւ մի փոքր վաստակ:

Մեր հայրենիքում դուրսիմը մնում է տակաւին ծամր եւ անորոշ: Քաղաքական խռիւր յաջողութիւններ ենք ունեցել - մեզ յանձնում է ամբողջ Ղարսի շրջանը եւ Նախիջեւանի գաւառը, որ աստիճանաբար գրաւում ենք մեր զօրքերով եւ վարչութիւնով: Ետեւորում ենք մաւե՝ մաս-մաս՝ գաղթականութեանը: Բայց կենսական մթերքների պակասութիւնը մնում է մախկին սուր դուրսեանք: Հաց համարեայ չի մտնում երկիր, ժողովուրդը շարունակում է մնալ դատապարտւած սովի: Բախտատրապէս սպասում է այս ամռան եւ աշման առատ հունձ, շնորհիւ ամկերջ անձրեւների, որ շարունակ գալիս են, հակառակ Երեւանի կլիմայական պայմանների: Արդէն շատ ճոխ խօտ է բուսել, որ հնարաւորութիւն է տալիս փրկել սովամահից ամասունների մնացորդը:

Յոնեսութիւն քո Օհաննէս:

10 մայիսի 1919

Երեւան:

Ը.՝ [Սաթենիկ Միրիմանեանին]. ԳԱԲ, ԵԲՅ 144

Միրելի, մամակս գրում եմ Պօլսից: Երէկ չէ առաջի օրը (ամսոյս 5-ին) հասանք այստեղ, իսկ այսօր մեկնում ենք Մարսէլ: Բաբում մնացի՞նք մի քանի ժամ միայն: Բաբումից Պօլիս շատ դանդաղ եկանք (6 օր փոխանակ 2 1/2 - 3 օր-ւայ), որովհետեւ մտնում ենք բոլոր մաւահանգիստները եւ երկար կանգնում: Այդպէս՝ այցելեցի՞մք Տրաքիզօն, Կերասուն, Օրդու, Սամսուն եւ Ջուզուլդակ: Այս բոլոր ծովափնեայ քաղաքներում էլ արդէն հաւաքւում են քիչ-քիչ հայեր: Բայց մասսայական շարժումներ դեռ չկան, որովհետեւ վստահութիւն չունեն ապահովութեան վրայ: Ոչիշտ է, այդ բոլոր քաղաքներում մտած են արդէն դաշնակից պետութիւնների միասնայնեւրը, փոքրաքիւ զօրական պահակներով, քայք այդ պահակները այն ոյժը չեն, որ կարողանան ջարդերի առաջը առնել, եթէ բուրքերը վերսկսեն ջարդերը: - Տեսակցութիւն ունեցայ այդ քաղաքների հայ ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչների հետ: Մամր - մունր վաճառականներ են, ամբողջովին տարած իրանց առօրեայ հոգսերով: Բայց բոլորն էլ ոգեւորւած են ազատ ու անկախ Հայաստանի գաղափարով: - Պօլսում երէկ ամբողջ օրը մի շարք տեսակցութիւններ ունեցայ քաղաքական եւ հասարակական ազդեցիկ շրջանների հետ: իսկ երեկոյան թէյի էի հրաւիրւած, ուր ներկայ էին բոլոր «ազգային ջոջերը» (70-80 մարդ): Սովորական ճաշեր արտասանեցին կենացներ խմեցին (հասկանալի է, որ «թէյի» հետ կար լաւ շամպան): Գիտես որ ճառախօսութեան մէջ տաճկահայերը առհասարակ, իսկ պօլսահայերը մասնաւորա-

պէս շատ վարպետ են: Բայց եւ այնպէս ճառերի մէջ զգացում էր անկեղծ շնչ-տեր, իսկական ոգեւորութիւն: - Պօլսում արդէն հաւաքւած է մօտ 150 հազար հայ: Կեանքը եռում է: Տաճկական իշխանութիւնը լոկ անւանական է: Իսկական տէրը քաղաքի դաշնակից պետութիւններն են, որ ունին իրանց զօրքը եւ ժամ-դարմերիայն: - Քաղաքական կացութիւնը մնում է տակաւին անորոշ: - Մեծ քով ռուսահայեր կան հաւաքւած այնտեղ զինատրապէս խոշոր քուրժուագիւ-յին, որ Օդեսայի կամ Նովորոսիսկի⁴⁶ վրայով փախել է քօլ'չեիկներէ: Տես-նեցայ մի քանիսների հետ: Բոլորն էլ ցանկութիւն ունին «ազգասիրաբար» փո-խադրել Հայաստան իրանց կապիտալներով հաղերձ, մեր երկրում խոշոր ար-դիւնաբերական եւ առետրական գործեր ձեռնարկելու համար: Պարզ է որ իս-կական շարժառիթը ազգասիրութիւնը չէ, այլ կապիտալները տեղատրցնելու եւ շահագործելու կարիքը: Բայց եւ այնպէս այդ տրամադրութիւնը մեզ համար շատ նպաստատու է: որովհետեւ մեր երկիրը մեծ կարիք ունի կապիտալներու: Թո՛ղ գայ այդ կապիտալը, թող զարգացնէ արդիւնաբերութիւնը եւ առետուրը եւ թող շահի, շահի ժողովուրդի աշխատանքով, - վնաս չունի:

Առողջութիւնս լաւ է:

Համրոյրներով ու քարեւներով, քո Օհաննէս:

7 յունիսի 1919, Պօլիս:

Բ.՝ [Սաթենիկ Միրիմանեանին]. ԳԱԲ, ՅԲՅ 143

22 յունիսի, Պարիզ⁴⁶ [1919]

Միրելիս,

օգտւում եմ դէպքից այս երկտողը գրելու: Երկար չեմ գրում որովհետեւ մատս ցաւում է, գրիչը չեմ կարող քսնել:

Արդէն 8 օր է Պարիզում եմ: Մեր հարցը մնում է իր մախկին անորոշ դրու-թեան մէջ: Չը գիտենք, թէ ինչ սահմաններում պիտի ճանաչենք մենք եւ ում պի-տի յանձնւի մեզ հովանաւորելը: Այսօր վերջնական վճիռ կը կայացւի Գերման-իայի համար: Դրանից յետոյ հերթի կը դրի Աւստրիայի հարցը, ապա Բուլղար-իայի, ապա Թուրքիայի եւ սրանից յետոյ է որ պիտի լրջօրէն զբաղւին մեզանով: Յոյս ունինք, թէ ելքը բարեյաջող պիտի լինի մեզ համար:

Տնտեսական հարցը քարեյաջող կերպով լուծւում է հէնց այժմս եւ ետ: Ըստ երևոյթին մենք հնարաւորութիւն պիտի ունենանք քաակամին խոշոր գումարի (25-30 միլիոն ֆրանկի) ապրանքներ գնել ամերիկացիներից քաակամին մատ-չելի գներով, եւ՝ որ մեզ համար ամենից կարելորն է՝ ոչ կամիսիկ դրամով, այլ մի քանի տարւայ վարկով:

Թանգութիւն այստեղ ես մեծ է. ապրուստի եւ ապրանքների [գներ]ը 3-5 անգամ քարձր են տվորականներից:

Ես առողջ եմ: Համրոյրում եմ ամենքիդ:

քո Օհաննէս:

արիւնքի, չեղարկման եւ օքսիդ, այ ջարդի ու զարկի, մայ
խնայ չեղարկման:

Եւ այս բարձր շարժմանը անդի եւ զիման, ցնեւ եւ, աղբիւ
եւ այս քաղաքին և — ծառի եւ կենդանի: Վաղ միայն ծառի եւ կեն-
դանի, այս և կանգնել եւ ընդամենաբան ծիրանու և այսպիսի յերթար
Զամանակէր զրեւ: Անհամարաւ զե՞ արդար: ինչ է ա, — անցայ-
արթուն, աներեւարթուն թե՞ հերարթուն: Վաղ ծիր և վաղ միայն:
Բաշխմանը Զարեանի եւ, վաղ միայն այսպիսի եւ Զամանակէր Զարեան
Զարեան, — և թերեւ այսպիսի, վաղ 15 ցարի և առջ: Դար-
ցարիման եւ յեւ անհամար, Դարցարիման եւ իմ Զարեանիման զիմ, Դար-
ցարիման եւ իմ Զարեան և զիմ, Բայ անհամար զի Դարցարիման իմ
Զարեանի Բարեանիման ցարի Զարեան իմ: Զարեանիման անհամար-
անհամար Զարեան Զարեանիման, — անհամար անհամար Զարեան, վաղ
Զարեանի Զարեանիման Զարեան: Զարեանիման եւ Զարեանիման
Զարեան եւ Զարեանիման եւ իմ զիմ անհամար: Անհամար Զարեանի-
ման, վաղ Զարեանիման եւ իմ Զարեանիման: Ար անհամար Զարեան իմ եւ
Զարեան: Եւ Զարեանիման, Զարեանիման և Զարեան Զարեան, անհամար,
Զարեանիման Զարեան, վաղ եւ Զարեանիման անհամար, Զարեան եւ անհամարիման,
և Զարեանիման եւ, Զարեան Զարեանիման եւ Զարեան Զարեանիման և Զարեանիման
Զարեանիման, յերեւ Զարեանիման եւ Զարեանիման:

Ահա, պրեմիա, քո հայրիկն ու երես իմ զանգածիկ:

Հեռու անգրա-թուի հա' Երբ Երբ 2674/4000

30 օգոստ. 1920

Պարիզ:

Հրաչիկ ջան,
Ռուբէն ջան,
Մարգո ջան,
Կարէն ջան,

Սիրելիք:

Չեր մամակները ստացայ այսօր:

Արդէն մի շաբաթ է որ Պարիզ եմ: Եկել եմ այստեղ տուն վերադառնալու նպատակով, բայց ստիպւած եմ մի քիչ մնալու, - մի կարեւոր գործ կարգադրելու համար:

- Սեպտեմբերի 18-ին (եթէ ամակնկալ արգելքներ չեղան) մաւ կը մտնիմ Տօրէնտօ (հարաւային Իտալիայ) եւ իտալեաների առաջի թականներին յոյս ունիմ հասնել Թիֆլիս:

Այսօր տեղեկութիւն ստացայ, թէ կառավարութիւնը մշամակել է ինձ Դեսպան Կ.Պօլսում: Բայց ես այդ պաշտօնը չը պիտի ընդունեմ: Իմ նպատակն է՝ օր առաջ հասնիլ Երեւան, հաշիւ տալ կառավարութեանը իմ երկարատեւ ճամբորդութեան մասին եւ ապա մտնել քանակը իբրեւ կամատր զինուոր: Անեամեծ բաղձանքս է՝ անձամբ ու ֆիզիքապէս մասնակից լինել կռիւներին, մեր հերոս - զինուորների կողքին կանգնած՝ մրանց հետ միասին պաշտպանել հայրենիքի անկախութիւնը եւ՝ եթէ բախտ ունեցայ՝ մեռնել պատերազմի դաշտում: Եւ դա ամենալաւ մահն է, որ դուք կարող էիք ցանկանալ ձեր հայրիկի համար, որ արդէն բաւականին ծերացել է ու բաւականին յոգնել այս կեանքից:

[Կողմնակի տեղեկութիւն ստացայ (ոչ ստույգ) թէ մայրիկը ձեր բոլորիդ հետ միասին ծրագրում է փոխադրել Երեւան: Եթէ ճիշտ է, դա ինձ շատ ուրախացնում է: Նամակարեւս՝ Խորեն Սրբազանը³⁰ կը հարցնէ դրա մասին մայրիկին: Եթէ դրական պատասխան ստանայ, ինձամիջ յանձնարարութիւն ունի՝ Երեւանում քնակարան գտնել մեզ համար: Գիտեմ, որ դա շատ դժար բան է եւ թէ քնակարանը ամեն տեսակի անյարմարութիւններ պիտի ունենայ, բայց եթէ ըֆտրոդը ես լինէի, կասէի որ]³¹ ինձ համար (կարծում եմ որ նոյնպէս եւ ձեզ համար) անելի գերադասելի է 2 - 3 խղճուկ սենեակ Անկախ Հայաստանի մէջ, քան լաւագոյն քնակարանը ուր որ էլ մա լինի, - էլ չեմ խօսում վրացական Թիֆլիսի մասին:

Չեր մտադրութիւնների մասին ինձ տեղեկութիւն տւեք Բաբում, մեր այնտեղի հիւպատոսի հասցեով:

Սրանից 2 ամիս առաջ (յունիսի վերջերին կամ յուլիսի սկզբներին) ամերիկացի պ. Վիկորի³² ձեռքով ուղարկել էի ձեզ նամակներ եւ 240 դոլար փող: Զարմանում եմ (եւ ցաւում) որ չէք ստացած: Հանդիպեցէք մեր դիւանագիտական միասնան ու հարցրէք թէ արդեօք պ. Վիկորին ծրար չի՞ թողել այնտեղ՝ մայրիկին յամենելու համար:

[.....]

Մայրիկի առողջութեան մասին ոչինչ չէք գրել: Ու շատ վատ էք արել. մի քան պէտք է գրէիք: Նոյն իսկ եթէ շատ վատ է (զիտեմ որ շատ լաւ չի կարող լինել), դարձեալ պիտի գրէիք, որովհետեւ ձեր լռութիւնը աւելի եւս անհամզատացնում է ինձ: Ինչ եւ է; կը գամ, կը տեմեմ:

Իմ առողջութիւնը լաւ է: Դեռ կանգնած եմ ոտներս վրայ եւ գլուխս քարճր եմ պահում: Հասկանում էք ինչպիսիք, որ սրտիցս արիւն է կաթում, քայց ոչ ոք եւ ոչ մի բոսէլ ընկնած ինձ չը տեսաւ: Յույս ունեմ ու հաստատ կամք՝ որ միշտ վերջը կը մնամ այսպէս անըկնելի; իմ տղաների պատիւը, նրանց սուրբ յիշատակը այդպիսի պարտականութիւն է դնում ինձ վրայ:

Համբուրում եմ բոլորիդ սիրով ու կարոտով:

Ձեր հայրիկը:

ՃԱ՛. [Մարգարիտ Քալաքեռեւի]. ԳԱԹ, ԾՔՅ 161.

Մարգուշ Զան,

Նախ՝ հայերեմ զու քառականին լաւ եւ գրում: Զո հասակում եւ այդքան չէի կարող գրել: Եթէ հետեւիս ու մի քիչ աշխատես՝ անկասկած պիտի յաջողես:

Այն, ինչ որ գրել եւ Կարենի³⁴ մասին - շատ ու շատ ուրախացնում է ինձ: Որքա՛ն կը ցանկանայի, որ մա իմ մօտ լինէր... Բայց քո ծրագիրը՝ այստեղ բերել Կարենին, առայժմ անիրագործելի է ու աննպատակայարմար. քանի որ Կարենը սկսել է լրջօրէն պարսպել, պէտք է որ շարունակի ու մի որոշ շրջան ամբողջացնի: Պոկել այժմ տեղիցը՝ կը նշանակէր նորէն պատահարների մէջ ձգել: Հոգեկան այն ուրոյն կացութիւնը, որ դու նկարագրում ես - անցողակի երեւոյթ է. Կարենը ապրում է *perelomi-ի*³⁵ շրջան, մի քան որ շատ յատուկ է իր հասակին: Յօտով եմ, թէ այդպէս եւ թէ Կարենը կը գտնի իր հաւասարակշռութիւնը:

Շա՛տ լաւ եւ գրել քո մասին: Այդպէս էլ եղիր, սիրելի աղջիկս: Ամեն մարդ պիտի ունենայ իր հոգու խորքերում մի Աստած ու մի պաշտամունք: Ով չունի այդ՝ վերջին աղքատն է: Նիւթական ոչ մի բարոյութիւն չի կարող փոխարինել կամ լրացնել սրբութեան քաջակայութիւնը: Ասում ես, որ ապագայում ամբողջութեամբ չես սպասում քեզ համար: Պէտք չեն ամբողջներ: Դու մի փորքիկ տաճար կառուցանիր քո սրտի մէջ եւ դրանով իսկ շա՛տ հարուստ կը լինես դու: Սովորիր - գիտութիւնը լաւ բան է: Բայց երբէք մի մոռանայ, որ ամեն մարդ՝ ապրելիս՝ սպասում է արժեքներ եւ այդ արժեքները սպասելու իրավունք ունենալու համար պէտք է ինքն էլ աշխատի, արդիւնաբերի փոխարժեքներ:

Գրում են, որ իմ մասին տեղեկություններ էք ունեցել լրագրերից՝ Վիեննայի *Խորհրդաժողովի*⁵⁴ առիթով: Չը գիտեմ, ի՞նչ եք կարդացել լրագրերում: Վիեննայի *Խորհրդաժողովում* են ներկայ չեմ եղել, բայց ներկայացրել եմ մի ընդարձակ զեկուցագիր, որը մի քանի ամիս առաջ տպագրել եմ ու հրատարակել առանձին գրքիկով⁵⁵: Ըստ ցատում եմ, որ այդ գրքիկը չը պիտի հասնի ձեր ձեռք: Վերնագիրն է. «Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս»: Վերլուծում եմ մեր մօտիկ անցեալն ու ներկան եւ գալիս եմ այն եզրակացութեան - այն հաստատ հանգաման - որ Դաշնակցութիւնը վերջացրել է իր դերը, պետք չէ այլևս հայ ժողովուրդին ու պետութեան, հետեւապէս՝ պետք է վերջ դնի իր գոյութեան եւ ասպարէզը թողնի հայ Բոլշեիկներին: Խորհրդաժողովը չի համաձայնել իմ տեսակետի հետ եւ ընդունել է որոշումներ, որոնք դեմ են իմ խղճին ու մտքին: Այս պատճառով ես դուրս եմ եկել կուսակցութիւնից եւ այժմ «ազատ քաղաքացի» եմ: Մի տեմէլ ունեմ միայն. վերադառնալ Հայաստան եւ աշխատել հայ ժողովրդի համար, - ինչ աշխատանք էլ լինի՝ թէկուզ Երեսնի փողոցները սալայատակել ու արդերը կանոնադրել: Այդ յոյսով էլ ապրում եմ: Եւ կը գամ, հենց որ ֆիզիքապէս հնարին լինի գալս: Ամասելիօրէն կարօտել եմ ձեզ եւ հայրենիքիս:

Բօստօնում հրատարակող *Հայրենիք* ամսագրում տպագրում է իմ շատ երկար յոդածը - «Ազգ եւ Հայրենիք»⁵⁶ վերնագրով: Մտադիր եմ հրատարակել առանձին գրքիկով (հրատարակիչ ունեմ արդէն): Ցատում եմ, որ այդ գրածն էլ չը պիտի կարողանաք կարդալ: Կարծում եմ, որ հաճոյքով կը կարդայիք ու շատ բան կը սովորէիք - յամենայն դէպս՝ մտածելու առատ նիւթ կունենայիք: Ես՝ իմ մեհակութեան ու ակամայ պարսպութեան մէջ՝ մտածելը փեշակ եմ արել ու շատ բան, որ չեմ հասկացել կեանքի եռուզեռի մէջ՝ սկսում եմ կամաց - կամաց հասկանալ:

Առողջութիւնս լաւ է: Այս երկու ու կէս տարւայ տարագրութեանս մէջ միայն մի անգամ լոջօրէն հիւանդացել եմ - 1921 թականի ամրան՝ Թեհրանում: Մնացած թոյր ժամանակ առողջ եմ եղել ու պիմը. Բուքարէշտում ոչ մի օր անկողին պառկած չեմ:

Նամակս ուղարկում եմ Բերլինի վրայով: Վաղը կուղարկեմ մի ուրիշ նամակ՝ Կաթնին՝ Պօլսի վրայով: Դուք էլ կարող եք մէջ-ընդ-մէջ ուղղել ձեր նամակները Պօլսի վրայով: Պօլսի հասցեն է mr. R. Cheuhlaiian / c/o Toledo et Behaz/ Omer - Abid Han, 11 e Figure 1Equation 1t 15, Galata, Constantinopole, իսկ մէջը կը դնեք ծրար իմ Բուքրէշտի հասցեով: Բուքրէշտի իմ երկրորդ հասցեն է. Frères A. et v. Baraghian/magazin Couca/ 60, calea Viktoriel, 60, Bucarest /Romania/ - յամենեւում պրն. Միրիմանեանին: Վերջի հասցէով կարող եք ուղղել անմիջապէս Բուքրէշտ /առանց Բերլինի կամ Պօլսի/:

Հազար հաճոյքներով՝ հայրիկդ:

14 նոյնք. 1923 Բուքրէշտ:

Ռուբեն ջան,

Դեկտեմբերի 31-ն է, տարվա վերջին օրը, գիշերվա ժամի մոտ 11-ը: Մարզոն գնացել է ընկերների մոտ՝ Նոր Տարին դիմավորելու: Բնակարանում մայրիկն ու ես մնացել ենք մենակ: Երկուսս էլ լուռ ենք: Մայրիկը մտած է սեղանատնում, յես իմ սենյակում եմ: Չը գիտեմ ինչ մտքերի մեջ է խորասուզված մայրիկը, իսկ յես ընկել եմ հիշողութիւններ[ի] աշխարհը: Եվ ահա մտքերս յեկան կանգնեցին քեզ վրա, - հիշեցի, քե ինչպես ճիշտ 12 տարի առաջ, այս նույն գիշերը, ստացա քո յերկտող⁶⁰ Նարսիսից ու քե ինչ ապրեցի յես այն որերը... Ու մի անհաղթելի պահանջ զգացի զրել քեզ, քեել զրելը այնքան ել հեշտ չն, մեր քնակարանում շատ ցուրտ է (8 աստիճան ընտմություն) ու զրիչը հագիվ եմ շարժում, քանի որ ձեռներիս ձեռնոցներ ունեմ հագած:

Յուշեր, անվերջ հուշեր, շարան-շարան, մեկը մյուսի հետեւից... Քանի - քանի նոր տարիներ անցել են զլիտվս ու վո՛րջան տարբեր Նոր Տարիներ:

Մամկության տարիներս պապեմական տան մեջ՝ նահապետական միտս ու կացով, հնադարյան սովորություններով ու կարգերով⁶¹: Առաջի տարիները Թիֆլիսում՝ ոտար միջավայր, փակ պամսիտնի զարչելի մթնոլորտ, ընտանիքի ու հայրենիքի կարոտ: Հետագա տարիները դպրոցում՝ առաջի ցատումներ դըպրոցական կարգերի ու ուսուցիչների դեմ, ամադդարութեան, բռնութեան ու իրավագրկության դեմ: Առաջին աղոտ յերազներ մարդավայել կյանքի մասին, ծանոթություն անելզալ գրականության հետ, զաղտնի խմբակցություններ⁶² (Դսիստ կոնսերվատիվ), ծրագրեր, տաք վեճեր: Հետո՝ ուսանողական շրջան⁶³, մի կողմից՝ աղմկալից հարթեցողություն մայրաքաղաքի տրակտիրներում ու փողոցային ընդհարումներ վոստիկանության հետ, մյուս կողմից՝ ըմբոստ ոգու վերջնական կազմակերպում, հեղափոխական տրամադրությունների ծավալում ու խորացում, քաղաքական խիզախ ծրագրեր ու պատրաստություններ, առաջին փորձեր լրջորեն կազմակերպվելու պայքարի համար, աշխատելու ու զոհվելու - մամականոց զոհվելու - բռնակ տեմ: Արանքում սիրահարություն, ամուսնություն⁶⁴, կին, յերեխաներ: Հարատե ու սուր կոնֆլիկտ՝ ընտանիքի հոր ու քաղաքական գործիչի պարտականությունների մեջ: Հետո՝ յերկար տարիներ ընդհատակյա աշխատանքի, մշտական լարված դրություն, մշտական յերկյուղ ջոնկվելու, շափկներ⁶⁵, խուզարկություններ, ժամդարմերիս:

Հետո՝ քուրջ - հայկական արյունահեղ ընդհարումներ, զինված ինքնապաշտպանություն, կյանքի ու մահվան կոիվ: Հետո՝ առաջին հեղափոխությունը⁶⁶, մոր հույսեր ու հեռանկարներ, մոր դիրքավորումներ, կարճատե վոզետություն: Հետո՝ Ստալինյան ընժիմ⁶⁷, սրված ընչակցիա, հետապնդումների խստացում, ձերբակալություն, մեղադրական ակտ, քաղաքական մեծ դատ⁶⁸: Հետո՝ փախուստ արտասահման⁶⁹, թափառում «տտար հորիզոնների տակ», ինչպես կասեր Ահարոնյանը⁷⁰: Հետո՝ կես լեզալ վերադարձ, պատերազմ, Ազգային խորհուրդ, կամավորական խմբեր, վճռական պայքարի յեռուզեմ: Հետո՝ տարապիելի 15 թվականը. տեղահանություն, կոլտրած, քնաջնջում, տասնյակ հազարներով փախստականներ, սով, համաճարակ: Սի ահեղի զոհաբերու-

խորտակված են իմ հետեւած ուղիները, բայց ամենեւին չի խորտակված իմ կյանքին բովանդակություն տվող խղճը: Հայաստանի ազգային պետական կյանքը կառուցվում է, - ահա այն ահագին փաստը, վորի համդեպ նսեմանում է մնացածը: Կառուցվում է եւ այդ կառուցման մեջ եւ էլ մերդրում են իմ փշուր աշխատանքը¹: Ահա այն գիտակցությունը, վոր պահում է ինձ կանգուն: Մի ամսից հետո կը լրանա իմ 65 տարին: Եւ այդ հասակում, մարմնով ու հոգով հոգնած, ուժասպառ, յես առավոտ շտապ վեր են կենում անկողնից, գնում են աշխատանքի, ուրախանում են, յերբ հաջողվում է մի դրական քան անել եւ սրտանց ցավում, յեթ ուր անցնում է ապարդյուն:

Ահա, սիրելիս, քո հայրիկը ու մեր մեծ գաղտնիքը

Հնուց սովորություն կա՝ Նոր Տարվա շնմքի վրա կաղանդել մերձավորներից, մաղթել մրանց համար ամեն տեսակի բարիքներ: Յես ել ուզում եմ մաղթել քեզ համար եւ ահա իմ մաղթանքը. քող դու մի գծով մնան լինես ինձ. ունենաս հոգուդ մեջ մի աստված, մի սրբության սրբոց, արժեքներից արժեք, - մի քան, վորը վոգեւորում է քեզ, բովանդակություն է մտցնում կյանքիդ մէջ, մղում է դեպի աշխատանք ու պայքար: Սա շա՛տ լավ մաղթանք է: [ջնջումս տողեր] Խոսքս կտրեցի, գրածս ջնջեցի ու շարունակությունից հրաժարվում եմ, վորովհետեւ նկատեցի, վոր քարոզի քնույր է առնում, իսկ քարոզը տաղտկալի քան է՝ թե աստղի եւ թե լսողի համար: Կես եմ դնում: Չեմ կասկածում, վոր հասկացար ասելիքս: Եւ հոգնեցա արդեն:

Նամակս սկսեցի յերկ, դեկտ. 31-ին եւ շարունակում եմ այսօր, հունվարի 1-ի գիշերը: Յերկարեց, վորովհետեւ մի քանի տող գրում եմ ու ընդհատում, ընկնում եմ մտքերի մեջ: Չեմներս ու վտմներս ել սառեցին:

Դեհ, մի կտմ քողմելով քարձր մյուսերը, գրկում ու համբուրում եմ քեզ պինդ - պինդ, հիշում եմ խոստումդ, թե շուտով կը վերադառնաս Թիֆլիս ու այնտեղից ել կանցնես Յերեւան: Կարտտով սպասում եմ, թեւ շատ ել չեմ հավատում խոստումիդ: Առո՛ղջ յեղիդ, դռնա՛ղ:

ՀԱՅՐԻԿ

31 դեկտ. - 1 հունվ. 1933

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Մաթենիկ Միրժանեան (1899-1992) - Յովհաննէս Քաջազեանու կինը

² 1897-1898, Քաջազեանին սովորել է Սանկտ Պետերբուրգի Քաղաքացիական Զարտաբանական ինստիտուտում. տե՛ս՝ նաեմ. 82.

³ Բոշ - զատարկ, ուշաքի:

⁴ Երբեմն Միրժանեան - Քաջազեանու կնոջ եղբայրը

⁵ Վարսենիկ - մեզ անծանօթ անուն:

⁶ Կուրսեր (ուսու.) - դասընթացներ:

⁷ Մարգարիտ Քաջազեանի - Քաջազեանու դուստրը

⁸ Լիզա - մեզ անծանօթ անուն:

⁹ Միրժե Զատարեան (1895-1913) - ազգական, քաղաքական գործիչ, ՀԹԴ Հիմնադիրներից

- ¹⁰ 1913ի Օգոստոսին Քաջազեունին Զաւարեանի հետ մեկնում է Կարին՝ մասնակցելու ՀԾԴ Դրդ ընդհանուր ժողովին:
- ¹¹ Յակոբ Զաւարեան (Զաւրեւ, 1896-1921) - ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, թիշկ:
- ¹² ԱՅՏՏՏ (ռուս.) - վկայական:
- ¹³ Տրամվայ (ռուս.) - շարժակառք:
- ¹⁴ Քաջազեունին արտասահման էր անցել Խորեն Միլիմանեանի անմնադրով:
- ¹⁵ Հմայակ Դարբինեան - վանի ինքնապաշտպանութեան մասնակցից, «Հալիսթիլ» լանդ-նախարի անդամ:
- ¹⁶ Այսու Քաջազեունի - Քաջազեունու որդին Զուհեյ է Ղարաքիլիսայի նախառամարտում:
- ¹⁷ Խուրէն Քաջազեունի - Քաջազեունու որդին:
- ¹⁸ Ախթի - գիւղ Սրեւանի նահանգում:
- ¹⁹ ՏՃՍ՝ ծանօթ. 16:
- ²⁰ Կեպտի ունի գնդապետ Յովսէփեանին:
- ²¹ Na poprovenie zdorovie (ռուս.) - առողջութիւնը վերականգնելու:
- ²² Polkovnik (ռուս.) - գնդապետ:
- ²³ Պոլկ (ռուս.) - զորագունդ:
- ²⁴ Deczartir (ռուս.) - դատալիք:
- ²⁵ Praporschik inzhenernikh voyask (ռուս.) - ինժեներային գործերի ցածրաստիճան սպար:
- ²⁶ Անդրէաս - մեղ անյարտ անուն:
- ²⁷ Կրիգիս (ռուս.) - Կեպտի ունի 1913ի կառավարական ճշմարտում Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին ամիսներին Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատները, Սոցիալ-Ծեղափոխականները եւ Հայ Ժողովրդականները մասնակցում էին խորհրդարանի աշխատանքներին, սակայն ընդգծուած ընդդիմադիր դիրքորոշում ունէին դաշնակցական կառավարութեան հանդէպ: Այս հակամարտութիւնը առաւել սրում է Հոկտեմբերի վերջերին, երբ Քաջազեունին, ինչ որ առիթով անգիտաւորութեան ցուէ ստանալով, հրաժարական է տալիս: Ստեղծուած իրավիճակից դուրս գալու համար որոշում է ստեղծել կոալիցիոն կառավարութիւն:
- ²⁸ Կեպտի ունի Հայ Ժողովրդական լիբերալ կուսակցութիւնը, որն այդ ժամանակ ՀԾԴից յետոյ Հայաստանի Խորհրդարանում ցուէներով երկրորդ կուսակցութիւնն էր:
- ²⁹ Koalitsya (պատ. coalitio) - կոալիցիոն:
- ³⁰ Մաման Յարութիւնեան (1890-1961) - փաստաբան, կոզկասեան Բարեգործական Ընկերութեան նախագահ, Ժողովրդական կուսակցութեան ազգային անդամներից: Հայաստանի Հանրապետութեան արդարադատութեան նախարարը:
- ³¹ Լեւոն Ղուկեան - Ժողովրդական կուսակցութեան ազգային անդամներից, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնում ստանձնել է պարենաւորման նախարարի պաշտոնը, սակայն երկու շաբաթից հրաժարական է տուել: Են՝ Սիմոն Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Հայաստան, 1993, էջ 208-207:
- ³² Արտաշէս Էնֆիաշեան - Ժողովրդական կուսակցութեան հիմնադիր անդամներից, Թիֆլիսի եմալատի գործարանատէր, կառավարութիւնում վարել է ֆինանսների նախարարի պաշտոնը:
- ³³ Միլիտէյ Ամարիկեան - Ժողովրդական կուսակցութեան ազգային անդամներից, կառավարութիւնում եղել է Հանրաքնն կրթութեան նախարար, սակայն Ղուկեանի հետ երկու շաբաթից հրաժարական է տուել: Են՝ Վրացեան, էջ 208-207:

- ³⁴ Քաղաքացիական (1882-1918) - պետական, քաղաքական գործեր, ՀԵԴի անդամ, Ջրաղբյուրի է բարձր պաշտոններ Անդրկովկասյան կոմիտարիատում, Հայոց Ազգային Խորհրդում և կառավարությունում:
- ³⁵ Արամ Մանուկյան (1879-1918) - պետական, քաղաքական գործեր, ՀԵԴի անդամ, Վանի Հերոսամարտի կազմակերպիչներից, Մարդարապատի և Բաշ-Ապարանի Հերոսամարտերի ժամանակ ազատվել է հայկական բանակի թիկունքը:
- ³⁶ Միրաֆան Տիգրանյան - մանկավարժ, հասարակական, քաղաքական գործեր, ՀԵԴի անդամ, Դասասանդեղի է էլիմանի Գէորգեան հեմարանում և համալսարանում: Իբրև ՀԵԴ թեկնածու ընտրուել է Պետական Դումայի անդամ: Մեղել է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը:
- ³⁷ Արամ Քաջազնունի (1897-1920) - Քաջազնունու որդին, 1914ին կամուրջ դիմուորացուել է բանակ, զոհուել է Զանգիբադարի կռիւների ժամանակ. (տե՛ս՝ Յովհաննէս Քաջազնունի *Յոս Մառա*, Պէքրուք, 1986 էջ 68; Վրացեան, էջ 44):
- ³⁸ Ինչոյի - Իրանի Փեշեի քաղաքի նախկին անուանումը:
- ³⁹ Vighyadel kozirym (ռուս.) - Հպարտ տեսք ունէր:
- ⁴⁰ Ձերքեղև - չուխա
- ⁴¹ Proizvodstvo (ռուս.) - սպարական աստիճան:
- ⁴² Zaveduyushchiy garazhom (ռուս.) - ինքնաշարժերի տեսեսուքեան վարիչ:
- ⁴³ Կազարմա (ռուս.) - զորանոց:
- ⁴⁴ Parokizim (յուն. paroxyzmos) - հիւանդութեան սրացում, նոպա:
- ⁴⁵ ԿարգվալՊաւա - Քաջազնունու հրէջ եղբայրը և նրա կիներ:
- ⁴⁶ Մկրտիչ - Քաջազնունու աղջկականներից:
- ⁴⁷ Հոր մասին տե՛ս՝ Ժանգի. 60:
- ⁴⁸ Նովորոսիյսկ - ռուսական քաղաք:
- ⁴⁹ 1919ի Մալխի Քաջազնունու նախազարուքեամբ մի պատուիրակութիւն է մեկնում Եւրոպա, ապա Ամերիկա՝ Հայաստանի Հանրապետութեան համար նիւթական օգնութիւն և պարեն հալթալթելու համար:
- ⁵⁰ Կատարի ունի Երեւանի թեմական առաջնորդ, 1932-1938 Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկեանին(1873-1938):
- ⁵¹ Նամակի այս հատուածը ինքնազուում պակասում է, այն վերականգնել ենք Մարգարիտ Քաջազնունու ընդգործեական մեուաղիւ տետրից, ԳԱԹ, ՁԲԶ, 170Ծ:
- ⁵² Վիկրի - մեղ անմանութ անուն:
- ⁵³ Մէկ հատուած ինքնազուում պակասում է:
- ⁵⁴ Կարէն Քաջազնունի - Քաջազնունու կրտսեր որդին:
- ⁵⁵ Perelomi (ռուս.) - բեկումն:
- ⁵⁶ Կիտարի ունի ՀԵԴի 1923ի Վիեննայի Խորհրդառողովը:
- ⁵⁷ Տե՛ս՝ Յովհաննէս Քաջազնունի, Հ. Ե. Դաշեակցութիւնը Անիյի Զուրի Ալլեւ, Վիեննա, 1923:
- ⁵⁸ Տե՛ս՝ Հալթեմբ ամսաղիւ, 1923 Մալխից միւնի. 1924 Յունուար Եղուածաշարը մաշել է անուարտ (տե՛ս՝ լոշորդարտը՝ Ա. տարի թիւ 7, 8, 9, 11, 12, Բ. տարի թիւ 3, և Դ) Այն ամսաղիւական լույս է տեսել Բէլլուքում, 1979ին՝ Յովհաննէս Քաջազնունի, Ազգ Ծա Հալթեմբ(Մատենաշար ՀԵԴ Զուարթան Ուսանողական Արտիքեան, թիւ 4):
- ⁵⁹ Կիտարի ունի Ռուբինի գերի ընկնելու լուրը:
- ⁶⁰ Հալթը՝ ուսուցիչ, ցահանայ Մաթէոս Տէր-Յովհաննիսեան-Իգլիթիսեանն էր, մալթը՝ Փեմբունէ Կարէնեանը, զարմուհին էր յայտնի զրամատուրդ Յակոբ Կարէնեանի, որի

«Շուշանիկ», «Վարդանանց պատերազմ» թատերախաղերը Քաջազունին տակաին պատանի անդեր գիտեր: Քաջազունին իր յուշերում գրում է, որ հաջոն ունէր հարուստ գրողարան եւ երեկոյան ընթերցումների ժամանակ մալլը յանախ էր բարձրաձայն կարդում:

⁶¹ Նկատի ունի Քիֆլիսի ուշադան զարոյցի խմբակը, որը ղեկավարում էր ուսանական «Լարոյցներ» փոխ (ժողովրդի կամը) կազմակերպութեան կողմից:

⁶² Քաջազունին Սանկո Պետրուրուզի Քաղաքացիական Ճարտարագէտների Ինստիտուտում ուսանելու տարիներին անդամակցել, այնուհետեւ ղեկավարել է Պետրուրուզի Հայ ուսանողութեան «Ժողով» միութիւնը, միաժամանակ թղթակցել է Հայ եւ ուսանական պարբերականներին, Новое обозрение (Նոր տեսութիւն) օրաթիւրում տպագրել է «Երեսօրիկի Հետ մէն-մենակ» յոգուածաշարը:

⁶³ Ամուսնացել է 1889ին:

⁶⁴ Եպիփանի (ուսու.) - Լիտեաներ:

⁶⁵ Նկատի ունի 1906-1907ի ուսանական առաջին թղափոխութիւնը:

⁶⁶ Նկատի ունի Ռուսաստանի վարչապետ Պիտր Ստոլպլինի (1862-1911) վարչակարգը:

⁶⁷ 1908-1912ին ցարական իշխանութիւնների կողմից ՀՅԴի դէմ դատ է բացուում, մերժակալում են մեծ թվով մասնորակներ եւ դաշնակցական դործիչներ: 1910ին մերժակալում է նաեւ Քաջազունին, որն այդ տարիներին, բացի քաղաքական գործունէութիւնից, ղեկավարում էր իր նախագծով կառուցուող Բաջուրի Հայկական Մալլ եկեղեցու շինարարութիւնը (քանդուած 1930ականներին):

⁶⁸ Ազատ է արձակուում խաշոր նախարարներէն Ղուկասովի արժանադրած 10.000ռ. զոտականով եւ յետագայ դատակոշումից խուսափելու համար, Միլիթանեանի (տես՝ ծանոթ. 4) անձնագրով անցնում է արտասահման:

⁶⁹ Նկատի ունի Աւետիս Աւարոնեանի «Օտար Հորիզոնների Տակ» պատմութեանը:

⁷⁰ 1917ի ուսանական Փետրուարեան բուլժուս-դեմոկրատական թղափոխութիւն:

⁷¹ 1918ին Ռուսաստանում ստեղծուած խորհրդարանական Հաստատութիւն:

⁷² Խորհրդայնացումից յետոյ Քաջազունին մերժակալում է Եանթի եւ Աղբալեանի Հետ, փետրուարեան թղալընումից յետոյ անցնում է Պարսկաստան, այնուհետից Պոլիս, 1922-1923ին Հաստատում է Բուլքէշում (Բուխարեստ):

⁷³ Նկատի ունի Լոգանի դաշնագիրը (1922-23), որը Հաստատեց Թուրքիայի սահմանները՝ փաստորէն փոխարինելով 1920ի Մեւրի դաշնագրին:

⁷⁴ Հրաշխայ Քաջազունի - Քաջազունեալ դուռտըր:

⁷⁵ Զանգիլիստար - Սրեւանի մերձակայ գաւառակ, որը բնակեցուած էր Թուրքերով:

⁷⁶ Խորհրդային Հայաստանում ապրած տարիներին (1925-1937), Քաջազունին դասաւանդել է Սրեւանի Պետական Համալսարանում, Երևանի քաղաքական Ինստիտուտում: Այդ տարիներին նրա նախագծով կառուցուած են Սրեւանի Զէթ-Օնտի գործարանի շէնքը, մի շարք շինութիւններ Արմաիրում, Ազարանում: Ակտիւորէն մասնակցում է Լեւոնականի (տե՛ս՝ Գլուսի) 1928ի երկրաշարժից յետոյ վերականգնման աշխատանքներին (տե՛ս՝ Քաջազունեալ ղեկուցողները այդ մասին: Լ. Դուրիանեան, Յովհաննէս Քաղաքեանի՝ Զարդարապետ, Սրեւան, ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիա, 1997, էջ 26), 1936ին նրա նախագծով կառուցուած քաղաքային դրաղարանի շէնքը (ցայսօր կանգուն) Հայկական ճարտարապետութեան լաւագոյն նմուշներից է:

HOVHANNES KADJAZNOUNI'S LETTERS TO HIS FAMILY
(Summary)

MARINE HAROYAN

Twelve unpublished letters are brought to the attention of the reader.

The author of these letters, Hovhannes Kadjaznoui, the first Prime Minister of the Republic of Armenia (1918-1920), addressed them to his family members.

The letters, covering a period of some 45 years, touch upon personal, family, national and state issues and reflect the personal thoughts and feelings of Kadjaznoui regarding the loss of his son on the battlefield and the impact it had on the family, the uprooting, deportation and massacres of the Armenians, and the ensuing refugee crisis due to battles, the loss of Armenian land, the governmental crisis of the Armenian Republic, etc.

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Atlas Géopolitique Informatique du Caucase, edited by Nicolas Beroutchachvili and Jean Radvanyi. Paris: Observatoire des états post-soviétiques, Institut national des langues et civilisations orientales (INALCO) and Tbilissi: Laboratoire de cartographie de l'Université de Tbilissi, 1996. FF 455. ISBN 2-85831-076-9.

The product of a collaboration between the *Institut national des langues et civilisations orientales* of Paris and the University of Tbilissi, this atlas covers the three Transcaucasian republics of Armenia, Azerbaijan, and Georgia, the seven North Caucasian autonomous republics of the Russian Federation, and the neighboring Russian provinces of Krasnodar and Stavropol. This work comprises some thirty-seven maps, divided into seven sections. It is just a traditional book with no connection to any computer or electronic system, despite the 'informatique' in the title, which can mislead the readers, and which is simply an unfortunate reference to the *Laboratoire de cartographie et géo-informatique* of the Department of Geography at the University of Tbilissi, one of the two centers responsible for the elaboration of the atlas.

The editors have chosen selected maps treating the most relevant issues of the post-Soviet Caucasus. Consequently, a full thirteen maps are devoted to the ethnic, linguistic, and religious distribution of the population, while seven maps are devoted to the economic and transport situation, three to armed conflicts and territorial claims, and two to election statistics. The information is analyzed at the degree of the *raion* (district), which, given the small size of these districts, results in a remarkable level of accuracy. Many of these maps have never been generated before, and the quality achieved is particularly high. This is no small achievement, given the complexity of the Caucasus.

Maps 11 and 12 are particularly significant. They show the distributions by district of the majority ethnic group and the first minority group respectively at the time of the 1989 Soviet census. Map 21 complements them with a picture of changes in ethnic distribution due to the various conflicts that have affected the area since 1988. Unfortunately, this map contains a small mistake, as it shows that the Shahumian district of Azerbaijan (located north of Mountainous Karabakh) was cleared of its Azerbaijani population, although actually the Armenians, and not the Azerbaijanis, were evicted from the district in June 1992. Map 22 displays the changes in the communication and transport network since 1988, including new customs posts and roads submitted to blockades. Map 23 introduces the current and projected pipelines, which will eventually transport the oil of the Caspian Basin. Finally, potential and actual conflicts are the focus of map 30, while the 'mythical' maps of the contending claims of nationalist groups to territories alternately

designated as 'Greater Armenia', 'Greater Azerbaijan' and 'Greater Georgia' are revealed in map 31.

The only map suffering from serious weaknesses is map 4, which represents the evolution of borders between 1897 and 1989. As an example, the present borders between Armenia and Georgia, and between Armenia and Azerbaijan, are shown as having remained identical with the boundaries which demarcated the Tsarist provinces of Elizavetpol (Ganja or Gandzak), Erevan, and Tiflis (Tbilissi), although this clearly is not the case. Similarly, the areas of Akhalkalak and Akhaltsikh appear to belong to the Tsarist province of Kars, although they were part of the province of Tiflis. However, this map is an exception in an otherwise brilliant and successful work, which belongs in the library of every reader having an interest in the tormented but fascinating Caucasus.

HOVANN H. SIMONIAN

Contested Borders in the Caucasus, edited by Bruno Coppieters. VUB University Press, 1996. 205 pp. ISBN 9-05487-117-2.

This study brings together papers presented at a conference held in Brussels in March 1994 by two Belgian academic centers, the *Centrum voor Politicologie* of the *Vrije Universiteit Brussel* and the *Centre CRITEME* of the *Université Libre de Bruxelles*. Despite a 1996 publication date, the book disappoints its readers by covering only the period up to the end of 1994 and leaving out the war in Chechnya. Consequently, the analysis of the conflicts provided here was already available in other sources when the book arrived on bookstore shelves around May 1997. However, the authors of *Contested Borders* make up for their delay (or the delay of the publisher) by filling an important void in the study of attempts at conflict mediation in Caucasus.

The excellent chapter by Alexei Zverev, which provides the history of the four violent conflicts – Mountainous Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Ingushetia-North Ossetia – that have devastated the Caucasus, forms the core section of the book. Zverev's text is not simply descriptive, but also contains an analytic component, which helps readers understand the origins and course of events of the conflicts. Zverev, however, can be criticized for mentioning the presence among Georgian troops fighting in Abkhazia of mercenary 'sportswomen snipers from the Baltic states' (p. 51) as an established fact rather than as the unconfirmed rumor that it was in reality. Myths and rumors tend to proliferate in periods of instability and wars, and the Caucasus is no stranger to this phenomenon.

The multiplicity of mediators in the Caucasus – the United Nations (UN), the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE), Iran and Russia – has produced a complex web of conflict resolution efforts, which Olivier Paye and Eric Remacle help to disentangle in their chapter on the role of the UN and the CSCE (re-baptized OSCE). Both Iran and Russia get two chapters each, one concentrating on the reasons behind the Caucasian policies of the two states (by Dmitri Trenin for Russia and Firouzeh Nahavandi for Iran), and one on their role as mediators (by Dmitri Danilov for Russia and Abdollah Ramezanzadeh for Iran). The role of the third regional player, Turkey, is analyzed in the essay by Freddy De Pauw. The contributions are well written, achieve the objectives set by their authors, and help clarify how the conflicts between the various Caucasian communities have been doubled by "wars" between mediators pursuing their own conflicting agendas in the region.

Ghia Nordia examines Georgian politics prior to and after the eruption of the ethnic conflicts in South Ossetia and Abkhazia, analyzing the triangular relationship between the "center" (i.e. Moscow), Georgians, and the separatist minorities. One can agree with his conclusion that the warring parties were engaged in a vicious circle benefiting only the "center" as 'the more the minorities counted on support from the centre, the more the majority denounced them for doing so, in their turn prompting the minorities to seek protection from Moscow' (p. 84). However, he can

be criticized for placing most of the blame for this regrettable situation on the minorities who, according to him, pushed their secessionist claims without even waiting for independent Georgia to express its programs in regard to ethnic minorities (p. 83). The reputation of large segments of Georgian society for chauvinism and anti-minority sentiments was too well established throughout the former Soviet space to permit blame to fall on the Ossetians and the Abkhaz for having acted too early.

In the conclusion, Bruno Coppieters synthesizes the contributors' findings. He dwells mainly on the conflicting regional perceptions of the Caucasus' three neighbors, Iran, Russia and Turkey, and on the implications of regional security issues for global ones. What is meant by "conflicting regional perceptions" is the three regional powers' differing priorities with regard to the newly independent Caucasian and Central Asian states: Turkey prioritizes the Turkic speaking republics, while Iran is more interested in Shia Azerbaijan and Farsi-speaking Tajikistan. One also finds in the conclusion the only attempt made in the book to apply a theoretical framework – Barry Buzan's analysis of regional security – to the politics of the Caucasus.

The authors can be commended for their achievement. It would, of course, have been preferable for the book to have appeared earlier, or alternatively, to have included the 1995-1996 period. Despite all its qualities, however, *Contested Borders* is not the definitive study of the Transcaucasian republics' first years of independence that readers have been waiting for.

HOVANN H. SIMONIAN

Գիրքն ամփոփում է 1989ի Հոկտեմբերի 21ին Նիւ Եորքի Պատմական Ընկերությունում հրաիրուած գիտաժողովի նիւթերը, որոնք նուիրուած են Անիի կաթողիկէ եկեղեցու հիմնադրման հազարամեայ յորելւանին: Գիտաժողովի կազմակերպիչն է եղել Հայաստանայց Առաքելական Եկեղեցու Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների (ԱՄՆ) Արեւելեան Թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աշնեանը, որը յայտնի է հայագիտական բազմաթիւ մախաձեռնութիւններով: Տասներեք տարի առաջ ձեռնարկուած այս միջոցառումը անմախաղէպ է եղել իր տեսակի մէջ, քանի որ 1921ին մի կողմից Խորհրդային Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի եւ միւս կողմից քեմալական Թուրքիայի միջեւ կնքուած Կարսի պայմանագրից յետոյ, երբ Անին պաշտօնապէս ճանաչուեց իբրեւ Թուրքիայի տարածք, քաղաքը դադարել էր հնագիտական հետախուզումների վայր լինելուց եւ կարծես միտումնաւոր կերպով կտրուել էր քաղաքակիրթ աշխարհից¹:

Իհարկէ արժէ մատնանշել, որ 1989ից մինչեւ այսօր յիշեալ բնագաւառի ուսումնասիրութեան գործում տեղի են ունեցել էական տեղաշարժեր: Նոյն բուականին, ֆրանսիացի մասնագէտների հետ համատեղ, Թուրքիայում սկսուել են հնագիտական պեղումներ: 1990ին ԱՄՆում լոյս տեսնող *Արմինիոն Ռիվիս* պարբերականը իր չորրորդ համարը նուիրել է Անիի կաթողիկէին: 1997ին հրապարակ է թարծրացել Կարեն Մաթեոսեանի *Անի. եկեղեցական կեանքը եւ շեռագրական Ժառանգութիւնը* (Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1997) մեմագրութիւնը, իսկ 2001ի Փետրուար-Մայիս ամիսներին Փարիզի քաղաքապետարանի հովանաւորութեամբ բացուել է «Անի. Հայաստանի Մայրաքաղաքը 1000 Թուականին» ցուցահանդէսը, որի քարտացուցակ-կատալոգը Նուրարեան Գրադարանի տնօրէն Յարութիւն-Ռայնոնդ Գեորգեանի ջանքերով վերածուել է Անիի պատմութեան եւ արուեստի մի ճաշակատր եւ գոլտրիկ շտեմարանի²:

Աշնեան Սրբազանի 1989ի օգտաշատ ձեռնարկը իր հիմնական բովանդակութեամբ հայագէտի գրասեղանին է դրուած միայն տասներեքամեայ մոռացութիւնից յետոյ: Գրքի խմբագիր, Մերկայումս Լոս Անջելէսի Համալսարանի պրոֆեսոր Պիտեր Քաուին արել է հնարաւորը գիրքն աւելի ամբողջական դարձնելու համար: Գրքում տեղ չի գտել միայն Ադրիանօ Ալպագօ Նովելլոյի «Միջնադարեան Տաճարները եւ Անիի Կաթողիկէ Եկեղեցին» վերնագրով զեկուցումը, որը փոխարինուել է Ալվիդա Միրզոյեանի յօդուածով, որին անդրադառնալու ենք ներքեւում: Քաուին՝ ափսոսանքով յիշելով անցած տասներեք տարիների ընթացքում ի Տէր հեռացած գիտաժողովի մասնակիցներ Պաօլօ Կունեոյի, Թարիկ Յակոբեանի, Վազգէն Բարսեղեանի եւ Արմէն Զարեանի անունները, ժողովածուն էլ նուիրել է նրանց յիշատակին: Բացի նրատարակչի առաջաբանից, խմբագիրը դրել է մաշտոցեան այբուբենի իր օգտագործած գրադարձութեան բանալին³, գրքում լոյս ընծայուած չափք 47 պատկերների ցանկը, 11 զեկուցում-հետազօտութիւն՝ անգլերէնով ու ֆրանսերէնով: Խմբագիրը բուն գիտաժողովի

միջոցներն կցել է յաւելուած, ուր ներառել է Երուսալայի Խորհրդի Ստրասպուրգում 1990ի Ապրիլի 12-14ը տեղի ունեցած «Հայոց ճարտարապետական Ժառանգութեան Հովանաւորութեամբ» մուիքուած նիստերի ընդունած վերջնական քանաձեւերը: Նա գրքին կցել է նաեւ յօդուածագիր հեղինակների համատեօս գիտական կենսագրութիւնները, կազմել օգտագործուած գրականութեան մատենագիտութիւնը, անճմանումների, տեղանունների եւ առարկայական ցանկերը: Մատենագիտութիւնը, սակայն, կազմուած է անխմամ: Օրինակ, Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանի յօդուածները յայտնուել են գրադարձուած երկու տարբեր անունների՝ Hovsep'yanի եւ Yovsep'eanի տակ, իսկ Երեւանում հրատարակուած *Դիւան Հայ Վիճագրութեան* շարքի առաջին հինգ հատորների խմբագիր է համարուած Յովսէփ Օրբելին, երբ վերջինս կազմել է միայն *Դիւանի* առաջին հատորը, իսկ առաջին հինգ հատորների խմբագիրն է Սեդրակ Բաթիստայանան:

Ճեկուցումների հեղինակներն յաճախ իրենց գրածը փաստարկում են նաեւ դիպակտիկ միջոցով, լուսանկարներով եւ ճարտարապետական յուշարձանների չափագրութիւններով, որոնց հիմնական մասը վերաօգրութիւններ են: Այս կապակցութեամբ, արժէր միշտ մատմացոյց անել ընդօրինակութեամբը նախատիպ դարձած հրատարակութիւնները:

Առաջաբանում, Քառին փորձել է բնորոշել Անիի տեղը հայկական միջնադարեան եւ արդի հասարակա-քաղաքական եւ գեղարուեստական մտածողութեան մէջ, անդրադարձել Անի պատմա-մշակութային ներուրդի տարրերը դրսեւորումներին:

Լիւսի Տէր Մանուէլեանը (Թաֆց Համալսարան) իր «Անի. Հայաստանի Առասպելական Մայրաքաղաքը» գեկուցման մէջ Անին դիտել է իբրեւ առասպելական մայրաքաղաք, մեծ տեղ յատկացնելով քրիտամացի հեղինակ Լորդ Պատրիկ Քինտոսի (մհ. 1976) եւ նկարիչ Արշակ Ծեփաճեանի (1866-1947) ճամբորդական խոհերին: Տէր Մանուէլեանն ընդգծում է Անիի միջազգային նշանակութիւնը, դերը Չինաստան-Եւրոպա առեւտրական ճամապարհի վրայ. այնտեղ դարերի ընթացքում տեղի հայկական մշակոյթի ֆոնի վրայ խաչաձեւուել են քիւզանդական, պարսկական, արաբական, սելջուկեան, վրացական, օսմանեան եւ ռուսական մշակոյթները: Քաղաքի պատմութեան հետոսական գծերը, ըստ Տէր Մանուէլեանի, առաւել քացայայտուել են Բագրատունեաց դարաշրջանում, որի օրինակն է Անիի կաթողիկէի շինարարութիւնը 989ին: Հեղինակն ափսոսում է, որ պատմութեամբ եւ ճարտարապետական յուշարձաններով այդքան հարուստ եւ եւրոպական միջնադարեան ճարտարապետութեան վրայ իր ազդեցութիւնը թողած քաղաքը քիչ է յայտնի ամերիկեան համալսարանների արուեստի տեսաբաններին: Քաղաքի պատմութեան կարճ ակնարկից յետոյ, հեղինակն ընդգծում է քաղաքի բազմաբնոյթ ճարտարապետական կառուցուածքը եւ յատկապէս պաշտպանական սիստեմը, որն աղերսներ ունի կիլիկեան հայկական ամրոցաշինութեան աւանդների հետ:

Երեւանի Պետական Համալսարանի դասախօս Թարիկ Յակոբեանի «Անի. Ոմիական Դարերի Միջով» գեկուցումը մուիքուած է Անի մայրաքաղաքի պատմութեամբ: Հեղինակն հաւաստում է, որ այն քնակավայր է եղել սկսած Նոր Քարէ Դարից: Պեղումների ընթացքում յայտնաբերուել են կիլիկեան շի-

նորիմներ, սաղաշար դամբարաններ, քրոնզե ապարանջան, հեղինիստական դրամներ են: Արջկարեքոյում գտնուել է հեթանոսական ամրոց եւ տաճար: Նախաքրիստոնէական այս գտածոների համար Մառը թանգարանում առանձնացրել էր յատուկ քաժին: Դ. դարում քաղաքն անցնում է Կամսարականների եւ արդէն նրա մասին Ե. դարում յիշատակում են պատմիչներ Եղիշէն ու Ղազար Փարպեցին: Ը. դարում ամրոցն անցնում է Բագրատունիներին: Հեղինակն, համադրելով Մատի պեղումների նիւթերը պատմական սկզբնաղբիւրների հետ, ամրոցադառնում է քաղաքի զարգացման հիմնական փուլերին, ներառելով մոնղոլական ռազմարշաւների դարաշրջանը, յիշատակելով քաղաք ներխուժած նուաճողներին: 1988ի Սպիտակի երկրաշարժի ֆոնի վրայ ցոյց է տալիս քաղաքի ամրացման կարեւորութիւնը:

Բոլոմիայի համալսարանի պրոֆեսոր Գարրիելյա Ուլուիտջեանը, «Անիի Եկեղեցիները Ըստ Վիմական Արձանագրութիւնների Վկայութիւնների» գեկուցման մէջ, անդրադառնալով Ժ.ԺԴ. դարերի պատմական սկզբնաղբիւրներին, վկայութիւններ է բերում պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցուց, Մատթէոս Ռոտհայեցուց եւ Մխիթար Այրիվանեցուց, որոնք Անին անուանում են «եռագար ու մէկ եկեղեցիների քաղաք»: Պատմական երկերի ժառ տեղեկութիւններին հետագատողն հակադրում է եկեղեցիների կառուցման մասին վիմական արձանագրութիւնների առատութիւնը: Հեղինակը քարձր է գնահատում Օրբելու դերը Անիի վիմագիր արձանագրութիւնները հաւաքելու եւ ընթերցելու գործում, յիշատակելով նաեւ միւս երախտատրների, յատկապէս Կարապետ Բասմաջեանի դերը: Այնուհետեւ, Ուլուիտջեանը ներկայացնում է Անիի կարողիկէի, Գագկաշէնի, Արտուարենց, Տիգրան Հոնենց, Արքունիքի, Սարկաւագ Երեցի, Ս. Աստուածաման, Ջաքարէ Զաքարեանի, Ուքան Զարեմատիմի եւ այլ եկեղեցիների շինարարական վիմագիր արձանագրութիւնները եւ կարեւորում դրանց յետագայ հետազոտութիւնն ու նորերի յայտնաբերումը:

Յրանսիահայ արուեստաբան Պատրիկ Տօմապետեանն իր «Տրդատ Դարտարապետը» հետազոտութիւնը մուրել է Անիի ամենամշանատր ճարտարապետ Տրդատին, յիշատակելով նրա մասին լոյս տեսած հիմնական ուսումնասիրութիւնները: Հեղինակն սկզբում անդրադառնում է հաստատարար Տրդատի կողմից կառուցուած շինութիւններին՝ Արգինայի եւ Անիի կարողիկէներին, Կ. Պոլսի Ս. Սովիայի տաճարին, Գագկաշէնին եւ միայն ապա՝ նրան վերագրուած կառույցներին՝ Անիի արքունական պալատին եւ նրա հիւսիս-արեւելեան սենեակին, Արգինայի կարողիկոսական մտավայրին ու եկեղեցիներին, Հաղբատի եկեղեցուն, Սմբատ թագաւորի պարսպին, Մարմաշէնի գլխատր եւ Անիի Ս. Փրկչի եկեղեցիներին: Եթէ Տրդատի կողմից հաստատարար կառուցուած եկեղեցիները թուագրում են 973-1001 թուականներով, ապա նրան վերագրուածները թուագրում են 960-1036 թուականներով: Այդ իսկ պատճառով, կարծում ենք շատ զգոյշ պէտք է լինել, յատկապէս ԺԱ. դարով թուագրուող յուշարձանները նրան վերագրելու խնդրում:

Արեւմտեան Լուս Անգելէսի Վարժարանի դասախօս Ալիս Թէլլորի թեման է «Անիի Պարիսպները. Նրանց Գործնական Նշանակութիւնը»: Հեղինակը դիտարկում է միջնադարեան պարսպի դերը եւ նշանակութիւնը մի քանի տեսակիւնից՝ իբրեւ շրջակայքի վերահսկող, արուեստի գործ, արքայական իշխանու-

քեան ու հզօրութեան խորհրդանիշ: Հեղինակն, յղելով արեւմտաեւրոպական, յատկապէս՝ անգլիական միջնադարեան ամրոցներին վերաբերող գրականութիւնը, գալիս է այն եզրակացութեան, որ Ամիի պարիսպները նս առաջին հերքին ունէին սիմվոլիկ նշանակութիւն եւ հաստատում էին Բագրատունեաց քաղաւորութեան հզօրութիւնը: Հեղինակն Ամիի պարսպի հետ զուգահեռներ է անցկացնում, համեմատելով այն մախաարարական շրջանի Հայաստանի ամրոցների, ինչպես նաեւ Լոռիի եւ Կիլիկիայի ամրոցների հետ, յատկապէս Թեոդոսուպոլսի (Կարնոյ), Դուինի եւ Կ. Պոլսի կրկնակի պարսպի հետ, որն էլ մնանակաւոր էր իբրեւ քրիստոնէութեան մայրաքաղաք:

Արտիստաքան Արմէն Զարեանի «Գեոմափող Ամին» զեկուցման մէջ քաղաքաշինութեան իւրայատկութիւններից է համարում զեոմափող քաղաքի գոյութիւնը, որը մախատեսութեամբ է եղել արհեստա-աշխատատեղական դասակարգի համար: Ըստ հեղինակի, այդ քնակարաններում ապրել է քաղաքի 100,000 բնակչութեան երկու տոկոսը՝ շուրջ 2000 մարդ: Հեղինակն, յնուելով Մատի անիական արշաւների մասնակից Դ. Կիպչիճէի հետազօտած միտքի վրայ, անդրադառնում է Օսկոցաձորի 16 աղանաւանների, Իզաձորի դամբարան-եկեղեցիների, Օսկոցաձորի եւ Գայլաձորի եկեղեցիների եւ երդիկատր շինութիւնների ճարտարապետական իւրայատկութիւններին:

Հելէն Էվանսը «Ամին եւ Գագիկ Կարսեցու Աւետարանը» զեկուցման մէջ համեմատում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցու որմնանկարները յիշատակութեամբ ձեռագրի մանրանկարների հետ: Հեղինակը փորձում է գտնել ձեռագրեր, որոնք ժամանակով եւ հետաւորութեամբ մօտ են Ամիի կարողիկէին ու Ս. Գրիգոր Եկեղեցուն, եւ մատնանշում է արտեստաքան Տատիանա Իզմայլովայի կողմից շրջանառութեան մէջ դրուած, Մաշտոցի ամուսնի Մատնանդարանում պահուող Բագրատունեաց դարաշրջանի երեք մատնանները՝ հ. 3796 (1056 թուական), հ. 1009 (1060 թուական) եւ հ. 7736 «Մուղնու Աւետարանը» (ԺԱ. դար): Էվանսի այն միտքը թէ Ամիում գրուած ձեռագրեր չկան՝ ամբողջովին հերքուած է Մաքսետեանի վերոյիշեալ մեմագրութեան մէջ: Էվանսը մանրամասնօրէն ներկայացնում է նաեւ Երուսաղէմի հ. 2556 մատնանը, որ Սիրարփի Տըր-Ներսէսեանի կողմից թուագրուել է 1045-54ի միջեւ եւ վերագրում է Գագիկ Կարսեցուն: Էվանսը գտնում է, որ Տիգրան Հոնեմցի եւ Ամիի այլ եկեղեցիների որմնաքանդակները ազդեցութիւնն են կրել Ամիի մախասելջուկեան շրջանի, յատկապէս՝ քիզանդական որմնանկարչութեան եւ մանրանկարչութեան:

Սամկու-Պետերբուրգի Էրմիտաժ քանգարանի գիտական աշխատակից Ալվիդա Միրզոյեանի «Ամիի եւ Հայաստանի Այլ Մայրերից Յայտնաբերուած Բրոնզէ Բուրվառների Օագումը եւ Թուագրումը» յօդուածը նուիրում է Պատմական Հայաստանի տարածքում յայտնաբերուած 13 բուրվառների գիտական նկարագրութեանն ու արտեստաքանական քննութեանը: Հեղինակը միմեանց հետ համեմատելով Հայաստանի Պատմութեան Պետական (ՀՊՊՏ), Գիմրիի, Ղափանի Երկրագիտական քանգարաններում եւ Էրմիտաժում պահպանուող նմրչները, դրանց պատկերագրութիւնը քննելով աշխարհի միւս քանգարաններում պահպանուող նոյնատիպ առարկաների դաջուածքների հետ, հետեւելով Յովսէփեանին ու Յարութիւն Քիւրտեանին, եկել է այն համոզման, որ դրանց մեծ մասը Թ.-ԺԳ. դարերում Ատրիք-Պաղեստինից ներկրուել են Հայաստան,

իսկ ՀՊՊԹԻ հ. 1265 ու Ղափանի թանգարանի մոտջները՝ ներկրուած քուրվա-
տների հայ վարպետների ընդօրինակած պատճեններ են: Հնդինակը ներկրուած
է համարում մաւս ՀՊՊԹԻ հ.հ. 1465 եւ 1465Ե մոտջները, որոնք գտնուել են Ա-
նիի Գագկաշէն եկեղեցում: Հնդինակի մպատակն է եղել մերժել Ն. Գ. Յակոբ-
եանի, Ի. Գ. Ղարքիբեանի եւ Հ. Ա. Մելքոնեանի *Բանքեր Երեւանի Համալսարա-
նի* համդէսի 1988ի հ. 1 (64), էջ 110-120ում լոյս տեսած «Միջնադարեան Հայաս-
տանի Խնկամանները» յօդուածի դրոյքները, ըստ որոնց քուրվաւտներն ունեն
հայ արուեստին քնորոշ առանձնայատկութիւններ եւ հաւանաբար Հայաստա-
նում դրանց պատրաստման կենտրոններն են եղել Անին եւ Տաթեւը: Ինչեւէ,
հարցի հետազօտութիւնը քանակէն փուլն է մտել եւ կարծում ենք մօտակայ
ժամանակներում հնագէտ միջնադարագէտները մախանձախնդիր կը լինեն
նիւրի ամրորջական դասակարգմանն ու համակողմանի քննութեանը:

Ճարտարապետ Պատօ Կունէոյի հրապարակումն ունի «Անիի Հնագիտա-
կան Տնտանքի Գիտական Հետազօտութեան Պատմական Ուրուագիծ եւ Մի-
ջագային Հնագիտական Արգելոցի Ստեղծման Նախագծի Առաջարկ» վերնա-
գիրը: Հնդինակը քարտեզների միջոցով ճշգրտում է Անի-Երեւորք հնագիտա-
կան արգելոցի տարածքը, քննարկում է Թուրքիայի եւ Հայաստանի տարածք-
ներից առանձին հողակտորի առանձնացման հարցը եւ Անիի հնագիտական
միջագային արգելոց ստեղծելու գաղափարը: Նման հիմնաւորման փաստարկ
են ծառայում Անի մայրաքաղաքի առեւտրական եւ մշակութային առնչութիւն-
ները արեւելքի եւ արեւմուտքի քաղաքակրթութիւնների հետ, իբրեւ սելջուկ-մու-
սուլմանական եւ քրիստոնէական ճարտարապետութիւնների մերձեցման գօ-
տի, Անին իբրեւ ժամանական եւ գորական ճարտարապետական դպրոցների
հետազօտման մայրաքաղաք: Կունէոն պնդում է, որ մման արգելոցի ստեղծումը
աւելի է կարեւորում նրանով, որ տարածքում տեղի են ունենում հզօր երկրա-
շարժեր, որոնց աւերների վերացմանը զօրու չեն ո՛չ Թուրքիան, ո՛չ էլ Հայաստա-
նը: Կունէոն միջագային արգելոցի ծրագրերի մէջ է մտցնում հնագիտական
պեղումները, որոնք պիտի կատարուեն թուրքական կողմի հետ համագործակ-
ցութեամբ, քանի որ Թուրքիայում էլ վերջին տարիներին աճող հետաքրքրու-
թիւն է արձանագրում յիշեալ յուշարձանի նկատմամբ: Հնդինակն յատկապէս
շեշտում է Անկարայի Հագեթեօնի Համալսարանի պրոֆեսոր Բ. Կարամագար-
լիի գործունէութիւնը: Միջագային հնագիտական արգելոցի աշխատանքները,
ըստ նրա ծրագրի, պիտի վերահսկի հայկական ճարտարապետական ուսում-
նասիրութիւնների Հոմի կենտրոնը:

Պիտէր Քաւին «Անիի Պահպանութեան Հիմնախնդիրները» յօդուածում
բարձր գնահատելով պատմամշակութային յուշարձան Անիի նշանակութիւնը,
թուարկում է այն գործօնները, որոնց ազդեցութեան տակ դարերի ընթացքում
քաղաքը վերամշակ է ամբողջ աւերակների: Դրանց մէջ մա յիշատակում է կի-
մայական հակոտնեանները (շոգ-ցուրտ, խոնաւութիւն-չորութիւն, լոյս-մութ եւն.),
կենսաբանական գործօնները (կենդանիներ, միջատներ, բոյսեր, սնկեր եւ
դրանց արտաթորանքը), երկրաշարժերը (վերջին հազարամեակում տարածա-
շրջանը տեսել է 6 երկրաշարժ, որոնցից հզօրագոյնը 1988ի Դեկտեմբերի 7ին
է), պատերազմական ռազմարշաւները եւ դարերի ընթացքում տեղի ունեցած
թաւանը: Ցատկապէս աւերիչ է եղել մօտակայ քնակավայրերի կողմից Անիի ա-

ներակների օգտագործումն իբրև քարեանք: Այդ վիճակին վերջ է տրուել միայն 1963ին, երբ թուրքական կառավարությունը քաղաքն հռչակել է զբոսաշրջության գոտի: Այս քայլն ամրապնդուել է 1985ի Հոկտեմբերի 3ին, երբ Թուրքիան ստորագրել է Երախտիրոջի Գրամադեան Փաստաթուղթը՝ Երոսայի ճարտարապետական ժառանգությանն պաշտպանության ակտը, որի շնորհիւ Թուրքիան այդ գործում անմասնադէպ օգնութիւն կարող է ստանալ Նիւ Եորքի, Լուվրի և Հռոմի փորձագէտներից: Այս ծրագրի իրականացումը, ասում է Քառին, տարածքը կը դարձնի զբոսաշրջության գոտի, որն էլ կը մպաստի երկրամասի տնտեսական բարգաւաճմանը: Հեղինակն շահագրգռութիւնների մոյն հարրութեան վրայ է դնում Աղթամարի, Կրեւտի կնոտսեան յուշարձանների, Կ. Պոլսի պարսպի պահպանման հարցերը: Հեղինակը շօշափում է նաեւ արգելոցի պահպանման ֆինանսական աղբիւրների գտնման, որոշ յուշարձանների վերականգնման և յատկապէս թուրք մասնագէտների կողմից Անիի սելջուկեան ճարտարապետութեան հետազոտութեան կարեւորութիւնը:

Ռանսելէրի Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտից Վազգէն Բարսեղեանի «Անիի Պահպանութիւնը» երապարակման մէջ, հեղինակը իրերը դնում է 1915ի Մեծ Եղեռնի միջազգային ճանաչման տեսանկիւնից, Անին դիտելով մշակութային ժառանգութեան այն յուշարձաններից մէկը, որը միջազգային համրութեան կողմից արժանի է յատուկ հոգածութեան: Անիի և Թուրքիայի միւս հայկական յուշարձանների պաշտպանութիւնը պիտի հովանաւորուի Միաւորուած Ազգերի Կրթութեան, Գիտութեան եւ Մշակոյթի Կազմակերպութեան (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization; UNESCO), Յուշարձանների և Հնագիտական Վայրերի Միջազգային Խորհրդի (International Council on Monuments and Sites; ICOMOS) եւ Մշակութային Մեկականութեան Պահպանման ու Վերականգնման Ուսումնասիրութեան Միջազգային Կենտրոնի (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property; ICCROM) կողմից: Հեղինակը շեշտում է, որ այդ յուշարձանների ուսումնասիրութեան գործում յատկապէս մեծ պիտի լինի հայաստանեան մասնագէտների ներդրումը: Այդ գործում նրանք պէտք է համագործակցեն թուրք պաշտօնեաների և մտաւորականների հետ:

Չնայած ժողովածուի տասներեքամեայ յապաղմանը, կարծում ենք այս երապարակումը ուշացած չէ և միջազգային գիտական շրջանակների ուշադրութիւնը եւս մէկ անգամ կը սեւեռի հայոց ճարտարապետութեան այս գոհարի հետազոտութեան խնդիրների շուրջ, իսկ հայագիտութիւնը ստելի համակարգուած մօտեցում ցոյց կը բերի Անի մայրաքաղաքի պատմամշակութային ժառանգութեան ուսումնասիրութեան հարցերում:

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅՅԱՆ

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Բազմատունիների մայրաքաղաքն իբրև հնագիտական պեղումների վայր դնեան 1860ականներին մատուցոյց էր արել ֆրանսիացի նշանաւոր երկրաազետ Մարի-Ֆելիսիտ Բրոսէն, տե՛ս՝ M.-F. Brosset, *Les Ruines d'Ani, capitale d'Arménie sous les Bagratides aux X et XI s.: histoire et descriptions*, p. I-II, Saint-Petersbourg, 1860-61: Ռու-

սական Գիտությունների Ակադեմիայի ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի և նրա աշակերտների 1892-93ին և 1904-17ին ձեռնարկած հնագիտական հետազոտությունները դադարեցրեցին Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ, որից յետոյ փակուեց նաև Անիի Գիտահետազոտական Ինստիտուտ-Թանգարանը: Այդ հաստատության գրադարանը և հնագիտական առարկաները փոխադրուեցին Ռուսաստան և դեռևս չբացայայտուած պարագաներում ամհետացան հասանաքար Վրաստանի կա՛մ Հիսիսային Կովկասի տարածքում: Յիշատակուած պեղումների արդյունքները քացի ռուսական գիտական մամուլում հրատարակուած քազմաքիս յօղուածնեքից և Անիի քանգարանի լոյս տեսած պրակներից, ամփոփուեցին Մառի *Ani: Knizhnaia istoria goroda i raskopki na meste gorodishcha* [Անի. Քաղաքի Գրքային Պատմութիւնն Ու Աւերակ Քաղաքի Պեղումները] (Մոսկուա և Լենինգրադ, 1934) մեմագրութիւնում, որը դարձաւ ամուանի գիտնականի կարապի երգը: Դրանից յետոյ, Անիի բնաւտիկան երկար ժամանակ դարձաւ հիմնականում հայաղեզու հայագիտութեան մնաշնորհը: Միայն 1984ին շարժուեց սառայցը, երբ Պաօլօ Կումեռն, Արմեն Տարեանը, Գաբրիելյա Ուլուռեռնանը, Նիկոլ և Ժան-Միշէլ Թիերբիները և ուրիշներ համատեղ քանքերով Միլանոյում հրապարակեցին *Documenti di Architettura Armena* [Հայ Դարտարապետութեան Վաւերագրեր] շարքի 12րդ հատորը, որն ամբողջովին նուիրուած էր Անիին: Ահա այս քալից յետոյ միայն վերաիմաստաւորուեց Անիի նշանակութիւնը համաշխարհային քաղաքակրթութեան համար և սկսուեց մատարական շարժում Անիւ գիտութեանը և համաշխարհային մշակութիւն վերադարձելու համար: Այս շարժումն արթնացնելու գործում իր ուղայն լուման է ունեցել նաև 1989ի Հոկտեմբերին հրաիւրուած գիտաժողովը:

² *Ani: capitale de l'Arménie en l'an mil*, ouvrage réalisé sous la direction de Raymond H. Kévorkian, Paris: Musées, Pavillon des Arts, 7 février-13 mai 2001: Նոյն քուակնիին, իրանսերն բարգմանութեամբ հրապարակուեց նաև Մառի *Անի* մնագրութիւնը՝ N. Y. Marr, *Ani, Rêve d'Arménie*, traduit du russe par Aida Tcharkitchian, Paris, Anagranne Editions, 2001.

³ Պէտք է նշել, որ ժողովածուի մէջ, որի ք՛ հեղինակները, ք՛ հիմնական ընթերցողները հայազտներ են, ողջ հայերն գրականութիւնը յղուած է յիշեալ գրադարձութեամբ: Սեր կարծիքով, գրադարձութիւնից կարելի է օգտուել միայն հայերնից կատարուող բարգմանութիւնների ժամանակ, երբ հարկ է առաջանում բարգմանուող լեզուին փոխանցել հայերնին հնչիւնական իւրայատկութիւնները: Այս առումով պէտք է հետեւել դասական բանասիրութեան, քիւզանդագիտութեան և երբայագիտութեան յայօդուայ սկզբունքներին: Այսպէս, քիւզանդագիտական հանդէսները, յատկապէս՝ *Byzantinische Zeitschrift, Revue des études byzantines, Byzantino-slavica* և ուրիշներ, յոմարն գրականութիւնը յղում են յունական տառատեսակներով և որեւէ տառարարձման օգնութեան չեն դիմում:

⁴ Այստեղ առկայ են որոշ ամճշտութիւններ: Մատթեոս Ռաւսայեցին յիշատակում է իբրեւ ԺԱ. դարի հեղինակ: Եղիշէի պարագային, հեղինակը հետեւում է նրան ո՛չ քէ Ե., այլ Ձ. դարում տեղադրող տեսակէտին, որ հայագիտութեան մէջ փոքրամասնական և ըստ մեզ ամբիշտ կարծիք է:

Գրիգոր Յակոբեան, *Թերթոն Վէպի Տեսութիւնը - Երուանդ Օտեան*, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան 2002, 183 էջ:

Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) հրատարակչական աշխատանքներուն մէջ յատուկ տեղ կը գրաւէ Երուանդ Օտեանի գրականութեան հրատարակութիւնը: Նախորդ 5 տարիներուն ԳԱԹը լոյս ընծայած է Օտեանէն երեք երկեր՝ *Վերնատունէն* (1999), *Հայ Տիասորդան* (1999), *Թիւ 17 Խաչիկէն* (2000-2001), իսկ Օճիկիա Կարապետեանի աշխատասիրութեամբ՝ *Երուանդ Օտեան - Նամակներ* հատորը (1999):

Գրիգոր Յակոբեան՝ *Թերթոն Վէպի Տեսութիւնը - Երուանդ Օտեան* ուսումնասիրութեամբ կը փորձէ քննական վերլուծումով լոյսին համել ցարդ անհրաժեշտ ուսումնասիրութեան չարժանացած հայ «ժամանցային գրականութեան» կազմարանական տարրերն ու յատկանիշերը: Եւ մկատի առնելով, որ ժամանցային գրականութեան մասնաշաղկապով դրսեւորումներն էլ թերթոն վէպը, ապա քնականաբար հեղինակին ուշադրութիւնը պիտի կեդրոնանար Օտեանի վիպագրութեան վրայ, «որովհետեւ Օտեանի թերթոն վէպը ժանրի այդ դրսեւորման բարձրակէտն է, քիւրեղացումը» (էջ 15):

Ինչպէս Յակոբեան իրաւացիօրէն կը նշէ, Օտեանի վէպերը վայելած են մեծ ժողովրդականութիւն: Սակայն, գրականագիտութիւնը, ուսումնասիրելով համընդհանր գրական լայն վատտակը, կեդրոնացած է միայն մի քանի վէպերու վրայ, բարձրօրդի ընելով ստուարածաւալ այլ վէպեր, որոնք արժանացած են նուազագոյն ուշադրութեան: Պատճառներն հիմնականը այն է, որ գրականագէտներ, առաջնորդուելով որոշ կարծրատիպերէ, Պարոնեանի ու այլ դասականներու եւ Օտեանի միջեւ զուգահեռներ կ'անցընեն, եւ ըստ այնմ, մէկուն գրականութիւնը գերադաս կը մկատեն միւսէն: Ըստ Յակոբեանի, «Լոյսնական զուգահեռի մէջ դնելն ու ըստ այդմ, այս հեղինակներին (Օտեանի եւ Պարոնեանին - Ա.Ի.) անդրադառնալիս «մրցակցութեան ֆոն» ստեղծելու իրապէս պարզունակ մօտեցում է» (էջ 24): Յակոբեան, թերթոն վէպի կազմարանական տարրերուն մասին խօսելու ժամանակ, կ'ընէ մանա ղիպուկ մատնանշում մը, որ նոյնպէս կրնայ բացատրել գրականագիտութեան մակերեսային վերաբերմունքը Օտեանի թերթոն վէպերուն հանդէպ: «Է-անն այն է,- կը գրէ Յակոբեան,- որ մեամօրինակ մեկնաբանութիւններում (վէպի տկարացման մասին - Ա.Ի.), իբր զուգակշռութեան եզր ընդունում է քաղական-դոստոնակիական վէպը, ինչը (վէպի - Ա.Ի.) ժանրի բոլորովին այլ ինքնութեան, կազմարանութեան արտայայտութիւն է» (էջ 45): Բաղդատութեան այդ սխալ մօտեցման իբրեւ հետեւանք, քննադատութիւնները «պարփակուել են դեկլարատիւ մերժմամբ կամ ստորակայմամբ՝ յօգուտ երկրորդի («ժողովատիւ» գրականութեան - Ա.Ի.)» (էջ 70):

Նախքան վէպի ու ժամանցային գրականութեան տեսութեան ու այլեւայլ յատկութիւններուն անդրադառնալը, Յակոբեան խնդիր դրած է իր ղիմաց միանգամընդմիջտ յստակացնել Օտեանի վէպերուն մատենագիտութիւնը: Ըստ իրեն, բազմաթիւ ուսումնասիրողներ, անտեսելով կարգ մը մանրամասնութիւններ, չեն կարողացած կազմել Օտեանի վէպերուն ամբողջական ցանկը: Յա-

կորեան հաշուի առնելով բոլոր մանրամասնությունները, կազմած է 29 ամուն հաշուող ցանկ մը, որոնք կ'ընդգրկեն Օտեանի բոլոր վէպերն ու այն վիպակները «որոնք իրենց ձևաբանական-բովանդակային յատկանիշերի յարացոյցով առեկի մօտ են վէպին, քան փոքր արձակին, հետեւաբար ուսումնասիրում են գրողի վիպագրութեան շրջարկում» (էջ 13):

Ընդունում է Օտեանի վիպագրութիւնը բաժնել երկու շրջանի՝ 1909-1914 եւ 1918-1924: Յակոբեան կը փորձէ թերթօն վէպին կամ «ժամանցային գրականութեան» յատկութիւններով բացատրել այս տարբաժանումը: Առաջին շրջանը, որ կը սկսի օսմանեան սահմանադրութենէն ետք ստեղծուած ազատութեամբ, պէտք է «միաժամանակ իրեն (ընթերցողին - Ա.Ի.) տար տակաւին երէկ եղած ու դեռես այսօր շարունակուող իրականութեան վէպը, որ միաժամանակ պիտի լինի վէպ-քրոնիկ, քաղաքական վէպ, դետեկտիւ, արկածային վէպ, բարքերի վէպ, ոստիկանավէպ, մարտավէպ, վէպ-սարսափ, երգիծավէպ, մեղադրամ-վէպ, բրիլէր» (էջ 18): Երկրորդ շրջանին, որ կը սկսի Ա. Համաշխարհային Պատերազմի աւարտով, «Տէր-Զօրից հրաշքով փրկուած գողը Աղտը պիտի յարթահարէ միմիայն ստեղծագործական վերածնունդով: Իսկ նրա վէպերը պահպանել էին իրենց ծայրայեղ պահանջարկը: Եղեռնն անցած ժողովրդի համար թերթօնները հիւանայի *relax* էին» (էջ 19): Իրականութեան վէպ, միախառնուած արկածային-արկածախնդրական եւ այլ թերթօնաստեղծ տարրերով եւ *relax*՝ իմա ժամանց, ահա հիմնական նպատակը Օտեանի վիպագրութեան:

Օտեան շատ քիչ արտայայտուած է գրականութեան տեսական հարցերում մասին: Բացի աստ ու անդ ցրուած պատմադիմելքէ, գրականագիտութիւնը առուելապէս կը յենի բանասէր Յակոբ Միրունիի (1890-1973) գրառած արժեքատր ինքնադատաստանին² վրայ, ուր Օտեան խօսելով իր վէպերում մասին, անողակիօրէն կու տայ նաեւ թերթօն վէպի իր պատկերացումները: Յակոբեան մեկնաբանելով զանոնք, թերթօնի մասին կ'արտայայտուի իրրեւ «բառերի լեզուութիւն (որպէսզի - Ա.Ի.) ապահովի ընթերցման ժամանցային կերպը եւ ըստ այդմ պարբերականի յաջողութիւնը» (էջ 30), կամ ապահովէ «օրուայ համար նախատեսուած ընթերցողական ինտրիգը» (էջ 31), կամ «գրականութեան մէջ թերթօն վէպի ինքնահաստատման ծայրայեղ յամառութիւնը, հրապարակում գտնուելու համար որեւէ միջոցից չխորշելու կարողութիւնը, զանգուածին յարմարուելու կարողութիւն ունենալու տարերքը» (էջ 32):

Լաւապէս ըմբռնելու համար թերթօնի առանձնայատկութիւնները, Յակոբեան անհրաժեշտ կը համարէ վէպի «ունիվերսալ մոդէլ»³ վերհանումը Օտեանի գեղարուեստական համակարգին մէջ: Վէպի տեսութեան մասին միջազգային գրականագիտական միտքէն մէջբերումներ կատարելով ու զանոնք վերլուծելով, հեղինակը կը յանգի այն եզրակացութեան, թէ «թերթօն վէպն այս ժանրի թերես միակ դրսեւորումն է, որն ունի կայուն եւ անփոփոխ կազմաբանական, իմաստային, ձեւաբանական յատկանիշեր... Ասել է թէ՝ թերթօն վէպն է առարկայաբար մօտեմում վէպի ժանրի ունիվերսալ մոդէլին» (էջ 34): Ըարունակելով տեսաբանական մտքի վերլուծումը, Յակոբեան կը հետեւցնէ, թէ «Երուանդ Օտեանի վիպագրութեան ծագումնաբանական դաշտում գերիշխողը, եթէ յասնէք քաջարձակը, *romance*-ի ծագումնաբանական կողերն են, յար եւ նման համաշխարհային «ժամանցային» վիպագրութեան» (էջ 39): Աւելին, նկատի առնելով

որ վնասի դասակարգումը կը կատարուի յատկապէս վնասի ներծանրային կաղապարները նկատի առնելով, իսկ թերթում վնասը իր մէջ կատարելապէս կը կրէ այդ ներծանրային կատարողները, ուստի «ծանրի դասակարգումն ըստ ամենայնի իրականացուել է թերթում վնասի տիրոջներում» (էջ 53), հետեւաբար, «փրկագնարանութեամբ, թերթում վնասը բաց համակարգ է, որը հմարատը է դարձնում ծանրի փաստօրէն բոլոր ներծանրային կաղապարների իրացումը» (էջ 57):

Օտեանական թերթներում ու վնասի ունիվերսալ մոդէլին միջեւ մամուլի մեքենայի ըմբռնումը, Յակոբեանը կ'առաջնորդէ դէպի Օտեանի հերոսները: Ըստ ուսումնասիրողին, թերթում հերոսները, մեկնելով ժամրին պահանջներէն, հեղինակին իսկ կողմէ կը հրամցուին իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով, «տողակն» կամ «կողմնակի բնութագրումով», առանց «փնտրիզի միջը «թուլացնող» նկարագրութիւնների, ... հոգեբանական ներստուգումների...» եւն. (էջ 46): Իսկ այդ հերոսները անմիջական կախումաւորեան մէջ են տուեալ իրադարձութիւններէն, անընդհատ շարժման ու փոփոխութեան հոլովոյթի մը մէջ են, որոնցմով ալ կը պայմանադրուի անոնց ինքնութիւնը: Յակոբեան կը մերժէ անոնց դրական կամ քացասական հերոսներու տրոհումը, պատճառաբանելով իր համոզումը այն փաստով, թէ թերթում վնասի կերպարին վիճակուած է ըլլալ «գործողութեանը, իրադարձութեանը, ինտրիզին ածանցուած կամ դրանց համակցուած գործառութիւն» (էջ 47): Անոնց դերը պարզապէս իրադարձութեան շարունակականութիւնը պահպանելն է: Եւ ընդհանրապէս դէպքերու անընդհատ յաջորդականութիւնը, հետաքրքրութիւնը վառ պահելը, ընթերցողը գրքին կապելը գլխաւոր նպատակներէն կը տեսլուին թերթում վնասին կամ ժամանցային գրականութեան, ուստի ամէն ինչ պէտք է դիտել այդ դիտանկիւնէն:

Շարունակելով Օտեանի թերթում վնասերու մասին իր պրպտումները, Յակոբեան կը մատնանշէ, թէ թերթում ստեղծումը կը հետեւի սրտշակի «քանաճեւեր»: Հեղինակը պարզապէս կը զարդարէ այդ քանաճեւը տուեալ տեղի ու ժամանակի իւրայատկութիւններով: Այդ «քանաճեւեր»-էն կը մկատուի այն, որ «կարծրատիպերը ու գործառութիւնները երբեմն հարստանում են հակադիր կարծրատիպերի, գործառութիւնների տարրերով: Օրինակ խարբեան յամկարծ ազնիւի գործառական տարրեր է վերցնում, կծծին՝ շտալի...» (էջ 58): Նման օրինաչափութիւն է, նաեւ երբ ներծանրային կաղապարներ միեւնոյն վնասին մէջ հանդէս կու գան միատեղ: Հեղինակը այս երեւոյթ կ'անուանէ «սինթետիզմ», «երբ միեւնոյն ստեղծագործութեան շրջաբերում համդէս են գալիս, ասեմք, արկածային, արկածախնդրական, դեռեկտիւ, քաղաքական, մեղադրական եւ այլ կաղապարների չափորոշիչներ» (էջ 60): Թերթում վնասերու յատկանիշներն է նաեւ «քացատկութիւնը», երբ վնասը, իրենց հերոսներով ու իրադարձութիւններով «զատածում, շեղում են կեանքի սովորական ընթացքից, սովորական կենսագրութիւնից» (էջ 62): Յաճախ համդիպող յատկանիշներ են նաեւ դէպքերու «ամկամայատեսելիութիւնը», «պատումի յետադիմաց սկզբունքը», քաղաքական յաղթանակը, «կռահում»-ի գործօնը, «երկիւստութիւնը» եւն.:

Ուսումնասիրութեան Գ. մասով, Յակոբեան կ'անդրադառնայ թերթում 'feudleton-ի ծագումին, կապուած էօժէն Սիւի եւ Ալեքսանտր Տիմա-հօր ստեղծագործութիւններուն: Հայ գրականութեան մէջ թերթօնը կը նկատէ «ծամանցային» գրականութեան տիրապետող արտայայտութիւնը» (էջ 68), որ պէտք էր

«սոցիալական, հոգեբանական ամենատարբեր բնույթներից, վիճակներից ընթերցողին «տարամբաստելու» կարողականությունը» (էջ 69) ունենալ:

«Տեսութեան, քննադատութեան քացը» (էջ 72) լրացնել փորձելով, Յակոբեան խորաքննի վերլուծումի կ'ենթարկէ Օտեանի վէպերը, կը վերհամե ամոնց իրալատությունները, ինչպէս՝ «Իրադարձությունների անվերջամալի, առանց դադարի հոսք», «դրամատուրգիականություն», «դիալաշարային ժամանցայնություն» (էջ 73): Ամբողջ խնդիրը այն է, որ քննադատներ իրենց դատումին մէջ կ'որոշեցնեն թերթին յատկություններուն անյարիր չափորոշիչներ: Պէտք է միշտ յիշել, որ ժամանցայնությունը եւ հետաքրքրականությունը ապահովելու խնդրով կը ստեղծուին թերթին յատուկ հրամայականներ, որոնցմէ Յակոբեան կը մամբրանասէն «ապապատմականացում»ը, այն՝ որ «վէպը վաւերականը պարտադիր ենթարկում է իր ինքնութեամբ թելադրուած մասնալատկություններին՝ ժամանց, հետապնդում, արկած, գաղտնիք, եւ այլն» (էջ 78):

Տարբեր քննադատներ, Օտեանի թերթներուն իրրեւ թերութիւն կը նշեն ամոնց քաւարար մշակուած չլլալը, անհետեւողականութեան իրրեւ արդիւնք պատահող սխալները, կրկնությունները, մոռացումները, մոյմիսկ «կը պատահէր յաճախ, որ ամիսներ անցնելէն յետոյ կը շփոթէր իր հերոսները, ամոնց ողջ կամ մեռած ըլլալը» (էջ 81): Յակոբեան մոյմիսկ այս ակնյայտ «թերությունը» չ'ընդունիր: Ան չի ժխտեր անշուշտ մամ «շփոթություններու» գոյութիւնը, քայքաւոնց «էական կազմաբանական շեղում(ներ)» չի նկատեր, որովհետեւ ամոնց իրադարձութեանց ընթացքը չեն խաթարեր. «թերթումային յիշողութեան կորուստը», սակայն, դոյզն-ինչ ազդեցություն չի բողոմում ստեղծագործութեան ինքնութեան, կոլիզիայի, ինտրիգի, առհասարակ ժամանցայնութիւնն ապահովագրելու վրայ» (էջ 81) կը գրէ ամ: Իսկ կրկնությունները, կը համարէ անհրաժեշտութիւն, յիշեցնելով, որ «թերթին ինքնությունը ենթադրում ու թելադրում է եւ կրկնություններ, եւ այսպէս կոչուած ձգձգութեան» (էջ 93):

Յակոբեան իր ուսումնասիրությունը կը շարունակէ տասնեակ մը վէպեր քննութեան ենթարկելով, որոնց «գարբերի վէպ»եր ըլլալով, լեցուն են ամուսնութեան առնչում ան խնդիրներով, գործարարութեան յատուկ երեւոյթներով, քառյականի մետամորֆոզով (էջ 95), ազգային-հասարակական խնդիրներով, (ընտրություն, յեղափոխություն, մատնություն, աստանդական կեանք, ապօրինի հարստութեան կուտակում, եւն.): Ըստ այդմ, յաճախ կրկնուող ու իրերամաման հերոսներ են գործի մարդիկը, ամուսնութեան միջոցները, արկածախնդիր-հմարամիտ-ազգային գործիչ-մտաւորական տիպերը, լրտես-մատնիչի կերպարները, կեղծ քաղաքացիներ, քաղաքականներ, աստանդական կեանք վարողներ եւն.:

Ծանօթ իրողութիւն է, որ թերթն վէպերը, որքան ալ քննադատ վերաբերմունք ցուցաբերեն իրականութեան վաւերական ներկայացման համդէպ, չեն դադարի տուեալ ժամանակի ու շրջանի կեանքը ներկայացնելէ, անշուշտ «հարստացած» արկածային, սիրային ու այլ կադապարներով: Իսկ այն ժամանակաշրջանը, որուն մէջ կը ծաւալի Օտեանի վէպերուն նիւթերուն մեծ մասը՝ օսմանեան բռնատիրութեան տարիները, ահագին միութեամբ կ'ընծայէր մոյմիսկ վիպաշարերու ստեղծման համար, ապահովելով «քննադրի ծաւալման ամսահմանափակություն» (էջ 109): Գրականութեան համար խորք երեւոյթ չէ հերոսներու կամ իրադարձություններու փոխանցումը մէկ ստեղծագործութենէ միւսին, մախտորդին

մէջ մութ մնացած ինչ-որ կէտերու քացայայտումը եւն.: Օտեանի *Ապառիպ Համառ եւ Ենթոք Հոյս*, *Սալիհա Համբ* վիպաշարին եւ ատենց ամենակից *Եւ Դրսեցի Չոս Առնեք* վէպն ու *Ժիւ 17 Խաչիէն* եւ *Կամաշ Հովանեցով Կիճը* երկօգտութիւնը կը մերկայացնեն տունեալ ժամանակաշրջանի հասարակական, պատմական, ընկերային, քաղաքական կեանքի համայնապատկերը (առաջինը մախալեղափոխական թուրքիոյ, իսկ երկրորդը մախալեղեռնեան ու յետ-եղեռնեան Պոլսոյ մէջ): Այստեղ ալ, «Օտեանը համագրուանի հասցրեց ժամրի այս դրսետրումը՝ երեսն քերելով պատմողի, կոլիգիաների անընդիստականութիւնը ապահովագրողի, դիպաշարային դիմամիգի, պերսոնալ-գործառութիւններ ստեղծողի եւ պատկերագրողի, վաւերականի ժամանցային դրսետրումն իրականացնողի անուրամալի «քաղաքական-արկածախնդրական» կաղապարը» (էջ 123):

Իր խիտ ուսումնասիրութեան մէջ Յակոբեան ամբողջովին առանձին քաժին յատկացուցած է օտեանական վէպերուն մէջ ծիծաղի առկայութեան ու դերի քննութեան: Իրօք, Օտեան համարուած է մեր գրականութեան ծիծաղի լաւագոյն վարպետներէն մին, նոյնիսկ ընդհանրացած է զինք մեր «երկրորդ մեծագոյն երգիծարանը» կոչել: Յակոբեան իր միւսին քննումով կը կեղծունամայ Օտեանի վէպերուն վրայ, կը մախըմարէ ծիծաղ եզրը, քան՝ երգիծանքը, որովհետեւ առաջինը առելի լայն հասկացութիւն մըն է. երգիծանքը պարզապէս մէկ դրսետրումն է ծիծաղին, իսկ Օտեանի ծիծաղը սոսկ երգիծանքով չէ արտայայտուած, ուստի Յակոբեան վերապահութեամբ կը մօտենայ մեր գրականութեան մէջ այնքան տարածուած, ըստ Յակոբեանի՝ ամրացած կարծրատիպերու հետեւանը՝ Պարոնեան-Օտեան զուգահեռին: Կը մատնանշէ այն քացքողումները, որոնք թոյլ տուած է գրականագիտութիւնը երկուքը իրար քաղդատելով, բերի կը նկատէ մէկը միւսէն մախապատիւ համարելու մօտեցումը, որովհետեւ «այդ դիտանկիւնն ըստ էութեան խարսխուած է սուրյնկտիւ համակրանքի, այլ ոչ թէ հեղինակների գեղագիտութեան, գրական ժառանգութեան, ստեղծագործական քննողի առարկայական հետազօտութեան վրայ» (էջ 148), կը գրէ Յակոբեան, ժխտելով հանդերձ, թէ «Պարոնեանն ոչ միայն մեզանում ծիծաղի ֆենոմենն հաստատագրեց իրրեւ գեղարուեստական-ստեղծագործական նորմա, այլեւ, ըստ էութեան, հաստատագրեց ծիծաղի ազգային կերպը» (էջ 139):

Վերադառնալով Օտեանի քերթուն վէպերուն մէջ ծիծաղի արտայայտչամիջոցներուն, իրեն ելակէտ ունենալով «ծիծաղի ֆենոմենն առհասարակ ժամանցայնութեան էական պայմանաւորողներից, եթէ չասենք իրամայականներից մէկն է» (էջ 128) համագումը, Յակոբեան արդարացիօրէն ծիծաղի տարբեր դրսետրումներու առկայութեամբ կը մեկնաբանէ նաեւ քերթունի զանգուածային ժողովրդականութիւնը:

Յակոբեան մախ արագ ակնարկ մը կը նետէ ծիծաղի տեսութեան վրայ, կը թուարկէ ու մէջբերումներ կը կատարէ համաշխարհային գրականագիտական ու փիլիսոփայական միտքէն, ընդգծելով ծիծաղի դերը, նշանակութիւնը, եւ ազդեցութիւնը, մանաւանդ այն սկզբունցային խնդիրներն ու իրողութիւնները, որոնք «երգիծական քերթուն վէպի համար ստեղծարարական առանցք եւ խթան են համընդհանրեց» (էջ 137):

Թերթոն վկայելու մէջ ծիծաղի դրսևորման քողոր միջոցները կը ձգտին մէկ քանի «ժամանցային գրականութեան համար գերակայելին (եթ չասենք հիմնականը) ծիծաղեցմելն է» (էջ 139): Ամոր հասնելու համար, Օտեան, որ «ժողովրդականութեամբով հեզմող էր» (էջ 133), լաւագոյնս կ'օգտուի քողոր միջոցներէն՝ «պարողիա» եւ «ծաղղանկար», «փրականութեան հեզմանքով համապարտում», «գրոտեսկ», «կոմիզմ», «քառախաղ»⁵, իրենց տարատեսակներով եւ յաճախ համադիր դրսևորումով:

Օտեանի երգիծական կերպարները հանդէս կու գան իբրեւ «խամաճիկներ», առանց «փնքնուրոյն գործելակերպի ճկունութեան» (էջ 155): Անոնց մականունները արդէն քննութեամբ կան են՝ Ջախջախեան, Շատախօստմի եւն.:

Ըստ թեմատիկ ընդգրկման, Յակոբեան հայ երգիծական թերթին վկայելը կը բաժնէ երկու մեծ խումբերու՝ քարոքելու եւ յեղափոխական-քաղաքական երգիծականի: Բարբերու երգիծավկայելուն մէջ, «կեանքը փոխաձեւում է ...խաղի», այդպիսով պակասովելով վկային ժամանցայնութիւնը: Այլ երգիծաստեղծ սկզբունք է մառ իրականութեան շրջման սկզբունքը, երբ «կը գովուի» անազնիւ, անբարոն կը ներկայացուի իբր քաղոյական եւն.: Գալով քաղաքական-յեղափոխական միտքերով թերթին երգիծավկայելուն, Յակոբեան իրաւացի է, երբ կը նշէ, թէ կեանքի մէջ պատահող ժխտական երեւոյթներ, որոնք կը խաթարէին յեղափոխութեան ու ազգային գործունէութեան պատկերը, իրենց քմական հակադրեցութիւնը պիտի գտնէին մառ գրականութեան մէջ, «Իսկ այդ հակադարձման ամենատնիւվերսալ եղանակը ծիծաղն էր: Ինչն էլ իր հերթին գեղարուեստական, քաղաքականական օպտիզիան արտայայտելու ամենաօպտիմալ եւ ընդգրկուն ձեւն է» (էջ 160): Երգիծանքի առարկայ կը դառնան են օսմանեան իշխանութիւնը, են մեր ազգային կեանքին մէջ թոյն դրած յոռի երեւոյթները:

Յակոբեանի այստեղ ներկայացուած ուսումնասիրութիւնը, առիթ մըն է իւրովի ընթերցելու Օտեանի թերթումները, եւ ըստ այնմ գնահատելու զանոնք, ո՛չ աւելի, ո՛չ պակաս: Ժամանցային գրականութիւնը, կը նկատուի հայ գրականութեան խորթ եղբայրը. Յակոբեան կը փորձէ իրատուքը տալ ամիրատուածին: Ան կը յիշէ անունները շատ մը քննադատներու ու գրականագետներու, որոնք արտայայտուած են Օտեանի թերթումներուն մասին. Յակոբեան կը մէջբերէ անոնցմէ, երբեմն կը համաձայնի, քայք յաճախ կը հակաձայնէ Օշականին, Մուրատեանին, ու այլոց. անոնց չափորոշիչներն է որ սխալ կը գտնէ:

Ամբողջ խնդիրը ինն է, որ տասնամեակներ շարունակ գրականագիտութեան մէջ իշխած կարծրատիպեր է որ կը փորձէ տեղաշարժել Յակոբեան: Ան իր ուսումնասիրութիւնը յենած է աւելի քան 60 սկզբնաղբիւրներու: 175 անուն հաշուող անունանցանկ մը գնտեղում է գիրքի արարութիւն: Հայ եւ համաշխարհային տեսական միտքէն բազում յղումներ ու մէջբերումներ կան այստեղ: Անոնք յաճախ կը խնդրեն ուսումնասիրութիւնը, սակայն Յակոբեան նպատակ դրած է անպայմանօրէն վերաբծելու օտեանական թերթումները: Սակայն այդ վերաբծելու մը, ի՞նչ պիտի աւելցնէ Օտեանի գրականութեան կամ ընդհանրապէս հայ գրականութեան վրայ: Յակոբեան համաձայնելով Ա. Ռեյտրլատի, անկէ կը մէջբերէ հետեւեալ խօսքը, թէ թերթին վկայը «գրականութեան ճգնաժամի, քայքայման վկայն է» (էջ 170): Արդե՛ք այս համոզումով ալ չի քաջատրուիք գրականագիտութեան մակերեսային մօտեցումը մառ Օտեանի թերթումներուն:

Կը կրկնենք, կարծրատիպեր այդ կամ, օշականնան միտքի ազդեցութիւնը մէկ օրէն միւսը չ'ամենաւաճար. միաժամանակ անժխտելի ու անուրանալի է նաեւ Օտեանի մեծ վաստակը: Քայքայման վէպ, քէ՛ ալ քան, Օտեան յաջողած է իր (ու մանաւանդ իր թերթօնները հրատարակող թերթերուն) շուրջ հաւաքել ընթերցողներու հսկայ խումբ մը. Յակոբեան կը յիշէ պարագան *Ապտիկ Համիտ եւ Հեղուք Հովմսի*, որ «յընթացս մի քանի տպագրութիւնների արժանացաւ եւ, որ հայոց դասական վէպի պատմութեան մէջ եզակի դէպք է. ամմիջապէս բարգձմանոց քուրքերէն» նաեւ «Ֆրանսերէն եւ յունարէն» (էջ 19): Յիշատի, ժամանակային գրականութեան յատուկ չափանիշներով առաջնորդուելով, Օտեանի թերթօն վէպերը այդ ժամրի լատգոյն արտայայտութիւններն են, սակայն ամոնք ո՞ր են այսօր. որքա՞ն է կեանքը թերթօնին, արդեօ՞ք սահմանուած չեն ամոնք մնալու մոյմիմքը թերթերու սիւնակներուն մէջ:

Այս եւ այլ հարցումներուն պատասխանը որ յաճախ միանշանակ պիտի հնչէր ժամանակ մը առաջ. Յակոբեանի ուսումնասիրական աշխատանքին ետք կրնայ տարբեր մեկնաբանութիւններ ունենալ, յօգուտ Յակոբեանի եւ Օտեանի անշուշտ:

Ուսումնասիրութեան մէջ, Յակոբեան, տարբեր առիթներով կը յիշէ անունները արեւմտահայ այլ թերթօնագիրներու, ինչպէս Սմբատ Բիւրատ, Միսաք Գոչումեան, Արմէն Շիտանեան, Օննիկ Չիֆթ-Սարաֆ: Տեղն է ըսելու, որ ամբողջ ուսումնասիրութեան մէջ, չեմ յիշեր կարդացած ըլլալ անունը մոյմիսկ մէկ արեւելահայ թերթօնագրի. արդեօ՞ք արեւելահայ գրականութեան մէջ չէր տալածուած այդ երեսոյթը: Ակնկալելի է, որ Յակոբեան, այսքան ճգնելէ ետք այս ուսումնասիրութեան վրայ, լայն քանայ կարկիւնը եւ ուսումնասիրէ ընդհանրապէս հայ թերթօն վէպին պատմութիւնն ու մատենագրութիւնը, մանաւանդ, որ ինք այնքան կ'արժեւորէ մեր գրականութեան այդ իւրատեսակ դրսեւորումը:

Վերջին նկատողութիւն մըն ալ, միտքն անկախ. գրականագիտութեան ու տեսական-մասնագիտական գրականութեան լեզուի հարցը: Յակոբեան փորձած է գործածել հայերէն տարբեր եզրեր, թող որ ամոնք յաճախ նորարար ըլլալով մի քանի անգամ մտածել կու տան իրենց ճշգրիտ իմաստին մասին (օրինակ մետարագիր, միջգրութեանական, հաստատումներ, յայտանիշ, նժողեհականութիւն, մակրոկեննոլոյտ, յատկականութիւն, շրջարկ եւն.), սակայն կը հաստատանք, որ ամոնք կրնան որդեգրուիլ ու ընդհանրանալ. վերջիվերջոյ, եթէ հայ տեսարանական միտքը քալլ պիտի պահէ համաշխարհային նորութիւններուն հետ, պէտք է զարգացնէ իր գիտական քառապաշարը, հայերէն քառապաշարը: Սակայն, ի՞նչ ըսել այն մեծաքիւ թուերէն կամ այլ լեզուներով քառերուն մասին, որոնք կը վիստան ուսումնասիրութեան մէջ, (օրինակ կող, նորմատի, դիտելկտի, քրիլէր, դիալոգ, ստանդարտացում, ֆորմուլեար, մոթիլութիւն, նորմա, ինլիգիա, ինտրիգ, իմիտացիոն եւն.): Կը հաւատանք, թէ դիւրին չէ ձեռքազատիլ վարժութիւններէ, ինչպէս եւ քաւական դժուար է հայերէն համագոր քառերու, եզրերու կամ հասկացութիւններու ստեղծումը, սակայն առանց այդ ալ քարդ ու խճճուած տեսական միտքերն ու գաղափարները աւելիօրէն ծանրացնել օտար քառերով (թերեւս կարգ մը մէջերումներու թարգմանութեան արդիւնը), որքանո՞վ այդպարանալի է:

Թերթօն վէպը, տասնամեակներէ ի վեր, իբրեւ այդպիսի մ. գոյութիւն չունի մեր իրականութեան մէջ: Բայց հրապարակի վրայ կան անուններ, որոնք կարելի է դասակարգել ժամանցային գրականութեան տակ: Ո՞վ պիտի սահմանէ յստակ չափորոշիչները, իսկ հրատարակիչ-հեղինակ զոյգը, արդեօ՞ք պիտի զիջի իր վէպը «ժամանցային» համարել. կարծրատիպեր մի՞թէ դեռ չեն ազդեր մեր դատողութիւններուն վրան:

ԱՐՄԵՆ ԻԻՐՆԵՇԵԱՆ

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Այս մասին տե՛ս՝ Վաչէ Ղազարեանի գրախօսականը՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հ. Ի., 2000, էջ 483:

² Յակոբ Սիրունի, «Գիծեր Երուանդ Օտեանի Կեանքէն», *Հայրենիք*, 1927, թիւ 8 եւ 9:

³ Ունիվերսալ մողէլ հասկացութիւնը, ըստ Յակոբեանի, վէպի «կատոյցի առաւելագոյն արտայայտութիւնն է» (էջ 135):

⁴ Հմմտ.՝ Սիրունի, մօյն, թիւ 9, էջ 43:

⁵ Յակոբեան, ի շարք ալլօք, բառախաղը կը համարէ «տիրապետող սկզբունք», մինչ Սիրունի Օտեանի մասին յտակօրէն կը նշէ. «Բայց կը խորշէր բառախաղ ըմելէ: Բառախաղ ըմոզները խենթի տեղ կը դնէր մօյնիսկ», (Սիրունի, մօյն, թիւ 9, էջ 43):

Leonidas T. Chrysanthopoulos. *Caucasus Chronicles: Nation-Building and Diplomacy in Armenia: 1993-1994*. Princeton, NJ and London: The Gomidas Institute, 2002. ISBN 1-884630-05-7. Hardcover. 180 pp.

To review *Caucasus Chronicles*, Ambassador Leonidas Chrysanthopoulos's book about his diplomatic mission to Armenia, is a rewarding experience, especially for those interested in the Nagorno-Karabakh conflict and the role of the regional and international actors in that struggle.

The author reveals firsthand information about Armenia's internal socio-economic difficulties and the external security threats it faced from neighbouring Turkey during his seven month tenure as the Greek ambassador in Yerevan from 17 July 1993 to 20 February 1994. He also conveys to the readers his objectives as the first ambassador of his country to newly independent Armenia: to "assist Armenia in developing economically, help the Greeks of Armenia to overcome the difficulties of everyday life, and develop bilateral relations [with Armenia] in matters of defense" (pp. 13-14). Moreover, as the representative of the Belgian Presidency of the European Union (EU), Chrysanthopoulos says that he advocated a greater role for the EU in the region in general and in Armenia in particular – so that Russian hegemony in the region could be counterbalanced. He believed that such a policy would help convince the newly independent republics of the South Caucasus that the Soviet legacy could not bring socio-economic betterment for their societies. The ambassador scrutinizes, within this context, the political, economic and military aspects, through which the EU can enhance its presence in the region. He considers that the Nagorno-Karabakh conflict was the best opportunity for the EU to adopt a clear policy vis-à-vis the South Caucasus; it could "increase its presence in the region and safeguard its interests mainly by playing a more active role" and trying to find a solution to the Nagorno-Karabakh conflict (p. 44). The book narrates and analyses all these themes concurrently.

Caucasus Chronicles is not an academic book based on research. It does not have a conceptual approach to explain accordingly the various themes mentioned. However, the author tries to give a detailed explanation of some of the economic, political and military incidents of that seven-month period, which were critical for newly independent Armenia. Despite the dense narrative on some occasions, he offers a good introduction to his adventurous life in Armenia, as well as the diplomatic and humanitarian relief work in which he was deeply involved. Within this context, his account is not restricted to the analysis of his diplomatic and humanitarian tasks, but also touches upon certain interludes during which he tried to better understand Armenia in general and its Greek minority in particular.

The book is not divided into chapters. Instead, the author uses descriptive headings to depict the political, diplomatic, security, economic and humanitarian concerns and developments that he shared with the political leadership in Armenia. He penetrates into the highest levels of the decision-making process in the Armenian

government and provides insight on its dynamics and the ingenuity of the politicians running the country. Armenia's first president, Levon Ter-Petrossian, and his senior foreign policy advisor, Gerard Libaridian, are two of the many personalities on whom he dwells at some length.

Throughout the book, Chrysanthopoulos highlights the war over Nagorno-Karabakh between the region's Armenians and Azerbaijan. He considers this war to be the focal point in the power struggle over the South Caucasus between Russia on the one hand and the EU and the United States (US) on the other. The Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE)¹ had become – by the time of the ambassador's arrival in Yerevan – the main mediator in the Nagorno-Karabakh conflict, and he values its constructive role and tremendous efforts in trying to prevent Russia from getting the upper hand in the resolution of this dispute.

The book starts with a brief historical background on the Greek government's diplomacy vis-à-vis the South Caucasus and the former Soviet Union in the 1920s. The author next explains how diplomatic relations were established and then developed between Greece and Armenia following his arrival in Yerevan on 17 July 1993. He also describes the perilous economic situation in Armenia at the time as a consequence of "the transition from the Soviet model," plus the "economic repercussions of the war over Nagorno-Karabakh, an embargo imposed by Azerbaijan and Turkey, and an energy shortage created by the closure of the nuclear power plant in Metsamor in 1989" (p. 7).

Parallel to outlining the situation in Armenia, Chrysanthopoulos also presents a short historical background to the Nagorno-Karabakh conflict and briefly covers developments pertaining to that dispute until the joint US-Russian-Turkish peace initiative that was presented to the conflicting parties in 1993, around the time his diplomatic mission started in Yerevan.

The ambassador also deals with geopolitical issues in the region. When referring to Armenian-Turkish bilateral contacts in 1992-93, he first outlines the economic interests of Armenia in furthering this process, as well as the political aims of Turkey, which wished to extend its influence in the South Caucasus and "play a more convincing role as mediator in the Nagorno-Karabakh conflict" (p. 26). Chrysanthopoulos says that, in order to accomplish this end, "Turkey allowed Armenia to participate in the Black Sea Economic Cooperation Pact (BSEC), in spite of the fact that Armenia is a landlocked country" (p. 27). The ambassador next depicts skillfully the limits of Armenian-Turkish relations, ascribing the lack of substantial progress mainly to the absence of diplomatic relations between Ankara and Yerevan, the question of Turkey's recognition of the Armenian Genocide, and Azerbaijan's strong reaction against any Turkish economic assistance to Armenia as long as the territorial conflict over Nagorno-Karabakh remains unresolved. He says that Turkey forfeited its neutrality as a 'mediator' in the Nagorno-Karabakh conflict in order to satisfy Baku's political and military demands. Ankara accepted that "the question of Nagorno-Karabakh was an issue of [Turkish] national prestige" (p. 27) and even threatened Armenia with military intervention if the Karabakh Armenian forces continued to carry their military assault forward.

As regards the Armenian government's strategy vis-à-vis the Nagorno-Karabakh conflict, Chrysanthopoulos reveals that Ter-Petrosian's "objective was to achieve a permanent cease-fire between the Nagorno-Karabakh authorities and Azerbaijan," because it was very difficult "at that time" to find a final solution to the political status of Nagorno-Karabakh (p. 33). He preferred to get involved in negotiations within the CSCE framework to gain additional time so that his country could recover economically, become a stronger state and "perhaps have better possibilities to achieve a final solution of the conflict that would be more consistent with the national interests of Armenia" (p. 33). Moreover, Chrysanthopoulos admits that Ter-Petrosian strived to develop strong relations with Russia, Ukraine, and Iran to counterbalance Turkish influence in the region. The Armenian president also reportedly believed that Greece could in turn play an important role by supporting Yerevan within the EU.

After revealing the internal policy elements of Armenia's government, the author focuses on the dynamics that shaped the EU's role in the South Caucasus. As the representative of the Belgian Presidency of the EU in the region, and as an advocate for a strong EU presence in Armenia, he reportedly played a major role in shaping and specifying the EU's "real" political, economic, and security interests in the region (p. 42). Toward this end, he worked relentlessly with the ambassadors of the other EU member states in Armenia and Azerbaijan to prepare a report about the EU's expected role in the two republics; "these interests explained the important role Europe had played until 1993 in searching for a political solution to the Nagorno-Karabakh conflict" (p. 42). Furthermore, the report suggested that the EU had to continue "this policy in the future" by using the political "instruments" at its disposal: "political dialogue with Baku and Yerevan", as well as Russia, Turkey and Iran, the regional players in the Nagorno-Karabakh conflict; "humanitarian assistance for Armenia and Azerbaijan"; "negotiations of partnership agreements and restarting of technical assistance"; "the ability to support diplomatic action taken by the Minsk Group² and the CSCE to find a political solution that would anticipate the eventual deployment of Russian and CSCE peacekeeping forces" in the zone of conflict (pp. 42-43). Chrysanthopoulos's efforts culminated with success when the EU Council of Ministers adopted his report. This was apparently an indication that the EU leadership did indeed wish to have a clear policy vis-à-vis the South Caucasus.

Chrysanthopoulos's examination of events in the region goes beyond the EU's role. He offers the reader a synopsis of the internationalization of the Nagorno-Karabakh conflict, referring, within this context, to the United Nations Security Council resolutions in 1993 that condemned violence and military escalation in Nagorno-Karabakh and urged the parties to continue their negotiations within the CSCE framework.

In his evaluation of the Minsk Group's role and of the CSCE as the sole mediator in the conflict, the ambassador highlights the immense external and internal factors that hampered the peaceful resolution of the dispute.

On the external front, he examines the power struggle between the CSCE and Russia within the framework of the 'rival' peace plans that each side presented separately to the conflicting parties. The main contentious issue in this regard was the proposed peacekeeping operation "on the borders between Armenia and Azerbaijan and between Nagorno-Karabakh and Azerbaijan to guarantee peace after the withdrawal of the Nagorno-Karabakh forces" from the Azerbaijani territories under their control (p. 85). Russia urged that peacekeeping in the territories of the Former Soviet Union should be restricted to either Russian or Commonwealth of Independent States troops. It showed willingness – more than all other regional and international actors – to commit peacekeeping troops and monitor cease-fires in the region. On the other hand, the CSCE and the USA acted to limit Russian military presence in the South Caucasus and, in particular, Russian influence on the foreign policy of the South Caucasian republics. The CSCE found it expedient that "Russian troops would be stationed there either within a CSCE context or as United Nations peacekeepers" (p. 85), while the USA opposed the deployment of Russian soldiers in Azerbaijan. Chrysanthopoulos highlights the weaknesses of the Minsk Group in facing Russia's policy and its failure to understand Russia's economic, political and security interests in the region. At the same time, the ambassador's synopsis makes us understand that the Russian engagement in the Nagorno-Karabakh conflict excluded the possibility of any border changes between Armenia and Azerbaijan, a policy consistent with the position of the international community.

The author also explains the competition between the Russian foreign and defense ministries in trying to establish Russian dominance in the South Caucasus by imposing their separate perspectives of peace on the conflicting parties. It seems that the Russian foreign minister, Andrei Kozyrev, tried to harmonize the Russian peace plan with that of the Minsk Group, whereas the Russian defense minister, Pavel Grachev, preferred to sideline the CSCE and impose his terms on Armenia and Azerbaijan through separate negotiations. Indeed, the Greek ambassador argues that the 1993 Russian peace plan indicated a shift from the multinational approach to peace to a unilateral Russian initiative and was hence more in line with the aspirations of those who wished to leave the West out of the negotiation process. This competition between various power centres in Moscow undoubtedly further hampered the overall peace process conducted by the Minsk Group.

However, the failure of the international community to resolve the Nagorno-Karabakh conflict should not be attributed solely to Russia's determination to keep the Caucasus within its zone of influence. Mario Rafielli, the Italian Chairman of the CSCE Minsk Group, also bears part of the responsibility. According to the author, Rafielli failed to "readjust his timetable by adding additional guarantees for the maintenance of peace [in Nagorno-Karabakh] after the withdrawal of the Karabakh armed forces" from Azerbaijani territories under their control. This measure, if undertaken, would be the only way to "neutralise the Russian peace plan" (p. 85). Moreover, British Deputy Foreign Minister Douglas Hogg's expression "that Raffaelli was unqualified for the job" (p. 98) supports the view of many political observers and analysts about the CSCE Minsk Group's low-level interest and lack of

determination to resolve the conflict in 1992-93. Information provided by Chrysanthopoulos is extremely important because it adds further insight to what John J. Maresca, the US ambassador to the CSCE, has written about the causes of the failure of the CSCE mediation effort in his highly impressive and conspicuous article, 'Resolving the Conflict over Nagorno-Karabakh: Lost Opportunities for International Conflict Resolution', published in Chester A. Crocker, Fen Osler Hampson and Pamela Aall (eds.), *Managing Global Chaos: Sources of and Responses to International Conflict* (The United States Institute of Peace Press, 1996), pp. 255-273.

Among the internal factors that held back the peace process, the author mentions the fact that parties to the conflict were not ready for a compromise solution; each of them wanted to impose its terms on the other. Within this context, Chrysanthopoulos describes the considerable degree of autonomy that the Nagorno-Karabakh leadership had from Yerevan. He says that "the influence of Armenia on Stepanakert was weakening, but Yerevan would continue to cooperate with the Nagorno-Karabakh authorities" (p. 63). Ter-Petrosian reportedly tried to explain to the Nagorno-Karabakh authorities, during a meeting on 1 August 1993, that Armenia could no more withstand the criticisms of the international community, which held Yerevan responsible for military escalation in the region, and for failing to exert sufficient political pressure on the Karabakh leadership. Ter-Petrosian also "stressed to the Stepanakert authorities the necessity to establish peace, and that the bilateral talks between Nagorno-Karabakh and Baku should be incorporated in the Minsk process and not replace it" (p. 62). Ter-Petrosian and the Stepanakert authorities were unable to agree on a common approach to withdrawal from the Azerbaijani territories under the control of the Karabakh army, although both sides agreed that "Lachin could not be returned since it was indispensable for the security of Nagorno-Karabakh" (p. 66). Robert Kocharian, who was then President of the Committee of National Defense of Nagorno-Karabakh, was against returning Kelbajar and Aghdam to Baku before a final peace settlement. This was a very delicate and sensitive issue because, according to the Minsk Group plan, the economic blockade imposed by Azerbaijan against Armenia and Nagorno-Karabakh could only be lifted after the return of Kelbajar and Aghdam to the Azerbaijanis.

In sum, Ter-Petrosian failed in his attempts to include the lifting of the economic blockade in the CSCE Minsk Group timetable alongside the withdrawals. He was unable to exert more political leverage on the Stepanakert authorities so that the latter comply with international pressure to stop military escalation in Nagorno-Karabakh. The reason, according to Chrysanthopoulos, was that "the Karabakh defense force had become strong enough that it could easily take over Yerevan and overthrow the Armenian government if necessary" (p. 63). Chrysanthopoulos's analysis strengthens the conviction that the best way to achieve peace in the region is through the inclusion in the negotiation process of the Stepanakert authorities as a separate party to the conflict.

It is clear that the parties to the Nagorno-Karabakh conflict were only interested in a permanent cease-fire and not in a final resolution, mainly because of the lack of

trust between them. Baku rejected the Minsk Group peace plan of September 1993 because it did not fulfil its demands and expectations. The Azerbaijanis conveyed on 14 October 1993 eight reasons for not accepting the proposed timetable. However, it was clear to Chrysanthopoulos, even before October, that the new president of Azerbaijan, Heidar Aliyev, "was not in a position to take binding decisions on Karabakh, since he was in the process of balancing his relations with the CSCE, Moscow, Ankara, and Tehran" (p. 83).

The most spectacular and, at the same time, dangerous political developments depicted in the book are the events in Moscow in October 1993 and the attendant Turkish military threat to invade Armenia. Chrysanthopoulos says that information about the events that would take place in Moscow were initially conveyed to him by Hrair Maroukhian, the chairman of the Bureau of the Armenian Revolutionary Federation, during a meeting at the party's headquarters in Athens. Maroukhian, who, according to the ambassador, "had close contacts with Moscow and the KGB warned" Chrysanthopoulos that the parliament in Moscow "would be taken over by some of its members, and [the Russian] president [Boris] Yeltsin would have to use tanks to liberate it" (p. 74). Actually, Ruslan Khasbulatov, the chairperson of the Russian parliament, and Alexander Rutskoi, the vice president of the Russian Federation, would attempt such a coup against Yeltsin in early October, but the Russian president successfully crushed the attempt and arrested the perpetrators.

What matters to the Armenians most, within this context, is that, according to French and American intelligence sources, "there had been an agreement between Khasbulatov and Ankara that, if he prevailed, he would allow Turkey to execute incursions of a limited nature into Armenia using the Kurdish issue as a pretext. The Turkish incursion into Armenia, according to French intelligence sources, would take place immediately after Khasbulatov would have withdrawn the Russian troops from Armenia" (p. 77). By leaking information about this collusion to the public, Chrysanthopoulos is doing researchers, academics and all others interested in the Nagorno-Karabakh conflict a favour. This piece of information helps us further examine Turkey's role in the Nagorno-Karabakh conflict and conclude that Turkey – despite its membership of the CSCE – did not maintain neutrality. The report makes an effective case against Turkey's future participation in any OSCE peacekeeping mission in Nagorno-Karabakh. This report also justifies the security concerns of Karabakh Armenians, which used to be one of the major contentious issues during the negotiations. It could be used by the Stepanakert authorities as a pretext to further entrench their unswerving position concerning the withdrawals issue from Lachin and Shushi, and in demanding an agreement on the final political status of Nagorno-Karabakh as part of a 'package deal' before the actual implementation of any withdrawal.

It is really difficult to surmise how the secret deal between Khasbulatov and the Turkish Prime Minister Tansu Çiller would (if successful) have affected Armenia in the long run. However, it is natural to raise a series of questions in this regard. For example, had the collusion been implemented, would Turkey have terminated Armenia's independence in cooperation with the new Russian authorities – in a

repeat of the scenario of 1920-21? Or would it have occupied part of Armenia and forced Yerevan and Stepanakert to sign a humiliating peace with Baku? Chrysanthopoulos says that "only Turkey can tell us its intentions during the Moscow crisis. But if Ankara confirms one day the intelligence reports of France and the United States, it would show the kind of role the Turkish government of the time wanted to play in the Caucasus" (p. 78).

Chrysanthopoulos continues to focus on the Russian role after the October 1993 events in Moser *et al.* He confirms that the failed coup attempt changed nothing with respect to Russia's firm position regarding the CSCE, the Nagorno-Karabakh peace plan and the presence of Russian troops on the Armenian-Turkish border.

Meanwhile, the shaky cease-fire between the warring parties collapsed in the second half of October 1993, and the Karabakh Armenian forces scored successes in their counteroffensive in the Zangelan and Kubatli regions, close to the Iranian border. The ambassador's detailed description of military operations beyond the borders of Nagorno-Karabakh, and Iran's increasing concerns about the Azerbaijani refugees entering its borders, however temporarily, are clear indications of regional security concerns that emerged at the time. Moreover, there were also broader security concerns at the United Nations, stemming from fears that the Nagorno-Karabakh war, if not stopped, could threaten international peace and security. As the warring parties tried to solve the conflict militarily, little political incentive was left to arrive at a settlement based on mutual concessions, despite the efforts of the Russian envoy, Vladimir Kazimirov, who tried to arrange a new cease-fire.

Chrysanthopoulos confirms that, at this juncture, "Armenia desired and needed a substantial link" with the EU that would "contribute to the maintenance of Armenia's independence." Moreover, "Armenia wanted the European Union to counterbalance the influence that the United States and Russia were trying to impose on it" (p. 120). Although this period also witnessed Yerevan and Stepanakert (for the first time) accepting "Rafaeli's timetable" (p. 124), there was no great optimism as regards the future of the Minsk Group peace process. Armenia was "convinced that Baku would reject it [i.e. Rafaeli's timetable] because the return of Lachin and Shushi was not resolved" in it and Nagorno-Karabakh was considered a party to the conflict (p. 120).

Indeed, soon the Azerbaijani prodigious winter offensive started. Chrysanthopoulos does not hide his fears at the time of "a possible direct involvement of Armenia in the conflict, which might lead to an all-out war with Azerbaijan" (p. 133). The EU was also concerned about the large scale fighting in Nagorno-Karabakh and its 17 January 1994 communiqué on the situation in Azerbaijan held Armenia responsible for the violation of the cease-fire and requested the warring parties "to resume current negotiations immediately under the aegis of the CSCE Minsk Group" (p. 134). The Armenian response to the EU communiqué, quoted by Chrysanthopoulos, spells out the essence of the conflict, which remains the Karabakh Armenians' right to self-determination: "The communiqué supports the principle of territorial integrity, without due mention of the right to self-determination, one of the basic principles of the CSCE, and one of the main reasons

for the acceptance of a CSCE negotiating forum by Armenia and Nagorno-Karabakh" (p. 135).

Chrysanthopoulos next depicts the Azerbaijani winter offensive against Nagorno-Karabakh and its dangerous regional implications. Within this context, he highlights the Stockholm meeting of the CSCE Minsk Group in January 1994, where the Russians prevailed politically and appeared more determined to impose their own peace plan despite the fact that "there were many countries in the west that wanted to see it fail" (p. 144). The US involvement in this meeting was not strong enough to counterbalance the unilateral Russian peace proposals that had re-surfaced. Hence, it appears that the Minsk Group lost another opportunity to attain a peaceful resolution to the conflict.

The Russian cease-fire proposal was ultimately rejected by Yerevan, Stepanakert and Baku. The Russian failure to stop the war led to new developments on the military and political fronts. The Karabakh Armenian forces defeated the Azerbaijani winter offensive. Meanwhile, the government of Armenia had conveyed its deep concern to the ambassadors of the member states of the North Atlantic Treaty Organisation in Armenia that "Baku would provoke an all-out military confrontation with Armenia and oblige Ankara to intervene militarily" (p. 155). In order to prevent further deterioration between Armenia and Turkey, the Armenian government sent Libaridian to Ankara in February 1994 to meet Turkish Foreign Minister Hikmet Çetin. These contacts were "to feel out Ankara's true intentions and ask Turkey to play a more constructive role in the region, and not to react in a negative way to the deployment of Russian peacekeepers in the Caucasus" (p. 156).

Chrysanthopoulos stops his narrative here (20 February 1994, the date of his departure from Armenia). Hence, he leaves the reader hanging in the air. There is no epilogue in the book to inform the reader about developments after February 1994.

Caucasus Chronicles should be read as a primary source on the Nagorno-Karabakh conflict. It is also an eyewitness account of the devastating economic and political situation in Armenia. It depicts accurately the military situation in Nagorno-Karabakh and how Armenia's government dealt with the security, economic and political consequences of the conflict. Chrysanthopoulos presents the Yerevan, Stepanakert and Baku perspectives on the Nagorno-Karabakh conflict objectively and this even without his ever being to Baku. The author makes clear that without realising Russia's interests in the Caucasus and without creating trust between the warring parties, any peace plan by the OSCE is doomed to fail. We believe, however, that the ambassador should have referred in more detail to the geopolitical and geostrategic aims of Russia, Turkey and Iran in the South Caucasus so that the reader could better understand their economic and political interests and assess their political leverage on the direct participants in the conflict.

Chrysanthopoulos's firsthand information and analyses are extremely useful in understanding the dynamics of peace making in Nagorno-Karabakh. His fellow diplomats may find some missing elements in this book, but for those who have followed the successive peace initiatives presented to the combatants from newspapers and other secondhand accounts, the book is an indispensable source.

Researchers, academics and general readers who wish to understand the security concerns of Yerevan and Stepanakert vis-à-vis Turkey and Azerbaijan and the dynamics of the peace process in 1993-94, should definitely read this profound, interesting and challenging book.

OHANNES GEUKJIAN

ENDNOTES

¹The CSCE, established in 1975, was renamed the Organisation for Security and Cooperation in Europe (OSCE) at its Budapest Summit on 5-6 December 1994.

²The Minsk Group, consisting of eleven countries (the Czech Republic, Slovakia, Germany, Sweden, Belarus, Armenia, Azerbaijan, France, Italy, the Russian Federation, USA and Turkey), was formed by the CSCE in 1992 to find a negotiated solution to the Nagorno-Karabakh conflict.

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍԱՐԳՕ ՄՆԻԹԱՐԵԱՆ (1920 - 2001)

Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան Ֆակուլտետը, որին հետեւող երեք տարիների ընթացքում հայոց լեզուի եւ գրականութեան ուսուցչուհի է եղել Ղազարի միջնակարգ դպրոցում:

1944ին Մխիթարեանը՝ Հայ Նոր Գրականութիւն մասնագիտութեամբ ընդունուել է Երեւանի Պետական Համալսարանի ասպիրանտուրան, որտեղ ուսանել է հայ գրականութեան մեծատաղանդ հետազոտող Արսէն Տէրտէրեանին: 1949-60ին, արդէն մասնագիտացած հայ հասարակական մտքի եւ հրապարակախօսութեան ասպարէզում, Մխիթարեանն աշխատել է Երեւանի Պետական Համալսարանի ասպիրանտուրայի բաժնում, որպէս վարիչ, իսկ 1957ից՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում: 1960ին մրա մասնակցութեամբ եւ արդիւնաւետ քանքերով ստեղծուել է Հայ Մամուլի Պատմութեան Բաժինը, որ գործեց մախապէս խորհրդային Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտում, ապա Պատմութեան Ինստիտուտում: Մխիթարեանն այդ բաժնի հիմնադիրներից եւ ամենագործուն աշխատակիցներից է եղել: 1965ից մինչեւ իր մահկանացուն կնքելը, Մխիթարեանն աշխատել է Պատմութեան Ինստիտուտի նշուած բաժնում:

Մխիթարեանն իր խոշոր աւանդն է քերել հայագիտութեանը՝ հայ մամուլի եւ հրապարակախօսութեան, հասարակական մտքի պատմութեան գիտական ուսումնասիրութեան ասպարէզում: Երեւանում լոյս տեսած մրա «Հրապարակ» Ամսագիրը (1958), XIX Դարի Երկրորդ Կեսի Արեւելահայ Պարբերական Մամուլի Պատմութիւնից («Փորձ», «Արձագանգ») (1976), Արեւելահայ Մամուլի Սկզբնաղբումը եւ Լուսնոտարական Շարժումը XIX Դարի Առաջին Կեսին (1994) եւ Խորէն Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհ» Ամսագիրը (2002) մեծագործութիւնները մշակակալի երեւոյթ են հայ մամուլի պատմութեան գիտական ուսումնասիրութեան գործում, որտեղ Մխիթարեանն առաջ է անցել նոյն բնագաւառում

Հայաստանում մինչ այդ յայտնի երկու ուղղությունների՝ միջխորհրդային շրջանի սոսկ նկարագրական և այնուհետև քաղաքականացումը՝ հայեցակարգերի թելադրանքով գրուած աշխատութիւններից: Նա ի յայտ է բերել հայ մամուլն ուսումնասիրելու մինչ այդ անժամօք և ընդունուած մակարդակը գերազանցող շատ անելի բարձր չափորոշիչներ: Նա պարբերականներն ուսումնասիրել է իրենց պատմամշակութային արժէքի րազմաթիւ կողմերի միասնութեան մէջ՝ հայ հասարակական ու քաղաքական կեանքի ընդհանուր յենքի վրայ:

Մխիթարեանը վեր է հանել *Հիսիսափայլի* գաղափարական արժէքը, մամուլի և մշակոյթի անդաստան բերած հանդէսի որոշակի մեղրդումները, նրա հրապարակասութեան լայնախոհութիւնն ու լուրջ վաստակը, հանդէսի հրատարակիչ և գլխաւոր խմբագիր Ստեփանոս Նազարեանցի հասարակական հայեցութեան առաջատար կողմերը: Մխիթարեանը նորովի է գնահատել ազգային ինքնորոշման նկատմամբ ազգային պահպանողականների (Արգար Յովհաննիսեան, Կարապետ Եզեան, Գեորգ Եւանգոլեան, Սարկոս Աղաբէկեան, Ստեփան Պալասանեան և ուրիշներ) կեցուածքը: Նա առաջին անգամ, համոզիչ փաստարկներով ցոյց է տուել, որ հայ պահպանողականները բնւոյաւորէին բաժանուած չեն եղել հասարակական միւս առաջատար հոսանքներից, մասնաւորապէս, հայ ժողովրդավարութիւնից և արմատական ժողովրդավարութիւնից (Նալբանդեան, Բաբիկ), այլ նրանց հետ ունեցել են շփման բաւականաչափ ընդհանուր եզրեր, մասնաւորապէս ազգի պատմական կեանքում եկեղեցու և նրա դերի, լուսաւորութեան, ինչպէս նաեւ ազատագրական շարժման հիմնահարցերում:

Շարադրանքի ինքնատիպ ձեւի, ժամանակաշրջանի ու մարդկանց, նրանց բարբերի, մտածողութեան և հոգեբանութեան համոզիչ ու յոյժ ուշագրաւ ուրուագծումներով Մխիթարեանը ստեղծել է հայ մամուլին և նրա գործիչներին երբեւէ նուիրուած գիտական աշխատութիւնների ուշագրաւ օրինակներ, որտեղ թեմաների, դրանց զուգահեռ հիմնահարցերի մերդաշնակ համադրութեամբ իրապէս վերակենդանացրել է այն միջավայրը, որի ծնունդն էին իր կողմից ուսումնասիրուած պարբերականները:

Մխիթարեանը բողել է մի շարք անտիպ ուսումնասիրութիւններ: Անկեղաւում է, որ շուտով հրատարակութեան կը յամձնուի ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի աշխատակիցների տարիներ ի վեր գլուխ բերած գործը՝ *Հայ Պարբերական Մամուլի Պատմութիւն* եռախատորակի առաջին հատորը, որն ընդգրկում է 1794-1900 ժամանակաշրջանը: Մխիթարեանն այստեղ համղէս է եկել իրել համահեղինակ՝ գրելով արեւելահայ մամուլի պատմութեան մի ծանրակշիռ մասը: Հայ մամուլի պատմութեան խոր իմացութեամբ է գրուած նաեւ նրա «1848-1849 թթ. Հունգարական Յեղափոխութեան Արժագանկները Հայ Իրականութեան Մէջ» անտիպ աշխատութիւնը:

Հմուտ պատմաբանի և քանասերի ձիրքը Մխիթարեանը դրսեւորել է իր պատրաստած մի շարք հրատարակութիւններում, ինչպիսիք են *Ազգայրայի վերապրութիւնը* (Փարիզ, 1970), *Նալբանդեանի Հրապարակասութեան Երկերը* (Երեւան, 1979): Նա անգնահատելի աւանդ է մերդրել Նալբանդեանի *Երկերի Լիակատար Ժողովածուի* հրատարակութեան գործում, որի երկրորդ և երրորդ

հատորները (Երևան, 1980, 1982) լոյս են տեսել մրա խմբագրութեամբ ու ծաւալուն ծանօթագրութիւններով:

Իր հմտութիւնն ու պատկառելի գիտելիքները Մխիթարեանն ի սպաս է դրել մանկ երիտասարդ մասնագէտների պատրաստմանը: Սկսած 1949ից, առելի քան քառասուն տարի, մա հայ եւ ռուս մամուլի պատմութիւն է դասաւանդել Երեւանի Պետական Համալսարանում:

Մխիթարեանը մահացել է 27 Յուլիս 2001ին:

ԱԼԵԵՐՏ ԽԱՌԱՅԵԱՆ

ԷՂՈՒԱՐԴ ԱԹԱՅԵԱՆ (1932-2002)

Լեզուարան Էդուարդ Ռաֆայելի Աբայեան ծնած էր 2 Փետրուար 1932ին, Երևան, մտաւորական ընտանիքի մէջ. հայրը՝ գրող, գրականագէտ եւ մանկավարժ էր: Մեծ հայրը մոյնպէս գրող էր, թարգմանիչ ու մանկավարժ:

Աբայեան 1953ին կ'աւարտէ Երևանի Օտար Լեզուների Մանկավարժական Ինստիտուտի ֆրանսերէնի րաժիմը: 1956ին կը պաշտպանէ իր թնկնածուական առեմախօսութիւնը, իսկ 1984ին կը վկայուի իբրեւ Փիլիսոփայական Գիտութիւններու Դոկտոր: 1986ին կը դառնայ փրոֆեսոր, եւ մոյն տարին կ'ընտրուի ՀՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Թղթակից Անդամ, իսկ 1996ին՝ Անդամ: 1993էն փոխ-մախագահն էր Փիլիսոփայական Ակադեմիային:

Երևանի Պետական Համալսարանին մէջ դասաւանդել սկսելով 1957ին ան մանկավարժական մեծ աւանդ ունի լեզուարաններու պատրաստման մէջ:

Աբայեանի գիտական հետաքրքրութեան ծիրը եղած է լեզուի կառուցածքային շարահիւստիւնը: Ան մանաւանդ խորացած է տարրական շարահիւսական միաւորի եւ անոր համակցութեան սահմանման հարցերուն մէջ: Ան մեծ ներդրում ունի մանկ արտալեզուական իրականութեան եւ մարդկային տարբեր դրսեւորումներու հետ լեզուի կառուցումըին ունեցած փոխ-յարաբերութեան, ինչպէս մանկ լեզուի փիլիսոփայութեան ուսումնասիրութեան մէջ: Յատկանշական են իր վերջին շրջանի ուսումնասիրութիւնները եւս ուր խորացած է ազատութեան եւ ինքնութեան հետ լեզուի ունեցած առնչութիւններուն մէջ:

Աբայեանի տեսութիւնները շատ արագ տարածուած են եւ արժանացած միջազգային ճանաչումի: Ան հեղինակ է շարք մը գիրքերու. 1968ին հրատարակած է *Կառուցածքային Ըարահիւստութեան Հիմնական Հասկացութիւնները եւ Առարկան* (ռուսերէն), 1981ին՝ *Լեզուական Աշխարհի Ներքին Կերպարտումը եւ Արտաքին Վերաբերութիւնը*, 1987ին՝ *Լեզուն եւ Արտալեզուական Իրականութիւնը (Գոյարարական Համեմատութեան Փորձ)* (ռուսերէն) հատորները:

Աբայեան լատալէս կը տիրապետէր անգլերէնի, ռուսերէնի, ֆրանսերէնի, իտալերէնի, գերմաներէնի եւ հայերէնի, ու կը կարդար լատիներէն: Այս ծիրին մէջ, ան րազմաթիւ թարգմանութիւններ կատարած է Լայպնիցէն, Շիլլերէն, Ֆիլսթէն, եւն.:

Խորհրդային իշխանության տարիներում, Աբայան մօտեն առնչում էր մարդկային իրաւանց հարցերով, իսկ աւելի ետք, ան ծաւալեց ման հասարակական գործունէութիւն:

Աբայեան իր մահկանացուն կնքեց 1 Յունուար 2002ին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԵՍԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ՍԱՐԱՖԵԱՆ (1911-2002)

18 Յունիս 2002ին, իր մահկանացուն կնքեց արժանքինահայ քարգմանիչ եւ հանրային գործիչ Գեորգ Սարաֆեանը:

Ծնած էր Ուրֆա, 1911ին: Մեծ Եղեմէն մազապուրծ, իր ընտանիքին քեկորներուն հետ վերադարձած էր իր ծննդավայրը 1918ին, ուր եւ ստացած էր իր մախմական ուսումը: Կիլիկիոյ պարպումէն ետք, Սարաֆեան ընտանիքը ապաստանած է Սուրիա, ուր ան իր ուսումը շարունակած է Հալէպի Հայկազեան վարժարանը: Երջանաւարտ եղած է 1925ին, իսկ երկու տարի ետք հաստատուած է Պոնտոս Ալքէս՝ իր եղբոր ու մօր հետ:

Այնուհետեւ, առեւտրական ասպարէզին մէջ հետզհետէ աճող ու յաջող գործունէութեան մը ձեռնարկելու կողքին, ան մուկրուած է մշակութային աշխատանքի: Մասնակցած է քաղերական ու արտասահմական քաղմաքի ձեռնարկներու՝ հայերէն լեզուով: 1932ին, խումբ մը ընկերներու հետ, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան ծիրէն ներս հիմնած է առաջին Մշակութային Յանձնախումբը, որ 1936ին եւ աւելի քան տասնամեակի մը ընթացքին ձայնաւորած է հայկական առաջին ռատիօժամը: Ան ման գեղարուեստական ու զրական քաղմաքի ձեռնարկներ իրագործած է երկար տարիներու ընթացքին: Սարաֆեան, աւելի ուշ, հոգաբարձութեան առեւտրային եւ փոխ-ատենապետ եղած է, զլխատրած՝ Կրթական եւ Համազգային Տօնակատարութեանց Յանձնախումբերը: Քանի մը առիթներով եղած է ՀՄԸՄի Պոնտոս Ալքէսի մասնաճիւղի առեւտրապետ:

1960ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. զինք պատուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ շքանշանով, իսկ 1976ին, Երուսաղէմի Պատրիարք Եղիշէ Արք. Տրտրեան իրեն յանձնած է Ս. Գերգմանի շքանշանը: Սարաֆեանի քարերարութեամբ, 1999ին շինուած է Հայաստանի Նոր Եղեւիս քաղաքի Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

1940ականներէն, Սարաֆեան քե՛ հայերէնէ եւ քե՛ ֆրանսերէնէ կատարուած ապաներէն քարգմանութիւններով սկսած է աշխատակցիլ արժանքինահայ մամուլին: Թարգմանական մարզին մէջ իր արժանագրած լայն վստատկը մեծ մասով ման լոյս տեսած է առանձին հատորներով: Ան հոգացած է իր բոլոր հրատարակութիւններուն ծախսը եւ զանոնք ձրիաբար քաժմած:

Ուսումնասիրական հատորներու շարքին, ան ֆրանսերէնէ քարգմանած է Հրանտ Թորոսեանի Հայ Գրականութեան Պատմութիւնը (1959), նոյն հեղինա-

կեն *Հայաստան եւ Հայկական Հարցը* (1965, Բ. ընդլայնուած հրատ.՝ 1985, Գ. ընդլայնուած հրատ.՝ 1995), եւ Մադաքիա Արք. Օրմանեանի *Հայոց Եկեղեցին* (1994):

Մարաֆեան հրատարակած է սպաներէն լեզուով չորս ծաղկաքաղ՝ իր ընտրութեամբ ու թարգմանութեամբ.- *Հայաստան՝ Իր Բանաստեղծներուն Ընդմէջէն* (1983), *Հայաստան՝ Իր Արժակին Ընդմէջէն* (1988), *Հայաստան՝ Իր Երգերուն Ընդմէջէն* (1991) եւ *Հայաստան՝ Իր Առասպելներուն, Հեքիաթներուն եւ Պատմութեան Ընդմէջէն* (2000):

Ան գրած է նաեւ իր ինքնակենսագրութիւնը՝ սպաներէն լեզուով, որ լոյս տեսած է *Եփրատէն Մինչեւ Ռիօ Տէ Լա Փլաթա* խորագրով (1998) եւ վերջերս հայերէն թարգմանութեամբ հրատարակուած՝ *Երեւանի մէջ*:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

ՌԱՖԱԵԼ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ (1932-2002)

Պատմաբան Ռաֆայէլ Իւանի Մաթեոսեան ծնած է Երեւան, 21 Օգոստոս 1932ին: 1960ին աւարտած է Երեւանի Պետական Համալսարանը եւ 1972էն մինչեւ իր անժամանակ մաիը աշխատած Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ: 1991ին ստացած է պատմական գիտութիւններու դոկտորի կոչում:

Մաթեոսեան Հայաստանի զարգացած աւատատիրութեան ժամանակահատուածի պատմութեան մասնագէտ էր, այս շրջանին վերաբերեալ՝ քաղմաքի յօդուածներու հեղինակ: Զարդ լոյս տեսած են այս ժամանակաշրջանին առնչուող Մաթեոսեանի չորս հատորներ՝ բոլորն ալ՝ Երեւանի մէջ: Ամռնցմէ առաջինը՝ *Տաշիր-Չորագէտ (X-XII դ. Սկիզբ)* (1982) կը կեդրոնանայ Կիւրիկեան թագաւորութեան պատմութեան վրայ: *Բագրատունեաց Հայաստանի Պետական Կառուցուածքն Ու Վարչական Կարգը* (1990) աշխատութեան մէջ, Մաթեոսեան կը փորձէ հիմնաւորել Ժ. դարու երկրորդ կէտն սկսեալ մինչեւ Ամիի Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումը, հայկական թագաւորութիւններու դաշնապետութեան տեսութիւնը: *Հայկական Ջինալնշամներ* երկասիրութեան առաջին հատորը (1994) նուիրուած է հայ միջնադարեան ազնուական տոհմերէն Բագրատունիներու, Զաքարեաններու եւ Մամիկոնեաններու զինանշաններու ուսումնասիրութեան՝ զանոնք քննութեան առնելով որպէս ներքին քաղաքական կապերու, պետական գաղափարախօսութեան եւ տոհմական աւանդութիւններու խորհրդանշական արտայայտութիւն: Միաժամանակ, Մաթեոսեան յաճախ տոհմական զինանշանները կ'օգտագործէ իրրեւ այդ ազնուականական տոհմերու ծագումնաբանութիւնը վեր հանելու սկզբնաղբիւր: Մաթեոսեանի գրիչի արձագանքն է նաեւ *Բագրատունիներ* (1997) պատմա-տոհմաբանական համրագիտարանը:

Մաթեոսեան Հայկազեան Համալսարանի ջերմ քարեկամներէն էր՝ յաճախ աշխատակցելով Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսին եւ նոյն ուղղութեամբ ջանքաւորելով իր ուսանողներն ու քարեկամները: 1999ի գարնան, Լիբանան կատարած իր միակ այցելութեան ժամանակ, ան հրապարակային դասախօսութիւն մը կարդաց Հայկազեան Համալսարանի յարկին տակ՝ հայկական միջնադարեան զինանշաններուն մասին:

Մաթեոսեան մահացաւ 2002ին:

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ (1 Յունուար – 31 Դեկտեմբեր 2002)

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը իր այս հատորով կը շարունակէ ներկայացնել համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի տարեկան հրապարակային գործունէութիւնները:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայագիտական Ամբիոնը 2002ին կազմակերպեց հետեւեալ դասախօսական նրկոնները՝ հիւրընկալելով Պէյրութ գտնուող հայրենի եւ սփիւռքահայ հայագետներ:

«Իրանահայ Համայնքը Եւ Հայ-Իրանական Ցարաքերութիւնները
Արդի Ժամանակաշրջանում»
դասախօս՝ Արման Բուդաղեանց
15 Փետրուար 2002

Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի 2002ին կազմակերպած առաջին հրապարակային դասախօսութիւնը տուաւ իրանահայ պատմաբան Արման Բուդաղեանց: Դասախօսութիւնը նուիրուած էր իրանահայ համայնքի ներկային եւ հայ-իրանական միջպետական յարաբերութիւններու վերջին զարգացումներուն:

Բուդաղեանց շրջանաւարտ է Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Բաժանմունքէն: Նոյն համալսարանի մէջ ան պատրաստած է իր րեկնածուական ատենախօսութիւնը՝ «Սասանեան Պարսկաստանի Վարչական Կառոյցը Ըստ Հայ Միջնադարեան Աշխարհայեցողի» խորագրով: Վերջին տարիներուն, ան իրանեան շարք մը գիտահետազոտական կեդրոններու մէջ զբաղած է կովկասեան հարցերու ուսումնասիրութեամբ: Բուդաղեանց հիմնադիր-անդամն է Հայագիտական Ուսումնասիրութիւնների Իրանական Կենտրոնին:

Դասախօսութեան սկիզբը, Բուդաղեանց նշեց, թէ իրանահայ համայնքի գոյավիճակին մասին կան կարգ մը րացատական կեցութեանքներ, որոնք սրբագ-

լումի կարօտ են: Այդ կեցուածքները կը թխին հայոց երկարամնայ պատմութեան մէջ Իրանի խաղցած դերի տարբեր ընկալումներն եւ յատկապէս՝ Վարդանանց ճակատամարտի հայ հասարակական-քաղաքական միտքին վրայ թողած ազդեցութենէն: Առաւել, 1979ին Իրանի մէջ իսլամական յեղափոխութենէն առիւթ, արեւմտեան քարոզարշաւի ազդեցութեան տակ, սխալ կը մեկնաբանուի, ի շարս այլոց, մաւ Իրանի էրմօ-կրօնական փոքրամասնութիւններուն առօրեան, երբ յաճախ կը մերկայացուի թէ իբր վերջիններս տեսական ճնշումի ենթակայ են:

Հայեր Իրանի մէջ բնակութիւն հաստատած են առնուազն մարերու ժամանակաշրջանէն (Ք.ա. 2. դար) ի վեր: Այդ բնականէն սկսեալ հայեր եւ Իրանի մէջ ապրող տարբեր ժողովուրդներ յարատեւ փոխ-յարաքերութեան մէջ եղած են իրարու հետ: Օրինակ, հայ միջնադարեան աղբիւրներ կը վկայեն, թէ պարսից Մեծն Կիւրոս եւ հայոց Տիգրան Երուանդեան արքաներու օրօք, Ք.ա. 2. դարուն, 10,000 մարեր բնակութիւն հաստատած են Հայաստանի մէջ: Պեհլւորումի քարոժայտին վրայ պարսից Դարեհ Ա. թագաւորի Ք.ա. 520ին քանդակել տուած ինսքիւն արձանագրութիւնը կը վկայէ, թէ Դադարշիշ անունով հայ մը եղած է հայոց ապստամբութիւնը զսպելու կոչուած պարսկական բանակի առաջնորդը: Ըստ Բուդաղեանցի, սա Իրանի մէջ հայոց գոյութեան մասին առաջին մատնանշումն է: Յետագային, Սասանեաններու օրով, դէպի Իրան կ'ամփոփէր թէ բռնի գաղթի թագմաթիւ փաստեր արձանագրուած են: Ուստի, Իրանի հայկական համայնքը շատ աւելի հին է քան ԺԷ. դարուն Շահ Աբաս Ա.ի հայոց իրաւանգած թմազադրը: Իրօք, մամրակրկիտ ուսումնասիրութիւններ ցոյց կու տան, թէ թմազադրածներուն կողմէ Նոր Ջուղայի հիմնումն առաջ իսկ, նոյն վայրին մէջ գոյութիւն ունեցած է հայ ազգարանակցութիւն:

Իրանի հայ համայնքը Ի. դարուն պարեցաւ վերիվայրումներ: Հայեր, յատկապէս՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնն ու Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը, իրենց լայն մասնակցութիւնը բերին 1905-11ի Իրանի Սահմանադրական Յեղափոխութեան, մանաւանդ՝ ապստամբներու կողմէ Թեհրանի գրաւման ժամանակ: Այս մասնակցութեան իբրեւ աղբիւնք, հայեր, այդ օրէն սկսեալ, Իրանի յաջորդական խորհրդարաններէն մերս կը զբաղեցնեն երկու արքա: 1915ի ցեղասպանութենէն եւ 1920ին Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն ետք, թագմաթիւ հայ գաղթականներ, ներառեալ զգալի թիւով մտաւորականներ, բնակութիւն հաստատեցին Իրանի մէջ: Այսօր, Իրանի մէջ դեռ կ'ապրին արեւմտահայ ծագումով հայեր: 1979ին, Իրանի մէջ կ'ապրէին 220-230 հազար հայեր: Ջանգուածային գաղթի պատճառով, այսօր այդ թիւը կը տարուբերի 100-120 հազարի միջեւ: Գաղթի հիմնական պատճառը, ըստ Բուդաղեանցի բնութագրումին, «Իրաքի կողմէ պարտադրուած» ուրբանայ պատերազմն էր: Ջորժիմակ, պատերազմին պատճառով Խուզիստանի շրջանի հայկական համայնքը անէացաւ. տեղւոյն հայ բնակչութիւնը գաղթեց Թեհրան կամ արտասահման, իսկ շրջանի հայկական եկեղեցին փակեց իր դռները: Մակայն, թագմաթիւ իրանահայեր, ԱՄՆ-ի կամ արտասահմանեան այլ երկիրներու մէջ ապրելով հանդերձ, կը պահեն իրենց իրանեան հպատակութիւնը:

Այդուհանդերձ, Իրանի մէջ կը շարունակեն գործել Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ երեք թեմեր՝ Առաքատականի, Թեհրանի եւ Սպահանի: Թեհրանի մէջ

կան 26 հայկական վարժարաններ: 40 եկեղեցիներ կը շարունակեն իրենց հոգևոր առաքելութիւնը, որոնցմէ 8ը Թեհրանի մէջ: Կանոնադրաբար կը կայանան Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի ընտրութիւններ, եւ կ'ընտրուի Թեմական Խորհուրդ: Գաղութին մէջ կը գործեն մանկ փոքրաքիւ, քայքայ լատապէս կազմակերպուած կարողիկէ եւ անտերանական համայնքներ: Մշակութային եւ մարզական կազմակերպութիւնները աշխոյժ են, իսկ Թեհրանի «Արարատ» մարզաւանը, իր ընձեռած զանազան կարելիութիւններով, նոյնիսկ երկրի պարսկախօս մեծամասնութեան գովասանքին կ'արժանանայ: Իսլամական կառավարութեան կողմէ պարտադրուած տարազի հարցը, ըստ Բուդաղեանցի, արտամահմանի մէջ կը մերկայացուի չափազանցուած ձեւով:

Նորանկախ Հայաստանի հետ հետզհետէ զարգացող Իրանի յարաբերութիւնները ալ առիւի կը նուազեցնեն իրանահայութեան ծուլումի արդէն իսկ փոքր հաւանականութիւնը: Հայաստանի Նախագահ Ռապեք Զոյարեան Դեկտեմբեր 2001ին Իրան իր այցելութեան ժամանակ հաստատեց, թէ ամէնուր, եւ ժողովուրդը, եւ պետական պաշտօնատարներ, որական արտայայտուած են իրանահայութեան մասին: Իրանի Իսլամական Յեղափոխութեան առաջնորդ Իմամ Ալի Խամենէին, իբրեւ զմահատանքի արտայայտութիւն, այցելած է կարգ մը հայ ընտանիքներու, որոնք մահատակներ տուած են 1980-88ին Իրաքի դէմ մղուած պատերազմի ընթացքին:

Իր դասախօսութեան երկրորդ րաժնով, Բուդաղեանց փորձեց վերլուծել Իրան-Հայաստան յարաբերութիւնները, դիտելով զանոնք իրանեան տեսանկիւնէ: Ան ըստ, թէ Խորհրդային Միութեան փլուզման յաջորդող երեք տարիներուն, Իրան մախկին խորհրդային բոլոր երկիրներուն հանդէպ ցուցաբերեց միեւնոյն վերաբերմունքը: Սակայն, աստիճանաբար, տարրերակում մը կը մտցուի նորանկախ հանրապետութիւններուն հետ յարաբերութեանց ծիրէն ներս: Իրան իրեն հարեալ բոլոր պետութիւններուն ազգային անվտանգութիւնը համահասարակ կը նկատուի իր սեփական անվտանգութեան, իսկ Հայաստանի հետ անոր յարաբերութիւնները յատուկ են այն իմաստով, որ վերջինս Իրանի միակ քրիստոնէայ դրացին է: Հայաստանի անկախացումէն ետք, զգալի ժամանակի մը համար, Իրան Հայաստանի միակ վստահելի ելքն էր դէպի արտաքին աշխարհ: Ուստի, Հայաստանի եւ Իրանի միջեւ երկարող 46 քիլոմէթր սահմանագիծը կը զգնէր մեծ կարեւորութիւն:

Ի տարբերութիւն Հայաստանի եւ արեւմտեան երկիրներու միջեւ առկայ տնտեսական գործակցութեան, որ, ըստ Բուդաղեանցի, ամբողջովին հիմնուած է կարճաժամկէտ շահերու վրայ, իրանեան ներդրումները Հայաստանի մէջ կը հետապնդեն ռազմավարական նպատակներ: Իրանցիները առաջիններէն էին, որ Հայաստանի մէջ հիմնեցին օտար դրամատուն եւ ուղղակի օդային ճանապարհի հաստատեցին Հայաստանի եւ արտաքին աշխարհի միջեւ: Այս երկու ձեռնարկութիւններն ալ սկզբնական շրջանին աշխատեցան միութեան վնասով:

Հայաստանի ելեկտրական ցանցը կապուած է իրանեանին, եւ Հայաստան կը ծրագրէ այդ ցանցին միջոցով ելեկտրականութիւն վաճառել Իրաքի: Անիկն, հայկական, յունական եւ իրանեան ընկերութիւններ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ կը տեղադրեն ելեկտրականութեան եւ հեռաձայնային արդիական

գիծեր: Հայկական «Կրանտ Հոլտինկ» ընկերությունը մասնաճիւղ հաստատած է Թալրիզի մէջ, ուր կ'արտադրուին եղկտրական լամպեր եւ օճառ: Հայաստանի մէջ կը գործէ նաեւ Խայ-իրանական դեղագործական համատեղ ձեռնարկութիւն մը: Քայլ մը առաջ անցնելով, լուրջ քանակութիւններ կը տարուին Իրանէն Հայաստան կազատար խողովակաշարի մը կառուցման համար, որ պիտի արժէ 120 միլիոն տոլար: Նման քանակութիւններու միւթ է նաեւ Քաջարանի փապուղիի կառուցումը, որ արժատապէս պիտի կրճատէ Իրան-Հայաստան ցամաքային երթուի տնտեսութիւնը: Վերոյիշեալ երկու խոշոր ծրագիրները ռազմավարական յատուկ նշանակութիւն ունին Իրանի համար՝ Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի հետ յետագայ կապերու զարգացման ուղղութեամբ: Նախագահ Քոչարեանի Իրան այցելութեան ընթացքին ստորագրուեցան տնտեսական եւ այլ քնդրի եւ 10 համաձայնագրեր:

Դասախօսութեան հետեւած հարց ու պատասխանի ժամանակ, հարց տրուեցաւ թէ արդեօ՞ք Հայաստանին եւ Իրանին սպառնացող փան-թուրանական քաղաքականութիւնը երկու երկիրները աւելի սերտ փոխ-յարաբերութիւններ մշակելու մղող ազդակ մը չէ: Դասախօսը համաձայն գտնուեցաւ այս կարծիքին: Հարցում եղաւ նաեւ այն մասին, թէ ի՞նչ կրնայ ըլլալ Իրանի դիրքորոշումը եթէ, Ղարաբաղեան Տագնապին իբրեւ լուծում, որդեգրուի հողային փոխանակման սկզբունքը եւ Իրանի սահմանակից Մեղրիի տարածքը փոխանցուի Ատրպէյճանին: Բաղադեանց դիտել տուաւ, թէ Իրան հաւանաբար պիտի չուզէր տեսնել որեւէ հողային փոխանակման ծրագիր որ կ'ընդգրկէ Մեղրիի տարածքը:

**«Հայաստան Թուրք»-ը, Թէ՛ Մահմետական Հայեր.
Հիւսիս-Արեւելեան Թուրքիոյ Համշէնցիները»
դասախօս՝ Յովան Սիմոնեան
16 Մայիս 2002**

16 Մայիս 2002ի երեկոյեան, Հայկազեան Համալսարանի արդիական լսատնակայան սաքրատորումներով յազեցած նորաքաց սրահը լեցուն էր հանդիսականներով: Ըարժառիքը Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելքը ապրող հայախօս, մահմետական համշէնցիներուն մասին պատմող գեղարուեստական ֆիլմի մը ցուցադրութիւնն էր նոյն միւթին շուրջ դասախօսութիւն մըն էին:

22 վայրկեան տնտեսութեամբ «Մոմի» (Մոմ Մայր) ֆիլմը պատրաստուած է Էօզեան Ալփինի կողմէ եւ կը ներկայացնէ հովա-համշէնցիներու առօրեան իրենց ամառային արօտավայրերուն մէջ: Սա այն քիչ ֆիլմերէն է, եթէ ոչ ցարդ միակը, որ պատրաստուած է Համշէնի քաղաքով՝ հոմշեցմայով:

Ֆիլմին յաջորդեց Յովան Սիմոնեանի դասախօսութիւնը: Սիմոնեան Հարապին Քալիֆորնիոյ Համալսարանի Քաղաքական Գիտութեանց Բաժանմունքին մէջ դոկտորականի թեկնածու է՝ իբրեւ առեմնախօսութեան միւթ ունենալով պետական վարչական միաւորներու տարանջման ու առանձնացման տեսութիւններու ուսումնասիրութիւնը: Սիմոնեան ծնած է Լիբանան: Մանկութեան տարիները ապրած է Լիբանանի եւ Ջուիքերիոյ մէջ: 1996ին, Հարապին

Քալիֆորնիոյ Համալսարանին Քաղաքական Գիտութեանց Բաժանմունքէն ստացած է մագիստրոսի աստիճան՝ Միջազգային Յարաբերութիւններ մասնագիտութեամբ: 1997ին, Կեղոռնական Ասիոյ ուսմանց գծով մագիստրոսի երկրորդ աստիճան մըն ալ ստացած է Լոնտոնի Համալսարանի Արեւելեան եւ Ափրիկեան Ուսմանց Դպրոցի Մերձատուր եւ Միջին Արեւելեան Ուսմանց Կեղոռնէն: Ան Փրոֆեսոր Ռիչըրտ Հրայր Տօքսմենեանի հետ, համահեղինակ է Պոտոր Զորեր. Կասպիական Տարածաշրջանի Աշխարհաքաղաքականութիւնը անգլերէն աշխատութեան (2001) եւ խմբագիրը պատրաստութեան մէջ գտնուող Համշէնցիները անգլերէն յօդուածներու ժողովածուին:

Սիմոնեան համշէնցիները ներկայացուց իրրեւ Կովկասի եւ Պոնտոսի շրջանի բազմաթիւ ցեղային միատոքներէն մին, որոնք, հակառակ փոքրաթիւ ըլլալուն, պահպանած են իրենց ինքնութիւնը՝ շնորհիւ զիրենք պահպանող ու շրջապատէն մեկուսացնող բարձր լեռներուն: Իրենց իսլամացումէն դարեր ետք, համշէնցիներ պահպանած են ուրոյն երեւիական դիմագիծ մը, որ զիրենք կը տարբերէ իրենց դրացիներէն:

Համշէնցիներն այժմ բաժնուած են երկու համայնքներու եւ անջատարար կը բնակին արդի Թուրքիոյ Ռիզէ եւ Արդուի մահամզներուն մէջ, գրեթէ անտեղեակ մէկգմէկու գոյութենէն: Աւելին, ամոռք ամբողջովին անտեղեակ են քրիստոնեայ համշէնահայերու գոյութենէն, որոնք կ'ապրին Արխազիոյ եւ Զրասնուտարի (Ռուսաստան) մէջ եւ կը խօսին նոյնաման բարբառ մը:

Սիմոնեան յիշեցուց, թէ արեւմտեան ճիւղը՝ պաշ-համշէնցիները, որոնք այժմ կ'ապրին Ռիզէի Հեմշին եւ Շամլիհեմշին շրջաններուն մէջ, ԺԹ. դարու կէսերուն ամբողջովին դարձած են հայերէն խօսելէ եւ որդեգրած են թրքերէնի տեղական բարբառ մը, որ հայերէնէ փոխառեալ բազմաթիւ բառեր կը պարունակէ: Սակայն, հայերէնը կը շարունակէ գոյատեւել արեւելեան ճիւղին՝ հովա-համշէնցիներուն մօտ, որոնք կ'ապրին Արդուի մի Հովա եւ Պորչա շրջաններուն մէջ: «Նկատի առնելով հայերէնի մահամզը սփիւթի մէջ, ըստ Սիմոնեան, կարելի չէ բացառել, այն զարմանալի հնարաւորութիւնը, որ այս իսլամացած գիւղացիները օր մը դառնան վերջին արեւմտահայերէն խօսողները»:

Ըստ Սիմոնեանի, Ռիզէի պաշ-համշէնցիներուն թիւը կը տարութերի 15-23 հազարի միջեւ, իսկ աղտոյնաբնակ հովա-համշէնցիները ծոտաւորապէս 25 հազար են: Երկուստանեակ մը գիւղեր կան Պօլուի եւ Սաքարիայի մէջ, ուր համշէնցիներ հաստատուած են ԺԹ. դարու վերջաւորութեան: Աւելին, բազմաթիւ համշէնցիներու կարելի է հանդիպիլ Տրապիզոնի, Էրզրումի, Իսթանպուլի, Անգարայի եւ Իզմիրի մէջ: Այլ քաղաքաբնակներէն ոմանք ամառմային ամիսներուն կը վերադառնան իրենց գիւղերն ու արօտավայրերը: Ըստ Սիմոնեանի, ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին ապրող համշէնցիներուն թիւը կարելի է հարիւր հազար գնահատել:

Անդրադառնալով համշէնցիներու պատմութեան, Սիմոնեան նշեց, թէ 791ին, խումբ մը հայեր՝ փախչելով արաքական խալիֆայութեան ծանր հարկային քաղաքականութենէն, գաղթած են Մեւ Շովու ակիւրը: Բիւզանդիոնի կայսր Կոստանդին Զ. ընդունած է զանոնք: Անոնց առաջնորդներէն Համազ Ամատունին հիմը դրած է Համամշէն քաղաքին, որուն ճշգրիտ վայրը այսօր յայտնի չէ:

Շատ Միմոնեանի, «Համաձշեն» քառը, աստիճանաբար փոխանակվող դարձած է «Համշեն», ապա՝ «Հնձին»:

Ցաջորդ վեց դարերում, Համշենի մասին գրեթե ոչինչ գիտենք: Երջանին դժուարամատչելիությունը օգնած է, որ ան հետո մնալ օտար յարձակումներ: Շատ հաւամարար, Համշենը գոյատեւած է իբրեւ վասալ միառոր, նախ՝ Բիւզանդական Կայսրութեան, ապա՝ անոր յաջորդը նկատուող Տրապիզոնի Կայսրութեան եւ վերջապէս՝ քիւրքական Մպիտակախոյ ցեղախումբին: Այս հայկական իշխանութիւնը օսմանեան իշխանութեան ենթարկուած է 1480ականներու վերջաւորութեան:

Շատ մը պատմաբաններ, ըսա Միմոնեան, կը կարծեն թէ համշենահայերու իսլամացումը սկսած է 1640ականներուն: Այդ գործընթացին միաժամանակ ենթարկուած են նաեւ շրջանի միւս ոչ-մահմետականները: Շատ հաւամարար, րոնի իսլամացնելու քաղաքականութեան նպատակը քրիստոնեայ պետութիւններու (նախ՝ Վրաստանին եւ ապա՝ Ռուսստանին) սահմանակից ռազմավարական այս կարեւոր շրջանը օսմանեան հսկողութեան տակ պահելը եղած է: Ոչ-մահմետական հպատակներուն պարտադրուած ծանր հարկերն ու ժողանքու ճնշումները եւս կրնան իսլամացումի պատճառ նկատուիլ:

Իսլամացումի երկրորդ ալիք մըն ալ տեղի ունեցաւ ԺԸ դարում, այս անգամ Զարատներ (Սե Գետ) շրջանին մէջ ապրող համշենահայերուն մօտ: Միւնոյն ժամանակ, շրջանին մէջ ապրող բազմաթիւ քրիստոնեաներ, որոնք մերժեցին կրօնափոխ ըլլալ, գաղթեցին արեւմուտք՝ Տրապիզոն, Օրտու, Շարշամպա, Կիւսասոն, մինչեւ իսկ Իզմիր:

Իսլամութիւնը նոր ընդունածները երկար ժամանակ կը կոչուէին «կէս-կէս» կամ բաքուն քրիստոնեաներ: Անոնցմէ ոմանք ԺԹ դարու երրորդ քառորդին՝ Թանգիմաթի քարեփոխութիւններու շրջանին, նոյնիսկ փորձեցին վերադառնալ իրենց քրիստոնեական հաւատքին, բայց ապարդիւն: Միւս կողմէ, փոքր թիւով կարգ մը քրքախօս, մահմետական գաղթականներ, որոնք տեղաւորուած էին նորոգ իսլամացած համշենցիներով բնակեցուած վայրերու մէջ, ծուլեցան վերջիններու մէջ:

Միմոնեան չարունակեց, թէ 1860ականներէն ետք, բազմաթիւ քրիստոնեայ համշենահայեր գաղթեցին Ռուսական Կայսրութեան սեւծովեան ափերը: Անոնք նախահայրերն են մինչեւ Խորհրդային Միութեան անկումը Արխանգելոյ եւ Զրասնոտարի մէջ բնակած հայերուն:

Միմոնեան ընգծեց, որ այսօր համշենցիներուն մեծամասնութիւնը կը պնդէ, թէ իրենց գաղարիւն քուրքեր են: Անոնք կտրականապէս կը ժխտեն հայոց հետ արիւնակցական որեւէ կապ: Անոնք կ'ընդունին միայն, թէ երկարատեւ համակեցութեան պատճառով, հայերու հետ ունեցած են մշակութային յարաբերութիւններ, որոնց հետեւանքն է հոփա-համշենցիներուն հայախօսութիւնը: Այս մեկնաբանութիւնը ընդունուած է նաեւ արդի Թուրքիոյ քննադական տեսարաններուն կողմէ:

1877-78ի ռուս-թրքական պատերազմէն ետք, 12 համշենցիաբնակ գիւղեր անցան ռուսական տիրապետութեան տակ: Հակառակ առնուազն մէկ իրապարակային կոչի, զօր կատարած է նշանաւոր խմբագիր Գրիգոր Արծրունի, Հաստատանայց Եկեղեցին այդ գիւղերու բնակիչները դէպի իր հօտը վերա-

դարձնելու ոչ մէկ փորձ չըրաւ: Սիմոնեան շարունակեց, թէ այդ գիտելուն վեցը 1921ին անցանք քրքրական իշխանութեան տակ, իսկ մնացեալ վեցը մաս կազմեցին Խորհրդային Վրաստանի կազմին մէջ գտնուող Անարական Ինքնավար Հանրապետութեան: 1944ին, խորհրդային ղեկավար Իոսիֆ Ստալին Անդրկովկասի համալսարաններն ու մշակութային թուրքերը արտոյնց Կեդրոնական Ասիա: 1980ականներուն այդ համալսարանները քանակցութեամբ մէջ մտան հայաստանցի մտադրականներու հետ, սակայն 1988ին Երեւանի մէջ սկսած քաղաքական վերիվայրումները վերջ տուին զանոնք Հայաստան փոխադրելու խօսակցութիւններուն: 1989ին, Կեդրոնական Ասիայէն վերադարձող համալսարաններու մեծամասնութիւնը տեղադրուեցաւ Քրասնոտարի մէջ: Վերջերս, ազգամիջեան լարուածութիւններու պատճառաւ, համալսարանները որոշ հետադարձութիւն կը պահեն մշակութային թուրքերէն: Անոնք դիմած են Քրասնոտարի հայկական համայնքին, յայտնելով իբրեւ հայ արձանագրուելու եւ հայկական ազգամուտներ կրելու իրենց պատրաստակամութիւնը, միայն այն պայմանով, որ պահեն իրենց իսլամական հաւատքը:

Սիմոնեանի դասախօսութեան կ'ընկերամար սահիկներու ցուցադրութիւն, որոնք Թուրքիոյ համալսարանական շրջաններէն տեսարաններ կը ներկայացնէին: Սիմոնեան ինք լուսանկարած է զանոնք իր հետազօտական ճամբորդութեան ընթացքին:

Հարց ու պատասխանի րաժմին մէջ, Սիմոնեան քաջատրեց, թէ համալսարանները այդքան ալ ջերմեամբ հաւատացեալներ չեն: Անոնք շատ քիչ թիւով ձգկիքներ ունին, եւ ամոնցմէ շատ քիչեր կ'անոնադարարաւ արօթատեղի կը յաճախեն: Համալսարանները մեծ քանակութեամբ ոգելից խմիչք կը սպառեն: Համալսարաններու ուսումնառութեան լեզուն թրքերէնն է: Յարկ կը տօնեն կարգ մը հայկական տօներ, ինչպէս Վարդավառը եւ Վերափոխումը, առանց գիտակցելու անոնց իսկական նշանակութիւնը: Սիմոնեան ընդգծեց նաեւ, թէ ԺԹ. դարէն սկսեալ, արեւմտեան համալսարանները կրթութեան մեծ կարեւորութիւն տուած են: Այսօր ալ, ամոնցմէ շատեր կը մեկնին Իսթանպուլ կամ այլ քաղաքներ, քարձրագոյն ուսման հետեւելու համար, թէւ ամոնցմէ շատերը չեն վերադարձար իրենց գիտելը:

**«Մոնկոլական Տիրապետութեան Արտացոլացումը
Հայկական Արուեստին Մէջ»
դասախօս՝ Լեւոն Չուգասզեան
15 Հոկտեմբեր 2002**

Երեւանէն ժամանած փրոֆեսոր Լեւոն Չուգասզեանի դասախօսութիւնը կը ըննարկէր մոնկոլական արշաւամբներու, պատմական Հայաստանի մէջ մոնկոլական տիրապետութեան եւ Կիլիկեան Հայաստանի հետ մոնկոլներու ունեցած բարեկամական յարաբերութիւններուն ունեցած ազդեցութիւնը հայկական արուեստի զարգացման վրայ:

Չուգասզեան վարչիւն է Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ ԻԻՆԵՍ-ԶՕԻ նիւթական օժանդակութեամբ հաստատուած Հայ Արուեստի Պատմու-

քան Ամբիոնին: Ան հեղինակ է հայկական արուեստի զամազան ծրնակներուն մասին երկու մեծագրական հատորներու, ինչպէն մաեւ աւելի քան երկու հարիւր յօդուածներու, գրախօսականներու եւ համընդհանրաբանային քառա-յօդուածներու: Միաժամանակ, ան հայկական արուեստի մասին համակարգ-չային տեղեկատուական շտեմարանի մը ստեղծումը նախաձեռնողներէն է:

Չուգասզեանի դասախօսութիւնը հիմնուած էր տարբեր ձեռագրատուներու մէջ պահուող, ԺԲ-ԺԵ դարերու այլազան հայկական մանրանկարներու մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան վրայ:

Չուգասզեան իր դասախօսութեան սկիզբը համապարփակ եւ ամփոփ հայ-եացք մը նետեց ԺԳ. դարու պատմական անցողարձին վրայ: Ան ներկայացուց մոնկոլներու կողմէ Հայաստանի գրաւման պարագաները եւ թէ ինչպէս մոնկոլ-ներու եւ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան միջեւ դաշինք մը կնքուեցաւ, որ-մով վերջինս հարկադրուեցաւ մասնակցիլ Եգիպտոսի միմիկներուն դէմ մոն-կոլներու կատարած քաղաքաբիւ արշաւանքներուն: Կիլիկիոյ հայերը նոյնիսկ անյաջող փորձեր կատարած են մոնկոլները քրիստոնեայ դարձնելու ուղղու-թեամբ:

Հայկական մանրանկարչութեան մէջ մոնկոլներն առաջին անգամ կ'երեւին Թորոս Ռոսլինի 1260ին նկարազարդած Ծննդեան տեսարանին մէջ: Այնտեղ, Ե-րեք ժողովուն կողքին կը ներկայանան մոնկոլական դիմագիծ ունեցող հինգ մարդիկ, որոնք նուէրներ բերած են նորածին Յիսուսին: Այս տարօրինակ լու-ծումը, ըստ Չուգասզեանի, շատ հաւանաբար արձագանգն է այդ ժամանա-կաշրջանին քրիստոնեաներու մէջ տարածուած այն առասպելին, թէ մոնկոլնե-րը դրկուած են Աստուծմէ, որ օգնեն քրիստոնեաները ազատելու մահմետական լուծէն: Հայկական գրատըր աղբիւրներ, ինչպէս պատմիչ Կիրակոս Գանձակե-ցին, եւ խաչակիրներէն մնացած սրբապատկեր մը, որ այժմ կը գտնուի Սինա Լեւան Ս. Կատարինէ վանքի հաւաքածոյին մէջ, նոյնպէս կ'անկարկեն մնալ համոզումի մը:

Հետաւոր Արեւելքի արուեստին հետ կապուած որոշ մանրամասնութիւններ, որոնք հաստատօրէն արդիւնք են մոնկոլներու հետ յարաբերութեան, ի յայտ կու գան ԺԳ. դարու վերջին քառորդէն մեզի հասած հայկական մանրանկար-ներու մէջ: Զորօրինակ, 1286ին ընդօրինակուած հայկական ձեռագիր մատեա-նի մը անուանաբերքը պատկերազարդուած է չինական վիշապներով: Իսկ 1289ին ընդօրինակուած Անտարանի մը մէջ կը համընդհանր Յովհաննէս Արքե-պիսկոպոսի պատկերին, որուն պատմութեան վրայ կը նշմարուի չինական վի-շապ մը: Ըստ Չուգասզեանի, հայ մանրանկարիչներ ու ծաղկողներ արեւելեան այս զարդամախշերը կրնային տեսած լլլալ այն նուէրներուն վրայ, որոնք կը փոխանակուէին հայ եւ մոնկոլ իշխանատոքներու միջեւ: Անոնք մնալ մախշերու կրնային հանդիպած լլլալ նաեւ մետաքսեայ իրերու եւ կերպասներու վրայ, ո-րոնք կը ներածուէին Մետաքսի Շանապարհի վրայով: Աւելի՛ յստակ, Յովհան-նէս Արքեպիսկոպոսի այդ պատմութեանը կրնար կարուած լլլալ իր եղօր՝ Վա-սակ իշխանի կողմէ մոնկոլներու մայրաքաղաք Քարաքորումէն բերուած կեր-պաւէ մը: Իշխան Վասակ Քարաքորում գտնուած էր դիւանագիտական առա-քելութեամբ մը:

Չուգասզեան անցցուց, թէ յիմական արուեստի ազդեցութիւնը նշմարելի է մահա միեւնոյն ժամանակաշրջանի հայկական որոշ մանրանկարներու մէջ տեղ գտած բնանկարներու որոշ մանրամասներուն մէջ:

Մոնկոլներու քաղաքական տիրապետութիւնը մահա ազդեց հայկական դիմանկարներու արուեստին վրայ: Այդ ժամանակաշրջանին, Հայաստանի տարբեր շրջաններուն, մանաւանդ՝ Հիւսիսային Հայաստանի եւ Վանայ Լիճի շրջակայքին մէջ պատկերազարդուած մանրանկարներուն մէջ, կը հանդիպինք առեւտրամական դէմքերու եւ առեւտրամիջներու, որոնք կը կրեն մոնկոլական կամ հեռաւոր-արեւելեան այլ ժողովուրդներու յատուկ դիմագիծ: Չուգասզեան ըսաւ, թէ նման յատկութիւններով կ'առանձնանան Գլաճորի Դպրոցի մանրանկարիչներէն Մատթէոսը, Մոմիկը, Սարգիսն ու Ասազը, ինչպէս նաեւ մանրանկարիչներ Թորոս Տարօնացին, Կիրակոս Թալիզեցին, Մխիթար Անցեցին եւ Խաչատուր Խիզանցին:

Դասախօսը ընդգծեց, թէ նման երևոյթ մը նշմարելի է մահա ԺԳ. դարուն, Արցախի Հասան-Ջալալ իշխանին կառուցած Գանձասարի վանքին քանդակներուն մէջ, ուր Զրիստոս եւ անյայտ երկու եղբայրներ ունին յստակ մոնկոլական դիմագիծ:

Չուգասզեան անհաւանական համարեց այն ենթադրութիւնները, թէ հայ մանրանկարիչներ իրենց մանրանկարները ներգրտած էին հեռաւոր-արեւելեան դիմագիծով կերպարներ, որպէսզի զանոնք փրկեն մոնկոլներու կողմէ փճացուելու վտանգէն: Մանրանկարիչները, որոնք մեծաւ մասամբ հոգեւորականներ էին, ուղղակիօրէն մասնակից չէին քաղաքական անցեղայրձին: Չուգասզեան մոնկոլական դիմագիծերու յաճախակի երեւումը վերագրեց հայ-մոնկոլական սերտ փոխ-յարաբերութիւններուն ու խառն ամուսնութիւններու առկայութեան: Ան ներկաներուն ուշադրութիւնը հրաւիրեց այն փաստին վրայ, թէ Արցախի ու Վանայ Լիճի շրջակայքէն սերած շատ հայեր իրենց դէմքերուն վրայ տակաւին կը կրեն մոնկոլական գիծեր:

Աերջապէս, Չուգասզեան հաստատեց, թէ հայկական մանրանկարչութիւնը, մանաւանդ՝ Թորոս Տարօնացիի մանրանկարները, իրեն սկզբնաղբիւր ծառայած են ուսումնասիրելու համար մոնկոլական տարազը, որովհետեւ թէ՛ Աստուածաշնչային, թէ՛ ժամանակակից քաղմաքի դէմքեր այդ մանրանկարներուն մէջ կը ներկայացուին մոնկոլական տարազով ու զխարկներով:

ԺԴ. դարուն, Մերձաւոր Արեւելքի, ներառեալ՝ Պատմական Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ, մոնկոլական տիրապետութիւնը տկարացաւ: Միաժամանակ, նուազեցաւ անոր ազդեցութիւնը արուեստի մարզին վրայ:

Չուգասզեան Պէյրութի մէջ հիւրն էր Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Հայկազեան Համալսարանին: Ան տուաւ հայկական միջնադարեան արուեստի տարբեր երեսակներուն նուիրուած չորս դասախօսութիւններ: Նախորդ երեք դասախօսութիւնները տեղի ունեցած էին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան «Կիլիկիա» թանգարանին, Հիւսիսային Լիբանանի մէջ գտնուող Պալաման Համալսարանի Ս. Յովնանէս Դամասկեցիի Անուան Աստուածաբանական Կեդրոնին եւ Պէյրութի մէջ Յոյն Ուղղափառ համայնքի երկխօսութեան Ու Բանալիճի Կեդրոնին մէջ:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՄ ԻԱ. ՀԱՏՈՐԻ ԸՆՈՐՀԱՆԴԵՍԸ

Չորեքշաբթի, 19 Յունիս 2002ին, Հայկազեան Համալսարանին մեջ տեղի ունեցաւ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԱ. հատորի շնորհանդէսը: Պատասխանատու խմբագիր Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կռանեանի եւ խմբագրական կազմի անդամներուն կողքին ներկայ էին համալսարանի մախսագահ Վեր. Դոկտ. Ժան Խանճեան եւ այլ վերապատուելիներ, պետական երեսփոխաններ Տոքթ. Եղիկ Գերեճեան եւ Մեթր Սերժ Թուրսարգիսեան, Հայաստանի դեսպան Արեգ Յովհաննիսեան, դպրոցներու տնօրէններ եւ այլ քարեկամներ ու հիւրեր:

Բացման խօսքը կատարեց եւ Հանդէսի բովանդակութիւնը ներկայացուց Արմէն Իսքնէշեան: Ան շեշտեց Հանդէսին առաքելութիւնը՝ ծառայել հայագիտութեան՝ հայրենիք-սփիտք համագործակցութեամբ, այդ նպատակի իրագործման ապացոյցներն է՝ այս հատորը, որ յօդուածներ ստորագրած են տասնեակ սփիտքահայ եւ նոյնքան հայրենի գիտնական-մտաւորականներ:

Հայր Կռանեան իր խօսքին մէջ անդրադաձաւ Հանդէսի խմբագրական կազմի այն սեւեռումին, թէ հայագիտական իրատարակութիւն մը իրրել, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը պէտք է պահպանէ գիտական քարճր որակ: Հայր Անդրանիկ հաւատեց, թէ հայագիտութիւնը պէտք է զարգանայ ինչպէս Հայաստանի, այնպէս ալ սփիտքի մէջ, առանց որեւէ խտրականութեան: Իսկ թէ հայագիտական ժամանակակից կարգ մը խնդիրներ, տակաւին չքիւրեղանալով, տեղիք կու տան քանակեցնելու, ապա այդ մէկը քնական երեւոյթ մըն է, այնքան ատեն, որ կը պահպանուին մտաւորական պարկեշտութեան սահմանները:

Վեր. Խանճեան ելոյթ ունեցաւ սրտի խօսքով մը: Ան գնահատեց Հանդէսի աշխատանքները եւ վստահութիւն յայտնեց, թէ նորանշանակ մախսագահ Վեր. Դոկտ. Փղ Հայտոսեան նոյնպէս յատուկ հոգածութիւն կը ցուցաբերէ Հանդէսի նկատմամբ:

Պաշտօնական մասի աւարտէն ետք, ներկաները յամեցան սրահէն ներս, հիւրասիրութեան մը առթոյնք թոքատելով Հանդէսի մախսիկն հատորներն ու Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին մախտրդ նրկու տարիներու ստացած գիրքերէն մեղշներ:

ՆԿԱՏՈՒԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԻԱ. հատորին (2001) մէջ սայրդած վրիպակներէն կ'ուզենք ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալներուն վրայ.-

Արթիւր Պէյլերեանի «Ազատ-Որմնադրութեան Մուտքը Օսմանեան Կայսրութիւն Եւ Պոլսոյ Հայկական «Սէր» Օթեակը ԺԹ. Դարուն» յօդուածի 169րդ էջին վրայ՝ Սերովքէ Ազնաւորի իբրեւ «Սէր» Օթեակի մախագահ առաջին ընտրութեան թուականը պէտք է ուղղել 1866, փոխան՝ 1868ի: Նաեւ, նոյն յօդուածի 82րդ ծանոթագրութեան մէջ (էջ 177) հատորին հրատարակութեան թուականը պէտք է ըլլայ 1909 եւ ոչ թէ 1969:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970 թուականէն, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ Հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւլն-), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ կը հրատարակուին գիտական մակարդակով, առարկայական հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազոտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, մատենագիտական ցանկեր եւ մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար ալլուր յղուած չլլան: Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են շուրջ 20—25 մեքենագիր էջ: Փափաքելի է աշխատակցութիւններն ստանալ համակարգչային շարուածքի վրայ:

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին օգտագործուած գիրքին եւ հեղինակին անունը, հրատարակութեան տարեթիւր եւ էջը. յօդուածներու պարագային՝ թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւր եւ էջաթիւր: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ՝ 150 բառ:

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին քննականական եւ ուղղագրական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով:

Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս պատճինուած կամ լուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը ոչ—անպայման կ'արտացոլացնեն խմբագրութեան տեսակէտը:

Ծօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին—

Haigazian Armenological Review

P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon

Fax: 01-348230/1, 01-353010/1/2

Email: review@haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երեք ամիս ետք: Մերժուած աշխատասիրութիւնները կը վերադարձուին հեղինակներուն:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց հրատարակած հատորին գրախօսուիլը, պարտին խմբագրութեան յղել այդ հատորի երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ հրատարակուող որեւէ նիւթէ կարելի է մէջբերում—յղում կատարել: Փափաքելի է որ այդ մասին տեղեակ պահուի խմբագրութիւնը:

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակ անվճար կը ստանայ Հանդէսի տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ առանձնատիպ:

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the full name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.

Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12

Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Armenian Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

5

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խաչիկ Տէր Դուկասեան	
Քաղաքական Համարելումը Սփիւռքեան	
Հոլոքոսթին Մէջ Եւ Հայ Փերոնականներու Պարագան	9
Գազիկ Մարտոյեան	
Երեք Եղբայրներէ Կամ Արեւներէ	
Դիցարանութիւնը Հայ Եւ Օտար Բանաւոր Մշակոյթում	59
Արմէն Զէշիշեան	
Մամիկոնեաններէ Մագումը Խաղաղեաններին	
Առնչող Տեսակէտի Վերլուծութիւն	81
Լիլիթ Մանուկեան	
Քանոն Ժողովրդական Նուազարանը	115
Վարդան Մատթէոսեան	
Ուրուկուայի Հայ Համայնքը (Սկիզբէն Մինչեւ 1960)	137
Եղիկ Ճէրճեան	
ՄԴՀԿ-Կոմիտերն Յարաբերութիւնները	161
Ալիկօ Հիկի	
Պատմական Դէմքերը Կոստան Զարեանի Նաւը Լեռան Վրայ Վէպում	233
Արծուի Բախսիմեան	
Երուանդ Քոչարը Երգիծանկարիչ	247
Զաւէն Մալոյեան	
Նախագահ Պշարա Խուրիի Ժամանակաշրջանին Հայոց Մասնակցութիւնը	
Լիբանանի Խորհրդարանական Ընտրութիւններուն (1943-1962)	271

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Միքիան Միմասեան	
Եօթը Անտիպ Նամակներ՝ Բժ. Նազարէթ Յաղաւարեանէն	
Մկրտիչ Անդրանիկեանին (1908-1909)	307
Վաչէ Դազարեան	
Արեւ Լրագրի Ծննդոցին Մասին	322
Մարիմէ Հարոյեան	
Յովհաննէս Քաջազեանու Նամակները Հարազատներին	337

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Յովան Սիմոնեան

Կոզկասի Տեղեկագրա-Աշխարհագրական Առյուս, խմբագիրներ՝ Նիքոլաս Պերուչաչիլի եւ Ժան Ռատվանյի 359

Յովան Սիմոնեան

Կոզկասի Մէջ Վիճարկուած Սահմաններ, խմբագիր՝ Պրուեո Բոփփիթըրզ 361

Ազատ Բոգոյեան

Անի Միջին Դարերու Հայկական Մայրաքաղաքի Մը Ժառանգը Համաշխարհային Ճարտարապետութեան, խմբագիր՝ Փիթըր Բաուի 363

Արմէն Իւրմէշեան

Գրիգոր Յակոբեան, Թերթոն Վէպի Տեսութիւնը — Նորուանդ Օտեան 370

Օհաննէս Կեօքեան

Լէոնիտաս Խրիզանթոփուլոս, Կոզկասեան Ժամանակներ. Ազգ-Պետութեան Կառուցում եւ Դիւանագիտութիւն Հայաստանի Մէջ, 1993-1994 378

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մարգո Միլիթարեան (1920-2001), Էդուարդ Աթայեան (1932-2002), Գէորգ Մարաֆեան (1911-2002), Ռաֆայէլ Մաթեոսեան (1932-2002) 387

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Ընդհանուր Ակնարկ Հայկական Համալսարանի Հալազիտական Ամբիոնի Հրապարակային Գործունէութեան Վրայ (1 Յունուար — 31 Դեկտեմբեր 2002) 393

ՆԿԱՏՈՒԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ 403

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ 404

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 408

TABLE OF CONTENTS

EDITORIAL	5
ARTICLES AND STUDIES	
<i>Khatchik Der Ghoukassian</i>	
Diaspora and Political Integration: Armenians in the Peronist Movement	9
<i>Gagik Martoyan</i>	
The Mythology of Three Brothers or Three Suns in Armenian and Foreign Culture	59
<i>Armen Keshishian</i>	
An Analysis of the Viewpoint Connecting the Origin of the Mamikonians to the Khaghbakians	81
<i>Lilit Manoukian</i>	
The Canon Popular Musical Instrument	115
<i>Vartan Matiossian</i>	
The Armenian Community of Uruguay (From its Beginnings to 1950)	137
<i>Yeghig Djeredjian</i>	
Relations Between The Hunchakian Party and the Comintern	161
<i>Akiko Hik</i>	
Historical Characters in Kostan Zarian's Novel, <i>The Ship on the Mountain</i>	233
<i>Artsvi Bakhchinian</i>	
Yervand Kochar as a Caricaturist	247
<i>Zaven Messerlian</i>	
Armenian Participation in The Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Bishara Khoury 1943-1952	271
UNPUBLISHED DOCUMENTS	
<i>Mihran Minassian</i>	
Seven Unpublished Letters from Dr. Nazareth Daghararian to Megerditch Antranigian (1908-1909)	307
<i>Vatche Ghazarian</i>	
About the Birth of the Newspaper <i>Arev</i>	322

<i>Marine Haroyan</i>	
Hovhannes Kadjourni's Letters to his family	337

BOOK REVIEWS

<i>Hovann Simonian</i>	
<i>Atlas Géopolitique Informatique du Caucase</i> , edited by Nicolas Beroutchachvili and Jean Radvanyi	359
<i>Hovann Simonian</i>	
<i>Contested Borders in the Caucasus</i> , edited by Bruno Coppieters	361
<i>Azat Bozoyan</i>	
<i>Ani: World Architectural Heritage of a Medieval Armenian Capital</i> , edited by S. Peter Cowe	363
<i>Armen Urneshlian</i>	
<i>Grigor Hakobian, Theory of the Serial Novel, Yervand Otian</i>	370
<i>Ohannes Geukjian</i>	
<i>Leonidas T. Chrysanthopoulos, Caucasus Chronicles: Nation-Building and Diplomacy in Armenia: 1993-1994</i>	378

NECROLOGY

Margo Mekhitarian (1920-2001), Edward Atayan (1932-2002), Gevorg Sarafian (1911-2002), Rafayel Matevossian (1932-2002)	387
--	-----

HAIGAZIAN UNIVERSITY

A General Overview of the Public Activities of the Department of Armenian Studies at Haigazian University (1 January – 31 December 2002)	393
---	-----

ERRATA	403
--------	-----

NOTE TO CONTRIBUTORS	404
----------------------	-----

Table of Contents	408
-------------------	-----

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES

THE DEPARTMENT OF CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

THE LABORATORY OF PHYSICAL CHEMISTRY

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 400

Գին՝ Լիբանան 30.000 Լ. Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P. O. BOX 11-1748
BEIRUT- LEBANON
Email: review@haigazian.edu.lb

THE ABOVE
RESOLUTIONS
TO THE

COMMISSIONERS

OF THE LAND OFFICE
AT THE

LAND OFFICE
AT THE
LAND OFFICE
AT THE
LAND OFFICE

[50]

AMC 237

2002 N 22

هايكازيان

مجلة الدراسات الارمنية

بيروت ٢٠٠٢